

ACADEMIA ROMÂNĂ

ANUARUL

INSTITUTULUI DE ISTORIE „A. D. XENOPOL”

LX
2023

BUCUREȘTI

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ISTORIE „A. D. XENOPOL”

COLEGIUL ȘTIINȚIFIC

GHEORGHE CLIVETI (Institutul de Istorie „A. D. Xenopol”, Iași)
MIHAI COJOCARIU (Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași)
DENNIS DELETANT (School of Slavonic and East European Studies, University College, London)
DEMIR DRAGNEV (Institutul de Istorie al Academiei de Științe a Moldovei, Chișinău)
CATHERINE DURANDIN (Institut national des langues et civilisations orientales – Inalco, Paris)
ȘTEFAN LEMNY (Bibliothèque nationale de France, Paris)
HANS-CHRISTIAN MANER (Johannes Gutenberg – Universität Mainz)
PAUL MICHELSON (Huntington University, Huntington, Indiana)
ALEXANDRU-FLORIN PLATON (Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași)
DUMITRU VITCU (Institutul de Istorie „A. D. Xenopol”, Iași)
acad. ALEXANDRU ZUB (Institutul de Istorie „A. D. Xenopol”, Iași) – președinte

FOȘTII RESPONSABILII AI ANUARULUI

VAL. POPOVICI, LEONID BOICU, M. PETRESCU-DÎMBOVIȚA, IOAN CAPROȘU,
LEON ȘIMANSCHI, ȘTEFAN-SORIN GOROVEI, VASILE DOCEA, FLOREA IONCIOAIA

COLEGIUL DE REDACȚIE

ANDI MIHALACHE (redactor-șef),
MARIUS CHELCU (redactor-șef adjunct),
SORIN GRIGORUȚĂ (secretar de redacție),
ALEXANDRU-SIMION GAVRIȘ (secretar-adjunct de redacție),
BOGDAN SCHIPOR, REMUS TANASĂ, DORIN DOBRINCU,
CĂTĂLIN TURLIUC, PETRONEL ZAHARIUC

TEHNOREDACTARE

MIHAELA RĂDUCĂ

Comenzile pentru abonamente se primesc la / Toute commande sera adressée à:

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE, Calea 13 Septembrie nr. 13, sector 5, 050711, București,
România, tel.: 4021-318 81 46, 4021-318 81 06, fax: 4021-318 24 44,
e-mail: edacad@ear.ro; www.ear.ro

ORION PRESS IMPEX 2000 S.R.L., P.O. Box 77-19, sector 3, București, România, tel./fax: 4021-
610 67 65, 4021-210 67 87, e-mail: office@orionpress.ro

S.C. MANPRES DISTRIBUTION S.R.L., Piața Presei Libere, nr. 1, corp B, etaj 3, cam. 301–302,
sector 1, București, tel./fax: 4021-314 63 39;
e-mail: abonamente@manpres.ro, office@manpres.ro, www.manpres.ro

ADRESA REDACȚIEI

Institutul de Istorie „A. D. Xenopol”, strada Codrescu 6, Pavilion C,
OP 6, CP 1313, 700479 – Iași, România
tel./fax: ++40 332 106 172, e-mail: institut_xenopol@yahoo.com
<http://adxenopol.academiaromana-is.ro/>

ACADEMIA ROMÂNĂ

ANUARUL

INSTITUTULUI DE ISTORIE „A. D. XENOPOL”

LX

2023

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

ANUARUL INSTITUTULUI DE ISTORIE „A. D. XENOPOL”

Tomul LX, 2023

SUMAR

STUDII ȘI ARTICOLE

CRONICILE EVULUI MEDIU

ALEXANDRU SIMON, <i>Caffa și Moldova la 1387. Pe marginea unor notițe genoveze</i>	1
ANDREI CONSTANTIN SĂLĂVĂSTRU, <i>Tyrants and Body Politic: The Remedy for Tyranny in the Sixteenth-Century English and French Corporal Metaphor</i>	15

ÎN EFIGIE

PETRONEL ZAHARIUC, <i>Aspecte ale cultului morților în Moldova (secolul al XVII-lea – începutul secolului al XIX-lea) – între norma liturgică și practica socială</i>	43
ANDREI BORDEIANU, <i>De la funeralii naționale (1903) la inaugurarea statuii (1904). Posteritatea lui George D. Pallade</i>	69
LIVIU BRĂTESCU, <i>Statuia lui Gheorghe Asachi. Recuperarea unui ctitor</i>	83

ECONOMIE, URBANISM, SĂNĂTATE

MIHAI ANATOLII CIOBANU, <i>Două planuri rusești pentru Râmnicu Sărat – al orașului și al ansamblului ctitoriei brâncovenesti</i>	93
CONSTANTIN ARDELEANU, <i>Sănătate publică și comerț. Despre costul economic al sistemului carantinal de la Galați în perioada premergătoare Războiului Crimeii</i>	107
ANA-MARIA-RUXANDRA DIMA, <i>„De când vine pe lume, țăranul e lăsat la voia întâmplărei.” Corpul profesional al moașelor rurale (1874-1914)</i>	115

POUR L'HISTOIRE DE FRANCE

ANDRÉ BURGUIÈRE, <i>Patrimoine national, mémoire et histoire</i>	143
YANN FAUCHOIS, <i>La contre-révolution à l'épreuve de la religion : l'exemple de monseigneur de Mercy</i>	157
JEAN-CHARLES GESLOT, <i>Répondre à une passion française ? Offre et lecture d'ouvrages historiques dans les bibliothèques populaires (1860-1914)</i>	175
STEFAN LEMNY, <i>Emmanuel Le Roy Ladurie – l'historien « prodigue en lettres de soutien »</i>	191
CLAUDE-GILBERT DUBOIS, <i>La tour de Babel. Adaptation et actualisation du mythe au temps de la mondialisation</i>	207

RELAȚII INTERNAȚIONALE

CRISTIAN PLOSCARU, <i>Strategia expansiunii rusești la Marea Neagră și proiectul „Regatului Daciei”</i>	233
GHEORGHE CLIVETI, <i>Romania and the London Conference in 1883, on the Danube Question</i>	243
LAURENȚIU VLAD, <i>Andrei Popovici, un diplomat român în Statele Unite ale Americii pe vremea expoziției universale de la New York (1939-1940)</i>	283
ALEXANDRU D. AIOANEI, <i>Reluarea activității Legației României în Marea Britanie după al Doilea Război Mondial</i>	295

POLITICĂ ȘI MODERNITATE

IOAN-GABRIEL CHIRĂȘ, <i>„În districtulu cutare, s-a alesu, în colegiu cutare, domnulu cutare, cu aproape unanimitate!” Alegerile pentru Senat din vara lui 1874</i>	313
MIHAI CHIPER, <i>Ultima verigă a centralizării: Legea desființării accizelor și a înființării Fondului comunal (1903)</i>	323

CĂLĂTORII, MINORITĂȚI, POPULAȚII

VIRGINIA BLÎNDA, <i>« Les habitants qui fuient en Turquie et inversement » : le cas de Dobroudja (1853)</i>	351
VIORICA GAVRIL-KILIÇ, <i>În țara fesurilor și a șalvarilor: călătoria istoricului Nicolae Iorga la Constantinopol (1906)</i>	361
ANDREI FLORIN SORA, <i>Romanian Perceptions and Public Discourse Regarding the Hungarian Minority during the Optants Dispute (1922-1930)</i>	379

ISTORIE RECENTĂ

DIANA MARIANA RUSU, <i>Războiul din depărtări: viața cotidiană la Facultatea de Filosofie și Litere a Universității din București (iunie 1941 – martie 1944)</i>	393
ADRIAN DEFTA, <i>Waffen-SS War Crimes. Tulle Massacre</i>	405

ISTORIA CULTURII

TUDOR VIȘAN-MIU, <i>Contribuții la biografia lui Dan Cernovodeanu: anii formatori și scurta carieră diplomatică</i>	419
ROBERT-SIMION LUCA, <i>Discursul istoric comunist privind regimurile autoritare ale României</i>	435

RECENZII

LUCIAN-VALERIU LEFTER, <i>Boieri ai Moldovei înainte și în vremea lui Ștefan cel Mare</i> , Cluj-Napoca, Editura Mega, 2022, 399 p. + planșă (Andrei Mirea) ..	469
MIHAI-CRISTIAN AMĂRIUȚEI, SIMION-ALEXANDRU GAVRIȘ (editori), <i>Funcționarii din Principatul Moldovei în epoca Regulamentului Organic (1832-1858). Documente</i> , vol. I, <i>Registrelle generale ale Ministerului de Interne și Comitetului Sănătății (1834)</i> , Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2022, 212 p. (Sorin Grigoruță)	473
LAURENȚIU VLAD, <i>Constantin N. Brăiloiu (1809-1889). Fragmente biografice</i> , Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2023, 224 p. (Andrei Bordeianu)	475
ION RIȘNOVEANU, <i>Viața cotidiană în Dobrogea interbelică</i> , Târgoviște, Editura Cetatea de Scaun, 2022, 344 p. (Marian Hariuc)	478

IN HONOREM

<i>Despre înaltă medievistică, scrutând istoriografic modernitatea – Ștefan Sorin Gorovei</i> (Gheorghe Cliveti)	481
--	-----

IN MEMORIAM

<i>In memoriam: Adrian Macovei</i> (Dumitru Vitcu)	487
--	-----

ABREVIERI	491
------------------------	-----

YEARBOOK OF THE “A. D. XENOPOL” INSTITUTE OF HISTORY

Tome LX, 2023

CONTENTS

STUDIES AND ARTICLES

CHRONICLES OF THE MIDDLE AGES

ALEXANDRU SIMON, <i>Caffa and Moldavia in 1387: On some genoese entries</i>	1
ANDREI CONSTANTIN SALĂVĂSTRU, <i>Tyrants and Body Politic: The Remedy for Tyranny in the Sixteenth-Century English and French Corporal Metaphor</i>	15

IN EFFIGY

PETRONEL ZAHARIUC, <i>Aspects of the Cult of the Dead in Moldavia (Seventeenth – Early Nineteenth Centuries). Between Liturgical Norm and Social Practice</i>	43
ANDREI BORDEIANU, <i>From State Funerals (1903) to the Unveiling of the Statue (1904). The Posterity of George D. Pallade</i>	69
LIVIU BRĂTESCU, <i>Gheorghe Asachi's Statue. A Founder's Rehabilitation</i>	83

ECONOMY, URBANISM, HEALTH

MIHAI ANATOLII CIOBANU, <i>Two Russian Plans for Râmnicu Sărat – of the Town and of the Brâncoveanu's Fondation Complex</i>	93
CONSTANTIN ARDELEANU, <i>Public Health and Trade. On the Economic Cost of the Quarantine System in Galați before the Crimean War</i>	107
ANA-MARIA-RUXANDRA DIMA, <i>“Since Arriving in this World, the Peasant is Left on their own.” The Professional Corps of the Rural Midwives (1874-1914)</i>	115

FOR THE HISTORY OF FRANCE

ANDRÉ BURGUIÈRE, <i>National Heritage, Memory and History</i>	143
YANN FAUCHOIS, <i>Counter-revolution to the Test of Religion: The Example of the Monseigneur of Mercy</i>	157
JEAN-CHARLES GESLOT, <i>Responding to a French Passion? Supply and Reading of Historical Works in Public Libraries (1860-1914)</i>	175
STEFAN LEMNY, <i>Emmanuel Le Roy Ladurie – the Historian “Generous with Letters of Support”</i>	191
CLAUDE-GILBERT DUBOIS, <i>The Tower of Babel. Myth Adaptation and Update to the Globalisation Era</i>	207

INTERNATIONAL RELATIONS

CRISTIAN PLOSCARU, <i>The Russian Black Sea Expansion Strategy and the “Kingdom of Dacia” Project</i>	233
GHEORGHE CLIVETI, <i>Romania and the London Conference in 1883, on the Danube Question</i>	243
LAURENȚIU VLAD, <i>Andrei Popovici, a Romanian Diplomat in the United States of America at the Time of the New York World’s Fair (1939-1940)</i> ..	283
ALEXANDRU D. AIOANEI, <i>Resumption of the Romanian Legation’s Activities in the United Kingdom after World War II</i>	295

POLITICS AND MODERNITY

IOAN-GABRIEL CHIRĂȘ, <i>“In that District, in that College, that Gentleman was Elected, Almost Unanimously!” The Senate Elections of the Summer of 1874</i>	313
MIHAI CHIPER, <i>The Final Link in Centralization: Abolition of Excise Taxes, and Establishment of the Communal Fund (1903)</i>	323

TRAVELERS, MINORITIES, POPULATIONS

VIRGINIA BLÎNDA, <i>“Residents Fleeing to Turkey and vice versa”: The Case of Dobruđa (1853)</i>	351
VIORICA GAVRIL-KILIÇ, <i>In the Country of the fes and the şalvar: historian Nicolae Iorga’s Journey to Constantinople (1906)</i>	361
ANDREI FLORIN SORA, <i>Romanian Perceptions and Public Discourse Regarding the Hungarian Minority during the Optants Dispute (1922-1930)</i>	379

RECENT HISTORY

DIANA MARIANA RUSU, <i>The War from Afar: Everyday Life at the Faculty of Philosophy and Letters, University of Bucharest (June 1941 – March 1944)</i> ...	393
ADRIAN DEFTA, <i>Waffen-SS War Crimes. Tulle Massacre</i>	405

HISTORY OF CULTURE

TUDOR VIȘAN-MIU, <i>Contributions to a Historian’s Biography: Dan Cernovodeanu’s Education and Short Diplomatic Career</i>	419
ROBERT-SIMION LUCA, <i>The Communist Historical Discourse Regarding the Authoritarian Regimes of Romania</i>	435

BOOK REVIEWS	469
IN HONOREM	481
IN MEMORIAM	487
ABBREVIATIONS	491

ALEXANDRU SIMON*

CAFFA ȘI MOLDOVA LA 1387. PE MARGINEA UNOR NOTIȚE GENOVEZE

La sfârșitul anilor 1380, spațiile nord-pontice își schimbau culorile politice și creștine. Cel mai vizibil aspect al transformărilor, unificând tulburările dintre Avignon și Roma și ciocnirile din Bizanț, a fost apariția uniunii polono-lituaniene, prin acordul de la Krewo (1385). Marea putere păgână condusă de fostul păgân Jogaila, ex-ortodoxul Iacob, acum, din 1386, catolicul Vladislav, trecea la legitimitatea statală catolică¹.

În umbra mutației, „apare” trecerea Moldovei de la faza statală catolică la cea ortodoxă și închinarea ei regatului polon (1387). Iar schimbările acoperă expansiunea sudică a statului din estul Carpaților. În umbra întinsă de acestea, la rândul lor, stau conflictele duse de coloniile genoveze din nordul Mării Negre, pe care, între timpurile hegemoniilor bizantină, tătară și otomană, încercau să o supună unui monopol ligur. Acestei structuri coloniale, preponderent centrifuge în raport cu metropola din Peninsula Italică, îi aparținuse, până spre mijlocul deceniului nouă, și *Cetatea Albă*. Ea devenise de puțină vreme principala ieșire la Marea Neagră a încă tânărului stat moldav².

O sursă

Dintr-un registru notarial de 657 de file și peste zece kilograme greutate, aflat în arhivele republicii genoveze, care acoperă doi ani din activitatea puterii din Crimeea (1386-1387), Caffa, adevărata stăpână a coloniilor genoveze din zonă, o informație reține încă o dată atenția istoriografică. Este vorba de deja, și pe bună dreptate, celebra înregistrare a cheltuielilor făcute de Comuna Caffa cu transportul la Cetatea Albă a doi

* Cercetător științific gradul I, Centrul de Studii Transilvane, Academia Română, Cluj-Napoca; e-mail: alexandru.simon@acad.ro.

¹ Ca principale repere istoriografice: Francesco Surdich, *Genova e Venezia fra Tre e Quattrocento*, Genova, 1970, p. 25-40; John Meyendorff, *Byzantium and the Rise of Russia. A Study of Byzantine-Russian Relations in the 14th Century* (= J. Meyendorff, *Rise*), Cambridge, 1981, p. 180-181; Șerban Papacostea, *Byzance et la création de la Métropole de Moldavie* (= Ș. Papacostea, *Byzance*), în *Études byzantines et post-byzantines (EBPB)*, București, II, 1991, p. 133-150; Victor Spinei, *Moldova în secolele XI-XIV* (= V. Spinei, *Moldova*), ediția a II-a, Chișinău, 1992, p. 382-388.

² Din această perspectivă, a se vedea și Michel Balard, *La Romanie génoise (XIIe-début du XVe siècle)*, Roma, 1978, p. 88-94, 148, 207-214 (volumul I), 661-663 (volumul II); Ștefan Sorin Gorovei, *Aux débuts des rapports moldo-byzantins*, în „Revue Roumaine d'Histoire” (RRH), XXIV, 1985, 3, p. 232-255; Ștefan Andreescu, *The Metropole of Halicz and the bishopric of Asprokastron. A few considerations*, în *EBPB*, IV, 2001, p. 141-151; Ovidiu Cristea, *Veneția și Marea Neagră în secolele XIII-XIV. Contribuții la studiul politicii orientale venețiene*, Brăila, 2004, p. 195-204.

ambasadori, care mergeau la *Constantin și Petru voievod*. De această dată, o mai mare atenție atrag celelalte costuri și canale financiare cafeze implicate de ambasadă³.

La prima vedere, sunt detalii, privindu-i mai ales pe un bancher, „specializat” în transportul de ambasadori, și pe doi armatori, mai mici. Par aspecte secundare. Odată legate între ele, puse în contextul unui registru neorganizat cronologic, ci aranjat, prima dată alfabetic, iar apoi de circuitul banilor, informațiile redatează ambasada sub 1387⁴.

Penultima filă scrisă a registrului pare elocventă. Pe 25 iunie 1388, a fost plătit responsabilul registrului, *massarul* („magistrat-contabil”) și scribul, Mauro Ottaviano, pentru dubla sa însărcinare, programată între datele de 7 august 1386 și 7 august 1387. Totuși, ambasada, care, inițial, trebuia să plece pe 15 aprilie, ea pornind abia pe 2 mai, a fost probabil finalizată înainte de 13 august. Pe 14 august, Bartholomeo Finamore și Luchino Tartarus erau răsplătiți pentru transportarea ambasadorilor Carollo D’Orto și Illario D’Auria la Cetatea Albă, la Constantin (*Costea*, adică „administratorul moldav al portului”) și la Petru I Mușat. Astfel, apare posibilitatea ca solia să fi început în timpul administrației anterioare, cea nouă achitând costurile. Ipoteza este infirmată rapid⁵.

În buna manieră a contabilității *trecento*-ului târziu, registrul este unul cu dublă intrare, pentru credit (datorii făcute și plăți achitate) și pentru debit (datorii de încasat). La „Credit”, sub *E*, la *Expensis*, avem banii, 2.000 de aspri, puțini, comparativ cu drumul, la cursul din acea vreme (12 sommi), dați transportatorilor, după întoarcerea din misiune (14 august), pentru cheltuielile lor. La „Debit”, sub *B*, la *Bartholomeo Finamore*, acesta apare ca dator comunei pentru banii avansați (60 de sommi ori, mai probabil, lire, adică 42 de sommi), pe 2 mai, pentru plecarea sa, din contul lui Spinulla, cont, închis pe 1 septembrie 1387, destinat acoperirii cheltuielilor dintre august 1386 – august 1387. Suma avansată pare să explice banii mai puțini încasați, dar, mai ales, arată

³ Gian Giacomo Musso, *Note d'archivio sulla „Massaria” di Caffa*, în idem, *La cultura genovese nell'età dell'umanesimo* (= G. G. Musso, *Cultura*), Genova, 1985, p. 159 și p. 179, nota 83 (material publicat inițial în „Studi genuensi”, Genova, V, 1964-1965 [1968], p. 60-98); Ș. Papacostea, *La începuturile satului moldovenesc. Considerații pe marginea unui izvor necunoscut*, în *SMIM*, VI, 1973, p. 45, notele 4-6 (*Aux débuts de l'état moldave. Considerations en marge d'une nouvelle source*, în *RRH*, XII, 1973, I, p. 139-151).

⁴ La finalul primului scurt stagiul arhivistic la Genova (04-08.07.2005), atenția ne-a fost atrasă de articolul lui Aldo Agosto (*Orientamenti sulle fonti documentarie dell'archivio di stato di Genova per la storia dei genovesi nella Russia Meridionale*, în *Genova, la Liguria e l'Oltremare tra Medioevo ed Eta' Moderna*, vol. III, Genova, 1979, p. 9-38), care, la peste zece ani de când ambasada la Constantin și Petru fusese semnalată de G. G. Musso și la șase ani după ce ea fusese pusă în circuit românesc de Ș. Papacostea, propunea, fără să se refere la contribuția lui Musso (și fără să facă amplele comentarii și descrieri realizate de Musso, mai ales la note), într-o listă cu indicii arhivistice, o ambasadă la Cetatea Albă a acelorași soli, pe 15 aprilie 1387 (Archivio di Stato di Genova (= ASGe), Archivio [respectiv Banco] di San Giorgio (= S.G.), Sala 34 (*Cancelleria*), *Caffae-Massaria*, [cota/registru] 590/1226bis, 1386-1387, c[arta]. 99^v (14 august pentru 13 august; ambasada lui G. G. Musso); c. 390^f (15 aprilie – 2 mai; mențiunea subliniată de Agosto). Cu ocazia cercetării mai extinse (atât cât mi-au permis-o cunoștințele și timpul) a registrului, în cursul noului mic sejur la Archivio di Stato di Genova (26-29.09.2005), lucrurile s-au dovedit a fi departe de a fi atât de simple.

⁵ ASGe, S.G., Sala 34, *Caffae-Massaria*, reg. 590/1226bis, c. 99^v (14 august; *De Auria*, în registru, circula deja ca Doria și a devenit apoi celebru ca Doria); 316^v (2 mai); 324^v (2 mai); 370 (2 mai); 390 (15 aprilie, apoi 2 mai); 656 (25 iunie 1388; pe 1 august 1388, s-a încheiat controlarea registrului, *ab MCCCLXXXVI*, de către noii gestionari; c. 1^v); 657^r (3 iulie 1387, supra-controlul gestiunii prin consulul Giovanni de Innocentibus: era normal, dat fiind și că Ottaviano a rămas în post după încheierea însărcinării pentru care fusese „angajat” și a cărei durată, dată de rațiuni comerciale estice, merită corelată cu anul bizantin). De la început s-au lăsat spații și pentru „credit” și pentru „debit”, primul firește mai mare, în continuarea secțiunilor (rulajul propriu-zis de capital) fiind așezate anexele cu cheltuielile diverse, de la personal administrativ la întreținere (c. 457^r-652^v). Ele n-au fost completate integral, înainte de toate rubrica „credit” (c. 1^v-247^v; după numerotarea medievală, ea ajunge să coincidă cu cea modernă pe parcurs, și c. 278^r-456^f), rămânând numeroase file albe, inclusiv în interiorul unei secțiuni.

că misiunea n-a avut loc în 1386. Atunci altă administrație, din alt cont, i-ar fi dat bani lui Finamore⁶.

Deși sub 1387, poate fi așezată într-un perimetru cronologic marcat de acordul dintre Republica Ligură și Ivanko fiul lui Dobrotici (27 mai), tratatul dintre Genova și Murad I (8 iunie), pacea dintre Caffa și Hoarda de Aur (12 august), care părea departe în mai, când solii liguri erau trimiși la Constantin și Petru, dar, cu aceeași brigantină, și la Cottobogha, vârful tătar de lance de la Sorkat, și omagiul moldav de la Lvov (5 ori 14 septembrie), misiunea nu este mai ușor de abordat. Pe de o parte, însăși valoarea acestor date pentru Genova este încă subiect de discuție. Pe de altă parte, există cazul moldav⁷.

Apropierea cronologică a soliei caffeze de momentul afirmării politice ortodoxe a Moldovei sub crucea mitropolitului Ciprian la Lvov, sinuoasa relație dintre tulburatul Bizanț și adesea difuza rețea colonială a Genovei deschid calea spre corelații depășind net sfera clară a relațiilor economice și politice implicate „de obicei” de către Cetatea Albă în plan moldav. Și toate acestea „sunt permise” de o solie care a avut un mesaj și un efect încă necunoscute. Iar mai departe este doar o porțiune a Evului Mediu românesc⁸.

I. O epocă

Raporturile genovezo-bizantine n-au fost nici de departe cele mai calme, cu atât mai mult cu cât micul-mare imperiu al romeilor stătea să se prăbușească și din interior. În a doua jumătate a secolului al XIV-lea, crizele cauzate de luptele dintre, inițial și generic, Cantacuzini și Paleologi, erau conectate la evoluțiile din alte trei focare de criză. Peninsula Italică, cu ramificațiile conflictului genovezo-venet, reaprins în anii 1370,

⁶ Sub *G*, îl găsim pe Gasaplo Spinulla (c. 369^v-370^f, prima intrare fiind sub 2 mai), ca platnic al comunei, prin contul de cheltuieli (c. 72^v; îi mulțumim profesorului Giuseppe F. Felloni, curatorul registrelor, care ne-a atras atenția că mențiunile sunt interconectate prin trimerile făcute la sfârșitul unei mențiuni și ne-a „condus” la contul lui Spinulla), dar și creditor al ei, într-o perioadă foarte grea pentru Caffa, calitate în care îl găsim și la secțiunea *D* (*debitores*) din „credit” (c. 70^v-76^v), între cei cărora noua administrație trebuie să le dea bani (și primise bani, începând cu 2 aprilie; c. 124^v-125^f). La *C* și *I* (sub 2 mai, în ambele cazuri), îi avem desigur pe Carollo (c. 324^f), ca ambasador șef, primind aproape cât Finamore (50 de lire), și pe Illario (c. 390^f) pentru sumele avansate la plecare (ambii se regăsesc pe lista celor finanțați la/până la data de 2 mai, prin Spinulla, c. 370^f). Nu-i mai avem însă, din motive necunoscute, printre cei care rămân datori comunei după august 1387, ori primesc bani și la întoarcere. Pentru cât de multe mai pot fi încă aflate, mai ales prin intermediul acestor „note banale”, un mic exemplu, tot din registrele Caffei, poate fi util. Pe 13 iulie 1381, Caffa avea printre angajați un *scriba communis litteris ungaris* (*Caffae-Massaria*, reg. 590/1226, 1381-1382, c. 264^f; spre deosebire de reg. 590/1226bis, aici, practic, pe fiecare pagină este indicat anul). Cadrul la Domenico Gioffré, *Il debito pubblico genovese*, în „Atti della Società ligure di storia patria”, Genova, ns, VI (LXXX), 1967, p. 14-19, 22-25; Al. Simon, *Moldova între Vilnius și Moscova. Anii trecerii de la Roma la Constantinopol (1386-1388)*, în *SUBB*, XLVIII, 2003, 1-2, p. 3-57 (= Al. Simon, *Moldova*); V. Spinei, *Moldova*, p. 383-384.

⁷ A se vedea Pasquale Lisciandrelli, *Trattati e negoziazioni politiche della Repubblica di Genova (958-1797)*. *Regesti* (= „Atti della Società ligure di storia patria”, ns, I/LXXV), Genova, 1960 (= *Regesti*), no. 675-677, p. 131-132; Constantin Racoviță, *Începuturile suzeranității polone asupra Moldovei (1387-1432)*, în *RIR*, X, 1940, p. 245-257; Kate Fleet, *The Treaty of 1387 between Murad I and the Genoese*, în „Bulletin of the School of Oriental and African Studies”, London, LVI¹, 1993, p. 13-33; Virgil Ciociltan, *Reichspolitik und Handel: die tatarisch-genuesischen Verträge von 1380-1387*, în „Il Mar Nero”, Roma/Paris, I, 1994, p. 261-278; pe 12 august (poate cu o zi înainte de revenirea lui Finamore la Caffa) s-a făcut pace între Cottobogha, stăpânul Sorkat-ului (la 25 km vest de Caffa), ca reprezentant al Hoardei, și Caffa, care, deodată cu D’Orto și D’Auria, îl trimisese, pe aceeași brigantină, și pe Ieronimo Dragho, ca sol la Cottobogha (ASGe, S.G., Sala 34, *Caffae-Massaria*, reg. 590/1226bis, c. 324^f). Mai multe sunt însă, și în acest caz, greu de spus.

⁸ Pentru fundalul economic pontic, vezi Ș. Papacostea, *Un tournant de la politique génoise en Mer Noire au XIVe siècle: l’ouverture des routes continentales en direction de l’Europe Centrale*, idem, *La pénétration du commerce génois en Europe Centrale: Maurocastrum (Moncastro) et la route moldave*, în idem, *La Mer Noire carrefour des grandes routes intercontinentales 1204-1453*, București, 2006, p. 193-201, 202-215.

își transmitea undele de șoc peste Dardanele. Transformările balcanice, radicalizate (din 1340-1350), erau facilitate de trei tendințe hegemonice, sârbă, stopată însă relativ rapid, ungară și otomană. În final, dar nu în cele din urmă, tensiunile de la nordul Mării Negre, pe fondul dezintegrării hegemoniei tătare, în special din deceniul șapte al veacului, înlesneau noua ascensiune a Lituaniei și demersurile coloniilor genoveze din Crimeea⁹.

Situația era agravată de corelarea strânsă dintre grijile politice și raporturile dintre ortodoxie și catolicism, dintre taberele din interiorul Bisericii. Interdependența devine și mai clară după începutul Marii Schisme a Occidentului (1378), în a cărei geneză un rol important, „indirect”, l-a avut unirea de la Roma, acceptată de Ioan V Paleologul, cu titlu personal (1369). Tensiunile se intensifică, distanțele dintre centre se reduc, cum și miza politică constituită de tronul patriarhiei ecumenice provoca adaptări și schimbări rapide, îngăduite de încercările Bizanțului de a se salva prin reușite în zone îndepărtate¹⁰.

I.1. Valahiile și Dobrogea

La nivelul tinerelor state românești, în acel timp, de legitimități creștine diferite (1370 – post 1384), simptomatic pentru schimbările în care erau angrenate poate fi cazul stăpânirii dobrogene al lui Dobrotici. Între coordonatele dorinței de a juca, prin poziția posesiunilor sale și în urma experiențelor regionale bizantino-tătare, un rol pivotal în spațiul pontic, Dobrotici atacă de două ori, în 1375/1376 și, mai important, din punct de vedere moldav, în anul 1384, posesiunile genoveze de la nordul Mării Negre. El încerca să profite de pe urma dificultăților avute de Genova și Bizanț, în imediata lor apropiere, probleme pe care încercau să le rezolve, „de la distanță”, prin succesele nord-pontice¹¹.

Țara Românească fusese nevoită să se concentreze spre frontierele ei ungare și bulgare, să treacă, în timp scurt, prin două succesiuni domnești (circa 1377 – circa 1385). În raporturi predominant amiable cu Dobrotici, *Valahia* sudică a neglijat aparent spațiul dintre Gurile Nistrului și Gurile Dunării. Această întindere de contact era vizată, în mod tradițional, de din nou suzeranul Valahiei transalpine (din 1377), Ludovic I de Anjou¹².

Moldova, vasală Ungariei, tot din 1377/1378, dar tot stat catolic ca și aceasta, se învecina, încă, direct cu principalele zone de interes ale competiției din nordul Dunării,

⁹ Vezi în „Byzantinoslavica. Revue internationale des études byzantines” (Prague), Michel Lascaris, *Actes serbes de Vatopédi* (VI, 1935), p. 5-9, și Dimităr Angelov, *Certains aspects de la conquête des peuples balkaniques par les Turcs* (XVII, 1956, 2), p. 220-275; Bernát L. Kumorovitz, *I. Lajos királyunk 1375. évi havasalföldi hadjárata és „török” háborúja*, în „Századok”, Budapest, CXVII, 1983, 5, p. 919-982; S. C. Rowell, *Lithuania Ascending. A Pagan Empire within East-Central Europe, 1295-1345*, Cambridge, 1994, *passim*.

¹⁰ Orientativ, vezi și Joseph Gill, *Venice, Genoa and Byzantium* (= J. Gill, *Genoa*), în „Byzantinische Forschungen”, Amsterdam, X, 1985, p. 57-73; Norman Housley, *The Avignon Papacy and the Crusades, 1305-1378*, Oxford/New York, 1986, *passim*; Thierry Ganchou, *Autour de Jean VII: luttes dynastiques, interventions étrangères et résistance orthodoxe à Byzance (1373-1409)* (= T. Ganchou, *Jean*), în *Coloniser au Moyen Âge*, sous la direction de Michel Balard et Alain Ducellier, Paris, 1995, p. 367-385.

¹¹ Nicolae Iorga, *Veneția în Marea Neagră I. Dobrotici*, în *AARMSI*, s. II, t. XXXVI, 1914, p. 1043-1065; Anca Ghiță, *Aspecte ale organizării politice în Dobrogea medievală (secolele XIII-XV)*, și Victor Eskenazy, *Din istoria litoralului vest-pontic. Dobrotici și relațiile sale cu Genova*, în *RdI*, XXXIV, 1981, 10, p. 1863-1897, și respectiv 11, p. 2047-2063; Sergiu Iosipescu, *Balica, Dobrotiță, Ioancu*, București, 1985, p. 59-64.

¹² Pentru Țara Românească și Ungaria, vezi Gheorghe I. Brătianu, *L'expédition de Louis Ier de Hongrie contre le prince de Valachie Radu Ier Basarab en 1377*, în *RHSEE*, II, 1925, p. 12; Zsigmond Pál Pach, *Die Verkehrsrouten des Levant Handels nach Siebenbürgen und Ungarn zur Zeit der Könige Ludwig von Anjou und Sigismund von Luxemburg*, în *Europäische Stadtgeschichte im Mittelalter und früher Neuzeit*, Herausgeber Werner Mägdefrau, Weimar, 1979, p. 60-91; Carmen Dumitrescu, *Le voivode donateur de la fresque de Saint-Nicolas Domnesc (Argeș) et le problème de sa domination sur Vidin au XIVe siècle*, în *RESEE*, XVII, 1979, 3, p. 541-558; Ernest Oberländer-Târnoveanu, *Quelques remarques sur les émissions monétaires médiévales de la Dobrodja méridionale au XIVe-XVe siècle*, în *RRH*, XXVI, 1988, 1, p. 107-122.

culoarul Oituz – Gurile Dunării și aria portuară de la Gurile Nistrului. Fiecare dintre ele era suprapusă, integral ori parțial, de o agregare de tip statal, mult redusă însă ca dimensiuni față de principalii competitori din regiune. Dezagregarea rețelei angevine, după anul 1382, a mărit sensibil libertatea de mișcare a Moldovei lui Petru I (1375/1377-1391/1392)¹³.

Moldova a ajuns înainte de aprilie-mai 1387 în stăpânirea unei poziții portuare la nordul Mării Negre și, fie în aceeași perioadă, fie în anii care au urmat (până spre 1392), în stăpânirea principalei ieșiri prin Carpații Orientali a comerțului apusean. Este posibil ca, profitând de succesele dintre Carpați și Nistru, de tensiunile din Polonia și Lituania, înainte de 1385-1386, Petru să fi adus sub dominația sa porțiuni din Podolia sud-estică. De ambele maluri ale Nistrului, perdanții ar fi fost astfel Polonia, Lituania și tătarii¹⁴.

I.2. La nordul Mării Negre

Între 1382 și 1385, până la actul de la Krewo, cum Ungaria căzuse pradă războiului civil, Moldova, despre care nu avem vreun indiciu ca, înainte de 1385-1387, să-și fi schimbat statutul de ducat, cunoscut ca atare la 1384, devenise cea mai mare putere catolică din regiune. Este o constatare oarecum surprinzătoare, dar totodată un lucru deloc nesemnificativ în economia epocii. Încreștinarea catolică a Lituaniei, oficiată în 1386, a distrus însă acest statut și a împins spre derizoriu valoarea misionară pe care Moldova ar fi putut-o avea. Iar episcopul de Siret, Andrei, devenea primul episcop de Vilnius¹⁵.

Înainte de situația statală, semnificată de omagiul de la Lvov (1387), Moldova era, alături de Genova, ieșită în avantaj din luptele cu Veneția și tătarii, marea câștigătoare în sudul Europei Răsăritene. Colaborarea moldo-genoveză atestată în vremea de legătură dintre realizarea uniunii polono-lituaniene și supunerea Moldovei în fața acesteia este, cel puțin, la fel de importantă ca și cealaltă colaborare schițată la 1386. Este vorba de apropierea dintre Moldova și Moscova, adversara tradițională a Lituaniei, aliată, prin și în scopuri, a Genovei, și autoarea unui șoc militar major pentru lumea tătară (1380)¹⁶.

Schimbarea a venit însă curând. Chiar din 1387, anul în care hegemonia pontică a Genovei, dar, un detaliu semnificativ, stat centrifug spre diferență de puterea centripetă venețiană, a părut consfințită, supremația maritimă ligură a început să fie încorsetată de

¹³ Pentru situația moldavă, la Ștefan S. Gorovei, *Îndreptări cronologice la istoria Moldovei din veacul al XIV-lea*, în AIIAI, X, 1973, p. 99-121, respectiv, de cealaltă parte, Ș. Papacostea, *Începuturile politicii comerciale a Țării Românești și Moldovei (secolele XIV-XVI). Drum și stat*, în SMIM, X, 1983, p. 9-55.

¹⁴ Gh. I. Brătianu, *Demetrius princeps Tartarorum (ca. 1360-1380)*, în RER, IX-X, 1965, p. 39-46; Ș. Papacostea, *La fin de la domination génoise à Licostomo*, în AIIAI, XXII¹, 1985, p. 37-42; idem, *Moldova începuturilor între regii Ungariei și Poloniei*, în RI, s.n., IX, 1998, 5-6, p. 425-429; P. P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrân* (= P. P. Panaitescu, *Mircea*), ediție Gh. Lazăr, București, 2001, p. 25-26; V. Spinei, *Moldova*, p. 383-384.

¹⁵ DRH, A. Moldova, vol. I, 1384-1448, întocmit de Constantin Cihodaru, Ioan Caproșu, Leon Șimanschi, București, 1984, nr. 1, p. 1-2; Carol Auner, *Episcopia de Siret (1371-1388)*, în „Revista Catolică”, București, II, 1913, 2, p. 240-242; Octavian Iliescu, *Le prêtre accordé en 1388 par Pierre Mușat à Ladislas Jagellon*, în RRH, XII, 1973, 1, p. 123-138; Jörg K. Hoensch, *Sigismund von Luxemburg (1368-1437). Kaiser and der Schwelle zur Neuzeit*, München, 1996, p. 69-74; și în contextul de față merită remarcat că, cel puțin pentru papalitate (dar cu urmări importante pentru recunoașterea Moldovei ca stat), acceptarea lui Lațcu, la 1370, ca duce, de către curia papală, se leagă de o funcție de tip cruciat îndeplinită de el în lupta cu tătarii (Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor* (= Hurmuzaki), vol. I-2, 1346-1459, București, 1894, nr. 124, p. 160-161; vezi și Norman Housley, *King Louis the Great of Hungary and the Crusades 1342-1382*, în SEER, LXII, 1982, p. 192-208).

¹⁶ Jaroslaw Pelenski, *The Origins of the Official Muscovite Claim to the „Kievan Inheritance”*, în „Harvard Ukrainian Studies”, Cambridge, I, 1977, p. 29-52; *Storici sovietici del Levante genovese*, a cura di Anna Prefumo, Genova, 1985; Al. Simon, *Moldova*, p. 33, nota 44; vezi și G. G. Musso, *Russia e Genovesi nel Levante nel Quattrocento. Note su documenti*, în „Rassegna degli Archivi di Stato”, Roma, XXV, 1965, 2, p. 229.

evoluția raporturilor din planul forțelor terestre. La marginile apusene și nordice ale Mării Negre, decenii zece avea să aparțină Poloniei-Lituaniei și Țării Românești¹⁷.

Din punct de vedere istoriografic, în primul rând, rezultatul este apariția unui deceniu moldav în care „minunile catolice” se amestecă cu ortodoxia (1391, post 1395 – ante 1399), stăpânitorii au când posturi antiotomane, precum Roman I (1394), când pro-otomane ca Ștefan I (1395-1396), tot el devenind din dușman al Ungariei, prieten al ei, poate chiar cu posesiuni în Transilvania (1397). Sunt doar câteva exemple. Iar, nici în centrele de care depindea politica moldavă, sigur cea externă, situația nu era mai clară¹⁸.

II. Un parcurs

La moartea lui Ludovic I de Anjou (1382), datorită suzeranității sale și a faptului că și alianțele regelui puteau juca în favoarea lor, Moldova și Țara Românească erau, direct ori indirect, în contact cu Genova. *Superba* trecea deja drept tradiționalul partener politic și comercial al Budei angevine. În acest condiții, raporturilor moldo-genoveze ar putea fi privite și ca o prelungire și o adaptare moldavă a sistemului angevin de relații¹⁹.

Din celălalt bloc, format, în special din rațiuni italiice, „în jurul” Veneției, făceau parte Dobrotici, tătarii și lituanienii. Ultimele două puteri, doar generic o unitate statală, erau expuse ostilității Moscovei și teutonilor, care stabiliseră legături, mai sigure ori mai firave, cu Genova și Buda. Pe ideea presiunii politice, pentru Genova, respectiv Caffa, mai mult decât fața pontică a *Superbei*, cele două *Valahii* (trei cu viitoarea Țara de Jos a Moldovei) și Țaratul de Târnovo contau ca factor de presiune împotriva lui Dobrotici, a cărui flotă pare să fi atacat Caffa, la 1375/1376 și 1384, dar și contra tătarilor²⁰.

II.1. Aria apuseană

În acel timp, în conflictele catolice, Genova pare să fi luat, mai mult decât formal, partea Avignon-ului, fără a renunța și la cea a Romei. În înfruntarea bizantină dintre

¹⁷ Pentru principalele date, a se vedea Bertold Spuler, *Mittelalterliche Grenzen in Osteuropa. I. Die Grenze des Grossfürstentums Litauen in Südosten gegen die Türken und Tataren*, în „Jahrbücher für Geschichte Osteuropas”, Stuttgart, VI, 1941, p. 152-170; Roberto S. Lopez, *Venise et Gênes: deux styles, une réussite*, în idem, *Su e giù per la storia di Genova*, Genova, 1975, p. 35-42; Constantin Rezachevici, *Mircea cel Bătrân și Moldova*, în *RdI*, XXXVI, 1986, 8, p. 746-763; Geo Pistarino, *Genova e i Genovesi nel Mar Nero (secoli XII-XV)*, în idem, *I Gin dell' Oltremare*, Genova, 1988, p. 85-130; Flavius Solomon, *Dominație politică și structuri confesionale în Moldova de Jos la vremea întemeierii statului*, în *AIIX*, XXX, 1993, p. 270-272.

¹⁸ *DRH*, D, *Relațiile dintre Țările Române*, vol. I, 1222-1456, îngrijit de Ștefan Pascu, Constantin Cihodaru, Konrad G. Gündisch, Damaschin Mioc, Viorica Pervain, București, 1976, nr. 102, p. 169; vezi în „Revue des Études Byzantines”, Paris: Vitalien Laurent, *Aux origines de l'Église moldave. Le métropolitaine Jérémie et l'évêque Joseph* (V, 1947, p. 158-168), *Le triépiscopat du patriarche Matthieu Ier (1397-1410). Un grand procès canonique à Byzance au début du XVe siècle* (XXX, 1972, p. 164-166); Renate Möhlenkamp, „Ex czeretensi civitate”: *Randnotizen zu einem in Vergessenheit geratenes Dokument*, în *AIHAI*, XIX, 1982, p. 124-125; Dan-Ioan Mureșan, *Avant Nicopolis: observations sur la campagne de 1395 pour le contrôle du Bas-Danube* (= D.-I. Mureșan, *Nicopolis*), în „Quaderni della Casa Romana di Venezia”, III, 2004, p. 177-195.

¹⁹ András Kubinyi, *I Lajos király és kora*, în *Művészet I. Lajos király korában 1342-1382. Katalógus*, szerk. Mályusz Elemér, Budapest, 1982, p. 15-36; György Székely, *Magyarország és Buda városa Velence és Genova között a 14.-15. század fordulóján*, în „Tanulmányok Budapest múltjából, Budapest”, XXIII, 1991, p. 9-20; Pál Engel, *The Realm of St. Stephen. A History of Medieval Hungary 895-1526*, London, 2001, p. 214.

²⁰ Pentru ansamblul politic, vezi John W. Barker, *Miscellaneous Genoese Documents on the Levantine World of the Late Fourteenth and Early Fifteenth Centuries*, în „Byzantine Studies”, Tempe, VI, 1979, p. 59 și nota 4; precum și Peter Schreiner, *Una principessa bulgara a Genova*, în *Genova e la Bulgaria nel medioevo. Atti delle Giornate Bulgare a Genova, 28-30 ottobre, 1981*, Genova, 1984, p. 223-233.

Andronic IV (†1385) și tatăl, Ioan V, și fratele său, Manuel, *Superba* a optat, mai ales, pentru primul dintre competitori, al cărui fiu, Ioan VII, cu puțin timp înainte de a cucerii puterea, a venit în căutare de sprijin până la Genova (1389). În paralel, republica venetă, viitoarea *Serenissima* se concentra, nu prea delicat oricum, asupra lui Ioan și a lui Manuel. Posibilele urmări moldave ale acestor stări sunt mai mult decât neclare. În sfera posibilităților, o primă ramificație ligură în plan ecleziastic moldav ar fi însă catolică²¹.

Între 1382 și, probabil, toamna lui 1385, după cum rezultă dintr-o scrisoare a lui Bonifaciu IX (1389), succesorul lui Urban VI, care se opusese inițial hotărât mutării lui Andrei de la Siret la Vilnius, Andrei fusese supus, la Siret, presiunilor Avignon-ului. El, printre altele, fost capelan al reginei Elisabeta, mama lui Ludovic I, „nu prea era” însă omul Moldovei, principala forță catolică, cu numele, din zonă. În acest context, este de presupus că Avignon-ul a luat legătura cu Petru, în paralel, cel puțin (dacă nu pentru blocarea lui Andrei), cu contactarea prelatului, altfel, aparent, arareori prezent la Siret²².

Datele romane sunt însă parțiale și tonul scrisorii din 1389 prea insinuant. Poziția, destul de neclară, a dominicanilor, protejării Margaretei, mama lui Petru, și partenerii orientali ai Genovei, în lupta dintre Avignon și Roma, nu ne permite să lărgim ipoteza. Apare totuși o cale care, datorită convertirii Lituaniei sub egida Romei și a probabilei dorințe moldave a unui statut statal superior mai ușor de obținut de la centrul din Franța, decât de la cel din Peninsula Italică, dependent de sprijinul monarhilor, de tradiție, ungară și polonă, pare să conducă la o strângere a relațiilor dintre îndepărtatele Avignon și, poate deja, Suceava, nu Siret, vechea, mai sigura, capitală a statului catolic moldav²³.

1385-1386 au adus dezastrul și pentru Avignon și pentru Moldova. Roma câștiga tot, ceea ce nu era încă masiv ortodox sau musulman, în Răsărit. Polonia-Lituania era

²¹ *Regesti*, no. 660, p. 129 (1382); no. 669-671, p. 131 (1385-1386); vezi în „*Orientalia Christiana Periodica*”, Roma: J. W. Barker, *John VII in Genoa: A Problem in Late Byzantine Source Confusion* (XXVIII, 1962, 2, p. 213-238), Julian Chrysostomides, *John V Palaeologus in Venice (1370-1371)*, and the *Chronicle of Caroldo: A Re-interpretation* (XXXI, 1965, 1), p. 83; Nikos Oikonomides, *John VII Palaeologus and the ivory pyxis at Dumbarton Oaks*, și Elisabeth Zachariadou, *John VII (alias Andronicus) Palaeologus*, în „*Dumbarton Oaks Papers*”, XXXI, 1977, p. 329-337, 339-342; Sergej Pavlovič Karpov, *L'Impero di Trebizonda, Venezia, Genova e Roma 1204-1461. Rapporti politici, diplomatici e commerciali*, Roma, 1986, p. 95-99; după ce a cucerit puterea (1390), Ioan VII a fost adoptat de Manuel II ca fiu și succesor, conflictul fiind temporar închis.

²² *Acta Bonifacii Papae IX* (= „*Monumenta Poloniae Vaticana*”, VIII), editat Edmundus Dlugopolski, vol. I, 1389-1391, Cracoviae, 1939, nr. 85, p. 75-76 (este doar o ediție parțială); *DRH*, A., vol. I, nr. 1, p. 1; Gheorghe I. Moisescu, *Catolicismul în Moldova până la sfârșitul veacului XIV*, București, 1940, p. 68, 82, 85; Oskar Halecki, *Jadwiga of Anjou and the Rise of East-Central Europe*, New York, 1991, p. 184, notele 29-30.

²³ Ș. Papacostea, *Triumful luptei pentru neatârnare: întemeierea Moldovei și consolidarea statelor feudale românești*, în *Constituirea statelor feudale românești*, coordonator Nicolae Stoicescu, București, 1980, p. 185-191 (după anii 1380, Margareta a rămas/revenit în relații bune cu Roma); Claudine Delacroix-Besnier, *Les Dominicains et la Chrétienté grecque aux XIVe et XVe siècles* (= C. Delacroix-Besnier, *Dominicains*), Roma, 1997, p. 31-32; D.-I. Mureșan, *Le Patriarcat œcuménique et les Principautés roumaines. Droit canonique et idéologie politique (XIVe-XVIe siècles)*, vol. I, teză de doctorat, Paris, 2005 (= D.-I. Mureșan, *Patriarcat*), p. 112-115; Al. Simon, *Moldova*, p. 9-11; dacă Moldova a ascultat Avignon-ul după ce Lituania a revenit Romei, o asemenea opțiune politică ar fi fost o mare greșeală. Un contact mai devreme de 1382 nu este de acceptat datorită suzeranității lui Ludovic și legăturilor dintre el și Andrei. Totodată, când îi vorbea despre presiunile Avignon-ului, Bonifaciu IX îi amintea lui Andrei că știe ce suferințe a îndurat din cauza atacurilor lituanienilor păgâni (probabil este vorba despre evenimentele din 1377), ceea ce pare să indice că el a rezidat ceva vreme la Siret. Înainte de a atinge și subiectul condițiilor politice din preajma Sucevei, este de semnalat și că deplasarea capitalei moldave de la Siret la Suceava apare, pe criterii arhitectonice (inclusiv surpatul și controversatul edificiu de la Sf. Dumitru), să fi avut loc prima dată catolic, viitorul lăcaș al mitropoliei moldave fiind o biserică catolică, adaptată ritului răsăritean, prin adosarea unui pronaos, practic imediat după încheierea lucrărilor la fundația „porțiunii catolice” a Mirăuților (Mircea D. Matei, *Civilizație urbană medievală românească. Contribuții: Suceava până la mijlocul secolului al XVI-lea*, București, 1989, p. 64-67; idem, *În Mirăuții Evdochiei de Kiev*, în *MI*, s.n., XXXVII, 2003, 3/432, p. 20-25).

noul mamut catolic. Moldova era blocată. În lumea catolică, tot mai mult a Romei, ea nu prea mai avea șanse de izbândă. Totuși, Roma nu dorea să renunțe la ea. Urban VI s-a opus mutării lui Andrei, care, în mod cel puțin simbolic, însemna preluarea firului roșu stabilit între papalitate și Siret la 1370 de noul ducat catolic. Dar, legătura dintre Moldova și patriarhia ecumenică de Constantinopol, foarte probabil interesată, la modul manifest, chiar din 1370, de statul est-carpătin, fusese deja stabilită, de pe la 1386²⁴.

II.2. Întinderea orientală

Un rol semnificativ în soarta legăturii dintre Moldova și Constantinopol s-ar putea să-l fi jucat genovezii. Aceștia erau puternic implicați în afacerile și luptele interne ale scaunelor de pe Bosfor, atât cel imperial cât și cel patriarhal. În 1387, însă, pierduseră mult din influența exercitată asupra patriarhiei, din cauza revenirii lui Nil la conducere²⁵.

Aproape în paralel cu venirea lui D'Orto și D'Auria la Cetatea Albă, al cărei scaun episcopal ortodox a fost redescoperit, după aproape un secol de tăcere a surselor, și folosit, „prin transfer”, pentru impunerea „mitropoliei moldave”, Ioan V îl trimitea pe Ciprian Țamblac, mitropolitul Kievului, cu drepturi asupra mitropoliei Haliciului, sub a cărei autoritate ecleziastică se găsea aria dintre Nistru și Carpați, cu o misiune specială în Răsărit. În final, lucrurile nu evoluau nici în plan ortodox în favoarea Moldovei²⁶.

Bizanțul avea mare nevoie de fostul ortodox Vladislav, deja în relații amicale cu Ciprian. Nici Genova nu-și putea permite să riște acționând deschis contra lui Vladislav, cât timp și Vitold, vărul său, părea sub controlul regelui. Nici nu mai putea jongla „prin” Caffa cu situația din est. Aici influențase și numirile ierarhilor *greci*, ale mitropoliților pro-moscoviți „de la Kiev”, precum acel mitropolit, fără nume, poate Pimen, succesorul lui Mitjai, transportat de caffezi, probabil de la Constantinopol la Caffa (1381)²⁷.

²⁴ Jean Darrouzès, *Les régestes du Patriarcat de Constantinople*, vol. I-6, *Les actes de Patriarches. Les régestes de 1377 à 1410*, Paris, 1979, nr. 2804, p. 451, nota 3; *Fontes Historiae Daco-Romanae*, vol. IV, *Scriptori și acte bizantine, secolele IV-XV (= FHDR)*, editat de Horațiu Mihăilescu, Radu Lăzărescu, Nicolae Șerban Tanașoca, Teodor Teotoi, București, 1982, XLV, „Actele patriarhiei din Constantinopol”, nr. 34, p. 233; sunt trimiteri-indicatori (în special) pentru situația istorică și istoriografică.

²⁵ S. Mesanović, *John VII Palaiologos in Thessalonika*, în „Byzantinos Domos”, Athenes, VIII-IX, 1995-1997, p. 75-94; John L. I. Fennell, *A History of the Russian Church to 1448*, London/New York, 1995, p. 158.

²⁶ ASGe, S.G., Sala 34, *Caffae-Massaria*, reg. 590/1226bis, c. 390^v (15 aprilie; 2 mai [1387]); Franz Miklosich, Joseph Müller, *Acta patriarchatus constantinopolitani. MCCCXV-MCCCCII. E codicibus manu scriptis Bibliothecae Palatinae Vindobonensis*, vol. II, Vindobonae, 1862, nr. 393, p. 98-99 (29 mai 1387); Mihail Costăchescu, *Documente moldovenești înainte de Ștefan cel Mare (= Documente moldovenești)*, vol. II, [1438-1456; 1387-1456], Iași, 1932, nr. 162-163, p. 599-603; J. W. Barker, *Manuel II Palaeologus, 1391-1425: A Study in Late Byzantine Statesmanship*, New Brunswick, 1969, p. 112-117; Dimitri Obolensky, *A Philorhomaïos Antropos: Metropolitan Cyprian and Kiev and All Russia (1375-1406)*, în „Dumbarton Oaks Papers”, XXXII, 1978, p. 77-98; Lydia Cotovanu, „Alexis de Kiev et de toute la Russie” – „Hyacinthe de toute la Hongrovlachie”: deux cas parallèles? *Quelques précisions autour des relations ecclésiastiques de Russes et des Roumains avec Byzance Crépusculaire (XIV siècle)* (= L. Cotovanu, Alexis), în *Închinare lui Petre Ș. Năsturel la 80 de ani*, volum îngrijit de Ionel Căndea, Paul Cernovodeanu, Gheorghe Lazăr, Brăila, 2003, p. 531-554; D.-I. Mureșan, *Patriarcat*, vol. I, p. 114-118; forțând nota, cum Ioan V era adversarul lui Ioan VII, favoritul Genovei, misiunea lui Ciprian ar putea fi privită și ca și o reacție, inclusiv, la necunoscuta, în conținut, solie caffeză de la Cetatea Albă. Ciprian era omul lui Filotei, adversar hotărât al influenței genoveze și suportor al lui Ioan V, înlocuit pe tronul patriarhal de Macarie. Din 1381, patriarh a fost Nil, care, deși adversar al lui Macarie (acesta-i luase locul lui Filotei și va reveni, ca patriarh, în 1390), a continuat să-l atace pe Ciprian, ca escroc, lucru asupra căruia a revenit totuși, pare-se, după 1386. Din 1389 (și, cu o întrerupere, semnificativă însă, la venirea la putere a lui Ioan VII, până în 1391), patriarh a fost Antonie IV, care l-a sprijinit considerabil pe Ciprian. El îi lua locul lui Macarie, om al Genovei, care, contra lui Ciprian, mitropolit al Kievului, din 1375, îi numise ca mitropoliți ai ariei ruse pe Mitjai (†1380) și Pimen (†1389), ambii înmormântați în Pera.

²⁷ ASGe, S.G., *Caffae-Massaria*, reg. 590/1226, c. 66^v (2 ianuarie 1382, pentru 8 februarie 1381); din păcate nu am putut găsi „corespondentul” acestei mențiuni deteriorate și greu lizibile. Date fiind posibilitățile

Moscova era înconjurată de tătari, teutoni, lituanieni. Era o limitare semnificativă a capacității ei de intervenție în favoarea Moldovei a cărei, mai mult decât teoretic, aliată era. Țara Românească, în mod firesc „neinteresată” de un stat moldav catolic, nu putea, sau nu voia, din cauza problemei culoarului dintre Oituz și Gurile Dunării, să intervină în favoarea Moldovei. Este un lucru cu atât mai greu de spus, cu cât soarta celui de-al treilea stat *valah*, poate tot de legitimitate, dacă nu doar de orientare, catolică, din 1374, este necunoscută, nefiind imposibil ca el să fi fost deja înghițit de Moldova²⁸.

În vest, Ungaria, recăutată de Caffa ca parteneră (1386), pierduse Haliciul. Era încă prea slabă, deși Sigismund de Luxemburg a reușit să se impună ca rege (1387). Era și poate prea nepopulară la nivelul elitei moldave, pentru ca ea să poată fi opusă, la acea dată, cu șanse de succes, puterii jagiellone. Petru I a luat „astfel” drumul Lvovului²⁹.

Între timp, se agrava o problemă care avea să se răsfrângă, atât direct, sub Roman, în special, cât și indirect, prin Buda, Genova (Caffa) și Bizanț, asupra statului moldav în anii 1390. Expansiunea otomană, sub Murad I și Baiazid I, a obligat puterile regiunii să-și gândească strategia sudică în primul rând prin raportarea la ea. În cazul Bizanțului, s-ar putea spune că întreaga sa politică a avut, din anii 1380-1390, o condiționare otomană la bază. Prin acordul din 1387 cu Murad, Genova părea cu un pas înaintea „vecinilor”³⁰.

III. Un excurs

În 1391, la cererea oficială a fraților Balc (*Baliță*) și Drag (*Dragoș*), magnați *valahi* ai regatului ungar, exprimând atât interesele acestora, cât și cele ale lui Sigismund de Luxemburg, patriarhia ecumenică a ridicat mănăstirea din Peri, ctitorie a Drăgoșeștilor, la rang de stavropighie. Centrul monastic, supus direct patriarhiei, exercita importante funcții ecleziastice la nivel nord-transilvan, „pe baza” domeniilor Drăgoșeștilor, și maramureșean. Cea mai semnificativă dintre funcții era însă, de departe, tutela pe care egumenul de la Peri o exercita în caz de vacanță episcopală/mitropolitană la Halici, centru de care ținea și fragila structură ecleziastică ortodoxă a Moldovei³¹.

Era o lovitură puternică dată uniunii conduse de Vladislav II Jagiello, în relația cu teritoriile ortodoxe ale Rusiei Roșii și, prin răsfrângere, în relația cu aria kieveană, dar mai

deschise de aceasta, consider însă necesară semnalarea ei. Vezi F. Solomon, *Politică și confesiune la început de ev mediu moldovenesc*, Iași, 2004, p. 128; J. Meyendorff, *Rise*, p. 240-241; L. Cotovanu, *Alexis*, p. 552-553.

²⁸ Orientativ: Constantin Cihodaru, *Formarea hotarului dintre Țara Românească și Moldova*, în *Stat, societate, națiune. Interpretări istorice [Omagiu profesorului David Prodan la 80 de ani]*, coordonatori Nicolae Edroiu, Aurel Răduțiu, Pompiliu Teodor, Cluj-Napoca, 1982, p. 80-92; Francisc Dvornik, *Slavii în cultura și civilizația europeană*, București, 2001, p. 201-202; Al. Simon, *Moldova*, p. 14-18, 21-24.

²⁹ Joseph Pfitzner, *Grossfürst Witold von Litauen als Staatsmann*, Brünn, 1930, p. 98, 169; Gabriella Airaldi, *Un ambascieria a Zara nel 1386-1387*, în „Miscellanea di Studi storici”, Genova, I, 1969, p. 137-202; Al. Simon, *Formele și realitățile genezei statale românești*, Cluj-Napoca, 2002, p. 343-345, 353-358; J. Meyendorff, *Rise*, p. 240-241; eventualele speranțe ecleziastice (cele politice și la Alexandru Iordan, *Les relations culturelles entre les Roumains et les Slaves de Sud. Traces des voievodes roumains dans le folklore balkanique*, Bucarest, 1938, p. 33-35, 43) est-carpatine ale Țării Românești erau anulate de o apariție a unei mitropolii moldave.

³⁰ O privire de ansamblu este oferită în *A History of the Crusades*, general editor Kenneth M. Setton, în volumele III, *The Fourteenth and Fifteenth Centuries*, edited by Harry W. Hazard, Madison, 1975, respectiv VI, *The Impact of the Crusades on Europe*, edited by Harry W. Hazard, Norman P. Zacour, Madison, 1989, de paginile lui Deno Geanakoplos, *Byzantium and the Crusades, 1354-1453*, vol. III, p. 81-82; Halil İnalcık, *The Ottoman Turks and the Crusades, 1329-1451*, vol. VI, p. 241-242, și sinteza lui K. M. Setton, *The Papacy and Levant (1204-1571)* (= „Memoirs of the American Philosophical Society”, CXIV, CXXVII, CLXI, CLXII), vol. I, *The Thirteenth and Fourteenth Centuries*, 1976, p. 393-399.

³¹ Vezi FHDR, vol. IV, nr. XLV-34, p. 230-233; Ion I. Nistor, *Legăturile cu Ohrida și Exarhatul Plaiurilor*, în AARMSI, s. III, t. XXVII, 1945, p. 18-20; vezi și discuțiile pe marginea Periului și Haliciului în anii 1390 din SMIM, XX-XXI, 2002-2003 (intervențiile lui Șt. Andreescu, Daniel Barbu și Ș. Papacostea).

ales Moldovei lui Petru I ori deja a lui Roman I. Drăgoșeștii nu renunțaseră la drepturile lor voievodale est-carpatine, la fel și Sigismund la vechea suzeranitate angevină asupra Moldovei. Ambele interese politice primiseră consistență ortodoxă prin rangul acordat mănăstirii de la Peri, prin contestarea constantinopolitană la care era supusă alegerea lui Iosif și Meletie drept episcopi pe teritoriul Moldovei, Iosif cel puțin fiind și „etichetat drept *serbopiskopos* (era o acuzație gravă, mai ales după refacerea relațiilor dintre patriarhia de la Peč – doar arhiepiscopie, din punct de vedere constantinopolitan prin acest acord de la 1375 – și patriarhia ecumenică)³².

III.1. De la Peri la Genova

Patriarhia ecumenică dăduse curs cererii Drăgoșeștilor pe fondul apropierii, cu certe și evidente implicații unioniste, dintre Buda, sprijin al papalității de la Roma, și Constantinopol. Sigismund de Luxemburg era văzut drept singurul monarh care putea determina o amplă acțiune cruciată pentru despresurarea capitalei bizantine. Mult mai tolerant decât predecesorul său, Ludovic I, Sigismund pare să fi contribuit și mai mult la organizarea ortodoxă, nord-sud, a ținuturilor răsăritene ale Regatului Ungariei³³.

Intrat sub suzeranitate ungară (1391-1392), alianța Cracovia – Suceava – Curtea de Argeș (1390-1391) dovedindu-se, rapid, neviabilă, Mircea I cel Bătrân a primit, sigur înainte de 1401 și s-ar putea chiar înainte de acordul din 1395 cu Sigismund, prin intermediul mitropolitului Ungrovlahiei, *exarch al plaiurilor*, de la patriarhia ecumenică drepturi ortodoxe asupra spațiului intracarpatic. Din punct de vedere teritorial, drepturile se întindeau de la ducatele ardelene ale lui Mircea, până la limita sudică a ariei de autoritate a stavropighiei de la Peri. Poate chiar mai mult ca în cazul Periului, drepturile nu pot fi scoase din contextul antiotoman al acordării lor, în care, în principiu, Moldova Bogdăneștilor era mai puțin utilă patriarhiei decât Ungaria ori decât Țara Românească³⁴.

Cele două state s-au dovedit rapid folositoare, pentru a folosi strict perspectiva ierarhică și utilitară a Bizanțului asediat. La sfârșitul lui 1391 și, mai ales, în primăvara și vara lui 1392, Mircea cel Bătrân și Sigismund de Luxemburg au lovit în forță pozițiile otomane de la linia Dunării. Regele s-a angajat și într-o campanie pe vechile teritorii sârbești și bosniace. Aparentele succese obținute erau însă și foarte costisitoare³⁵.

³² *FHDR*, vol. IV, nr. XLV-66, p. 270-271; vezi și interpretările lui Răzvan Theodorescu, *Implications balkaniques aux débuts de la Métropole de Moldavie. Une hypothèse*, în *RRH*, XXV, 1986, 4, p. 267-286.

³³ Ferenc Szakály, *Phases of Turko-Hungarian Warfare before the Battle of Mohács. 1365-1526*, în „Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae”, Budapest, XXXIII, 1979, 1, p. 71-82; Ș. Papacostea, *Bizanțul și cruciata la Dunărea de Jos la sfârșitul secolului al XIV-lea*, în *AARMSI*, s. IV, t. XV, 1990, p. 139-154; idem, *Byzance*, p. 139-141; P. Engel, *Magyarország és a török vezérlő Zsigmond korában (1387-1437)*, în „Századok”, CXXVIII, 1994, 2, p. 273-287; Virgil Ciociltan, *Înțelesul politic al „minunii” Sfântului Nicodim de la Tismana*, în *SMIM*, XXII, 2004, p. 155-159; P. P. Panaitescu, *Mircea*, p. 232-237, 239-240.

³⁴ *DRH*, D, vol. I, nr. 74, p. 121; nr. 76-79, p. 123-129; *FHDR*, vol. IV, nr. XLV-63, p. 266-267; Ioan-Aurel Pop, *Autoritatea domnească și întinderea teritorială a Țării Românești în timpul lui Mircea cel Bătrân (1386-1418)*, în *SUBB*, XXXI, 1986, 2, p. 3-14; C. Cihodaru, *Relațiile dintre Țara Românească și Moldova în timpul domniei lui Mircea cel Mare*, în *Marele Mircea Voievod*, coordonator Ion Pătroiu, București, 1987, p. 200-205; Marius Diaconescu, *The Relations of Vassalage between Sigismund of Luxemburg, King of Hungary, and Mircea the Old, Voivode of Wallachia*, în „Medievalia Transylvanica”, Satu Mare, II, 1998, 2, p. 245-282; atenta delimitare nord-transilvană a ariei de autoritate a Periului, dincolo de ce ar fi putut îngădui doar amplasarea domeniilor Drăgoșeștilor, în august 1391, pare să ceară existența, măcar ca proiect patriarhal, a unei delimitări similare pentru partea sudică a Transilvaniei (probabil, ea este ulterioară verii lui 1391, întrucât, în iulie, acordul dintre Mircea I și Vladislav II păstra clauza anti-ungară din 1390).

³⁵ Ilie Minea, *Principatele Române și politica orientală a împăratului Sigismund*, București, 1919, p. 42-45; Viorica Pervain, *Din relațiile Țării Românești cu Ungaria la sfârșitul secolului XIV*, în *AIAC*, XVIII, 1975, p. 91-92;

Imediat după finalul campaniei ungare de la sudul Dunării (septembrie 1392), s-a încheiat, prin mediere genoveză, primul acord ungaro-otoman cunoscut între Buda și Adrianopol. În octombrie, solul otoman revenea acasă prin Genova, de la care primea bogate daruri. Era marele început al „colaboraționismului genovez”. Deși de relativ scurtă durată și formală, înțelegerea dintre Baiazid I și Sigismund s-a repercutat asupra relațiilor dintre Buda și Bizanț, inclusiv la nivel ecleziastic moldav, după cum pare să o indice evoluția relațiilor dintre Suceava și Constantinopol înainte de anii 1394-1395³⁶.

III.2. De la Constantinopol la Suceava

Din 1391, patriarh de Constantinopol era din nou Antonie (IV), după scurta sa păstorire dintre anii 1389-1390. Nu foarte agreat de către genovezi, spre deosebire de predecesorul său Macarie, Antonie IV „tolerează” situația moldavă, mulțumindu-se, s-ar părea, să o adapteze reglărilor de conturi de la Constantinopol, în primul rând, dar și situației moldave. Este posibil ca Antonie să-l fi înlocuit pe Teodosie, omul lui Macarie, cu Ieremia ca mitropolit al Moldovei. Cu toate acestea, atitudinea nu garantează liniștea moldavă a patriarhiei. Dar, până la 1394-1395, patriarhia ecumenică, care, prin Antonie, dăduse naștere stavropighiei din Peri, nu pare să reacționeze dur împotriva situației³⁷.

Fără a specula pe tema relațiilor pe care, în condiții amiabile, Iosif și Meletie ar fi trebuit să le aibă cu mitropolitul numit de patriarhie ori vizavi de modul în care ei ar fi putut fi acceptați de ea ca episcopi, explicația pare să se afle, în special, în aria otomană. Constantinopolul tocmai fusese asediat pentru prima dată de către otomanii lui Baiazid (1391). Abandonul, dovedit apoi temporar, al lui Sigismund, la sfârșitul lui 1392, era un motiv puternic ca patriarhia să reducă presiunea așezată, cel puțin cea pusă prin Peri, asupra Sucevei. Concomitent, o relație amicală cu Genova era tot mai greu de păstrat³⁸.

Ulterior, apropierea antiotomană dintre Sigismund și Roman I (1393-1394) trebuie să fi jucat și ea un rol important în menținerea unei relative normalități între Suceava și Constantinopol. S-ar putea ca această apropiere, coroborată cu problemele Bizanțului, să-l fi determinat pe Roman (mai probabil, decât pe Ștefan I) să forțeze nota în relația cu patriarhia, prin respingerea dură (alungarea) a mitropolitului Ieremia. Cert este însă că, în primăvara-vara lui 1395, după eșecul relativ al campaniei moldave a lui Sigismund, când Ștefan I, cu sau fără mediere polonă, s-a apropiat de sfera otomană de influență, patriarhia a cedat, parțial din intransigență, arătându-se dispusă să accepte un protopop, pe Petru, din Moldova, nu *pe falșii episcopi*, și să ridice anatema aruncată asupra țării³⁹.

P. Engel, *A török-magyar háborúk első évei 1389-1392*, în „Hadtörténelmi Közlemények”, Budapest, s.n., XLV, 1998, 3, p. 562-567; este de precizat că multe surse în circulație au fost doar rezumate.

³⁶ ASGe, Antico Comune, *Ambasciatorum Expensae*, reg. 22, c. 75^r, 188^r (15 octombrie 1392); cf. Kate Fleet, *European and Islamic Trade in Early Ottoman State. The Merchants of Genoa and Turkey*, Cambridge, 1999, p. 152 (vezi și p. 134-141); pentru context, vezi J. Gill, *Genoa*, p. 68-70; T. Ganchou, *Jean*, p. 381-383.

³⁷ *FHDR*, vol. IV, nr. XLV-36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, p. 232-241; Donald M. Nicol, *The Confessions of a Bogus Patriarch: Paul Tagaris Palaiologos, Orthodox Patriarch of Jerusalem and Catholic Patriarch of Constantinople in the Fourteenth Century*, în „Journal of Ecclesiastical History”, Cambridge, XXI, 1970, p. 289-299; D. Obolensky, *A Late Fourteenth Century Byzantine Diplomat: Michael, Archbishop of Bethlehem*, în *Byzance et les Slaves. Mélanges Ivan Dujčev*, éditeur S. Dufrenne, Paris, 1979, p. 299-315 (s-ar părea însă că, destulă vreme, Periu a fost singurul mijloc de presiune moldavă al patriarhiei).

³⁸ *FHDR*, vol. IV, nr. XLV-47, p. 242-243; nr. XLV-49, p. 248-249; nr. XLV-66, 67, p. 268-277; Aurel Decei, *Deux documents turcs concernant les expéditions des sultans Bayazid Ier et Murad II dans les Pays Roumains*, în *RRH*, XIII, 1974, 3, p. 395-413; idem, *Expediția lui Mircea cel Bătrân împotriva acingărilor de la Karinovasi (1393)*, în idem, *Relațiile româno-orientale*, ediție V. Ciociltan, București, 1978, p. 144-145.

³⁹ *Hurmuzaki*, vol. I-2, nr. 316, p. 374-375; *Documente moldovenești*, vol. II, nr. 166-167, p. 609-615; *FHDR*, vol. IV, nr. XLV-47, 48, 49, 50, p. 242-251; *DRH*, D, vol. I, nr. 86-87, p. 134-141; Radu Manolescu,

Mai mult este foarte greu de spus în acest subiect. Ar fi o forțare suplimentară. În plus, situația internă moldavă, nu doar cea din Cetatea Albă cu al ei scaun episcopal, colonia genoveză, intrată recent „sub protectorat moldav”, ci chiar cea „din” Suceava, fiind foarte tulbură. S-ar părea că, inclusiv în imediata vecinătate a nucleului domnesc al noii capitale, existau condițiile necesare pentru ca patriarhia să blocheze autoritatea domnească, prin crearea unei stavropighii. Aceasta spune „totul” despre anii 1390⁴⁰.

Un an

Cu „binecuvântarea ortodoxă” a Bizanțului, prin prezența lui Ciprian, Petru I a trebuit să se închine lui Vladislav I Jagiello la Lvov în toamna lui 1387. Nu știm dacă lui Petru îi fusese acceptată cererea de creare a unei mitropolii a Moldovei. Până spre 1390-1391, când această creație a corespuns și dorinței de control a lui Vladislav asupra ortodocșilor din „partea polonă” a uniunii sale statale și asupra Moldovei, ca entitate sufragănă a Haliciului, când la Constantinopol a venit la putere Ioan VII, iar Genova a avut un cuvânt important de spus în afacerile statului și ale patriarhiei, este greu de stabilit dacă o mitropolie a *Russo-*, *Mavro-* și apoi *Moldovlachiei* a existat, altfel decât, în special, pentru a limita înfrângerea moldavă consfințită la Lvov. În urma dezagregării sistemului politic angevin și pe fondul crizelor traversate de către puterea tătară și de către stăpânirea lituaniană, Moldova pare să fi mers la marele câștig regional (1382-1384). Treptat, noile evoluții statale i-au pus în joc existența ei ca stat (1385-1388)⁴¹.

Pe lista dualităților genoveze, Chilia – Licostomo, Asprokastron – Maurocastro, reale ori presupuse, ultima afirmație este una dură. Totuși, 1387 nu este un an ca oricare altul. De el a depins, în mai mare sau mai mică măsură, soarta politică, puterea economică și structura ecleziastică a Moldovei pentru cel puțin 60 de ani. Iar arhivele medievale n-au fost încă închise, poate pentru că, destul de frecvent, nu au fost cu adevărat deschise⁴².

Campania lui Sigismund de Luxemburg în Moldova (1395), în *AUB, Istorie*, XV, 1965, p. 65-72; Octavian Iliescu, *Vlad Ier, voievode de Valachie: le règne, le sceau et les monnaies*, în *RRH*, XXVII, 1988, 1-2, p. 97-104; P. P. Panaitescu, *Mircea*, p. 283-287, 305-306; D.-I. Mureșan, *Nicopolis*, p. 180-185, 193-194.

⁴⁰ N. Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei și Cetății Albe*, București, 1899, p. 112-116; Leon Șimanschi, *Cele mai vechi sigilii domnești și boierești din Moldova (1387-1421)*, în *AIHAI*, XVII, 1980, p. 156, fig. 17; Matei Cazacu, *À propos de Iașco de Suceava: entre le mythe et la réalité*, în *Istoria ca lectură a lumii. Profesorului Alexandru Zub la împlinirea vârstei de 60 de ani*, coordonatori Gabriel Bădăraș, Leonid Boicu, Lucian Nastasă, Iași, 1994, p. 97-105; Șt. Andreescu, *Note despre Cetatea Albă*, în *SMIM*, XVIII, 2000, p. 75-76.

⁴¹ D. Obolensky, *A Byzantine Grand Embassy to Russia in 1400*, în „Byzantine and Modern Greek Studies”, Oxford, IV, 1978, p. 123-132; în martie 1390, Ciprian, impus în final ca mitropolit al Kievului și Haliciului, a intrat în Moscova, cea care se opuse anterior acțiunilor sale, el câștigând astfel o putere care nu-l mai făcea probabil controlabil de către Vladislav, fapt pentru care acesta (profitând poate și de faptul că, în 1390, Macarie redevenise ca patriarh legitim și urma, conform reglementărilor sinodale din acea vară, să rămână așa până la moarte, când tronul trebuia să-i revină, tot în virtutea acestor reglementări, lui Antonie IV) a cerut, în 1391, instalarea unui nou mitropolit de Halci, Ioan de Luck, după ce predecesorul său, Antonie, murise. În ceea ce privește data apariției oficiale a mitropoliei, dacă nu avem de a face cu o simplă politețe ori cu o reminiscență a statului monarhic catolic a lui Petru, calitatea de *princeps* (indiciul de manual al calității de monarh, în lumea catolică) dată lui și lui Mircea cel Bătrân, ca și lui Vladislav Jagiello (deși, spre deosebire de cel din urmă, rege, stăpânitorii români au titlul, în fapt, administrativ, doar de voievod), în proiectul de tratat de la Radom, din 10 decembrie 1389 (*Hurmuzaki*, vol. I-2, nr. 258, p. 315; Al. Simon, *Moldova*, p. 32, nota 61; C. Delacroix-Besnier, *Dominicains*, p. 32, 198), ar putea indica o legitimare ortodoxă a Moldovei, prin instituirea unei mitropolii a Moldovei, înainte de sfârșitul lui 1389. Desigur, este o altă discuție care necesită date suplimentare, poate începând cu „transportul cafezei de mitropolii”.

⁴² Ș. Papacostea, *Maurocastrum și Cetatea Albă: identitatea unei așezări medievale*, în *RI*, s.n., V, 1994, 11-12, p. 911-916; O. Iliescu, *Nouvelles contributions à la géographie historique de la Mer Noire*, în „Il Mar Nero”, I, 1994, p. 229-259; Petre Diaconu, „*Kilia et Licostomo*”, un faux problème de géographie

După 17 ani

Articolul trebuia să apară în numărul XLIII (2006) al „Anuarului Institutului de Istorie «A. D. Xenopol»”, care a devenit numărul XLIII-XLIV (2006-2007) din rațiuni care țin deja de istoria recentă – și nu una pozitivă – a istoriografiei române. Materialul era perechea timpurie a unui studiu care a și fost publicat în pomenitul număr al „Anuarului”⁴³.

Poate că două texte de același autor erau prea mult în același număr, iar, evident, articolul intrat la tipar era mai important (în el se găsea prima scrisoare din corespondența monarhică a lui Ștefan cel Mare identificată și editată după peste șapte decenii de la publicarea de către P. P. Panaitescu a scrisorii domnului către Cazimir al IV-lea Jagiello din 1 ianuarie 1468⁴⁴). Poate că alte rațiuni au stat la baza omiterii articolului (acestea ar lămurii în mod cert cititorul în legătură cu mulțumirile din finalul materialului din 2006⁴⁵).

Oricum va fi fost, studiul a fost uitat și socotit pierdut (inclusiv de către autor), până când a fost regăsit – cu mare șansă – într-un vechi e-mail dintr-o și mai veche adresă de e-mail. Șansa a fost cu atât mai mare cu cât două articole recent apărute îmi reatrăsese atenția asupra subiectului caffez (foarte relevant, poate, inclusiv în contextul geopolitic actual)⁴⁶.

Am întocmit astfel prezenta notă pentru a contextualiza materialul publicat acum, la aproape două decenii de la redactarea sa. Deoarece nu am intervenit în micul text al unui doctorand de 27 de ani (cu ale sale „specificități”), mai adăugăm câteva observații.

Nu a trecut bine un an de la predarea materialului de față și noi date privind relațiile dintre domnii Moldovei (Ștefan al II-lea în acest caz) și potențaii genovezi din Răsărit au apărut și au fost publicate tot de către același autor⁴⁷. Deși priveau tulburii ani

historique, în „Il Mar Nero”, II, 1996, p. 236-259; pentru ce mai este tot la Genova, în arhive, amintim, pentru anii 1462-1467, legat de încă neclara poziție a Țării Românești, a lui Radu cel Frumos și a captivului Vlad Țepeș (vezi, sub 1464, și *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, vol. VI, 1458-1473, herausgegeben von Gustav Gündisch, Bukarest, 1981, nr. 3389, p. 192; nr. 3400, p. 200), că, pe data 1 martie 1463, un *ambasatore Veladi vaivode* era probabil încă în Caffa (ASGe, S.G., Sala 34, *Caffae-Massaria*, reg. 590/1249 [-1], 1463, c. 171; 1 martie 1463). Mențiunea a fost semnalată, cu identificarea lui Vlad cu Vlad Dracul, tot de către G. G. Musso, *Il tramonto di Caffa genovese*, în idem, *Cultura*, p. 206, 219, nota 15; studiu publicat inițial în *Miscellanea di storia ligure in memoria di Giorgio Falco*, Genova, 1966, p. 311-339 (ulterior, am regăsit informația, împreună cu alte date din anii 1462-1463, publicate într-un mod discutabil, și nefolosite, nici de editor, în N. Iorga, *Acte și fragmente privitoare la istoria românilor*, vol. III, București, 1898, p. 39-41; în ceea ce privește doar situațiile de la trecerea dintre secolele XIX și XX, numărul „scăpărilor” editoriale și arhivistice „interesante” de la Genova și Veneția este mai mare). Șirul mențiunilor, din același articol, nu s-a încheiat, ceea ce arată, pe de altă parte, și cât de mic a trebuit să fie efortul autorului rândurilor de față. Mai precizăm astfel că, pe 11 martie 1465, după cucerirea Chilie, solul lui Ștefan cel Mare era la Caffa, iar, prin banii dați acestuia, Caffa era departe de a manifesta ostilitate față de acțiunea moldavă: ASGe, S.G., Sala 34, *Caffae-Massaria*, reg. 590/1246, 1465, c. 15 (LXIII). În aceste condiții, nu putem încheia fără a menționa că, pentru ajutorul acordat în realizarea acestui material, suntem îndatorați profesorilor Alfonso Assini, Giuseppe F. Felloni Lauro Grassi, Ioan-Aurel Pop, Roberto Sinigaglia și colegului Dan-Ioan Mureșan.

⁴³ *Domnul Moldovei și regii Ungariei la 1490. Un document de la Ștefan cel Mare*, p. 15-36.

⁴⁴ *Contribuții la istoria lui Ștefan cel Mare*, în AARMSI, seria a III-a, IV (1933-1934), p. 61-80, la p. 63-68.

⁴⁵ Motiv pentru care trimitem la nota explicativă a studiului nostru (din 2005): *Gibt es eine orthodoxe Form von Terra Christianorum? Über die Orthodoxen in Ungarn und die Katholiken in der Moldau in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts*, în „Corviniana. Acta Musei Corvinensis”, XIV (2021), p. 29-46.

⁴⁶ Alessandro Flavio Dumitracu, *Din nou despre ambasada genoveză în Moldova din 1386: primii pași către un tratat?* și Andrei Mirea, *Moldavia and Caffa during the fifteenth century. New Sources and interpretations*, în *RI*, n.s., XXXII (2021), 4-6 [2023], p. 245-252, 267-298.

⁴⁷ *Porturile Moldovei. Ștefan II, Iancu de Hunedoara și Murad II în documente italiene (1444-1446)*, în *AȘUI, Istorie*, n.s., LII-LIII (2006-2007) [2008], p. 7-25.

1440 din istoria Moldovei, informațiile (de subliniat: din arhiva milaneză) trimiteau spre raporturi mult mai vechi, în care un loc special îl ocupase unul dintre trimișii genovezi la Petru I (1387): Illario Doria (D'Auria), politicianul intrat în familia împăratului Manuel al II-lea Paleologul⁴⁸. Așteptările exprimate în 2006 erau (corect spus: păreau) să fie depășite.

Drumurile subsemnatului nu au mai dus însă spre Genova. Ceea ce a apărut ulterior s-a legat – cel mai adesea tangențial – de supușii republicii ligure, cu a sa specială Caffa, pe temeiul altor arhive⁴⁹. Din acest motiv, spre – sigur – nemulțumirea noastră, puține ar fi de adăugat în legătură cu subiectul anului 1387 în istoria Moldovei⁵⁰. Amintitele recent apărute articole ne arată totuși – încă o dată – că arhivele genoveze nu au fost „epuizate”⁵¹.

CAFFA AND MOLDAVIA IN 1387: ON SOME GENOESE ENTRIES (Summary)

Keywords: Caffa, Moldavia, Poland (-Lithuania), Byzantium, Peter I of Moldavia, Wladislaw II Jagiello, Manuel II Palaiologos, Illario D'Auria (Doria), trade, fealty, warfare, statesmanship.

The Caffese embassy of Carollo D'Orto and Illario D'Auria (Doria) to voivode Peter I of Moldavia represents one of the most interesting and elusive moments in the poorly documented genesis of the Wallachian principality, risen between the Oriental Carpathians and the Black Sea. Since the late 1960^s, the embassy was dated to mid-1386. The analysis of the Caffese register in which the expenses of the embassy were recorded as well (an analysis triggered by an apparently discordant Genoese entry) shows however that the embassy did not take place in 1386, but a year later, in 1387.

The Caffese envoys, one of the them (Doria) being the future *gambros* of Emperor Manuel II Palaiologos, came – via Cetatea Albă – to the court of Peter I on the eve of the oath of fealty sworn in September 1387 by the voivode to Wladislaw II Jagiello, king of Poland and duke of Lithuania. The oath was blessed by Cyprian, metropolite of Kyiv, and Manuel II's special emissary in the East.

The consequences of the re-dating are evidently manifold and require additional researches. This situation is partially due to the fact that the now published article was authored seventeen years ago.

⁴⁸ Thierry Ganchou, *Ilario Doria, le gambros génois de Manuel II Palaiologos: beau-frère ou gendre?*, în „Revue des Etudes Byzantines”, LXVI (2008), p. 71-92.

⁴⁹ De exemplu: *Anti-Ottoman Warfare and Crusader Propaganda in 1474: New Evidences from the Archives of Milan*, în „Revue Roumaine d'Histoire”, XLVI (2007), 1-4, p. 25-39; *The Western Impact of Eastern Events: The Crusader Consequences of the Fall of Caffa*, în „Istros”, XVIII (2011), p. 383-396.

⁵⁰ Câteva date contextuale pot fi găsite în Adrian Ioniță, Beatrice Kelemen, Al. Simon, AL WA. *Prințul Negru al Vlahiei și vremurile sale (= Minerva, III, 14)*, Cluj-Napoca, 2017, p. 452-461, 620 (nota 607).

⁵¹ De asemenea, nici vechile surse nu au fost complet „epuizate” (Liviu Pilat, *Moldova, Sfânta Coroană și regii jagielloni. Vasalitate, putere și gândire politică (1387-1526)*, Târgoviște, 2023, p. 44-49).

ANDREI CONSTANTIN SĂLĂVĂSTRU*

TYRANTS AND BODY POLITIC: THE REMEDY FOR TYRANNY IN THE SIXTEENTH-CENTURY ENGLISH AND FRENCH CORPORAL METAPHOR

Introduction

The concept of “body politic” is a metaphor with a solid medieval tradition, which appeared for the first time in the twelfth-century treatise of John of Salisbury, *Policraticus*: it consists in establishing an equivalence between the human body, with respect to its structure and functions, and the polities of that age. This analogy was a recurring theme in many political and theological treatises: it is significant because it had occupied an important place in medieval political theory, as an argument employed to provide legitimacy, and to justify certain constitutions. Because the human body was considered a divine construct, it was certainly useful for an author to establish a link between his favoured political model and the body. Resorting to this analogy was not merely a rhetorical device: the medieval theory asserted the idea of the body as an equivalent, on a lesser scale, of the universe, with a similar structure and which worked the same way. Specifically, this analogy was used to support certain key tenets of medieval political thought, such as the principle of interdependency between members of the same polity or the principle of a single rulership. This analogy was clearly a special one, and went beyond merely establishing a parallel between the elements of this comparison. In the political and theological literature, the Church (and the state) were not just analogous to the human body – they actually were a body, a *corpus mysticum*, not just an element of a comparison, but a “sociological, organological, or juristic notion”¹. This way, the existing similarity between the body and the kingdom approached the status of an identity. If such a relationship was set up between the body and the polity (or parts of

* Dr., Institute of Interdisciplinary Research Department of Social Sciences and Humanities, University “Alexandru Ioan Cuza” of Iassy; e-mail: andrei_salavastru@yahoo.com.

¹ Ernst H. Kantorowicz, *The King's Two Bodies*, Princeton, NJ, Princeton University Press, 1997, p. 202. For an analysis of the political concept of *corpus mysticum* (and its transition from a liturgical to a socio-logical and juristic meaning), see *ibidem*, p. 193-272. The king himself was considered to possess a *corpus mysticum* in addition to his natural body, which, unlike the latter, was sempiternal and not subjected to human frailties: this theory was developed first by Ernst Kantorowicz in his previously mentioned work and was pursued further, in reference to France, by Kantorowicz's student, Ralph Giesey, who also pointed out the main difference between the two versions of the concept: in England, it was given voice in legal texts, while in France it was displayed through the use of effigies as part of the royal funerals and monuments. See Ralph Giesey, *Cérémonial et puissance souveraine: France, XVe-XVIIe siècles*, trans. Jeannine Carlier, Paris, Armand Colin, 1987.

it), then one could also draw conclusions regarding how certain elements of the body politic were supposed to work, based on examples provided by the human body².

This link between human body and medieval polity led to an equivalence between the social and political afflictions, and the diseases of the body, a so-called “medical metaphor” which was included in the corporal metaphor from its very beginning. This medical metaphor revolved around two main concepts: the “political disease”, where the political, economic or social issues a state could have faced were described in medical terms, and the “political physician”, who had to provide for the health of the body politic, preventing or curing the diseases that could afflict it. The latter played a fundamental role: the medieval and early modern authors built this metaphor of the “political physician” around the person of the sovereign, as the main organ of the body politic and healer of the kingdom. The healing role of the king derived from his association with the most important organs of the human body, either the head, or the heart, guarantors of the balance existing in the body, which, in the Galenically-inspired mindset predominant during the Middle Ages, represented a condition indispensable for health. Accordingly, the monarch had to act for the restoration of the balance, and his activity was either direct, especially in the first manifestations of the medical metaphor, or through the agency of the “magistrates” and “officers” of the king. These two extremely important roles the king had to play led to the notion that there was a direct connection between the actions and the state of the king and the health of the body politic. If he was not able to fulfil his duty, due to some flaws of his own or other circumstances, then the body of his realm was in immediate danger.

This study argues that the different expressions of the metaphor of political disease during the sixteenth century often included “tyranny”, the affliction most connected to the person of the prince either directly, through references to tyranny as a sickness of the body politic, or indirectly, by describing the removal of the tyrant through medical analogies³. It was particularly easy for the respective writers to do so,

² A pioneering study on the subject is Paul Archambault's *The Analogy of the Body in Renaissance Political Literature*, in “Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance”, 29, 1, 1967, p. 21-53.

³ Current historiography, although it includes a lot of studies on the concept of body politic, lacks a dedicated study on the specific place of tyranny within this metaphor. On England, we have two general overviews of the metaphor by David George Hale (*The Body Politic: A Political Metaphor in Renaissance English Literature*, The Hague, Mouton, 1971) and Jonathan Gil-Harris (*Foreign Bodies and the Body Politic and the Body Politic: Discourses of Social Pathology in Early Modern England*, Cambridge, Cambridge University Press, 1998), which try to provide an analysis of the notion of social disease in early modern England, but without singling out tyranny (Gil-Harris, in particular, focuses on the idea of disease as a poison with an exogenous origin). We have a number of important articles addressing different aspects of the metaphor of the body politic in sixteenth-century France. Among such articles, one can mention Anne-Marie Brenot's *La Peste soit des Huguenots: étude d'une logique d'exécution au XVIe siècle*, in “Histoire, économie et société”, 11, 4, 1992, p. 553-570, which addresses the concept of heresy as disease; also Anne-Marie Brenot's *Le Corps pour royaume: Un langage politique de la fin du XVIe siècle et début du XVIIe*, in “Histoire, économie et société”, 10, 4, 1991, p. 441-466; Charlotte Wells' *Leeches on the Body Politic: Xenophobia and Witchcraft in Early Modern French Political Thought*, in “French Historical Studies”, 22, 3, 1999, p. 351-377; Jacob Soll's *Healing the Body Politic: French Royal Doctors, History and the Birth of a Nation 1530-1634*, in “Renaissance Quarterly”, 55, 4, 2002, p. 1259-1286; Penny Roberts' *The Kingdom's Two Bodies? Corporeal Rhetoric and Royal Authority during the Religious Wars*, in “French History”, 21, 2, 2007, p. 147-164, which analysed the king's role as (metaphorical) “physician” of the realm. The issue of heresy as disease, by far the most frequent use of a corporal analogy, is approached as well in some books dedicated to different problems of the French Wars of Religion, such as Barbara Diefendorf's *Beneath the Cross: Catholics and Huguenots in Sixteenth-Century Paris*, Oxford and New York, Oxford University Press, 1991; Luc Racaut's *Hatred in Print: Catholic Propaganda and Protestant Identity during the French Wars of Religion*, Aldershot, Ashgate, 2002; Denis Crouzet's *Dieu en ses royaumes. Une Histoire des guerres des religions*, Seyssel, Champ Vallon,

since there was a long tradition of speaking out against tyranny, going back to Antiquity. Drawing a parallel between France and England on this issue is beneficial on multiple grounds⁴, but, first and foremost, because they illustrate the different paths which this metaphor can take, shaped by the political circumstances: both were ruled by strong monarchies in the first half of the sixteenth century and, therefore, the discussions on the “disease” of tyranny were merely academic exercises, deflected from the person of the king. The ripple effects of the Reformation and of the persecutions it triggered led to a short anti-royalist phase in England during Mary Tudor (1553-1558), after which the debate on tyranny faded away from mainstream English political thought, but to a much more consequential and long-lasting “monarchomach” fervor in France, embraced by both parties, Calvinist and Catholic, in turns. It will be shown, in particular, that, while English and French political thought shared a propensity for the use of corporal and medical analogies, with the common goal of making their arguments more legitimate, and both agreed on the dangers of tyranny, there was also a sharp difference between their opinions whether active resistance, by force of arms, was acceptable.

This analogy is important because it points out the intellectual exchanges between medical and political thought⁵ – how the latter appropriated the language and the ideas of the former and used it in order to develop its own doctrines. In the words of Takashi Shogimen, “bodily metaphors were employed widely in the Middle Ages and beyond, thus constituting a tradition of political discourse in Western Europe”⁶. The metaphor of disease was used to justify the prophylactic and curative actions of the king due to the central role he played in the metaphor of the body politic – but this image also contained a paradox, namely, that the king could, in certain circumstances, harm the body politic he was supposed to protect and might, in turn, need to be himself “treated”. There was no easy solution to this problem in the context of the metaphor, because a remedy could imply the removal of the head – and a headless body could not exist⁷. The use of corporal metaphors to discuss the notion of tyranny, in the context of the fierce debates on the subject which occurred during the sixteenth-century religious conflict, when the problem of what to do against a prince tolerating heresy or persecuting the faithful became so acute, reveals the full weight of the “body politic” metaphor, as many authors of resistance tracts resorted to this analogy despite its potential fatal weakness – the paradoxical implication that the remedy, removing the “head”, could be self-destructive

2008. But, just as it was the case for England, there is no specific study dedicated to the issue of tyranny in the context of the metaphor of the body politic.

⁴ The fact that, both in England and in France, it was believed that the king possessed healing powers, to cure scrofulas, was connected neatly to the notion that the king was also supposed to be the physician of his realm: a tyrannical king – ergo, a “diseased” principal part of the body politic – could be said that it acted contrary to the nature of his office. Thus, the importance attached to the king’s moral (and physical) health.

⁵ Such common themes between medicine and political thought were the idea of the balance of humors, who was appropriated by political writers to argue for the balance of the different elements and parts composing the body politic; the widespread remedy of blood-letting and the surgery for the removal of a gangrenous limb, which were associated in the political discourse to the punitive actions of the king – the “physician” of the realm; the associations between bodily diseases and political issues such as tyranny, heresy or sedition.

⁶ Takashi Shogimen, *Treating the Body Politic: The Medical Metaphor of Political Rule in Late Medieval Europe and Tokugawa Japan*, in “Review of Politics”, 70, 1, 2008, p. 77-104 (p. 78).

⁷ The medieval conciliarists who argued for the possibility of deposing an unsuitable pope faced the same difficulty and tried to sidestep it by arguing that Christ was the ultimate head of the Church: thus, removing the pope from office did not technically leave the Church “headless”. See Brian Tierney, *Religion, Law and the Growth of Constitutional Thought 1150-1650*, Cambridge and London, Cambridge University Press, 1982, p. 91-94.

for the body politic. Describing tyranny as a “disease” provided a very graphic explanation as to why tyranny was such an unacceptable form of government and, in many cases, for those so inclined, allowed them to develop a theoretical justification for the removal of the tyrant (in conjunction with other types of arguments).

The Ideological Problem of Tyranny

The definition of tyranny had not always been the same, albeit a certain consensus can be identified⁸. Still, one must not confuse absolutism with tyranny: a ruler could possess absolute authority, but as long as he did not regularly transgress against God, nature and his own subjects, he was not necessarily a tyrant⁹. Pope Nicholas I (858-867) considered a tyrant to be a ruler who disobeyed the laws and decrees of the pope¹⁰. But that was a view which was not going to be shared by most political writers of the late Middle Ages and the Renaissance. The ideal prince was supposed to possess the cardinal virtues: prudence, justice, temperance and fortitude. All these virtues were considered essential for good governance, but rule contrary to justice was seen as “the distinctive feature of tyranny”, at least according to the opinion of the famous jurist Bartolus of Saxoferrato (1313/1314-1357)¹¹. Justice was intrinsically connected to the law and political writers focused on this notion as the cornerstone of their arguments: to provide just two examples, in his work *Histoire de France*, Bernard de Girard du Haillan (c. 1535-1610), official historiographer of France during Charles IX and Henry III, “wrote that law provided the pattern for the life of the state and the vital element without which no body politic could exist”¹², while for John Fortescue (c. 1394 – c. 1480) the law was the “nerves” of the body politic, which the king could not change without the consent of his subjects¹³. This concern with the law was recurrent in the political theory of that period and both the legitimacy of a ruler and his actions were judged by it.

There were two types of tyrants, according to medieval and Renaissance political theory: the “usurper”, who had no right to his dominion and could be lawfully and justly

⁸ For a thorough account of the concept of tyranny from Antiquity to modern times, see Mario Turchetti, *Tyrannie et tyrannicide de l'Antiquité à nos jours*, Paris, Presses Universitaires de France, 2001. A distinction also has to be made between “tyranny” in a monarchical context, where a (legitimate) prince could or could not be a tyrant, depending on his conduct, and “tyranny” in the republican context of the Italian city-states during the late Middle Ages and the Renaissance. Italian humanists from that period emphasized the idea of liberty, which was understood as independence and self-governance, as an ancient right of the Italian cities: other forms of government (in the Italian city-republics) were regarded as illegitimate and, thus, tyrannical. For a detailed account of the political thought in the Italian city-republics, see Quentin Skinner, *The Foundations of Modern Political Thought: The Renaissance*, Cambridge, Cambridge University Press, 2002, p. 3-192, and Maurizio Viroli, *From Politics to Reason of State: The Acquisition and Transformation of the Language of Politics 1250-1600*, Cambridge, Cambridge University Press, 1992. Since the object of this study is French and English political literature, the focus will be exclusively on the concept of the prince as tyrant.

⁹ All theorists who tried to define tyranny were careful to point out that merely displaying some vices did not make a king a tyrant: both practical and ideological constraints forced them to set a very stringent definition for tyranny. It could be argued that, under such conditions, no Christian king would be considered a tyrant in practice, but that was the actual goal. To discuss the theoretical implications of tyranny was one thing, but a more loose definition would have exposed the author to accusations of encouraging sedition.

¹⁰ Walter Ullmann, *A History of Political Thought: The Middle Ages*, Harmondsworth, Penguin Books, 1968, p. 79.

¹¹ Maurizio Viroli, *op. cit.*, p. 58.

¹² William Farr Church, *Constitutional Thought in Sixteenth Century France: A Study in the Evolution of Ideas*, New York, Octagon Books, 1969, p. 80.

¹³ Sir John Fortescue, *De Laudibus legum Anglie*, ed. and trans. Stanley Chrimes, Cambridge, Cambridge University Press, 1949, p. 30-33.

resisted or slain by anyone, and the legitimate king who acted tyrannically¹⁴. However, identifying the latter was a rather complex issue, because, as many writers cautioned, a prince who behaved harshly was not necessarily a tyrant – on the contrary, Jean Bodin warned that a prince who was excessively lenient could prove detrimental to the commonwealth¹⁵. Nor did possessing absolute authority in his realm make a prince a tyrant: in his work *La Grande Monarchie de France*, published in 1519, Claude de Seyssel argued that “the absolute power of the prince & monarch” was “called tyrannical when it was used against reason”¹⁶. It was the way a king acted with respect to the law, be it divine law, natural law or man-made law, which gave the answer to this delicate question. According to William Farr Church, “the ruler’s primary duty was the preservation and enforcement of the law” and “definitions of tyranny as rule contrary to law continued to be abundant”¹⁷. Marius Salamonius, in his work *De Principatu* (1544), wrote that a prince who did not consider himself bound by positive law, as well as by divine and natural law, was only a tyrant¹⁸. In his famous work, *Les Six Livres de la République* (1576), Jean Bodin argued that “tyrannical monarchy is the one where the monarch fails to observe the laws of nature, abuses free people as if they were slaves and [appropriates] the goods of his subjects as if they were his own”¹⁹. According to one of Bodin’s contemporaries, François Grimaudet, it was “possible for a king to give commands contrary to right and justice, in which case he no longer remained a just and legitimate ruler, but became a tyrant”²⁰, while French jurist Pierre Grégoire insisted that if the king “appropriated his subjects’ wealth for personal gain”, he became such²¹.

If there was no disagreement regarding the negative effects of tyranny, the issue of what was to be done in such a case was far more problematic and there were strong arguments for and against taking action against such a ruler. Regarding the “usurper”, as it has already been stated, there was no doubt, but the question whether a legitimate monarch who acted tyrannically could have been forcibly resisted or even slain was mired in controversy, with many political writers giving ambiguous answers. Turning back in time to the first political tracts of the Middle Ages, we could see that the discussion on tyranny was often accompanied by (cautious) advices for remedies against it. In his book *Policraticus* (1159), John of Salisbury (c. 1120-1180) made the point that a tyrant could be slain, albeit under the provision that the slayer was not “bound to him by the obligation of fealty or a sacred oath”²², while William of Ockham (1287-1347) wrote that if the head of the empire becomes a tyrant, he may be removed by those who represent the peoples subject to the empire, and, in particular, by the imperial electors acting in their symbolic capacity as members of the body of the Empire²³. One of the

¹⁴ A similar point, albeit in reference only to the opinions of the late sixteenth-century Monarchomachs, was made by Arlette Jouanna, in her work *La France du XVIe siècle*, Paris, Presses Universitaires de France, 2009, p. 487.

¹⁵ Jean Bodin, *Les Six Livres de la République*, Paris, 1577, p. 250-251.

¹⁶ Claude de Seyssel, *La Grande Monarchie de France*, Paris, 1558, fol. 28^v. Unless otherwise noted, all translations are the authors’s.

¹⁷ William Farr Church, *op. cit.*, p. 96.

¹⁸ J. W. Allen, *A History of Political Thought in the Sixteenth Century*, London and New York. Methuen, 1964, p. 333-336.

¹⁹ Jean Bodin, *op. cit.*, p. 234.

²⁰ William Farr Church, *op. cit.*, p. 252.

²¹ *Ibidem*, p. 258.

²² John of Salisbury, *Policraticus: Of the Frivolities of Courtiers and the Footprints of Philosophers*, ed. and trans. Cary Nederman, Cambridge, Cambridge University Press, 2004, p. 206-209.

²³ Quentin Skinner, *The Foundations of Modern Political Thought: The Age of Reformation*, Cambridge, Cambridge University Press, 2004, p. 128-129.

most influent medieval jurists, Baldus of Ubaldis (1327-1400), “accepted that a people could expel its king for tyranny, but he still retained his royal dignity, namely his office”²⁴ – in other words, even when chased out of his realm, he remained *de jure* king. Later, a theologian of the University of Paris, Jean Petit, asserted – in the context of the assassination of the Duke of Orléans, in late 1407 – that to kill a tyrant was a duty of the subjects, but the Council of Konstanz declared this theory to be heretical²⁵. The arguments for deposing a tyrant could not remove the doubts regarding the wisdom or the lawfulness of this measure: some of them were even voiced with the help of the corporal analogy, as it had been the case during the political crisis in the Kingdom of Castile, in 1465, when the bishop of Calahorra, Pedro Gonzales de Mendoza, in face of suggestions to depose King Henry IV, argued that removal of the head of the body politic was an act forbidden by nature²⁶. This image of a headless body politic was striking, but it failed to deter many of the political writers who were in search of a solution to the problem of tyranny. As Andreas Musolff argues in his work, *Machiavelli*, when analyzing the virtues and flaws of different types of governments in *Discourses*, made the case that “princely corruption was most dangerous and could lead to the destruction of the state, but it was curable, albeit by radical, violent means”²⁷. And, in the context of the corporal analogies so often employed, these “radical, violent means” translated sometimes into a metaphor of amputation, where the afflicted monarch was removed by force from the body politic.

The more one advances in time, the more radical some of the opinions on this issue will become, especially when the impact of the religious conflicts brought about by the Reformation came into full effect: according to George Buchanan in the sixteenth century, “war against a tyrant was the most just of all wars and not only his outraged subjects, but every human being had a right to slay the tyrant”²⁸. One needs to consider that a king who acted tyrannically endangered not only the well-being of his individual subjects, but the whole corporate body of his realm. In the words of Penny Roberts, the realm “was placed in the king’s care at his coronation” and a bad king “threatened to drag his realm to perdition”²⁹. That was a point frequently repeated by the political theorists arguing in favour of different prophylactic or therapeutic methods designed to save the commonwealth from the ills originating in its most important part. Writers such as Jean Bodin could argue that no subjects had the right to actively resist their prince, but the fact that the fate of his entire kingdom may depend on finding an adequate cure was enough to convince many writers of the contrary. But it was a difficult case to make and precedent was sometimes invoked in order to strengthen the argument: one writer such as Juan de Mariana argued that numerous recorded depositions of tyrannical rulers proved such an action was justified³⁰.

²⁴ Joseph Canning, *A History of Medieval Political Thought*, London and New York, Routledge, 1996, p. 167.

²⁵ Walter Ullmann, *op. cit.*, p. 225.

²⁶ J. H. Burns, *Lordship, Kingship and Empire: The Idea of Monarchy, 1400-1525*, Oxford, Clarendon Press, 1992, p. 80.

²⁷ Andreas Musolff, *Metaphor, Nation and the Holocaust: The Concept of Body Politic*, London and New York, Routledge, 2010, p. 104.

²⁸ J. W. Allen, *op. cit.*, p. 340.

²⁹ Penny Roberts, *op. cit.*, p. 150.

³⁰ J. W. Allen, *op. cit.*, p. 364. See also Harald E. Braun, *Juan de Mariana and Early Modern Spanish Political Thought*, Aldershot and Burlington, Va., Ashgate, 2007.

Tyranny as a Disease in English Political Discourse

During the Middle Ages, there was a strong link between health and virtue, between vice and disease, and this mindset could thus be noticed in the almost obsessive concern of the political writers to have a “good prince” and in the constant criticism of tyranny. The methods to prevent this authentic disaster for the body politic had been many: mere recommendations for the prince to observe the divine and natural laws, proclaiming the laws as superior to the will of the prince and even imagining certain discrete mechanisms for controlling the royal power. Sixteenth-century English political theory appropriated this idea, which it developed and expressed in the most categorical terms. Even the first appearance of the concept of “body politic” in English literature, in the works of English jurist John Fortescue, during the second half of the fifteenth century, was accompanied by considerations regarding how a prince was supposed to govern. Because the purpose of these treatises was to provide a model of government both positive and legitimate, it can be said that this phenomenon was unavoidable. The danger of tyranny was thus acknowledged by John Fortescue, who suggested the necessary cure: the power of the prince had to be restrained with the power of the “political” law³¹, compared with the “nerves” of the body politic, which the king could not change without the consent of his subjects³². Such a constitutional model was called *dominium politicum et regale*, in opposition with the model *dominium regale*, where such limitations did not exist³³. *Dominium regale* was not necessarily a tyranny: it was only a government without any limitations, which, in favourable circumstances, could have had a positive outcome. Even the people under a *dominium regale* could “rejoice” and live a prosperous and secure life, but only if their king did not become a tyrant, by following the cardinal virtues and the law. Therefore, both models of governance could provide for the well-being of their subjects, but only the people under the *dominium politicum et regale* were actually protected from any potential attempts to despoil them, which was good for both the king and his people³⁴. Additionally, Fortescue warned in his *De Laudibus Legum Anglie* against the idea that an arbitrary government, based exclusively on *dominium regale*, could lead to the strengthening of royal power. On the contrary, the consequence of such government was a self-limitation of the royal power, because a king who fell prey to the temptation of tyranny was described by Fortescue as “impotence itself”³⁵. With respect to the relationship between prince and temporal law, Fortescue considered that the latter had been created by the consent of the entire kingdom and not just by the will of the prince.

In sixteenth-century England, the treatises describing the concept of tyranny in organic terms can be encountered mostly in the first half of this period, up until the 1560^s. Such arguments against tyranny can be encountered in the work of Thomas Starkey, in his treatise *A Dialogue between Reginald Pole and Thomas Lupset*, written some time between 1529 and 1536³⁶. This work provided the most elaborate expression

³¹ John Fortescue, *De Laudibus*, p. 26-27.

³² *Ibidem*, p. 30-33.

³³ *Idem*, *The Governance of England: Otherwise Called the Difference between an Absolute and a Limited Monarchy*, ed. Charles Plummer, Union, N.J., The Lawbook Exchange, 1999, p. 109-113.

³⁴ *Idem*, *De Laudibus*, p. 24-27.

³⁵ *Ibidem*, p. 88-91. See Andrei Sălăvăstru, *Reprezentări și semnificații politice ale maladiei la începuturile modernității: Anglia anilor 1470-1610*, Iași, Editura Universității “Alexandru Ioan Cuza”, 2012, p. 139-156.

³⁶ See Andrei Sălăvăstru, *Reprezentări și semnificații*, p. 156-209.

of the metaphor of political disease from sixteenth-century English literature, the author identifying, in almost clinical terms, the main problems afflicting the English kingdom, which were depicted as analogous to the diseases of the human body. Probably under the influence of his stay in northern Italy, where he could have witnessed the institutions of the Venetian republic and the way they worked, Thomas Starkey proved himself a determined opponent of tyranny, because the latter could destroy all the other advantages that the commonwealth enjoyed. Thomas Starkey refers to tyranny as a “frenzy” of the head: for instance, when he acknowledges the right of the people to depose a tyrant – “thys ys in mannys powar to electe & chose hym that ys <both> wyse <& just> & make hym a prynce, & hym that ys a tyranne so to depose”³⁷ –, he points out that “yf we wyl correcte thys frencey in our commyn weale we may not at a venture take hym to our prynce what so ever he be that ys borne of hys blode & cumyth by succession>.”³⁸ Here, Starkey expresses his preference for elective monarchy, as a remedy for tyranny – “thys conseyl though we toke our prynce by successyon for <the> avoydyng <of> sedycyon schold delyvur us from al tyranny <settyng us in true lyberty>, & so we schold have the ground of thys frencey taken away”³⁹ – but the text acknowledges the difficulties and the risks of such a solution – which was impossible to be applied in England anyway. Starkey’s alternative is the recourse to a type of limited monarchy. In *A Dialogue*, when it was suggested that the king was subject to the law, the practical solution consisted of devising some institutions whose role was to counter the slide towards tyranny. The ground Starkey treads on in this case was quite dangerous, because his recommendations could have been interpreted as an attack against the Tudor monarchy. The author obviously tried to take precautionary measures against such potential charges, by praising King Henry VIII, a “nobul & wyse prynce”, because of whom the danger of tyranny was not looming yet over England⁴⁰ and “of such wysdome that he may ryght wel & justely be subyecte to no law”⁴¹. Even when the principle of an elective monarchy had been declared to be preferable to a hereditary one, Starkey took care to specify that it was only about an ideal and theoretical situation: expressing this opinion, through the voice of Reginald Pole, the contrary argument was brought up immediately through the voice of Thomas Lupset, accompanied by the warning that such a proposal could have been considered treason. Consequently, Pole immediately agreed that the situation already in place in England at that time was to be preferred, due to the danger of civil conflicts within the kingdom⁴² – a reason which was perfectly justified in the context of that period. Even though he conceded this point, Starkey’s concern for the prevention of tyranny did not diminish, because it was an essential condition for the health of the commonwealth, which “when hyt ys opressyd with tyranny, though hyt be never so wel replenyschyd wyth pepul helthy & welthy, & ornate wyth the most gudly cytes of the world, yet <most> myserabul and wrechyd <& ful of al adversyte as we have before more at large declaryd”⁴³.

³⁷ Thomas Starkey, *A Dialogue between Reginald Pole and Thomas Lupset*, ed. T. F. Mayer, London, Butler & Tanner, 1989, p. 111.

³⁸ *Ibidem*, p. 111.

³⁹ *Ibidem*, p. 113.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 70.

⁴¹ *Ibidem*, p. 111.

⁴² *Ibidem*, p. 70-73.

⁴³ *Ibidem*, p. 120.

According to Thomas Starkey, political virtues could have been best ensured by a mixed constitution. The idea has its origins in Greek and Roman Antiquity⁴⁴ and the reason for such a choice lies in the fact that the attributes of some parts of the body could be thus balanced by the others. Starkey provided a medically-inspired explanation in order to justify his option, considering that a balance of authority in the body politic is necessary, balance that can be properly ensured only by a mixed constitution, the only one capable of tempering the effects of a specific part's potential corruption:

a mixte state to be of al other the best, & most conveyent <to conserve> the hole out of tyranny, for when any one parte hath ful authoryte and yf that parte chaunce to be corrupt wyth affectys, <as oft we see in every <other> state hyt dothe> the rest schal sufur the tyranny therof, & be put in grete misery⁴⁵.

It is possible that Starkey had in mind the unfortunate experiences of France during Charles VI and of England during Henry VI, when the diseases afflicting these kings had been described, especially for the former, as the foremost source of the political disasters befalling the two kingdoms. The danger Starkey warned against and which he wanted to forestall by this action was of a different nature though: not so much the possible military defeats and social disorders – albeit he paid a lot of attention to them many times – but the slide towards tyranny. According to the author's opinion, which stated that there was a main source for the disorders afflicting an organism, if this disease, tyranny, took root, then others could have followed. For Thomas Starkey, it was not just about the kingdom having a “good prince” as its ruler, who, as the main organ of the body politic, should have taken care that the realm worked properly. In order to forestall the danger of “tyranny”, he suggested some surprisingly modern measures, which could be called almost “constitutional”: a council headed by a constable, which (the council) was supposed to represent “the whole body of the people” when the Parliament had not been summoned and whose purpose was to resist any tyranny⁴⁶.

Similar concerns about tyranny can be found in the work of Thomas Elyot, author of a treatise called *The Booke Named the Governour*, written around 1531. Elyot used the analogy with the human body in order to point out the orderly and hierarchical structure of the society: just like the elements composing the body, fire, air, water and earth, were “set in their places called spheris, higher or lower, accordynge to the soveraintie of their natures” so those men who surpass others “oughte to be set in a more highe place”⁴⁷. The purpose of this analogy is to emphasize the importance of order and hierarchy – and provide a justification for Elyot's political preference. For him, the best government was the monarchy, while he expressed in strong terms his disapproval of aristocracy and democracy, which could degenerate into tyranny or, in the case of democracy, into “the rage of a communitie”⁴⁸. Only monarchy fitted the divine model. However, the monarchy was also susceptible to misgovernment, because, as the author claimed, “one mortall

⁴⁴ The idea appears especially at Aristotle, Polybius, Cicero and it enjoyed great popularity during the Middle Ages. See James Blythe, *Ideal Government and the Mixed Constitution in the Middle Ages*, Princeton, NJ., Princeton University Press, 1992.

⁴⁵ Thomas Starkey, *op. cit.*, p. 120.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 121.

⁴⁷ Sir Thomas Elyot, *The Booke Named the Governour*, vol. 1, ed. Henry Herbert Stephen Croft, London, Kegan Paul, Trench, & Co, 1883, p. 4-6.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 8-24.

man cannot have knowledge of all thynges done in a realme"⁴⁹. More than that, monarchy itself, despite its advantages, could turn into tyranny, as Elyot implied with countless historical examples. And, in order to prevent this danger, the solution envisioned by Elyot was the existence of "inferior governours called magistrates", whose purpose was to provide honest and good advice to the prince. F. W. Conrad argued that "Elyot viewed the continual presence of true friends and their counsel about the monarch as an inhibition to tyranny"⁵⁰ – "friends" understood as the prince's advisors, in a context where personal relationship with the prince and state responsibilities were intrinsically linked. Elyot, though, avoided to express himself directly on the matter in *The Boke Named the Governour* – however, the implication of his text is that, by listening to the advice of the inferior magistrates, the prince was able to provide the proper cure for the realm⁵¹.

Almost three decades later, the English jurist and politician Thomas Smith, in his work *De Republica Anglorum*, described three types of constitutions, monarchy, aristocracy and democracy, and their negative counterparts, tyranny, oligarchy and anarchy, the last being the final stage of the process of political involution⁵². Within this context, Smith defined tyranny as a "sickenesse of a politique body"⁵³. But what was new in Thomas Smith's argument was related to the causes of this disease. Until then, the political writers insisted upon the role of the monarch in determining the health of the commonwealth: as a prophylactic and thaumaturgic factor, the monarch acted in order to ensure the commonwealth's proper functioning, but, in turn, could himself become a cause of disease. An unfit monarch, either tyrant or merely incapable, triggered the disease due to the influence he exerted upon the body politic, influence which, in such a case, was no longer positive, but became negative. Accordingly, political disease generated by the corruption and the flaws of the ruling elements of the body was one whose outbreak was extremely personalized. The blame was assigned to a certain monarch or certain advisors, but not to an entire constitution. But Thomas Smith sketched three types of government, according to the ancient model, together with their negative counterparts, and now tyranny (just like the other two named by Smith, that is, oligarchy and anarchy) became an unhealthy political system.

Within the political template of Thomas Smith, the prince occupied a crucial place, seemingly much more important than at any other writer from the Tudor period: he basically was a triple majesty, both "life" and "head and governor of this commonwealth"⁵⁴. But this "triple majesty" existed only within "the whole head and bodie of the realme of England", only through consent and it was represented by Parliament: only within this context was the prince a distributor of "authoritie and power"⁵⁵. Thus the actions of the king made this body politic full of vigour, in contrast with the weakness that could have afflicted it if there was no such ruling part with this kind of attributes. Thomas Smith's assertions also mirrored the context of the English Parliament's

⁴⁹ *Ibidem*, p. 25.

⁵⁰ F. W. Conrad, *The Problem of Counsel Reconsidered: the Case of Sir Thomas Elyot*, in *Political Thought and the Tudor Commonwealth: Deep Structure, Discourse and Disguise*, ed. Paul A. Fideler, and T. F. Mayer, London and New York, Routledge, 1992, p. 77-109 (p. 87).

⁵¹ Sir Thomas Elyot, *Boke Named the Governour*, vol. 2, p. 383-448.

⁵² Andrei Sălăvăstru, *Reprezentări și semnificații*, p. 216-221.

⁵³ Sir Thomas Smith, *De Republica Anglorum*, [1583], ed. Mary Dewar, Cambridge, Cambridge University Press, 1982, p. 51-52.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 88.

⁵⁵ *Ibidem*.

evolution during the sixteenth century: then, the royal power was more and more restrained through references to Parliament's authority, a fundamental difference from the medieval attitude of someone like John of Salisbury – who opposed the tyranny of the monarchical power by referring to the so-called equity of divine origin, which the prince had to obey by his own will –, or the early modern opinion of someone like John Fortescue, who argued that the prince was organically dependent on the authority of the law. Geoffrey Elton noted that this essential concept of King-in-Parliament could not be identified before the Parliament of the Tudor religious reform from 1529-1536, becoming a common idea around 1560⁵⁶, exactly during the period when Thomas Smith wrote *De Republica Anglorum*.

The English “Monarchomach” Attempts and the Use of Corporal Analogies

People like Fortescue, Starkey, Elyot or Smith were cautious when discussing the matter of tyranny, being supporters of the existing political order. But there was also a more radical strand in English political thought, expressed by people who were driven into opposition to the government, on religious grounds. Amongst the first to develop such a theory was John Ponet, Bishop of Winchester, who, after the ascension of Mary Tudor, was forced to go into exile on the European continent. There, Ponet wrote his most important tract, *A Short Treatise on Politike Power*, which delivered one of the harshest attacks from that period against tyranny⁵⁷. Concern for avoiding tyranny had been a common trait for all the mentioned writers, but, despite their recommendations, the problem of what was to be done against a legitimate tyrant was, most of the time, left without a clear answer. Ponet, though, spoke in favour of direct removal of the tyrant, which none of his forerunners had dared to do, and the same corporal metaphor was called upon to justify his position. The pathology of the body politic imagined by John Ponet was depicted with the obedience owed to the princes in mind, which, according to the author, had certain limits:

As the body of man is knit and kept together in due proporcio by the sinewes, so is every comu welthe kept ad maintained in good ordre by Obedience. But as if the sinewes be to much racked ad stretched out, or to much shrinked together, it briedeth wonderfull paynes and deformitie in manes body: so if Obedience be to muche or to littell in a common wealthe, it causeth muche evil and disordre⁵⁸.

Ponet suggested that the kings and princes were no longer a truly indispensable element of the body politic. This time, the loyalty of the subjects must be given first and foremost to the commonwealth, whose existence and proper functioning no longer depended on the person of the king. Ponet spoke in this case from the perspective of a

⁵⁶ G. R. Elton, *The Body of the Whole Realm: Parliament and Representation in Medieval and Tudor England*, Charlottesville, VA., University Press of Virginia, 1969, p. 46-56.

⁵⁷ Protestant political thought developed two versions of the theory of resistance: one was based on the private law argument that even a mere individual can resist an unfair judge in certain circumstances, another insisted that only legitimate magistrates had the right to resist unlawful actions of their superiors. English protestant theory of resistance, which emerged during the reign of Mary Tudor, relied mainly on the first argument. See Quentin Skinner, *The Foundations of Modern Political Thought: The Age of Reformation*, p. 195-224.

⁵⁸ John Ponet, *A Short Treatise on Politike Power and of the True Obedience which Subiectes owe to Kynges and other Civile Governours, with an Exhortation to all True Naturall Englishmen*, [1556], Amsterdam, Theatrum Orbis Terrarum, 1972, sig. C8.

rebel and it is likely he would not have expressed such radical opinions had he still been in England, under the rule of a monarch more favourable to Protestantism than Mary Tudor. Most remarkable is the fact that Ponet did not resort to questioning the legitimacy of the sovereign: the monarch could even be legitimate, but the breaking of the “contract” concluded between monarchy and commonwealth through coronation was sufficient reason to delegitimize the respective prince. A “diseased” head was a great danger for the commonwealth, but, if in the previous political tracts the solution had to come from the sovereign authority itself, which was supposed to show restraint by its own free will (suggested in John of Salisbury’s work, for instance) or be subjected to some external constraints (as in the works of Fortescue or Starkey), Ponet simply proposed replacing the respective head, by a therapeutic of “amputation” which had been previously reserved only for the inferior members of the body politic:

Next onto God men ought to love their countrey, and the hole common welthe before any membre of it; as kinges or princes (be they never so great) are but membres: and common wealthes may stande well ynough and florishe, albeit ther be no kinges, but contrary wise without a common wealthe ther can be no king. Common wealthes and realmes may live, when the head is cut off, and may put on a newe head, that is, make them a newe governour, whan they see their olde head seke to muche his owne will and not the wealthe of the hole body, for the which he was only ordained⁵⁹.

Ponet’s fellow exile, Christopher Goodman, made a similar point in his tract *How Superior Powers Ought to be Obeyed by their Subjects: And Wherein They May Lawfully by God’s Word be Disobeyed and Resisted*, published in 1558, in the same political context as Ponet’s *A Short Treatise*. Goodman’s use of body analogies in relation to tyranny is briefer than Ponet’s and he avoids the latter’s conundrum by simply ignoring the king’s traditional position as the most important part of the “body politic”: if the people have “ungodly and wicked princes, who seke by all means to drawe them rather from the Lawe of God”, it is lawful for the people, if their superiors are derelict in their duty, “to cut off every rotten membre, for feare of infecting the whole body, how deare or pretious so ever it be”⁶⁰. In this corporal model, the king is no longer the indispensable part, which was to bring life and regulate the whole body. The body politic can do without him: removing the dangerous member represents an act of restoring the natural order, sanctioned by God – “God geveth the sworde into the peoples hande” –, who Himself would preserve the body politic from the possible harm inflicted by such a self-amputation: “he himself is become immediatly their head (Yf they will seeke the accomplishment of his Lawes) and hath promised to defende them and blesse them”⁶¹. Stephen Chavura sees here a reflection of the conciliarist version of the body metaphor, which, in order to preserve the concept of the head’s perpetuity in

⁵⁹ *Ibidem*, sig. D7. See also Andrei Sălăvăstru, *Reprezentări și semnificații politice*, p. 221-223. For a discussion on Ponet and his use of the body politic metaphor, see Stephen Chavura, *Tudor Protestant Political Thought 1547-1603*, Leiden and Boston, Brill, 2011, p. 119-123. Prof. Chavura points out that Ponet derived his exhortation for the body to perform amputation on itself “from the natural law injunction to self-preservation”, as it was “commanded by nature (instinct) to remove any part of the body that, if suffered, would destroy the whole”. In his opinion, using this metaphor for seditious ends sacrificed its „conceptual coherence”, because it led to the absurd image of an „animate decapitated head”, which ran contrary to the traditional understanding of the metaphor, with its emphasis on the perpetuity of the head.

⁶⁰ Christopher Goodman, *How Superior Powers Oght to be Obeyd of their Subiects: and Wherin they may lawfully by Gods Worde be disobeyed and resisted*, Geneva, Jean Crespin, 1558, p. 189-190.

⁶¹ *Ibidem*, p. 185.

the case of a pope's deposition, put forward the idea of Christ-as-head, acting as an *interrex* in such a situation⁶². But Goodman's choice of words is more interesting from another perspective: he evokes the possibility that the tyrant could infect the whole body, therefore the implication is that tyranny represents an infectious disease. Thus, this analogy serves as justification for the harsh solution he advocates: to those who could object that it could endanger the body politic, it could be replied that necessity demanded it. Still, Goodman's metaphor had its weaknesses: he may have avoided Ponet's illogical image of a headless body, but tyranny could not be easily depicted as infectious, like heresy (for instance) was. Tyranny lend itself, first and foremost, to metaphors of destruction, not of contagion.

The radical solution advocated by Ponet and Goodman was an exception in sixteenth-century English political thought, which was dominated by the idea of submission to the royal authority. English political theory repeatedly warned against the negative consequences of the monarch turning into a tyrant but, at the same time, it never ceased emphasizing that rebellion and, even less so, the slaying of the despotic king was not acceptable under any circumstances⁶³. Despite the fact that there were many contacts between English and French political writers and the sympathy the former had for the Huguenot cause, in England there had been no equivalent of the main Monarchomach books⁶⁴. There were expressions of the theory of resistance in the writings of the English Catholics, such as Nicholas Sanders, Cardinal William Allen or the Jesuit Robert Parsons. However, there is a significant difference between their situations and that of John Ponet. The latter lived for most of his life in England, where he occupied important positions in the hierarchy of the English Church during Edward VI, the sees of Rochester and then Winchester, and he spent in exile only the last two years of his life. On the other hand, the opposite is true for Sanders, Allen or Parsons: they all left England in their youth and spent most of their lives abroad and in the service of the Roman Catholic Church no less. Consequently, as it was remarked by J. W. Allen, "there was an increasing divergence between the views of the English Catholics in England and those of their spokesmen on the Continent"⁶⁵. The former might have disagreed with the royal supremacy asserted by the Elizabethan regime, but they were also uncomfortable with ideas of resistance and rebellion. On the other hand, the English Catholic exiles expressed points of view which echoed those of the Catholic League, whose leadership they had been in contact with. Cardinal William Allen argued, in his *Defence of English Catholics*, that princes may be resisted or deposed for tyranny or religion⁶⁶. A similar opinion was expressed in *A Conference about the Next Succession*, written by an anonymous author who signed R. Doleman and who is widely believed to have been Robert Parsons, albeit involvement from William Allen or Francis Englefield is not excluded⁶⁷. While his disapproval of "evil princes" was common enough, Parsons also put forward the much more radical opinion that "the common wealth which gave them their authority for the common good of all, may also restrayne

⁶² Stephen Chavura, *op. cit.*, p. 125.

⁶³ J. W. Allen, *op. cit.*, p. 125-133.

⁶⁴ J. H. M. Salmon, *The French Religious Wars in English Political Thought*, Oxford, Clarendon Press, 1959, p. 16-17.

⁶⁵ J. W. Allen, *op. cit.*, p. 200.

⁶⁶ *Ibidem*, p. 206-209.

⁶⁷ Victor Houlston, *Catholic Resistance in Elisabethan England: Robert Person's Jesuit Polemic, 1580-1610*, Aldershot and Burlington, VT., Ashgate, 2007, p. 71-73.

or take the same away agayne, if they abuse it to the common evil”⁶⁸, while occasionally using organic analogies in order to make his point. Whether the book was representative for the views of the English Catholics is hard to tell, but it had little practical consequence in England except its own suppression. The situation was quite different, though, in France, where harsh arguments against tyranny emerged, both from Huguenots and Catholics; unlike the case of the English Catholic exiles, it could be said that those arguments were the opinions of influential political movements with significant support among all the strata of the French society – which also acted along those lines.

The “Disease” of Tyranny in French Huguenot Literature

One of the first figures from sixteenth-century France to approach the matter of royal power and its limits had been Claude de Seyssel, cleric, diplomat and, at the same time, an important figure of the Catholic Church (he reached up to the position of Archbishop of Turin), in his work *La Grande Monarchie de France*, published in 1519. This treatise of Claude de Seyssel was regarded by Nannerl Keohane as the major early source for a French constitutionalism which was “a distinctive blend of legalism, pluralism and historicism”⁶⁹. Close to Kings Louis XII and Francis I, Seyssel wrote, like the majority of his English contemporaries, as a member of the political establishment: thus, it cannot be expected from him to encourage rebellion and active resistance against the monarch. Still, one could notice the same concern for what he called “good government”. Seyssel asserted “the idea of the state’s finitude, whose decline and dissolution occurred inevitably at a certain moment, because, just like all things created by God, it was subject to corruption and mutation”⁷⁰. According to Seyssel, this dissolution could not be stopped, but it could be delayed, and the author “explained his option by an analogy with the human body: just like mortal humans lived longer and enjoyed a better health when they benefited from a ‘good complexion’ (‘meilleure complexion’ – understood as a balance of the humours in the body as good as possible, according to the medical paradigm of that period), states which are best founded and ruled enjoyed a longer existence and they were stronger”⁷¹. In the opinion of Nicole Hochner, Seyssel’s main concern was the promotion of growth, in other words, facilitating the social mobility of his subjects, from one estate to the other, which was seen as the primary means of ensuring the health of the realm: thus, in addition to his traditional task of protecting his subjects, the king also had a duty to allow them to achieve a higher status⁷².

⁶⁸ R. Doleman (pseud.), *A Conference about the Next Succession to the Crown of England*, (Anvers, 1594), p. 72. Albeit the date of publication indicated in the book is 1594, the actual date accepted by the historiography on the subject is 1595.

⁶⁹ Nannerl Keohane, *Philosophy and the State in France: The Renaissance to the Enlightenment*, Princeton, NJ., Princeton University Press, 1980, p. 16.

⁷⁰ Claude de Seyssel, *La Grande Monarchie de France*, fol. 1^v, 9^r. See also Andrei Sălăvăstru, *Shared Perspectives: The Common Language of Body Politic and Political Therapy in Sixteenth-Century English and French Political Discourse*, in “Argumentum. Journal of the Seminar of Discursive Logic, Argumentation Theory and Rhetoric”, 18, 2, 2020, p. 55-77 (p. 66).

⁷¹ Alexandru-Florin Platon, *Representation of the Monarchical State in Sixteenth-Century Western Europe: from the “Body Mystical” to the Natural (Physical) Body. Context, Causes, Consequences*, in “Medieval and Early Modern Studies for Central and Eastern Europe”, 5, 2013, p. 193-218 (p. 202-203). See also Andrei Sălăvăstru, *Shared Perspectives*, p. 66-67.

⁷² Nicole Hochner, *A Sixteenth-Century Manifesto for Social Mobility or the Body Politic Metaphor in Mutation*, in “History of Political Thought”, 23, 4, 2012, p. 607-626 (p. 621-622). Seyssel’s opinion was

According to Seyssel, monarchy was the best among all possible governments, but only if it had a prince possessing “the senses, the experience and the will to rule well”⁷³. In this regard, Seyssel reiterated the classical and medieval tradition, which insisted upon these virtues of the prince, so that he would not turn from a monarch into a tyrant, thus endangering the proper functioning and the very existence of the body politic that he was supposed to protect. The solution advocated by Seyssel basically represented a bridge between the recommendations of the medieval political theory and those that one could call proto-constitutional of the sixteenth century: he identified three so-called “freins” (bridles) in the French kingdom that restrained the royal power – religion, justice and the “police”⁷⁴. Because these constraints existed already in the French kingdom, Seyssel did not raise the issue what was to be done if a syncope was to occur within this constitutional model, due to an unsuitable monarch. But this was to change radically when the French religious wars began, with the political theory of both sides being confronted with a situation where the actions of the monarchy were, at least according to those affected, in opposition to divine and natural imperatives.

Despite the fact that Protestant writers were going to produce some of the most radical opinions on this matter, the first Protestant religious leaders advocated complete submission to legitimate authority. The two most prominent figures of the Reformation spoke with one voice in this regard: Luther totally rejected the idea of opposing a legitimate ruler, while Calvin claimed that not even a persecuting and unbelieving prince may be forcibly resisted: there was no rightful resistance against him but in prayer or flight⁷⁵. However, pressed by events, their opinions were going to slowly shift towards a position of less obedience, even though reluctantly. Thus, in several letters from late 1530 and 1531, Luther admitted that resistance against the emperor was lawful if the laws of the Empire permitted it and it was a matter for the jurists to decide⁷⁶. Calvin, when questioned on the matter, in the context of the possibility of persecution faced by the French Huguenots, recognized, in the words of J. W. Allen, that there was “a loophole in the mesh of God’s scheme”, which allowed certain magistrates to resist tyrannical action and, in a letter addressed by Calvin to Coligny, in 1561, the conditions which had to be met were clearly specified: if the princes of the blood took up arms, with the approval of the Parlements of the realm, this action was lawful⁷⁷. It is quite clear that the

unusual and marked an obvious departure from the classical model, but it also acknowledged something that already existed in practice. During the fifteenth century, the French kings had already undertaken the practice of enriching their treasure by granting patents of nobility, *lettres d’anoblissement*, in exchange for hefty sums of money – much to the discontent of the existing nobility. Seyssel considered that the balance of the body politic could be achieved by facilitating exchanges between its parts and, thus, the health of the body politic – which depended on the balance of the parts – would be preserved. The reason for such an outlook could be attributed to Seyssel’s own view of the body politic, which was no longer regarded as a permanently static entity, but one in a constant state of flux, which underwent a process of growth and then declined just like all the other human beings. See also Andrei Sălăvăstru, *The New Body Politic of the Renaissance in the Works of John Fortescue and Claude de Seyssel*, in “Argumentum. Journal of the Seminar of Discursive Logic, Argumentation Theory and Rhetoric”, 14, 1, 2016, p. 63-83 (p. 74-79).

⁷³ Claude de Seyssel, *op. cit.*, fol. 1^r.

⁷⁴ *Ibidem*, fol. 9^v-10^r.

⁷⁵ J. W. Allen, *op. cit.*, p. 55-57.

⁷⁶ Sir R. W. Carlyle, A. J. Carlyle, *A History of Medieval Political Theory in the West*, vol. 6, Edinburgh and London, William Blackwood & Sons, 1962, p. 280-284. Luther was replying to exactly such arguments brought up by the rebellious princes of the Empire, that they had the right to resist the emperor in circumstances such as those of 1530, and, therefore, he was starting to give ground on the matter.

⁷⁷ J. W. Allen, *op. cit.*, p. 58-59.

French Protestants were not yet ready to embrace opinions like those of Ponet, in England, or those espoused by John Knox in Scotland, who were in favour of deposing the kings who violated their oaths: likely, there was still hope in a *modus vivendi* with the constituted authority. By 1567, Huguenot writers were forced to seek a justification for rebellion against the king and claimed they fought in defense of the ancient laws and liberties, but many were hesitant: in 1568, the magistrates of La Rochelle declared that Kings who behave like enemies of God were no true Kings, but private persons, however, such a radical position was not generally accepted⁷⁸. What proved to be the final straw for the French Reformation was the St. Bartholomew's massacre, which, in the opinion of many Huguenots, created an irreparable breach between the monarchy and their cause. Quite soon after that event, Theodore Beza delivered a passionate defense of the right to rebel against a tyrannical king in his *Du Droit des magistrats*. Beza did not use a corporeal imagology in his arguments, but many of his fellow Huguenots wrote similar tracts where concepts such as political disease did play a part. That was so because, according to Kathryn Banks, "as the sixteenth century progressed and France was ravaged by the Wars of Religion, depictions of the French body politic more frequently referred to disease and death, tending to present the former as a reality and the latter as an imminent threat"⁷⁹. Another interpretation of the frequent employment of the metaphor of a "diseased France" is provided by Paul-Alexis Mellet, who considers that this metaphor allows to designate simultaneously a cause (the disease), a solution (the remedy) and, implicitly, an expert (the physician); more, for Paul-Alexis Mellet, this image "is a way of denouncing the drift of the present with respect to a future in accordance with its nature"⁸⁰.

Among the post-Bartholomew arguments against tyranny, one of the first had been developed by François Hotman, in his book *Francogallia*⁸¹. Hotman openly urged the deposition of tyrants and, in *Francogallia*, without developing the respective analogy too much, he makes in the introduction a passing comment on the state's frailty and unavoidable decay, justified by comparison with the human body:

Just like our body decays and dissolves when it is stricken from outside by too violent blows, or by deadly wounds, or when the humours change and become corrupted in their composition, from within, or when it is hit and destroyed by old age: so can the state be ruined by many accidents⁸².

⁷⁸ *Ibidem*, p. 305-306.

⁷⁹ Kathryn Banks, *Interpretations of the Body Politic and of Natural Bodies in Late Sixteenth-Century France*, in *Metaphor and Discourse*, ed. Andreas Musolff, and Jörg Zinken, New York, Palgrave Macmillan, 2009, p. 205-218 (p. 207).

⁸⁰ Paul-Alexis Mellet, *Les Traités monarchomaques: Confusion des temps, résistance armée et monarchie parfaite (1560-1600)*, Geneva, Librairie Droz, 2007, p. 202-203.

⁸¹ For a detailed account on the circumstances surrounding the writing and the publication of *Francogallia*, see Ralph Giesey, *When and why Hotman Wrote the Francogallia*, in "Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance", 29, 3, 1967, p. 581-611. There had been several editions of this work and two of them, the 1576 and 1586 editions, included significant additions to the 1573 original. It is also worth pointing out that, while *Francogallia* had come to be regarded as part of the post-Saint Bartholomew Huguenot literature, there is speculation (which Ralph Giesey agreed with) that Hotman had written at least a basic draft of the treatise before the summer of 1572: that would explain the less polemical character of the work, if Hotman, in the words of Ralph Giesey, originally conceived *Francogallia* as "just a scholarly treatise to establish the historical foundations of the French nation". See Ralph Giesey, *When and why*, p. 610.

⁸² François Hotman, *La Gaule Française*, Cologne, 1574, pref. fol. 5^v.

Hotman's main concern is tyranny: in his opinion, it "could survive and flourish only when internal strife existed – an original interpretation of the old theme of the discord within the body politic, always regarded as extremely dangerous, but not necessarily linked to other political diseases"⁸³. Consequently, in the words of Jacob Soll, François Hotman "perceives the violence of the civil wars as an attack on the bodies of all Frenchmen and on the order of the French state itself" and "proposes political history as a remedy", because, according to his opinion, old France had been much better governed: basically, by learning the history of the French government, one could achieve the restoration of the old harmonious constitutional model⁸⁴.

In 1578, Guillaume de Saluste du Bartas, a Huguenot jurist from the court of Henry de Navarre, published a poem called *La Sepmaine ou la création du monde*, where the same references to the danger of tyranny showed up, in the context of the body politic metaphor and of the medical analogies. In order to develop his argument, du Bartas resorted to the theory of the four humours from Greek medicine⁸⁵, which had been appropriated by medieval medicine, becoming during that period its dominant paradigm: according to this theory, the source of disease was the excess of one or more humours, which should have been balanced, so that the health of the body should not have become endangered. Within the framework of this corporal and medical analogy employed by du Bartas, monarchy itself was regarded as being one of the elements or humors of the body politic⁸⁶:

De même, ou peu s'en faut, tant que l'un element, / Sur ces trois compagnons regne mod-
estement: / Qu'une proportion conioint, bien qu'inégales, / Les princesses humeurs, & les
humeurs vassales / Le cors demeure en estre, & sur le front portés / De la forme retient les
plus insignes très // Mais si tel que ce roi, qui transporté de rage, / Desiroit que tous ceus
qui vivoient en son âge / Ne portassent q'un col, pour priver d'un revers / Son sceptre de
sujés & d'hommes l'universe, / Des tous ses compagnons il cherche la ruine: / Peu à peu la
maison, ou, Tiran, il domine, / Ruineuse, se perd: & dedans & dehors / Aus yeus plus cler
voyans semble changer de cors⁸⁷.

And, based on this analogy with the medical theory, the conclusion reached by du Bartas is obvious: just like a humour that was beyond measure was harmful to the physical body, the tyrant turns his realm into "a savage desert", while the king who submitted to the law "commands without fear"⁸⁸. The impact of tyranny upon a kingdom is equated with the effects of an element's excess upon the human body⁸⁹. Thus, according to Kathryn Banks, in du Bartas' formulation, "the body metaphor undermines the notion that royal power is beneficial and that the king may 'cure' France's ills, suggesting instead that he is their source"⁹⁰.

The most radical political treatise, with respect to the position of the monarch in the realm, was *Vindiciae, contra Tyrannos*, published at Basel, in 1579, and whose author remained anonymous, as he used the pseudonym Stephanus Iunius Brutus. One could say that *Vindiciae* represented the most elaborate expression, in the French

⁸³ Andrei Sălăvăstru, *Shared perspectives*, p. 63.

⁸⁴ Jacob Soll, *op. cit.*, p. 1260.

⁸⁵ Guillaume de Salluste du Bartas, *La Sepmaine, ou création du monde*, Paris, 1578, p. 27-34.

⁸⁶ See also Andrei Sălăvăstru, *Shared perspectives*, p. 63.

⁸⁷ Guillaume Du Bartas, *La Sepmaine*, p. 29-30.

⁸⁸ *Ibidem*, p. 29.

⁸⁹ *Ibidem*, p. 29-30.

⁹⁰ Kathryn Banks, *op. cit.*, p. 209. See also Alexandru-Florin Platon, *op. cit.*, p. 211.

political theory of that time, of these issues: how acceptable was active resistance against tyranny and how should it be put into practice. The author of this treatise did not devote too much space to the concept of “body politic”, but he still used these corporal analogies in order to justify his position. Undoubtedly, he was aware that the harshness of his arguments and suggested solutions was going to shock the ears of many of his contemporaries – and thus he had to be as convincing as possible. Accordingly, tyranny was compared to a “fever”, which was difficult to discover in its incipient stages, when it could have been easily cured, and, when its presence became obvious, it had already become untreatable⁹¹: “Tyranny is like a hectic fever: at first it is easy to cure, but difficult to recognize; later it is easy to diagnose, but ends up extremely difficult to cure”⁹². *Vindiciae, contra Tyrannos* was thus built around four fundamental questions: if the subjects were compelled to submit to those princes who gave commands contrary to divine law; if resistance against those princes was lawful, by whom this resistance could have been carried out and to what extent; if the subjects had the right to resist a prince whose actions were harmful to the state; if other princes had the right to provide support to foreign subjects in the first three cases. The answer to all these questions was positive. The first of these issues was not at all controversial: divine law had always been considered as coming before any statute or disposition of the secular prince. Accordingly, if those were contrary to divine law, they could have been considered null and void. But the others were far more problematic: in contemporary England, for instance, political theory recommended, at most, passive resistance and was firmly opposed to any more radical measures. But for the anonymous author of this treatise, resistance against tyrants was possible and even advisable⁹³. Such an opinion “was legally justified by arguing that the whole people was above the king⁹⁴, and if the latter did not obey the laws, then he became a simple outlaw”⁹⁵.

Despite this, the principle of active resistance, which the anonymous author spoke so strongly in favour of, implied the latent danger of sliding towards anarchy. This was the main argument employed by the English writers in order to oppose it: if the respective principle was considered acceptable, then any person could have declared his legitimate sovereign a tyrant and lawfully fight against him. The outcome would have been an unending disorder, which English political theory could not have regarded favourably. In order to avoid such an accusation, that he would have pushed France towards total anarchy, “the anonymous author imposed certain limits on this right of resistance: not every particular can make use of it, but only the magistrates, whose role was to ease or remove the state’s misfortunes⁹⁶, as its symbolic physicians⁹⁷:

It is the function of a good legislator not only to take care that crimes are punished, but also to guard against any being committed – just as good doctors prescribe a diet which would prevent diseases, rather than a remedy to control them⁹⁸.

⁹¹ Andrei Sălăvăstru, *Shared Perspectives*, p. 70.

⁹² Stephanus Junius Brutus (pseud.), *Vindiciae, contra Tyrannos: or, concerning the legitimate power of a prince over the people, and of the people over a prince*, ed. and trans. George Garnett, Cambridge, Cambridge University Press, 2003, p. 155.

⁹³ *Ibidem*, p. 45, p. 49, p. 61-62, p. 164, p. 172.

⁹⁴ *Ibidem*, p. 74-76.

⁹⁵ *Ibidem*, p. 109-111; Andrei Sălăvăstru, *Shared Perspectives*, p. 70.

⁹⁶ Stephanus Junius Brutus, *op. cit.*, p. 154-172.

⁹⁷ Andrei Sălăvăstru, *Shared Perspectives*, p. 70.

⁹⁸ Stephanus Junius Brutus, *op. cit.*, p. 45.

Thus, these officials “could not have been charged with rebellion if and when they defended the laws of the realm against the monarch turned tyrant, because, in such a case, the sovereign himself was in a state of rebellion against the majesty of the people, which was the source of royal authority”⁹⁹. The medical analogy can also be employed to justify the people enduring apparent tyrannical measures, because “scarcely any ill can be cured without involving another, and that hardly anything good can be achieved without excessive exertions”, just like a good physician, in order to cure a disease, had to resort to many painful remedies:

So if unfair taxes and tributes seem to be ordered, or if anything appears to be done against the contracts [contra pacta] or for fraudulent ends, and yet none of the nobles cries out against it or opposes it, they should think that they should remain quiet themselves, and remember that the best doctors often prescribe the letting of blood, the purging of humours, and lancing, in order to prevent or cure a disease¹⁰⁰.

Yet, this is a valid recommendation as long as no legal remedy, according to *Vindiciae*’s constitutional scheme, is available: if the magistrate resists a tyrannical prince, then the people are legally bound to assist the former.

The fierce attacks of the Huguenot writers against the monarchs turned tyrants, that emerged in the aftermath of St. Bartholomew, proved to be short-lived, despite their intensity. Obviously, the Huguenots’ renewed hopes for collaboration with the monarchy, especially after the leader of their party, Henry de Navarre, became heir apparent to the French throne in 1584, played a part in this shift. Thus, there was a gradual change of position after that date and their old notions of resistance were slowly abandoned: now nothing justified rebellion anymore¹⁰¹. In France, peace itself, and not the amputation of the diseased parts, was starting to be seen as a possible remedy for the ills afflicting the kingdom¹⁰².

The use of certain arguments by the Huguenots did not make them unsuitable in other contexts, as it was sometimes argued¹⁰³: if some arguments or lines of thought were associated with Protestantism, that did not necessarily attach a stigma to them. In fact, in early modern political thought it was a common occurrence for similar arguments to be used by opposing camps and the corporal analogies discussed in this study are a classic example in this regard. For all the enmity between them, some Catholic writers of the League had no qualms in referring to the Huguenot theories of resistance when it suited them¹⁰⁴. An argument could become associated with a Protestant writer,

⁹⁹ Andrei Sălăvăstru, *Shared Perspectives*, p. 70.

¹⁰⁰ Stephanus Iunius Brutus, *op. cit.*, p. 169-170.

¹⁰¹ J. W. Allen, *op. cit.*, p. 376-377.

¹⁰² Penny Roberts, *op. cit.*, p. 153-163.

¹⁰³ Such an opinion was expressed by Nannerl Keohane, who claimed that “they closed off certain possible avenues of constitutionalist argument to orthodox jurists, because those arguments were associated with heresy and civil dissension”. See Nannerl Keohane, *op. cit.*, p. 49.

¹⁰⁴ For instance, according to Frederick Baumgartner, Jean Boucher, one of the most preeminent of the League’s political writers was influenced by Protestant political literature, in particular Hotman’s *Francogallia*, *Vindiciae contra tyrannos* and the works of George Buchanan. This was asserted by his absolutist contemporaries, such as William Barclay, who, in his *De Regno et regali potestate*, directly accused Boucher that he “offered few arguments and reasons in this work against kings which you [Boucher] have not transcribed from Brutus and Buchanan”. Boucher quoted Buchanan directly and the influence of *Francogallia* and *Vindiciae* is inferred by Frederick Baumgartner on the basis of similarities of ideas, but, in Baumgartner’s opinion, Boucher is an outlier in his regard. See Frederic J. Baumgartner, *Radical Reactionaries: The Political*

but from this did not follow automatically an association with heresy, especially since the Huguenot Monarchomachs strove for a more neutral approach, one based on a strong legal tradition. Nannerl Keohane's assertion that "the major casualty of the religious wars was the possibility of a theory of parliamentary government in the English sense focused upon the Estates-General"¹⁰⁵ is correct, but the blame lies far more with the League than with the Huguenots. Keohane's argument is based on an analysis of Hotman's *Franco-gallia*, arguing for a preeminent role of the Estates-General in Hotman's political thought, but in the works of Beza or Brutus the role of the Estates as agent of resistance had been placed in doubt¹⁰⁶. More so, the Catholic League referred to the authority of the Estates-General as well, even to a greater extent than the Huguenots, and the Estates summoned during the religious wars had been dominated by the Catholic party, acting accordingly.

The Catholic League and the Treatment of the Head of the Body Politic

While the Huguenots were toning down their rhetoric, it was the turn of the Catholics to make their own arguments in favour of resistance, displaying the same hostility towards the monarchy not meeting the expectations previously seen at their Huguenot opponents. According to the typical mindset during both the Middle Ages and the early modern period, religious unity was crucial for the well-being of the realm: after all, political theory constantly emphasized the need for a harmonious relationship between all the parts of the body, with discontent and sedition being one of the most dangerous ailments of the body politic. As theory argued and practice proved, there was

Thought of the French Catholic League, Geneva, Librairie Droz, 1975, p. 142-143. Another Leaguer polemicist of that era, Louis Dorléans, referred directly to Huguenot monarchomach theories when he asserted, in a 1586 tract, that the French Catholics were just as entitled to reject a heretic king not to their desire, but Frederick Baumgartner points out that, "despite this passage, Dorléans actually makes little use of the works of the Huguenots" (Frederic J. Baumgartner, *op. cit.*, p. 72). Arlette Jouanna points out that Boucher "quotes François Hotman, George Buchanan and *Vindiciae contra tyrannos*", but she considers that we are not dealing with a direct influence between the Huguenot monarchomachs and the League's polemicists, but rather with a "participation in a common scholastic culture" (Arlette Jouanna, *Le Pouvoir absolu. Naissance de l'imaginaire politique de la royauté*, Gallimard, Paris, 2013, p. 272). Indeed, despite the accusations of absolutists like William Barclay of being infected with the Huguenot theories of resistance, the Catholic League's polemicists did rely on a strong Catholic tradition, at least in part: Cornel Zwiwerlein points out that the League did not need to borrow its ideas about the superiority of the people from the Calvinists, as those concepts had been previously developed by Thomas Aquinas and Ptolemy of Lucca, and that the Calvinists themselves drew much of their theories for their "pactum politicum either directly or at least conceptually from the same Aristotelian-Thomist sources that led to the culmination of medieval political thought by – among others – the school of Salamanca" (Cornel Zwiwerlein, *The Political Thought of the French League and Rome (1585-1589)*, Geneva, Librairie Droz, 2015, p. 184-185). On the other hand, Paul-Alexis Mellet asserted that there is a "theoretical filiation" between the Huguenot monarchomachs and the League's anti-royalist arguments, pointing out as evidence the pamphlet *Apologie pour Jean Chastel* from 1595, where the names of Brutus, Beza, Buchanan are mentioned and it was stated bluntly that "there is no difference in this regard between us [the League] and them [the Huguenot monarchomachs], except for the specific determination of the tyrant" (Paul-Alexis Mellet, *op. cit.*, p. 195). Similar references to Calvin, Hotman or Brutus (*Vindiciae*), in association to the idea of the magistrates as defenders of the people against the tyrants and to the notion of the Estates as an institution placed above kings and capable of deposing them, can be found also in an 1589 anonymous tract (republished in 1590 and 1593), *De la Puissances des roys et droit de succession aux royaumes, contre l'usurpation du tiltre et qualité de Roy de France faicte par la Roy de Navarre*, Paris, Nivelle, 1593, p. 35.

¹⁰⁵ Nannerl Keohane, *op. cit.*, p. 49.

¹⁰⁶ Ralph Giesey, *The Monarchomach Triumvirs: Hotman, Beza and Mornay*, in "Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance", 32, 1, 1970, p. 41-56 (p. 43).

no bigger cause for internal strife than religious differences. In this context, the king was the physician of the realm and was bound by his coronation oath to preserve and protect his kingdom. If he failed in this duty, then he was in violation of the respective oath. More so, could it not be said that he was also breaking the divine law, because he was entrusted with preservation of the faith? Many Catholics certainly seemed to think so, but what was to be done in such a case was more complicated. As already shown, there were many hesitations and vacillations in traditional political theory on how to best deal with a bad king. And in the context of the religious wars, the king was not merely lacking in virtue or behaving like a tyrant by despoiling his subjects: he could have been endangering their salvation. The Catholic preacher (and from 1572 bishop of Narbonne) Simon Vigor employed the corporeal metaphor to justify the elimination of heresy, which he described as a “putrid infection”¹⁰⁷ threatening the entire social order, and it was the responsibility of the king to cure France of this dangerous disease¹⁰⁸. Since, according to traditional medieval political theory, kings were ordained by God to protect and preserve the faith, failure to do so meant that the respective king was not fulfilling the commands given to him by God. Even those who were cautious about the principle of resistance and advised obedience in human matters, argued that one had to oppose a lawful ruler if the faith was in jeopardy¹⁰⁹. Such views were quite similar to those espoused by the League pamphleteers, among whom there was an agreement that “a King, being established by the people for the common benefit, may always be rightfully deposed for doing injury to the kingdom”; obviously, in their opinion, the greatest injury was the establishment of two religions¹¹⁰. And such opinions were expressed in a language reminiscent of the medical paradigm of that period, from which political theory borrowed heavily on many occasions in order to make its case. In English political theory, this responsibility was taken from the king and placed upon the inferior magistrates, his “officers”, who were supposed to carry out their duties as lesser “political physicians” strictly subordinated to the king¹¹¹.

In France, the focus of this responsibility was placed on the person of the king and this outlook resonated particularly well with the Catholic thought, which, as already seen, regarded the Huguenot heresy as the most pernicious disease afflicting the

¹⁰⁷ With his choice of words, Vigor was merely reiterating a very old medieval tradition, which associated heresy with some of the most dangerous diseases known to mankind at that time. How old was this tradition one can see from the fact that similar language was used by Bede in his *Ecclesiastical History of the English People*, who referred to Arianism as a *pestilentia* and *perfidiae virus*, which infected the churches of the whole world. See Bertram Colgrave, R. A. B. Mynors (eds.), *Bede's Ecclesiastical History of the English People*, Oxford, Clarendon Press, 1991, p. 34-37. Later, during the twelfth century, Abbot Eckbert of Schönau claimed that the Cathars “have multiplied in every land, and the Church is now greatly endangered by the foul poison which flows against it from every side. Their message spreads like a cancer, runs far and wide like leprosy infecting the limbs of Christ as it goes”. See R. I. Moore, *Heresy as Disease*, in *The Concept of Heresy in the Middle Ages (11th-13th C.)*, *Proceedings of the International Conference Louvain May 13-16, 1973*, eds. W. Lourdaux, and D. Verhelst, Leuven, Leuven University Press, 1983, p. 1-11 (p. 4).

¹⁰⁸ Barbara Diefendorf, *op. cit.*, p. 153. See also Kathryn Banks, *op. cit.*, p. 212.

¹⁰⁹ That was the opinion of the Catholic theologians Tommaso de Vio (also called Cajetan), Lancelotto Politi or Domingo de Soto in the first half of the sixteenth century (Mario Turchetti, *Tirania și tiranicidul. Forme ale opresiunii și dreptul la rezistență din Antichitate până în zilele noastre*, Chișinău, Cartier, 2003, p. 398-400).

¹¹⁰ J. W. Allen, *op. cit.*, p. 348.

¹¹¹ Such was the case of Thomas Starkey, in *A Dialogue between Reginald Pole and Thomas Lupset*, or of Edward Forset, in *A Comparative Discourse between Bodies Natural and Politique*, a political treatise published in 1606.

kingdom and which the king was bound to cure at all cost. René Benoist, a French priest associated with the League – but who became later, in an ironical twist of fate, the confessor of Henry IV – argued, in a treatise from 1562 dedicated to Charles IX, that the realm could be cured only by amputation and the king should not fear to apply this remedy in order to destroy the evil humours threatening the realm, else he and his magistrates failed in their obligation to defend the religion¹¹². In 1586, Louis Dorléans, in his work, *Advertissement des Catholiques Anglois aux François Catholiques*, made extensive use of the same medical terminology, claiming that the “heretic, being a rotten member and corrupted by gangrene, who destroys the neighbouring members and aims for the ruin of the whole body” has to be “cut off”: the one to perform this operation was the king, in whose hands “God placed the sword”, just as he “placed the razor in the hands of the surgeon”¹¹³. Vigor, Benoist, Dorléans were all on familiar ground with respect to the king’s role as physician of the realm: not only that this metaphor had a very old and powerful tradition, but, in France (as well as in England), the king was regarded to be an actual healer, whose touch had miraculous powers, capable of curing scrofula¹¹⁴. When they referred to the king as performing surgery on his realm in order to remove the heresy, these preachers and pamphleteers echoed the words of Henry de Mondeville, who asserted that “our gracious sovereign, the King of France, honors them [the surgeons] and their state by healing scrofula through mere touch”¹¹⁵.

Just as St. Bartholomew’s day led to a hardening of the Huguenot position towards the Valois monarchy, so did the assassination of the Duke de Guise in December 1588 lead to an even greater radicalization of the Catholic League’s rhetoric¹¹⁶. Yet, the Catholic reaction did not have the intellectual vigour of its previous Huguenot counterpart and it failed to produce anything comparable to *Vindiciae contra Tyrannos* or *Francogallia*. An anonymous pamphlet, *Origine de la maladie de la France avec les remedes propres à la guarison d’icelle, avec une exhortation a l’entretienement de la guerre*, provided recommendations in favour of regicide, but, unlike the Huguenot tracts, which focused a lot on the king’s relationship with the laws of the kingdom, the Catholic justification was mostly religious. According to the author, France was “contaminated by these cursed putrefactions of heresies” and “demanded a cure for

¹¹² Barbara Diefendorf, *op. cit.*, p. 151-152. See also Penny Roberts, *op. cit.*, p. 154. A useful analysis of the idea of the Huguenot heresy as a metaphorical disease, be it pestilence, leprosy or cancer, is provided by Anne-Marie Brenot, *La Peste soit des Huguenots*.

¹¹³ Louis Dorléans, *Advertissement des Catholiques Anglois aux François Catholiques du danger où ils sont de perdre la religion et d’expérimenter, comme en Angleterre, la cruauté des ministres s’ils reçoivent à la couronne un roi qui soit hérétique*, 1586, p. 21; Andrei Sălăvăstru, *Shared Perspectives*, p. 71.

¹¹⁴ This belief was mentioned for the first time by Guibert de Nogent, in his work *Des Reliques des saints*, in reference to Louis VI and Philip I, and it slowly became one of the most prestigious rituals of the French monarchy. By the time of the religious wars, the Catholics argued that, should a heretic be chosen king, the French people would lose this privilege of having a king capable of miraculous healings by the grace of God. After the assassination of Henry de Guise, there were opinions among the League Catholics that Henry III had proven himself unworthy of possessing this power because of his lack of piety. In truth, the healing ritual had been carried out for most of Henry III’s reign, but these doubts cast on the sacred character of the king had been deemed important enough by the regime of Henry IV for it to engage in an active propaganda campaign emphasizing the continuity of the thaumaturgic ritual, performed on a regular basis by the new king (Marc Bloch, *Les Rois thaumaturges: étude sur le caractère surnaturel attribué à la puissance royale particulièrement en France et en Angleterre*, Paris, Armand Colin, 1961, p. 29-32, 341-342).

¹¹⁵ Marc Bloch, *Les Rois thaumaturges*, p. 116.

¹¹⁶ For an excellent study of the Leaguer literature directed against Henry III in 1588-1589, see David Bell, *Unmasking a King: The Political Uses of Popular Literature under the French Catholic League, 1588-1589*, in “Sixteenth Century Journal”, 20, 3, 1989, p. 371-389.

removing from its body the bad humors”¹¹⁷. The Huguenots represented these evil humours of the realm and countering them was the duty of the king, imposed upon him by his very coronation oath, as physician of the realm. The adepts of the Catholic League considered that Henry III was not fulfilling these obligations: “What proof of his valiance has he ever given against the enemies of our faith? With his hypocrisy and simulated religion, he has only deceived and cheated us”¹¹⁸. Consequently, “the king turned from an element which was supposed to protect the body politic into a harmful one and, in such a case, the traditional medical analogy suggested the removal of the part which was endangering the body politic, in order to avoid the contamination of the whole. The anonymous author of this pamphlet expressed the same idea and he justified his argument by an analogy with the widespread medical procedure of bloodletting”¹¹⁹: the life of the tyrant Henri III “must be sacrificed to those he had wretchedly killed” and this is “the best bloodletting which we can provide to our France: it is the lancet making the putrid and fat blood, which makes the veins of our mother swell, pour out”¹²⁰.

The same image of the king as a physician can be encountered in another 1589 tract, *De la Puissances des roys et droit de succession aux royaumes, contre l'usurpation du tiltre et qualité de Roy de France faite par la Roy de Navarre*. Unlike *Origine de la maladie*, the tract was published after the assassination of Henry III (the dedicatory preface is dated 19 November 1589, and the permission for printing the work was granted on 8 November 1589) and, therefore, the focus of the argument shifts: instead of simply abusing the “villainous” Henry III, *Puissances des roys* provides a more measured assertion of the people’s right to make and depose kings, in order to reject the claim of Henry de Navarre to the throne of France and justify the armed resistance against both him and the late Henry III. With the help of corporal and medical analogies, the obligations of the king towards his subjects are emphasized in very strong terms, as the author envisions their relationship as similar to the one between a physician and his patients:

Because the prince is compared with a good physician, as we said before, and it is the task of the physician to purge the bad humors from the body, it is also the task of the prince to purge his realm of criminal and fiends, rebels against his majesty: but he does not have this power over the good people, because that would be pure tyranny: which made Plato write that the purgings of a bad prince are contrary to those of a good physician¹²¹.

The metaphor of the king as physician was one which could be easily used to emphasize the limited powers of the monarchy: in such a relationship, the obedience of the subjects towards the king is always conditioned on the king’s ability and willingness to carry out his “curative” mission. More so, this metaphor is used to establish the importance of the Estates General, which most League polemicists came to see as the most appropriate institution to check the potential misdeeds of the king and, eventually, remove him from office if necessary. According to the author of *Puissances des roys*, a

¹¹⁷ Anon., *Origine de la maladie de la France avec les remedes propres à la guarison d’icelle, avec une exhortation a l’entretènement de la guerre*, Paris, 1589, p. 3.

¹¹⁸ *Ibidem*, p. 8.

¹¹⁹ Andrei Sălăvăstru, *Shared Perspectives*, p. 74.

¹²⁰ Anon., *Origine de la maladie de la France*, p. 9-10: “Car c’est la plus salutaire seigneurie que lon puisse ordonner a nost France: cest la lancette qui fera sortir le sang pourry & gras, qui enfle la veine de nostre bonne mere”. See also Kathryn Banks, *op. cit.*, p. 209.

¹²¹ Anon., *Puissances des roys*, p. 39.

physician could provide a remedy only if he knew the nature of a disease and this he could find out only from his patients: similarly, the king must know the “troubles of the people” and he could find out about them only by means of the Estates General¹²². The Estates become thus an indispensable conduit between the king and the people, without which the former could not provide an appropriate remedy for the “ills” of his realm. Their role, though, is much more significant than that: they are not just a simple tool for the “physician-king”. The anonymous author makes them the ultimate “physician” of the realm when addressing the key issue of the whole monarchomach discourse from the French Wars of Religion, namely, what to do when the king himself proves to be an incorrigible tyrant. Like all League literature of the period after 1588, *Puissances des roys* argued for the deposition of the tyrant¹²³ and, amongst other arguments, it provided two metaphors, inspired by the corporal analogies, of the remedy against tyranny. The first metaphor is that of the “bad physician”, where the people change their physician if, instead of healing, he prolongs the disease – and they do likewise with a prince which “ruins and exterminates”, withdrawing from his obedience¹²⁴. The second metaphor is that of removing the “diseased” head of the body politic and here the anonymous author inserts the Estates General in the picture in order to attenuate the apparent absurdity of a “headless” body politic. The argument is that “members do not separate from the head, but if the latter is no longer healthy, but infected and corrupted, presenting an obvious danger to corrupt the rest of the body, then the body will separate itself: because it is not a naturally-born head, but one imposed voluntarily”¹²⁵. Arlette Jouanna interprets this passage as advancing the idea that “a realm forced by circumstances to elect its king also receives a head artificially grafted: it will no longer be ‘a natural-born body, but one voluntarily imposed’, replacing the old one which, by its corruption, risked to infect all members”¹²⁶. In our opinion, though, this interpretation is mistaken, because it does not solve the logical absurdity inherent in the idea of removing the head of the body in order to cure it. A body politic with a grafted head is just as monstrous as a headless one. In our opinion, the intent of the author was to assert that the head of the body politic had *always* been an artificial one, from its very inception: it had originated in an act of the Estates General, which had first possessed sovereign power and transferred it to the prince to use it lawfully for their defense and protection. Arlette Jouanna is correct when she further points out that this metaphor reveals an “amalgam between the traditional organic concept of the body politic and its representation as a human construct” and it expresses “the participation of the entire community to the power received from God”, while “the possibility to replace the head suggests that the body is endowed with a creative and truly constitutive initiative”¹²⁷. The paradox of a body

¹²² *Ibidem*, p. 28.

¹²³ It is quite conspicuous that, unlike *Origine de la maladie, Puissance des roys* scrupulously avoids the thorny subject of tyrannicide, adopting a more moderate tone than most Leaguer literature of that period. There is one brief reference to the assassination of Henry III, which is considered God’s punishment for the king’s impiety, but the author openly expresses his disinclination to delve more on what is, in his opinion, “the incomprehensible judgment of God on this death” (*Puissance des roys*, p. 6) and prefers to discuss the nature of the monarchy, its relationship with the people and the rights of Henry de Navarre to the throne. More surprisingly, the author does not argue in favor of Henry de Navarre’s tyrannicide either, even though he constantly asserts throughout the text that Navarre’s claim to the throne of France was an usurpation, which had to be rejected and resisted by force.

¹²⁴ Anon, *Puissance des roys*, p. 15.

¹²⁵ *Ibidem*, p. 33.

¹²⁶ Arlette Jouanna, *Pouvoir absolu*, p. 273.

¹²⁷ *Ibidem*.

surviving the removal of its head is thus resolved by making it capable of self-regeneration: but it must be stressed out that it possesses this Phoenix-like ability because it beget itself from the very beginning. In this version of the metaphor of the body politic, the Estates are its original creative force, bringing the head into existence in the first place and, therefore, constituting a complete body politic.

Conclusions

The conclusions to be drawn from this analysis are two. First and foremost, there is a significant difference in the messages conveyed by the English and French political theories: if both spoke in favour of limiting the royal power and agreed that a complete lack of restraints would have had negative effects for the body politic, English political theory was much more cautious when it had to recommend the necessary remedies, favouring instead those solutions which avoided an open conflict with the monarchy. On the other hand, there were more examples in French political theory that leaned towards more radical means of preventing the danger of tyranny, going as far as supporting resistance by force against the monarch turned tyrant. The reason for this comes from the different context within which French and English political theory manifested themselves during that period: in England, political theory supported the Tudor regime and the stability it provided; on the other hand, France had been, for almost four decades, in the throes of a religiously-motivated civil war, which polarized society and caused a serious weakening of the French monarchy's authority and prestige. The difference thus outlined played a major part in how the political theorists who addressed this issue in both countries tried to solve the dilemma which the transformation of a legitimate king into a tyrant had created. There was an obvious tension between the negative effects of tyranny and the sacred mystique that still surrounded the early modern kings, a tension which the metaphor of the body politic, where the king was the most important part (head or heart), exacerbated. Among the English, only the two Marian exiles spoke at length about the possibility of actually removing a tyrant from his throne: John Ponet got entangled in the logical fallacy of a kingdom whose "head" was removed, yet was still expected to survive, and his theory had little impact; Christopher Goodman reduced the status of the king to just a simple "member", even though more precious than the rest. Both insisted on the people's duty to God, in order to advocate the removal of the tyrant, but the rapid death of Mary Tudor made their arguments moot from the point of view of mainstream English political theory. In France, though, the question of what to do against a tyrant lied at the heart of an intense ideological battle that sapped the foundations of the French monarchy: not only that the ideological crisis in France had been far greater than across the Channel, but France was also the place where the rituals surrounding the person of the monarch had known the greatest developments. The Huguenots tried to solve this issue by integrating the king in a constitutional scheme that emphasized his responsibilities and obligations to God and to the people. This scheme was sometimes referred in historiography as a "contractual monarchy", but it was a contract with clearly sacral undertones, through its connection with God and marked by the swearing of oaths by the king, the officers of the kingdom (which were supposed to act as enforcers of the contract, against the king) and the people. By breaking this solemn pact, the king became desacralized: in such a case, the Huguenot theorists (and *Vindiciae*, in particular) used Biblical imagery (through references to

Biblical kings who transgressed against God and were punished) to paint the tyrant as a traitor to God. If a king was charged with crimes usually associated with the status of subject, the conception of an equal partnership between him and his subjects becomes much more palatable. The pamphleteers of the League use a similar argument, but with an even greater religious undertone: it was the king's sacred duty to cleanse his kingdom of heresy and his coronation oath represented, in their opinion, the indubitable proof of this obligation. The king's failure to comply (or, worse, after 1588, his alleged support for heresy) represented a betrayal not only of the people, but of God himself. In *Origine de la maladie*, the anonymous author is explicit on the matter, arguing that by "allying himself and joining with the heretics and having abandoned the cause of God & religion, his anointment has no value"¹²⁸, while the anonymous author of *Puissances des roys* emphasizes the subordinate status of the king with regard to the people as a collective represented by the Estates General.

The second conclusion to be drawn is that appealing to corporal and medical analogies in making their arguments allowed political writers to provide legitimacy for the solutions they proposed: this was important especially in France, where the necessity of developing a justification as solid as possible for the removal of the tyrant was imperative. The metaphor of the body politic was not an omnipresent weapon in the monarchomach arsenal of arguments: Beza, for instance, does not make use of it, as it was not without risks – it could even undermine the idea of deposing the king, the ultimate solution of the monarchomachs, by lending strength to the opposite argument, often used by their adversaries, that the remedy was worse than the disease. Most French advocates of resistance and tyrannicide did not insist upon the king's position as head of the body politic, in order to avoid the logical trap John Ponet had found himself in. Thus, by diminishing the exalted status of the king, they could more easily consider the possibility of resisting or removing him. By equating "tyranny" with a "fever" (*Vindiciae* – thus implying that the king-tyrant himself was only a corrupt member of the whole, which could be replaced *in extremis*, albeit not easily) or by comparing the tyrant with a "bad humor" (Du Bartas), these authors could impose upon their audience the necessity of a remedy which would have otherwise seemed too radical. Some Leaguer authors, such as the 1589 tract *Puissances des roys*, would use a similar methodology in order to downplay the royal authority with respect to the people, by arguing for the possibility of the legal deposition of kings on the basis of the harm a tyrant, in this case "a corrupt head" or "bad physician", could do to the whole "body politic". The paradox of decapitation as a curative measure is addressed by transforming both the nature of this "body politic" and of its head itself: the latter is not naturally engendered, but is created by the body with the help of God and, thus, replaceable. The Huguenot writers stay clear of suggesting tyrannicide – but other polemicists of the Catholic League take this ultimate step. In this case, the previous rhetoric of the radical Catholics comparing the Huguenots with a disease which needed to be surgically removed gains a crucial significance – because the essence of the Leaguer propaganda in 1589 was to establish an equivalence between Henri III and heresy. His Catholicism was – so ran the League's argument – only a dissimulation. If the heretics represented a disease afflicting the body of the kingdom, then, so was the tyrant Henri III. If the heretics had to be cut off like a corrupted member of the body politic, so should the malignant king. By

¹²⁸ Anon., *Origine de la maladie de la France*, p. 9.

depicting the tyrannicide as a surgical procedure meant to heal the kingdom, pamphlets such as *Origine de la maladie de la France* were trying to justify what, not so long in the past, would have been unthinkable, namely, the killing of an anointed king.

TYRANTS AND BODY POLITIC:
THE REMEDY FOR TYRANNY IN THE SIXTEENTH-CENTURY
ENGLISH AND FRENCH CORPORAL METAPHOR
(Summary)

Keywords: Body Politic, Tyranny, Political Disease, Resistance, Royal Power

Sixteenth-century English and French political discourse made use of descriptions of tyranny as a “disease” and resorted to analogies inspired from medicine to suggest possible remedies. By examining a corpus of sixteenth-century English and French political texts, the article argues that while many of the English political writers remained attached to the regime and their recommended remedies did not challenge the monarchy directly, in France a major part of political literature advocated resistance or deposition of tyrants by analogy with medical practices.

PETRONEL ZAHARIUC*

**ASPECTE ALE CULTULUI MORȚILOR ÎN MOLDOVA
(SECOLUL AL XVII-LEA – ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XIX-LEA) –
ÎNTRE NORMA LITURGICĂ ȘI PRACTICA SOCIALĂ****

Închinare Profesorului Ion H. Ciubotaru

În Moldova secolelor XVII-XVIII, cultul morților (înmormântarea, ospățul funerar, pomenirile, darurile etc.) a fost foarte important atât ca parte a ceremonialului bisericesc, cât și ca practică socială. În acest sens, s-au păstrat o serie de documente (testamente, liste de cheltuieli, catagrafii de avere), care arată modul în care s-au desfășurat ceremoniile religioase la înmormântarea creștin ortodoxă și la pomenirile din cei trei sau șapte ani de după moarte. Astfel, studiarea acestor practici religioase și sociale poate contribui la înțelegerea sentimentului religios la români în premodernitate, la descoperirea modului de agregare a Țesutului social, la evidențierea statutului și a averii diferitelor categorii sociale. Totodată, fiind vorba despre evenimente importante din viața omului, a familiei și a comunității, cultul morților a avut, și încă mai are la români, o componentă de spectacol public, care se afla, și se află, în directă legătură cu statutul social al individului și al familiei sale.

Gândul morții și pregătirea pentru „ultimul drum”, pentru „cea mai teribilă probă inițiativă, cea a morții”¹, este o constantă a vieții omului, care se intensifică atunci când vârsta și starea de sănătate îl îndeamnă să se gândească la ele și să-și facă testamentul (diata). Iată o bună exemplificare în cuvintele lui Gheorghe Cogălniceanu, din diata sa din primii ani ai secolului XIX: „viind la vârsta ce să cunoaște că nu-i diparte sfârșitul, trecându piste cinzeci di ani în viață și văzând slăbiciune trupului mieu, încă fiind în toate simțirile meli deplin și sănătos întru toată întregime minții, am socotit precum

* Prof. univ. dr., Facultatea de Istorie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași; cercetător științific gradul I, Institutul de Istorie „A. D. Xenopol”, Academia Română – Filiala Iași; e-mail: zahariuc@uaic.ro.

** Acest articol face parte dintre rezultatele proiectului de cercetare UEFISCDI, PN-III-P4-ID-PCE-2020-0263, fiind varianta în limba română a articolului: Petronel Zahariuc, *The Cult of the Dead in Moldavia (Seventeenth-Early Nineteenth Centuries). Between Liturgical Norm and Social Practice*, în Angela Jianu and Gheorghe Lazăr (eds.), *Pro Refrigerio Animae: Death and Memory in East-Central Europe, fourteenth-nineteenth Centuries*, Routledge, London and New York, 2023, p. 32-51, însă cu *Anexe* (documente care cuprind cheltuieli pentru înmormântare și pomenire). O altă parte a „anexelor” (testamentele), pe temeiul cărora am construit acest studiu, am publicat-o în 2021 (idem, *Câteva testamente moldovenesti din secolele XVII-XVII*, în *SMIM*, XXXIX, 2021, p. 9-69).

¹ Mircea Eliade, *Arta de a muri. Antologie*, ediția a II-a adăugită și îmbunătățită, selecție de texte și note de Magda Ursache și Petru Ursache, Cluj-Napoca, Editura Eikon, 2006, p. 119.

Dumnezeu m-au luminat am făcut această diată”². Acest testament a fost gândit la „persoana întâi”³ și scris chiar de mâna testatorului, lucru care, începând cu mijlocul secolului XVIII, în această vreme de trecere către modernitate, nu era chiar foarte rar⁴. Totuși, majoritatea testamentelor din secolele XVII-XVIII erau rezultatul interacțiunii dintre bărbații și femeile care se pregăteau pentru „marea trecere” și un scriitor profesionist, recrutat dintre rudele cu știință de carte, dintre funcționarii cancelariei domnești sau dintre preoți⁵. Și iată un fragment din diata Catrinei Ruset, scrisă de marele paharnic Miron Vârnăv: „[...] socotind că pentru fiecare creștin este datorie de neiertat să se gândească la moarte, la bătrâni și la cei tineri, pentru aceea și eu, văzând sfârșitul acesta, care se apropie ca și spicul spre seceră, întâi precum cere dreptatea cuvântului și a bunei credințe las tuturor iertăciune [...]”⁶. Și încă un fragment din diata mitropolitului Misail, scrisă de cărturarul Axinte Uricarul: „Luat-am dat aminte cu toată osârdia noastră pentru ceasul morții, care este datorie a tot omul, și socotind și cunoscând că nici o mărire nu este pe pământ neprămenită și de moarte neînsoțită, ce ca floarea să vede și ca umbra ce trece [...]”⁷. Toți acești scriitori, într-o măsură mai mare sau mai mică, foloseau un formular diplomatic *sui-generis* specific acestui gen de documente, transmis din generație în generație, fiind formalizat la începutul secolului XVIII de mitropolitul Țării Românești, Antim Ivireanul, în *Capete de poruncă către preoți*⁸. Chiar dacă nu avem informații despre circulația acestui model de întocmire a testamentului în Moldova, multe dintre ele sunt asemănătoare, dovedind că realitățile bisericești și sociale din care s-a inspirat mitropolitul Antim erau comune ambelor țări românești.

În testamente, pentru înmormântare și pentru pomenirile de după moarte, creștinii rezervau din timpul vieții o parte din avere, numită „partea sufletului”⁹, care se regăsește în toate documentele de acest gen. Aceasta cuprindea: sumele de bani sau bunurile, mobile sau imobile, păstrate de o persoană pentru înmormântare și pentru pomenirile de după moarte, numele rudelor sau ale instituțiilor eclesiastice (mănăstiri) în sarcina cărora erau lăsate aceste obligații, precum și pedepsele de natură spirituală la care

² ANI, Mitropolia Moldovei, CLII/35 (copie, confirmată de Divanul Moldovei, la 22 septembrie 1811); Gh. Ghibănescu, *Surte și izvoade*, vol. XXV, *Documente Kogălnicenești între 1528-1828*, Iași, 1932, p. 124-129, nr. CXVII.

³ Vladimir Jankélévitch, *Tratat despre moarte*, traducere de Ilie Gyurcsik și Margareta Gyurcsik, Timișoara, Editura Amarcord, 2000, p. 25-28.

⁴ Ioan Tanoviceanu, *Viața și diata marelui logofăt Ioan Bogdan*, în *NRR*, I, nr. 3, 1990, p. 130-134 (16 iulie 1762); Constantin Bobulescu, *Banul Tănasă Gosan*, București, 1928, p. 59-64 (6 aprilie 1828).

⁵ La 27 martie 1715, preotul Grigorie din Mărgineni spune că: „am scris această diată, precum m-a învățat dumneai jupâneasa Anița cămănăroaia Aslan” (BAR, Documente istorice, CXVI/5).

⁶ Toma G. Bulat, *Documentele mănăstirii Văratec (1497-1836)*, Chișinău, 1939, p. 151, nr. LXVIII (14 aprilie 1788). Și înainte de mijlocul secolului XVIII sunt menționate diate „scrise și iscălite” de mâna testatorului, cum a fost cazul marelui vornic Mitrea Apostol (BAR, Documente istorice, CCCVII/65; 1 mai 1713).

⁷ ANI, Mănăstirea Neamț, LXXXVII/21 (16 aprilie 1707); Dionisie Udișteanu, *Misail, mitropolitul Moldovei și Sucevei*, ediție de Mircea Motrici, Suceava, Editura Mușatinii, 2007, p. 121-124 (text), p. 101-107 (comentariu); *Catalogul documentelor românești din Direcția Arhivelor Centrale*, V, București, vol. întocmit de Veronica Vasilescu și Doina Duca-Tinculescu, București, 1974, p. 167-168, nr. 644 (în continuare: CDM).

⁸ Antim Ivireanul, *Opere*, ediție critică și studiu introductiv de Gabriel Ștrempel, București, Editura Minerva, 1972, p. 390-393; N. Iorga, *O formulă de testament*, în *Cărți și scriitori români din veacurile XVII-XIX*, București, 1906, p. 18-20; Violeta Barbu, „*Sic moriemur*”. *Moartea și construcția identității individuale în interiorul familiei*, în „*De bono coniugali*”. *O istorie a familiei din Țara Românească în secolul al XVII-lea*, București, Editura Meridiane, 2003, p. 147-150.

⁹ Artur Gorovei, *Partea sufletului. Un vechi obicei juridic al poporului român*, Fălticeni, 1925, 17 p.; Emanoil Em. Săvoiu, *Contribuțiuni la studiul succesiunii testamentare în vechiul drept românesc*, Craiova, 1942, p. 76-80; idem, *Partea sufletului în istoria dreptului Țării Românești*, Craiova, 2010, 67 p.

aceștia se expuneau în cazul în care nu îndeplineau voința testatorului. „Partea sufletului” are o componentă eclesiastică, o componentă juridică și o componentă socială, care au fost reliefate de istorici ai Bisericii Ortodoxe Române, de istorici ai dreptului, de etnologi și de istorici ai vieții sociale și ai familiei din Țările Române în Evul Mediu și în premodernitate. Pentru istorici, și nu numai, principala „fereastră” deschisă pentru studiul „părții sufletului” sunt testamentele (diatele) a căror cercetare s-a intensificat în ultimele trei decenii¹⁰, mai ales sub impulsul școlii franceze de istorie socială¹¹. Astfel că, acum, dificultatea cercetării atitudinii românilor în fața morții, sesizată de Andrei Pippidi, începe să se estompeze: „Pour arriver à ceux interrogés par Michel Vovelle, il faut attendre le XVIIIe siècle et à cause du petit nombre de ceux qui ont été publiés, il n'est pas (encore) possible de se lancer leur étude sérieuse”¹².

„Partea sufletului” era gândită de individ pentru a corespunde rânduielilor de la înmormântare și de după moarte, stabilite în liturgica Bisericii Ortodoxe¹³, precum și obiceiurilor specifice fiecărei țări românești sau fiecărei zone dintr-o țară. În practică, voința persoanei, exprimată prin „precauția indispensabilă, testamentul”¹⁴, a fost respectată de moștenitor, lucru care se poate observa din lipsa judecăților pentru bunurile mobiliare și imobiliare care treceau în proprietatea acestuia, tocmai datorită îndeplinirii obligațiilor asumate prin acceptarea „părții sufletului”. Chiar și atunci când nu a existat un testament, iar rudele se judecau pentru împărțirea averii, boierii judecători obligau părțile să accepte ca mai întâi să fie plătite datoriile persoanei defuncte și să fie scăzute din valoarea totală a bunurilor cheltuielile pentru înmormântare și pomenire¹⁵. Iar când diata exista, și unele dintre rude se ridicau împotriva moștenitorilor, acestea aduceau

¹⁰ Violeta Barbu, *Câteva diate muntenesti din a doua jumătate a secolului al XVII-lea*, în „Revista de istorie socială” (RIS), I, 1996, p. 495-506; Maria Magdalena Székely, *Testamentele: o abordare preliminară*, în RIS, II-III, 1997-1998, p. 25-29; Violeta Barbu, „Sic moriemur”. *Moartea și construcția identității individuale în interiorul familiei*, în loc. cit., p. 134-166, 201-207; Mariana Lazăr, „Gândul meu către moștenitorii mei cei aleși”. *Diata Ilincăi Cantacuzino-Racoviță*, în *Miscellanea Historica et Archaeologica in honorem Professoris Ionel Căndea*, editori Valeriu Sârbu și Cristian Luca, Brăila, Editura Istros, 2009, p. 477-497; Constanța Vintilă-Ghițulescu, „Spre bătrânețe m-am povărnit”: *Diata marelui ban al Țării Românești, Grigore Greceanu (1748)*, în SMIM, XXX, 2012, p. 149-168; Mariana Lazăr, Gheorghe Lazăr, „Pentru sufletul meu și pentru clironomii mei am orânduit”. *Diata marelui logofăt al Moldovei Iordache Cantacuzino*, în *Aut viam inveniam aut faciam. In honorem Ștefan Andreescu*, editori Ovidiu Cristea, Petronel Zahariuc și Gheorghe Lazăr, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2012, p. 255-288; Elena Bedreag, „La vrerea mea să-i dau au ba dintr-ale mele lucruri”. *Diata marelui vornic Iordache Ruset*, în Mihai Dim. Sturza la 80 de ani. *Omagiu*, editori Mircea Ciubotaru, Lucian-Valeriu Lefter, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2014, p. 571-586; Dan Dumitru Iacob, *Testamentul vornicului Gheorghe Beldiman din 25 mai 1790, în Retrospecții medievale. In honorem Professoris Emeriti Ioan Caproșu*, editori Victor Spinei, Laurențiu Rădvan și Arcadie M. Bodale, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2014, p. 291-330; Mária Lupescu Makó, *Zis și scris. Oralitate și scriere în testamente*, în „Anuarul Institutului de Istorie «G. Barițiu»”, Series Historica, supliment 1, 2015 (*Literacy Experiences concerning Medieval and Early Modern Transylvania*, edited by Susana Andea, Adinel Ciprian Dincă), p. 13-31.

¹¹ Philippe Ariès, *Omul în fața morții*, I-II, traducere și note de Andrei Niculescu, Editura Meridiane, 1996; Robert Favre, *La Mort au siècle des Lumières*, Presses Universitaires de Lyon, 1978 (nouvelle édition, en ligne; généré le 08 septembre 2020); Michele Vovelle, *Mourir autrefois. Attitudes collectives devant la mort aux XVIIe et XVIIIe siècles*, Gallimard/Julliard, Paris, édition électronique, 2014; Michelle Vovelle, *Piété baroque et déchristianisation en Provence au XVIIIe siècle*, Éditions du Seuil, 1978. Vezi și volumul *Oamenii și moartea în societatea românească*, în „Caiete de antropologie istorică”, III, nr. 1-2 (5-6), 2004.

¹² Andrei Pippidi, *Vision de la mort et de l'au-delà dans les anciennes sources roumaines*, în „Revue Roumaine d'Histoire”, nr. 1-2, 1994, p. 91.

¹³ Ene Braniște, *Liturgica specială pentru Facultățile de Teologie*, ediția a V-a, București, 2008, p. 383-407.

¹⁴ Michele Vovelle, *Mourir autrefois...*, p. 57.

¹⁵ ANI, Mănăstirea Brazi, XXX/4 (28 februarie 1703); CDM, V, p. 50, nr. 197.

drept pretext falsitatea documentului, și nu nepunerea în practică a tot ceea ce însemna „partea sufletului”¹⁶.

Pe lângă testamente, a căror cercetare a progresat mult¹⁷, fără ca încă să se fi ajuns la publicarea unor colecții de testamente medievale și premoderne¹⁸, o altă categorie de surse a început să fie studiată: listele de cheltuieli pentru înmormântare și pentru pomenire¹⁹, gen de documente considerat „ciudat” într-un studiu bun despre credințele și riturile de înmormântare în Evul Mediu românesc²⁰. Din păcate, până acum, am identificat doar un singur testament, care are o continuare directă, printr-o listă de cheltuieli făcute de familie, pentru îndeplinirea voinței testatorului. Acesta este chiar primul document de acest fel, pe care l-am descoperit. Astfel, înainte de 30 septembrie 1612, călugărița Agripina (Gripina) „a lăsat cu limbă de moarte” nepoților ei, Gligorie și Sora, o vie din podgoria Cotnari, cerându-le acestora „să aibă a cumânda și a griji la pogrebul <îngroparea> ei și diată, pre rând, peste an, în toți anii, să dea dintr-acele vie câte o jumătate de vin, la biserică la Arhangheli în Suceava, și câte un cal, în toți anii la Sveta Gora, la Dionisete”²¹. După un an de la moartea testatoarei, nepotul ei, Gligorie, a fost în măsură să scrie un „Catastif cu ce a cheltuit când a murit Agripina” (Катастих что келтовал коан смерти Агрипина), în care a însemnat cantitatea de vin vândută pentru „comând” și pentru „grijile” (pomenirile) de 20 și 40 de zile, de jumătate de an și de un an, precum și cumpărarea unui cal pentru „mănăstirea lui Iațco” (Манастир Іацко) din Suceava, care are însă hramul Adormirea Maicii Domnului²², și a altui cal pentru mănăstirea Dionisiu (Діонисіац) de la Muntele Athos, căreia i-au mai fost trimiși și 10 taleri²³.

Cuvântul „diată”, de origine grecească, a apărut în documentele românești la începutul secolului al XVII-lea²⁴. În documentele slavo-române nu a existat un termen

¹⁶ Biblioteca Națională București (în continuare: BNB), Documente, L/27 (1708-1709; carte de judecată a domnului Mihai Racoviță, pentru pricina dintre Ursu Bulai și Ion Purece postelnic, prin care cel dintâi a atacat diata întocmită de sora sa, Maria, în favoarea celui de-al doilea, care îi era fiu vitreg).

¹⁷ Gheorghe Lazăr, *Mărturie pentru posteritate: testamentul negustorului Ioan Băluță din Craiova*, Brăila, Editura Istros, 199 p.

¹⁸ L. T. Boga, *Documente basarabene, III. Testamente și danii (1672-1858)*, Chișinău, 1929, 94 p. (50 de testamente din colecțiile Arhivelor Statului din Chișinău); N. Iorga, *Anciens documents de droit roumain*, II, Paris/Bucarest, 1931, p. 304-314.

¹⁹ Lucian-Valeriu Lefter, *Ospățul funerar în Moldova. Mărturii istorice și etnologice*, în „Anuarul Muzeului Etnografic al Moldovei”, X, 2010, p. 475-500; idem, *Izvoade funerare*, I, II, în „Anuarul Muzeului Etnografic al Moldovei”, IV, 2004, p. 307-322; V, 2005, p. 307-334; Gheorghe Lazăr, *Cheltuielile de înmormântare a unei jupăne de altădată: cazul Mariei Greceanu*, în vol. *Mihai Dim. Sturdza la 80 de ani. Omagiu*, p. 777-797; idem, *Despre averea unui slujitor domnesc: cazul căpitanului Anton Arapul*, în *Retrospecții medievale. În onorem Professoris emeriti Ioan Caproșu*, p. 351-372.

²⁰ Ion Chiș Șter, *Credințele și riturile de înmormântare în Evul Mediu românesc*, în „Anuarul Arhivei de Folclor”, XV-XVII, 1994-1996, p. 279-280 („un ciudat document”: lista de cheltuieli întocmită de Ion Neculce, după moartea și pomenirile soției sale, Maria, pe care autorul îl și reproduce fragmentar, după Iulian Marinescu, *Documente relative la Ioan Neculce*, în „Buletinul Comisiei istorice a României”, IV, 1925, p. 72-75, nr. 33).

²¹ ANI, Spiridonie, II/92 (original românesc); *DIR*, XVII/3, 1954, p. 101-102, nr. 165 (text după original).

²² Din ce motiv Gligorie și Sora au schimbat lăcașul din Suceava, stabilit de mătușa lor, biserica Sfinții Arhangheli (Nicolae Stoicescu, *Repertoriul bibliografic al localităților și monumentelor medievale din Moldova*, București, 1974, p. 800), cu mănăstirea Ițcani, al cărei hram este Adormirea Maicii Domnului (*ibidem*, p. 797-798), este greu de spus.

²³ ANI, Spiridonie, II/91 bis (document slav, inedit, fără dată; numele lui Gligorie se găsește în legenda și în câmpul sigiliului, cu care a fost autentificat documentul).

²⁴ I. Minea, L. T. Boga, *Cum se moșteneau moșiile în Țara Românească până la sfârșitul secolului al XVI-lea? Contribuții la istoria vechiului drept din Țara Românească*, în *CI*, VIII-IX, nr. 3, 1932-1933, p. 237.

propriu-zis, care să desemneze actul de ultimă voință al persoanei, folosindu-se fie cuvintele: „scrisoare”, „întocmire”, fie expresia: „las cu limbă de moarte”. În documentele românești, cuvintele și sintagma apar, uneori, împreună, așa cum se poate observa chiar în documentul citat mai sus, din 30 septembrie 1612: „s-a lăsat cu limbă de moarte nepoților săi [...], și diată, pe rând, peste an”²⁵. În a doua jumătate a secolului al XVII-lea a început să se folosească și cuvântul „testament”, de origine latină, însă destul de rar²⁶. Și aceasta, pentru că termenul a fost preluat spre a denumi actele solemne, prin care domnul acorda scutiri de dări instituțiilor eclesiastice sau diferitelor categorii sociale. Uneori, cuvintele „diată și testament” sunt cuprinse în același act²⁷.

Diata sau testamentul cuprindea, în multe cazuri, ansamblul acțiunilor necesare pentru îngroparea (urmată de „comandare” sau praznic), și pentru pomenirea persoanei, pentru care se folosea verbul „a griji”, cu derivatele lui („griji”, „grijire”, „grijanie”). Ceremonia înmormântării se petrecea a treia zi după deces, iar „pomenirea mortului prin slujbe și rugăciuni la următoarele termene: ziua treia (*τὰ τρίτῃ*, care corespunde de obicei cu ziua înmormântării²⁸), ziua a noua (*τὰ ἑννῆτα*) și ziua a patruzecă (*τὰ τεσσαράκοστῃ*, șase săptămâni) după moarte; la trei luni, la șase luni, la nouă luni și la 12 luni (un an) după moarte; apoi în fiecare an, în ziua morții, până la împlinirea a șapte ani de la moarte [...]. În unele părți (mai ales în Moldova) se obișnuiește să se facă pomenirea și la 20 sau 21 zile (trei săptămâni) după moarte”²⁹. Cercetările etnografice și documentele vechi arată că pomenirea de trei zile era deosebită de ceremonia înmormântării, fiind ziua în care familia face un nou praznic și duce o colivă la biserică³⁰. Aceste termene sunt atestate pentru prima dată în Moldova, în „cartea de danie” a lui Ștefan cel Mare pentru mănăstirea Zograf de la Muntele Athos, din 10 martie 1466, atunci când domnul le cere călugărilor să-i facă, după moarte, slujbele de pomenire în ziua a treia, a noua, a douăzecea și a patruzecă, la jumătate de an și la un an³¹. Documentul lui Ștefan cel Mare a fost întărit de cei mai importanți dintre domnii Moldovei din secolul al XVI-lea (Bogdan al III-lea, Ștefăniță, Petru Rareș, Alexandru Lăpușneanul, Petru Țchiopul și

²⁵ ANI, Spiridonie, II/9; *DIR*, XVII/3, p. 101-102, nr. 165.

²⁶ BAR, Documente istorice, MCCLV/20 (29 ianuarie 1679; „pentru căce acestu testamentu și acestu zapis l-am făcut eu”, Statie fost vistiernic).

²⁷ CDM, V, nr. 1229 (7 iunie 1714).

²⁸ „Se face pomenirea morților în urma cererilor speciale ale particularilor, în ziua a treia, a noua și a patruzecă după repausare, la trei, șase și nouă luni și la un an după repausare” (Vasile Mitrofanovici, Teodor Tarnavski, Nectarie Nicolae Cotlarciuc, *Liturgica Bisericii Ortodoxe. Cursuri universitare*, Cernăuți, 1929, p. 904).

²⁹ Ene Braniște, *op. cit.*, p. 402 și nota 100. Vezi și Ioan Mircea, *Cultul morților în Biserica Ortodoxă după Sfânta Scriptură și Sfânta Tradiție*, în „Ortodoxia”, XXXVII, nr. 2, 1985, p. 465-495; Eugen Drăgoi, *Înmormântarea și pomenirile pentru morți*, ediția a șasea, Galați, Editura Partener, 2014, 47 p.

³⁰ „La trei zile după înmormântare se face coliva la biserică, asemenea la 9, la 21 și, în sfârșit, la 40 de zile se face colivă, colaci și praznic, numite panahidă” (Alexandru Lambrior, *Studii de lingvistică și folcloristică*, ediție îngrijită și studiu introductiv de Ion Nuță, Iași, Editura Junimea, 1976, p. 190). „De obicei se fac șapte praznice. Primul, numit și «de țărăni» sau «al țărănei» are loc imediat după înhumare. Al doilea se oferă «la trei zile» și are ca scop îmbunarea sufletului, despre care se crede că se mai află printre ai casei, că «vede și aude tot» ce se petrece în jur” (Ion H. Ciubotaru, *Folclorul obiceiurilor familiale din Moldova (Marea Trecere)*, cu un capitol de etnomuzicologie de Florin Bucescu și Viorel Bîrleanu, în „Caietele Arhivei de Folclor”, Iași, VII, 1986, p. XLV). Pentru mărturia documentară explicită, vezi lista de cheltuieli întocmită de Ion Neculce la moartea soției sale, Maria, la 20 ianuarie 1738 (Iulian Marinescu, *Documente relative la Ioan Neculce*, p. 73).

³¹ Ene Braniște, *op. cit.*, p. 402, nota 100.

Ieremia Movilă), și odată cu această întărire urmașii săi în scaunul domnesc au cerut să fie și ei pomeniți, după moarte, la aceleași date³².

Totuși, în puține testamente sunt înșiruite toate termenele pentru pomenire, testatorul mulțumindu-se cu o formulare generală („să mă grijească după obiceiul creștinesc”³³ sau după „legea creștinească”³⁴), știind că legatarii săi le cunoșteau și aveau să le îndeplinească după „pravilă”³⁵. Dintre cele puține, am ales două, care pe lângă termenele de prăznuire au însemnat și sumele de bani considerate a fi necesare: diata monahului Veniamin Nastasă, din 10 mai 1767: „150 de lei să se cheltuiască la îngroparea mea: 10 lei la grija de 3 zile, 10 lei la grija de 9 zile, 20 de lei la grija de 20 zile, 50 lei la grija de 40 zile, 50 lei la grija de jumătate de an, 100 de lei la grija de un an”³⁶, și diata postelnicului Gheorghe Cogălniceanu, din 22 septembrie 1811: „1.500 lei la îngropare; 600 lei la 4 griji: de 3 zile, de 9 zile, de 20 zile și de 40 zile; 400 lei la 2 griji, de 6 luni și de un an; 400 lei la alte 2 griji de 3 ani și dezgropare”³⁷. Sumele lăsate pentru îngropare și pentru pomenirile de după moarte se aflau în directă legătură cu statutul social al persoanelor decedate, pornind de la câteva zeci de lei sau prețul obținut pe unul-două animale sau o vie și urcând până la câteva mii de lei sau chiar zeci de mii de lei, atunci când moneda s-a devalorizat și i-a scăzut puterea de cumpărare³⁸. Astfel, călugărul Teofan Bucă, constatând, spre sfârșitul vieții, că „nimic bine n-am găsit făcut pentru sufletul meu”, dăruiește un pogon de vie, „făcut cu mâinile lui, în codru”, Episcopiei de Roman³⁹; cronicarul Ion Neculce a lăsat pentru „astrucare” (înmormântare) 116 lei, în afara bucatelor și a cerii⁴⁰; mitropolitul Gheorghe al IV-lea și-a lăsat toți banii, 300 de lei, pentru „cheltuiala morții”, pomeniri și sărindare⁴¹; Ecaterina Cantacuzino îi dăruiește fiului ei, Ioan Cantacuzino agă, satul Șerăuți, din ținutul Cernăuți, care urma să-i plătească „cincizeci de sărindare” pentru sufletul ei⁴²; marele logofăt Vasile Ceaurul, „la ceasul morții sale, arătând și pentru grijirea sa, au hotărât cu limbă de moarte” să lase 1.000 de lei soției sale, Maria, „ca să-l grijească și pe dânsul”⁴³; aceeași sumă este lăsată de vorniceasa Catrina Ruset mamei sale, pentru înmormântare, pomeniri și milostenii⁴⁴; marele paharnic Vasile Carp a lăsat 5.000 de lei pentru „griji” și milostenii⁴⁵; Scarlat vodă

³² Petre Ș. Năsturel, *Le Mont Athos et les roumains. Recherches sur leurs relations du milieu du XIVe siècle à 1654*, Orientalia Christiana Analecta, 227, Pont. Institutum Studiorum Orientalium, Roma, 1986, p. 194-195.

³³ BAR, Documente istorice, CLXXXVIII/260 (6 august 1701).

³⁴ *Ibidem*, CXXI/28 (15 iulie 1796).

³⁵ Iulian Marinescu, *Copii de documente din diferite arhive (1557-1863)*, în „Buletinul Comisiei istorice a României”, VIII, 1929, p. 88-97, nr. 15 (27 februarie 1767; diata lui Vasile Ruset hatman). Vezi și Ion H. Ciubotaru, *Marea trecere. Repere etimologice în ceremonialul funebru din Moldova*, București, Editura „Grai și Suflet. Cultura Națională”, 1999, p. 162-179.

³⁶ *Uricariul*, XVII, volum editat de Theodor Codrescu, Iași, 1891, p. 56-57.

³⁷ ANI, Mitropolia Moldovei, CLII/35; Gh. Ghibănescu, *Surete și izvoade*, XXV, p. 126, nr. CXVII.

³⁸ Pentru leu și variațiile cursului său de schimb în secolele XVIII-XIX, vezi Gh. Zane, *Economia de schimb în Principatele Române*, ediție îngrijită de Gheorghe Luțac, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2010, p. 121-126.

³⁹ BAR, Documente istorice, LXIII/1 (20 decembrie 1720).

⁴⁰ *Ibidem*, CXX/137 (25 februarie 1745); Iulian Marinescu, *Documente relative la Ioan Neculce*, p. 81-82, nr. 36.

⁴¹ Mihai Costăchescu, *Documente. Lucruri din Moldova*, în *IN*, 3, 1923, p. 113-114 (18 decembrie 1729).

⁴² ANI, Spiridonie, I/87 (1760).

⁴³ Idem, Ms. 628 (Condica Asachi I), f. 297 v.-298 r.; *CDM*, IV, vol. întocmit de Mihai Regleanu, Doina Duca Tincușescu, Veronica Vasilescu, Constanța Negulescu, București, 1970, p. 86, nr. 299 (rezumat).

⁴⁴ Toma G. Bulat, *op. cit.*, p. 152, nr. LXVIII (14 aprilie 1788).

⁴⁵ *Uricariul*, XIX, volum editat de Theodor Codrescu, Iași, 1891, p. 39-40 (6 decembrie 1792).

Callimachi a cheltuit pentru înmormântarea domniței Ruxandra 6.387 de lei⁴⁶; marele vornic Dracachi Ruset a lăsat pentru îngropare și pentru pomenirile de până la 40 de zile 25.000 de lei⁴⁷, iar pentru pomenirile următoare, până la dezgroparea osemintelor după șapte ani, și trei ani după aceea, 80.000 de lei⁴⁸.

Pe lângă zilele de pomenire, majoritatea testamentelor cuprind un număr mai mare sau mai mic de „sărindare (de la cuvântul din greaca modernă ἡ σαρανταρία = un grup de 40)” sau „sărăcuste”, adică „pomenirea nominală a unui mort la 40 de liturghii în șir, îndeosebi în primele patruzeci de zile după moartea cuiva”⁴⁹. Prin testament, o persoană, în funcție de putere economică și statut social, stabilea sumele de bani care urmau a fi plătite de soțul supraviețuitor sau de altă rudă pentru „sărindare” la biserica în cimitirul căreia urma să fie înhumat, la bisericile și mănăstirile unde avea statut de ctitor, la alte biserici și mănăstiri din orașul de reședință sau din țară, la Sfântul Mormânt de la Ierusalim, la mănăstirile de la Muntele Athos sau la alte Locuri Sfinte, la bisericile

⁴⁶ N. Iorga, *Documente privitoare la familia Callimachi*, II, București, 1903, p. 142 (1813).

⁴⁷ Suma, „pentru îngroparea mea și grijile până la 40 zile”, a fost încredințată unuia dintre epitropi, Meletie mitropolit Stavropoleos, urmând a fi folosită în felul următor: 800 de lei, pentru 40 de sărindare, la 40 biserici; 750 de lei, pentru stofa de pus în jurul năsalei, din care după aceea se va face un felon la biserica unde îl vor îngropa; 1.000 de lei, pentru 50 de ocale lumânări de ceară; 600 de lei, la trei arhierei (300 de lei mitropolitului și câte 150 de lei la ceilalți doi arhierei); 350 de lei, la „ecpaiaoa” <personalul> Mitropoliei; 600 de lei, la 80 protopopi, iconomi, sachelari și duhovnici; 1.000 de lei, la 100 de preoți, diaconi, călugări și călugărițe; 100 de lei, la preoții bisericii unde va fi îngropat; 200 de lei, coliva, parastasul și pomenile; 350 de lei, pentru pâinea ce se va împărți la săraci; 700 de lei, care se vor împărți la săraci; 1.200 de lei, pentru cheltuieli mărunte; 2.000 de lei, arhiereului care va sluji un sărindar la biserica unde se va face pomenirea; 6.000 de lei să vor întrebuința pentru grijile până la 40 de zile (500 de lei, pentru a treia zi; 1.000 de lei, pentru a noua zi; 1.500 de lei, pentru 20 zile și 3.000 de lei, pentru 40 de zile); 5.000 de lei, oamenilor casei sale care l-au slujit (căminarul Dumitrache Filipescu; serdarul Alecu Lazar; căpitanul Enachi Antoniu; vătafului de ogradă; unei femei care l-a îngrijit la boala lui: 1.500 lei, cea mai mare sumă; cămărășii; feciorului din casă; stolnicului și tuturor slugilor din ogradă și ȧiganilor robi, pentru ca „toți să-i dea iertare”; 2.000 de lei, la locuitorii de pe moșia Hoișești (vătafului, preoți, 2 dascăli „600 lei la toți lăcuitorii moldoveni și 600 de lei la toți robii mei, ȧigani și ȧiganci, ca cu toți să-i dea iertare”); 2.000 de lei, milă la case scăpătate și la săraci (BAR, Documente istorice, DCCCXLV/263 (1 ianuarie 1837; document original, cu semnătura vornicului Dracachi Ruset). Vornicul Dracachi Ruset (Baston) a murit la 15 septembrie 1841 și a fost înmormântat la mănăstirea Dancu din Iași (Radu Rosetti, *Familia Rosetti, I, Coborâtorii moldoveni ai lui Lascaaris Rousaitos*, București, 1938, p. 152-154).

⁴⁸ Suma urma să fie obținută „din vânzare caselor mele”, iar epitropii trebuiau să o împartă astfel: 10.000 de lei, pentru „grijile” de până la împlinirea unui an (1.500 lei, la trei luni; 2.000 de lei, la șase luni; 1.500 de lei, la nouă luni; 5.000 de lei, la un an, din care se vor da 800 de lei pentru 40 de sărindare, la 40 de biserici); 10.000 de lei „se vor pune la loc sigur din care în zece ani, pe tot anul, se va întrebuința câte una mie lei la grijile mele”, iar 5.000 lei se vor întrebuința „cu formalnică grijă”, la șapte ani, „când se va face căutare și oaselor mele”; 10.000 de lei se vor da Mitropoliei din Iași „la facerea și împodobirea sfintei sobornicești biserici, ce se lucrează acum”, pentru pomenirea lui și a soției lui, Zoe; 10.000 de lei se vor da la Sfântul Munte Athos, ca să se împartă la biserici, „20 mari și 11 mici, schituri”, pentru pomenire; 5.000 de lei, la Sfântul Mormânt al Mântuitorului; 4.000 de lei, la mănăstirea Văratice, pentru facerea unor chilii destinate cântărețele mănăstirii; 2.000 de lei, la mănăstirile Neamț și Secu; 1.500 de lei, la mănăstirea Vorona, unde era și ctitor; 500 de lei, la biserica Buna Vestire din Iași; 10.000 de lei se vor împărți la măritatul unor fete sărace și fără nici un ajutor și la alte case boierești ruinate; 1.000 de lei, la oamenii de pe moșia Hoișești, „ca să-mi dea iertare, ca unuia ce le-am fost stăpân”; 6.000 de lei, celor patru epitropi (2.500 de lei, mitropolitul; 1.500 de lei, mitropolitul Meletie Stavropoleos și 2.000 de lei, la doi boieri); *ibidem*, DCCCXLV/264 (iunie 1835; document original, cu semnătura vornicului Dracachi Ruset).

⁴⁹ Ene Braniște, *op. cit.*, p. 405-406, consideră că termenul „sărăcustă” provine din greacă, „de la τσσαρακοστή ἡμέρα = a patruzecă zi”, însă opinia larg acceptată este că acest cuvânt își are originea în cuvântul slav „soroc” = patruzeci (Ofelia Văduva, *Magia darului*, București, Editura Enciclopedică, 1997, p. 179). Cuvântul „sărăcustă” a fost mai puțin folosit în Moldova (vezi testamentul lui Simion Gheuca medelnicer, din 6 iulie 1635; ANI, Documente, CLXXIX/9; DRH, XXIII, vol. întocmit de Leon Șimanschi, Nistor Ciocan, București, p. 194-195, nr. 159), unde s-a impus termenul „sărindar”.

din țara natală (în cazul imigranților). Numărul „sărindarelor” era variabil, de la unul, în cazul familiilor cu puțină avere⁵⁰, până la 40 și 100, în cazul marelui vornic Ion Prăjescul⁵¹, a marelui vornic Iordache Ruset⁵² sau a logofetesei Ilinca Paladi⁵³. De asemenea, șirul lăcașurile bisericești, unde trebuia pomenit mortul cu numele, începea de la biserica unde era înmormântat și putea ajunge până la Locurile Sfinte. Astfel, medelnicerul Andreiaș Ianovici a cerut să i se dea sărindar la biserica din satul Cristești (ținutul Suceava)⁵⁴, în vreme ce Bălașa, soția medelnicerului Iorga, a dorit să i se audă numele: în biserica Înălțării Domnului a mănăstirii Neamț, în Biserica Sfântului Mormânt de la Ierusalim și în 24 de mănăstiri și schituri de la Muntele Athos⁵⁵, marele logofăt Iordache Cantacuzino a lăsat o mare sumă de bani pentru a fi pomenit la mănăstirea Sfântul Sava de lângă Ierusalim, la mănăstirea Grigoriu de la Muntele Athos, la mănăstirile din țară: Neamț, Secu și Agapia, la bisericile din Iași: Talpalari și Sfântul Dimitrie și la bisericile de pe moșiile sale: Popricani, Ceplenița și Buhalnița, din ținuturile Iași și Hârlău⁵⁶, iar vistiernicul Statie, nostalgic după locurile sale de baștină din sudul Dunării, a „învățat-o” pe soția sa, Cristina, să dea pentru sufletul lui: „o sută de lei la zece mănăstiri de la Sfântul Munte [...] și treizeci de lei la mănăstire, la Stemna, de la Porățe, iarăși de la Rumele”⁵⁷.

Odată cu pregătirea testamentului și cu scrierea lui, persoana, dacă mai avea câțiva pași până la „ultima poartă”, căuta să-și găsească garanții pentru întreținerea vieții și ajutor în caz de boală, iar dacă se afla în „pragul porții”, pe lângă răsplătirea aceluia care l-a îngrijit și ajutat, se gândea și la alte măsuri necesare pentru „odihna sufletului”: împărțirea cât mai corectă a averii între moștenitori, astfel încât să se evite judecățile; plata datoriilor, de orice fel, care nu erau deloc puține în cazul boierilor moldoveni⁵⁸, pentru ca rugile preoților să nu se amestece cu blestemele creditorilor sau ale slugilor și țăranilor⁵⁹; eliberarea unor țărani dependenți („vecini”) de pe moșii⁶⁰ și a unor robi țigani⁶¹; alegerea locului de înmormântare și precizarea unor detalii ale ceremonialului funerar; stabilirea darurilor care urmau a fi făcute oamenilor de pe moșii, săracilor, orfanilor și spitalelor; construcția unor biserici, fântâni sau poduri etc.

⁵⁰ La 5 decembrie 1629, Ana Ciuroaia îi dăruiește preotului Ionașcu din Bârgăoani o bucată de pământ „pentru sufletul fetei sale Costandei, căci s-au săvârșit necuminecată, să-i facă sărindar și parastas și să aibă a griji acel suflet” (*Uricariul*, XXV, volum editat de Theodor Codrescu, Iași, 1895, p. 132).

⁵¹ CDM, Supliment I, vol. întocmit de Maria Soveja, Mihai Regleanu, Doina Tincuțescu, Marcel Ciucă, Gabriela Birceanu, București, 1975, p. 249-250, nr. 766.

⁵² BAR, Documente istorice, CCXXIV (noiembrie 1720); Elena Bedreag, *op. cit.*, p. 582.

⁵³ Gh. Ghibănescu, *Testamentul vornicului Constantin Paladi și al soției sale, Ilinca Costachi*, în „Arhiva”, XXVI, nr. 9-10, 1915, p. 252 („o sută de sărindare la una sută de biserici, însă 40 de sărindare să se împartă aice în orașul Iași, iar 60 să-mi dea să se împartă pe la schituri și biserici sărace”).

⁵⁴ BAR, Documente istorice, CXII/70 b (un rezumat cu dată greșită, „5 martie 1699”, pus sub numele lui „Dumitrașco Cuza (?)”), a fost publicat de N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, XI, București, 1906, p. 93).

⁵⁵ Arhiva mănăstirii Xiropotam, Muntele Athos, nr. 491; *Documente românești din arhiva mănăstirii Xiropotam de la Muntele Athos*, I, editori Florin Marinescu, Ioan Caproșu și Petronel Zahariuc, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2005, p. 233, nr. 491 (2 decembrie 1794).

⁵⁶ Mariana Lazăr, Gheorghe Lazăr, *op. cit.*, p. 271 (3 iulie 1819).

⁵⁷ BAR, Documente istorice, MCCLV/20 (29 ianuarie 1679).

⁵⁸ I. Caproșu, *O istorie a Moldovei prin relațiile de credit până la mijlocul secolului al XVIII-lea*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 1989, p. 142-145.

⁵⁹ La 6 august 1701, Ștefana, soția lui Zaharia clucer, îi cere nepotului ei, Cârștian armaș, „să-i plătească datoriile câte sunt, precum și argații, carii ni-au slujit și nu li-am plătit, ca să nu ne blesteme și să fim la muncă <caznă>” (BAR, Documente istorice, CLXXXVIII/260).

⁶⁰ *Ibidem*, DCXCVII/19 (15 martie 1744).

⁶¹ Constantin Bobulescu, *op. cit.*, p. 61-62.

Unele diate erau pregătite din timp, fie ca măsură de prevedere, fie în urma unei boli peste care persoana trecea, existând cazuri în care documentul era înlocuit cu altul. Astfel a procedat Zamfira, fiica lui Andronache din Iași, care i-a făcut mai întâi o diată strănepotului, Gheorghe Frățiță, însă, văzând că acesta nu o ajută la „slăbiciunea bătrâneților”, în anul următor a dat o altă diată lui Apostol, ginerele lui Lupașcu Covrig staroste de ciocli, prin care i-a dat casa, urmând ca acesta „să o caute, și să o hrănească și să o grijască cât o trăi, și după moartea ei să-i facă grijile obișnuite creștinești și să dea sărindare, primindu-l ea ca un fecior de suflet să o moștenească cu tot ce a fi după moartea ei”⁶². Alte diate erau rupte, chiar la spovedania din preajma morții, din același motiv, nerespectarea clauzelor încă din timpul vieții persoanei. Un exemplu poate fi Anița Balș, soția lui Andrei Balș, a cărei ultimă „diată s-a făcut prin spovedanie”, înaintea ieromonahului Andrei, eclesiarhul Mitropoliei din Iași, care a consemnat adresarea directă și dojenitoare a testatoarei: „și ai zis dumneata, paharnice Gavrilă, că mi-i căuta și mi-i socoti la boala-mi și la traiul meu, dar dumneata nu m-ai căutat cu nimic, ci să dai dumneata zapisele, câte Ț-am dat, pe ace moșie <Bărdăreștii> în mâna nepotului meu, lui Ion, căci i-am dat-o lui, că el m-au socotit și m-au căutat la nevoie mea și la boala-mi”⁶³. Alt exemplu este acela al preotului Savin, care i-a dat o vie vărului său, Pavel, urmând ca acesta să o lucreze și să-i dea o sumă de bani, cu care să-și pregătească cele necesare pentru înmormântare. Însă acest lucru nu s-a întâmplat, iar preotul a constatat cu mare amărăciune că Pavel „i-a mâncat comăndul”, astfel că a dat via unui nepot, preotului Toader, ca să fie „pentru grijile sufletului său”⁶⁴.

Alteori, unii moștenitori au încercat să scrie în mod fraudulos diate, în vremea când o persoană incapabilă să o facă din pricina bolii. Astfel s-a întâmplat cu Safta, fiica lui Preda Palade stolnic, căreia vărul ei, Brăescul, i-a făcut o diată, „la boala ei și fără voia ei”, în care a scris că „s-a lăsat”, cu toată averea ei, în seama marelui vornic Iordache Cantacuzino; după însănătoșire, Safta a rupt diata și a făcut alta, în care a trecut mai multe sate, din ținutul Cernăuți, în stăpânirea rudelor sale, Sandul Sturza mare logofăt și Toader Palade mare vistiernic, urmând ca aceștia „să o caute și să o miluiască în toată viața ei”, iar după moarte „să o grijască după obiceiul creștinesc, ca pe o fată de boier, și să-i dea și șase sărindare”⁶⁵. O altă poveste îl are drept protagonist pe Bejan Hudici vornic de poartă, care a făcut o primă diată fiului său din prima căsătorie, Antiohie, dându-i cea mai mare parte din avere, urmând ca celei de-a doua soții, Paraschiva, acesta să-i dea: „4 boi, și două vaci și douăzeci de stupi, să-i fie pentru comănd”. La facerea acestei diate au fost mari discuții în familie, de vreme ce a fost semnată de cei patru ierarhi ai Moldovei: mitropolitul Ghedeon, episcopul de Roman Sava, episcopul de Rădăuți, Calistru, și episcopul de Huși, Iorest⁶⁶. Numai că, după trei ani, Bejan Hudici a căzut într-o boală grea și a acceptat propunerea soției sale de a schimba clauzele testamentului în favoare ei, cu obligația de a-l „griji după moarte”. După ce s-a însănătoșit, vornicul a spus că, la boală, și-a „pierdut știința și priceperea”, fiind „mai mult mort decât viu”, din care cauză a cedat „viclenelor meșteșuguri femeiești” și și-a modificat testamentul. Însă, revenind „în firea și priceperea cea dintâi”, a înțeles că a făcut o „rea greșală”, astfel că a refăcut diata în beneficiul fiului său, Antiohie⁶⁷.

⁶² BAR, Documente istorice, CXLIV/136 (23 martie 1764).

⁶³ *Ibidem*, CCCVIII/21 (5 decembrie 1735).

⁶⁴ *Ibidem*, XLV/86 (10 februarie 1691).

⁶⁵ A. Vitencu, *Documente*, în *IN*, 4, 1924, p. 205-206, nr. CXXXV (5 iunie 1740).

⁶⁶ ANI, Mănăstirea Doljestei, XIV/1 (15 ianuarie 1715).

⁶⁷ *Ibidem*, XIV/2 (25 februarie 1717).

Cu toate acestea, toate dorințele exprimate de o persoană prin testament, de natură spirituală și materială, au fost respectate și îndeplinite de moștenitori. Acest fapt este demonstrat atât de lipsa proceselor răsunătoare pentru neîndeplinirea obligațiilor asumate de legatarii testamentari, menționată și mai sus, pentru că ar fi rămas documente în urma lor, cât și de listele cu cheltuieli pentru înmormântare și pentru pomenirile de după moarte. Primul document de acest gen este cel din 1612-1613, comentat mai sus. Altul asemănător din secolul al XVII-lea nu am întâlnit. În schimb, în secolul al XVIII-lea și prima jumătate a secolului XIX numărul lor a crescut (unele fiind publicate, altele încă inedite), constituind o dovadă că și în acest domeniu, al administrării memoriei, societatea românească s-a înscris pe drumul către modernitate.

Listele de cheltuieli⁶⁸ completează informațiile din testamente⁶⁹ și întregesc imaginea ceremonialului înmormântării ortodoxe și a pomenirilor de după moarte, așa cum s-a format ea în urma cercetării altor izvoare istorice (cronici⁷⁰ și istorii⁷¹, mărturii ale călătorilor străini⁷²) și a anchetelor etnografice și a cercetărilor etnologice⁷³. În prima jumătate a secolului XVII, și populația catolică din Moldova, care „își îngropa morții după ritul Bisericii <Catolice>”, însă „în câteva <obiceiuri> îi urma pe valahi, desigur, pentru că fac înmormântări și praznice întru totul la fel” (*Catholici prurumque Ecclesiae ritu sepeliunt mortuos solum in quidam Valachos sequuntur, nimirum quod exequias et mensas eodem prorsus modo intruant*)⁷⁴. Și diatele întocmite de catolici au un cuprins asemănător cu acelea ale ortodocșilor. Iată, spre exemplu, un fragment din diata Anei Lapas: „Facem știre cu această mărturie și diată a mea, eu, Ana Lapas, ajungând la gre

⁶⁸ Iacov Antonovici, *Documente bărlădene*, IV, Bârlad, 1924, p. 170 (aproximativ 1740; listă de cheltuieli la înmormântarea lui Toader Sturza mare jîtnicer); BAR, Documente istorice, LXXXVI/79 (30 noiembrie 1740; Vasile medelnicer al doilea, mort la Istanbul, la Bogdan-Serai; *Anexa 1*); *ibidem*, CXX/137 („izvod de ce sunt dator, anul 17253 <1745> februarie 25, și cu comăndul, și grija și sărindările”, semnat de Ion Neculce fost mare vornic; Iulian Marinescu, *Documente relative la Ioan Neculce*, p. 81-82); BAR, Documente istorice, MDXLIV/8 (8 iunie 1747; izvod de averea rămasă la moartea preotului Ștefan din Odobești și de cheltuielile la dezgroparea lui); *ibidem*, LXXXVI/137 (7 aprilie 1759; izvod de cheltuieli la îngroparea lui Dumitrașco Palade vistiier; *Anexa 2*); *ibidem*, DCXLVI/12 (2 octombrie 1772); N. Iorga, *Documente privitoare la familia Callimachi*, II, p. 140-141 (cheltuielile de la înmormântarea Luxandrei Callimachi); Gh. Ghibănescu, *Surete și izvoade*, X (*Documente cu privire la familia Râșcanu*), Iași, 1915, p. 299-305, CL, CLI (aproximativ 1831).

⁶⁹ BAR, Documente istorice, CXII/70 b (6 iulie 1673; diata lui Andreiaș Ianovici medelnicer); *ibidem*, CLXXXVIII/260 (6 august 1701; diata Ștefanei, soția lui Zaharia clucer); *Uricariul*, XVII, p. 56-57 (10 mai 1767; diata monahului Veniamin, fiul lui Constantin Năstăsă); T. T. Burada, *Documente*, în *IN*, 4, 1924, p. 127-128, nr. XXIII (25 august 1773; diata lui Lupșaco Covrig staroste de ciocli); *Uricariul*, XI, volum editat de Theodor Codrescu, p. 322-336 (15 mai 1805 și 21 martie 1809; diata lui Iordache Balș mare vistiernic); *ibidem*, p. 337-360 (30 ianuarie 1822 și 5 iunie 1822; diata lui Constantin Balș mare logofăt); Gh. Ghibănescu, *Testamentul vornicului Constantin Paladi și al soției sale, Ilinca Costachi*, p. 251-253.

⁷⁰ Cristina Dobre-Bogdan, *Moartea și lumea veche românească (în textele cronicarilor moldoveni și munteni)*, în „*Imago mortis*” în cultura română veche (secolele XVII-XIX), Editura Universității din București, 2002, p. 120-182.

⁷¹ Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, traducere după originalul latin de Gh. Guțu, București, Editura Academiei, 1973, p. 241-244, 331-334; Anton-Maria del Chiaro Fiorentino, *Revoluțiile Valahiei*, traducere din anul 1929 de S. Cris-Cristian, Iași, Editura Tehnopress, 2005, p. 58-62.

⁷² *Călători străini despre Țările Române*, VI, vol. îngrijit de M. M. Alexandrescu Dersca-Bulgaru și Mustafa Ali Mehmet, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1976, p. 70-72 (Călătoria lui Paul de Alep; „Înmormântarea în Moldova”).

⁷³ Ion H. Ciubotaru, *Obiceiurile funebre din Moldova în context național*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2014, 762 p.

⁷⁴ Marco Bandini, *Codex. Vizitarea generală a tuturor Bisericilor Catolice de rit roman din Provincia Moldova 1646-1648*, ediție bilingvă de Traian Diaconescu, Iași, Editura Presa Bună, 2006, p. 414-415. Vezi și Ion H. Ciubotaru, *Catolicii din Moldova. Universul culturii populare, II Obiceiurile familiale și calendaristice*, Iași, Editura Presa Bună, 2002, p. 141-207.

boală și temându-mă de datoriia omenească că voi lua, după a mea foarte grea slăbiciune, dintru ale mele ce am, am făcut părți să știe unde s-a da: două vii mari ce sunt la Copou să vândă și să se grijască sufletele, al meu și al soțului meu, și la moarte grijință; și o scoartă să dea la biserică și banii casei iarăși să se dea la slujbă și la altă grijință a sufletelor noastre”⁷⁵. De asemenea, Catrina Dediuleasa i-a dăruit preotului Iosif Zingali din Faraoani, „pentru slujbe, o vie și 35 de stupi, urmând ca acesta să i le oficieze și să-i plătească o parte din datorii”⁷⁶.

Pentru înmormântare, atât persoana care se pregătea pentru „ultimul drum”, cât și moștenitorii, se preocupau de toate cele necesare, atât de ordin spiritual, cât și de natură materială, însă o cercetare istorică exploratorie, cum este aceasta, nu le-a putut scoate la lumină pe toate. Astfel, în documentele cercetate am identificat preocupări pentru: sicriu (racă) și îmbrăcarea lui (giulgiu de mătase; pernuță, umplută cu bumbac; adamască roșie sau postav și ținte pentru învelit sicriul pe dinăuntru și pe dinafară); hainele mortului; pânza pentru acoperirea năvăliei („canavață <pânză de mătase> cu flori de fir”, sandal roșu, bogasiu alb și roșu, stofă, atlas și ținte galbene pentru fixarea pânzei); „testemeluri” (basmale) pentru năvălie, pentru sfeșnice și pentru crucea care merge înaintea mortului, precum și pentru zugrăvitul făcliilor; plata pentru „citirea stălpilor” (rugăciunile preoților în casă); ceară albă și galbenă pentru lumânări (în cantități mari), tămâie și smirnă; împodobitul sfeșnicelor (hârtie zugrăvită) și a făcliilor („flori lipțânești” <de Leipzig>); plata serviciului funerar pentru arhieriei, egumeni și arhimandriți, preoți, ieromonahi, diaconi și cântăreți bisericești; zidirea mormântului; bani pentru ciocli, care se ocupau de facerea gropii și de coborârea sicriului în mormânt; bani pentru pânza de coborât sicriul în groapă; păsări necesare pentru prohod, care se dădeau de pomană la groapă, peste sicriu; bani pentru trasul clopotelor și sărindare; cantități mari de pâine pentru împărțit la săraci (600, 1.000, 2.000 de pâini și mai mult); bani pentru săraci și copiii de la școală, care se împărțeau la ieșirea mortului pe poartă, pe drum și la biserică; dani pentru biserică; bani pentru făcliile breslelor și pentru starostele de ciocli.

Documentele cercetate nu conțin informații semnificative despre „bocitoare”, care erau prezente la cele mai multe dintre înmormântări, chiar dacă principele Dimitrie Cantemir a scris că doar „femeile mai bogate tocmeau bocitoare, care știau multe bocete, prin care înfățișau nefericirea și deșertăciunea vieții”⁷⁷. Într-un singur testament, dintre cele studiate, Andreiaș Ianovici a cerut ca, „la moarte, să nu mă bociți cu lăutari sau cu femei”⁷⁸, ceea ce arată că practica avea un mare grad de generalitate⁷⁹. Nici lăutarii nu sunt des pomeniți în testamente sau în listele de cheltuieli pentru înmormântare; doar la înmormântarea Ruxandrei Callimachi, în 1813, se vorbește despre plata unor „muzicanți nemți”⁸⁰. O altă practică, neelucidată încă, dar care se cuvine a fi semnalată, am identificat-o în diata Măricuței Gheuca, din 8 iulie 1651: „după săvârșănia mea, dumnealui <Toader Palade> să aibă a mă comănda și a-mi pune țar, ca unii jupănese, cum se pune

⁷⁵ *Documenta Catholicorum Moldaviae*, A. Documente românești, I. Fondul Episcopiei Romano-Catolice Iași, I (1627-1750), vol. întocmit de Silviu Văcaru și Anton Despinescu, Iași, Editura Presa Bună, 2002, p. 103-104, nr. 49 (8 aprilie 1718).

⁷⁶ BAR, Documente istorice, CXXXV/156 (5 august 1744).

⁷⁷ Dimitrie Cantemir, *op. cit.*, p. 331.

⁷⁸ BAR, Documente istorice, CXII/70 b; Ion Chiș Șter, *op. cit.*, p. 270 (după N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, XI, p. 93).

⁷⁹ Vezi Teodor T. Burada, *Datinile poporului român la înmormântări*, Iași, 1882, p. 71-157; Ion H. Ciubotaru, *Folclorul obiceiurilor familiale din Moldova (Marea Trecere)*, p. LV-CXI.

⁸⁰ N. Iorga, *Documente privitoare la familia Callimachi*, II, p. 140.

și altor jupănele”⁸¹. Cuvântul „țar”, foarte clar scris, așa că nu poate fi îndoială asupra citirii lui, se referă la un ritual funerar, specific înmormântării femeilor nobile, cuvânt pe care, însă, nu l-am găsit în alte documente sau în literatura etnologică.

Ritualul înmormântării cuprindea obligatoriu coliva, bine reprezentată în sursele cercetate, precum și un „pom” și o „masă a pomenilor”⁸², care însoțeau mortul de acasă până la mormânt, pentru facerea căruia se foloseau: colaci, mari și mici, prescuri, stafide, smochine („păpuși <șiraguri> de smochine”), lămâi, portocale, poleială albă și galbenă și betea pentru împodobirea lor⁸³, „cofeturi” (zaharicale) etc. Toate ingredientele erau cumpărate de la magazinele din Iași sau din alte orașe, după care erau încredințate „colivarului” și unor femei pentru a le așeza în „pom” sau pe „masa pomenilor”.

Pentru praznicul de după înmormântare (*comând*) și pentru praznicele de până la un an, de la trei și de la șapte ani, listele de cheltuieli cuprind alimente, din care se făceau mâncărurile: făină de grâu și de porumb (în secolul al XVIII-lea), orez, mălai, mazăre, varză, ceapă, fasole (în secolul al XVIII-lea), pește (morun, somn, crap, icre, uneori negre) și, foarte rar, fructe de mare (caracatiță), carne de pasăre (găină, gâscă, curcan), de oaie și miel, de vită⁸⁴ și, foarte rar, de porc⁸⁵, miere, năut, piper, șofran, unt-de-lemn, unt, lămâi și zeamă de lămâie, sare, ciuperci, zahăr, precum și băutură: vin (în unele cazuri, în cantități destul de mari), uneori bere, și în cazuri mai rare horilcă sau rachiu (în secolul al XVIII-lea). Alimentele adunate din aceste liste confirmă parțial cele scrise de călugărul catolic Niccolò Barsi privitoare la praznicul de după înmormântare: „La această masă nu mănâncă altceva decât pește, și spun că fac acest lucru pentru a arăta pedepsire trupului, și de durere pentru cel mort; dar beau totuși vin și bere”⁸⁶. Cea mai mare cheltuială se făcea la praznicul de 40 de zile, numit și „panaghia” sau „ridicarea panaghei”, zi în care, potrivit tradiției ortodoxe „se produce «desprinderea» definitivă a sufletului de lumea pământească și integrarea lui în marea familie a moșilor și strămoșilor mitici”⁸⁷.

⁸¹ ANI, Documente, CLXXIX/16 (original românesc). Documentul a fost publicat de mai multe ori: Gh. Ghibănescu, *Surete și izvoade*, XXI, Iași, 1929, p. 79, nr. 66 („a-mi pune țar”); N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, VI, București, 1904, p. 21-22, nr. 37 („a pune țarc...nii giupănească, cum să pune și altor giupănească”); *ibidem*, XVI, București, 1909, p. 190 („și a-mi pune țar <sic>, ca unii giupăniase”). Măricuța Gheuca era o persoană în vârstă, al cărei soț, Simion Gheuca, murise în 1635.

⁸² S. Fl. Marian, *Înmormântarea la români. Studiu etnografic*, București, 1892, p. 161-188; Ion H. Ciubotaru, *Obiceiurile funebre din Moldova în context național*, p. 207-214; Ion Ghinoiu, *Lumea de aici, lumea de dincolo. Ipostazele românești ale nemuririi*, București, Editura Fundației Culturale Române, 1999, p. 251-253.

⁸³ Potrivit episcopului Iacov Antonovici, poleiala „se întrebuința la poleirea smochinelor, a lămâilor și a portocalelor, sau a altor fructe ce se vor fi pus în anume bețișoare, pentru a se înfinge în colacii, numiți în limba poporului capete, ce de regulă se fac, până în ziua de azi în Moldova, la înmormântări, în formă de S și de 8” (*op. cit.*, IV, p. 170-171).

⁸⁴ Spre exemplu, la pomenirile postelnicului Gheorghe Cananău s-au tăiat: „un bou, 6 oi, la grija dintâiu; 4 oi, la 15 zile; 6 oi, la 20 zile; 1 vacă, 6 oi, la 40 zile; 1 vacă, 3 oi, la jumătate de an; 1 vacă, 6 oi, la un an; 1 vacă, 2 oi, la 2 ani” (N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, XXI, București, 1911, p. 130). Călătorul francez De La Croix, secretarul ambasadei franceze din Constantinopol, a consemnat că praznicul de după înmormântarea unui domn „se încheie împărțindu-se săracilor carne friptă, mai cu seamă de vacă, pentru care împrejurare se taie peste cincizeci de capete de vite” (*Călători străini despre Țările Române*, VII, vol. îngrijit de Maria Holban, M. M. Alexandrescu Dersca-Bulgaru, Paul Cernovodeanu, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1980, p. 266-267; Paul Simionescu, Paul Cernovodeanu, *Pagini de etnografie românească în opera memorialistică a unor călători străini <secolele XVII-XVIII>*, în „Revista de etnografie și folclor”, XVII, nr. 5, 1972, p. 380).

⁸⁵ Am întâlnit carnea de porc doar într-o listă de cheltuieli la praznicul de jumătate de an al Măriuței Holban, născută Râșcanu (Gh. Ghibănescu, *Surete și izvoade*, X, p. 304; aproximativ 1830).

⁸⁶ *Călători străini despre Țările Române*, V, vol. îngrijit de Maria Holban, M. M. Alexandrescu Dersca-Bulgaru, Paul Cernovodeanu, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1973, p. 77.

⁸⁷ Ion H. Ciubotaru, *Aspecte ale ceremonialului funerar din Moldova*, în „Anuarul de Folclor”, V-VII, 1984-1986, p. 260-264; vezi și idem, *Folclorul obiceiurilor familiale din Moldova (Marea Trecere)*, p. LI-LIV.

Pe lângă tradiționala „masă de pomană”⁸⁸, familia oferea și daruri, constând din: străchini, talgere, linguri, haine pentru săraci și pentru copiii din școli, basmale de fir, cămăși, șervete pentru mâini („măneșterguri”), șervete de față și corp etc.; blănurile și alte haine scumpe erau dăruite membrilor familiei, iar hainele obișnuite unor rude sărace sau unor familii boierești săracite. Astfel, vorniceasa Catrina Ruset a hotărât ca: „straiele mele, câte sunt toate, să se dea pe la fete de boieri sărace”⁸⁹, iar marele vistiernic Iordache Balș poruncește fiilor săi ca hainele „mai bune să se vândă, și cu banii ce se vor cuprinde să se cumpere straie proaste și să se îmbrace câți săraci vor putea”⁹⁰. Pe drumul către biserică și după înmormântare, moștenitorii trimiteau pomeni (mâncare și bani): la închisori, la oamenii cu handicap („calici”) și la copiii săraci de la școală din mănăstirea Socola (înființată la începutul secolului XIX), și daruri la preoți, călugări, boieroaice sărace și la sihaștri. În acest din urmă caz, părinții lui Vasile medelnicer al doilea, care a murit în septembrie 1743 la Istanbul, au trimis sume de bani, nu foarte mari: la doi sihaștri, nenumiți, de la Hlăpești și Ceahlău, și la doi sihaștri, bine cunoscuți, Agathon sihastrul din pădurea de lângă Botoșani și sihastrului Sila de la mănăstirea Putna⁹¹.

Informațiile de mai sus au fost adunate din mai multe diate și liste de cheltuieli, însă în cele ce urmează voi prezenta un caz în sine: lista cheltuielilor „cu îngropare și grijile” răposatului Ion Balș, din 10 martie 1779⁹². Ion Balș, al cărui loc în genealogia familiei Balș nu este prea clar⁹³, a murit în primăvara anului 1778, după o perioadă în care a fost bolnav, cheltuindu-se, potrivit listei, 100 de lei la suferința lui. Pentru înmormântare, cheltuielile s-au făcut pentru: slujbele bisericești („pentru 27 stâlpi și 6 psaltiri ce s-au citit”, lumânare mare pentru sfeșnic, tămâie, smirnă, zugrăvitul „răspetiei” <crucea sau giulgiul>) și îmbrăcăminte mortului (o pereche „mestii” <cizmulite de piele>; trei coți „astar” pentru acoperitul trupului, bumbac); toiagul funebru și „dotarea răposatului”⁹⁴ (o oca de ceară „din care s-au făcut toiagul și crucea”; „un galben unguresc <echivalentul a 4 lei și 78 bani>, ce s-a pus la crucea cu care s-a îngropat”); racă (o scoartă, ținte galbene, cuie de fier) și năsalie; diferite pânzeturi și basmale pentru îmbrăcatul sicriului, a năsalilor, a sfeșnicelor, a prapurilor etc. (2 brăie și 8 basmale de mătase, „sandal” roșu și alb, „șiret” galben, stofă și atlas); închirierea cortului sub care a stat sicriul; groapă (zidirea mormântului cu 200 de cărămizi; frânghii pentru coborâtul sicriului); colivă (un praf roșu pentru colorat), „masa pomenilor” („capetele”, adică nouă colaci, care se pun pe „năsalia mică”⁹⁵) și „pomul pomenilor” (12 lămâi, cu câte 6 bani bucata, poleială, cafea, hârtie albă, smochine, 2 ocale stafide roșii, 3 ocale zahăr,

⁸⁸ Ofelia Văduva, *Pași spre sacru. Din etnologia alimentației românești*, București, Editura Etnologică, 2011, p. 182-186.

⁸⁹ Toma G. Bulat, *op. cit.*, p. 154.

⁹⁰ *Uricariul*, XI, p. 334 (15 mai 1805).

⁹¹ BAR, Documente istorice, LXXXVI/79.

⁹² ANI, Documente, MXLII/1 (Anexa 3). Documentul a fost menționat și de Ștefan Lemny, *Sensibilitate și istorie în secolul XVIII românesc*, București, Editura Meridiane, 1990, p. 128. La înmormântarea Ilenei Ruset (născută Dimachi), soția lui Lascarache Ruset, s-au cheltuit doar 220 de lei, fiind o familie mai săracă, însă regăsim foarte multe dintre cele însemnate în alte liste de cheltuieli (12 martie 1775; Radu Rosetti, *Cronica Bohotinului*, București, 1905, p. 96-98).

⁹³ <Tabelul genealogic al familiei Balș>, în *Familiele boierești din Moldova și Țara Românească. Enciclopedie istorică, genealogică și biografică*, I, coordonator și coautor Mihai Dim. Sturdza, București, Editura Simetria, 2004, p. 252-255.

⁹⁴ Ion H. Ciubotaru, *Obiceiurile funebre din Moldova în context național*, p. 174-176, 181-182.

⁹⁵ *Ibidem*, p. 212-214.

2 ocale „cofeturi”, covrigi, posmagi); lumânări și făclii (37 ocale făclii de ceară, care au costat 75 de lei); trasul clopotelor la zece biserici, câte un leu pentru fiecare biserică; răsplata arhierilor (mitropolitul și doi episcopi), a arhidiaconului, a protopsaltului și a psaltului al doilea, pentru patru preoți ai mitropolitului și pentru patru egumeni; basmale mitropolitului și preotului duhovnic; bani, hrană (măsline și icre) și băutură (horilcă) pentru zidar, lemnar, cioclilor, împreună cu starostele lor, și femeilor care au ales grâul pentru colivă; „orți” pentru preoții care au fost la prohod, „parale” (o sumă mare: 50 de lei și 42 bani) și 500 de pâini norodului (12 lei și 60 bani; socotind un leu la 133 bani, reiese că o pâine costa puțin peste trei bani; pâinea a fost adusă cu un car); 12 lei pentru 12 făclii ale breslelor din Iași. În total, în afara altor cheltuieli necuprinse în listă, pentru îngroparea lui Ion Balș s-au plătit 371 lei și 87 bani.

Pentru pomenirile de la 3, 9 și 40 de zile și cea de un an (pomenirea de la jumătate de an nu a fost consemnată în această listă), familia a făcut cheltuieli, în principal, pentru „pom” și pentru „masa pomenilor”, pentru care, pe lângă toate cele menționate mai sus, mai găsim: aluat pentru pomeni, miere pentru colivă, mere și portocale; mai multe ocale de lumânări și făclii de ceară; bani pentru arhierii, diaconi și cântăreți; „orți” și parale la preoți și săraci; câte 200 de pâini care s-au împărțit „norodului” și zece ocale de vin la temniță, la pomenirea de un an. În total, cu tot cu cheltuielile de la înmormântare, familia Balș a plătit 986 de lei și 36 de parale. În afară de această sumă, marele logofăt Lupu Balș, capul familiei, a primit 150 de lei, pentru „sărindare” și 70 de lei, pentru a plăti datoriile răposatului.

După o generație, în 1833, la înmormântarea postelnicului Ioan Vârnăv, în cimitirul bisericii Sfântul Nicolae din Popăuți (Botoșani), lista de cheltuieli, care însumează 8.409 lei, mai dezvăluie puțin din componența cortegiului funerar (patru boieri au mers pe lângă năsalie, iar patru slujitori ai casei au dus-o) și din însemnele doliului (pânză neagră pentru lumânările boierilor și cordea neagră pentru „cevrelele” <basmale> de la cârja și de la lumânarea mitropolitului⁹⁶, și adaugă o noutate, nemenționată în alte documente de acest fel: plata a „doi galbeni <68 lei> iconomului Ionică pentru cuvântul ce-au făcut, encomion, la îngropare răposatului⁹⁷. Omagierea defunctului, printr-un cuvânt în biserică, este menționată de Dimitrie Cantemir la ceremonia înmormântării domnilor Moldovei⁹⁸, însă nu s-a păstrat niciun asemenea „cuvânt”. În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, dar mai ales în prima jumătate a secolului al XIX-lea, au început să se scrie „cuvântări de înmormântare și de pomenire”, care s-au păstrat⁹⁹.

⁹⁶ Basmalele negre, ca însemn de doliu, sunt amintite și de ofițerul suedez, E. H. Schneider von Weismantel, în „jurnalul” călătoriei sale în Moldova, din anii 1710-1714 (*Călători străini despre Țările Române*, VIII, vol. îngrijit de Maria Holban, M. M. Alexandrescu Dersca-Bulgaru, Paul Cernovodeanu, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1983, p. 363), în vreme ce Anton Maria del Chiaro Fiorentino a consemnat că familia mortului își „vopsea în negru hainele uzate” (*op. cit.*, p. 60).

⁹⁷ BAR, Documente istorice, CM/214 (27 aprilie 1833; sicriul postelnicului Ioan Vârnăv a fost așezat în mormântul tatălui său, banul Constantin Vârnăv, ale cărui „ciolane” au fost puse într-un săculeț și lăsate în groapă); *ibidem*, CM/216 („banii milosteniilor”; 16 lei, împărțiți la boieroaice și boieri: Ruxandra Duca, Casandra Anghelachi, Iordachi Gioian, Iordachi Negruți etc., duhovnicului Dometian, preotului Athanasie, „slujitorul casei”, unei „preotese văduve, oarbe, de la Sfântul Ilie” etc.); *ibidem*, CM/17 (împărțirea „straielor răposatului”: anteriile, stolnicului Iordachi Gioian și sulgerului Manolache Bou; stofa de mătase de pe năsalie, unei fete a lui Anghelachi, ceasornicul, duhovnicului Dometian etc.).

⁹⁸ Dimitrie Cantemir, *op. cit.*, p. 241.

⁹⁹ *Cuvântări de înmormântare și pomenire (din veacul al XVI-lea până la 1850)*, retipărite și întovărite de note de N. Iorga, Vălenii de Munte, 1909, p. 21-138.

Pe lângă lista de cheltuieli, de la înmormântarea postelnicului Ioan Vârnăv, s-au mai păstrat și cele de la pomenirile de 3, 9, 20 și 40 de zile, de la jumătate de an¹⁰⁰ și de la un an¹⁰¹; din listele primelor patru impresionează numărul mare de preoți și diaconi prezenți la pomenire, peste 100, și numărul mare de pâini împărțite la popor, peste 2.000, iar din listele ultimelor două este de reținut faptul că slujba de pomenire s-a făcut la mormânt, iar praznicele s-au ținut la conacul din satul Tudora (ținutul Botoșani) și la mănăstirea Neamț. Participarea unui mare număr de preoți la înmormântările persoanelor înstărite a fost o constantă a vieții sociale românești, consemnată de arhidiaconul Paul de Alep în Moldova mijlocului de secol XVII, care a scris că la moartea unui om bogat se puteau aduna toți preoții din orașul Iași¹⁰². Obiceiul s-a păstrat, astfel că la începutul secolului al XIX-lea, Ilinca Paladi a cerut ca la înmormântarea ei să fie prezenți: 7 arhieriei (cei patru arhieriei ai Moldovei și trei episcopi titulari ai unor eparhii din Imperiul Otoman, care trăiau la Iași), 7 diaconi, 15 arhimandriți, 150 de preoți și 2 psalți¹⁰³.

Întorcându-mă acum la listele de cheltuieli, acestea conțin informații despre obligația ca moștenitorii să se îngrijească de construcția pietrelor de mormânt¹⁰⁴, a unei fântâni¹⁰⁵ (sau a mai multora), situate la drum și cu apă bună, a unui pod peste vreun pârâu de la una dintre moșii sau chiar în orașul Iași (Gheorghe Cogălniceanu), și, în unele cazuri, atunci când averea era mai mare, a unei biserici¹⁰⁶, a unui schit, a unei mănăstiri¹⁰⁷ sau unei clădiri dintr-o mănăstire (zidul împrejmuitor, chilii etc.), a unei „bolnițe <spital>”, pentru „părinții <din mănăstirea de la Mogoșești, ținutul Dorohoi>”, ce vor fi bolnavi, cum și pentru alți străini”, care să aibă un doctor și o „spîierie” (farmacie)¹⁰⁸ sau să se preocupe de întreținerea unor școli pentru săteni pe moșiile lor (Dumbrăveni și Pașcani, sate ale familiei Balș)¹⁰⁹.

Apoi, după pomenirea de un an de zile, se făceau comemorări în fiecare an, precum și în zilele rânduite de Biserică pentru pomenirea morților, până la ceremonia de dezgropare a osemintelor persoanei decedate, care se făcea la trei ani sau la șapte ani după moarte. Dezgroparea osemintelor la trei ani este larg atestată în testamente și în listele de cheltuieli¹¹⁰, deși liturgica Bisericii Ortodoxe nu menționează explicit acest termen.

¹⁰⁰ BAR, Documente istorice, CM/215 („trei zile”; 766 lei), 229 („40 zile”; 1.407 lei); *ibidem*, CM/265 („jumătate de an”; 355 lei), *ibidem*, CM/266 („nouă zile; 767 lei); *ibidem*, CM/267 („20 zile”; 119 lei). O parte dintre cheltuielile (579 lei), din vremea cât a fost bolnav și de după moartea lui Ioan Vârnăv, până la praznicul de 40 de zile, au fost suportate de fiul său, Iordache „von Vârnăv”; spre exemplu, doctorului Cron, „care a venit în fiecare zi, și de două ori pe zi, vreme de patru săptămâni la babaca <tata>” (*ibidem*, CM/220).

¹⁰¹ *Ibidem*, CMI/55 (5 mai 1834; s-au cheltuit 371 lei).

¹⁰² Călători străini despre Țările Române, VI, p. 71.

¹⁰³ Gh. Ghibănescu, Testamentul vornicului Constantin Paladi și al soției sale, Ilinca Costachi, p. 251.

¹⁰⁴ BAR, Documente istorice, CLXXXVIII/260 (6 august 1701).

¹⁰⁵ Teodor T. Burada, *Datinile poporului român la înmormântări*, p. 51.

¹⁰⁶ BAR, Documente istorice, DCXX/117 (Constantin Feștilă dispune, la 11 ianuarie 1776, să se facă o „biserică de piatră la Todirești”, care să fie pusă sub ascultarea mănăstirii de la Ezăreni, unde va fi înmormântat, și „o fântână în deal la Todirești, lângă crâșmă, și un pod să se facă în pârâu ce vine din Poiana Popii”).

¹⁰⁷ ANI, Documente, CDLX/64 (2 martie 1774; Ștefan Capșa și soția sa, Maria, hotărăsc, prin diată, întemeierea mănăstirii de la Broșteni, ținutul Suceava).

¹⁰⁸ N. Iorga, Testamentul unui călugăr de la începutul veacului al XIX-lea, în *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, XXII, București, 1913, p. 222.

¹⁰⁹ *Uricariul*, XI, p. 325, 327.

¹¹⁰ BAR, Documente istorice, CXII/70 b (6 iulie 1673); Arhiva de Protaton, Muntele Athos, nr. 236 (24 iulie 1786; *Ποιμαντικά έγγραφα του Αγίου Όρους. Αρχείο Πρωτότων*, ed. Florin Marinescu, Atena, 2001, p. 295, nr. 383); Documente românești din arhiva mănăstirii Xiropotam de la Muntele Athos, I (2 decembrie 1794); BAR, Documente istorice, CXXI/28 (15 iulie 1796); ANI, Mitropolia Moldovei, CLII/35 (1811); Mariana Lazăr, Gheorghe Lazăr, *op. cit.*, p. 271 (iulie 1819).

La mijlocul secolului al XVII-lea, arhidiaconul Paul de Alep mărturisește că patriarhul Macarie al Antiohiei a oficiat o slujbă în cimitirul mănăstirii Sf. Sava din Iași, fiind rugat de un om, care i-a spus: „Tatăl meu, înainte de a muri, a lăsat cu limbă de moarte: «la trei ani după moartea mea, să deschizi mormântul meu și să privești de față cu un dregător și, dacă este un patriarh, să citească asupra mea molitva de dezlegare»”. După săvârșirea slujbei, familia a făcut un parastas în trapeza mănăstirii, unde „s-a pus o masă mare cu tot felul de bucate, apoi colivă și vin și s-au împărțit lumânări mari la toți cei de față”, iar „după praznic, fiul răposatului a împărțit o pomană celor de față pentru că acesta e obiceiul în țara Moldovei și în Țara Românească”¹¹¹. În schimb, liturgica Bisericii Ortodoxe menționează și explică dezgroparea mortului după șapte ani¹¹², însă acest interval apare mai rar în documentele cercetate; l-am întâlnit abia la începutul secolului al XIX-lea¹¹³.

Și la dezgroparea osemintelor, familia se îngrijea de oficierea unei slujbe de pomenire, urmată de un praznic și de pomeni, îndreptate către cei apropiați și către săraci. Astfel, familia Ruset a cheltuit la dezgroparea trupurilor marelui vornic Neculai Ruset și a surorii lui, Ecaterina¹¹⁴, care fuseseră înhumați în cimitirul mănăstirii Dancu, 1.820 de lei, împărțind banii între mitropolit și slujitorii lui, egumenul mănăstirii și călugării de aici, lumânări, pomeni, colivă, pâine și bani la săraci¹¹⁵.

Închei aici această cercetare exploratorie, dedicată mai ales ceremoniei de înmormântare și pomenirilor de după moarte, așa cum se pot observa în diate și din listele de cheltuieli, începând din prima jumătate a secolului XVII și până în anii '30 ai secolului al XIX-lea. În curgerea generațiilor, nu am identificat schimbări mari privitoare la ceremonia de înmormântare și la desfășurarea ciclului de pomeniri de după moarte, cu excepția unor detalii, datorate schimbărilor de natură economică și culturală din Moldova. Se diversifică însă, ca expresie a acelorași schimbări, locurile către care testatorii își îndreaptă ajutoarele materiale, în speranța obținerii iertării divine. Pe lângă Biserică, care rămâne principala destinație a acestor ajutoare, de la mijlocul secolului XVIII apare Spitalul de pe lângă mănăstirea Sfântul Spiridon din Iași¹¹⁶, apoi școli, spitale și chiar dorite „case de copii”¹¹⁷ din capitală și din alte orașe ale Moldovei.

¹¹¹ *Călători străini despre Țările Române*, VI, p. 70-71.

¹¹² Ene Braniște, *op. cit.*, p. 406-407.

¹¹³ *Uricariul*, XI, p. 345 (30 ianuarie 1822); Toma G. Bulat, *op. cit.*, p. 188 (10 aprilie 1827); N. Iorga, *Testamentul unui călugăr de la începutul veacului al XIX-lea*, p. 222.

¹¹⁴ Marele vornic Neculai Ruset și sora lui, Ecaterina (căsătorită cu logofătul Depasti), erau copiii lui Iordache Ruset (Baston) și ai Ecaterinei Costandache (Radu Rosetti, *Familia Rosetti*, I, p. 102-103).

¹¹⁵ BAR, Documente istorice, DCCCXLV/53 (aproximativ 1800).

¹¹⁶ Încă de la fondare, Spitalul din mănăstirea Sfântul Spiridon a fost considerat de unii boieri „locul cel mai bun și mai de trebuință” către care trebuiau să-și îndrepte sprijinul material, „pentru pomenirea sufletului” și „ca să fie pentru agiutorul svintii bisărici și a cheltuelii spitalului ce să faci, pentru grija săracilor bolnavi, ci-i aici în târgul Iașii” (ANI, Spiridonie, X/9; 15 februarie 1760).

¹¹⁷ *Uricariul*, XI, p. 50 (30 ianuarie 1822; marele logofăt Constantin Balș dispune ca: „dacă se va hotărî și se va face în orașul Iași vreo punere la cale, pentru vreun orfanotrofion”, atunci fiii săi să-i dea 1.000 de lei în fiecare an).

ANEXĂ

1. 1744 (7253) noiembrie 30.

† Izvod de ce s-au cheltuit la grijile iubit fiului meu, lui Vasilie biv vtori med(elnicer), carele mergând la Țarigrad, din poronca g(o)s(po)d, la mărie sa Ioan Nicolae voevod, domnul Țării Moldovii, i s-au întâmpnat moarte fiului, lui Vasili, la Țarigrad, la Bogdan Serai, la 14 dzile a lui săptevrie, la 6 ceasuri de noapte, iar veste ni-au venit, săpt(evrie) 24, la anii de la Zidire Lumii, 7252 <1743>, iar acum iaste vâlet 7253 <1744> noem(vrie) 30.

Ce s-au cheltuit la pamiñi:

– 42 lei, 11 potronici¹, 1 ban:

† 31 lei, 6 potronici, 6 bani, pe 25 ocali cear(ă), ce s-au luat de la Sandul Jora, câte 50 par(ale) pe ocă;

† 6 lei, 10 potronici pol², pe 5 oc(ă) cear(ă), ce s-au luat ot Nicolai post(elnic), tij așe;

† 4 lei pol pe oc(ă) cear(ă), câte 45 par(ale) oca, făcut(ă) gata, ce s-au mai cumpărat de aici, de la Eș(i);

† 2 lei, o chilă orezu;

† 10 potronici pol, cinci oc(ă) p(o)l nohot;

† 7 potronici pol, o lit(ră) piperiu;

† 6 potronici, 6 bani, doi oc(ă) strafidi;

† 6 potronici, dzéce păpuși smochini mici și o ocă smochini mari, pentru pomeni;

† 5 potronici, 4 bani, pentru poleială de pomene;

† 2 lei, 4 potronici, 8 bani, o camăn(ă) moron și o camăn(ă) carap;

† 6 potronici, o litră tāmăe;

† 10 potronici pol, o ocă untdelemn și o ocă zam(ă) de alămăe;

† 1 leu, 3 potronici, pe 55 strachini;

† 9 bani, șeasă ulcel(e) de groș;

† 1 leu, 1 potronic, un drob de sare;

† 3 potronici, un conțu de hârtie;

† 4 potronici, 8 bani, patru cofe;

† 7 potronici pol pe 48 talgire;

† 1 leu pe 40 linguri simciritu, neaflându-se mai proaste;

† 9 potronici pe dzéce oale de celi maré;

† 2 lei, 6 potronici, 3 bani, pe o dulămiță aba și o păreche ciubotate căputate, lui Ion copilu rus, ce l-am dat de slujba nepotu-mieu, fiind dum(isale) vecin;

† 1 leu, 10 potronici pol, o cădelniță la beserică pentru sufletul lui Vasilie;

† 9 potronici, doi părechi cuțite li-au luat Paraschiva;

† 1 potronic, 1 ban, pe cinci stec(le) de deres la masă, cu una mai maré;

† 1 leu, 6 bani, trei oc(ă) pol horilcă, o șcatulcă;

† 4 potronici pol pe 6 cane mari, câte doi parale și giământate;

† 2 lei, 9 potronici, 6 bani, făclierilor, pentru lucrul făcliilor;

† 2 lei, 3 potronici, de zugrăvitul făcliilor de provod, cu una mai mică;

¹ În text, cuvântul este prescurtat: pt (potronic/potronici).

² În text, cuvântul este prescurtat: pl (pol).

† 2 lei, 1 potronic, 8 bani, ce s-au dat pe la temniță și pe la calici m(i)l(o)stenie, cu mâna Sandului meu;

- † 120 lei, ce s-au dat 12 sărindare, pentru sufletul lui, săracul;
- 10 lei la Maica Precista Golăia, în Eș(i);
 - 10 lei la Agafton săhastru, din codru ot Botășeni;
 - 10 lei la popa Toader de la besereca noastră din Dolniceni;
 - 10 lei la popa Chiriac din Căcărdzéli;
 - 10 lei la popa din Doroșcani, de la Jora;
 - 10 lei popii lui Nicolaei de la besereca noastră de la Scobințeni;
 - 10 lei popii lui Ion de la besereca Banului din Eș(i);
 - 20 lei, doi sărândari la părintele Deonisii de la Bogdan Saraii, din Țarigrad, unde s-au săvârșit;
 - 10 lei la popa Lupul de la besereca g(o)s(po)d din Cotnari;
 - 10 lei popilur de la besereca Roșcăi din Eș(i), unde să chiam(ă) Prepodobna Paraschiva;
 - 10 lei de la besereca din Tălpălari din Eș(i).

M(i)l(o)steniile ce s-au dat cu mâna me:

- † 6 lei, ce s-au dat:
- 1 leu călugărului, sin Lupului vor(nic);
 - 6 potronici altui săhastru de la Ceahlău;
 - 9 potronici Măriuții Burgheloe;
 - 1 leu lui Sila săhastrul ot Putna;
 - 2 lei popi(i) lui Anton din Tălpălari, agiutor la un contăș, pentru sufletul lui Vasilie.

† 11 lei, patru ughi³, un zermacup s-au dat lui Stamatie tretii armaș, cari au luat asupra sufletului său că i-ar fi dat fiu(lui) nostru, lui Vasilie, la Țarigrad, neavând de cheltuială, mărturisind⁴ și log(o)f(ă)tu(l) Tănas(e), fiind și el la Țarigrad.

† 13 lei, 1 potronic pol, cheltuila cailor lui Vasili, de la Țarigrad până la Eș(i), cu mân lui Tănas(e) log(o)f(ă)t, s-au dat lui Tănas(e), precum arată peci a lui.

† 5 lei s-au dat Ursului ot Vist(ierie) pe mărturie lui Ursachi slug(a), ce-au dzis c-ar fi dat Hurmuzachi a Ursului de cheltuială lui Vasili la Țarigrad, fiind bolnav;

† 16 lei, 3 potronici pol, s-au dat lui Andronachi vam(e)ș, zet Calmășul, pe 5 bogasie, câte 3 lei, 3 potronici, ce-au luat Paraschiva, pentru înbrăcăminte ei de jele.

† 24 lei, 2 potronici, 4 bani, s-au dat goștina pe 220 oi la Cârligătură, fiindu goștinar vel post(elnicul), fără) 120 oi, ce-am făcut chivernisală, de nu s-au plătit de goștină.

† 4 potronici, 2 bani, s-au dat unui copil din cas(ă), ce-au venit să pliniască banii goștinii, având izvod și pe la alții.

† 2 lei s-au dat lui Precop cioban din simbria lui, ot ez(i) ce i-au dat Paraschiva.

† 9 potronici s-au cumpărat pândză de cămeșe lui Ion păcurariul, cu dzéce parale păcură, pentru rădván, mergându Paraschiva la Dolniceni, și cu 3 par(ale) tiutiun pentru oi, ce era răioas(e).

† 9 potronici pe o părechi bernevigi aba lui Ion copilul rus.

† 2 lei pol s-au dat lui Dropie pentru niști vin, ce s-au luat la pamente lui Vasili de 40 dzile.

³ De aici rezultă că la această vreme 11 lei valorau 4 ughi.

⁴ În text: „mărtărisind”.

- † 9 potronici s-au dat pe doi coase ce li-au luat Paraschiva în iastă vară.
- † 2 lei s-au dat Sandului Jora, ce i-au fost datorie Paraschiva.
- † 1 leu o părechi mestii, cu papuci, tij Paraschivii.
- † 6 la Ilie croitoriul, pentru zăboanile copiilor, ce-au fost luat de la Ioniță, zet lui Gavrilaş.
- † 1 leu, 7 potronici, 2 bani, ce s-au luat her de s-au tocmnit rădvanul, cându au mersu Paraschiva la Dolniceni, după ce-au venit de la icoana de la Niamț.
- potronici, 4 bani, unui țig(an) a Miclescului;
 - 2 oc(ă) de her pentru potcovitul cailor, când au mersu astă iarnă la Dolniceni.
- † 9 potronici o pătrare sămânță cânepă, ce s-au sămănat Paraschivii.
- † 5 lei am dat lui Toader ot Ciocârlan simbrie lui pe 50 matce.
- † 8 lei lui Toader pas(car) ot Rediu pe 50 matce, simbrie lui din iastă vară.
- † 2 lei Perjului pas(car) ot Rediu, din simbrie lui din 40 matce, bez 2 lei, ce i-au data Paraschiva.
- † 1 potronic, 2 bani, doi ocă păcură pentru rădvan, când au mersu Paraschiva la Dolniceni.
- † 1 leu pol s-au dat unui păsc(ar) pe patru părechi poclăzi și pe o păsă mare de așternut pe pat a Paraschivii, bez 1 leu pol, ce i-am dat eu pe păsle, ce-au lucrat în parte me.
- † 11 lei pe dzéce vite văcăritul ot Cărligătură, bez 30 lei vechi, ce-au dat Paraschiva pe 30 vite, i bez pe 7 vite, ce i s-au rădicat, din 14 vite ce mi-au rădicat văcarii mie.
- † 11 lei, 4 potronici, 8 bani, din văcăritul de la Dolniceni, bez 15 lei ce s-au dat rădicătura g(o)s(po)d, ce-au rădicat Paraschivii și s-au plinit pe 24 vite.
- † 7 lei, 10 potronici, s-au dat lui Miron Ganii, pentru c-au silit de s-au mai rădicat din vitele de la Dolniceni, ce i-am dat 1 ughi ungurescu, amândoi, cu Sandul Jora.
- † 15 lei, 11 potronici = 14 lei, 5 potronici, 6 bani vechi, ce-am dat la desetina de estimpu, bez 30 lei vechi, carte g(o)s(po)d de scutială, i bez 20 lei vechi, ce-au dat Paraschiva cu mân lui Ilie slug(a), din banii ce-au luat pe oi.
- † 1 leu am dat cibote unui copil din cas(ă), ce-au vinit pentru desetina Paraschivii.
- † 1 leu, 9 potronici, au dat Tofana lui Ilie slu(a) Paraschivii.
- † 1 leu, 6 bani, am dat eu lui Ștefan Darie de la mine, cu poronca Paraschivii; pe ce s-au dat:
- 6 potronici, doi coți bogasiu roș;
 - 1 potronic, 2 bani, o chingă;
 - 4 potronici, 2 bani, doi ocă in, câte 6 par(ale);
 - 1 potronic, 2 bani, un pieptine.
- † 38 lei, 3 potronici, la Ene cazacliul, ce-au rămas din zapisul lui Vasilie, precum arată sama ce s-au făcut cu Ene, și pe 47 lei, 8 potronici, ce-am luat de la dum(nealui) vel log(o)f(ă)t și până acum le poartă bașul.
- † 3 lei, 2 potronici, am dat lui Ștefan Chitală, pentru prisăcăritul lui de an, bez 1 leu ce i-au fost dat Vasilie, și s-au plinit pe 50 matce, câte un potronic.
- † 20 lei ce s-au luat de la Ene cazacliul, pentru triaba lui Vasilie, pe ce s-au cheltuit anume să să știe:
- 1 leu pol pe un bogasiu;
 - 2 lei un sucman Dolnicanului, mergându pe lângă car în gios de au adus vin;
 - 4 lei, 2 bani, doi ocă her, ce s-au cercuit niști roate de la carul lui Vasilie, ce-au mersu în gios la vin.

- 2 lei pol circuitul a patru buți, însă un leu gușetului pe doi buți ce-au circuit aice, și doi zloți circuitul a doi buți, ce s-au circuit în gios;
- 1 leu bernevigii lui Gligoraș Maga, mergând în gios an⁵ pe lângă car;
- 9 potronici lui Tărcan ce-au pândărit an viile, bez mâncare ce i-am dat de la mine;
- 11 lei s-au cheltuit la vii, tij an, cu mâna lui Bălan, însă cu răm(ă)șița din hacul vierilor ce nu li s-au fost dat de anțărțu;
- 10 potronici, 8 bani, cheltuiala ficiorului ce-au mersu în gios;
- 13 lei ce s-au luat negoțu de la Andrieș, pentru triaba Paraschivii;
- 3 lei, un bogasiu;
- 3 lei, un astar, pol suvat;
- 2 lei, 3 potronici, 9 coți peteli, cu 5 coți a babii Dochii;
- 11 potronici, 8 dram(uri) ibrișin i leg(ă)tură ață și găitan(e);
- 2 lei, 1 potronici, plata croitorului, cu 3 potronici niști sponce;
- 1 leu blănariului, de blănit tâmbariul și ghiordéia Paraschivii.
- Cheltuiala viilor de la Spărieți, parte Paraschivii, de estimp, pe 3 pog(oane) pol, cu un pog(on) pol ce-au cumpărat Vasile:
 - 17 lei pol vierilor pe 3 pog(oane) pol, câte 5 lei de pog(on);
 - 3 lei pol de tocmit(ul) gardurilor și cheltuiala ficiorilor în trei rânduri, cu mersu în gios, bez parte me pe 2 pog(oane) ce-am dat eu;
 - 1 leu pol s-au cumpărat doi roate la carul Paraschivii;
 - 10 potronici pol circuitul unii buți;
 - 10 potronici s-au dat culegătorilor;
 - 4 potronici pol vama cea mare, la Troțuș, pe un car cu o bute vin.
- † 2 potronici, 4 bani, s-au dat Florii de la Spărieți, cu mân alui Bălan, dzicând că i-au rămas datoriu Vasilie.
 - † 2 potronici, 4 bani, pe patru ocă păcură, pentru car.
 - 1 potronic pe doi bliahuri la car.
 - 4 potronici la Bacău și la Roman, pârcălăbiia.
 - 2 lei lui Gligoraș i lui Tărcan, osteniaia lor, ce-au mărșu pe lângă car, de ș-au cumpărat bernevigi, bez 2 boi ai miei ce-au mersu la carul Paraschivii în șesă boi ...⁶.
 - † 11 lei, 4 potronici pol, s-au plătit trii ciferturi a lui Ștefan Darie, ce-au fost slug(ă) la Paraschiva, câte 3 lei gat(a) la cifert, iar un cifert [un cifert] au dat Paraschiva pe giământate și eu am dat pe giământate, mergând în gios de au tocmit gardurile.
 - † 35 lei, 2 potronici, datorie ce s-au aflat a lui Vasili, precum scrie anumi mai gios, și pe aceștie baș n-am dat.
 - 2 lei lui Cărăcaș arman.
 - 5 lei, 5 potronici, lui Foc(a) cupeț.
 - 15 lei, 3 potronici, lui Andrieș cupeț ot Trii Sv(e)tătele, iaste peci a lui Vasili.
 - 10 lei la Toader Nacul ot Vist(ierie).
 - 2 lei pol la Andreiu Her<me>⁷ziu ot Vist(ierie)⁸.
 - Bașurile ce-am dat pe banii ce-am luat cu datorie:
 - † 34 lei s-au dat lui Hagî Ismail ot Roman:

⁵ Adică, „anul trecut”.

⁶ Dedesubt au fost adăugate două cuvinte, neclare.

⁷ Litere suprascrise, aflate pe margine, care au fost tăiate, când s-a îndreptat hârtia.

⁸ Urmează o jumătate de pagină albă.

– 22 lei pol pe 250 lei, pe dzéce luni un baș;

– 6 lei un baș pe 100 lei, însă pe 8 luni;

– 6 lei pe 150 lei, însă 5 luni.

† 34 lei la Ene cazacliu ot trei Sv(e)titeli pe 100 lei, în 12 luni.

† 1 leu pol s-au dat lui Toader pris(ăcar), carul ce i-au rămas Vasilie din anul trecut.

† 7 lei, 4 potronici, ce-au dat Sandul Paraschivii.

Iar peste tot, toată cheltuiala și cu alte trebuințe, unde ce s-au mai dat, cuprindu:

– 573 lei, 5 potronici, din carii bani au luat pit(arul) Ilie.

– 270 lei pe 135 vedre miere, ce-au dat la Hagi Mahmut beșliag(a) ot Romana și mai rămân să ia de la noru-sa, Paraschiva, să-i dea pe unde au luat pit(arul) Ilie⁹.

– 303 lei, 5 potronici.

Ilie biv vel pit(ar) <m. p.>.

† 2 lei o chil(ă) orez, ci s-au luat de la Ibraim turcul, la 4 dzil(e)

– 3 potronici o ocă strahidi mari, tij;

– 4 potronici o teste polial(ă), tij;

– 1 potronic, 8 bani, 6 păpuși, smochini, tij;

2 lei, 8 potronici, 8 bani.

† Aceste trii sute și șșeă lei s-au dovedit că-i driaptă datorie.

Paraschiva¹⁰.

Andrei Balș spatar <m. p.>; Vasilie Buhăescul biv vel pit(ar) <m. p.>.

Vel log(o)făt am iscălit, ca să nu se schimbe izvodul.

<Pe versoul ultimei file, însemnări din aceeași vreme>: † 503 lei ai Ganii; 58 lei bașurile în dos; 561 lei Eni Foca¹¹; 573 lei, 5 potronici, 3 bani.

Ce-am luat dintr-acești bani:

20 lei, 135 vedere miere, ce s-au dat lui Hagi Ismail din Roman și mai rămân.

303 lei, 5 potronici, 3 bani.

<Pe prima pagină, un rezumat scris de altă mână, la mijlocul sec. XVIII>: Izvod de niști cheltueli a pit(arului) Iliei și a Paraschivii, soțul său, cari pominesc și de Sandul Jora. Esti iscălit și Andrii Balș spatar și alții, <continuat la început de sec. XIX>: din 7253 <1744> noemvrie 30.

BAR, Documente istorice, LXXXVI/79. Orig., hârtie lungă, dreptunghiulară, legat într-un caiet, cerneală neagră.

2. 1759 (7267) aprilie 4.

Celi ce s-au cheltuit la îngropare răpăosat fiului dumisale, Dumitrașco Păladi vist(iernic).

Leat 7267 <1759> aprilie 4.

⁹ De la „săi dea”, scris de altă mână.

¹⁰ Amprentă digitală.

¹¹ „561 lei Eni Foca”, tăiat cu o linie.

Lei	bani	Celi ce-au dat bașe Foti și nu s-au plătit:
40		o cănașă(ă) cu flori de fir, de s-au pus împrejurul nășălii; coți sandal roș, de căptușit racla; coți șiret; ținte galbene.
37 pol		pentru 30 ocă ceară, luminile, câte 50 parale oca, ce li-au dat Toader făclier și nu i s-au dat banii. Și i s-or plăti și lui Toader făclier.
		Alte cheltueli ce s-au făcut, cu bani gata, cari s-au luat înpromut de la Visterii:
2	6	bogasi albe 2;
1		5 coți bogasiu roș, basma;
3		8 basmale de târg;
	72	2 ocă stafidi mari;
	54	2 ocă smochini;
	90	polială de pomeni;
1	110	ocă confeturi;
	75	1 litră zahar;
	60	posmag, flori di colivă i chiri celui ce-au dus pâni la mănăstiri.
		Tij altă cheltuială:
2	90	raspetii, cu sandal cu tot;
1		gătire raclii;
8	30	3 ughi la trei arhierei;
5		la egumeni câte o leiți;
10		la preuți de țară i monași;
10		la norod, adică la poartă;
7 pol		600 pâni câte pol para;
4		cetiri stâlpilor, însă:
		2 lei la preut ot Sfeti Dimitrie;
		1 leu la Danco și
		1 leu la Sfeti Sava.
2		la clopot;
7		ce i-am dat eu din mână la săraci, la copii(i) școalii, i pentru făcliile breslilor, și dascalilor ce-au cântat, i diiaconilor și altor clirici ai arhiereilor, i ostiniala fâmeilor ce-au făcut pomenile și la alte mărunțușuri, ce s-au dat cu paraoa.
69	96	fac cheltuiți, afară din 30 ocă ceară i canavața și ate ce s-au luat de la bașe Foti.

BAR, Documente istorice, LXXXVI/137. Orig., hârtie difolio, lungă, dreptunghiulară, cerneală neagră.

3. 1779 martie 10.

Izvod de banii ce s-au cheltuit cu îngropare și grijile răpăosatului Ion Balș, după cum în gios să arată. 1779 martie 10.

Lei	bani	La îngropare prin mâna lui Vasile Timuș;
	72	12 alămăi la pomeni;
1	24	poliială;
	15	cahfe;
	15	hârtie albă;
	57	smochine;
1		2 ocă strafide roșii;
6		3 ocă zahar;
4		2 ocă cofeturi;
	15	covrigi;
	21	o scoarță la raclă;
	30	posmagi la pomeni;
10		la bisărici, pentru trasul clopotelor;
1	60	6 scânduri pentru raclă;
1		nămala cortului;
	15	chinăvari la colivă;
	54	trei coți astari la groapă;
1	60	200 cărămizi;
	15	chiri pentru adus cărămida;
1		petrarilor ce-au zidit groapa;
	15	cărătorilor de apă;
1		o părechi mestei pentru răpăosatul;
	33	frânghie;
2		pentru făcutul raclii;
	27	masline și icre la ostenitori;
	48	o ocă horilcă;
	15	ciocliilor pentru mâncare;
2	30	o ocă ceară, cu 10 parale o lumânare, ci s-au pus la sfeșnic, din care ceară s-au făcut toiagul și cruce;
	30	bumbac;
	60	tămâie i zmirnă;
	24	posmagi, tij la colivă;
	6	la 2 slujitori, ci s-au aflat ostenind;
	9	alegătorilor de grâu;
	15	cuie de her la raclă;
5	60	ce s-au dat la un episcop, cu logofătul Gheorghii Carp, afară de 6 galbini, ci s-au dat, însă 4 galbini mitropolitului și 2 galbini la un episcop, cu Ilie Hermeziu;
2		lui arhidiiakon;
2		la 2 diiaconi, ce-au fost înbrăcați;
2		la protopsalt;
3		la 4 preuți ai mitropolitului;
1	60	iconomului;
1		la al doile psalt;
	90	diiakonului părintelui Chesarie;
3		la 4 egumeni;
2	60	dohovnicului;
4		o basma, tij;

5	60	o basma pentru părintele mitropolitul;
4	78	un galbăn unguresc, ci s-au dat la cruce, cu care s-au
		îngropat;
50	42	orți ci s-au dat la preuții ce-au fost la prohod i parale la norod;
12		la 12 făclii a breslilor;
4		la ciocli, cu starostile lor;
4		pentru zugrăvitul răspetiei;
1		la toți armășeii ce s-au aflat ostenitori, pentru mâncare;
8		pentru 27 stâlpi i 6 psaltiri, ci s-au cetit;
12	60	500 pâini, ci s-au dat la norod;
	60	lemnii la coptul pomenilor;
	12	chirie carului ce-au adus pâine;
3		2 brâie cu mătăasă;
	60	ținte galbene;
13	60	8 basmale de mătăasă, însă 4 câte 70 parale și 4 câte 65 parale;
8	60	8 coți sandal roș;
3	60	36 coți șăret galbăn;
4		4 coți sandal albu;
80		10 coți știofă, câte 8 lei cotul, cu Toader Carpu;
75		zăci ocă făclii ceară;
16	60	6 galbini zeri ¹² , ce s-au dat la arhieriei ot Ilie Hermeziu.
371	87	fac, cari să cuprind în izvodul lui Vasăle Timuș.

Cu Toader Carp, la griji:

46	42	la grija de 3 zăle, însă:
		lei bani
	1	12 2 ocă strafidé;
		36 2 păpuși smochine;
		45 posmagi, cu covrigi;
	1	poliială;
		45 alălmăi:
	14	7 ocă lumănări;
		12 mieri pentru colivă;
	3	aluat pentru pomeni;
	1	pol ocă zahar;
	14	102 orți și parale la preuți și la săraci;
	3	arhierelui;
	5	200 pâini;
	1	60 la cântăreți;
		90 la un diiacon.
	46	42 fac
48	45	la grija de 9 zăle, însă:
	1	12 2 ocă strafide;
		36 2 păpuși smochine;
		45 posmagi și covrigi;
	1	poliială;

¹² Așa în text; vezi și mai jos, la pomenirea de nouă zile.

		45	alămăi;
	12	60	6 ocă, 100 dram(uri) lumănări ceară;
		12	mieri;
	1		pol ocă zahar;
	13	75	la preuți și la săraci, orți și parale;
	2	60	la 2 diiaconi;
	2		la 2 cântăreți;
	5	60	2 galbeni zeri arhiereului;
	5		200 pâini;
	3		aluat pentru pomeni.
	48	45	fac.
56	96		la grija de 20 zăle, însă:
	1	12	2 ocă stafide;
		36	2 păpuși smochine;
		45	posmagi și covrigi;
	1		poliială;
		15	mieri;
		12	meri;
	1		pol ocă zahar;
		15	grâu;
		12	cafe;
	14		7 ocă lumănări ceară;
	8	30	3 galbini zări arhiereului.
	2		la 2 diiaconi;
	2		la 2 cântăreți;
	17	75	ori și parale la preuți i diiaconi;
	5	4	228 pâini;
	3		aluat pentru pomeni.
	56	96	fac.
55	87		la griji de 40 zăle, însă:
	1	12	2 ocă strafide;
		36	smochine;
	46		posmagi și covrigi;
	1		poliială;
		15	mieri;
		12	meri;
	1		pol ocă zahar;
		15	grâu;
		12	cafe;
	14	60	7 ocă, 100 dram(uri) lumănări ceară;
	8	30	arhiereului;
	2		la 2 diiaconi;
	2		la 2 cântăreți;
	16	90	orți și parale la preuți și diiaconi;
	5		200 pâini;
	3		aluat.
	55	87	fac.
49	39		la grija de la anul, însă:
	4	60	45 ocă aluat;

	3	60	140 pâini;
	8	30	arhiereului;
	13		6 ocă făclii de ceară;
	1		10 ocă vin la temnițe;
	1		strafide;
		60	smochine;
	1		poliială;
		54	9 portocale;
	1		pol ocă zahar;
	2		la 2 diiaconi;
	11	75	la preuți și la norod;
	1	60	la 2 cântăreți.
	49	39	fac.
30			pe 11 coți aclaz.
8			fimeilor ce-au făcut pomenile la toate grijile.
666	36		fac.
Ce s-au mai dat:			
100			răpăosatului la boală di cheltuială, cu 50 lei ot Ștefan Hermeziu;
150			ce s-au dat la dumnealui logofătul Lupul Balș, pentru sărindare răpăosatului;
70			ci s-au dat, tij la dumnealui logofătul Lupul Balș, cu mâna lui Ilie Hermeziu, pentru datoriile răpăosatului.
986	36		fac, adică noao sute optuzăci și șasă lei, triizăci și șasă bani fac.
Manolachi stolnic <m. p.>.			

<Pe f. 2 v., o însemnare contemporană>: Izvod de banii ce s-au cheltuit cu grijile fratelui Ioniță. 986 lei, 36 bani.

ANI, Documente, MXLII/1. Orig., hârtie, hârtie lungă, dreptunghiulară, cerneală neagră.

ASPECTS OF THE CULT OF THE DEAD IN MOLDAVIA (SEVENTEENTH – EARLY NINETEENTH CENTURIES). BETWEEN LITURGICAL NORM AND SOCIAL PRACTICE (Summary)

Keywords: rites of burial, commemorations, Moldavian testaments, cultural changes, mid-eighteenth century.

The present study offers preliminary findings on the rites of burial and post-mortem commemorations that draw on Moldavian testaments and lists of expenses from the early seventeenth century to the third decade of the nineteenth century. Across several generations there are no observable shifts in the patterns of funeral and commemorative rites, apart from some details due to economic and cultural changes in Moldavia. Notable changes are visible in the diversification of sites chosen by testators as recipients of their bequests made in the hope of gaining redemption of their souls and obtaining divine forgiveness. The Church remained the main recipient, but, starting from the mid-eighteenth century, the list of recipients grows and includes the Hospital of the St. Spiridon Monastery in Iași, as well as other hospitals and schools, and even planned “homes for children” (orphanages) in Moldavia’s capital city and towns.

(Traducere de Angela Jianu)

ANDREI BORDEIANU*

**DE LA FUNERALII NAȚIONALE (1903)
LA INAUGURAREA STATUII (1904).
POSTERITATEA LUI GEORGE D. PALLADE**

Funeraliile politicianilor de la finele secolului al XIX-lea și în primele decenii ale celui următor reprezentau evenimente pe care ziarele, fie de orientare liberală, fie conservatoare, le tratau cu minuțiozitate. Contextul în care avea loc trecerea la cele veșnice putea amplifica interesul gazetarilor. Astfel că, în cazul funeraliilor naționale, ritualurile aferente deveneau parte a vieții colectivității¹, ieșind din spectrul privat; deoarece țara însăși îl „pierdea” pe defunct, nu doar familia. Însă, în anumite cazuri, cel plecat beneficia și de ridicarea unei statui în memoria sa. Istoricul Liviu Brătescu corela ridicarea monumentelor publice cu o etapă importantă a procesului de europenizare a statului român, practica fiind preluată din modelul francez de cristalizare a unei ideologii naționale². La rândul nostru ne raportăm la statui drept un factor social materializat într-un proces de modernizare³; însă, în cadrul demersului de față, încercăm să vedem dacă factorul politic a jucat un rol important în ridicarea statuii lui G. D. Pallade ori dacă această inițiativă a aparținut societății, căreia, în mod teoretic, îi era livrat monumentul. Vom reliefa, deopotrivă, particularitățile prin care s-a evidențiat cazul lui G. D. Pallade, modul în care politicienii au utilizat decesul unui fruntaș liberal în vâltoarea luptelor politice, dar și impactul provocat de dispariția sa fizică pe termen scurt și mediu, punând accentul pe posteritatea acestuia.

Pentru conturarea demersului nostru am utilizat diverse surse: documente inedite și editate, periodicele vremii, dar și diverse relatări din epocă. Din punct de vedere metodologic amintim lucrările istoricilor Andi Mihalache⁴ și Liviu Brătescu⁵. De altfel, motivația noastră pentru conturarea acestui demers este într-o strânsă legătură cu faptul că istoricii menționați au stăruit mai ales asupra cazurilor personalităților istorice (Ștefan cel Mare, Mihai Viteazul etc.) ori a oamenilor politici de prim-rang (I. C. Brătianu, Mihail Kogălniceanu ș.a.). În plus, istoriografia l-a trecut deseori cu vederea pe G. D. Pallade, iar o bună parte din ipotezele pe care le-am formulat trebuie nuanțate. Ne propunem,

* Masterand, Facultatea de Istorie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași; e-mail: andrei6910@yahoo.ro.

¹ Andi Mihalache, *Mănuși albe, mănuși negre. Cultul eroilor în vremea dinastiei de Hohenzollern*, Cluj-Napoca, Editura Limes, 2007, p. 19.

² Liviu Brătescu, *Liberali versus conservatori. Monumente publice și memorii concurente în România modernă (1866-1914)*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2015, p. 13-14.

³ *Ibidem*, p. 18.

⁴ Andi Mihalache, *op. cit.*, p. 7-29.

⁵ Liviu Brătescu, *op. cit.*, p. 13-39.

astfel, să „testăm” veridicitatea unor informații perpetuate de-a lungul anilor, unele referitoare la asocierea dispariției fizice a lui G. D. Pallade cu inaugurarea monumentului. În această direcție, o prezentare a parcursului său biografic, chiar și în mod succint, se impune, deoarece, fără a-i cunoaște viața și activitatea politică, ne-ar fi aproape imposibil să înțelegem pe deplin impactul pe care decesul său l-a avut.

G. D. Pallade s-a născut pe 20 ianuarie 1857, în orașul Bârlad din Principatul Moldovei⁶. Părinții acestuia au fost Dumitru Pallade, de profesie negustor, mai exact „un sărac băcan din mahalalele Bârladului”⁷, și Chirichița Pallade, născută Vârnav-Liteanu⁸, care s-a ocupat cu croitoria, fără a avea câștiguri financiare semnificative⁹. Tatăl a decedat pe când G. D. Pallade avea șapte ani, în 1864¹⁰, însă familia a continuat să locuiască în clădirea cu numărul 97 de pe Strada Principală a Bârladului, una dintre casele de lângă „grădinița” parcului¹¹. Studiile primare și liceale le-a făcut în orașul său natal. S-a evidențiat drept un elev merituos, care obținea an de an diverse premii, făcând parte din generația 1876 de absolvenți ai Liceului „Gheorghe Roșca Codreanu”¹². Pentru studiile universitare a ales Bucureștiul în detrimentul Iașului, devenind licențiat în Drept, în anul 1880, cu lucrarea *Reprezentățiunea în materie succesorală*, un studiu istorico-juridic de 103 pagini¹³. La scurt timp, G. D. Pallade a intrat în magistratură, fiind numit substitut de procuror la Tribunalul județean din Brăila¹⁴. Acolo, în timpul unui proces, l-a întâlnit pe Petre Grădișteanu, a cărui secretar personal a fost aproximativ trei ani. Bătrânul liberal i-a facilitat, în urma unei discuții cu Dimitrie Giani, ministrul Justiției la acea vreme, mutarea ca avocat în Baroul din București¹⁵.

Pe lângă avocatură, G. D. Pallade a colaborat la ziarul „Românul” lui C. A. Rosetti, împărtășind ideile politice ale acestuia, în speță susținerea libertății presei și înființarea colegiului unic¹⁶. Astfel, Pallade s-a înscris în Partidul Național Liberal în 1884, candidând la cel de-al doilea rând de alegeri din același an (cu ocazia revizuirii Constituției), pe listele Colegiului al II-lea din județul Tutova, unde a și fost ales¹⁷. După

⁶ BAR, Secția manuscrise G. D. Pallade, Jurnal, cota 4892, 20 noiembrie 1896 – 28 februarie 1897, f. 45 v.; Direcția Județeană a Arhivelor Naționale Buzău, Colecția de Stare Civilă pentru căsătorii, oraș Buzău, 1893, nr. 66. În cazul unei erori, precum greșirea anului nașterii, semnătura sa nu ar fi fost prezentă pe actul de căsătorie. Deopotrivă, Pallade nota în jurnalul său faptul că pe 20 ianuarie 1897 a împlinit 40 de ani. Asupra datei sale de naștere am identificat mai multe ipoteze, în unele lucrări fiind specificat anul 1858 ca cel al nașterii sale, însă noi considerăm verosimilă data de 20 ianuarie 1857.

⁷ „Adevărul”, anul XVI, nr. 4968, 31 mai 1903, p. 5.

⁸ Sabina Cantacuzino, *Din viața familiei Ion C. Brătianu 1821-1891*, ediția a III-a, revăzută, Introducere, note, indice și ediție îngrijită de Elisabeta Simion, București, Editura Humanitas, p. 225.

⁹ „Vocea Tutovei”, anul IX, nr. 14, 1 iunie 1903, p. 1.

¹⁰ Direcția Județeană a Arhivelor Naționale Buzău, Colecția de Stare Civilă pentru căsătorii, oraș Buzău, 1893, nr. 66.

¹¹ „Adevărul”, anul XVI, nr. 4966, 29 mai 1903, p. 2.

¹² „Paloda”, anul XX, nr. 22, 29 mai 1903, p. 1. A se vedea și Oltea Rășcanu-Gramaticu, *Personalități bârlădene*, vol. 2, Iași, Editura PIM, 2012, p. 137.

¹³ Florin Rotaru, *Bibliografia cărții bucureștene de la origini până în prezent, 1494/1918*, Partea I, vol. III, L-Q, București, Editura Biblioteca Bucureștilor, 2007, p. 563.

¹⁴ „Adevărul”, anul XVI, nr. 4965, 28 mai 1903, p. 2.

¹⁵ *Ibidem*. A se vedea și „România Liberă”, anul V, nr. 1289, 1 octombrie 1881, p. 3. În cel din urmă ziar, regăsim următoarea însemnare: „George D. Pallade, îmbrățișând cariera de avocat, se însărcinează a susține procese înaintea tuturor instanțelor judecătorești. Orele de consultație de la 4-6 p.m. la domiciliu, Calea Victoriei nr. 140”.

¹⁶ George D. Nicolescu, Albert Hermely, *Deputații noștri 1895-1899*, București, Editura Librăriei Carol Müller, 1896, p. 285.

¹⁷ Mihai Sorin Rădulescu, *Elita liberală românească 1866-1900*, București, Editura ALL, 1998, p. 151. A se vedea și BAR, Secția manuscrise G. D. Pallade, Jurnal, cota 4887, 10 septembrie 1889 – 31 martie 1891, f. 60 v.

dispariția fizică a lui C. A. Rosetti, G. D. Pallade a demisionat din PNL, continuând lupta contra guvernului I. C. Brătianu alături de Dumitru Brătianu, ca membru al Comitetului Executiv al Partidului Liberal-Democrat¹⁸. În pofida campaniei puternice de opoziție dusă contra „vizirului”, G. D. Pallade a fost numit membru atât în Comitetul Central, cât și în Comitetul Executiv al PNL, în urma *reconcilierii elementelor liberale* din mai 1890, materializată în unificarea politică a Partidului Național Liberal și a Partidului Liberal-Democrat¹⁹. Nu după mult timp, liberalul bărlădean s-a apropiat de D. A. Sturdza, fiind unul dintre cei mai aprigi susținători ai săi. De altfel, i-a fost fidel președintelui PNL până în ultima clipă, după cum vom vedea în cadrul demersului de față.

G. D. Pallade s-a dovedit a fi un bun executant al politicilor lui D. A. Sturdza, bucurându-se totodată de o popularitate crescândă în rândul PNL, venită îndeosebi din partea tineretului liberal care colabora la „Gazeta Poporului”, oficiosul înființat și patronat de către fruntașul bărlădean²⁰. Astfel, președintele PNL, Dimitrie Sturdza, i-a încredințat lui G. D. Pallade, până în 1902, cu un an înainte de deces, conducerea mai multor ministere. A deținut portofoliul Domeniilor, al Justiției, de două ori pe cel al Finanțelor și finalmente pe cel al Internelor²¹. Însă, problemele de sănătate l-au determinat în repetate rânduri să renunțe la aceste demnități. Bunăoară, în 1896 a demisionat din cauza procentului ridicat de zahăr din sânge, diabetul provocându-i dificultăți în a-și îndeplini atribuțiile de ministru²². În 1902, la începutul anului, G. D. Pallade și-a anunțat retragerea din funcția de ministru al Finanțelor²³, sănătatea primând, și în noiembrie (același an) era anunțată trecerea Internelor către Vasile Lascăr, după multe negocieri²⁴.

Cu toate că problemele de sănătate ale lui Pallade erau cunoscute, afecțiunile sale fiind deseori satirizate de către ziarele opoziției, decesul său a fost amplu mediatizat în epocă din pricina contextului politic. Astfel, guvernul prezidat de către D. A. Sturdza a fost acuzat de complicitate într-o afacere de corupție: chestiunea tragerilor false de la Finanțe, al cărei principal protagonist, susținea opoziția, a fost directorul Casei de Depuneri, în speță I. Pictorian, dar sprijinit de președintele Consiliului de Miniștri, cu acordul și știința lui Pallade, ministrul Finanțelor la acea vreme²⁵. Deși nu am reușit să identificăm documente care să releve informații din culisele „tragerii false”, presa vremii oferă o imagine de ansamblu asupra acestei afaceri de corupție.

Presiunile opoziției nu puteau fi ignorate, astfel că D. A. Sturdza a convocat o întâlnire a guvernului, unde s-a supus la vot darea în judecată a lui Pictorian. Emil Costinescu, V. Lascăr, C. Stoicescu și Spiru Haret au susținut această acțiune. Pe de altă parte, Ionel Brătianu s-a abținut, iar Sturdza s-a pronunțat contra, fapt care a stârnit

¹⁸ Anastasie Iordache, *Dumitru Brătianu. Diplomatul, doctrinarul liberal și omul politic*, București, Editura Paideia, 2003, p. 328. A se vedea și Ion Bulei, *Conservatori și conservatorism în România*, București, Editura Enciclopedică, 2000, p. 124.

¹⁹ Grigore Crăciun, *Guvernarea național-liberală 1895-1899*, teză de Doctorat, Iași, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, 2009, p. 91.

²⁰ „Gazeta Poporului”, anul I, nr. 1, 1/13 februarie 1895, p. 1. Abonamentele pentru cititori erau pe un an (16 lei), șase luni (8 lei) și pe trei luni (4 lei).

²¹ Ion Mamina, Ion Bulei, *Guverne și guvernanți (1866-1916)*, București, Editura Silex, Casa de Editură, Presă și Impresariat SRL, 1994, p. 224.

²² BAR, Secția manuscrise G. D. Pallade, Jumal, cota 4891, 26 iunie 1896 – 20 noiembrie 1896, f. 40 v.

²³ „Voința Națională”, anul XIX, nr. 5062, 20 ianuarie/2 februarie 1902, p. 1.

²⁴ Idem, nr. 5304, 24 noiembrie/7 decembrie 1902, p. 1.

²⁵ „Epoca”, anul IX, nr. 1407-133, 19 mai 1903, p. 1. Alexandru Marghiloman a fost cel care a adus în atenția opiniei publice această afacere de corupție, pentru a discredita imaginea guvernului liberal.

suspiciuni referitoare la implicarea sa directă în afacere²⁶. Numele lui G. D. Pallade a fost inevitabil aruncat în lupta politică, chiar dacă acesta se retrăsese din activitate pentru a-și vedea de sănătate. Inițial, liberalul bârlădean a trimis o scrisoare publică în țară, prin care se deculpabiliza (se afla într-o stațiune din Italia, la tratament), dar fără a avea succes²⁷. În acest context, Pallade a anunțat organizarea unei întruniri publice la Bârlad, pentru a lămuri cele petrecute la departamentul Finanțelor. Evenimentul era, desigur, unul politic. Ziarele opoziției vedeau cu ochi buni această acțiune personală, sperând că Pallade va da în vileag implicarea lui D. A. Sturdza în afacerea de corupție²⁸, discreditând astfel imaginea guvernului în ansamblu. Întrunirea era astfel programată pentru 25 mai 1903, în sala Iasculowski din Bârlad²⁹. Se preconiza că mai mulți politicieni liberali vor veni în reședința județului Tutova, îndeosebi cei ostili guvernului prezidat de către D. A. Sturdza³⁰.

G. D. Pallade a fost primit cu mare fast în orașul său natal, cazându-se pe 24 mai, pentru câteva zile, la Hotelul Europa³¹. În cadrul întrunirii propriu-zise nu au participat atât de mulți fruntași liberali precum se preconiza. De altfel, regăsim publicată o notă trimisă tuturor alegătorilor de la colegiul I și al II-lea din județ, prin care subprefectul Tutovei le cerea să fie prezenți la întrunirea lui Pallade³². În același timp, circulau zvonuri conform cărora liberalul bârlădean ar fi primit două telegrame de la București din partea lui Sturdza, într-una din ele fiind scris: „Rugăm fii cu prudență asupra celor ce ai să spui”³³. Informațiile menționate pot fi cu greu probate, dat fiind faptul că acestea se regăsesc în rândul ziarelor de orientare conservatoare, junimistă ori socialistă. Cert este că guvernul nu a rămas pasiv, ci a hotărât darea în judecată a lui Pictorian, însă acest lucru era programat după întrunirea de la Bârlad, unde G. D. Pallade a avut un ton extrem de moderat față de guvern, atribuind integral vina falsurilor de la Finanțe lui Pictorian și atacându-i, concomitent, destul de aspru pe conservatori și junimiști³⁴. Observăm, așadar, că Pallade a urmat întocmai politica guvernului, căci la finalul întrunirii prezidate de către Stroe Belloescu a fost votată următoarea moțiune: „Adunarea, ascultând discursul d-lui G. D. Pallade, vestește campania calomnioasă dusă contra d-sale și aprobă activitatea sa politică, atât ca ministru, cât și ca reprezentant al colegiului I de Tutova”. Era propusă și trimiterea unei telegrame de susținere guvernului liberal³⁵.

Consecințele întrunirii publice de la Bârlad au fost unul mai degrabă simbolice. George D. Pallade s-a raliat, în mod public, la politica guvernului față de „afacerea de la Finanțe”, acest moment putând fi corelat cu revenirea sa în vâltoarea luptelor politice. Liberalul bârlădean a declarat, deopotrivă, că la momentul „tragerii false” era în concediu, interimatul fiind la Spiru Haret³⁶. Pe de altă parte, Alexandru Marghiloman nota în jurnalul său următoarele: „10 decembrie – Emanuel Culoglu mi-a afirmat sub

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ „Adevărul”, anul XVI, nr. 4951, 14 mai 1903, p. 1.

²⁸ „Epoca”, anul IX, nr. 1409-135, 21 mai 1903, p. 1-2.

²⁹ „Voința Națională”, anul XX, nr. 5445, 28 mai/10 iunie 1903, p. 2.

³⁰ „Epoca”, anul IX, nr. 1409-135, 21 mai 1903, p. 2.

³¹ „Adevărul”, anul XVI, nr. 4986, 31 mai 1903, p. 5.

³² „Epoca”, anul IX, nr. 1415-141, 27 mai 1903, p. 3.

³³ *Idem*, anul IX, nr. 1416-142, 28 mai 1903, p. 3.

³⁴ Discursul lui Pallade din 25 mai poate fi regăsit în mai multe numere ale ziarului de orientare liberală „Paloda”, publicat fragmentar („Paloda”, anul 22, nr. 25-33, iunie-august 1903).

³⁵ „Voința Națională”, anul XX, nr. 5445, 28 mai/10 iunie 1903, p. 3.

³⁶ Muzeul Universității din București, Președinția Consiliului de Miniștri, nr. 616, 30 iunie 1901; documentul este scanat și postat pe site-ul instituției menționate.

taină că, atunci când Pictorian a făcut falsa tragere pentru Stat, a scris lui Palade, care printr-o cartă i-a *mulțumit*. Deci Palade știa, afirmă Culoglu³⁷. Din păcate, la acest moment al cercetării noastre, nu am identificat izvoare prin care să putem contura aspecte din culisele acestei afaceri. Bunăoară, jurnalele lui Pallade s-au dovedit de o importanță semnificativă, însă liberalul bârlădean a încetat să mai scrie din luna august, anul 1900³⁸. Cert este că fără știința lui D. A. Sturdza nu s-ar fi putut realiza această „tragere”.

Chiar și așa, acțiunea personală a lui G. D. Pallade se afla în centrul atenției publice din două considerente. Opoziția spera ca acesta să dea în vileag acțiunile guvernului, iar liberalii favorabili Consiliului de Miniștri nu doreau decât cumpătare și moderație în declarațiile sale. Ulterior, autoritățile locale din Bârlad, pentru a marca starea de sărbătoare în care se afla orașul, au hotărât organizarea unui banchet în Grădina Publică, pe 26 mai, în cinstea lui Pallade și a amicilor săi politici³⁹. Datorită relatărilor din epocă, putem oferi o imagine de ansamblu asupra ultimelor clipe din viața liberalului bârlădean. Astfel, banchetul a început în jurul orei 10 dimineața „în sunetul muzicii Regimentului 12 de dorobanți, la care au luat parte vreo sută de comeseni”⁴⁰. Pallade stătea în capul mesei, toată atenția publicului fiind îndreptată către dânsul. Cel dintâi care a luat cuvântul a fost V. G. Morțun, declarând că „dușmanul lui Pallade e stăpânirea veche, boierească, care e contra democrației românești, care nu vede cu ochi buni cum un fiu de negustor sărac să se ridice așa de sus. Boierilor nu le-a venit la socoteală vița lui de negustor”⁴¹. În tot acest timp, conform martorilor, Pallade părea abătut⁴². A luat cuvântul în jurul orei 11:40, vorbind aproximativ 10 minute. Discursul său – prin care făcea apel la unitatea liberalilor și la o mai strânsă legătură între cei vârstnici și tineri în viața politică⁴³ – a căpătat ulterior valențele unui testament politic, fiind ultimele cuvinte rostite. Vocea sa devenea tot mai slăbită. La un moment, având atenția îndreptată către tineretul liberal, s-a oprit din vorbit și a căzut mort cu capul într-un buchet de flori. Medicii prezenți la banchet au încercat să-i ofere primul ajutor, dar fără succes. Cauza decesului a fost paralizia cordului din cauza miocarditei și arteriosclerozei⁴⁴.

Vestea s-a răspândit destul de repede prin fir telegrafic până la București. Un gazetar al ziarului „Universul” nota că, „imediat ce am primit această telegramă, am expus-o la vitrina magazinului de muzică Feder, din Calea Victoriei, unde un public foarte numeros se îngrămădea să-i citească cuprinsul”⁴⁵. De asemenea, gazetarii vremii au constatat la unison că în Bârlad domnea o stare de îngrijorare:

[...] mărturisesc că de 50 de ani de când cunosc Bârladul niciodată n-a domnit în târg atâta durere și atâta tristețe. Se vedea lumea alergând spre grădină să se convingă dacă moartea lui Pallade e un vis sau o realitate, [...] orașul a fost imediat pus într-un doliu adânc⁴⁶.

³⁷ Alexandru Marghiloman, *Note politice 1897-1924*, vol. I, București, Editura Institutului de Arte Grafice „Eminescu”, 1927, p. 37.

³⁸ Gabriel Ștrempel, *Catalogul manuscriselor românești*, vol. IV, București, Editura Științifică, 1992, p. 150-151.

³⁹ „Adevărul”, anul XVI, nr. 4965, 28 mai 1903, p. 1.

⁴⁰ „Voința Națională”, anul XX, nr. 5445, 28 mai/10 iunie 1903, p. 3.

⁴¹ „Adevărul”, anul XVI, nr. 4965, 28 mai 1903, p. 5.

⁴² *Ibidem*.

⁴³ „Voința Națională”, anul XX, nr. 5445, 28 mai/10 iunie 1903, p. 3.

⁴⁴ Direcția Județeană a Arhivelor Naționale Vaslui, Colecția de Stare Civilă, oraș Bârlad, cota 5/1903, nr. 281.

⁴⁵ „Universul”, anul XXI, nr. 143, 28 mai 1903, p. 1.

⁴⁶ „Paloda”, anul XXII, nr. 22, 29 mai 1903, p. 1.

Această stare a fost amplificată și de faptul că mai mulți bărlădeni ieșiseră pe străzile orașului pentru a-l întâmpina pe Pallade în drumul său spre gară, unde avea tren la 12:45, pentru a se întoarce la București. Cadavrul a fost transportat cu trăsura până la spitalul din Bârlad, fiind depus, după îmbălsămare, în capela instituției, de unde a fost luat un instantaneu fotografic⁴⁷. Totodată, ziarele de orientare liberală au apărut cu un chenar negru, semn al doliului organizațiilor din țară.

Fiind vorba despre un fruntaș liberal, ministru în mai multe rânduri, autoritățile de la centru – căci liberalii erau la putere – trebuiau anunțate cât mai rapid pentru a da directivele referitoare la ceremoniile funerare. Concomitent cu banchetul din Bârlad, avusese loc în Sinaia târnosirea bisericii Sfânta Treime, unde era prezentă familia regală alături de membrii guvernului: „[...] regina a plâns la auzul știrii că Pallade a murit. Tot așa și doamna Zoe Sturdza. Miniștrii erau cu toții consternați”⁴⁸. La scurt timp, membrii guvernului au plecat spre București, fiind convocat la sediul Ministerului de Interne întreg Consiliul de Miniștri; era o întrunire la care a luat parte și Take Protopopescu, în calitate de amic intim al liberalului bărlădean. S-a hotărât în unanimitate ca G. D. Pallade să beneficieze de funeralii naționale, toate cheltuielile aferente urmând să le suporte statul⁴⁹. Pe de altă parte, doleanțele familiei defunctului erau luate în considerare. De pildă, regăsim în certificatul de deces al lui Pallade faptul că aducerea rămășițelor pământești la București a fost dorința expresă a familiei⁵⁰, inițial vehiculându-se posibilitatea ca fostul ministru să fie înmormântat în orașul natal.

Amplourea ceremoniilor funerare reprezenta, finalmente, recunoașterea statutului social și a rolului pe care defunctul l-a jucat în viața colectivității⁵¹. În cazul funeraliilor naționale, totul era organizat cu minuțiozitate de către autorități. Se dădea impresia că întreaga colectivitate împărtășește durerea provocată de dispariția fizică a defunctului. Observăm astfel că guvernul, presa și societatea deopotrivă luau parte la acest eveniment de interes public⁵². În acest sens, comitetul de organizare a funeraliilor, compus din fruntașii PNL, a conturat un program care avea să fie respectat întocmai. Programul prevedea organizarea unor slujbe la Bârlad pentru odihna veșnică a celui trecut în neființă. După îmbălsămarea corpului, cortegiul funebru pleca din fața spitalului și „era urmat de toate școlile din localitate, două coruri, trei batalioane din trupele din garnizoană și de o mulțime enormă; circa 6.000 [de] oameni. Cordoanele au fost ținute de d-nii Morțun, Stroe Belloescu, primarul Vidra și C. Stere”⁵³. Cortegiul s-a oprit în fața fostei case a familiei Pallade, unde Theodor V. Ioan a ținut un discurs⁵⁴; apoi își continua drumul până la gară. Siciul a fost depus în vagonul mortuar, atașat trenului accelerat care pleca la miezul nopții spre București⁵⁵. Trenul a făcut mai întâi o oprire la Râmnicu-Sărat. Clopotele din oraș au început să bată, iar la momentul sosirii

[...] erau în gară 20 de preoți, în frunte cu arhiereul; mii de cetățeni, țărani și țărânci îmbrăcate în haine de sărbătoare de pe moșia decedatului Răducești, precum și țărani de pe

⁴⁷ „Universul, anul XXI, nr. 144, 29 mai 1903, p. 1.

⁴⁸ „Adevărul”, anul XVI, nr. 4965, 28 mai 1903, p. 2.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 5.

⁵⁰ Direcția Județeană a Arhivelor Naționale Vaslui, Colecția de Stare Civilă, oraș Bârlad, cota 5/1903, nr. 281.

⁵¹ Andi Mihalache, *op. cit.*, p. 30.

⁵² Adrian-Bogdan Ceobanu, *Funeraliile politice și doliul românilor în timpul domniei lui Carol I*, în „Apulum”, XLVII, 2010, p. 183.

⁵³ „Adevărul”, anul XVI, nr. 4966, 29 mai 1903, p. 2.

⁵⁴ *Ibidem*.

⁵⁵ „Paloda”, anul XXII, nr. 22, 29 mai 1903, p. 2.

moșiile Buda, Bordești și Gura Calîței, unde s-au petrecut odinioară torturile și unde Pallade a făcut cunoscută ancheta⁵⁶.

În drum spre capitală, trenul a oprit și la Ploiești, unde a putut fi remarcat un număr mare de cetățeni.

Întreg Bârladul era cernit, la toate edificiile publice și la locuințele particularilor arborându-se drapele tricolore îndoliate⁵⁷. La Râmnicu-Sărat regăsim aceleași practici, un număr însemnat de prăvălii și case arborând drapelul negru, iar felinarele fiind și ele acoperite cu zăbranic negru. În București erau, deopotrivă, arborate drapele naționale cu crep negru, iar sunetul clopotelor amplifică starea de tristețe⁵⁸. Ședințele Consiliului Comunal au fost suspendate până după înmormântare⁵⁹, Ministerul Domeniilor și-a închis toate birourile în semn de ultim omagiu⁶⁰, iar această inițiativă a fost urmată și de alte instituții. Astfel, doliul nu era unul local, ci național.

Mai mult chiar, lui G. D. Pallade i s-a conferit o „aură” de erou în urma decesului. De pildă, gazetarii de la „Adevărul”, ziar cunoscut pentru criticile aduse liberalilor, îl înfățișa drept omul cinstit *per excellentiam*; dar și ca o victimă a guvernului Sturdza, care îl obligase să-l protejeze pe Pictorian, sacrificând imaginea fostului ministru de Finanțe⁶¹. În acest context, decesul lui G. D. Pallade lua forma unei bătălii politice. Dacă cei ostili guvernului s-au limitat la articole de presă, liberalii au putut instrumentaliza mult mai bine discursul public, prin organizarea ceremoniilor funebre. În pofida faptului că tristețea membrilor PNL nu poate fi pusă la îndoială, dovadă stând relatările unor scene emoționante prin care era evidențiată sincera consternare a lui D. A. Sturdza de pildă⁶², nu este mai puțin adevărat că aceștia au atribuit o mare culpă opoziției⁶³. Bunăoară, deputatul C. Dragu a declarat, în fața Ministerului de Finanțe, instituția ajunsă în mijlocul atâtor intrigi – deci un popas strategic al cortegiului funebru în drum spre biserică –, faptul că opoziția a fost cea care îl omorâse pe Pallade, determinându-l să se întoarcă din vacanță, de la tratament, spre a-și apăra propria persoană⁶⁴.

Astfel, putem considera că două „piese de teatru” se aflau în plină desfășurare⁶⁵: cea a luptelor politice și cea reprezentată de funeraliile naționale și ritualurile aferente. Ulterior aducerii rămășițelor pământești în capitală, s-a format un cortegiu funebru (carul în care erau depuse coroanele, trăsura în care se aflau preoții, dricul și alaiul de persoane) ce a condus defunctul până la Biserica Sf. Gheorghe Nou⁶⁶. Din pricina numărului mare de persoane prezente, autoritățile au dispus măsuri de ordine în Capitală, luate de către comisarii Eugeniu Ștefănescu, V. Boambă și inspectorul Cantuniari⁶⁷. Să consemnăm, în aceeași direcție, faptul că la intrarea în lăcașul de cult unde s-a oficiat serviciul religios erau prezente două registre „acoperite de semnături”⁶⁸. Catafalcul era

⁵⁶ „Universul”, anul XXI, nr. 145, 30 mai 1903, p. 1.

⁵⁷ „Adevărul”, anul XVI, nr. 4966, 29 mai 1903, p. 2.

⁵⁸ „Voința Națională”, anul XX, nr. 5446, 29 mai/11 iunie 1903, p. 1.

⁵⁹ *Ibidem*.

⁶⁰ „Epoca”, anul IX, nr. 1419-145, 31 mai 1903.

⁶¹ „Adevărul”, anul XVI, nr. 4965, 28 mai 1903, p. 1.

⁶² *Idem*, nr. 4967, 30 mai 1903, p. 2.

⁶³ „Voința Națională”, anul XX, nr. 5446, 29 mai/11 iunie 1903, p. 1.

⁶⁴ *Ibidem*.

⁶⁵ Acest fenomen era destul de comun în epocă, un exemplu elocvent fiind cazul lui Alexandru N. Lahovary (a se vedea Liviu Brătescu, *op. cit.*, p. 120).

⁶⁶ „Epoca”, anul IX, nr. 1417-143, 29 mai 1903, p. 2.

⁶⁷ *Ibidem*.

⁶⁸ *Ibidem*.

unul impunător, înconjurat de plante exotice, un palmier și patru candelabre care ardeau în colțuri, flancat de către militari⁶⁹, simbol al statutului pe care l-a avut defunctul în societate. Însmormântarea a avut loc pe 29 mai, gazetarii vremii remarcând un număr mare de oameni prezenți. Din partea suveranului au fost delegați să participe generalul adjutant Wartiadi și maiorul Baranga. Principele Ferdinand a trimis pe locotenent-colonelul Antonescu, iar domnișoarele de onoare Olga Mavrogheni și Zoe Bengescu au fost prezente din partea reginei Elisabeta⁷⁰.

Teatralizarea însmormântării lui G. D. Pallade a fost una „standard” pentru funeraliile oamenilor politici din Vechiul Regat. Evenimentul lua formă prin serviciul religios, urmat de discursurile oficialităților. Cortegiul funebru era, deopotrivă, impunător, deschis de un cordon de sergenți sub comanda ofițerului, un pluton de jandarmi, două care umplute până la refuz de coroane, doi maiori care purtau distincțiile defunctului, dricul urmat de fruntașii PNL, mai multe cupeuri în care se aflau membrii familiei, închis de o companie de agenți de poliție. Ajungând la cimitirul Bellu, cortegiul funebru nu mai avea forma unui întreg, căci era momentul despărțirii pentru totdeauna de rămășițele pământești. Concomitent cu depunerea sicriului în cavoul capelei cimitirului – căci mormântul familiei Pallade încă nu era finalizat –, în sunetul onorurilor militare (trei salve de tun)⁷¹, se făcea tranziția către următoarea etapă ce venea în „completarea” funeraliilor oamenilor politici: reîntâlnirea cu cel decedat în ipostaza de strămoș, erou sau viitoare statuie⁷². În această direcție, deși defunctul nu mai era prezent fizic, liberalii se asigurau că memoria lui Pallade va fi perpetuată, luând forma unui testament politic.

Partidul Național Liberal și-l asuma pe G. D. Pallade, iar inițiativa de ridicare a unui monument de for public în memoria sa a fost pe deplin una politică. Astfel, miza principală era de a-l impune pe acesta ca model generațiilor următoare, deoarece statuia era un reper spațial și temporal⁷³ prin care liberalii încercau să-l consacre pe defunct drept un erou colectiv. Totodată, ridicarea unui bust celui omagiat reprezenta un factor de câștig pentru PNL, căci eroul era „gata să reînvie când cei pe care-i lăsase în viață ar fi avut nevoie de ajutorul lui”⁷⁴. Durata procesului de materializare a monumentului varia, deopotrivă, în funcție de contextul politic. În cazul liberalului bărlădean, lucrurile au evoluat destul de repede. În cele mai multe situații, etapele inevitabile erau următoarele: comanda publică, concursul de proiecte, formarea unui comitet, lansarea subscripției publice alături de implicarea factorului politic⁷⁵. Din punctul nostru de vedere, pentru monumentul lui Pallade nu a existat un concurs de proiecte datorită prezenței lui Ernest Dubois în România, cu ocazia inaugurării monumentului I. C. Brătianu la 18 mai 1903⁷⁶. Lucrarea sculptorului francez a fost apreciată de către liberali și regele Carol I, Dubois fiind decorat la scurt timp după amplasarea statuii⁷⁷. Cu ocazia unui interviu, regăsim consemnate câteva aspecte din culisele întregului proces: „[...] am fost deci acum doi ani în București, am lucrat o lună și jumătate, am prezentat bustul, a fost admis și mi s-a acordat executarea monumentului”⁷⁸. De altfel, sculptorul a dispus de masca mortuară,

⁶⁹ „Adevărul”, anul XVI, nr. 4967, 30 mai 1903, p. 1.

⁷⁰ „Epoca”, anul IX, nr. 1419-145, 31 mai 1903, p. 2.

⁷¹ *Ibidem*.

⁷² Andi Mihalache, *op. cit.*, p. 77.

⁷³ Liviu Brătescu, *op. cit.*, p. 19.

⁷⁴ *Ibidem*.

⁷⁵ *Ibidem*, p. 30.

⁷⁶ „Foaia Populară”, anul VI, nr. 10, 1 iunie 1903, p. 7-8.

⁷⁷ *Ibidem*, p. 8.

⁷⁸ *Ibidem*.

de mai multe fotografii cu I. C. Brătianu, dar și de diverse detalii primite de la membrii familiei, fiind utilizată „ultima fizionomie a omului”⁷⁹.

Fig. 1. Bustul lui G. D. Palade.

Sursa: Colecția Muzeului Vasile Pârvan, Bârlad.

În cazul lui G. D. Pallade, încă din a doua zi după deces, se făceau primii pași către permanentizarea memoriei acestuia printr-un monument: se constituia un comitet pe plan local, sub președinția prefectului George Dimopol⁸⁰. Totodată, de la București, a sosit un sicriu de metal din partea casei Linzer, fiind trimis și sculptorul C. Bălăcescu pentru a preleva masca mortuară a lui Pallade⁸¹. În ziua aducerii rămășițelor pământești în capitală, Ernest Dubois a măsurat corpul liberalului bârlădean⁸². Este un amănunt din care reiese că acesta fusese însărcinat deja cu executarea lucrării, fără a fi organizat un concurs între sculptori; de fapt, se profita de prezența sa în România. Totodată, referitor la spațiul în care monumentul avea să fie amplasat, membrii comitetului de inițiativă au convenit, fără dificultăți, asupra Grădinii Publice din Bârlad, exact în locul unde G. D. Pallade își dăduse ultima suflare⁸³. La câteva săptămâni după deces, a fost deschisă lista de subscripție publică, pe care o regăsim actualizată, cu fiecare donație, în oficiosul de orientare liberală din Bârlad – „Paloda”⁸⁴. Observăm însă că nu s-a strâns o sumă considerabilă: George Cațafani a donat 5 lei, Gavril Emanoil – 2 lei, magistratul Gh. N. Gheorghiu – 5 lei, învățătorul Lupu Costăchescu – 1 leu și preotul Vasile Pașcanu – 1 leu⁸⁵. Totuși, pentru sporirea fondului de subscripție au avut loc și alte

⁷⁹ *Ibidem*.

⁸⁰ „Adevărul”, anul XVI, nr. 4965, 28 mai 1903, p. 5.

⁸¹ „Universul”, anul XXI, nr. 145, 30 mai 1903, p. 2.

⁸² *Ibidem*.

⁸³ „Adevărul”, anul XVI, nr. 4965, 28 mai 1903, p. 5.

⁸⁴ „Paloda”, anul XXII, nr. 25, 19 iunie 1903, p. 3.

⁸⁵ Idem, nr. 30, 7 august 1903, p. 2.

evenimente. Bunăoară, mai mulți membri ai asociațiilor bârlădene „Armonia” și „Filarmonica” au organizat concerte, iar banii obținuți din bilete au fost donați. Acestei acțiuni s-a raliat și Gh. Becescu, doctor în Drept, care a ținut o conferință, biletul de intrare costând 1 leu⁸⁶. Din păcate, nu am regăsit nicăieri menționată suma de bani pe care comitetul local de inițiativă a reușit să o strângă. Cert este că au fost nevoie de venituri suplimentare din partea statului, deoarece, pe exercițiul financiar 1903-1904, au fost alocați 2.000 de lei de la Ministerul de Finanțe pentru „costul bustului repusatului G. D. Pallade”⁸⁷. Așadar, aspectul financiar nu a fost un impediment pentru finalizarea monumentului, dat fiind că liberalii încă se aflau la cârma țării. De altfel, concomitent cu pregătirea monumentului Pallade, PNL a conchis că ar fi un moment oportun de a se ridica un bust și lui Gogu C. Cantacuzino (în cele din urmă ridicat exclusiv din subscripție publică), fost ministru al Finanțelor, decedat în 1898. Sincronizarea nu a fost una întâmplătoare. Era cunoscut faptul că Pallade și Cantacuzino fuseseră prieteni buni în timpul vieții, aspect ce reiese și din jurnalele celui dintâi⁸⁸. Prin acest demers de statufiere a membrilor săi marcanți, liberalii obțineau un transfer de capital simbolic dinspre cei omagiați către omagiatori⁸⁹: evident, era o formă de certificare a importanței liberalilor în istoria politică a țării⁹⁰.

Pe de altă parte, până la momentul dezvelirii bustului din Grădina Publică au avut loc mai multe comemorări ale defunctului. De pildă, Sofia G. Pallade, fosta soție⁹¹, a trimis Primăriei din Bârlad suma de trei sute de lei pentru oficierea unei panahide exact la locul decesului⁹², unde a fost pusă și o cruce⁹³. Câteva luni mai târziu, în august, a avut loc o întrunire organizată de studenții bârlădeni în memoria fruntașului liberal, Petru Pogonatu declarând că „noi, studențimea din Bârlad, îl avem de model în activitatea noastră și ca model ne va servi memoria faptelor sale”, portretizându-l drept un stâlp al Vechiului Regat⁹⁴. La sfârșitul lunii august se împlineau, totodată, trei luni de la dispariția fizică a lui G. D. Pallade, iar rămășițele sale pământești fuseseră mutate în cavoul familiei⁹⁵.

Totuși, la doar câteva luni după deces, apăreau și primele forme de contestare a omagierii memoriei lui Pallade. Desigur că principalele critici veneau din partea membrilor opoziției, ei contestând inițiativa comitetului din Bârlad. Considerăm interesante remarcile gazetarilor de la „Adevărul”:

S-a zis că cei doi turnați în bronz ori ciopliți în piatră [G. D. Pallade și G. C. Cantacuzino – n.n.] nu au desăvârșit opere atât de mari care să-i facă să merite această cinste. Cum totul este relativ, faptul acesta al meritului nu o să-l discutăm noi, ci posteritatea. Cu atât mai rău pentru aceia care crezuți mari astăzi, vor trece pentru vecie în umbră și uitarea lor desigur n-o să fie împiedicată de turnarea lor în bronz ori cioplirea în piatră⁹⁶.

⁸⁶ „Vocea Tutovei”, anul IX, nr. 14, 1 iunie 1903.

⁸⁷ „Monitorul Oficial al României”, nr. 13, 15/28 aprilie 1905, p. 560.

⁸⁸ BAR, Secția manuscrise G. D. Pallade, Jurnal, cota 4894, 1 septembrie – 11 decembrie 1898, f. 6 v.

⁸⁹ Liviu Brătescu, *op. cit.*, p. 14-15.

⁹⁰ *Ibidem*, p. 34.

⁹¹ Direcția Județeană a Arhivelor Naționale Buzău, Colecția de Stare Civilă pentru căsătorii, oraș Buzău, 1893, nr. 66. Sofia Pallade, născută Leon Leonida, s-a recăsătorit cu pictorul Ștefan Popescu (Ion Petrovici), *Figuri dispărute*, București, Fundația pentru Literatură și Artă Regele Carol II, 1937, p. 186).

⁹² „Paloda”, anul XXII, nr. 26, 26 iunie 1903, p. 3.

⁹³ *Idem*, nr. 32, 7 august 1903, p. 2.

⁹⁴ *Ibidem*.

⁹⁵ „Adevărul”, anul XVI, nr. 5051, 22 august 1903, p. 2.

⁹⁶ „Adevărul Politic”, anul XVII, nr. 5331, 7 iunie 1904, p. 1.

Constantin Mille arăta un ton moderat în privința ridicării celor două monumente, însă critica modul în care Ionel Brătianu și D. A. Sturdza se împotriveau ridicării unei statui a lui Alexandru Ioan Cuza, considerând că „primul domnitor, oricât ar fi fost el de obscur, de insuficient și oricât ar fi iubit el de femei, ceea ce face pe d. Sturdza să turbeze de mânie, totuși a desăvârșit cel puțin atâta cât Gogu Cantacuzino și G. Pallade”⁹⁷. În aceeași direcție regăsim articolul intitulat *Un monument inutil* al generalului Comăneanu din Bârlad, publicat în ziarul local de orientare conservatoare, „Legalitatea”⁹⁸. Substratul era același: de ce G. D. Pallade și nu Alexandru Ioan Cuza, însă cu un ton mult mai radical. Liberalii tutoveni au răspuns prompt, portretizându-l pe G. D. Pallade drept un apărător al țărănimii, monumentul său justificându-se prin meritele sale indiscutabile⁹⁹. Totuși, criticile nu au încetat să apară. Un anume L.B. din Bârlad, într-o scrisoare trimisă ziarului „Vocea Târgului Ocna”, critica inițiativa ridicării unei statui lui G. D. Pallade¹⁰⁰. Era deplănsă lipsa unui monument, în Bârlad, dedicat fie lui Al. I. Cuza, fie lui Gheorghe Roșca Codreanu, personalități pe care le clasa deasupra lui G. D. Pallade. Consemna deopotrivă că

[...] o mare statuie trebuie să i se ridice deja în Bârlad lui Ioan Popescu, dar nerecunoșcătorii în număr de câțiva au crezut să ridice o statuie lui Gh. Pallade, [...] alt merit nu a avut Pallade, decât că s-a născut în Bârlad, care l-a ridicat la cea mai înaltă treaptă, dar numele său nu este legat de nici o operă care să-i fi putut da dreptul a-l înscrie în catalogul nemuritorilor¹⁰¹.

Istoricul Andi Mihalache a stăruit în studiile sale asupra cazului aparte pe care l-a reprezentat memoria lui Alexandru Ioan Cuza în Vechiul Regat¹⁰². Antipatiile lui D. A. Sturdza față de domnitorul Unirii erau cunoscute, iar Carol I trebuia să trateze chestiunea statufierii lui Cuza cu mult tact, ținând cont de curentul „cuzist” de la Iași; care, în anumite cazuri, putea fi echivalat anticarlismului. Astfel că, până în 1948, nu regăsim nicio inițiativă publică de ridicare a unei statui a fostului domnitor chiar în orașul său natal. Rămâne numai inițiativa privată a lui Stroe Belloescu de a turna în bronz chipul lui Cuza în comuna Grivița¹⁰³: monument existent și astăzi. Inaugurarea a avut loc cu puțin timp înainte de amplasarea statuii lui Pallade¹⁰⁴.

Observăm, așadar, că nu trecuse decât aproximativ un an și jumătate de la dispariția lui fizică pentru ca monumentul Pallade să fie pregătit de inaugurare: solemnitatea era programată pentru data de 8 noiembrie 1904¹⁰⁵. Ernest Dubois a sosit în Bârlad cu trei zile înainte, pentru a fixa bustul în Grădina Publică¹⁰⁶ și a-l acoperi cu o pânză albă. Liberalii tutoveni nu-l prezentau pe G. D. Pallade doar ca om politic, ci și ca fiu al Bârladului¹⁰⁷. Totodată, regăsim ideea de immortalizare a liberalului bârlădean drept un simbol național: „El a murit, dar chipul lui va trăi aievea între noi; generațiile viitoare ce se vor succeda, vor ști cine a fost G. D. Pallade. Statuia frumoasă din mijlocul grădinii va zice tuturor muritorilor care vor umple grădina în zilele de vară”¹⁰⁸.

⁹⁷ *Ibidem*.

⁹⁸ „Paloda”, anul XXII, nr. 28, 10 iunie 1903, p. 1.

⁹⁹ *Ibidem*.

¹⁰⁰ Iacov Antonovici, *Un dascăl ardelean la Bârlad. Ioan Popescu*, Huși, Atelierele Zaneț Corlăteanu, 1928, p. 332-334.

¹⁰¹ *Ibidem*, p. 333.

¹⁰² Andi Mihalache, *op. cit.*, p. 150-200.

¹⁰³ „Paloda”, anul XXIII, nr. 30, 22 iulie 1904, p. 2.

¹⁰⁴ *Idem*, nr. 43, 21 octombrie 1904, p. 1.

¹⁰⁵ „Albina”, anul VIII, nr. 8, 21 noiembrie 1904, p. 222.

¹⁰⁶ „Paloda”, anul III, nr. 45, 4 noiembrie 1904, p. 2.

¹⁰⁷ *Ibidem*, p. 1.

¹⁰⁸ *Ibidem*.

Din acest motiv, Bârladul se afla într-o stare de sărbătoare, deoarece dezvelirea unei statui era în sine un eveniment transpus într-un ceremonial desfășurat în mai multe faze, la care societatea dorea să participe¹⁰⁹. Programul era bine definit, iar accesul la ceremonie se făcea strict prin achiziționarea unui bilet eliberat de Primăria orașului, pentru ca doritorii să obțină astfel un loc în tribunele amenajate de jur împrejurul monumentului¹¹⁰. Orașul era pavoazat cu drapele tricolore, semn că doliul trecuse și era momentul sărbătoririi memoriei defunctului¹¹¹. Personalitățile politice de la centru și membrii familiei au venit în Bârlad cu trenul, cel mai probabil fiind scutiți de plata unui bilet¹¹². Aceștia, alături de membrii comitetului de inițiativă, au avut loc în pavilionul central, special amenajat pentru invitații de seamă¹¹³.

Solemnitatea a debutat prin oficierea serviciului divin de către Episcopul de Huși Conon Arămescu, alături de protoiereii din eparhia sa¹¹⁴. Ulterior, a fost dezvelit bustul din bronz „așezat pe un soclu de piatră, iar la dreapta având o țărancă din bronz, dându-i o ramură de laur”¹¹⁵. Soclul avea înălțimea de 4 metri și 72 de centimetri, iar bustul lui Pallade avea un metru¹¹⁶; observăm astfel că statuia era una impunătoare. Însă, pe lângă sculptura ca atare, forța narativă a monumentului era aceea care conta cu adevărat, deoarece pe soclu erau trecute ultimele cuvinte ale lui Pallade; se crea astfel un liant între defunct și generațiile viitoare:

Eu, care am avut fericirea, la primii pași în politică, să fiu cinstit cu intimitatea Brătenilor, Kogălnicenilor, Rosetiștilor și să mă adăp la școala lor, care am primit lumină de la dâșii, cum altă dată se trecea *lampada vitae*, făclia vieții din mână în mână, eu privesc acel colț al mesei, unde stă o tinerime muncitoare, valoroasă, patriotică și o îndemn la muncă cinstită având drept talisman, unirea, solidaritatea, care fac tăria unui partid și privind în față pe bătrânii liberali ai Bârladului zic: aceea ce a făcut tăria lor, a fost iubirea și unirea dintre ei. Acest talisman...¹¹⁷.

Următoarea etapă a ceremoniei era reprezentată de discursurile oamenilor politici. Cel dintâi care a luat cuvântul a fost N. Niculescu, din partea comitetului de inițiativă. Acesta încredința monumentul bârlădenilor și „roagă pe d. Primar al orașului Bârlad să binevoiască a-l lua în a sa primire și sub a sa pază”¹¹⁸. Ridicarea monumentului era corelată cu umplerea unui gol lăsat de către Pallade, dar și cu o dovadă de grație, de vreme ce acesta oferise Bârladului ultima sa suflare. În aceeași direcție, D. A. Sturdza caracteriza această inițiativă drept o datorie cetățenească – în absența trupului, trebuia menținută în viața memoria și pilda lui Pallade: „[...] să ducem înainte Talismanul spre care erau ațintiți, când și-a dat ultima lui răsuflare”¹¹⁹. A urmat depunerea de coroane, iar solemnitatea s-a terminat în jurul orei 16:00. Seara, la ora 20:00, autoritățile locale au organizat un banchet în cinstea prim-ministrului D. A. Sturdza, la Palatul Administrativ din Bârlad¹²⁰.

¹⁰⁹ Liviu Brătescu, *op. cit.*, p. 29.

¹¹⁰ „Paloda”, anul III, nr. 45, 4 noiembrie 1904, p. 2.

¹¹¹ „Voința Națională”, anul XXI, nr. 5858, 10/23 noiembrie 1904, p. 1.

¹¹² „Adevărul”, anul XVII, nr. 5483, 8 noiembrie 1904.

¹¹³ „Paloda”, anul III, nr. 45, 4 noiembrie 1904, p. 2.

¹¹⁴ „Albina”, anul VIII, nr. 8, 21 noiembrie 1904, p. 222.

¹¹⁵ *Ibidem*.

¹¹⁶ „Universul”, anul XXII, nr. 312, 12 noiembrie 1904, p. 1.

¹¹⁷ „Voința Națională”, anul XX, nr. 5445, 28 mai/10 iunie 1903, p. 1.

¹¹⁸ *Idem*, anul XXI, nr. 5445, 10/23 noiembrie 1904, p. 2.

¹¹⁹ *Ibidem*.

¹²⁰ *Ibidem*.

De altfel, solemnitatea inaugurării bustului a reprezentat, pentru D. A. Sturdza, un moment potrivit pentru a trasa în linii mari „bilanțul” guvernării liberale¹²¹.

Cercetătoarea Catherine Bell era de părere că ritualul dezvelirii unei statui nu era, în sine, un act de putere ori o pârghie asupra căreia puterea să aibă monopol, deoarece societatea civilă „făcea eforturi pentru a obține dreptul de a organiza manifestări comemorative”¹²². În cazul monumentului Pallade, ceremonia de dezvelire a fost mai degrabă un eveniment politic, dovadă fiind relatările unor liberali tutoveți, ce considerau că „sărbătoarea nu a fost a orașului întreg care l-a văzut pe Pallade crescând mare și înălțându-se treptat treptat deasupra rangului modest al nașterii și al familiei sale; parada a fost numai a liberalilor”¹²³. De altfel, din punctul nostru de vedere, guvernul liberal a demarat procesul de ridicare a monumentului Pallade și pentru a-l deculpabiliza în chestiunea fraudelor de la Finanțe. Astfel că, deși comitetul de inițiativă era unul local, D. A. Sturdza avea ultimul cuvânt în cele mai multe chestiuni ce țineau de inaugurarea monumentului¹²⁴. Pe de altă parte, opoziția făcea presiuni asupra guvernului să respecte testamentul politic al lui Pallade, prin darea în judecată a lui I. Pictorian¹²⁵. Așadar, cele două mari familii politice ale Vechiului Regat vedeau în mod distinct semnificația statuii, transformând-o finalmente într-o armă de luptă pentru putere.

Chiar și așa, posteritatea imediată a fost destul de generoasă cu Pallade. Pe lângă bustul din Grădina Publică, o parte a Străzii Principale din Bârlad, mai exact porțiunea de la spital până în Grădina Publică, s-a numit Bulevardul G. D. Pallade, până în 1938¹²⁶. De asemenea, în București există și în prezent o stradă care poartă numele liberalului bârlădean. Nu am identificat exact anul în care autoritățile capitalei au denumit astfel strada, însă cel mai probabil după 1903, deoarece în 1908 apărea pe lista străzilor capitalei numele lui G. D. Pallade¹²⁷.

Deși istoricii nu au scris foarte mult despre Pallade, am identificat câteva ipoteze eronate referitoare la decesul și la monumentul său din Grădina Publică. De pildă, profesorul Marcel Proca corela banchetul din 1903 cu ridicarea bustului, consemnând că Pallade a fost prezent în momentul dezvelirii statuii de bronz¹²⁸. Ipoteza a fost îmbrățișată, din păcate, și de Oltea Rășcanu-Gramaticu¹²⁹. Filatelitul Sergiu Găbureac adăuga însă celor menționate un nou element:

De reținut, bustul său nu constituie partea dominantă a operei de artă. Fac remarcă știind că însuși G. D. Pallade a avut un cuvânt de spus în planul realizării acestui monument. Cultul propriei personalități e, aici, minimal¹³⁰.

¹²¹ Dimitrie A. Sturdza, *Patru cuvântări din 1901 și 1904*, București, Tipografia „Voința Națională”, 1904, p. 39.

¹²² Catherine Bell, *Ritual Theory, ritual practice*, Oxford University Press, 1992, p. 123, *apud* Liviu Brătescu, *op. cit.*, p. 123.

¹²³ „Paloda”, anul III, nr. 46, 11 noiembrie 1904, p. 1.

¹²⁴ Biblioteca Națională a României, Colecții speciale, fond Mihail Kogălniceanu, dosar 656, cota XLIV-5, f. 3.

¹²⁵ „Voința Națională”, anul XXI, nr. 5872, 23 noiembrie/6 decembrie 1904, p. 1.

¹²⁶ Vezi M.N., *Călătorie în Bârladul interbelic*, <https://24pharte.ro/calatorie-in-barladel-interbelic/> (accesat pe 20.04.2023).

¹²⁷ Arhivele Naționale Serviciul Județean Dolj, *Oltenia. Studii. Documente. Cercetări*, Craiova, Editura SITECH, 2014, p. 112.

¹²⁸ Marcel Proca, *Viața cotidiană în Bârladul secolului al XIX-lea și prima jumătate a secolului al XX-lea*, Bârlad, Editura Sfera, 2011, p. 76.

¹²⁹ Oltea Rășcanu-Gramaticu, *Istoria Bârladului*, vol. III, ediția a IV-a revăzută și adăugită, Iași, Editura PIM, 2021, p. 403.

¹³⁰ Sergiu-Marian D. Găbureac, *Bârladul odinioară și în zilele noastre: monografie-album*, Biblioteca Bucureștilor, 2008, p. 24.

Observăm astfel o romanțare a decesului, însă ipoteza este totalmente eronată. În prezent, statuia lui G. D. Pallade nu mai există. Venirea comuniștilor la putere a coincis cu distrugerea monumentelor cu substrat „burghez”. Este posibil ca bronzul să fi fost topit și remodelat în statuia lui George Enescu, inaugurată în 1959, cu mare pompă, exact în același loc¹³¹. Nu am reușit să identificăm exact momentul în care statuia lui Pallade a fost înlăturată. Cel mai probabil acest lucru s-a întâmplat la începutul anilor '50; însă, până la identificarea unui document care să ateste această înlăturare, nu ne putem pronunța în termeni categorici.

În concluzie, observăm că tranziția de la funeraliile naționale la inaugurarea statuii nu este un proces destinat exclusiv oamenilor politici „din linia întâi”, ci și elitelor din eșantionul al doilea, influente pe plan local și național deopotrivă. Fie că ne referim la liberali sau la conservatori, ambele familii politice doreau un monopol asupra inaugurării statuiilor: funcția narativă a monumentelor publice putea să ofere generațiilor viitoare figuri tutelare, modele de urmat. După cum am observat, contextul politic juca un rol semnificativ în acest proces. Faptul că liberalii s-au aflat la guvernare în perioada 1903-1904 a facilitat ridicarea statuii lui G. D. Pallade. Chiar și așa, conchidem că liberalul bârlădean a fost dat uitării. Pe lângă distrugerea monumentului de către comuniști, Pallade a avut și nenorocul de a nu avea moștenitori care să-i perpetueze memoria: fiul său, Leon G. Pallade, a decedat pe front la o vârstă fragedă, în timpul Primului Război Mondial¹³². În plus, nici cavoul familiei de la Bellu – unde au fost înmormântați fiul, fratele și sora omului politic¹³³ – nu mai există, fiind reconcesionat către altă familie, din cauza neplății taxelor aferente.

FROM STATE FUNERALS (1903) TO THE UNVEILING OF THE STATUE (1904).
THE POSTERITY OF GEORGE D. PALLADE
(Summary)

Keywords: liberalism, public forum monument, G. D. Pallade, state funerals, political career.

We notice that the transition from state funerals to the unveiling of the statue is not only a process for the “frontline” politicians, but also for the second segment of the elites, locally and nationally influential as well. Whether we are referring to liberals or conservatives, both political families wanted a monopoly on the unveiling of statues: the narrative function of public monuments could provide future generations with tutelary figures, role models. As we have seen, the political context played a significant role in this process. The fact that the liberals were in government during 1903-1904 facilitated the bronze moulding of G. D. Pallade. Nevertheless, we conclude that the liberal politician born in Bârlad has been forgotten. Besides the destruction of the monument by the communists, Pallade had the misfortune of having no heirs to perpetuate his memory: his son, Leon G. Pallade, died at an early age on the front during the First World War. Furthermore, the family tomb at Bellu – where the politician’s son, brother and sister were buried – no longer exists, having been reconceded to another family due to non-payment of taxes.

¹³¹ „Flacăra Iașului”, anul XV, nr. 3989, 30 iunie 1959, p. 1.

¹³² „Adevărul”, anul XXIX, nr. 16526, 8 octombrie 1916, p. 1.

¹³³ G. Bezviconi, *Necropola Capitalei*, București, Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, 1972, p. 208.

LIVIU BRĂTESCU*

STATUIA LUI GHEORGHE ASACHI. RECUPERAREA UNUI CTITOR

În a doua jumătate a secolului al XIX-lea – o epocă a statuomaniei, așa cum mai este denumită perioada de către istorici –, societatea românească devine și ea preocupată să readucă în atenția opiniei publice imaginea unor personalități politice și culturale sub forma inaugurării unor statui dedicate acestora, după model european. Imortalizarea în piatră a unor personaje politice sau istorice folosea trecutul mai apropiat sau mai îndepărtat pentru a întări sentimentele de solidaritate națională, eroii ajungând astfel instrumente ale proiectului de construire a națiunii în secolul al XIX-lea¹. Fenomenul devine unul de amploare, fiind ușor de identificat pe cuprinsul întregii țări, de vreme ce el traversează practic întregul secol, dar și perioada interbelică.

Iar Iașul ocupă, și din acest punct de vedere, un loc de frunte. Fosta capitală a Moldovei încearcă, după posibilități, să țină pasul cu Bucureștiul și, în mare parte, reușește, tocmai prin introducerea în peisajul urban a unor monumente de tip statuar. Una dintre personalitățile care beneficiază, la sfârșitul secolului al XIX-lea, de o recuperare a imaginii sale este Gheorghe Asachi, una dintre figurile marcante ale culturii locale și nu numai, activ în mediul cultural ieșean și promotor al învățământului național. Astfel, ridicarea și inaugurarea statuii sale în 1890 constituiau niște gesturi firești de recunoaștere a valorii sale. Nu au lipsit însă unele întrebări în legătură cu acest eveniment public, iar formularea unor răspunsuri a stimulat și întocmirea studiului de față. Ne propunem reconstruirea atmosferei și a evenimentelor petrecute în cadrul procesului de readucere a lui Gheorghe Asachi în memoria colectivă urbană, grație monumentului de for public ce i-a fost închinat.

Mai întâi, pornind de la exemplele statuiilor ridicate în deceniile opt-nouă ale veacului XIX, încercăm să stabilim cine sunt susținătorii edificării monumentului, unde și când se impune ideea ridicării statuii și care sunt discuțiile apărute în jurul acestei inițiative. În egală măsură, vrem să vedem reacția societății românești în general, a ieșenilor în special, mai întâi față de ideea ridicării unei statui lui Gh. Asachi și apoi față de monumentul în sine. Nu în cele din urmă, vom urmări istoria propriu-zisă a statuii, dând atenție comitetului de inițiativă, contributorilor financiari, sculptorului și reacțiilor

* Cercetător științific gradul II, Institutul de Istorie „A. D. Xenopol”, Academia Română – Filiala Iași; e-mail: bratescu@gmail.com.

¹ Helke Rausch, *The nation as a community born of war? Symbolic strategies and popular reception of public statues in late nineteenth-century Western European capitals*, în „European Review of History”, 14/1, p. 173-104. Vezi și Anne Petterson, *The monumental landscape from below: public statues, popular interaction and nationalism in late nineteenth-century Amsterdam*, în „Urban History”, vol. 46, nr. 4/2019, p. 722-746.

apărute față de soluția artistică adoptată. Există unele realități ale epocii care nu pot fi ignorate: durata de timp, uneori mai scurtă, alteori mai lungă, în care se pune în practică un nou proiect memorial; iar aceasta depinde de biografia celui omagiat, de polemicile pe care el le provoacă, dar și de „calitatea” celor care se implică în statuifierea lui.

După succesul evenimentului din 1883, prilejuit de inaugurarea statuii lui Ștefan cel Mare, care adusese în Iași numeroși oameni politici, dar și pe suveran, și care reușise să îndrepte ochii întregii țări asupra Moldovei, liderii locali ieșeni își propuneau să aducă un prinos de recunoștință și lui Gheorghe Asachi, pentru întreaga sa activitate. Se elogia astfel memoria cărturarului moldovean care credea, la jumătatea secolului al XIX-lea, în faptul că o privire mai atentă asupra trecutului istoric oferea posibilitatea de a descoperi modele demne de urmat. Invocarea unor personaje care făceau deja parte din panteonul național avea să fie, de cele mai multe ori – în anii ce aveau să vină după realizarea statului român modern –, adevărate spectacole publice și excelente momente de manifestare a solidarității naționale. Anticipând cumva impactul unor asemenea evenimente asupra conștiinței civice românești și realizând însemnătatea păstrării în memoria colectivă a unor personaje prin intermediul sculpturii, Asachi proiecta în deceniul șase al secolului al XIX-lea o mare necropolă moldoveană cu monumente închinat domnitorilor Alexandru cel Bun și Ștefan cel Mare, însoțite de un basorelief central, care l-ar fi înfățișat pe mitropolitul Veniamin Costache². Pentru a nu lăsa loc niciunui dubiu cu privire la motivul ridicării unui asemenea edificiu, Asachi explica foarte clar care ar fi fost obiectivul său: „Un mormânt al bărbaților ce i-am respectat și acelora ce i-am iubit, expus fiind ochilor, nu este numai o paradă deșartă, ci un îndemn de imitare pentru unii”³.

Revenind la ideea ridicării unei statui a cărturarului moldovean, aceasta apare în 1882, când un grup de ieșeni, impulsionați de realizarea unei statui lui Ion Heliade în București, se gândesc și ei la una pentru Asachi. După aproape un deceniu, centrul de greutate se muta la Piatra Neamț, acolo unde câțiva profesori grupați în *Societatea științifică și literară „Asachi”* începeau, la 4 decembrie 1882, la un an de la înființarea societății, o acțiune de celebrare a lui Asachi prin susținerea câtorva conferințe publice. Printre ei se aflau și Ion Negre, care vorbea despre *Viața, lucrările și scrierile lui Asachi*⁴, Calistrat Hogaș, discuta despre *Dezvoltarea și conservarea morală la români*, pentru ca, în cadrul banchetului organizat seara, în incinta teatrului din localitate, dr. D. Cantemir, președintele societății, să primească în numele acesteia o scrisoare din partea unui număr mai mare de senatori și deputați dintre care nu lipseau Gh. Chițu și V. A. Urechia⁵. Aceștia, felicitând membrii societății pentru activitatea lor, atrăgeau atenția asupra necesității de

² Pentru inițiativele lui Asachi în acest domeniu, a se vedea studiul Corinei Țucu, *Gheorghe Asachi – inițiator al unor opere de artă ilustratoare ale imaginarului istoric*, în „Euromentor” (http://euromentor.ucdc.ro/nr_1/6%20-%20GHEORGHE%20ASACHI.pdf).

³ Remus Niculescu, *Începuturile sculpturii statuare românești*, în SCIA, 1/1954, nr. 3-4, p. 110.

⁴ *Gheorghe Asachi – viața, lucrările, scrierile sale și epoca în care a trăit 1788-1869*, memoriu lucrat de Ioan Negre, Piatra Neamț, 1882.

⁵ V. A. Urechia este cel care, în august-septembrie 1897, pune problema marcării, mai întâi, la 1901, a morții lui Mihai Viteazul și apoi, la 1904, a lui Ștefan cel Mare. Pentru aceasta, făcea un mare apel public în vederea strângerii de fonduri („Patria”, anul I, 24 august/5 septembrie 1897, nr. 24, p. 2). Urechia cerea ca aceste comemorări să fie expresia unei mobilizări a presei de toate culorile politice, urmând ca fiecare ziar să desemneze un reprezentant care să participe la formarea unui comitet de organizare. Astfel de manifestări nu trebuiau lăsate la mâna guvernului pentru că – mai ales în cazul rememorărilor din 1901 – autoritățile nu aveau prea multă libertate de acțiune; însă, indiferent de culoarea politică a celor implicați, astfel de evenimente cu caracter patriotic nu trebuiau să aibă de suferit, considera istoricul român.

a i se ridica lui Gheorghe Asachi un monument care să-i perpetueze memoria⁶. Dimitrie Gusti scria și el societății arătând că, pentru blazonul ei, s-ar fi cuvenit implicarea într-o activitate de ridicare a unui asemenea monument⁷. Astfel, profesorii nemțeni promiteau suma de 3.000 de lei pentru statuie, însă insistau asupra responsabilității strănerii de fonduri de către parlament și guvern, în condițiile în care se vorbea despre o personalitate de importanță națională, nu doar locală⁸. Pentru a implica cât mai mulți profesori în procesul de colectare a fondurilor, Urechia stabilea, pentru luna februarie 1882, convocarea unei adunări a profesorilor Universității „Al. I. Cuza”. Comitetul se constituia la 1 martie, sub președinția lui Iosif Naniescu, vicepreședinți fiind Vasile Alecsandri, V. A. Urechia, Nicolae Culianu, Nicolae Ionescu, secretar Constantin Climescu, alături de alți 60 de membri⁹. Acest comitet a folosit un instrument des întâlnit în cazul proiectării unor statui, făcând un apel public tipărit pentru a fi sprijinită financiar întreaga acțiune, cu o subliniere evidentă a rolului jucat de Asachi în viața școlii din Moldova. Autorii apelului nu menționează opera sa literară, dar insistă asupra contribuției acestuia pe teren economic, amintind, de exemplu, fabrica de hârtie pe care o înființase la Piatra Neamț¹⁰. Din comitet făceau parte și oameni politici precum I. C. Brătianu, Mihail Kogălniceanu, episcopul Melchisedec, Andrei Vizanti, Nicolae Gane, Vasile Pogor, D. Rosetti, Al. Papadopol Calimah, T. Burada, pictorii G. Panaiteanu Bardasare și N. Grigorescu¹¹. Decizia ridicării unei statui lui Asachi avea să fie luată de Consiliul Comunal al Iașului, acesta, în ansamblul lui, recunoscând astfel puternica personalitate a cărturarului. Pentru Moldova, Asachi juca, în același timp, și rolul de ctitor al presei, după cum pusese și piatra de temelie la edificiul teatrului în limba națională¹². Cel care avea să-și asume dificila misiune de a realiza statuia unei personalități de un asemenea calbru era sculptorul Ion Georgescu (1856-1898)¹³.

Discuțiile în jurul statuii nu aveau să întârzie, unele datând din perioada anterioară optării pentru acest proiect și se legau de persoana care avea să realizeze această nouă operă. Unul dintre numele luate în calcul era Ettore Ferrari, autorul statuii lui Heliade din București, ridicată la 1881¹⁴. După ce, în ianuarie 1883, Urechia părăsește Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice, activitatea comitetului își pierde din aplomb. Și totuși, concomitent cu identificarea artistului care să realizeze statuia, avea loc o acțiune de strângere de fonduri. Astfel, în martie 1885, profesorul Climescu anunța faptul că, din 300 de liste ce fuseseră distribuite, se întorseseră doar 44, adunând ceva mai puțin de 4.000 lei, alți 6.000 fiind acordați de Ministerul Instrucțiunii¹⁵. La finalul

⁶ Remus Neculescu, *Statuia lui Gheorghe Asachi de Ion Georgescu*, în SCIA, seria Artă plastică, extras, 27/1980, p. 41.

⁷ *Ibidem*.

⁸ *Ibidem*, p. 42.

⁹ Th. Codrescu, *Uricariul sau colecțiune de diferite acte ce pot servi la istoria românilor*, vol. XVI/1891, p. 174.

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ *Ibidem*, p. 175.

¹² Asachi fusese cel care publica prima gazetă românească din Moldova: „Albina românească” (1829). Tot el punea bazele învățământului artistic și politehnic în 1841, prin inaugurarea Școlii de arte și meserii. Apoi extindea rețeaua școlilor primare, scria manuale și alcătuia programe analitice (vezi *Asachi 40: studiu monografic*, Onești, Editura Karta.ro, 2016, p. 21-22).

¹³ Sorin Iftimi, *Iași în bronz și marmură. Memoria statuiilor*, în CI, XXIV-XXVI, 2010, p. 527-528.

¹⁴ Remus Niculescu, *op. cit.*, p. 44.

¹⁵ *Ibidem*, p. 45.

aceluiași an, la sugestia lui Urechia, comitetul pentru ridicarea statuii lui Gheorghe Asachi decidea să încredințeze lucrarea artistului român Ioan Georgescu¹⁶.

Inițiativa de imortalizare în piatră a lui Asachi nu era una izolată, ci venea în completarea altor acțiuni menite a-l păstra în memoria socială și colectivă pe cărturar. Formele de reamintire a personalității lui Asachi au fost diverse și au urmat un tipar specific epocii. În anul 1887 avea loc, la 30 martie, la Bârlad, o conferință publică susținută de C. Calmuschi, care sub forma unei scrisori către Ermona Edgar Quinet și dr. Gh. Asachi, profesor la Facultatea de Medicină din București, făcea un elogiu și un inventar în același timp al domeniilor în care se implicase moldoveanul Asachi¹⁷. Din cele afirmate atunci, reieșea că întreaga țară îi datora lui Gheorghe Asachi recunoștință și asta pentru că, prin ceea ce făcuse pe teren cultural, contribuise la consolidarea culturii unioniste și la îndeplinirea unui deziderat național¹⁸. Textul îmbrăca forma unei broșuri și avea să fie publicată în 1897. Chiar dacă nu știm tirajul acesteia, însăși apariția ei și faptul că realiza o sinteză a activității cărturarului – pe care îl pune într-o strânsă legătură cu Veniamin Costache – devenea o realitate demnă de semnalat. La fel de important era, în același timp, nu doar ceea ce înfăptuise Asachi pentru societatea românească, ci și ceea ce făcuse statul român pentru el. Asachi pierduse în 1860 dreptul de a scoate „Albina românească”, foaia oficială a statului român. Mai mult, fabrica de hârtie a lui Asachi ajunsese și ea la un alt proprietar, dar care nu reușea să o administreze corespunzător, fiind închisă în 1858. Peste toate acestea, cel mai mare afront era însă formarea, în 1867, a Societății Academice Române, unde lui Asachi nu i se oferea niciun loc. Cea mai mare supărare a lui Constantin Calmuschi era faptul că o parte dintre cărțile și lucrurile lui Asachi erau adunate în grajdul lui Teodor Codrescu din Iași. Se exprima totodată și o dorință, și anume aceea ca la biserica Sfinții 40 de Mucenici să fie așezat epitaful – întocmit înainte de moarte – de Asachi pentru mormântul său: „Aici zace corpul aceluia care în viață purta numele de Gh. Asachi. Iar după 81 de ani recăzând în pulbere, sufletul celui înviat se întoarce în sânul aceluia ce l-a fost dat și căruia totdeauna se închina prin păzirea virtuții”¹⁹.

Dacă aceste gesturi de imortalizare treceau aproape neobservate pentru publicul larg, ideea de a ridica o statuie lui Gheorghe Asachi era contestată sau criticată de unele voci, considerându-l pe acesta din urmă un personaj nedemn pentru ridicarea unui monument; și aceasta în același timp cu exprimarea unei considerații deosebite pentru alte personalități precum Kogălniceanu, Alecsandri, Conachi, Negruzzi, care ar fi meritat, fiecare dintre ei, să beneficieze de asemenea gratulații. Bunăoară, o asemenea voce era aceea a lui G. Sion²⁰.

Chiar dacă statuia lui Asachi ajungea, din diferite motive, ce țineau în special de latura estetică a monumentului, ținta unor critici serioase, iar pe parcursul procesului de realizare a statuii relația dintre comitet și Ion Georgescu devenise tot mai rece, sculptorul ales nu era unul necunoscut în epocă. Avusese, dincolo de meritele de dascăl și de autor a numeroase lucrări, posibilitatea de a-și exersa talentul în cazul statuii lui Gh. Lazăr din fața Universității bucureștene, care făcuse o bună impresie în epocă²¹. Din

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ *Gh. Asachi – viața și activitatea lui*, conferință publică de Constantin Calmuschi, Bârlad, Tipografia Geore Catafany, 1897, p. 3-4.

¹⁸ *Ibidem*, p. 4.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ Remus Niculescu, *op. cit.*, p. 50.

²¹ G. Oprescu, *Sculptura românească*, ediția a doua, revăzută, București, Editura Meridiane, 1965, p. 52.

diferite motive, destui dintre susținătorii ridicării unei statui a lui Asachi vorbesc despre încredințarea lucrării unui artist străin pentru ca, în cele din urmă, cel „ales” să fie Ion Georgescu, numit în aceeași perioadă profesor de sculptură la Școala de Arte Frumoase din București²². Georgescu realizase două machete pentru monumentul în cauză, urmând a le prezenta public în sala Stavropoleus, pentru a putea fi vizionate. Cu toate acestea, concursul nu s-a mai organizat, iar artistul în discuție a fost desemnat drept câștigător, în mod direct, chiar de către Comitetul de organizare a inaugurării statuii. Reunit într-un atelier improvizat al sculptorului din clădirea fostului han Șerban Vodă, comitetul aproba macheta la 22 martie 1887. Printre cei convocați sub președinția mitropolitului Iosif Naniescu erau Leon Negruzzi, primarul Iașului, Dimitrie Gusti, Nicolae Ionescu, V. A. Urechia, Constantin Climescu, casierul comitetului, A. I. Gheorghiu și Andrei Vizanti. Artistul român semnează un contract în valoare de 15 mii lei, prin care se obliga să execute statuia din marmură de Carrara, la fel ca și soclul, împodobit cu două reliefuri din bronz. La 8 aprilie 1886, artistul primea un avans bănesc în valoare de 6.000 de lei²³. Macheta folosită de I. Georgescu pentru executarea modelului definitiv, transpus în marmură, nu s-a păstrat. Este cunoscută însă în epocă una diferită de forma finală a statuii, turnată în gips și patinată în culoarea bronzului, care a intrat în posesia lui V. A. Urechia²⁴ după ce fusese respinsă de comitet.

Deși existau destui cronicari care să aprecieze ori nu un monument de for public, în cazul statuii la care ne referim acum chiar membrii comitetului inaugurării sale aveau să solicite amânarea momentului festiv, considerând că imaginea ei de ansamblu transmitea prea puțin din forța culturală a lui Gheorghe Asachi. Din acest motiv, avea să fie propusă amânarea momentului festiv pregătit pentru toamna anului 1890²⁵. Ceea ce i se reproșa frecvent lui Ion Georgescu era faptul că acesta nu lucrase cu o marmură compactă și albă, care să sugereze moralitatea și dăruirea lui Asachi. Inedită avea să fie abordarea radicală a celor amintiți, care se arătau atât de deranjați de modul în care fusese concepută statuia, încât solicitau chiar coborârea ei de pe soclu și realizarea alteia, din marmură sau din bronz²⁶.

Vehemența membrilor comitetului de inaugurare avea și un substrat politic, cauzat de atmosfera generală din țară. De aceea, își propuneau ca, în evocările din ziua dezvelirii, să facă trimiteri cât mai puține la activitatea politică a lui Asachi, privilegiindu-se, în compensație, amplitudinea omului de cultură. Mai mult, având acest gând, inițiatorii evocării lui Asachi decideau înlocuirea inscripției inițiale cu o placă de marmură albă, pe care apăreau cuvintele: „*Primului învățător, Gheorghe Asaki, școalele românești*”

²² *Ibidem*, p. 54.

²³ Remus Niculescu, *op. cit.*, p. 50.

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ La 24 septembrie 1890, „Ecoul Moldovei” anunța, pe pagina doi, faptul că statuia lui Gh. Asachi nu mai era inaugurată pe 30 septembrie, membrii comitetului statuii constatând că lucrarea era departe de a fi produsul unei „dalte artistice, atât de puțin seamănă statuia cu personajul încât ar trebui să se scrie de dedesubt lui «Acesta este Gh. Asachi»”. Mai mult, după modul în care arăta pedestalul, se părea că sculptorul nu știa cum să proporționeze monumentul.

²⁶ Remus Niculescu, *op. cit.*, p. 64. O importantă ședință se ținea la Iași în 23 septembrie, de față fiind și sculptorul. Discuția se referea la soclul statuii, realizat din piatră de Câmpulung, și nu din marmură, cum se angajase prin contract. Apărându-se, artistul arăta că suma pusă la dispoziție nu îi permisese utilizarea altui material, fapt comunicat din timp lui V. A. Urechia. Constantin Climescu îi scria lui Ioan Georgescu că existau mari nemulțumiri în public și în cadrul comitetului. Cu toate acestea, Athanasie Constantinescu, trimis de maestrul său la Iași pentru instalarea statuii, curățise și vopsise soclul, pregătind statuia pentru inaugurarea ce avea loc în toamna anului 1890. Vezi și Constantin Ostap, *Inutile dispute estetice pe marginea unui simbol*, în „Ziarul de Iași”, 18 ianuarie 2007, p. 3.

*recunoscătoare*²⁷. În felul acesta, s-ar fi îndeplinit obiectivul primar al statuii, și anume acela de a răsplăti meritele intelectuale ale evocatului și prestața lui cărturărească²⁸.

Presa românească avea să vorbească o perioadă mai lungă de timp despre amânarea inaugurării statuii. În mod paradoxal, chiar unii dintre membrii comitetului, prin neîncrederea față de artist, contribuiau la amânarea evenimentului, căutând, de pildă, diverse motive pentru a nu asigura suma necesară aducerii în țară a marmurei comandate în Italia²⁹; și aceasta după ce, în septembrie 1886, comitetul aprobase modelul ce urma să fie realizat³⁰. Urechia contribuia și el la amânarea plății unor sume, dar avea grijă să amintească și faptul că sculptorul se obligase să predea lucrarea în februarie 1888³¹. Cu toate acestea, la 20 aprilie 1889, Ioan Georgescu îi scria dr. Asachi și îl înștiința că nu mai avea nicio veste de la Comitet. Pentru că nu știa ce să facă mai departe cu statuia și îi lipseau banii promiși – el primind doar 11.600 de lei –, încerca să organizeze o „vizitare” a statuii în atelierul lui, contra unei taxe, astfel încât să facă rost de suma necesară aducerii monumentului la Iași. Un an mai târziu, în 8 aprilie 1890, Ioan Georgescu se adresa din nou lui V. A. Urechia și mitropolitului, cerându-le banii necesari; în tot acest timp, la Iași nu se stabilise încă locul de amplasare³². Situația era cu atât mai presantă cu cât statuia lui Miron Costin, realizată de Wladimir Hegel într-un an de zile, fusese deja inaugurată la 18 septembrie 1888³³, apărând posibilitatea conturării unor memorii concurente, care să-i opună pe cei doi cărturari ai Moldovei. Un pas înainte era făcut la 14 iunie, atunci când, în cadrul unei ședințe la mitropolie, la care participa și sculptorul, se decidea amplasarea statuii pe locul fostei dughene a lui Iancu Bacalu de lângă Trei Ierarhi; prilej cu care Th. Codrescu nota: „Mărturisesc în cuget curat că pierdusem iluziunea că voi vedea ridicată, în Iași, statuia lui Asachi”³⁴.

La 24 august 1890, atunci când era pusă piatra fundamentală în prezența mitropolitului Moldovei, lucrurile păreau să intre în linie dreaptă³⁵. După noi și noi amânări, statuia era trimisă într-un final de la București la Iași, în august 1890³⁶. Pentru momentul inaugurării, care de această dată părea să aibă loc, începeau să fie propuse și organizate diferite evenimente, precum era cel al fraților Șaraga: o expoziție cu diverse lucrări, printre care și o autobiografie a lui Asachi, în 5.000 de exemplare, care să se distribuie gratuit, în ziua inaugurării statuii, publicului prezent³⁷. „Ecoul Moldovei” începea, la rândul său, o campanie de presă pentru momentul inaugurării. Astfel că, pe lângă reiterarea motivelor amânării evenimentului, ziarul amintea celor interesați care fuseseră domeniile în care activase Asachi. Se remarcă unele texte precum *Despre statuia lui Gheorghe Asachi, supranumit dascălul Moldovei*, neputând fi ignorate nici acelea despre activitatea lui, timp de cinzeci de ani, pentru „acțiunea de redeșteptare a moldovenilor”. Era și aceasta o formă de rememorare a lui Asachi³⁸.

²⁷ „Evenimentul”, 15 mai 2002: *Compozitoarea Elena Asachi, 125 de ani de la moarte*.

²⁸ *Ibidem*, p. 2.

²⁹ Radu Niculescu, *op. cit.*, p. 61-62.

³⁰ *Ibidem*.

³¹ *Ibidem*.

³² *Ibidem*, p. 63.

³³ *Ibidem*.

³⁴ *Uricariul*, vol. XVI, p. 175.

³⁵ *Ibidem*, p. 64.

³⁶ *Ibidem*.

³⁷ „Ecoul Moldovei”, anul I, 8 octombrie 1890, nr. 4.

³⁸ *Ibidem*.

Pe lângă criticile amintite³⁹, statuia lui Asachi urma să aibă o istorie aparte și din perspectiva amplasării sale. Schimbările au fost atât de numeroase⁴⁰, încât presa locală⁴¹ propunea ca discuția să nu se mai axeze pe locul unde avea să fie ridicată, atenția trebuind să se concentreze pe imaginea de ansamblu a monumentului⁴²; altminteri, definitivarea proiectului risca să se amâne *sine die*. Prima locație aleasă, deloc întâmplător, era în zona Bisericii Trei Ierarhi, în apropiere de „Școlița lui Asachi”⁴³.

Cât despre statuie, aceasta fusese realizată din marmură albă de Carrara, în stil neoclastic, fiind așezată pe un soclu de piatră, decorat cu inscripții și altoreliefuri. Imaginea pe care artistul o oferea lui Asachi era aceea a unui om la maturitate, îngândurat într-un jilt, cu capul ușor plecat spre stânga, ținând pe genunchi niște hrisoave vechi, iar în mână o pană. Un element care individualizează statuia sunt cele două altoreliefuri de bronz: cel din stânga îl reprezintă pe Gh. Asachi înmânând coroane de flori elevilor premianți de la Gimnaziul „Vasile Lupu”; iar în cel din dreapta Gh. Asachi apare în postură de arhitect, prezentând domnitorului Moldovei, Mihail Sturdza, planul de construcție a Academiei Mihăilene⁴⁴. Inaugurarea monumentului se consuma pe fundalul unei mari solemnități, la data de 14 octombrie 1890.

Evenimentul era anunțat cu o zi înainte și de un ziar politic precum „Uniunea liberală”, care amintea de implicarea mitropolitului, dar și faptul că întreaga acțiune fusese expresia unui efort colectiv; era subliniată tot acum contribuția lui Asachi la dezvoltarea culturii românești⁴⁵, la deșteptarea conștiinței naționale; contribuția lui și a mitropolitului Veniamin Costache erau asemănate cu aceea a lui Gh. Lazăr și a lui Ion Heliade pentru Muntenia⁴⁶. Asachi era considerat cel dintâi profesor și cel dintâi publicist moldovean care „luptase pentru luminarea națiunii sale prin cultura limbii și a literaturii și prin răspândirea și organizarea învățământului public”⁴⁷.

Întregul program aferent unor asemenea evenimente era respectat și acum⁴⁸. Evenimentul fusese precedat de alte festivități, iar participanților li se distribuise o broșură cu autobiografia lui Gh. Asachi, tipărită gratuit de librarul-anticar Elias Șaraga. Ca de fiecare dată, un astfel de eveniment avea prevăzută și o slujbă specială, desfășurată în catedrala mitropolitană. În clipa în care serviciul religios se termina, cutia cu oseminte era transferată la temelie statuii de la Trei Ierarhi. Autoritățile locale erau în prim plan, cu toate că, spre deosebire de alte monumente ridicate în Iași, contribuțiile Consiliului Comunal și ale Primăriei erau reduse, așa cum a rămas și în anii următori, atunci când au fost necesare intervenții la monument.

Solemnitatea momentului era dată și de faptul că, în cortegiu, se aflau mitropolitul și mai mulți înalți ierarhi. Serviciul religios s-a terminat conform programului, procesiunea parcurgând traseul urban Ștefan cel Mare, Golia, Primărie⁴⁹, oprindu-se apoi la

³⁹ Ecourile prilejuite de realizarea statuii au fost negative la vremea respectivă (vezi „Ecoul Moldovei”, 24 septembrie 1890).

⁴⁰ A se vedea corespondența privind locul inițial de amplasare al statuii și schimbările care au urmat în ANI, fond Primăria Iași, dosar 259/1890, f. 6-10.

⁴¹ „Era Nouă”, 14 octombrie 1890, p. 2.

⁴² *Ibidem*.

⁴³ Sorin Iftimi, *op. cit.*, p. 528.

⁴⁴ Constantin Th. Botez, Constantin V. Ostap, *Cu Iașii mână-n mână*, vol. I, Iași, 1996, p. 159-166.

⁴⁵ „Uniunea liberală”, anul I, 13 octombrie 1890, nr. 2, p. 2.

⁴⁶ *Ibidem*.

⁴⁷ *Ibidem*.

⁴⁸ Programul solemnității inaugurării statuei lui Gh. Asachi, în *Uricariul*, vol. XVI, p. 417.

⁴⁹ *Uricariul*, vol. XVI, p. 419.

statuia lui Asachi, unde pedestalul era acoperit de mai multe coroane din partea M.S. Regelui, a Universităților din Iași și București, a Ministerului Cultelor, a Școlii Normale „Vasile Lupu”, a gimnaziilor etc.⁵⁰. Lângă statuie, autoritățile locale pregătiseră pentru public și oficialități mai multe tribune, în unele zone circulația fiind restricționată. Costurile necesare bunei desfășurări a ceremoniilor fuseseră suportate de Consiliul Comunal Iași⁵¹.

Unul dintre cei care luau cuvântul cu prilejul inaugurării statuii era V. A. Urechia⁵². De la începutul intervenției sale, V. A. Urechia îi stabilea locul lui Asachi în istoria națională: „G. Asaki nu este numai un om, el personifică o întreagă epocă, o întreagă națiune. Istoria lui G. Asaki este însăși istoria Moldovei din prima jumătate a secolului al XIX-lea”⁵³. Urechia ținea cuvântarea în numele comitetului, arătând că acesta îl rugase să vorbească despre Asachi așa cum o făcuse și despre Miron Costin: „Avem aici o adunare românească numeroasă venită să salute cu respect și iubire pe Gh. Asachi în statuia ce-i ridică astăzi recunoștința națională”⁵⁴. Într-un mod aparte, Urechia se considera dator să amintească și unele erori săvârșite de Asachi, una dintre acestea fiind nesușținerea unirii Moldovei cu Muntenia, așa cum făcuseră Kogălniceanu, Negri, Alecsandri sau N. Ionescu; dar arăta că, după alegerea lui Cuza, Asachi avea să-și schimbe atitudinea față de proiectul unionist⁵⁵. Pentru Urechia, devenea important și faptul că Asachi îl saluta călduros pe Carol I, felicitându-l pentru alegerea sa ca domn și mărturisindu-i – într-o scrisoare din 15/27 mai 1869 – că îl votase. Urechia își încheia intervenția vorbind, de această dată, nu doar în numele comitetului organizator, ci al întregii națiuni. Pentru omul politic Urechia, devenea deosebit de important să obțină de la Asachi un fel de iertare simbolică, socotind că, în mod real, întreaga națiune îl uitase⁵⁶.

La încheierea cuvântului, Urechia chemă la tribună pe primarul orașului, ca reprezentant al autorităților locale invitate a lua parte⁵⁷ la festivități, pentru a-i „înmâna” monumentul⁵⁸. După aceste cuvinte, statuia fu dezvelită în mijlocul unui mare entuziasm. Au continuat cuvântările, susținute acum de nepotul cărturarului, dr. Gh. Asachi, de Vasile Pogor, de D. Laurean în numele guvernului, de N. Ionescu, de Th. Codrescu, de dr. Istrati în numele corpului universitar din București etc. Seara se încheia cu un banchet în saloanele hotelului Traian, la care au participat peste 70 de persoane, fiind rostite toasturi de către invitații de seamă. După banchet, urma o reprezentație teatrală în teatrul Sidoli, ocupat în întregime; lua parte și corul mitropolitan, sub conducerea lui Gavril Muzicescu, acompaniat de orchestra dirijată de Ed. Caudella⁵⁹. Cu această ocazie, Em. Al. Manoliu a ținut o dizertație istorică asupra instituției Teatrului Național de la înființarea ei și până în actualitate⁶⁰. La ceremonie participa și nepotul lui Asachi,

⁵⁰ ANI, fond Primăria Iași, dosar 259/1890, f. 25, 33.

⁵¹ *Ibidem*, f. 19.

⁵² *George Asachi – cuvânt rostit de V. A. Urechia la inaugurarea statuii lui în 30 septembrie 1890*, București, Tipografia Românului Vintilă C. A. Rosetti, 1890.

⁵³ *Ibidem*, p. 6.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 7.

⁵⁵ *Ibidem*.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 53.

⁵⁷ ANI, fond Primăria Iași, dosar 259/1890, f. 17.

⁵⁸ Primele lucrări de îngrijire pentru monument aveau să fie realizate de Primărie încă din decembrie 1890, atunci când se luase decizia ca statuia să fie împrejmuțată cu un grilaj de fier (ANI, fond Primăria Iași, dosar f. 27).

⁵⁹ *Uricariul*, vol. XVI, p. 421-422.

⁶⁰ „Uniunea liberală”, 17 octombrie 1890.

care ducea numele savantului mai departe. Urmașul cărturarului prezenta statuia drept o modalitate de a răspunde unei stări de spirit la nivel național: generațiile mai tinere sau mai în vârstă voiau să știe cine a fost adevăratul deschizător de drumuri pentru cultura și viața politică românească, spre a-l evoca de câte ori era cazul⁶¹.

Discursurile din cadrul festivității se înscriau în același format, cu accent pe realizările și moștenirea lui Asachi, ele fiind susținute de Vasile Pogor în numele orașului, de D. A. Laurian în numele Ministerului Instrucțiunii, de Th. Codrescu ca vechi colaborator al lui Asachi, precum și de dr. Istrati de la Universitatea din București etc. O absență demnă de remarcat de la inaugurare era cea a lui Ioan Georgescu, iar V. A. Urechia, în numele comitetului, nici măcar nu-i amintea numele; motivul absenței sculptorului – din cauze familiale – era menționat într-o scrisoare către mitropolit⁶². Mai mult, Georgescu îi amintea lui Climescu despre atmosfera în care lucrase, opinând că toate dificultățile se datoraseră faptului că Urechia și l-ar fi dorit pe Wladimir Hegel⁶³ în locul său.

După șapte ani de la inaugurare, statuia lui Asachi își începea periplul prin Iași⁶⁴, prima oprire fiind în piața Teatrului Național, în cursul lunii septembrie⁶⁵. Avea să fie mutată, cu sprijinul Consiliului Comunal, iar operațiunea trebuia terminată înainte de sosirea regelui în Iași⁶⁶. Întreaga decizie era justificată din perspectiva contribuției pe care o adusese cel evocat la dezvoltarea teatrului românesc, dar mai ales din cauza aliniamntului urbanistic de pe traseul străzii Ștefan cel Mare, realizat de Primărie în 1897⁶⁷.

Puțină lume și-ar fi închipuit că însuși Vasile Alecsandri, care își exprimasă întreaga susținere pentru monumentul închinat lui Asachi, avea să intre, postum, într-o competiție memorială cu marele profesor al Școlii Mihăilene. Fără ca cineva anume să fi impus vreo ierarhizare între cei doi, decizia mutării statuii lui Asachi și instalarea, în locul ei, a celei dedicate lui Vasile Alecsandri nu a stârnit în mod real foarte multe comentarii. Încercarea de a omagia personalitatea poetului de la Mircești prin inaugurarea unei statui în fața Teatrului Național, în 1905, nu era văzută ca un gest deprecitiv la adresa personalității lui Asachi, de vreme ce statuia acestuia urma să fie amplasată în fața Școlii de băieți „Trei Ierarhi”⁶⁸, reconstruită de primărie și inaugurată în 1900. De transportarea statuii și realizarea unui nou soclu urma să se ocupe sculptorul Gh. Boboc, care împărțea cheltuielile aferente cu Primăria⁶⁹. Evenimentul din 1905 nu avea cum să fie prezentat, de unii contestatari, drept unul care-l pune într-o lumină nefavorabilă pe Asachi, în condițiile în care, cu prilejul celei de-a doua mutări, în cripta de la baza soclului au fost depuse osemintele cărturarului⁷⁰ – aduse în acest scop de la

⁶¹ V. A. Urechia, *op. cit.*, p. 54.

⁶² Radu Niculescu, *op. cit.*, 64.

⁶³ *Ibidem*, p. 66.

⁶⁴ În 1897, Iașul era din nou în centrul atenției la nivel național, căci avea loc inaugurarea clădirii Universității „Al. I. Cuza”. Cu acest prilej, veneau la Iași regele Carol și D. A. Sturdza, prim-ministru în funcție într-o perioadă în care cel din urmă era puternic contestat din cauza relației României cu Austro-Ungaria. Era un bun prilej pentru ca autoritățile centrale ale statului român să recunoască rolul Iașului în construcția statului român modern. Orașul era împodobit cu arcuiri de triumf, care jalonau drumul suveranului spre mitropolie („Românul”, 22 octombrie 1897, p. 2).

⁶⁵ ANI, fond Primăria Iași, dosar 259/1890, f. 77, 81.

⁶⁶ „Opinia”, anul I, 21 septembrie 1897, nr. 118, p. 2.

⁶⁷ ANI, fond Primăria Iași, dosar 259/1890, f. 76.

⁶⁸ *Ibidem*, f. 99.

⁶⁹ *Ibidem*, f. 115-120.

⁷⁰ *Ibidem*, f. 87-88.

Biserica Sfinții 40 de Mucenici din Iași –, dar și ale soției sale, compozitoarea și pianista Elena Asachi (1789-1877)⁷¹ – transportate de la Cimitirul Eternitatea din Iași⁷².

La doi ani de la inaugurarea statuii, Asachi era unul din personajele ce aveau să se regăsească în decorațiunile amplasate pe clădirea Universității. Erau grupuri alegorice și ceva mai târziu șase medalioane ce cuprindeau figurile lui Gh. Asachi, Miron Costin, Vasile Lupu, Matei Basarab, Mihail Kogălniceanu și Vasile Alecsandri, finalizate în 1895⁷³. Comanda venise din partea guvernului conservator, iar cel care o primise era pictorul Ștefan Ionescu, cunoscut sub pseudonimul Valbudea.

Practica reprezentării în piatră a unor personalități istorice din epoci mai îndepărtate sau mai apropiate a contribuit decisiv la construcția unei memorii istorice, dar mai ales a unei memorii sociale și colective de care o societate tânără, aflată într-o etapă de consolidare națională, avea mare nevoie. Cazul statuii lui Gheorghe Asachi este unul care se încadrează în specificul epocii prin numeroase elemente – implicarea societății civile, subscripția publică, festivitățile de inaugurare –, dar, în același timp, diferă de parcursul obișnuit al ridicării statuiilor moderne prin elemente precum delăsarea autorităților locale și dezinteresul celor naționale, relația tensionată dintre comitetul de inițiativă și artistul român ales, drumul anevoios de la proiect la concretizarea lui, disputele pe marginea soluțiilor artistice și estetice date monumentului și, nu în cele din urmă, schimbarea de două ori a locului de amplasare a statuii. În ciuda acestor greutăți, un grup de intelectuali, sprijiniți de o categorie profesională implicată civic – cea a profesorilor –, a reușit să ofere Iașului, prin strădania lui Ion Georgescu, un alt monument statuar la sfârșit de veac XIX. Noua statuie care trona impunător pe principalul traseu urbanistic al capitalei Moldovei vorbea noilor generații despre patriotism, erudiție și dăruire.

GHEORGHE ASACHI'S STATUE. A FOUNDER'S REHABILITATION (Summary)

Keywords: nation, hero, statue, commemoration, memory.

The practice of setting in stone various historical personalities from more remote moments of the past or more recent (the 19th century) decisively contributed to constructing a historical, but primarily social and collective memory that a young society undergoing a national consolidation so profoundly required. The case of Gheorghe Asachi's statue fits into the specifics of the time through numerous elements, i.e., the involvement of civil society, public subscription, festivities of inauguration, and legitimation. However, it differentiates from the usual path of erecting modern statues by elements such as the negligence of local authorities and lack of interest of the national ones. We also note the tense relationship between the committee and the Romanian artist selected (among the few such occasions for Romanian sculptors), the challenging path from project to reality, and the disputes concerning the artistic solutions and the aesthetics of the monument. Not least, we note changing the place for the statue twice. Despite all these challenges, a group of intellectuals, supported by a civically and intellectually involved professional category (i.e., teachers) and the involvement and wish of a relevant Romanian artist, managed to provide Iași with a new statuary monument in the late 19th century. The new statue, majestically overlooking the primary urbanistic path of the Moldavian capital, talked to the new generations about patriotism, erudition, and commitment.

⁷¹ „Evenimentul”, 15 mai 2002: *Compozitoarea Elena Asachi, 125 de ani de la moarte*; Radu Niculescu, *op. cit.*, p. 70.

⁷² ANI, fond Primăria Iași, dosar 259/1890, f. 94.

⁷³ G. Oprescu, *op. cit.*, p. 62.

MIHAI ANATOLII CIOBANU*

DOUĂ PLANURI RUSEȘTI PENTRU RÂMNICU SĂRAT – AL ORAȘULUI ȘI AL ANSAMBLULUI CTITORIEI BRÂNCOVENEȘTI**

Menționat pentru prima dată în 1439, începuturile Râmnicului Sărat pot fi datate în veacul al XIV-lea¹. Prin această localitate trecea drumul Bogdanului², pe care se ajungea de la Suceava la Târgoviște³ (apoi de la Iași la București), dezvoltarea târgului fiind condiționată în mod firesc de aflarea la întretăierea mai multor căi de circulație a mărfurilor. În același timp, apropierea de hotarul cu Țara Moldovei, apoi de cazaua Brăilei, nu a jucat doar un rol benefic în istoria localității, deseale conflicte, cum ar fi cele dintre domnii celor două Țări Române sau cu otomanii, pricinuind pagube însemnate⁴. Cu toate acestea, Râmnicu Sărat și-a continuat existența, care a implicat o necurmată reconstruire și, în cele din urmă, chiar lărgire a spațiului urban. Până acum se știa că orașul a fost cartat pentru prima oară pe harta ofițerului austriac Friedrich Specht (1790-1791), apoi pe harta lui Szathmary (1864), planurile din 1912, 1924 și altele⁵.

În urma cercetărilor la Arhiva Militar-Istorică de Stat a Rusiei, am descoperit două planuri rusești pentru Râmnicu Sărat: planul orașului, din 1807⁶, și planul mănăstirii Adormirea Maicii Domnului, din 1770⁷. Pentru început, deși în contradicție cronologică, dar logic, căci este izvodul privitor la întreaga așezare, vom analiza *Planul târgului Râmnic cu situația înconjurătoare. Ridicat de cinurile cvartirmaistre în anul 1807*. Planul se păstrează în fondul 846, inventarul 16, dosarul 3030, fila 4. A fost

* Asistent cercetare științifică, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași și Institutul de Istorie „A. D. Xenopol”, Academia Română – Filiala Iași; e-mail: ciobanumihaianatolii@gmail.com.

** Acest studiu a fost realizat în cadrul unui grant al Ministerului Educației și Cercetării din România, CNCS – UEFISCDI, proiect cu numărul PN-III-P4-ID-PCE-2020-1139.

¹ Laurențiu Rădvan, *Orașele din Țările Române în Evul Mediu (sfârșitul sec. al XIII-lea – începutul sec. al XVI-lea)*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2011, p. 300.

² Toponim atestat în documente: *DIR*, B, Țara Românească, XVII, vol. III, 1616-1620, editat de Ion Ionașcu *et al.*, București, Editura Academiei Române, 1951, p. 429, nr. 387.

³ Emil Lupu, *Drum, oraș și hotar între Țara Moldovei și Țara Românească*, în vol. *The Steppe Lands and the World Beyond Them: Studies in Honor of Victor Spinei on his 70th Birthday*, editori Florin Curta și Bogdan-Petru Maleon, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2013, p. 588.

⁴ Teodor Octavian Gheorghiu, *Epoca lui Constantin Brâncoveanu, etapă de maturizare a urbanisticii medievale sud-carpătice. Studii de caz*, în vol. *Spațiul românesc în epoca lui Constantin Brâncoveanu*, editori Carmen Oprescu și Claudiu Neagoe, București, Editura Ars Docendi, 2014, p. 78.

⁵ *Ibidem*, p. 77; Marius Neculăe, *Planul orașului Râmnicu Sărat – 1912*, în „Analele Buzăului”, IV, 2012, p. 221-231.

⁶ Rossiiskii Gosudarstvennii Voenno-Istoriceskii Arhiv (Arhiva Militar-Istorică de Stat a Rusiei; în continuare, RGVIA), fond 846, op. 16, d. 3030, f. 4.

⁷ RGVIA, fond 846, op. 16, d. 2080.

desenat pe patru file de hârtie, lipite ulterior pe pânză. În partea superioară, în dreapta privitorului, se află notația „Nr. 4”. Titlul a fost plasat într-un cadru patruleter și scris cu cerneală neagră. În același cadru apare și scara, care este în stâneni. Alipită titlului, într-un alt cadru patruleter, a fost scrisă legenda sursei cartografice, fiind însemnate șapte biserici. Numerele lăcașelor de cult au fost scrise cu cerneală roșie, iar numele lor cu cerneală neagră. Construcțiile din piatră au fost reprezentate cu roșu, iar cele din lemn, plasate în grădini sau formațiuni insulare, prin nuanțe de galben. Albiile Râmnicului au fost desenate cu albastru, iar elementele de relief cu verde și galben. Diferențele de relief sunt redată prin hașuri în nuanțe de pământiu, de la deschis la închis, în dependență de unghiul pantelor. Căile de comunicație au fost desenate cu un cărămiziu deschis. În lunca Râmnicului, prin puncte cărămizii, se arată suprafețele cu sol nisipos. Planul nu a fost semnat de ofițerul responsabil cu ridicarea topografică și desenarea sa.

*

* *

Emil Lupu, cel care a condus mai multe campanii de cercetări arheologice în Râmnicu Sărat, plasează arealul „de locuire medievală în perimetrul cuprins între: biserica «*Sfânta Parascheva*» [...] și biserica *Câța*, la nord; malul stâng al râului Râmnicu Sărat, la vest; fosta mănăstire «*Adormirea Maicii Domnului*», la sud; parcul central al orașului, la est”, suprafață care ar „îngloba vatra medievală a orașului”⁸. O altă ipoteză este susținută de Laurențiu Rădvan, care afirmă: „Nucleul inițial al orașului s-a aflat probabil în zona unde astăzi se află incinta mănăstirii Adormirii Maicii Domnului [...]. Săpăturile efectuate după 1991 au confirmat prezența aici a unor locuințe de suprafață”⁹; datate, în urma cercetărilor arheologice, prin apel la ceramica descoperită, în secolele XIV-XV.

Planul rusesc din 1807, deși este o sursă cartografică târzie, ne îndreaptă spre o altă concluzie, potrivit căreia rezultatele cercetărilor arheologice de la fosta mănăstire Adormirea Maicii Domnului nu sunt explicate în demersul localizării vetrei medievale (a nucleului inițial), iar locuințele descoperite arheologic aici erau parte, mai degrabă, a periferiilor târgului sau chiar anexe ale complexului religios, îndepărtat de vechea vatră urbană, fie case ale unor slujitori/robi bisericești. Considerăm că indicii clare în încercarea de identificare a centrului medieval al localității sunt drumul Bogdanului și biserica Sf. Parascheva, ctitorită de Ștefan cel Mare. Dezvoltarea târgului a fost strâns legată de traficul comercial pe drumul care cobora din capitala Moldovei, așadar, cel mai probabil, vatra acestuia s-a aflat în imediata apropiere a principalei surse de prosperitate, în timp ce biserica ștefaniană, cea mai veche ctitorie domnească, a fost zidită, din câte se pare, în imediata apropiere a târgului, la marginea acestuia, pe loc pustiu, aflat peste drumul Bogdanului, așa cum situația se prezintă și în 1807. Prin aceasta, zidirea lăcașului nu a modificat topografia vetrei. Amplasamentul noului lăcaș permitea în proprietărea sa cu terenul din jur, care era liber de orice fel de construcții. Deși târziu, planul rusesc certifică această ipoteză.

Pe plan, vatra Râmnicului Sărat este arătată prin formațiuni insulare desenate cu un cărămiziu deschis și grupate lateral drumului spre Buzău, actuala Str. Mihail Kogălniceanu. Înțelegem că drumul Bogdanului era hotarul de nord al perimetrului de

⁸ Emil Lupu, *Câteva drumuri comerciale și orașe medievale de la curbura Carpaților (Buzău și Râmnicu Sărat până în secolul al XVI-lea)*, în „Buletinul Comisiei Monumentelor Istorice”, anul XIX, nr. 1-2, 2008, p. 133.

⁹ Laurențiu Rădvan, *Orașele...*, p. 301.

locuire medievală. Ulterior, după ce Ștefan cel Mare a zidit biserica Sf. Parascheva, târgoveții și-au construit case și peste drum, în dreptul altarului bisericii (deși această parte a târgului poate aparține unei etape de locuire anterioară lăcașului, vatra medievală fiind dintru început pe ambele laturi ale drumului). La vest, orașul medieval se întindea până la Alea Rozelor de astăzi, în timp ce pe latura de sud se oprea aproximativ pe traseul străzilor Pieței și Brașovului. La est de albia râului, târgul medieval s-a extins aproximativ până la intersecția dintre Strada Gheorghiță Lupescu și Fundătura Garoafei de astăzi, mergând în linie dreaptă până în apropiere de Strada Mihail Kogălniceanu, cu câteva ramificații peste limitele amintite. Aceste ramificații pot fi târzii, nu neapărat din perioada medievală.

Râmnicu Sărat a apărut în lunca râului omonim. În urma eroziunilor, albiile râului s-au tot adâncit, în timp ce terasele de pe ambele laturi au devenit tot mai evidente și mai brăzdate de râpele prin care se scurgea apa pluvială. La nord, dar mai ales la sud de vatra târgului, de-a lungul secolelor, au fost construite o mănăstire, biserici și locuințe cu anexele lor. În 1807, Râmnicu Sărat, oraș de tipul celor deschise, se întindea pe o suprafață considerabilă din lunca malului stâng al râului, gospodăriile târgoveților, exceptând zona centrală, din apropiere de drumul Bogdanului, fiind grupate în formațiuni insulare plasate foarte răsfirat. Între aceste formațiuni s-au creat o mulțime de căi de comunicație (drumuri, ulițe), unele mai lungi, altele mai scurte, oricum fără nicio planificare, ceea ce a dat naștere la o rețea destul de întortocheată. Orașul s-a extins mai mult spre sud, fiindcă relieful a permis o astfel de dezvoltare. Tocmai pe această direcție lunca Râmnicului Sărat era mult mai întinsă decât pe latura de nord, unde poalele dealurilor din preajmă, pământul cărora era folosit în agricultură, coborau până spre albia râului.

La periferia de sud-est a orașului, a fost cartată biserica Bagdat (1 pe plan) cu hramul Sf. Dumitru, zidită cu cheltuiala lui Dumitrașcu Bagdat și terminată în 1707¹⁰. Este puțin probabil să fie o biserică de curte, așa cum se susține, direct sau indirect, este drept¹¹, fiindcă pe planul rusec, în apropierea bisericii, nu apare nicio clădire din piatră cu împrejmuire sau cel puțin ruina vreunei curți, care ar fi putut aparține boiernașilor amintiți. Urmașii lui Dumitrașcu – mai ales Alecu și Toma¹² – au avut grijă de bunăstarea lăcașului. Primul i-a testat o parte din avere și a construit câteva odăi, cel de-al doilea a reconstruit-o, în 1870, prin aceasta schimbându-se mult forma originală¹³. Zidul împrejmuitoare a fost construit târziu, oricum după 1807¹⁴. Și clopotnița, care nu apare pe planul rusec, este puțin probabil să fi fost ridicată în timpul vieții lui Dumitrașcu Bagdat¹⁵.

A doua biserică cartată pe plan este cea numită de ofițerul rus „pitarul Asanachi” (2), cunoscută râmnicenilor ca Robeasca și având hramul Nașterea Maicii Domnului. A fost zidită cu cheltuiala pitarului Asanache Neculescu, în perioada 1784-1793. Potrivit pisaniei, din 1814, când a fost refăcută de Asanache Robescu, lăcașul era închinat la Sf. Mormânt¹⁶. Turnul clopotniță, deși s-a afirmat cu titlu de ipoteză că ar putea data de

¹⁰ Emil Lupu, *Ctitori și ctitorii la curbura Carpaților în veacurile XIV-XVIII*, Iași, Editura Doxologia, 2011, p. 213. Pisană este din septembrie 1707. Vezi și Valeriu Nicolescu, *Monumente istorice și de arhitectură din fostul județ Râmnicu Sărat*, în „Analele Buzăului”, II, 2010, p. 187, care datează zidirea în 1707-1708.

¹¹ Emil Lupu, *Ctitori și ctitorii...*, p. 213; Valeriu Nicolescu, *Monumente istorice...*, p. 192; Teodor Octavian Gheorghiu, *Epoca lui Constantin...*, p. 77, 79.

¹² Despre aceștia, vezi Valeriu Nicolescu, *Monumente istorice...*, p. 193-195.

¹³ Emil Lupu, *Ctitori și ctitorii...*, p. 214.

¹⁴ Despre acesta se relatează în *ibidem*, p. 213.

¹⁵ Cum susține Valeriu Nicolescu, *Monumente istorice...*, p. 192.

¹⁶ Emil Lupu, *Ctitori și ctitorii...*, p. 217, nota 752. Valeriu Nicolescu, *Monumente istorice...*, p. 187, plasează construirea lăcașului în perioada 1781-1784, cu trimitere la două documente. Aceeași datare apare și

la sfârșitul veacului al XVIII-lea¹⁷, a fost ridicat după 1807, nefiind cartat pe plan. În 1807, în preajma bisericii, existau trei clădiri din piatră și porțiuni de zid pe laturile de est și sud. Pe latura de sud se afla o altă casă din piatră înconjurată cu zid. Cel puțin unele dintre aceste construcții se aflau în stăpânirea ctitorilor lăcașului, căci, într-un document din 24 septembrie 1781, se spune că biserica urma să fie construită în „curtea caselor” ctitorilor¹⁸. Pe aceeași uliță cu biserica, dar la o anume depărtare, au fost desenate alte două clădiri din piatră, probabil stăpânite de unii boieri.

La câțiva stâneni depărtare, rușii au cartat biserica zisă a Neculeștilor (4) cu hramul Sf. Arhangheli Mihail și Gavriil, ctitorită tot de boierii Neculescu, anume Păuna, Iordache și soția sa, Ecaterina, în 1755¹⁹ (sau 1765^{20?}). Despre biserica „Câța”, cum i se mai spune în popor, se afirmă că ar fi o zidire „prea centrală pentru a fi ridicată abia în 1765”²¹. Considerăm însă că această ipoteză este greșită, fiindcă nici în 1807 ctitoria Neculeștilor nu se afla în spațiul central al orașului, ci în suburbii. Distrusă în 1821, biserica a fost refăcută de vornicul Constantin Neculescu. Turla a fost reclădită de fiul adoptiv al numitului vornic, alt Constantin, în 1891, când a avut loc și zugrăvirea din nou a lăcașului²². În 1807, zidul incintei bisericii se oprea pe mijlocul altarului, lăsând latura de nord în afara incintei. Alipită incintei ctitoriei Neculeștilor a fost cartată incinta patruleteră și amprenta la sol a unei alte biserici, care însă nu apare în legenda planului. Acest lăcaș de cult a dispărut între timp, pe locul său aflându-se astăzi traseul străzii Mihai Eminescu. La vest de biserica Sf. Arhangheli, alipită incintei acesteia, exista o curte cu trei clădiri din piatră. Considerăm că era curtea Neculeștilor. Moara și clădirea din piatră de peste brațul râului pot fi parte a stăpânirilor acelorași boieri.

De la biserica Neculeștilor, mergând spre est, se ajungea la biserica numită în legenda planului „crucieru Alecu” (3). În imediata apropiere, se observă o grădină înconjurată cu gard din lemn, probabil din nulele. În afara zidului incintei bisericii, pe latura de est, a fost clădită o casă din piatră. Alipită incintei bisericii era o curte boierească, cu zid doar pe laturile de vest și nord, și două clădiri din piatră, iar o a treia a fost construită peste gardul de nulele de pe latura de est. Pe latura de nord, a fost cartată o poartă prin care se ajungea în ceea ce putem numi, din câte se pare, „grădina” „crucierului” Alecu.

„Crucieru” este un cuvânt corupt de autorul planului din *clucerul*. În cataografia din 1829 este amintit Costache Neculescu, fecior de boier, „al răposatului clucer Alecu Neculescu [din] Slam Râmnic”²³. Nu este exclus ca lăcașul de cult cartat de ruși să fi fost ctitoria acestui Alecu Neculescu. Biserica a fost zidită, cel mai probabil, după 1800 și până în 1807. Este un lăcaș de cult dispărut despre care nu s-a știut nimic până acum. Singura sa atestare este planul rusesc.

De cealaltă parte a drumului Bogdanului se afla ctitoria lui Ștefan cel Mare cu hramul Sf. Parascheva (6). Gestul ctitoricesc a fost inițiat, cel mai probabil, după 8 iulie

la Nicolae Stoicescu, *Bibliografia localităților și monumentelor feudale din România*, I, *Țara Românească (Muntenia, Oltenia și Dobrogea)*, vol. II, M – Z, *indici*, Craiova, Editura Mitropoliei Olteniei, 1970, p. 537.

¹⁷ Emil Lupu, *Ctitori și ctitorii...*, p. 218: „un turn clopotniță, ce pare a data tot de la sfârșitul secolului al XVIII-lea”.

¹⁸ Valeriu Nicolescu, *Monumente istorice...*, p. 187.

¹⁹ Emil Lupu, *Ctitori și ctitorii...*, p. 214 și nota 735 din aceeași pagină.

²⁰ Așa cum este scris în Valeriu Nicolescu, *Monumente istorice...*, p. 187. Vezi și lucrarea din citarea următoare. Această datare este preluată de la Nicolae Stoicescu, *Bibliografia localităților*, p. 537.

²¹ Teodor Octavian Gheorghiu, *Epoca lui Constantin...*, p. 78.

²² Emil Lupu, *Ctitori și ctitorii...*, p. 214, nota 735.

²³ *Catagrafie oficială de toți boierii Țării Românești la 1829*, publicată de Ioan C. Filitti, București, 1929, p. 23.

1481²⁴, când a avut loc bătălia de la Râmnic. Matei Basarab a refăcut biserica, dar zidirea s-a ruinat și a suferit alte prefaceri, la început de veac XVIII, când s-a reclădit de la ferestre în sus cu cheltuiala târgoveților, ispravnicul lucrărilor fiind căpitanul Dumitrașcu Bagdat, la acea vreme vel agă. Același Dumitrașcu, cu cheltuiala sa, a învelit-o, a făcut stâlpii ușilor și a pardosit-o²⁵. Modificări structurale au avut loc și în 1753-1756²⁶. În legenda sursei cartografice prezentate, ctitoria ștefaniană este numită „Domneasca” (6). Deși nu avea o arhitectură spectaculoasă, prin vechimea sa și legătura cu domnul Moldovei, păstrarea și repararea bisericii Sf. Parascheva se impunea și în 1898, când autoritățile au decis altfel, alegând calea demolării. Astăzi, pe locul bisericii ștefaniene se înalță o altă biserică cu același hram al Sf. Parascheva, clădită în 1907²⁷. La extremitatea nordică a Râmnicului Sărat, în afara târgului, se afla biserica Sf. Nicolae (7), despre care până acum se spunea că ar fi fost construită în jurul anului 1815.

Dintre ulițele târgului de la 1807, străzile Constantin Brâncoveanu și Tomei de astăzi urmează în parte trasee existente atunci. Și drumul Bogdanului este tot în parte același cu Str. Mihail Kogălniceanu. Ulița târgului, care începea peste drum de biserica lui Ștefan cel Mare, avea același traseu cu Str. Victoriei, fosta Str. Mare a Râmnicului Sărat²⁸. Pe această uliță erau concentrare prăvăliile. Despre bazar, Emil Lupu susține că se afla, „probabil”, „la intersecția dintre *Ulița târgului* și *Drumul Bogdanului*, deci în vecinătatea bisericii *Piatra*”²⁹. Această ipoteză este susținută atât de situația prezentată pe harta Specht, cât și cea de pe planul rusesc din 1807. Nu în ultimul rând, reconstituirea topografică propusă de Teodor Octavian Gheorghiu pentru Râmnicu Sărat în perioada secolului XVII – începutul secolului XVIII³⁰ este doar parțial corectă. În acest interval cronologic, târgul nu era atât de întins spațial, iar biserica Căța cu siguranță că nu exista încă. Chiar și în 1807, când a fost ridicat topografic de ruși, localitatea nu se prezenta compact, ci foarte răzlețită, cu insule-curți ale boierilor și târgoveților aflate, uneori, la depărtări însemnate una de alta. Potrivit imaginii de pe planul rusesc, Râmnicu Sărat era împărțit în zona centrală, cu locuire compactă, și suburbiile sale, mult mai întinse. În aceste suburbii au fost construite toate lăcașele de cult.

Pe apa Râmnicului, autorul planului a desenat trei mori. În 1776, hotarul moșiei bisericii Sf. Parascheva, pe latura de vest, mergea pe apa râului de la moara lui Bagdat și până la biserica satului Jideni³¹, astăzi Podgoria, biserică aflată la marginea satului. Satul Jideni a fost cartat pe planul comentat cu câteva case înșirate de-a lungul drumului

²⁴ Așa cum susțin și Ștefan S. Gorovei, Maria Magdalena Székely, *Princeps Omni Laude Maior. O istorie a lui Ștefan cel Mare*, Sfânta Mănăstire Putna, Editura Mușatinii, 2005, p. 203-204; Emil Lupu, *Ctitori și ctitorii...*, p. 216. Pr. Horia Constantinescu, *O ctitorie a lui Ștefan cel Mare în Țara Românească*, în *GB*, XXIV, nr. 7-8, 1965, p. 686, a plasat zidirea în domnia lui Radu cel Mare, iar Valeriu Nicolescu, *Monumente istorice...*, p. 187, în 1474. În Ștefan S. Gorovei, Maria Magdalena Székely, *op. cit.*, p. 203, nota 540, s-a notat că: „Statutul ei de ctitorie princiară era recunoscut în primele decenii ale veacului al XVII-lea”. Planul rusesc, în legenda căruia biserica e numită domnească, ne arată că situația este specifică și pentru început de veac XIX. Pentru discuții despre această ctitorie, vezi și Laurențiu Rădvan, *Din relațiile lui Ștefan cel Mare cu Țara Românească*, în vol. *Ștefan cel Mare la cinci secole de la moartea sa*, editat de Petronel Zahariuc și Silviu Văcaru, Iași, Editura ALFA, 2003, p. 281-282.

²⁵ *Ștefan cel Mare și Sfânt (1504-2004). Biserica. O lecție de istorie*, Sfânta Mănăstire Putna, Editura Mușatinii, 2004, p. 227. Vezi și Pr. Horia Constantinescu, *O ctitorie...*, p. 684; Valeriu Nicolescu, *Monumente istorice...*, p. 188.

²⁶ Pr. Horia Constantinescu, *O ctitorie...*, p. 687; Emil Lupu, *Ctitori și ctitorii...*, p. 217.

²⁷ Emil Lupu, *Ctitori și ctitorii...*, p. 217.

²⁸ Pentru corespondența denumirilor străzilor, vezi Marius Neculae, *op. cit.*, p. 226.

²⁹ Emil Lupu, *Câteva drumuri...*, p. 133.

³⁰ Teodor Octavian Gheorghiu, *Epoca lui Constantin...*, p. 80, fig. 21.

³¹ Pr. Horia Constantinescu, *O ctitorie...*, p. 689.

ce venea din târg. Or, credem că nu greșim dacă identificăm moara lui Bagdat cu moara desenată pe plan la nord de târg. Alecu Bagdat, unul dintre reprezentanții familiei, stăpânea aceeași moară „cu 2 roți” și în 1829³².

În aceeași sursă cartografică sunt arătate două poduri, deși trecerea râului se făcea prin mai multe locuri. În situația trecerilor peste apă în dreptul cărora ofițerul rus nu a desenat poduri stabile, considerăm că se foloseau poduri mobile. Dintre căile de comunicație principale, în stânga râului au fost cartate cinci drumuri spre orașul Focșani, printre care și drumul Bogdanului, un drum din cătunul Mărtinești (Martinești în plan), un drum spre lanurile agricole, fără a fi numit, și un drum spre „Zaplas” – satul Zăplazi. În dreapta râului s-au cartat traseele drumurilor spre târgul Buzău, din cătunul Costieni, spre cătunul Grebănu (Grebano în plan) și spre cătunul Topliceni. Un alt drum spre Topliceni, care trecea prin Poșta, localitate cartată pe plan doar cu două case și cu biserica mănăstirii din apropiere, a fost doar desenat. În 1807, biserica fostei mănăstiri Domirești, zidirea căreia a fost terminată în 1709, cu cheltuiala lui Dragomir și a soției sale Stana³³, era singura construcție din piatră de pe malul drept al Râmnicului. Astăzi, ctitoria lui Dragomir este ruinată.

Pe același plan din 1807 a fost cartată „<biserica> lui Constantin vodă Brâncoveanu” (5) cu incintă din piatră de formă dreptunghiulară, turnul porții pe latura de nord, patru turnuri la cele patru colțuri ale incintei și alte turnuri laterale, câteva „clădiri” în rând cu zidul și biserica cu hramul Adormirea Maicii Domnului plasată central. În istoriografie s-a arătat că, odinioară, pe locul ctitoriei lui Brâncoveanu vodă și a unchiului său s-a aflat o altă mănăstire, numită a „grecilor”³⁴, cu hramul Sf. Gheorghe³⁵, închinată la Muntele Sinai³⁶. În biserica ctitorită de Brâncoveanu vodă a fost înmormântat Arkadi Aleksandrovici Suvorov, general-locotenent al armatei ruse, fiul lui A. V. Suvorov, care și-a găsit sfârșitul în apele Râmnicului în 13 aprilie 1811. Ulterior, trupul său a fost dus în Rusia.

La aceeași arhivă moscovită, tot în fondul 846, dosarul 2080, se păstrează *Planul mănăstirii fortificate aflată în târgul Râmnic, cu arătarea întăriturii făcute anul trecut, <1>769...*³⁷. Planul a fost desenat pe o coală de hârtie, lipită ulterior pe pânză. Titlul planului, scris cu cerneală neagră, a fost plasat în partea de sus, central. Legenda, de la A la F, a fost scrisă în colțul de jos, în dreapta privitorului, tot cu cerneală neagră. În colțul de sus, în stânga privitorului, s-a notat, în creion, numărul 50289-2-623. În plan au fost trasate liniile a trei profiluri, care sunt notate la capetele lor cu litere. Panta luncii Râmnicului a fost reprezentată prin hașuri. Construcțiile din piatră sunt redată cu roșu, iar cele din lemn și pământ prin verde, cărămiziu deschis și negru. În partea de jos a sursei, inginerul locotenent Fiodor Fere a confirmat corectitudinea sa și a semnat. Conductorul Semerul Celîșkin a desenat sursa. Pe plan a fost aplicată ștampila Depoului Hârtilor. Scara planului este în stânjeni, iar cea a profilurilor în picioare.

Mănăstirea întărită sub supravegherea subcolonelului (*podpolcovnicului*) și cava-lerului Fabrițian și ulterior cartată de ruși este mănăstirea Adormirea Maicii Domnului ctitorită de Constantin Brâncoveanu și unchiul său, Mihail Cantacuzino. Radu Greceanu a notat în istoria sa că, în al optulea an de domnie,

³² *Catagrafie oficială de toți boierii Țării Românești la 1829*, p. 43.

³³ Emil Lupu, *Ctitori și ctitorii...*, p. 168.

³⁴ *Ibidem*, p. 209.

³⁵ Pr. Horia Constantinescu, *Biserica fostei mănăstiri Râmnicu-Sărat. Ctitorie brâncovenească și monument de artă feudală*, în *GB*, anul XXIV, nr. 1-2, 1965, p. 32; Laurențiu Rădvan, *Orașele...*, p. 301.

³⁶ Pr. Horia Constantinescu, *Biserica fostei mănăstiri...*, p. 34.

³⁷ RG VIA, fond 846, op. 16, d. 2080.

s-au săvârșit și mănăstirea care au făcut Măria Sa în târgul Râmnicului, unde să proslăvește Adormirea Născătoarei de Dumnezeu Stăpânei noastre, care iar din pajiște și din temelie o au zidit împreună cu unchiul Măriei Sale, Mihai Cantacuzino, vel spătar, însă mănăstire mare și cuvioasă, cu chilii de piatră și cetate înprejur. Pentru că fiind și în loc ca acela de iaste în calea oștilor, și mai mult a tătarilor;

ansamblul a fost făcut „cu tărie, ca multora scăpare și apărare să fie; care cu mile întărind-o și cu toate cum să cade înpodobind-o, la Sfânta și Dumnezeiasca mănăstire de la muntele Sinai o au închinat [...]”³⁸.

Pisania de deasupra ușii bisericii ne arată că lăcașul nu a fost înălțat „din pajiște”, ci doar „din temelie”, pe locul unei biserici mici din lemn „închinată aceluia sf[ântu] munte Sinaia”³⁹, cu hramul Sf. Gheorghe⁴⁰. Zidirea bisericii a avut loc în perioada 1691-1697⁴¹. Este una dintre „marile fundații religioase” din vremea lui Constantin Brâncoveanu, așa cum a remarcat și T. G. Bulat⁴².

Sursele documentare și rezultatele cercetărilor arheologice sunt unanime în privința existenței unui complex monastic anterior domniei lui Constantin Brâncoveanu. Mănăstirea numită „a grecilor”, deși avea o biserică din lemn, pe temelie din piatră, era înconjurată cu un zid puternic, care alcătua o incintă de formă patrulateră. Această incintă a suferit modificări, mai ales pe latura de vest, la colțuri și pe mijlocul curtinelor, prin adăugarea unor turnuri pentagonale⁴³ și patrulate, toate aceste lucrări având loc la sfârșitul veacului al XVII-lea, atunci când a fost construită și biserica actuală, pe locul celei vechi⁴⁴.

Prin două hrisoave, din 30 iunie și 4 iulie 1700, Constantin Brâncoveanu a închinat mănăstirea la Muntele Sinai⁴⁵. Domnul țării, în al 17-lea an al domniei sale, „cu toți boiarii Măriei Sale” și cu „toată casa” au mers la Râmnicu Sărat, unde, în ziua de 14 septembrie, la Înălțarea Sfintei Cruci, au ascultat liturgia în biserica mănăstirii Adormirea Maicii Domnului⁴⁶.

Planul păstrat la RGVIA prezintă cercetătorului imaginea exactă a ansamblului mănăstirii brâncovenești așa cum arăta în 1770. Biserica se afla în inima unei fortificații patrulate, cu patru turnuri poligonale la colțuri. Pe laturile de sud, est și nord traseele în linii drepte ale zidurilor incintei erau întrerupte de câte un turn patrulater. Aceste turnuri ieșeau în afara incintei asemeni unor rezalite. Pe latura de vest existau alte două

³⁸ Radu Greceanu, *Istoria domniei lui Constantin Basarab Brâncoveanu voievod (1688-1714)*, VIII, studiu introductiv și ediție critică întocmite de Aurora Ilieș, seria *Cronicle medievale ale României*, București, Editura Academiei RSR, 1970, p. 116.

³⁹ Pentru pisanie, vezi și T. G. Bulat, *O ctitorie brâncovenească închinată Sfântului Munte Sinai (Râmnicu-Sărat 1700)*, în *GB*, anul XXII, nr. 11-12, 1963, p. 1032; Pr. Horia Constantinescu, *Biserica fostei mănăstiri...*, p. 34.

⁴⁰ Valeriu Nicolescu, *Argumente documentare privind ansamblul monumental „Adormirea Maicii Domnului” Râmnicu Sărat*, în „Mousaios”, IV, pt. 2, 1994, p. 73, susține că biserica din lemn avea hramul Sf. Ecaterina.

⁴¹ Idem, *Monumente istorice...*, p. 190; vezi și nota de mai sus, cât și lucrarea lui Emil Lupu despre ctitorii.

⁴² T. G. Bulat, *op. cit.*, p. 1031.

⁴³ Valeriu Nicolescu, *Argumente documentare...*, p. 74, arată că „tipologia incintei cu turnuri de colț este mai veche decât epoca lui Brâncoveanu”.

⁴⁴ Despre ridicarea ctitoriei brâncovenești pe o fortificație mai veche, vezi și *ibidem*, p. 73-75.

⁴⁵ Textele hrisoavelor la T. G. Bulat, *op. cit.*, p. 1034-1041. Emil Lupu, *Ctitori și ctitorii...*, p. 210, le amintește. Despre închinare a scris și Pr. Horia Constantinescu, *Biserica fostei mănăstiri...*, p. 35-36. Și Mihai Cantacuzino a confirmat închinarea, vezi T. G. Bulat, *op. cit.*, p. 1041-1042.

⁴⁶ Așa cum se înțelege de la Radu Greceanu, *op. cit.*, p. 155, 228.

astfel de turnuri care au fost integrate palatului domnesc. Turnul de pe latura de est a fost transformat într-o „biserică mică” (B); un paraclis alcătuit dintr-o singură navă divizată în două – o parte, probabil naosul sau altarul, se afla în turnul patrulater, iar alta, pronaosul sau naosul, întrerupea șirul de chilii de pe latura de est a incintei. Zidul, pe întreaga întindere, și turnurile, atât cele de pe colțuri, cât și cele de pe laturi, inclusiv cel în care se afla paraclisul, aveau guri de tragere. Unul dintre turnurile de colț este prezentat în profil pe linia C – D. Era cu etaj. La etaj se ajungea de pe drumul de strajă⁴⁷.

Virgiliu N. Drăghiceanu și mai recent Emil Lupu au plasat clopotnița și poarta de intrare în incintă, în turnul patrulater de pe latura de nord⁴⁸. Pe sursa cartografică se vede însă că turnul porții, o zidire impunătoare (E), în care era, cel mai probabil, și clopotnița, se afla pe același traseu, dar cu mult spre latura de vest a incintei. De altfel, fundațiile sale au fost descoperite arheologic. Nu știm cum era folosit spațiul turnului patrulater nordic, în care se intra din anfilada chiliilor, cât și, probabil, de pe drumul de strajă. În incintă, alipite zidurilor, de jur împrejur, se aflau rânduri de chilii (C), paraclisul și palatul lui Brâncoveanu sau casele arhimandritului (D), cum a notat ofițerul rus în legenda sursei cartografice. Chiliile, pe un singur nivel, erau boltite „cu frumoase bolți cu penetrații, foarte originale”⁴⁹. Acestea sunt arătate în profilurile trasate pe liniile A – D și C – D. Arcele bolților nu începeau însă de la intrare, îndreptându-se astfel spre zid, ci erau paralele cu zidul. Urmele acestor arce se păstrează încă în „grosimea elevației cortinei”⁵⁰. Deasupra chiliilor se afla drumul de strajă.

Casa domnească sau stăreția (casele egumenești), de pe latura de vest a incintei, era o clădire de dimensiuni considerabile, cu foișor în față, pe latura de est, care însă nu s-a păstrat, fundațiile sale fiind descoperite în urma cercetărilor arheologice⁵¹. La zidirea casei domnești, o parte din zidul vechii incinte a fost demantelat, pentru a se lărgi spațiul interior, ieșindu-se ușor în afara traseului anterior. Structura casei domnești a fost descrisă de Emil Lupu și nu are rost să revenim asupra acestei probleme⁵². Remarcăm doar că în cele două turnuri patrulatere laterale se aflau umblătorile casei domnești și că avea o sală gotică de toată frumusețea, arcele bolților fiind sprijinite pe o coloană sculptată sub forma unei statui, redând imaginea luptei lui Samson cu leul. Sala a fost distrusă de autoritățile orașului la începutul secolului al XX-lea⁵³.

În inima incintei a fost zidită biserica cu hramul Adormirea Maicii Domnului, un exemplu al artei brâncovenești⁵⁴. În ceea ce privește așa-zisa stăreție de pe latura de nord⁵⁵, clădire în care astăzi se află Muzeul Municipal, aceasta este o construcție târzie și, din câte știm, nu a avut niciodată rostul unei stăreții.

În 1769, militarii ruși au întărit ansamblul mănăstiresc cu fortificații bastionare (F). Acestea erau alcătuite dintr-un bastion deformat, care în cazul nostru prelua rolul unei demilune, un bastion și un redan unite între ele printr-un val de pământ. Bastionul

⁴⁷ Aceasta se vede astăzi, la resturile de ziduri, în colțul de sud-est păstrându-se două uși prin care se intra în turnul acestui colț al fortificației.

⁴⁸ Virgiliu N. Drăghiceanu, *În amintirea lui Constantin Brâncoveanu. Lăcașurile voievodului și vieța lui. Ochire arheologică și istorică*, București, 1914, p. 54; Emil Lupu, *Ctitori și ctitorii...*, p. 210.

⁴⁹ Virgiliu N. Drăghiceanu, *op. cit.*, p. 54.

⁵⁰ Observația îi aparține lui Emil Lupu, *Date arheologice privind mănăstirea „Adormirea Maicii Domnului” din Râmnicu Sărat, județul Buzău (secolele XVI-XIX)*, în „Mousaios”, IV, pt. 1, 1994, p. 271.

⁵¹ Idem, *Ctitori și ctitorii...*, p. 211.

⁵² *Ibidem*, p. 212.

⁵³ Virgiliu N. Drăghiceanu, *op. cit.*, p. 54-55.

⁵⁴ Descrisă în *ibidem*, p. 55-59.

⁵⁵ Emil Lupu, *Date arheologice...*, p. 270; idem, *Ctitori și ctitorii...*, p. 210.

deformat, care se afla în fața turnului porții, avea guri de tragere. Parapetul bastionului era întărit cu gabioane, așa cum se vede pe profilul trasat pe linia E – F. Pe întreaga întindere a fortificației bastionare a fost săpat un șanț de apărare. Apărarea șanțului era completată cu trei rânduri de guri de lup, care se întrerupeau doar în apropierea turnului pentagonal din colțul de nord-vest al incintei mănăstirii. De la un capăt la altul al fortificației rusești, se întindeau, într-un singur șir, părcane. În fortificația rusească se intra printr-un spațiu lăsat liber lateral turnului porții mănăstirii, la est față de acesta. Printr-o altă spărtură se ieșea în spațiul dintre rândurile de guri de lup și șirul de părcane (*cheval de frise*).

La întărirea mănăstirii, soldații ruși au lucrat sub supravegherea cavalerului Fabrițian. Din documentele rusești ale vremii, știm că, la 31 ianuarie 1770, P. A. Rumeanțev, în raportul înaintat Ecaterinei a II-a, a notat despre aflarea soldaților ruși în târgușorul Râmnic⁵⁶. În primăvara aceluiași an, Fabrițian, amintit și în titlul planului ctitoriei brâncovenești, se afla în Râmnic⁵⁷.

Planul descoperit în arhiva moscovită a fost semnat de inginerul *porucic* (locotenent) Fiodor Fere și desenat de conductorul Semion Celișkin. Semnătura lui Fiodor Fere apare și pe câteva planuri și profiluri ale Giurgiului, inclusiv pe cel mai vechi plan rusesc al acestei cetăți. Celișkin a copiat atât planurile și profilurile pe care apare semnătura locotenentului⁵⁸, cât și altele⁵⁹.

*

* *

În 1864, după secularizarea averilor mănăstirești, mănăstirea din Râmnic a fost desființată, edificiile sale trecând în administrarea statului. Cea din urmă descriere a mănăstirii îi aparține lui Alexandru Pelimon (Palemon), care a fost la Râmnicu Sărat în 1861. Pelimon văzuse „muri sîi cei acoperiți de muschi, negri, posomorâți și aproape desființați de timp și de mâna omului, arată încă și până astăzi ce a fost ea odată și pentru care scop s-a fundat”. Clopotele erau atârinate pe niște lemne, iar

citadela, sau murii de care e încongiurată, formează un pătrat lungăreț, cu câte un turn la fie ce unghi și asemenea având câte unul la mijlocul fie căriea lature. Turnurile însă cele din unghiuri mai stau încă ruinate, servind berzelor de culcuș, iar cele de la mijlocul laturilor nu mai sînt. Chilile, paraclisul, ale căruia semne se mai cunoaște, sînt dărâmate; aflându-se în ființă numai casele în care șeade igumenul; dar și acestea se găsesc aproape în cea mai desăvârșită ruină⁶⁰.

Ruina pusese stăpânire pe ctitoria lui vodă Brâncoveanu.

Statul și apoi administrația comunală, în proprietatea căruia ansamblul a fost trecut în 1873, au intervenit uneori brutal asupra construcțiilor vechii mănăstiri. Începând cu 1875 au avut loc lucrări la fosta casă domnească (stăreția)⁶¹. Pentru o vreme, spațiul fostelor chilii a fost folosit de serviciul pompierilor, cele de pe latura

⁵⁶ P. A. Rumeanțev, *Сборник*, tomul II, 1768-1775, sub redacția lui P. K. Fortunatov, Moscova, Voennoe Izdatelstvo Ministerstva Oboroni Soiuza SSR, 1953, p. 221, nr. 113 a.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 283, nr. 131.

⁵⁸ Mihai Anatolii Ciobanu, *Giurgiu în cartografia istorică a marilor imperii. Epoca războaielor de la 1769 la 1854*, București, Editura Akakia, 2022, *Anexă*, nr. 1-4.

⁵⁹ *Ibidem*, nr. 8, 13.

⁶⁰ A. Palemon, *Memoriu. Descrierea S. monastiri*, București, 1861, p. 31-32.

⁶¹ Valeriu Nicolescu, *Argumente documentare...*, p. 75.

de est, păstrate doar parțial, fiind transformate în grajdurile serviciului. În clădirea stăreției a funcționat școala primară, poliția, judecătoria, iar în chiliile de pe latura de nord serviciile primăriei. Sediul principal al primăriei, o clădire extinsă spre sud față de linia vechilor chilii, se afla lateral față de vechiul turn de intrare, care la începutul secolului al XX-lea nu mai exista. Astăzi, în fosta clădire a primăriei se află Muzeul Municipal din Râmnicu Sărat, o parte a colecției căruia este expusă și în „casa domnească” – stăreție. În perioada interbelică, turnul patrulater de pe latura de sud servea de clopotniță⁶².

Ansamblul mănăstirii brâncovenești a suferit de-a lungul timpului un șir de modificări. Cea mai mare parte a zidurilor incintei au fost demolate, dintre turnurile de colț unul a rămas doar la nivel de fundații, în timp ce altul, cel din colțul de sud-vest, a fost transformat în foișor. Turnul porții și chiliile nu mai există. Pe latura de nord a fost construită clădirea în care astăzi se află muzeul⁶³.

Planul rusesc al ansamblului ctitoriei brâncovenești ne arată că incinta din timpul lui Constantin Brâncoveanu era de formă dreptunghiulară, cu patru turnuri poligonale și alte cinci turnuri patrulaterale laterale, cărora li se adăuga turnul porții, cu o fundație masivă. În turnul patrulater de pe latura de est se afla paraclisul. Alipite zidului incintei au fost construite chiliile, șirul lor fiind întrerupt de paraclis și casa domnească (stăreția) de pe latura de vest. Stăreția nu s-a aflat niciodată pe latura de nord, clădirea actuală a Muzeului Municipal fiind o construcție târzie. Ansamblul mănăstirii Adormirea Maicii Domnului avea aceeași topografie și la începutul secolului al XIX-lea, când a fost cartat pe planul orașului, din 1807. În 1807, Râmnicu Sărat era un oraș neuniform dezvoltat. În spațiul central, arătat prin formațiuni insulare, erau concentrate prăvăliile, casele unor târgoveți și alte construcții. În suburbii, atât la nord, cât și la sud de centru, casele erau răsfrate, cu spații goale între ele și grădini foarte întinse. În aceste suburbii, în secolul al XVIII-lea mai ales, au fost construite câteva biserici. În 1807, la Râmnicu Sărat existau șapte biserici și o mănăstire. Dintre cele șapte biserici, două s-au ruinat și astăzi nu se mai știe nimic despre ele.

TWO RUSSIAN PLANS FOR RÂMNICU SĂRAT – OF THE TOWN AND OF THE
BRÂNCOVEANU'S FOUNDATION COMPLEX
(Summary)

Keywords: Russian plans, topography, Râmnicu Sărat, city plan, Brâncoveanu.

In this study the author presents two Russian plans. The first, of the city, is from 1807, and the second, of the *Monastery of the Dormition of the Theotokos*, from 1770. The two plans bring new information about the history and urban development of Râmnicu Sărat. Several places of worship were noted in the legend of the city plan, some of which no longer exist today. The walls of the enclosure and the annexes of the monastic complex were accurately drawn on the plan of the monastery.

⁶² *Ibidem*, p. 76.

⁶³ Vezi și Emil Lupu, *Ctitori și ctitorii...*, p. 212-213.

ANEXE

I. Planul mănăstirii fortificate aflate în târgul Râmnic, cu arătarea întăriturii făcute anul trecut, <1>769, de domnul podpolcovnic și cavaler Fabrițian, care poate fi apărată și în timpul atacului inamicului.

Explicația literelor:

A. Biserica mare mănăstirească;

B. Biserica mică;

C. Chilii;

D. Casele arhimandritului;

E. Poarta;

F. Întăritură făcută în anul trecut, <1>769, de domnul podpolcovnic și cavaler Fabrițian, înconjurată de guri de lup și părcane (*cheval de frise*).

Profil pe linia **A – B**.

Profil pe linia **C – D**.

Profil pe linia **E – F**.

Scara planului este în stânjeni, iar la profiluri în picioare.

Inginerul *porucic* (locotenent) Fiodor Fere.

A desenat conductorul Semion Celîșkin.

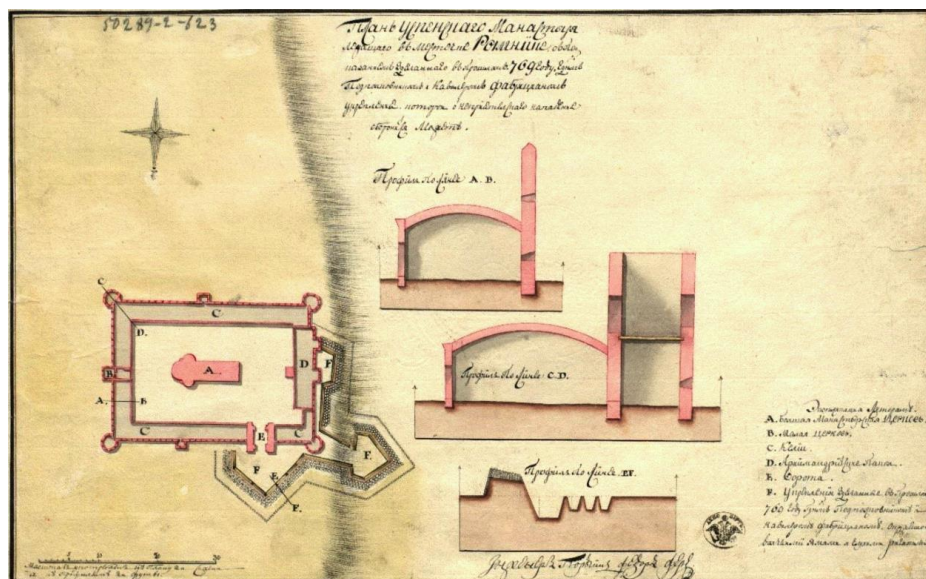

Fig. 1. Planul ansamblului brâncovenesc.

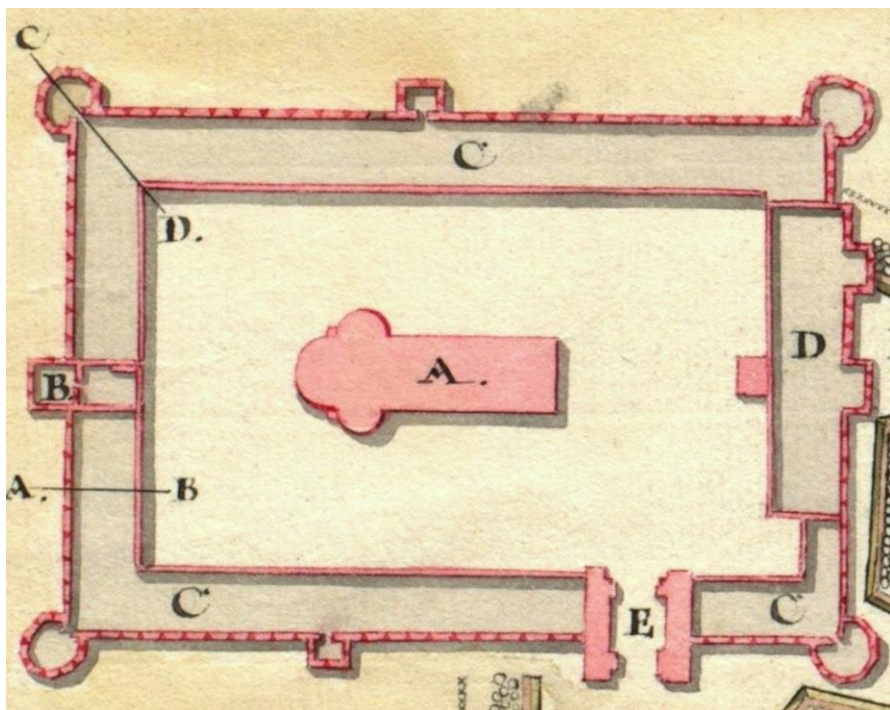

Fig. 2. Detaliu. Incinta.

(RGVIA, fond 846, op. 16, d. 2080.)

II. Planul târgului Râmnic cu situația înconjurătoare. Ridicat de cinurile cvartirmaistre în anul 1807.

Explicație:

1. Biserica Bagdat¹;
2. <Biserica> Pitarul Asanachi;
3. <Biserica> crucieru Alecu;
4. <Biserica> Nicolesților;
5. <Biserica> Constantin vodă Brancovan;
6. <Biserica> Domnească;
7. <Biserica> Sf. Nicolae.

Pe plan, autorul a indicat râul Râmnic, drumuri din cătunul Mărtinești, spre Focșani, cinci la număr, drumul spre Buzău, cătunul Grebano (Grebănu), cătunul Topliceni și cel din cătunul Costieni, și un *Zaplas*, care este românescul *Zăplaz*, gard de scânduri; în acest caz folosit ca toponim.

Scara planului este în stânjeni.

¹ Denumirile sunt trecute într-o traducere fidelă după original.

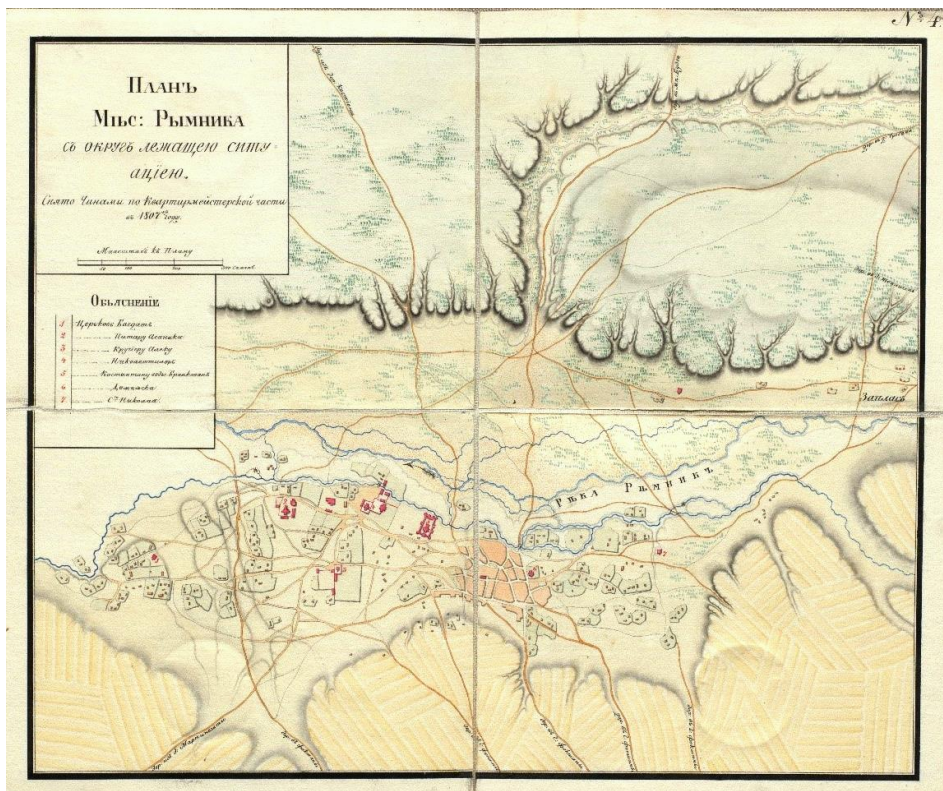

Fig. 3. Planul târgului Râmnicu Sărat.

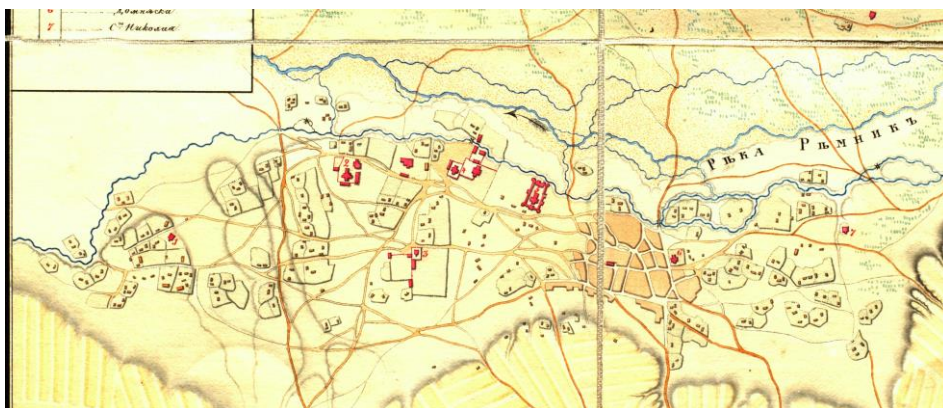

Fig. 4. Detaliu, orașul.

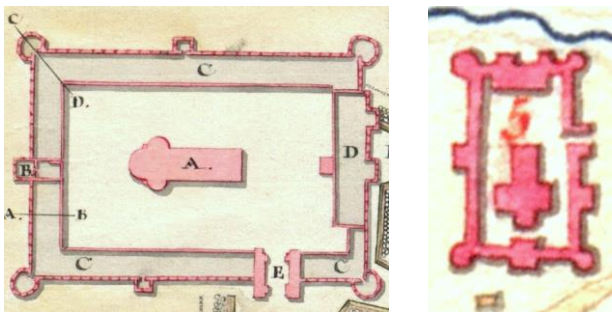

Fig. 5. Ctitoria lui Brâncoveanu vodă în 1770 și 1807.

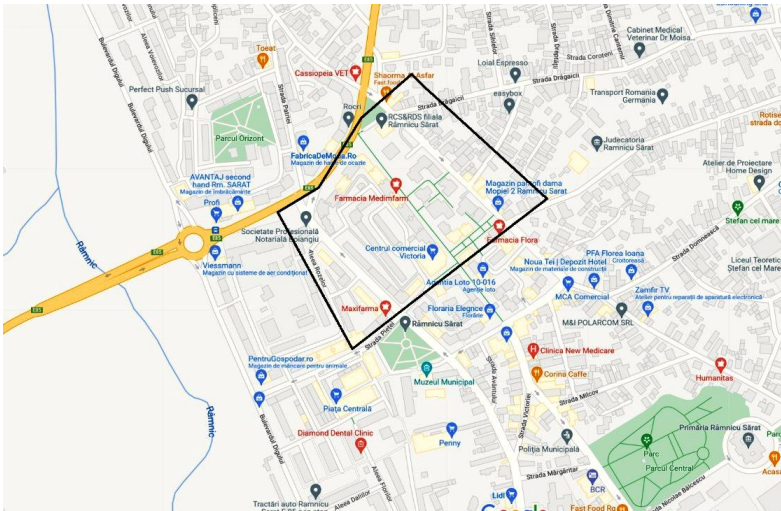

Fig. 6. Vatra medievală pe harta actuală a orașului. Cu titlu de ipoteză.

CONSTANTIN ARDELEANU*

SĂNĂTATE PUBLICĂ ȘI COMERȚ. DESPRE COSTUL ECONOMIC AL SISTEMULUI CARANTINAL DE LA GALAȚI ÎN PERIOADA PREMERGĂTOARE RĂZBOIULUI CRIMEII**

Tratatul de la Adrianopol și Regulamentele Organice au legalizat în Principatele Române două instituții contradictorii: libertatea lor comercială și introducerea unui riguros cordon carantinal de-a lungul Dunării. Prima instituție era deschisă și incluzivă, cealaltă închisă și exclusivă; una ținea de globalizarea sistemului capitalist și ieșirea Principatelor din periferia economică a Imperiului Otoman, cealaltă privea globalizarea bolii după intrarea celor două state în rutele mobilității internaționale. Ambele instituții erau rezultatul unor calcule diplomatice făcute de cabinetul țarist în anii ocupației Principatelor (1828-1834) și ele au contribuit la păstrarea spațiului românesc într-o zonă a ambiguităților inter-imperiale, ca regiuni autonome ale Imperiului Otoman, dar care se bucurau de numeroase imunități și privilegii garantate de Rusia în calitate de putere protectoare.

Statutul Moldovei și Țării Românești a rămas la fel de echivoc și în plan economic, cum rezultă din analiza situației marilor porturi dunărene Galați și Brăila, „capitalele” comerciale ale celor două Principate. Aceste orașe-porturi au fost studiate din multiple perspective¹, iar lucrarea de față le va trata, cu referire specială la Galați, drept zonă de contact a celor două instituții contradictorii. Porturile erau spațiul de convergență al unor complexe reglementări comerciale și sanitare, dar și al intereselor diferite ale Rusiei, puterilor europene și Principatelor însele. În ambele mari porturi, stațiile de carantină reprezentau un punct central de unde se pot urmări contradicțiile și ambiguitățile regimului economic al Principatelor. Astfel, voi încerca să analizez competiția dintre deschiderea comerțului și izolarea politicilor sanitare așa cum rezultă ea, detaliind câteva aspecte privind organizarea și funcționarea lazaretului Galați. Lucrarea se bazează în special pe surse consulare britanice, în condițiile în care viceconsulul englez de la Galați, Charles Cunningham, a raportat des superiorilor de la Istanbul și Londra deficiențele privind regimul comercial și carantinal al portului Moldovei.

* New Europe College/Institutul de Studii Sud-Est Europene, București; e-mail: ardcons@gmail.com.

** Această publicație a fost realizată ca parte a unui grant al Ministerului Educației și Cercetării, CNCS – UEFISCDI, număr de proiect PN-III-P4-PCE-2021-1374, în cadrul PNCDI III.

¹ Constantin Bușe, *Comerțul exterior prin Galați sub regimul de port franc (1837-1883)*, București, Editura Academiei Române, 1976; Paul Păltânea, *Istoria orașului Galați de la origini până la 1918*, ediția a doua, editată de Eugen Drăgoi, Galați, Editura Parterner, 2008; Emil Octavian Mocanu, *Portul Brăila de la regimul de porto franco la primul război mondial (1836-1914)*, Brăila, Editura Istros, 2012; Cristian Constantin, *Comerțul cu cereale la Gurile Dunării. Integrare pe piață, structuri productive și infrastructura de transport (1829-1940)*, Brăila, Editura Istros, 2018.

Textul de față va prezenta trei aspecte în care disputa comerț – boală este clar vizibilă în portul Galați: 1) statutul și rolul sistemului carantinal; 2) politicile carantinele și starea lazaretului Galați; 3) efectele comerciale regionale ale acestor politici carantinele².

Statutul și rolul sistemului carantinal

Principalul neajuns legat de statutul și rolul sistemului carantinal ținea de controlul pe care Rusia îl avea asupra lazaretelor dunărene și de convingerea negustorilor locali că Rusia se folosea de politici carantinele bine ticluite pentru a favoriza comerțul propriilor sale porturi pontice. Astfel, sistemul era controlat direct de oficiali ruși sau de interpușii lor. Inspectorul general al carantinelor, Nicolae Mavros, era considerat omul rușilor, fiind numit într-o sursă consulară „cel mai mare dușman al Angliei în Principate”³. Când epidemiile bântuiau, precum în 1848, rușii au plasat funcționari în stațiile dunărene de carantină, „deținând controlul total și efectiv” asupra lazaretelor până la stingerea focarelor epidemice⁴. În fapt, Rusia transformase Dunărea în frontiera anti-epidemiologică a imperiului. Tratatul de la Adrianopol returnase Țării Românești cele trei raiale dunărene tocmai pentru a consolida această linie de apărare anti-epidemiologică, fapt care transforma Principatele Române într-un fel de avanpost în lupta cu molima. Se discută adesea despre intențiile Rusiei imperiale de a anexa Principatele, însă trebuie spus că ele au fost integrate deja imperiului din punct de vedere epidemiologic, fiind transformate într-un spațiu de tranziție în care răspândirea bolii să fie controlată.

Din punct de vedere carantinal, Principatele nu erau subordonate Imperiului Otoman. În 1839, la Istanbul s-a înființat un Consiliu Sanitar Internațional, care elibera certificate de sănătate pentru navele comerciale ce navigau în Marea Neagră. Acestea erau valabile în porturile pontice ale Rusiei imperiale, nu însă și în Principate. Armatorii englezi se plâneau că vasele lor sunt primite la Odessa „în condiții mai bune decât la Brăila și Galați”. La Odessa se făceau patru zile de carantină, la Galați – 14⁵. În fapt, reclamația principală era că sistemul carantinal nu era armonizat cu situația epidemiologică din regiune, adică se aplica un termen exagerat de mare pentru carantină în perioadele când nu erau epidemii active în Levant. Explicația negustorilor era aceeași: sistemul dunărean de carantină era utilizat de Rusia pentru a obstrucționa puternica dezvoltare comercială a porturilor românești⁶.

Historicii economiei insistă asupra dezvoltării susținute a Brăilei și Galaților în perioada regulamentară, urmare a măsurilor de instituire a porturilor libere. Creșterea exporturilor și importurilor Principatelor este cu atât mai remarcabilă având în vedere că

² Pentru toate aceste probleme, a se vedea prezentarea *in extenso* în Constantin Ardeleanu, *International Trade and Diplomacy at the Lower Danube: The Sulina Question and the Economic Premises of the Crimean War (1829-1853)*, Brăila, Editura Istros, 2014, p. 67-73 și 225-234. Pentru o comparație, a se vedea Toufoul Abou-Hodeib, *Quarantine and Trade: The Case of Beirut, 1831-1840*, în „International Journal of Maritime History” 19, 2007, nr. 2, p. 223-244.

³ Radu R. Florescu, *The Struggle against Russia in the Romanian Principalities: A Problem in Anglo-Turkish Diplomacy 1821-1854*, ediția a doua, Iași, 1997, p. 176. A se vedea, pentru viața și activitatea inspectorului general, Ștefan Petrescu, Nicolae Mavros. *The Lifestyle of a Wallachian Boyar of Greek Origin in the First Half of the Nineteenth Century*, în *RESEE*, 58, 2020, nr. 1-4, p. 139-164.

⁴ The National Archives of the United Kingdom (TNA), Foreign Office (FO) 195/349, f. 125 (Charles Cunningham către Stratford Canning, Galați, 18 mai 1850).

⁵ *Russia and the Danube*, în „New Monthly Magazine and Humourist”, 91, 1851, p. 365.

⁶ A se vedea, între altele, Constantin Ardeleanu, *Russian-British Rivalry Regarding Danube Navigation and the Origins of the Crimean War (1846-1853)*, în „Journal of Mediterranean Studies”, 19, 2010, nr. 2, p. 165-186; idem, *International Trade...*, p. 117-122.

schimburile comerciale se concentrău în incinta stațiilor de carantină. Nu voi insista asupra prevederilor Regulamentelor Organice legate de metodele de curățare a produselor importate, ci voi atinge doar dimensiunea economică a problemei. Într-o perspectivă comercială în care „timpul înseamnă bani”, durata lungă și proasta organizare a carantinei se traduceau în costuri sporite pentru armatorii care navigau spre porturile dunărene. În noiembrie 1849, spre exemplu, 24 de căpitani ai unor vase britanice s-au plâns de costurile oneroase ale carantinei dunărene, protestul lor fiind înaintat Ministerului de Externe de la Londra⁷.

Politici carantinele și starea lazaretului Galați

Una dintre problemele reclamate viza costurile ridicate cu utilizarea de prelate speciale pentru acoperirea mărfurilor, singura modalitate de a evita ca produsele (adesea perisabile) să treacă prin măsurile de aerisire sau afumare menționate de Regulamentele Organice. Mărfurile trebuiau însoțite de documente din porturile de origine și, de preferat, de sigiliul consulilor ruși⁸. Negustorii calculau un preț suplimentar de 16 șilingi pentru fiecare „container” astfel acoperit cu o prelată, ceea ce producea pierderi de circa 13.000 de lire sterline pe an pentru negustorii britanici, plus inconveniențele provocate de vătămarea mărfurilor și întârzierea livrărilor⁹. Astfel de probleme dezavantajau produsele aduse prin gurile Dunării față de cele importate dinspre interiorul continentului, pe Dunăre sau pe uscat. Consulii calculau costul acestor proceduri carantinele la 2-3% din valoarea mărfurilor¹⁰. Cum valoarea importurilor a crescut continuu, la mărfuri de aproape un milion de lire sterline importate pe Dunăre la începutul anilor 1850, calculul se confirmă.

La intrarea în carantina dunăreană, vasele treceau prin procesul de decontaminare, care se făcea nu doar pentru echipaj și eventualele produse importate, ci și pentru velatura navei și toate componentele navale care puteau transporta molima. Pânzele navei erau afumate, ceea ce era dificil de realizat și costisitor¹¹. Un caz celebru a fost cel al navei „Cady Packet”, popularizat în presa engleză după ce căpitanul a detaliat plata a 820 de piaștri (14 lire sterline) pentru efectuarea carantinei în portul Galați: 135 de piaștri taxă de carantină pentru cei nouă membri ai echipajului, 2,5 piaștri costul certificatului sanitar, 435 de piaștri pentru plata gardianului care a rămas la bord pe perioada carantinei, 150 de piaștri plata a doi paznici însărcinați cu vegherea navei în timpul expurgării și 90 de piaștri pentru închirierea unei trăsură cu care inspectorul s-a deplasat pentru vizita zilnică. Nava a rămas 65 de zile în carantina Galați pentru a obține certificat de liberă practică, întrucât avea marfă la bord și nu a putut trece imediat prin procesul de afumare a

⁷ TNA, FO 195/349, f. 146-150 (mai mulți căpitani către Cunningham, Galați, 3 noiembrie 1849); Paul Cernovodeanu, *Relațiile comerciale româno-engleze în contextul politicii orientale a Marii Britanii (1803-1878)*, Cluj-Napoca, 1986, p. 138.

⁸ Referiri la TNA, FO 195/354, f. 428 (R. G. Colquhoun către Colonel Hugh Ross, București, 23 noiembrie 1852).

⁹ TNA, FO 195/349, f. 138-139 (*Disadvantages and cost of the quarantine in Galatz and Ibraila to British trade and shipping*, raport redactat de Cunningham, Galați, 18 mai 1850).

¹⁰ TNA, FO 78/829, f. 111 (Cunningham către Viconte Palmerston, Galați, 9 mai 1850).

¹¹ *Ibidem*, f. 124 (declarația căpitanului Bellchamber, Brig-ul Alfred, Galați, 11 noiembrie 1850); *ibidem*, f. 128-130 (*Quarantine in the Provinces*, raport redactat de Cunningham, Galați, 18 mai 1850). O comparație cu carantina englezească vezi la Spiridon G. Focas, *The Lower Danube River in the Southeastern European Political and Economic Complex from Antiquity to the Conference of Belgrade of 1948*, Boulder, New York, 1987, p. 153-161.

pânzelor și celorlalte echipamente navale¹². Chiar considerând că acest caz a fost o excepție și calculând la o valoare medie de circa 4 lire sterline costul unei carantine de două săptămâni¹³, cele 1.700 de nave ajunse anual în porturile dunărene în anii 1850 achitau peste 6.000 de lire sterline drept costuri de decontaminare¹⁴.

Operațiunile de descărcare și încărcare a navelor se desfășurau în incinta lazaretului, separat de exterior de un zid. Această incintă oferea condiții proaste pentru operațiunile de manipulare și depozitare a mărfurilor, dar și pentru tranzacțiile comerciale pe care căpitani afluți în arest sanitar trebuiau să le încheie. Nu existau condiții decente pentru a discuta cu negustorii sau consulii locali, iar puținele parlatorii disponibile erau improprie scopului lor. În plus, menționa o sursă, acestea erau folosite pe post de dormitoare de gardienii carantinali¹⁵. Navele se aprovizionau prin intermediul unor intermediari, care practicau prețuri mult mai mari decât cele de pe piețele locale. La un comision de 10%, consulii calculau că, în medie, fiecare navă pierdea 5 lire sterline în timpul șederii în carantina dunăreană. Căpitani fără comenzi de retur nu aveau libertatea de a negocia contracte pentru navele lor, fiind la cheremul brokerilor care cereau comisioane oneroase¹⁶. Alte pierderi erau cauzate de cursul de schimb practicat în carantină. Cele mai multe tranzacții se făceau în numerar, iar cum stațiile de carantină erau pline de personaje îndoielnice, crimele și jafurile erau întâmplări obișnuite. Conform datelor consulare, circa 20 de crime au avut loc în carantinele de la Galați și Brăila în anii 1840-1850. Niciunul dintre ucigași nu a fost prins¹⁷.

În asemenea condiții, având în vedere durata carantinei și condițiile din lazaret, cazurile de căpitani de nave care au „fugit” din arestul sanitar au fost relativ frecvente. În februarie 1847, Richard Lidgerton, căpitanul unui bric englez, nu a fost găsit la bordul navei, fiind prins ulterior într-o fabrică locală de conserve¹⁸. Thomas Bankes, căpitanul navei „Science”, „a părăsit carantina sărind peste balustradele de lemn care separă incinta de export de oraș”¹⁹. În astfel de cazuri, cu intervenția autorităților consulare, făptuitorii nu au suferit rigorile pedepselor pentru încălcarea regulamentelor de carantină.

Efecte comerciale regionale ale carantinei dunărene

Toate aceste prevederi carantinale erau vehement contestate de negustorii și consulii locali, care considerau că adevărata lor menire era să lovească în prosperitatea porturilor dunărene. Reglementările carantinale afectau interesele negustorilor, mai ales ale celor occidentali, într-o altă chestiune importantă: comerțul teritoriilor otomane din dreapta

¹² TNA, FO 195/349, f. 126 (*Acquittance for the amount the captain of the vessel „Cady Packet” who has taken prattique on the 18th instant has to pay*, Galați, 9/21 martie 1850). Cazul a fost prezentat în „The Economist”, din 21 decembrie 1853, și preluat de presă britanică. Detalii și la Heinrich F. Geffcken, *La Question de Danube*, Berlin, 1883, p. 7; Henry Hajnal, *The Danube. Its Historical, Political and Economic Importance*, The Hague, 1920, p. 65, nota 1.

¹³ TNA, FO 78/829, f. 124, 138 și 140-141.

¹⁴ Detalii cantitative despre navigația și comerțul britanic în Paul Cernovodeanu, Beatrice Marinescu și Irina Gavrilă, *Comerțul britanic prin Galați și Brăila între 1837-1852*, în *RdI*, 31, 1978, nr. 1, p. 629-650.

¹⁵ TNA, FO 195/349, f. 146-150.

¹⁶ *Ibidem*, f. 170 (Cunningham către Canning, Galați, 23 mai 1850) și f. 172-173 (mai mulți căpitani către Cunningham, Galați și Brăila, 24 mai 1850).

¹⁷ *Ibidem*, f. 220 (Cunningham către Carlton Cumberbatch, Galați, 25 martie 1850).

¹⁸ TNA, FO 195/285, f. 6 (Cunningham către Henry Wellesley, Galați, 18 februarie 1847) și f. 8 (Cunningham către Samuel Gardner, Galați, 18 februarie 1847).

¹⁹ *Ibidem*, f. 8.

Dunării. Deși Galați și Brăila beneficiau de statutul de porturi libere, privilegiile lor priveau doar faptul că importurile nu achitau taxa de 3% la descărcarea mărfurilor, ci doar la expedierea lor în interiorul Principatelor. Mărfurile din Imperiul Otoman nu erau acceptate liber în Principate, unde trebuiau să achite taxe vamale și să fie supuse procedurilor carantinele, asemenea celorlalte mărfuri străine. După 1838, când majoritatea puterilor europene au încheiat acorduri comerciale cu Poarta după modelul Tratatului britanic de la Balta Liman, viceconsulul englez de la Galați, Cunningham, a solicitat domnitorului Mihail Sturdza să transforme portul Moldovei în antrepozitul general al comerțului dunărean²⁰. Cunningham dorea admiterea cerealelor turcești la Galați în condiții vamale și carantinele mai lejere, însă solicitarea a fost respinsă în Adunarea Moldovei²¹.

Comercianții străini de la Galați și Brăila erau direct interesați de atragerea resurselor comerciale ale Bulgariei și Dobrogei otomane. Conform estimărilor, regiunile din dreapta Dunării puteau exporta anual mai bine de 1 milion de quarteri de cereale, după o recoltă medie, plus cantități mari de seu, lână, ceară, miere, piei. Infrastructura de transport și resursele umane din porturile Galați și Brăila puteau contribui din plin și la atragerea acestor mărfuri în circuitul schimburilor capitaliste²². Consulii au insistat în solicitările lor, care au fost respinse de puternica opoziție a producătorilor locali. În 1849, Cunningham și-a prezentat argumentele noului domnitor din Țara Românească, Barbu Știrbey. Viceconsulul a insistat din nou să se permită depozitarea cerealelor bulgărești la Brăila și Galați pentru reexportare, fapt care ar fi reprezentat un mare avantaj pentru cele două porturi²³. Problema comercianților din Țara Românească și Moldova în legătură cu cerealele Bulgariei otomane era explicată într-un mod simplu de Cunningham: „Lipsa antrepozitului împiedică aducerea cerealelor la negustor, iar restricțiile de carantină îl împiedică pe negustor să meargă la cereale”²⁴.

În 1850, când taxele vamale în Principate au crescut la 5%, negustorii străini au considerat că reglementarea însemna aplicarea în Principate a Tratatului comercial din 1838. Doi supuși britanici din Galați, „Pana și Ghyka”, au achiziționat cereale în Bulgaria și Țara Românească și le-au expediat spre Galați²⁵. Argumentul lor era că aveau dreptul să cumpere orice marfă din orice parte a Imperiului Otoman și s-o

²⁰ TNA, FO 195/136, f. 457 (Gardner către John Ponsonby, Iași, 9 septembrie 1839). Pentru detalii, a se vedea Constantin Ardeleanu, *Sistemul vamal al Principatelor Române în lumina unor documente britanice inedite (1829-1853)*, în vol. *Modernizare socială și instituțională în Principatele Române, 1831-1859*, editat de Venera Achim și Viorel Achim, București, Editura Academiei Române, 2016, p. 75-95.

²¹ TNA, FO 78/367, f. 199 (Gardner către Palmerston, Iași, 21 iunie 1839) și f. 295-297 (Cunningham către Palmerston, Galați, 19 februarie 1839); TNA, FO 78/528, f. 62 (Gardner către Aberdeen, Iași, 1 mai 1843).

²² TNA, FO 195/168, f. 452-457 (*Report on the present capabilities of the province of Bulgaria către export articles of production by Charles Cunningham*, Galați, 22 februarie 1840). Pentru comerțul Bulgariei, TNA, FO 195/168, f. 317-321 (*Observations on the commerce of Bulgaria in its actual and probable future state from information principally furnished by Mr. Vice-Consul Cunningham of Galatz*, raport de Samuel Gardner, Iași 16 noiembrie 1840). Mai multe în Maria Todorova, *The Establishment of British Consulates in the Bulgarian Lands and British Commercial Interests*, în „Etudes balkaniques”, 4, 1973, p. 80-88; Paul Cernovodeanu, *Relațiile comerciale româno-engleze...*, p. 94, nota 269.

²³ TNA, FO 78/792, f. 155-156 (Cunningham către John Bidwell, Galați, 18 septembrie 1849) și f. 159-162 (*Disquisition on the question if it would be hurtful or advantageous către the producers of grain in Wallachia and Moldavia către allow grain of Bulgaria către be warehoused in Ibraila and Galatz for exportation and shipment*, redactat de Cunningham, Galați, 15 septembrie 1849).

²⁴ TNA, FO 78/948, f. 29 (Cunningham către Russell, Galați, 27 ianuarie 1853); și în FO 195/387, f. 101.

²⁵ TNA, FO 195/349, f. 337 (Cunningham către Părcălăbia Galați, Galați, 1 octombrie 1850).

trimită spre orice port din Imperiu pentru exportare sau reexportare²⁶. Dar complicațiile carantinei au rămas mari și au îngreunat succesul operațiunii, iar încercarea lor n-a fost bine primită de autoritățile locale, interesate să nu piardă o sursă importantă de venituri publice și private.

Concluzii

Sistemul carantinal dunărean a avut o importantă funcție economică, vizată chiar de inițiatorii săi. Stațiile de carantină erau centrele schimburilor comerciale cu teritoriile din dreapta Dunării și, prin intermediul fluviului și al Mării Negre, cu lumea largă. Puternica dezvoltare a comerțului Principatelor după 1829 necesita și modernizarea stațiilor carantinale, pentru a face față traficului sporit de pasageri și mărfuri. În pofida unor schimbări calitative vizibile, sistemul carantinal avea probleme pe care negustorii și armatorii le puneau, în contextul rusofobiei din epocă, pe seama faptului că Rusia imperială patrona acel sistem și se folosea de el pentru a-și avantaja propriile porturi. Astfel, deși Principatele aveau autonomie carantinală, sistemul funcționa sub supravegherea directă a rușilor, care considerau Dunărea drept un avanpost anti-epidemiologic al Imperiului. Autonomie exista și în plan vamal, Principatele menținându-se în afara sistemului vamal otoman, în pofida încercărilor de a integra teritoriul românesc în tot mai atrăgătoarea piață otomană.

Epidemiile au mereu și o importantă componentă economică. După 1830 avem detalii care ne permit să calculăm costurile sistemului carantinal menit să prevină mobilitatea bolii. Siguranța epidemiologică venea cu prețuri considerabile pentru negustori, nevoiți să plătească costul procedurilor greoaie și scumpe de decontaminare din porturile dunărene. Adunând costurile amintite mai sus, cel puțin 25.000 de lire sterline era prețul mediu anual achitat pentru a acoperi costuri suplimentare datorate proastei organizări a carantinei de la Galați. Suma se adăuga altor pierderi cauzate de adâncimea redusă a șenalului navigabil la bara Sulina și de proasta organizare a navigației în zona Deltei Dunării, atunci parte din Rusia imperială²⁷.

Neîndoielnic, carantina a fost extrem de utilă din punct de vedere sanitar, însă ea a reprezentat un obstacol pentru schimburile comerciale. Nu e de mirare că, la finalul Războiului Crimeii, sistemul carantinal a fost simplificat. Cât despre autonomia vamală, aceasta s-a păstrat, spre mulțumirea multor negustori străini, căci taxele vamale românești erau mai favorabile decât cele otomane.

Protecționismul producătorilor români, neinteresați să atragă cerealele otomane în porturile Brăila și Galați, a favorizat dezvoltarea porturilor otomane Sulina și Constanța, care au început să preia o parte tot mai mare din comerțul cu cereale românești. Teama de epidemie a contribuit astfel la dezvoltarea economică a porturilor dobrogene și la strângerea legăturilor lor spațiul românesc din stânga Dunării.

²⁶ *Ibidem*, f. 341-345 (*Report on the right of British subjects to bring grain the produce of Bulgaria, Servia and Wallachia into Galatz for exportation, the objections of the Moldavian Government considered and the importance of this right către the trade of Great Britain*, redactat de Cunningham, Galați, 5 decembrie 1850); și în FO 78/829, f. 261-267.

²⁷ Detalii în Constantin Ardeleanu, *International Trade and Diplomacy at the Lower Danube...*, p. 209-225.

PUBLIC HEALTH AND TRADE. ON THE ECONOMIC COST
OF THE QUARANTINE SYSTEM IN GALAȚI BEFORE THE CRIMEAN WAR
(Summary)

Keywords: Danube trade, shipping, quarantines, public health, Galați.

The Treaty of Adrianople and the Organic Regulations legalised two contradictory institutions in the Romanian Principalities of Wallachian and Moldavia: their commercial freedom and the introduction of a severe sanitary cordon along the Danube. The former institution was open and inclusive, the latter closed and exclusive; the former was related to the globalization of the capitalist system and the Principalities' exit from the economic periphery of the Ottoman Empire, the latter concerned the globalization of disease after the two states' entry onto the routes of international mobility. Both institutions were the result of diplomatic calculations made by the Russian authorities during their occupation of the Principalities (1828-1834), and they contributed to maintaining the Romanian territory in a zone of inter-imperial ambiguities, as autonomous provinces of the Ottoman Empire, but enjoying numerous immunities and privileges guaranteed by Russia. The status of Moldavia and Wallachia remained equally ambiguous economically, as can it results from an analysis of the commercial exchanges through the inland Danubian ports of Galați and Brăila, the commercial "capitals" of the two Principalities.

These port-cities have been studied from multiple perspectives, and my paper aims to analyse their connections, with a special focus on Galați, as a contact zone of the two contradictory institutions. The ports were the convergence of complex commercial and sanitary regulations, but also of the different interests of Russia, the European powers and the Principalities themselves. In both ports, the quarantine stations were a central site from which to trace the contradictions and ambiguities of the Principalities' economic regime. Thus, I will try to analyse the competition between free trade and preventive sanitary policies as it results by detailing some aspects of the organisation and functioning of the Galați quarantine station. The paper is mainly based on British consular sources, as the English vice-consul in Galati, Charles Cunningham, often reported to his superiors in Istanbul and London the shortcomings of the commercial and quarantine regime of Moldavia's port. My paper will refer to three aspects in which the trade – public health dispute is clearly visible in the port of Galați: 1) the status and role of the quarantine system; 2) quarantine policies and the state of the Galați lazaret; 3) the regional trade effects of these quarantine policies.

ANA-MARIA-RUXANDRA DIMA*

**„DE CÂND VINE PE LUME,
ȚĂRANUL E LĂSAT LA VOIA ÎNTÂMPLĂREI.”¹
CORPUL PROFESIONAL AL MOAȘELOR RURALE (1874-1914)**

În textul primei legi sanitare din 1874, prezența moașelor era prevăzută în fiecare plasă, acestea urmând a asista la nașterile care nu prezentau complicații și să efectueze unele „manipulații de mică chirurgie”². Activitatea lor era supravegheată direct de către medicul de plasă, fiindu-le „oprit a exercita operații și de a căuta bolile de orice natură”³. Ulterioarele modificări ale legii sanitare nu au determinat o schimbare a statutului moașei în cadrul ierarhiei sistemului sanitar.

Statul a început să se raporteze diferit la această categorie de funcționari în momentul adoptării *Regulamentului pentru Serviciul Sanitar Rural* în anul 1904. Astfel, moașa a devenit unul dintre reprezentanții corpului sanitar care ar fi putut furniza consiliului comunal date despre starea de sănătate a locuitorilor și care putea lua măsuri pentru îmbunătățirea condițiilor de igienă. Însă, cel mai important, suntem martorii profesionalizării instituției. Moașa nu doar că trebuia să asiste nașterile propriu-zise, ci trebuia să supravegheze mamele pe întreaga perioadă a sarcinii și să se asigure că în momentul nașterii erau îndeplinite toate criteriile igienice prevăzute de regulamente. Mai mult, statul a depus un efort constant în vederea creării instituțiilor de învățământ care ar fi putut crește numărul moașelor practice cu diplomă pe tot parcursul secolului al XIX-lea.

În cadrul acestui articol ne propunem să analizăm modul în care statul român modern a reușit să pună în practică dezideratul creării unui personal calificat care să asiste nașterile în mediul rural în perioada 1874-1914. În acest sens, intenționăm să prezentăm succint procesul înființării instituțiilor de învățământ destinate pregătirii moașelor care ar fi urmat să practice arta moșitului în mediul rural și să ilustrăm evoluția modului în care creatorii legislației s-au raportat la această instituție. Un alt aspect urmărit în cadrul acestei lucrări este și reliefaarea dificultăților întâmpinate de moașe în comunele rurale. Nu în ultimul rând, avem în vedere și analiza limitelor proiectului de

* Doctorand, Școala Doctorală de Istorie, Universitatea din București; e-mail: ana-maria.dima@drd.unibuc.ro.

¹ Aceasta este expresia pe care o folosește G. P. Mironescu pentru a satiriza asistența sanitară pe care reprezentanții corpului sanitar o puteau asigura țăranilor, în general, și la naștere, în particular. Fraza a fost preluată din Dr. G. P. Mironescu, *Asupra neajunsurilor stărei și organizației serviciului sanitar de astăzi*, extras din „Buletinul Asociațiunii generale a medicilor din țară”, nr. 3 și 4, București, Tipografia „Dreptatea”, 1897, p. 18.

² *Lege (1874)*, în Alina Ioana Șuta, Oana Mihaela Tămaș, Alin Ciupală, Constantin Bărbulescu, Vlad Popovici (ed.), *Legislația sanitară în România modernă (1874-1910)*, Cluj, Presa Universitară Clujeană, 2009, p. 58.

³ *Ibidem*.

medicalizare al lumii rurale în ceea ce privește funcționarea acestei instituții, limite care s-au concretizat în epocă prin practicarea moșitului de către un număr însemnat de moașe fără studii.

Analiza a fost posibilă în urma consultării articolelor publicate în presa medicală a vremii, în reviste și ziare precum: „Buletinul Asociațiunii Corpului Sanitar Inferior”, „Monitorul Sanitar. Organ al sub-Chirurgilor, Moașelor, Revisorilor de vite, etc., din țară”, „Igiena satelor, revistă de popularizare”. De asemenea, am avut în vedere și analiza rapoartelor medicilor primari de județ și ale medicilor de plasă, redactate în primele două decenii ale secolului al XX-lea.

În ceea ce privește istoriografia problemei, nu există nicio lucrare consacrată studiului instituției moașei în secolul al XIX-lea. Cu toate acestea, de-a lungul timpului au fost publicate mai multe studii care au abordat din diferite perspective procesul creării unui corp profesional al moașelor, în general, și al moașelor rurale, în special. Evoluția școlilor de moașe a fost analizată de către Victor Gomoiu în lucrarea *Din istoria medicinei și a învățământului medical din România: înainte de 1870*⁴. Fenomenul practicării artei moșitului de către moașele empirice a fost atins tangențial în lucrări precum cea a lui P. Gh. Samarian, *Medicina și farmacia în trecutul românesc*⁵. Apariția profesiei de moașă ca parte a procesului de medicalizare demarat în prima jumătate a secolului al XIX-lea a fost analizată în lucrarea istoricului Lidia Trăușan-Matu, *De la leac la rețetă. Medicalizarea societății românești în veacul al XIX-lea (1831-1869)*⁶. Constantin Bărbulescu și Vlad Popovici, în lucrarea *Modernizarea lumii rurale din România în a doua jumătate a secolului al XIX-lea și la începutul secolului al XX-lea. Contribuții*⁷, au subliniat importanța acestei instituții în procesul de igienizare și organizare a serviciului sanitar rural. Nu în ultimul rând, remarcăm și apariția lucrării Nicoletei Roman, *„Deznădăjduită muiere n-au fost ca mine.” Femei, onoare și păcat în Valahia secolului al XIX-lea*⁸, ce analizează modul în care femeile ce practicau arta moșitului își puteau câștiga respectabilitatea în comunitate.

Pregătirea profesională și definirea statutului moașelor rurale

În vederea îndeplinirii dezideratului creării unui corp profesional al moașelor, statul a demarat un amplu proiect de organizare a învățământului medical. Numărul mare al moașelor străine existente în Principatele Române în prima jumătate a secolului al XIX-lea și numărul redus al moașelor pământene⁹ au condus la necesitatea înființării unor școli. Astfel, s-a avut în vedere, în prima fază, crearea unui personal profesionalizat, urmând ca, în a doua etapă, legislatorul să aibă în vedere definirea acestei instituții în cadrul sistemului sanitar.

⁴ Victor Gomoiu, *Din istoria medicinei și a învățământului medical din România: înainte de 1870*, București, Editura Cultura, 1923.

⁵ Pompei Gh. Samarian, *Medicina și farmacia în trecutul românesc*, vol. III, București, Tipografia „Bucovina” I. E. Torouțiu, 1938.

⁶ Lidia Trăușan-Matu, *De la leac la rețetă. Medicalizarea societății românești în veacul al XIX-lea (1831-1869)*, Editura Universității din București, 2011.

⁷ Constantin Bărbulescu, Vlad Popovici, *Modernizarea lumii rurale din România în a doua jumătate a secolului al XIX-lea și la începutul secolului al XX-lea. Contribuții*, Cluj-Napoca, Editura Accent, 2005.

⁸ Nicoleta Roman, *„Deznădăjduită muiere n-au fost ca mine.” Femei, onoare și păcat în Valahia secolului al XIX-lea*, București, Editura Humanitas, 2016.

⁹ Cel care a adus în discuție pentru prima dată numărul mare al moașelor instruite de origine străină și necesitatea formării unor moașe pământene a fost Anastasie Fătu, în lucrarea *Manual pentru învățătura moașelor*, Iași, 1852.

Prima școală de moașe a fost înființată în anul 1839 de către Eforia Spitalelor Civile din Țara Românească, urmând ca aceasta să funcționeze pe lângă Institutul de Nașteri din București, chiar dacă *Regulamentele Organice* prevedeau organizarea unei astfel de instituții încă din 1832¹⁰. Întâiul profesor al școlii de moașe a fost doctorul Iosif Sporer, acesta fiind cel care a întocmit și primul manual destinat instruirii acestora¹¹. Durata cursurilor era de un an, urmând ca în anul 1855, sub conducerea medicului Ștefan Capșa, acestea să fie prelungite la doi ani¹². Neregulile găsite de către Carol Davilla în anul 1859 în ceea ce privește instruirea elevelor și starea de degradare accentuată a clădirii care adăpostea Institutul de Nașteri și Școala de Moașe l-a determinat pe acesta să propună construirea unei noi clădiri a Institutului¹³. În 1863 s-a inaugurat redeschiderea localului maternității din București, a cărui reabilitare începuse în anul 1860¹⁴.

În Moldova, o instituție similară a fost creată la inițiativa medicului Nicolae Negură în anul 1852, aceasta funcționând pe lângă Institutul Gregorian din Iași. Institutul Gregorian era format dintr-o maternitate, o școală de moșit, o secție a copiilor abandonți și un ambulatoriu pentru copii bolnavi. Evoluția acestui centru medical a fost strâns legată de activitatea conducătorului serviciului medical al Moldovei, doctorul Gheorghe Cuciureanu, care a elaborat și regulamentul de funcționare al așezământului, și a doctorului Anastasie Fătu, care s-a implicat activ în susținerea activității stabilimentului, fiind profesorul, administratorul și îndrumătorul institutului¹⁵.

În ciuda eforturilor depuse de stat în vederea organizării învățământului medical, numărul moașelor instruite în cadrul celor două școli nu a reușit să răspundă nevoii de personal la nivelul întregii țări, în general, și în mediul rural, în special. Cauzele acestei situații, potrivit lui Iacob Felix, se datorau, pe de o parte, programului de studiu al școlilor de moșit, iar pe de altă parte, condițiilor grele de admitere¹⁶. Spre deosebire de școlile de moșit din Germania și Austro-Ungaria, care stabileau durata studiilor de un an, în spațiul românesc s-a adoptat vechiul sistem francez cu durata studiilor de doi ani, care nu reușea să instruiască numărul necesar de moașe, în acord cu ritmul creării funcțiilor la nivelul aparatului de stat¹⁷.

Confruntându-se cu această situație, statul a avut în vedere crearea unui corp medical care ar fi urmat să își desfășoare activitatea exclusiv în mediul rural, corpul moașelor rurale. Legea învățământului din 1864 prevedea, într-o anexă la *Secțiunea III. Despre școlile reale*: „Art. 220. Se va stabili în orașele mari de prin județe pe lângă spitalul central câte o maternitate și o școală de moșit pentru formarea de moașe de clasa II, destinate la trebuințele comunelor rurale”¹⁸. Ideea creării unor școli de moașe rurale avea să revină în atenția autorităților de abia în anii 1897-1898, când s-a pus din nou în

¹⁰ V. L. Bologa, G. Brătescu, B. Duțescu, Șt. M. Milcu, *Istoria medicinei românești*, București, Editura Medicală, 1972, p. 149-150.

¹¹ Iosif Sporer, *Meșteșugul moșirii pentru învățătura moașelor la Institutul Nașterii din București*, București, Tipografia lui August Ruof, 1839.

¹² Dr. I. Felix, *Istoria igienei în România în secolul al XIX-lea și starea ei la începutul secolului al XX-lea*, partea I, Institutul de Arte Grafice „Carol Göbl”, 1901, p. 16.

¹³ Victor Gomoiu, *Din istoria medicinei și a învățământului medical din România...*, p. 697, 700.

¹⁴ *Ibidem*, p. 703-704.

¹⁵ V. L. Bologa, G. Brătescu, B. Duțescu, Șt. M. Milcu, *op. cit.*, p. 181-183.

¹⁶ Nu ne propunem să analizăm aici modul în care criteriile de admitere și programele de studiu au evoluat pe parcursul secolului al XIX-lea și la începutul secolului al XX-lea sau modul în care școlile funcționau în diferite perioade.

¹⁷ Dr. I. Felix, *op. cit.*, p. 23-24.

¹⁸ *Legea instrucțiunii publice din 1864*, în *Antologia legilor învățământului din România*, București, Institutul de Științe ale Educației, 2004, p. 37.

discuție înființarea școlilor de moașe rurale – a moașelor de clasa a II-a – cu un singur an de studiu. În acest timp, la Iași și la București, în vechile școli urmau să se pregătească moașe „cari vor avea drept de a exercita arta moșitului în toată întinderea României”¹⁹, iar durata cursurilor ar fi fost de doi ani.

Ca urmare a acestui demers, în anul 1899 a fost creată Școala de moașe de clasa a II-a din Craiova. Această instituție urma să formeze moașe care să profeseze doar în comunele rurale: „Scopul acestei școli este de a forma moașe care să servească numai în comunele rurale, așa ca fiecare comună rurală, cu timpul, să-și aibă moașa sa proprie”²⁰.

Aceasta urma să școlarizeze „numai românce, și în special se preferă româncele crescute în comunele rurale” care aveau vârsta cuprinsă între 18 și 40 de ani. Pentru a putea dovedi că viitoarele eleve aveau domiciliul într-o comună rurală, acestora li se cerea ca printre actele necesare înscrierii să se afle și „un act din partea primăriei comunei în care locuiește, prin care să se certifice că sunt crescute în acele comune și că se bucură de o bună conduită”²¹. Odată demonstrat domiciliul, pentru a putea fi admise în cadrul școlii mai era „condițiunea ca să știe să scrie și să citească indiferent de câte clase primare vor avea”²². Astfel, se observă că, spre deosebire de cele patru clase primare absolvite, necesare admiterii în cadrul Școlii de Moașe de la București, pentru Școala de moașe de clasa a II-a din Craiova era nevoie doar de abilitatea elevelor de a ști să scrie și să citească. În același timp, erau eliminate din cadrul examenului de admitere probele care constau în realizarea unei compuneri în stilul epistolar, rezolvarea unei probleme de aritmetică și a unei probleme ce ținea de geografia țării.

Înscrierile se făceau în luna martie și urmau a fi admise maxim 40 de eleve. Doar „în cazul când elevele venite de la țară nu vor atinge acest număr de 40, atunci se vor putea admite dintre orășencele care vor dori să învețe moșitul pentru a-l practica în comunele rurale”²³. Durata studiilor, spre deosebire de cea de la școlile de moașe de clasa I, urma să fie de un an și să înceapă la 1 aprilie.

Întrucât de multe ori condiția modestă a aspirantelor la profesia de moașă reprezenta un impediment în calea școlarizării acestora, statul a dispus, în 1907, crearea unui așa zis „Cămin al moașelor rurale”. Această instituție nu era propriu-zis o școală de moașe, ci:

Scopul lui imediat este de a procura elevelor în timpul studiului o întreținere confortabilă cu mijloace modeste, de a controla și ajuta studiul lor în afară de școală și de a îngriji de întărirea lor morală. Pentru atingerea acestei ținte elevele vor fi internate într-un Internat, care va purta nume de „Căminul moașelor rurale”, care va sta sub directa priveghere a Direcției Generale a Serviciului Sanitar și în care elevele vor avea toată întreținerea afară de îmbrăcăminte²⁴.

Căminul moașelor rurale urma să funcționeze pe lângă o școală de moașe, care la rândul său funcționa pe lângă o maternitate.

¹⁹ *Regulament pentru Școla de Mōse la Institutul Maternitatea*, Bucuresci, Tipografia „Românul”, 1886, p. 3.

²⁰ *Regulamentul Școlii de moașe clasa a II-a din Craiova*, în Alina Ioana Șuta, Oana Mihaela Tămaș, Alin Ciupală, Constantin Bărbulescu, Vlad Popovici (ed.), *op. cit.*, p. 683.

²¹ *Ibidem*.

²² *Ibidem*.

²³ *Ibidem*.

²⁴ *Regulament pentru înființarea și funcționarea Căminului Moașelor Rurale*, în Alina Ioana Șuta, Oana Mihaela Tămaș, Alin Ciupală, Constantin Bărbulescu, Vlad Popovici (ed.), *op. cit.*, p. 631.

Demn de luat în considerare în cadrul acestui regulament de înființare a Căminului moașelor rurale sunt dispozițiile finale:

Art. 23. Prima secțiune a căminului moașelor rurale va intra în funcțiune, în București, pe ziua de 10 octombrie 1907, pe lângă școala de moașe a Eforiei spitalelor civile. Alte secțiuni se vor înființa în anii următori de Direcțiunea Generală a Serviciului Sanitar în măsura trebuinței [...].

Art. 24. Toate școlile de moașe zise de gradul al II-lea și al III-lea, înființate până astăzi de Ministerul de Interne, cu intențiunea de a pregăti moașe rurale, se desființează îndată ce vor promova elevele care au în curs de preparațiune în momentul publicării acestui regulament.

Art. 25. Elevele ce vor fi apucat să promoveze aceste școli se vor bucura deja de drepturile deja dobândite²⁵.

Astfel, observăm că legislatorul a revenit asupra hotărârii de a deschide o școală de moașe de clasa a II-a la Craiova.

Instituții de acest fel nu au fost create însă în anul 1907. Ziarul „Sanitarul” publica, la 1 octombrie 1905, un articol intitulat *Internatul școlii de moașe din Iași*, prin care anunța faptul că Școala de Moașe a Institutului Gregorian din Iași avea și un internat unde erau admise în fiecare an 16 eleve „sărmane și sărguitoare”. Acest internat „era prevăzut cu săli de dormit, refectoriu și săli pentru repetiție”. Elevele admise aveau „gratuit hrana, spălătul și două costume de serviciu”. Internele aveau să fie în grija autorităților și după terminarea studiilor, astfel încât:

După obținerea diplomei de moașă, se înzestrează cu toate instrumentele necesare pentru exercițiul artei moșitului, procurându-li-se și bilet de transport gratuit pe calea ferată, până la comuna lor de reședință²⁶.

După cum se poate observa, ideea unui cămin al elevelor care nu aveau mijloacele necesare pentru a urma cursurile școlilor de moașe exista înaintea adoptării *Regulamentului pentru înființarea și funcționarea căminului moașelor rurale*. Deosebirea între internate și căminele de moașe rurale consta în faptul că, în timp ce în internate puteau fi admise eleve sărace din toate regiunile țării, căminul moașelor rurale era destinat strict candidadelor care locuiau în zona rurală.

Denumirea de internat, și nu cea de cămin, avea să fie regăsită și ulterior. În iulie 1912, în paginile aceluiași ziar, au fost publicate *Noile condiții de admitere ale Școlii de gradul I din Iași*, care atestau existența unui *internat*, în care puteau fi admise candidatele care „nu posedă mijloace de a se susține la învățătură”. De asemenea, se prevedea și că „elevele interne vor fi nutrite și înzestrate la finele studiului cu instrumentele trebuitoare Moașei”²⁷. Potrivit regulamentului, candidatele care își doreau să obțină un loc în internat trebuiau să îndeplinească aceleași condiții de admitere și să frecventeze cursurile timp de doi ani, la fel ca elevele care nu aveau să fie cazate în cămin. Astfel, nu se mai realiza nicio deosebire între moașele care ar fi urmat să practice arta moșitului în mediul rural sau urban, ambele categorii de funcționare ajungând să aibă aceeași pregătire.

Procesul creării instituțiilor de învățământ a fost completat de cel al definirii statutului funcționarelor moașe în cadrul sistemului sanitar. Astfel, în prima lege sanitară din

²⁵ *Ibidem*, p. 635.

²⁶ Internatul școlii de moașe din Iași, în „Sanitarul. Organ al serviciului sanitar județului Tulcea”, anul II, nr. 5, 1 octombrie 1905, p. 4.

²⁷ *Ibidem*.

1874, moașele erau văzute ca parte a personalului medical auxiliar, care puteau practica sub stricta supraveghere a medicilor. Acestea erau „chemate numai a dirija faceri normale și a săvârși unele manipulații de mică chirurgie, după prescripția medicală”, fiindu-le „oprit a exercita operații și de a căuta bolile de orice natură”²⁸. Legea din 1893 mai prevedea că „ele pot vaccina și revaccina sub controlul medicilor”²⁹.

Statutul instituției moașei în cadrul sistemului sanitar a fost mai bine definit odată cu adoptarea, la 29 iunie 1904, a *Regulamentului pentru Serviciul Sanitar Rural*. Parcurgând prevederile textului legislativ, observăm că statul se raporta într-un mod diferit la această categorie de funcționari. Moașa era unul dintre reprezentanții corpului sanitar care i-ar fi putut furniza consiliului comunal date despre starea de sănătate a locuitorilor, alături de medicul de plasă și agentul sanitar. Mai mult chiar, era văzută ca un specialist, indicațiile explicite înlocuind vaga exprimare de „a dirija facerile normale”. Astfel, potrivit regulamentului:

Moașa este datoare să afle femeile gravide și să le consilieze asupra igienei gravidității și asupra preparatelor pentru naștere, în scop de a se apăra sănătatea mamei și a copilului, să le ajute la naștere și să le consilieze asupra creșterii copilului și, în special, să le convingă despre cauzele bolilor acestuia³⁰.

De asemenea, moașa era responsabilă și de realizarea unei punți între practicile medicale prevăzute de regulamente și mentalitatea femeilor de la sat și a atitudinii acestora în ceea ce privește igiena corpului:

Moașa este datoare a avea cunoștința tuturor femeilor din comună cu care să stabilească raporturi amicale și de care să folosească pentru a căpăta încredere, pentru a planta în mintea lor igiena fetelor, a gravidității, a stării puerperale și a îngrijirii copilului, cel puțin până la 2 ani³¹.

Aceasta trebuia să dea dovadă de o bună cunoaștere a perioadei de graviditate precum și a practicii moșitului, având capacitatea de a preîntâmpina eventualele complicații la naștere, cerând ajutorul medicului de plasă: „Moașa va înștiința, din timp, medicul de plasă, de toate femeile gravide la care ea va prevedea complicații la naștere”³².

Totodată, se dorea ca moașa să devină și un anchetator social, din prisma faptului că ea trebuia să supravegheze situația financiară a familiilor țăranilor și condițiile igiene pentru a evita punerea în pericol a vieții noilor născuți:

Moașa va comunica confidențial, în scris, primăriei toate cazurile viitoare de naștere, în care ea va judeca un pericol, fie din cauza infecțiunii din casă, fie din a lipsei de hrană, ori căldură, fie din prezența unui om vițios, ori a unui caz de boală³³.

În sens mai larg, moașa era chemată să își ofere concursul în vederea îndeplinirii tuturor dispozițiilor sanitare pe care trebuia să le îndeplinească personalul sanitar: îngri-

²⁸ *Lege (1874)*, în loc. cit., p. 58.

²⁹ *Lege pentru modificarea legislației sanitare (1893)*, în Alina Ioana Șuta, Oana Mihaela Tămaș, Alin Ciupală, Constantin Bărbulescu, Vlad Popovici (ed.), *op. cit.*, p. 112.

³⁰ *Regulament pentru serviciul sanitar rural din 29 iunie 1904*, în Alina Ioana Șuta, Oana Mihaela Tămaș, Alin Ciupală, Constantin Bărbulescu, Vlad Popovici (ed.), *op. cit.*, p. 624.

³¹ *Ibidem*.

³² *Ibidem*, p. 625.

³³ *Ibidem*, p. 624.

jirea bolnavilor, în special a copiilor și a lăuzelor, distribuirea medicamentelor, propagarea cunoștințelor de igienă, identificarea cauzelor bolilor și colectarea unor date statistice.

Adoptarea unui regulament care reușește să surprindă atât de clar activitatea pe care urma să o desfășoare o moașă odată numită în mediul rural ne sugerează, pe de o parte, creșterea prestigiului instituției ca atare, precum și o profesionalizare a acesteia. În textul legii sanitare din 1874, instituția părea să aibă o importanță redusă în cadrul sistemului sanitar; exista în funcție de sumele pe care consiliile județene erau dispuse să le cheltuiască cu plata salariilor și atribuindu-i-se doar asistarea nașterilor normale. În comparație, regulamentul anului 1904 nu doar că prevede existența a câte unei moașe în fiecare comună rurală, ci se raportează la moașă ca la o profesionistă a artei moșitului. Aceasta era chemată să participe activ nu doar la asistarea nașterilor, ci și la vegherea permanentă asupra sănătății locuitorilor mediului rural și la soluționarea cazurilor medicale urgente apărute în urma izbucnirii unei epidemii. Astfel, moașa devine ea însăși un agent al medicalizării.

**„În comuna, unde funcționezi, nu știi care nu’și asumă drepturi asupra ta”³⁴
sau despre dificultățile întâmpinate de moașe**

Anilor de studiu le urma în mod firesc numirea în post și începerea activității într-una dintre plășile sau comunele rurale. Pentru cele mai multe femei care îmbrățișau arta moșitului, atmosfera școlilor de moșit era foarte diferită de cea în care ajungeau să profeseze. Dificultățile pe care le întâmpinau erau din cele mai variate și se răsfrâneau asupra unor chestiuni din cele mai concrete: numirea în post, relația cu membrii comunității și cu reprezentanții autorității locale, salariile foarte mici. În cadrul acestui subcapitol ne propunem să analizăm tocmai aceste aspecte, care ne ajută să ilustrăm care era condiția unui funcționar al sistemului sanitar din mediul rural.

Dificultățile unei moașe apăreau încă înainte de a-și găsi un post. Relatarea unei moașe din paginile unui ziar care se prezenta ca apărător al intereselor corpului sanitar inferior din 1903 este sugestivă:

De cum părăsești școala, dacă n’ai puțină avere care să te mai rezemi, stabilindu-te la oraș pentru a aștepta clientele, apoi nevoită ești, să dai fuga la Direcția Sanitară, să soliciți un post; – și cum te prezinți, cum ți se spune că nu este nici un loc vacant, și să depui și tu o petiție peste alte zeci sau poate sute și să aștepti la vacanță. Cu câtă dragoste n’ai aștepta, dacă n’ar fi stomacul, care nu voește să știe că este post vacant sau nu; el’și cere dreptul și’n același timp te povățuește să faci ceea ce nu ți-ar veni în gând dacă n’ai avea nevoie, – alergi la protecție –, începi să-ți rechemi memoria, să vezi ce cunoștințe ai prin lumea mare? Ce om influent ai cunoscut veri’o dată? Cine e prieten cu d-l cutare sau cutare de la Direcțiune și, apoi vânzătoare dupe cărți de vizită.

În fine, după săptămâni, deseori chiar luni de alergare, ți se oferă un post, care sau a fost părăsit de vre-o altă moașă, sătulă de sărăcie și de mizerii întâmpinate, cum am mai zis, din cauza și partea multora, sau lăsată în disponibilitate [...]; dar ești veselă de nenorocirea colegei tale – care de multe ori fără să știe ce are să se facă părăsește postul – și te presinți la serviciu³⁵.

³⁴ Această sintagmă este preluată din articolul *Cariera moșitului!* și are rolul de a sintetiza modul în care însăși această categorie de funcționari percepe așteptările pe care populația rurală le avea în ceea ce privește comportamentul lor și modul în care își puteau construi relațiile sociale. Pe parcursul subcapitolului am analizat mai multe fragmente ale acestui articol.

³⁵ O moașă, *Cariera moșitului!*, în „Monitorul Sanitar. Organ al sub-Chirurgilor, Moașelor, Revisorilor de vite, etc., din țară”, anul I, nr. 1 și 2, octombrie și noiembrie 1903, p. 2.

Doleanța acestei moașe descrie un sistem în care funcțiile se puteau cumpăra și unul în care doar bunele relații cu diferiți reprezentanți ai sistemului sanitar îți puteau oferi ocuparea unui post avantajos în cadrul ierarhiei³⁶. După o așteptare de mai multe luni, postul îți era oferit după ce o altă moașă era disponibilizată „din fel de fel de motive și, slavă D-lui, când e vorba de motive ți se găsesc câte poștești: neglijență în serviciu, refuz de serviciu, rea purtare în societate, demoralizare și câte, câte altele”³⁷.

Interesant că, pe lângă posibilitatea de a-și pierde postul din cauza unei conduite care contravenea interesului pacienților, moașele puteau fi victime și ale neîndeplinirii standardelor morale ale comunității. Astfel, odată numită, moașa era nevoită să aibă o conduită în acord cu așteptările societății. Proiectarea unui portret al ei începea încă din momentul în care aceasta se afla în școală. În acest sens, regulamentul Școlii de moașe clasa a II-a din Craiova prevedea:

Art. 40. În timpul studiului, conduita elevelor moașe va fi exemplară, nu numai în spital și în școală, dar chiar și în afară. [...].

Art. 42. Chiar ieșind din școală, purtarea lor trebuia să fie întotdeauna corectă și pusă sub semnul controlului medicului primar al județului și al medicului de plasă.

Art. 43. În școală, în timpul anului de studiu, elevele vor avea îmbrăcăminte foarte simplă compusă din o bluză sau tunică, foi simple și un șorț. Încălțăminte și ciorapii modești, capul va fi acoperit cu un bonet sau broboadă după anotimp.

Art. 44. Nu se permite purtarea de pălării, corset, turnură, nici alte haine de lux sau la modă. Tot asemenea nu li se va permite aplicarea de cosmetice, precum pudră, diferite dresuri, etc., pe obraz.

Art. 45. Această îmbrăcăminte modestă o vor avea moașele rurale chiar și după ieșirea lor din școală, în timpul cât practică moșitul în comunele rurale. [...]

Art. 46. Purtarea de costume naționale simple este preferabilă, atât în școală, cât și în comunele unde vor face serviciu³⁸.

După cum se poate observa, elevelor le era construit un portret fizic și unul moral. În ceea ce privește portretul fizic, acestea trebuiau să se remarcă prin simplitate și să afișeze imaginea unei persoane umile. Vestimentația formată doar din câteva piese, precum și interdicția de a purta orice accesorii sau haine care le-ar fi putut pune în centrul atenției feminitatea, aveau în vedere conturarea portretului unei firi umile și devotate. Prevederea ca acestea să poarte chiar costume naționale le conferă moașelor un rol aproape mesianic în lumea satului: nu doar că acestea urmau a-l lumina pe țăran într-unul dintre cele mai importante momente ale familiei, nașterea, ci deveneau și un simbol al simplității vieții rurale. Parte a lumii statului prin originile sale, moașa în această ipostază de femeie umilă și devotată, cu o purtare exemplară care putea fi oglindită chiar și în portul său, devenea un simbol al universului rural idealic.

Aceste așteptări în ceea ce privește conduita unei moașe erau împărtășite și de membrii comunității în care aceasta ajungea să profeseze:

³⁶ Descrierea situației în care ocuparea unui post în administrația sanitară era condiționată de sprijinul Directorului General al Serviciului Sanitar sau de bunăvoința prefectului a fost analizată și în articolul semnat de Ana-Maria-Ruxandra Dima, „Funcțiunile medicale prevăzute în bugetul consiliului județean”: *cadrele medicale aflate în postul de medic de plasă în anul 1874*, în Alin Ciupală (ed.), *Ipostaze ale modernizării în Vechiul Regat*, vol. III, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2021, p. 155-180. În cadrul acestui articol, autoarea prezintă modul în care avea loc numirea medicilor de plasă.

³⁷ O moașă, *op. cit.*, p. 2.

³⁸ „Regulamentul Școlii de moașe clasa a II-a din Craiova”, în loc. cit., p. 687.

În comuna, unde funcționezi, nu știi care nu'și asumă drepturi asupra ta; făcând abstracție de șefii tăi, vine: D-l Primar, D-l Notar, D-l Învățător, D-l Preot și chiar d-l vătășel, fie-care locuitor are dreptul să exercite un control nu numai asupra vieții tale de slujbașă, ci chiar în viața ta intimă'și permit să se amestece de mai multe ori.

Nu'ți este permis să eși îmbrăcată mai cum se cade, căci îndată devii subiectul de discuție pentru mult timp în localitate [...]. Nu poți vorbi cu Notarul, Învățătorul sau alt bărbat din localitate, că atât'ți trebuie, să'ți atragi fel de fel de epitete³⁹.

Astfel, observăm că impresia unei moașe era aceea că întreaga comunitate prin intermediul elitei sale dorea să își exercite autoritatea asupra activității ei. Pe rând, persoanele cu autoritate în lumea satului, primarul, notarul, învățătorul și preotul, erau chemate constant de către societate să vegheze comportamentul acestor reprezentante ale sistemului medical. Mai mult, faptul că aceste posturi erau ocupate în unanimitate de către femei determina comunitatea să fie mult mai vigilentă. În acest mod, orice acțiune a moașei prin care aceasta dorea să își afirme feminitatea sau sexualitatea era dur sancționată de către comunitate. Comunitatea rurală reușea să țină potențialele comportamente deviate sub control prin adoptarea unei atitudini colective ostile, care se dorea a-i induce celui care a îndrăznit să periclitize liniștea comunei un sentiment de rușine și de vinovăție⁴⁰. În acest fel, ca ultimă măsură, comunitatea apela la etichetarea acestor personaje „cu fel de fel de epitete”, care puteam înțelege de la sine la ce anume puteau face aluzie.

Buna conduită a reprezentantelor sistemului sanitar era cântărită în lumea satului și prin intermediul respectului pe care acestea îl arătau membrilor comunității, în general, și elitei locale, în particular:

Dacă nu te cobori să dai bună-ziua și să intri în vorbă cu fiecare Nea-Ion sau Ioană, că apoi ești acuzată de mândrie, fudulie, etc. Nu poți să treci pe lângă Cc. Proprietăreasă, Arendașoaică, Primăreasă, etc., fără să le zici „sărut-mâna” că ți-ai aprins paie în cap, ba că ești obrasnică, ba nerecunoscătoare, etc.⁴¹.

Acestor impedimente li se adăugau cele de ordin financiar. Legea sanitară din 1893 prevedea acordarea unui salariu cuprins între 30 și 60 de lei pe lună unei moașe rurale, în timp ce o moașă de urbe ar fi urmat să primească între 40 și 120 de lei pe lună⁴². Salariile acestui corp profesional au rămas neschimbate de-a lungul perioadei 1893-1904, astfel încât, în 1904, o presupusă moașă își exprimă următoarele doleanțe:

Întâlnind pe o moașă pe care o știam că abea așteaptă votarea legii comunale pentru a se duce la țară, ea mi-a declarat următoarele:

– Nu pot să primesc un post de 45 de lei pe lună.

La țară nu e un public de la care să te poți aștepta la venituri extraordinare.

Mizeria de la sate e înspăimântătoare aproape pretutindeni.

În loc să primească ceva, moașa e de cele mai multe ori nevoită să dea din buzunar pentru a alina suferințele clientelor lor.

³⁹ O moașă, *op. cit.*

⁴⁰ Maniera în care genul a contribuit la crearea unor anumite așteptări în mediul rural în ceea ce privește comportamentul și relațiile sociale ale femeilor a fost analizată de Nicoleta Roman în lucrarea „Deznădăjduită muliere n-au fost ca mine”..., cit.

⁴¹ O moașă, *op. cit.*

⁴² „Lege pentru modificarea legislației sanitare (1893)”, în loc. cit., p. 105.

Pe urmă moaşa are o sumă de cheltuieli, cari nu se pot acoperi dintr'un leu şi 50 de bani pe zi. Îi trebuiesc instrumente, cărţi, medicamente, etc. Şi apoi are nevoie să fie tot tot-d'auna bine îmbrăcată, că nu stă în casă.

Adăogaţi apoi cheltuielile de deplasare. De la un cătun până la altul sunt adesea distanţe de la 3 şi 4 kilometri. Nu se poate face pe jos aceste drumuri⁴³.

Parcurgând relatarea, nu credem că o moaşă anume chiar şi-a exprimat aceste nemulţumiri. Cel mai probabil dialogul relatat este unul imaginar, purtat între un presupus apărător al intereselor membrilor corpului sanitar inferior şi o moaşă. Însă, dificultăţile întâmpinate de moaşe erau cât se poate de reale, acestea fiind adevărate şi de către alte surse, aşa cum vom vedea ulterior. Fără doar şi poate, sumele alocate de stat pentru retribuirea acestui funcţionar au fost foarte mici, mai cu seamă că moaşa nu-şi putea creşte veniturile prin stabilirea unei clientele care i-ar fi putut oferi contravaloarea serviciilor sale. Mai mult, această voce a moaşelor afirmă că, de multe ori, erau nevoite chiar ele să achite diferite medicamente şi produse în vederea alinării suferinţei pacienţilor. Pe lângă alocarea unei sume pentru a-şi asigura subzistenţa, moaşele erau nevoite să-şi cheltuiască procente importante din salariu plătind diferite instrumente şi medicamente esenţiale exercitării artei moşitului. La toate acestea se adăuga şi plata diferitelor drumuri pe care moaşele trebuiau să le facă între satele componente ale unei comune.

Problemele de ordin salarial au fost expuse şi în cadrul primului *Memoriu al Doleanţelor Membrilor Corpului Sanitar Inferior din ţară*, redactat în urma organizării întâiului congres al corpului sanitar inferior din 17 octombrie 1906. Alături de neaplicarea diferitelor legi şi regulamente, favorizată de neimplicarea autorităţilor locale, reprezentanţii moaşelor şi subchirurgilor aduc în atenţia Direcţiunii Generale a Serviciului sanitar şi salariile mult prea mici:

[...] ne mai preocupă şi reaua stare de organizare în care ne găsim, pe de o parte; iar pe de alta, insuficienţa salariilor cu care suntem retribuiţi şi care a făcut ca moralul şi prestigiul nostru să decadă în faţa acelorora în mijlocul cărora trăim⁴⁴.

Din perspectiva reprezentanţilor corpului sanitar inferior, soluţiile remedierii acestei situaţii erau următoarele:

I. Comunele rurale, oraşele şi judeţele să verse în casa statului sumele destinate pentru plata personalului sanitar inferior, ca astfel să devenim numai funcţionari ai statului, cu reţineri şi drept de pensie [...].

VI. În ceea ce priveşte salariile noastre, după cum aţi recunoscut şi Domnia Voastră că sunt insuficiente şi ne-aţi promis augmentarea lor, cu cea mai mare încredere lăsăm această chestiune – de altfel cea mai importantă – la aprecierea Domniei-Voastre, rugându-vă să binevoiţi a face ca ele să fie uniforme pentru fiecare dintre noi, în raport cu serviciile ce îndeplinim.

VII. Asupra salariilor ce ni se va fixa, să ni se acorde din 5 în 5 ani o gradaţie de 10%⁴⁵.

⁴³ *Convorbiri cu o moaşă*, în „Monitorul Sanitar. Revistă de răspândirea medicinei populare, Igienei, etc. şi Organ pentru Apărarea Intereselor Personalului Sanitar Inferior”, anul II, nr. 10-11, 15-30 iulie, 1904, p. 12-13.

⁴⁴ *Memoriul Doleanţelor Membrilor Corpului Sanitar Inferior din ţară, format în primul congres, ținut în Capitală la 15-17 Octombrie expirat şi înmănat Domnului Director General al Serviciului Sanitar*, în „Buletinul Asociaţiunei Corpului Sanitar Inferior”, anul I, nr. 8, 5 noiembrie 1906, p. 2.

⁴⁵ *Ibidem*.

Practic, reprezentanții moașelor și ai subchirurgilor doreau o centralizare a sistemului sanitar, care ar fi condus la acordarea salariilor din bugetul statului și nu din bugetul comunelor rurale, precum și la stabilirea unor sume salariale fixe. Totodată, cereau și acordarea unor sporuri salariale asemănătoare cu cele primite de către alte categorii de bugetari.

Părerile potrivit cărora salariile moașelor erau foarte mici erau împărtășite și de către medicii primari de județ. În acest sens, medicul primar al județului Buzău afirma că efortul statului de a crea acest corp al moașelor trebuia să aibă în vedere inclusiv și „situațiunea lor materială”:

În formarea acestui personal se va ținea în vedere și gradul de moralitate, condițiune de multă importanță pentru a inspira încrederea populațiunei. Va trebui să se țină cont și de situațiunea lor materială și retribuțiunea va fi în raport cu numărul comunelor ce au de îngrijit. Astăzi cu un salariu de 54 lei și 12 comune, fără nici un alt beneficiu duc o viață miserabilă care justifică până la un punct neactivitatea lor⁴⁶.

O altă îmbunătățire cerută de reprezentanții corpului sanitar inferior era și stabilitatea în funcții. În absența unor tabele periodice ale personalului sanitar inferior care să indice numele și datele despre studiile titularilor, ne este foarte greu să descriem mobilitatea personalului sanitar. Astfel, pentru a putea ilustra, totuși, modul în care moașele ajungeau să ocupe diferite funcții, am analizat informațiile oferite de către ziarul „Sanitarul”⁴⁷, care în rubrica „Informații” amintea și numirile în post sau demisiile personalul medical. Având în vedere că ziarul prezenta evenimentele de ordin sanitar petrecute în județul Tulcea, analiza a avut în vedere ilustrarea situației regăsite în comunele rurale ale acestui județ pe parcursul unei perioade de aproximativ un an, respectiv 1 august 1905 – 15 decembrie 1906.

Parcursirea informațiilor cu privire la mobilitatea personalului ne indică procesul modernizării continue a instituțiilor sistemului sanitar în mediul rural. Aceasta se traducea în fapt prin reorganizarea unor posturi existente, înființarea altora noi sau dinamismul transferurilor moașelor de pe un post pe altul în interes de serviciu. Pentru a înțelege în ce consta mobilitatea personalului medical, vom oferi câteva exemple.

În ceea ce privește reorganizarea posturilor, observăm că în perioada analizată de noi au existat două astfel de inițiative. Prima era anunțată în paginile ziarului apărut la 1 mai 1906: „Prin noul buget al cercurilor comunale s-a înființat, din nou, un loc de agent sanitar și un loc de moașă clasa a II-a la comuna Caraorman, cercul Sf. Gheorghe și 1 post de moașă clasa II la comuna Carcaliu, cercul Greci”⁴⁸. A doua reorganizare era anunțată la data de 15 decembrie 1906:

⁴⁶ M. C. Dobrescu, *Raport General asupra Serviciului Sanitar al Districtului Buzeu pe anul 1897*, Buzău, Tip. Al. Georgescu, 1898, p. 35-36.

⁴⁷ De remarcat faptul că ziarul „Sanitarul” este o prezență singulară în cadrul presei medicale publicate în perioada analizată de noi. Apărut sub direcțiunea medicului primar de județ, Alexandru Suceveanu, publicația își propunea să devină un ziar oficial al sistemului sanitar în paginile căruia să fie publicate noutățile în ceea ce privește îmbunătățirea infrastructurii sanitare, sugestiile corpului sanitar în vederea modernizării sistemului, precum și „cuvântările sanitare ținute în diverse ocațiuni de personalul județului, instrucțiunile cele mai bine redactate relative la dezinfectarea și tratamentul boalelor frecvente, va coprinde dări de seamă despre serbările sanitare, mersul epidemiilor locale, locurile vacante și ori ce se atinge de serviciul sanitar al acestui județ”. Aceste obiective au fost publicate în articolul programatic al primului număr, publicat la 10 iulie 1904. A apărut în perioada 10 iulie – 10 septembrie 1904 în județul Prahova, urmând ca începând cu numărul 1 al anului al II-lea, ziarul să vadă lumina tiparului în județul Tulcea (15 august 1905 – 15 mai 1913). Schimbarea redacției ziarului a coincis cu mutarea directorului ca medic primar de județ din Prahova în Tulcea la 5 iulie 1905.

⁴⁸ „Informații”, în „Sanitarul. Organ al serviciului sanitar județului Tulcea”, anul III, nr. 9, 1 mai 1906.

S-a intervenit a se înființa un loc de moașe clasa I la orașul Mahmudia, al treilea post de moașe la Sulina, iar locurile de moașe clasa a II-a de la cercurile Satu Nou plasa Sulina, Sf. Gheorghe, Caraorman, Agighiol, Sarichioi, Murighiol și Carcaliu să se preschimbe în locuri de moașe clasa I⁴⁹.

Astfel, observăm că în decembrie 1906, în urma celor două modificări ale organigramei corpului funcționarilor, în Tulcea existau 10 noi posturi de moașe de clasa I⁵⁰.

În ceea ce privește transferurile, se evidențiază moașa Ana Ghițescu, care pe parcursul unui an⁵¹ a fost transferată de trei ori. Primul transfer a fost realizat la inițiativa moașei, astfel încât ziarul apărut la 1 august 1905 amintește faptul că „moașa Ana Ghițescu de la comuna urbană Issaccea [s-a transferat – n.a.] la urbea Sulina, în locul moașei Anastasia Lebidov, care trece în locul moașei Ana Ghițescu prin consimțământ reciproc”⁵². Se pare că, în cele din urmă, acest schimb de posturi nu s-a realizat, întrucât la data de 1 noiembrie 1905 apare mențiunea că „moașa Ana Ghițescu, de la urbea Isaccea, a fost transferată la cercul vacant Sarichioi, pentru insuficiență de cunoștințe”⁵³. La 1 iulie 1906, același personaj își dădea demisia din funcția de moașă a cercului Murighiol, un post de moașă de clasa a II-a⁵⁴. Mutările funcționarei dintr-un post în altul nu s-au încheiat. Numărul apărut la 1 august 1906 ne comunică faptul că „d-na Ana Varvura a fost numită moașa cercului Murighiol în locul vacant, iar d-na Ana Ghițescu moașa cercului Văcăreni, în locul d-rei moașe Aristița Bicleanu, demisionată”⁵⁵. Așadar, în decurs de doar un an, moașa a fost numită în patru posturi. Această situație era explicată de către autoritățile sanitare prin lipsa cunoștințelor necesare care au determinat retrogradarea acesteia dintr-un post de moașă de clasa I într-unul de moașă de clasa a II-a.

Repetatele mutări ale moașei Ana Ghițescu sunt ilustrative pentru dinamismul mobilității personalului sanitar din județ. Fiecare număr al ziarului conține cel puțin o știre care anunță un post vacant, mutarea sau demisia unei moașe. Mutarea funcționarilor sistemului sanitar dintr-un post în altul ilustrează efortul depus de administrația sanitară superioară de a proiecta în realitate sistemul propus de actele normative. Astfel, punerea în practică a modelului conturat de lege însemna, în primul rând, crearea posturilor și apoi găsirea personalului medical cu pregătirea necesară ocupării acestora. Numărul insuficient de moașe cu diplomă și fondurile insuficiente au condus la o modelare continuă a sistemului funcțiilor sanitare.

Interesant este că, printre numeroasele informații care ne prezintă diferitele transferuri, redacția ziarului a găsit potrivit să alocă un spațiu editorial unor articole biografice care prezentau parcursul profesional al unor moașe. Publicate, fie imediat după numirea

⁴⁹ „Informații”, în „Sanitarul. Organ al serviciului sanitar județului Tulcea”, anul III, nr. 24, 15 decembrie 1906.

⁵⁰ În acest moment al cercetării este dificil de stabilit numărul total al posturilor moașelor de clasa I și clasa a II-a. Spre exemplu, în cazul de față, la 1 august 1905, în paginile aceluiași ziar se anunțau următoarele posturi de moașe vacante: „4 posturi de moșe cl. I (Cercul Casap-Chioi, Văcăreni, Sf. Gheorghe) cu 50 de lei și 2 locuri de moașe cl. II (Cercul Canla-Bugeac, Cercul Agighiol) cu 30 lei lunar” (*ibidem*).

⁵¹ Perioada analizată a fost cuprinsă între 1 august 1905 și 1 august 1906.

⁵² „Sanitarul. Organ al serviciului sanitar județului Tulcea”, anul II, nr. 1, 1 august 1905, p. 2.

⁵³ *Mișcarea personalului sanitar*, în „Sanitarul. Organ al Serviciului Sanitar județului Tulcea”, anul II, nr. 7, 1 noiembrie 1905, p. 3.

⁵⁴ *Informații*, în „Sanitarul. Organ al Serviciului Sanitar județului Tulcea”, anul III, nr. 13, 1 iulie 1906, p. 4.

⁵⁵ *Informații*, în „Sanitarul. Organ al Serviciului Sanitar județului Tulcea”, anul III, nr. 16, 15 august 1906, p. 4.

în post, fie după moartea acestora, notele biografice erau o formă de recunoaștere a pregătirii și a devotamentului funcționarilor. În cele ce urmează, ne propunem să ilustrăm care erau datele biografice care le determinau pe autoritățile sanitare să le acorde recunoașterea meritelor.

Prima moașă căreia îi este consacrat un astfel de articol este Profira Teodoreli. Aceasta s-a născut la 6 ianuarie 1810 la Cernăuți, în Bucovina, și a obținut diploma de moașă clasa I la Școala de moașe din cadrul Facultății medico-chirurgicale a Universității din Lemberg. În perioada 1854-1888, Profira a deținut funcția de moașă a orașului Vaslui, iar între 1888 și 1896 – pe cea de moașă a orașului Isaccea. În ultima parte a activității profesionale, aceasta deținea funcția de moașă a comunei Măcin. Sfârșitul avea să și-l găsească la Galați, „oferind spre amintire, Serviciului Sanitar al acestui Județ, frumoasa diplomă, care va fi păstrată cu mulțumire și venerațiune”⁵⁶. Diploma era aproape o piesă de muzeu, aceasta fiind scrisă pe pergament și având un sigiliu „atârnat în o cutioară de metal”⁵⁷.

O altă moașă al cărei parcurs profesional ne este prezentat în paginile ziarului este Elena Teodoreli, fiica Profirei Teodoreli. Elena s-a născut în anul 1860 și a obținut diploma de moașă clasa I la Institutul Gregorian din Iași în anul 1887. După terminarea studiilor, a deținut pentru un an funcția de moașă a orașului Isaccea și ulterior, din 1891, pe cea de moașă a orașului și spitalului Măcin. Din iulie 1893, a fost numită moașa plășii Grădiștea din județul Râmnicu-Sărat. În august 1896, a fost numită „intendentă-moașă” la spitalul Măcin. Începând cu anul 1905, aceasta deținea funcția de moașă a cercului Toxof. În momentul scrierii acestor informații în ziar, se consemnează faptul că deținea funcția de moașă a cercului Malcoci, precum și că „este energică, activă, are 17 ani de activitate ca moașă funcționară”⁵⁸.

Ultimul articol care prezintă în detaliu activitatea unei moașe este un necrolog publicat pentru a aduce un omagiu Sofiei Ioanide, „una din cele mai harnice moașe ale județului Tulcea [...], care avea să răspândească și să aplice în popor bunele sfaturi ale moșitului și îngrijirei noilor-născuților”⁵⁹. Aceasta s-a născut în anul 1868 în Vaslui și a absolvit cursurile Școlii de moașe clasa I la Institutul Gregorian din Iași în 1892. Sofia Ioanide se număra printre primele absolvente ale școlii de moașe din Iași, diploma acesteia având numărul 86. A deținut mai multe funcții: moașa plasei Covurlui (octombrie 1892 – mai 1893 și iunie 1894 – iulie 1894), moașa spitalului Bujor (mai 1893 – iunie 1894), moașă a județului Tulcea „unde a funcționat mai în continuu la cercurile Cerna, Niculițel și C. Rosetti”⁶⁰. Aceasta și-a găsit sfârșitul în 1910, după ce în 1908 suferise un accident cerebral.

Din păcate, imposibilitatea de a reconstitui parcursul profesional pentru mai multe moașe ne împiedică să realizăm în acest moment un studiu prosopografic. Însă, chiar și așa, ilustrând locul unde și-au obținut studiile și posturile ocupate de către cele trei moașe, se pot face câteva observații. În primul rând, se poate vedea că cele trei moașe sunt de etnie română. De asemenea se constată că dacă la început de secol Profira

⁵⁶ *Profira Teodoreli și Augustin Rusu*, în „Sanitarul. Organ al serviciului sanitar județului Tulcea”, anul III, nr. 9, 1 mai 1906, p. 4.

⁵⁷ *Ibidem*.

⁵⁸ *Din Corpul Sanitar al Județului Tulcea. Elena Teodoreli*, în „Sanitarul. Organ al Serviciului Sanitar județului Tulcea”, anul III, nr. 15, 1 august 1906, p. 4.

⁵⁹ *Sofia Ioanide*, în „Sanitarul. Ziar popular al serviciului sanitar județului Tulcea pentru răspândire sfaturilor igienice și medicale”, anul VII, nr. 5, 15 mai 1910, p. 1.

⁶⁰ *Ibidem*.

Teodoreli își efectuase studiile în spațiul german, la Lamberg, ulterior, fiica acesteia, Elena Teodoreli, și Sofia Ioanide erau absolvente ale Institutului Gregorian din Iași. Această constatare sugerează, la fel ca în cazul medicilor, că inițial posturile medicale erau ocupate de către cadre venite în principal din spațiul cultural german. Ulterior, după formarea instituțiilor de învățământ românesc, această tendință a luat sfârșit, posturile fiind încredințate unor etnici români formați în școlile nou înființate. Totodată, se observă faptul că toate cele trei erau moașe de clasa I, aspect explicabil prin anul terminării studiilor, când încă nu existau școlile de moașe clasa a II-a. De altfel, prima Școală de moașe clasa a II-a a fost creată la Craiova în 1899, iar proaspetele absolvente nu aveau cum să se remarcă într-un timp atât de scurt.

La fel de interesant este și faptul că numeroasele transferuri dintr-un post în altul sunt o constantă și în cazul funcționarilor cărora le putem vizualiza întreaga carieră. Toate cele trei moașe au ajuns să practice într-un județ, altul decât cel în care s-au născut, și fiecare moașă a fost mutată dintr-un post în altul de cel puțin trei ori. Din păcate, aceste constatări ilustrează doar situația regăsită la nivelul județului Tulcea, în mare parte datorită specificului ziarului „Sanitarul”, care oferă astfel de informații. Sperăm ca în etapele ulterioare ale cercetării aceste considerații să fie întregite de observații asupra personalului numit și în alte județe ale țării.

„Moașa diplomată” și „moașa empirică” sau despre limitele proiectului medicalizării lumii rurale (1874-1914)

Reliefarea eforturilor statului de a crea școlile de moașe, precum și evocarea dificultăților cu care se confruntau moașele pot crea imaginea unui corp al funcționarilor moașe numeros, care putea milita, chiar, pentru drepturile sale. Adevărul însă este cu totul altul. În foarte multe comune rurale, prezența moașei autorizate era doar un ideal al textelor legislative, cea care asista de fapt nașterile fiind una dintre bătrânele satului, numită adesea *moașă empirică*.

În cele ce urmează ne propunem să ilustrăm amploarea fenomenului moașelor fără studii în mediul rural. Astfel, vom avea în vedere reliefarea atitudinii autorităților sanitare, precum și a țăranilor față de exercitarea artei moșitului de către moașele empirice. De asemenea, vom avea în vedere și ilustrarea măsurilor pe care autoritățile sanitare au fost nevoite să le ia pentru a limita consecințele nefaste ale practicării artei moșitului de către aceste femei.

Înainte de a efectua analiza propriu-zisă, se impune o explicare a termenilor pe care reprezentanții corpului sanitar îi foloseau pentru a numi femeile în vârstă care practicau arta moșitului în mediul rural. Astfel, construcțiile semantice utilizate cel mai des pentru a denumi aceste personaje erau *moașe empirice*, *moașe practice*, *babe de mahala*, *babe criminale*. După cum putem observa, aceste titulaturi făceau trimitere fie la cunoștințele acestora, fie la statutul lor social. Astfel, denumirile de *empirică* și *practicantă* ne indică faptul că acestea tratau pacientele nu în baza unor cunoștințe dobândite într-un cadru formal, ci în baza experienței acumulate prin tratarea unor cazuri antecedente. De asemenea, o trimitere la slaba lor pregătire este și apelativul de *crimnal*, făcând aluzie la nepriceperea lor, care în anumite cazuri putea conduce fără știre la moartea femeii sau a nou-născutului. Particula *de mahala* sugerează în acest context condiția socială a acestor femei, ele fiind de cele mai multe ori sărace, locuind la marginea satelor sau a orașelor. Nu în ultimul rând, apelativul *babă* ne indică vârsta acestor femei, în majoritatea cazurilor, acestea fiind în vârstă și văduve, ceea ce le conferea o poziție respectabilă în cadrul comunității.

Toate aceste trăsături au fost surprinse și în articolul publicat în ziarul „Sanitarul”, cu ocazia relatării desfășurării unei conferințe ținute pentru instruirea moașelor empirice:

Până când fiecare comună precum și fiecare sat sau cătun va putea avea numărul de moașe cu diplomă trebuincioase, ajutorul la faceri rămâne a se da tot de babe, așa numitele moașe empirice, ca și în trecut. Fără nici o știință de carte, fără grije de curățenie, tăind cu ori-ce foarfece, legând cu ori care ață, mulți din noi născuți mureau cu zile⁶¹.

Acest fragment nu face altceva decât să întărească descrierea directă făcută de titlatura acestora. Pe lângă neștiință, observăm că acestor femei li se impută și lipsa curățeniei și neglijența. Însă, mult mai important, descrierea surprinde și statutul acestor moașe empirice în cadrul corpului sanitar. Astfel, prezența acestora este tolerată de către autoritățile sanitare confruntate cu un număr insuficient de cadre care să ocupe posturile de moașă. Același statut este surprins și în cadrul legislației sanitare: „Până la formarea unui număr îndestulător de moașe cu diplome, pentru trebuința populației în localitățile rurale unde nu se vor găsi moașe diplomate în mod suficient, se învoiește și exercitarea moașelor practice”⁶². Interesant este că această prevedere avea în vedere situația regăsită în mediul rural, în mediul urban moașele instruite fiind o prezență indispensabilă.

Demn de adus în discuție este și apelativul de *moașă diplomată* pe care legislația îl folosește pentru a defini practicantele artei moșitului care, așa cum ne indică și titlatura, erau absolventele școlilor de moașe și intraseră în posesia unei diplome de liberă practică. O altă sintagmă folosită pentru a denumi aceste funcționare era și cea de *moașă titrată*, care face aluzie tot la obținerea dreptului de liberă practică în urma absolvirii școlilor de moașe. Uneori este prezentă și denumirea de *moașă funcționară* pentru a ilustra calitatea de angajat al statului.

La cât de multe nașteri asistau de fapt moașele empirice? Putem afirma că asistarea unei femei la naștere de către o moașă cu diplomă în mediul rural era o excepție mai degrabă decât o regulă? Răspunsul la această întrebare ni-l oferă chiar medicii primari de județ sau medicii de plasă în cadrul diferitelor rapoarte sanitare. Un astfel de raport este și cel redactat de către medicul primar I. Valliano, care ne prezintă situația regăsită la nivelul județului Roman în anul 1888:

Numărul total al femeilor care au cerut asistența moașelor aflate în serviciul public este de 411, din care 179 în orașul Roman și restul de 232 în județ, din acestea 95 în plasa Fundu, 111 în plășile Unite și 26 în plasa Siretul de sus [...].

Comparând cifra de 411 femei care au născut și au fost asistate de moașe în funcțiuni cu cifra de 5.909 femei care au născut în cursul anului rezultă proporțiunea de 0,06 sau 6,09% [...].

Proporțiunea de mai sus ne arată că numărul nașterilor asistate rațional este foarte restrâns și precum în anii trecuți și acum insist asupra a marelui necesități ca numărul moașelor instruite aflate în serviciul județului să fie sporit spre a putea deprinde femeile de la țară de a se asista rațional în timpul nașterii și a leuza precum și de a-și schimba condițiile primitive în care de obicei s-au pus pentru acest scop⁶³.

⁶¹ Conferința din Cataloi, în „Sanitarul. Organ al Serviciului Sanitar județului Tulcea”, anul III, nr. 17, 1 septembrie 1906, p. 1.

⁶² Lege (1874), în loc. cit., p. 57.

⁶³ Dr. I. Valliano, *Raportul general asupra stării sănătății publice și a mersului serviciului sanitar al județului Roman pe anul 1888*, Roman, Noua Typographie G. I. Cubelca, [1888], p. 16.

Constatarea medicului primar de județ prezintă o realitate alarmantă. Soluția identificată de către acesta pentru a schimba raportul dintre numărul nașterilor asistate de moașele empirice și numărul celor asistate de moașele instruite este creșterea numărului absolventelor școlilor de moașe. Însă, în pofida progreselor înregistrate în ceea ce privește organizarea învățământului medical al școlilor de moașe, raportul sanitar al medicului circumscripției medicale Prut din județul Covurlui, Constantin Macri, nu înregistra o schimbare semnificativă a situației asistenței femeilor la naștere în anul 1904:

În toată circumscripția medicală Prut sunt 4 agenți sanitari și 3 moașe. Fiecare dintre aceștia are câte 2 și 3 comune cu cătunele lor, îndeplinind cu siguranță serviciile ce le incumbă, pe cât a putut și știut. Moașele au asistat la 140 faceri din 960 născuți și s'au vaccinat 865 din înscriși și revaccinat 1.537⁶⁴.

O constatare asemănătoare era făcută și de către Nicolae Lapteș, mediul primar al județului Fălciu, în anul 1911 în paginile revistei „Igienă satelor”:

În privința moașelor stăm rău de tot. Actualul sistem de asistență la faceri și de îngrijire a lehzelor, cu moașe la 2-3 comune este cu desăvârșire iluzoriu. [...] Toată lumea medicală știe că în actualele împrejurări nici 40% din nașteri nu pot fi asistate de moașe adevărate; ce să face cu restul de 60% și mai bine de nașteri! În mod forțat sunt condamnate să fie asistate de diferite babe de prin sate, de așa numitele moașe empirice [...].

Prezența nelipsită a moașelor empirice în comunele rurale a condus la o reacție din partea reprezentanților corpului sanitar. Acestea aveau să fie diferite în funcție de statutul funcționarilor în cadrul ierarhiei medicale. Astfel, reacția medicilor primari de județ a fost una temperată, măsurile inițiate de aceștia limitându-se la constatarea situației regăsite la nivelul județului în privința asistenței femeilor la naștere sau la prezentarea măsurilor care trebuiau luate în vederea îmbunătățirii situației. Această atitudine este cea care reiese din cadrul rapoartelor sanitare pe care medicii aveau obligația să le înainteze Direcției Generale a Serviciului Sanitar. De ce tonul este acesta și nu altul se explică prin tipologia specifică a rapoartelor sanitare care trebuia să îi înștiințeze pe superiori tocmai de neregulile găsite în vederea luării unor măsuri. Astfel, de cele mai multe ori textele erau strict descriptive, potrivit tipologiei acestor surse⁶⁵. Acest fapt nu coincidea cu dezinteresul medicilor primari de județ. Mulți dintre medici, așa cum vom vedea în paginile următoare, vor depune eforturi considerabile pentru a limita efectele nefaste ale asistenței moașelor empirice la naștere.

Mult mai vocale în această chestiune au fost cele care se vedeau nevoite a rivaliza cu moașele empirice, moașele diplomate. Astfel, în ziare precum „Monitorul Sanitar” sau „Sanitarul”, moașele titrate au dus o adevărată campanie prin care s-a urmărit denunțarea obiceiurilor adoptate în momentul asistării femeilor la naștere, precum și prezentarea efectelor neștiinței acestor ignorante, care în anumite cazuri au provocat decesul copilului sau al lăuzei. Adoptarea acestei atitudini se explică, pe de o parte, prin faptul că moașele cu diplomă chiar își doreau în mod real să oprească răul făcut de neștiința

⁶⁴ Dr. Constantin Macri, *Raport științific pe anul 1903 a Circumscripției Medicale Prut Județul Covurlui cuprinzând propuneri pentru asănări și ameliorări ale serviciului cu o hartă a județului și fotografia unei comuni*, Galați, Tipografia „Buciumul Român” P. P. Stănescu, 1904, p. 31-32.

⁶⁵ O descriere amănunțită a surselor reprezentate de rapoartele sanitare este făcută de Constantin Bărbulescu în lucrarea *România medicilor. Medici, țărani și igienă rurală în România de la 1860 la 1910*, București, Editura Humanitas, 2015, p. 27-74.

acestora. Pe de altă parte, moașele funcționare le priveau pe moașele empirice și ca pe niște rivale în osteneala de a câștiga încrederea țăranului și de a-și putea practica arta moșitului.

Tensiunea dintre cele două categorii de moașe părea să fie anunțată chiar înainte ca moașele funcționare să fie numite în post. Se pare că ideea potrivit căreia exercitarea artei moșitului de către moașele empirice reprezenta un impediment în încercarea unei moașe diplomate nou numite de a-și atrage clientela era larg răspândită printre proaspetele absolvente ale școlilor de moașe. Una dintre cele care dau glas acestei temeri este și Eugenia I. Peiu, „moașă fostă internă la Maternitate în București”:

Cu câtă dragoste și dor de muncă, multe din femei nu îmbrățișează cariera moșitului, și după ce învață într'un spirit modern 2 ani de școală rivalisând chiar cu cele din străinătate, unde cursurile se pot absolvi într'un timp relativ mult mai scurt – aci în viața practică, unde ar putea culege cu înlesnire roadele muncii lor –, se lovesc, de un obstacol atât de mare, în cât parte din ele zac în mizerie, iar altele se dedau la alte expediente pentru a putea trăi. Acest obstacol e hidoasele babe empirice din comunele urbane⁶⁶.

Fostă elevă a Școlii de Moașe din București, aceasta nu ezită să sublinieze efortul depus în anii de studiu, fiind nevoită să parcurgă doi ani în loc de un an, atât cât era durata studiilor echivalente în spațiul maghiar sau german. Poate viitorul tinerei sânguinoase ar fi fost asigurat dacă *un obstacol* nu i-ar fi tăiat elanul. Iar acest obstacol nu poate fi altcineva decât „hidoasele babe empirice”, care funcționau în comunele urbane. Este de la sine înțeles că, dacă aceste moașe profesau în mediul urban alături de moașele cu diplomă, în mediul rural aproape că doar moașele empirice asistau femeile la naștere. În ceea ce privește deznădejdea exprimată de moașa cu diplomă, că aceasta nu putea să-și găsească un post în cadrul sistemului sanitar, credem că nu era întemeiată. Până la începutul Primului Război Mondial, școlile de moașe nu au reușit să ofere numărul suficient de funcționare în vederea ocupării tuturor posturilor. Dovadă în acest sens sunt acțiunile întreprinse de medicii primari de județ sau de plasă în vederea instruirii moașelor empirice aflate în funcție chiar și după anul 1900, care vor fi descrise pe larg în cadrul ultimei părți a acestui articol.

Adversitatea față de moașele empirice era exprimată și de moașele diplomate care aveau deja o vechime ca angajate ale sistemului sanitar. Astfel, în *Memoriul Doleanțelor Membrilor Corpului Sanitar Inferior din țară*, una dintre principalele cereri a fost: „Să se ia măsuri severe în contra moașelor empirice și în contra persoanelor ce practică medicina în mod clandestin”⁶⁷. Având în vedere că această revendicare era formulată în cadrul *Memoriului Doleanțelor Corpului Sanitar Inferior din țară*, problema exercitării artei moșitului de către moașele empirice era o chestiune cât se poate de importantă pentru reprezentanții corpului sanitar inferior, de vreme ce această situație era văzută ca una care nu mai suporta amânare.

Moașele funcționare nu și-au exprimat ostilitatea față de moașele empirice doar în momentul în care acestea s-au văzut nevoite să își apere interesele profesionale, ci au fost foarte vocale și când au devenit martorele acțiunilor întreprinse de babele criminale.

⁶⁶ Eugenia I. Peiu, *Moașele empirice*, în „Monitorul Sanitar. Organ al sub-Chirurgilor, Moașelor, Revisorilor de vite, etc., din țară”, anul I, nr. 3, decembrie și ianuarie 1904, p. 3.

⁶⁷ „Memoriul Doleanțelor Membrilor Corpului Sanitar Inferior din țară, format în primul congres, ținut în Capitală la 15-17 Octombrie expirat și înmănat Domnului Director General al Serviciului Sanitar”, în „Buletinul Asociațiunei Corpului Sanitar Inferior”, anul I, nr. 8, 5 noiembrie 1906, p. 2.

În lipsa unor cunoștințe de igienă, moașele empirice recurgeau la adoptarea diferitelor ritualuri, care însă făceau mult rău copilului și lăuzei. Constatând această stare de fapt, moașele diplomate au început o amplă campanie în ziare precum „Sanitarul”, care urmărea în egală măsură denunțarea acțiunilor întreprinse de moașe, precum și informarea femeilor cu privire la riscurile la care se expuneau dacă erau asistate la naștere de aceste femei neinstruite. De altfel, demersul moașelor diplomate s-a dovedit a fi unul necesar. Dacă parcurgem articolele în care sunt expuse relele obiceiuri la naștere sau scurtele note informative care prezintă consecințele nefaste ale îngrijirii unei femei de către o moașă empirică, nu avem cum să nu observăm barbaria practicilor descrise. Acestea provocau în cele mai multe cazuri moartea mamei sau a copilului, moașele empirice neavând nici cele mai elementare noțiuni de obstetrică și igienă.

Niște femei rele nu au vrut să mă lase să îngrijesc de micul copilaș Sfeata R. P. [...] din comuna Alibeichioi, nici să înțeleagă de sfaturile date de mine, cum trebuie copilul îngrijit după naștere, ci l-a ținut 4 zile în sare și abia a 4 zi au făcut baie lehuzei și apoi în acea apă murdară au băgat și copilul ca să-l scalde.

Aceste fapte au fost săvârșite de rudele lehuzei împreună cu baba empirică Maria Dobre. Bietul copilaș s'a îmbolnăvit și s'a prăpădit⁶⁸.

În cadrul altor articole, moașele recurgeau la redarea unor cifre concrete, precum și la descrierea exactă a practicilor adoptate de babele satului:

5.528 copilași s'au născut în județul Tulcea în anul 1905.

490 din acești dragi copii au și murit, abia trăind până la 30 zile.

De ce atâția morți?

Din cauza necurăteniei, nepriceperei, neascultărei, groaza păcatului.

Cum să trăiască pruncul, când se pune sub lehuze cârpe și rogojini murdare, sub cuvânt că tot se murdărește [...];

Când buricul se taie cu ori-ce foarfece sau cuțitaș, ori-cum ar fi, iar rana rămasă se pansează cu ori-ce cârpuliță sau nițel scuiat;

Când pentru opăreala copilului se presară praf de sub rogojină sau praf din mijlocul casei.

A face astfel este păcat și babele moașe propovăduiesc groaza păcatului.

Porniți mai des prin case, moașe funcționare, învățați mereu lehuzele, nu uitați jurământul de la școală, dovediți că sunteți folositoare, scăpați viața copilașilor, luminați babele. Nu poate fi mai mare păcat ca moartea unui copil⁶⁹.

Constatarea unei mortalități infantile atât de ridicate a generat o adevărată campanie în presa medicală care viza desființarea moașelor empirice. Subiectul a fost intens dezbătut și în cadrul Consiliului Sanitar Superior, rămânând ca strategia adoptată de autoritățile sanitare să oscileze între măsurile drastice și cele de compromis. Astfel, în unele localități s-a recurs la interdicția moașelor empirice de a mai practica. O astfel de măsură a fost pusă în aplicare la Brăila, în iarna anului 1904: „În ultimul moment aflăm că d. Dr. Iorgandopol, medic primar al urbei Brăila, cu concursul autorităților comunale și administrative, a oprit cu desăvârșire ca moașele empirice să mai asiste vreo naștere”⁷⁰.

⁶⁸ Elena Cocos, moașa cercului Alibeichioi, *Pentru ce mor copiii mici*, în „Sanitarul. Organ al Serviciului Sanitar al Județului Tulcea”, anul III, nr. 14, 15 iulie 1906, p. 4.

⁶⁹ *Groaza păcatului*, în „Sanitarul. Organ al Serviciului Sanitar al Județului Tulcea”, anul III, nr. 5, 1 martie 1906, p. 3.

⁷⁰ Eugenia, I. Peiu, *op. cit.*, p. 4.

Această inițiativă avea să fie preluată și de către alte comune, astfel încât, în iunie 1904, o moașă cu diplomă ne relatează cu multă satisfacție măsura luată în orașul Botoșani:

Ei bine, putem spune cu mulțumire că, pe lângă orașele Brăila și Buzău, cari de mult a interzis babelor ca să mai moșească, a venit rândul orașului Botoșani, unde datorită în primul rând d-lui dr. Goilav, medicul primar al orașului, cu concursul moașelor comunale Aglae Crețeanu și Ana Ianovici, s'a intervenit ca oficerul stărei civile să nu mai libereze nici un act de naștere, până ce mai întâiu nu va avea un mic buletin din partea moașei cu diplomă care a asistat facerea⁷¹.

Alte măsuri au avut în vedere inițierea unei acțiuni de instruire a moașelor empirice, întrucât autoritățile sanitare nu puteau disponibiliza întregul corp al acestor moașe. O acțiune de acest fel ar fi condus la situația în care femeile ar fi născut fără asistență. Această idee a început să fie susținută de elita medicală încă din anul 1903, când directorul general al Serviciului Sanitar, Nicolae Manolescu, înainta proiectul său de reformă ministrului de Interne. În ceea ce privește îmbunătățirea serviciului asigurat de moașe, acesta afirma că:

O procedare mi se pare foarte practică și care a făcut probă în Ungaria ar fi completarea cunoscințelor a unor din acele mōse cari practică la țără. Această complectare s'ar putea face – așa s'a făcut în Ungaria – în timp de 2-3 luni. Instrucția să fie numai practică, relativ la necurătenie, la pericolele acesteia și la micile operațiuni de mōșă.

O asemenea mōse ar putea avea și răspunderea oficială în comună pentru o remunerație mică și cu dreptul exclusiv de a fi singura mōșă recunoscută⁷².

În acest mod, observăm că practicile ulterioare de instruire ale moașelor fără diplomă descrise în presa medicală și aparținând unor medici primari de județ erau o soluție acceptată de întreaga elită medicală. Mai mult, inițiativa nu le aparținea românilor, ci era o practică exersată deja în spațiul maghiar, care își dovedise eficacitatea. Printre medicii primari de județ care au avut în vedere reglementarea serviciilor oferite de către moașele empirice se află și Alexandru Suceveanu⁷³, ce prezenta în paginile ziarului „Sanitarul”, apărut la 15 august 1906, măsurile pe care le-a luat în acest sens:

⁷¹ O moașă, *Desființarea moașelor empirice*, în „Monitorul Sanitar. Revistă de medicină populară”, anul II, nr. 8-9, 15-30 iunie 1904, p. 15.

⁷² Dr. N. Manolescu, *Propuneri de ameliorațiuni în serviciul sanitar. Referat prezentat D-lui Ministru de Interne*, București, Institutul de arte Grafice „Carol Göbl”, 1903, p. 22.

⁷³ Alexandru L. Suceveanu era medicul primar al județului Tulcea, fiind numit în această funcție prin decretul din 5 iulie 1905. Acesta s-a născut în anul 1867 în București, unde a absolvit liceul Matei Basarab în 1887. „Anuarul Serviciului Sanitar din 1912” nu precizează unde și-a efectuat studiile, însă faptul că a fost intern al spitalului Filantropia și al secției de oftalmologie a spitalului Colțea ne face să credem că acesta a urmat cursurile Facultății de Medicină din București. Cert este că, în anul 1897, a obținut dreptul de liberă practică a medicinei. Începutul carierei sale a fost marcat de ocuparea mai multor posturi de medic de plasă sau medic de spital, după cum urmează: medic ajutor al plaiului Muntele, județul Suceava (1890-1893); medic al plasei Ialomița – Dâmbovița (1896-1898); medicul plaiului Prahova (1898-1900), județul Prahova; medic al spitalului Ungheni și al plășii Braniștea, județul Iași (1902-1903), medicul spitalului Țândărei, județul Ialomița (ianuarie-februarie 1903); medicul spitalului și al urbei Vălenii de Munte (februarie 1903 – iunie 1904). În perioada 25 iunie 1904 – 1 februarie 1905, Suceveanu a deținut funcția de medic primar al județului Prahova. Înainte de a fi numit definitiv în postul de medic primar al județului Tulcea, prin decretul din 5 iulie 1905, acesta a ocupat pentru o scurtă perioadă postul de medic al spitalului rural Cocioc, din județul Ilfov (februarie-iulie 1905). De-a lungul carierei a semnat mai multe articole în ziare precum „Apărătorul Sănătății”, „Spitalul”. De asemenea, a fost redactorul ziarului „Sanitarul”, apărut în perioada 1904-1905 în Ploiești și ulterior

Pentru a se micșora marea mortalitate a noilor-născuți în județul Tulcea, s-a oprit ca ori-ce femeie să dea ajutor la faceri. S-au ales din babele moașe cele mai curate și mai ascultătoare, dându-se la fiecare câte o cutie de tablă plumbuită, una pereche foarfeci de moașă, un borcan de sticlă cu șiret ținut în apă fenicată și o lampă cu spirt, pentru arderea foarfecelor înainte de faceri. Ori ce altă femeie este oprită de a mai ajuta alte faceri, nesupusele vor fi date judecăței. Aceste babe moașe se numesc Ajutoare de Moașe, trebuie să se îmbrace în alb la facere⁷⁴.

Această acțiune se pare că s-a bucurat de un real succes, având în vedere că, la data de 1 septembrie 1906, numărul ajutoarelor de moașe a ajuns la 340 în județul Tulcea⁷⁵. De remarcat este denumirea acestor femei, folosindu-se titulatura de *ajutoare de moașe*, făcând aluzie la faptul că acestea nu aveau statutul moașelor cu diplomă și le erau subordonate acestora.

O acțiune asemănătoare a fost întreprinsă și de către Nicolae Lapteș⁷⁶ în județul Covurlui și, ulterior, în județul Fălciu, în timpul în care a ocupat funcția de medic primar de județ. La fel ca în cazul organizării corpului ajutoarelor de moașe din Tulcea și în Fălciu, Nicolae Lapteș a dispus alegerea celor mai „inteligente și mai voinice”⁷⁷ moașe empirice și le-a obligat pe acestea să-și procure nelipsita cutie de tinichea „care conține una pereche de foarfeci, un sopon, un șervet și o sticlă cu șireturi ținute în soluție antiseptică”⁷⁸; de asemenea, li s-a cerut „să-și facă șorțuri albe și brodate”⁷⁹. Potrivit medicului, moașele empirice nu se împotriveau acestor măsuri, întrucât cele alese pentru a deveni ajutoare de moașe urmau a fi autorizate de autoritățile medicale să exercite arta moșitului. În acest mod, deveneau singurele care puteau practica în județ alături de moașele cu diplomă, asigurându-li-se și un „oare-care câștig, întotdeauna foarte modest”⁸⁰. După selectarea ajutoarelor de moașe s-a avut în vedere și instruirea acestora, realizată după următorul parcurs:

La început sunt adunate cât se poate de des de medic care, [de] față cu moașa diplomată, le face educațiunea necesară.

Le arată cu vorbe blânde și cu exemple cunoscute, cât rău și câtă vătămare aduce după sine, unele obiceiuri rele de la faceri (punerea femeii să nască pe jos pe pae, tăerea buricului cu ce o avea la îndemână); le convinge despre existența unor vietăți mici nevăzute cu ochii cari trăesc mai ales în murdării și cari intrate în sângele lehuzei prin vinele deschise îi dă

la Tulcea în perioada 1905-1908. Vezi „Anuarul Direcției Generale a Serviciului Sanitar pe anul 1 Ianuarie 1912”, București, Imprimeria Statului, 1912, p. 190-191.

⁷⁴ *Ajutoare de Moașe Autorizate*, în *Supliment* al ziarului „Sanitarul”, anul III, nr. 16, 15 august 1906, p. 1.

⁷⁵ *Conferința din Cataloi*, în loc. cit., p. 1.

⁷⁶ Doctorul Nicolae Lapteș a fost una dintre personalitățile importante ale elitei medicale la începutul secolului al XX-lea. Născut în județul Vaslui în comuna Codăești, acesta a fost absolvent al Liceului Național din Iași în anul 1896. A obținut dreptul de liberă practică în anul 1902. Inițial a ocupat mai multe posturi de medic de plasă, după cum urmează: în plasa Zimbru, județul Covurlui (septembrie 1902 – noiembrie 1906), în plasa Prut (1906-1907). Din 1907, a deținut funcția de medic primar provizoriu al județului Fălciu, iar în 1910 a fost numit titularul acestui post. A scris mai multe articole științifice sau de popularizare a igienei și a medicinei în ziare și reviste precum: „Revista științelor medicale”, „Curentul nou”, „Viața Românească”, „Sfatul poporului”, „Igiena satelor” (vezi „Anuarul Direcției Generale a Serviciului Sanitar pe anul 1 Ianuarie 1912”, București, Imprimeria Statului, 1912, p. 107-108).

⁷⁷ Dr. N. Lapteș (medicul primar al județului Fălciu), *Moașele empirice*, în „Igiena satelor, revistă de popularizare”, anul I, nr. 4, martie 1911.

⁷⁸ *Ibidem*.

⁷⁹ *Ibidem*.

⁸⁰ *Ibidem*.

frigurile rele (febră puerperală) sau intrate în sângele copilului prin tăerea buricului îi dă moartea prin fâlcărița (tetanos).

Toată învățătura moașelor empirice se reduce la câte-va povețe simple: 1) La ori ce facere să spele întâi femeia curat cu sopon, să-i așternă pe pat o pânză curată; 2) Moașa să se spele bine pe mâni cu apă feartă și sopon; 3) Să taie buricul copilului cu foarfecile din cutie, după ce le-a ținut în apă fierbinte clocotită și să-l lege cu șiretul din sticlă cu antiseptic; 4) La ori ce faceri grele, sau când nu este locul, să trimită după moașa diplomată și după medic⁸¹.

Relatarea modului în care urmau a fi instruite aceste moașe empirice se dovedește extrem de importantă pentru stabilirea ajutorului concret pe care îl puteau oferi femeilor la naștere. Întreaga lor învățătură se reducea la adoptarea a două principii: respectarea regulilor de igienă prin asigurarea unui loc curat în care femeia ar fi putut să dea viață și spălarea cu săpun, atât a femeii, cât și a mâinilor moașei, precum și folosirea unor obiecte dezinfectate pentru a tăia cordonul ombilical.

De ce autoritățile sanitare aveau în vedere doar această instruire precară a moașelor empirice, în timp ce absolventele școlilor de moașe beneficiaseră de o pregătire solidă dată de cursurile teoretice și de cele practice? Răspunsul la această întrebare credem că se formulează de la sine: autoritățile sanitare nu au avut o altă soluție. Cum în reședințele de județ nu puteau fi organizate școli de moașe din cauza infrastructurii școlare insuficiente, autoritățile sanitare se vedeau a fi nevoite să instruiască aceste ajutoare de moașe prin intermediul unor conferințe ținute adesea de medicul de plasă și moașa autorizată a comunei rurale. Apoi, trebuie să avem în vedere și vârsta înaintată și resursele financiare limitate ale acestor moașe, care reprezentau din nou impedimente în fața unui proiect mai ambițios de instruire a acestora. Analizând listele care redau numele și vârsta ajutoarelor de moașe din județul Tulcea în anul 1905, observăm că marea majoritate a acestora erau trecute de 50 de ani. De asemenea, nu puține au fost mențiunile care atestau faptul că moașele empirice au fost ajutate de administrația sanitară a județului să își procure instrumentarul prevăzut de dispozițiile medicilor primari de județ. Lipsa unor cunoștințe de anatomie și bacteriologie făcea aproape imposibilă încercarea medicilor de plasă de a le furniza acestora mai multe informații. Astfel, sublinierea importanței asigurării unui mediu igienic în momentul nașterii s-a dovedit a fi singura îmbunătățire care putea fi făcută pentru a se scădea numărul ridicat al mortalității infantile.

Practica a demonstrat că instruirea acestora trebuia să se realizeze periodic, prin organizarea mai multor conferințe. Relatările din paginile ziarului „Sanitarul”, în care sunt descrise aceste conferințe, ne oferă o imagine mult mai clară despre importanța acordată de către corpul sanitar acestor acțiuni, care a luat forma unor cursuri de pregătire a moașelor empirice. O astfel de conferință aflăm că a avut loc și la 27 august 1906, în localul școlii din comuna Cataloi, județul Tulcea. La întrunire au participat cele 104 ajutoare de moașe din cele 37 de sate ale plășii Tulcea. Acestora li s-au alăturat și moașele musulmane din județ, în urma intervenției autorităților sanitare pe lângă muftiul din plasă. Cuvântările au fost ținute atât de medici, cât și de moașele autorizate din comună, după cum ne indică următoarea listă:

*Dr. D. Pașcanu*⁸². Pierderile de sânge după facere, de ce se ivesc, cum se pot opri.

⁸¹ *Ibidem*.

⁸² Doctorul Dimitrie Pașcanu s-a născut la 3 decembrie 1875 în comuna Schineni, plasa Târg, județul Tutova. Era absolvent al Liceului Internat din Iași și obținuse titlul de doctor în medicină, cu teza *Sifilisul și femeile gravide*, la Facultatea de Medicină din același oraș. A primit dreptul de liberă practică la 11 iulie 1904.

*Dr. N. Crețu*⁸³. Cânt trebuie înțercat copilul. Hrana după înțercare.

*Dr. W. Tebinca*⁸⁴. Pentru ce mor așa de mulți copii mici, sfaturile cele mai bine.

Moașa Bicleanu. Obiceiurile rele la faceri.

Moașa Trandafirescu. Foloasele Societăților de Ajutor pentru lehuze și prunci săraci.

Moașa Teodorescu. Cum se readuce la viață noul născut înăbușit (axfisiat).

Moașa Sofia Ionescu. Facerile grele, când trebuie chemat doctorul.

Moașa Ghițescu. De la nașterea copilului, până la nașterea casei, ce trebuie să facă moașa.

Moașa Teodorescu. Hrana lehuzei de post și fruct.

Moașa Ilescu. Cum trebuie să se panseze rănilor buricului, după tăiere și după căderea buricului.

Moașa Varvura. Cum trebuie să se scalde noul-născut.

Moașa Caraman. Cum trebuie să se lege buricul⁸⁵.

Analiza listei membrilor personalului sanitar, precum și a temelor abordate, ne sugerează seriozitatea cu care a fost organizată această conferință. Demn de remarcat că doctorii care au fost aleși să vorbească în cadrul acestei întâlniri aveau o importantă experiență în domeniul patologiei ginecologice și al pediatriei. Spre exemplu, medicul spitalului comunal și al circumscripției Isaccea, Dimitrie Pașcanu, obținuse titlul de doctor cu o lucrare care avea ca temă sifilisul congenital, iar medicul plășii Tulcea, Nicolae Crețu, dobândise o bogată experiență în tratarea copiilor în timpul anilor petrecuți ca extern în cadrul spitalelor de copii. În ceea ce privește moașele, doar pe trei le-am putut identifica: Ana Ghițescu era moașa cercului Văcăreni, Ana Varvura – a cercului Murighiol, iar Sofia Ionescu – a cercului Slava-Rusă. Însă, chiar și așa, un lucru

Doctorul Pașcanu și-a început cariera medicală fiind trei ani extern la Policlinica Spitalului Sf. Spiridon din Iași și doi ani intern la secțiile de chirurgie și obstetrică ale aceluiași spital. Prin decretul din 30 iulie 1904, a fost numit medic al spitalului comunal și al circumscripției Isaccea din județul Tulcea. Din 26 septembrie 1907, a ocupat definitiv prin concurs postul de medic al spitalului Pătărlagele din județul Buzău și al Plaiului Buzău. A publicat diferite articole în ziare și reviste precum: „Revista științelor medicale”, „Călașa Sanitară”, „Sanitarul” și „Universul” (vezi „Anuarul Direcției Generale a Serviciului Sanitar pe anul 1 Ianuarie 1912”, București, Imprimeria Statului, 1912, p. 143-144).

⁸³ Doctorul Nicolae Crețu s-a născut la 13 august 1867 în comuna Girov, județul Neamț. Obține diploma de bacalaureat în 1896, după ce urmează cursurile liceului din Brăila. Dreptul de liberă practică i-a fost recunoscut la 13 iulie 1903. Între 1896 și 1897 a fost extern provizoriu în cadrul spitalului Filantropia din București. În perioada 1897-1899 a fost extern provizoriu și definitiv la spitalul de copii, sub îndrumarea profesorului Grecescu. Între 1900 și 1901 a fost extern definitiv în cadrul secției de dermatologie a doctorului Petrini – Galați, urmând ca următorii doi ani să fie extern definitiv în serviciul medical al spitalului de copii aflat sub conducerea doctorului Nicolae Tomescu. Ulterior, a fost numit medic al circumscripției Rătești din județul Argeș, funcție pe care a ocupat-o până la 30 noiembrie 1903. Mutările acestui medic nu aveau să se oprească aici, astfel încât, în perioada 1 decembrie 1903 – 1 decembrie 1904, a ocupat funcția de medic al plășii Cotmeana – Gălăești, iar în perioada 11 ianuarie 1905 – 14 septembrie 1905 pe cea de medic al circumscripției Oltețu de Sus. Începând cu 14 septembrie 1905, acesta a ocupat funcția de medic al plășii Tulcea, pe care a deținut-o până în mai 1908, când a fost numit medicul spitalului, circumscripției și orașului Isaccea. Începând cu 16 februarie 1909, a fost numit medic al circumscripției Dragomirești din Dâmbovița (*ibidem*, p. 52-53).

⁸⁴ Doctorul Vasile Tebinca s-a născut la 23 martie 1862 în Roman, județul Neamț. A obținut diploma de bacalaureat la liceul clasic din Cernăuți la 22 iunie 1885. Licențiat în farmacie, a obținut dreptul de liberă practică în țară în anul 1885, urmând ca în anul 1892 să obțină și dreptul de practică al medicinei. După această dată a ocupat mai multe funcții: medicul plășii Tulcea (10 mai 1893 – 6 aprilie 1896), medicul spitalului Babadag (6 aprilie 1896 – 21 aprilie 1899), medicul plășii Babadag (1 august 1899 – 8 noiembrie 1906), medicul orașului Tulcea (8 noiembrie 1906 – 6 mai 1908), medicul spitalului și circumscripției Pașcani din județul Suceava, de unde a fost detașat ca medic al orașului Târgu Frumos (10 mai 1907 – 9 noiembrie 1910), medic al spitalului Titus Rascanius, al orașului și circumscripției Măcin (9 noiembrie 1910 – 4 mai 1911). Din 4 mai 1911, a fost numit definitiv ca medic al orașului Tulcea. Și el a publicat mai multe articole în ziarul „Sanitarul” (*ibidem*, p. 204).

⁸⁵ Conferință, în „Sanitarul. Organ al Serviciului Sanitar județului Tulcea”, anul III, nr. 16, 15 august 1906, p. 1.

este cert: toate erau moașe cu diplomă de clasa I sau clasa a II-a, astfel încât cuvântările ținute pe o anumită temă erau rodul cunoștințelor acumulate în timpul anilor de studiu și a practicii. De atenția cuvenită trebuie să se bucure și temele abordate de către medici și moașe. Acestea erau din cele mai variate și acopereau un spectru larg de cunoștințe, de la eventualele complicații apărute în timpul nașterii până la unele ce aveau în vedere hrănirea copiilor și a lăuzelor. Demn de remarcat este și faptul că aceste prezentări teoretice urmau a fi completate de „explicații pe manechin”.

De altfel, organizarea conferinței de la Cataloi nu era o inițiativă singulară, astfel de întruniri organizându-se și în zilele de 12, 17 și 26 martie 1906 în Măcin, Sulina și Babadag. Cu prilejul acestor întâlniri, ajutoarelor de moașe li s-a oferit în mod gratuit minimul instrumental pe care trebuia să îl aibă atunci când asistau la nașteri:

Cu ajutorul locuitorilor, s'a putut aduna peste 2.000 lei, cu care s'a[u] cumpărat cutii, foarfeci, lămpi, borcănase, șireturi și săpunuri și s'a[u] împărțit fără nici o plată moașelor vechi ascultătoare și mai curate, care au fost numite Ajutoare de moașe⁸⁶.

Desfășurarea în bune condiții a conferinței, precum și dotarea ajutoarelor de moașe cu instrumentele medicale necesare îl făcea pe medicul primar Alexandru Suceveanu să afirme că „județul Tulcea, prin această organizațiune a Ajutoarelor de Moașe, a întrecut toate cele l'alte județe din Țară”⁸⁷.

Pentru a înțelege progresul înregistrat de crearea corpului ajutoarelor de moașe, ilustrăm și care erau instrumentele sanitare folosite de acestea în momentul asistării la naștere. Astfel, potrivit relatărilor vremii, instrumentarul unei ajutoare de moașe era reprezentat de o cutie de tinichea cu două compartimente de mărimi diferite. Într-un compartiment se aflau obiecte care erau menite să asigure minimele condiții de igienă, iar cel de-al doilea compartiment era alcătuit din obiecte care urmau a fi folosite în timpul nașterii efective.

O comparație între instrumentele unei ajutoare de moașe și trusa unei moașe cu diplomă ne indică și limitele progresului înregistrat de măsura creării corpului ajutoarelor de moașe. Neluând în calcul cunoștințele avute de moașele fără diplomă, ci având în vedere doar simpla alcătuire a trusei lor medicale, ajungem la concluzia că asistența la naștere acordată de o moașă neinstruită era incomparabilă cu cea oferită de o moașă cu diplomă. Pentru a ilustra mai bine aceste diferențe, ne propunem să redăm obiectele aflate în trusa unei moașe autorizate și cele aflate în cutia de tinichea a ajutoarelor de moașe. Astfel, dacă trusa unei moașe cu diplomă din județul Vaslui era alcătuită din 20 de obiecte, printre care se aflau și un irigator cu tub, un specul vaginal, un injector uretral, canule vaginale de sticlă, sondă metalică pentru extras urina, pense hemostatice, sonde Nelaton, pense vaginale și agrafe în cutie de metal⁸⁸, trusa unei ajutoare de moașe din județul Ilfov avea ca piese de rezistență:

[...] una pereche de foarfeci, 2 feși, 1 sticlă cu alcool denaturat și farfurioară de ars foarfecele înainte de întrebuințarea lui, o sticlă cu 200 grame apă boricată 4% pentru îngrijirea ochilor noului născut, 1 sticlă cu 100 grame soluție sublimat coroziv 0,50% unde ține în permanență șiretul necesar pentru legarea cordonului ombilical și acid boric pulverizat pentru pansarea ranei ombilicale⁸⁹.

⁸⁶ Conferința din Cataloi, în loc. cit., p. 1.

⁸⁷ *Ibidem*.

⁸⁸ Dr. Ion Bordea, *Raport asupra mersului serviciului sanitar al județului Vaslui în anul 1909*, București, Atelierele Grafice SOCEC & C-ie, 1910, p. 54.

⁸⁹ *Instrumentarul moașelor empirice din județul Ilfov*, în „Sanitarul. Organ al serviciului sanitar județului Tulcea”, anul II, nr. 1, 1 august 1905, p. 4.

Și pentru a puncta și mai bine anacronismul celor două truse medicale, adăugăm și faptul că trusa moașei cu diplomă este descrisă astfel în anul 1910, în timp ce instrumentarul ajutoarei de moașe este prezentat astfel în anul 1905, la o distanță de doar cinci ani. În ciuda eforturilor susținute de a crea corpul ajutoarelor de moașe, nu considerăm că în mediul rural instituția moașei înregistrase îmbunătățiri considerabile la sfârșitul perioadei analizate. În continuare, un mare număr de femei erau încă asistate la naștere de moașele neinstruite. Crearea corpului ajutoarelor de moașe era un avans important în încercarea de a instrui moașele empirice, astfel încât fiecare femeie să fie asistată la naștere de o moașă care avea cel puțin minime cunoștințe de igienă. Însă este clar că procesul modernizării sistemului de asistență la naștere în mediul rural era încă la început în preajma adoptării noii legi sanitare din 1910.

Dacă până acum am reliefat atitudinea autorităților sanitare față de practicarea artei moșitului de către moașele empirice, trebuie să avem în vedere și analiza atitudinii țăranilor față de acest fenomen. Astfel, în ceea ce privește populația rurală, țăranul părea să le prefere pe *babele criminale* în locul *moașelor titrate*. De ce? Ne explică, în 1905, D. Motaș, medicul primar al județului Ialomița:

Numărul facerilor asistate ar fi putut fi și mai mare, dar două piedici se opun la aceasta. Mai întâiu femeia de la țară cu greu se deschide a chema moașa comunală, ea e deprinsă cu baba ei din sat, căci pe lângă că o moșește, dar îi face și treabă prin casă, mătură, și face mâncare pentru bărbat, îngrijește de copiii cei-l'alți, în fine și îngrijește de casă, ceea ce nu ar putea să pretindă moașei comunale. Apoi în neștiința lor au o groază de irigator și de spălături, mi-au spus moașe comunale că au dat peste femei care s'au înduplecat să fie asistate de ele, dar nu s'au lăsat pentru nimic în lume să fie spălate cu irigatorul.

A doua cauză provine chiar din cauza moașelor comunale, care fie că nu știu cum să se poarte și să vorbească cu țăranțele, fie că îmbrăcămintea lor prea luxoașă face o stavilă între ele și moașe, le consideră pe moașe ca pe niște cucoane și se jenează să le cheme⁹⁰.

Astfel, în calea modernizării lumii rurale stătea chiar un agent al modernizării, moașa cu diplomă. Practic, aceasta era văzută ca un element eterogen al lumii rurale și era respinsă ca atare. Modul de adresare și portul acesteia creau o prăpastie între reprezentanta sistemului sanitar și țăran, care, punând în balanță modul său de trai și comportamentul moașei, ajungea la concluzia că moașa cu diplomă ar fi putut îngriji, mai degrabă, femeile înstărite și nu pe propriile soții. Alexandru Suceveanu, în cadrul conferinței moașelor și ajutoarelor de moașe din orașul Tulcea din 3 decembrie 1906, a relatat:

Lumea crede că aceste Moașe cu școală sunt *Cucoane Moașe*⁹¹ și ar fi pentru moșitul cucoanelor, iar nu pentru toată lumea. Adevărata moașă este numai moașa cu școală, iar babele moașe nu pot fi decât cel mult ajutoare de moașe. Nu avem dar moașe și cucoane de moașe, avem numai moașe și ajutoare de moașe, fără dreptul de a ajuta singure faceri⁹².

Contrar credințelor locuitorilor, potrivit proiectului medicalizării lumii rurale, ajutorul moașelor cu diplomă trebuia oferit mai ales femeilor sărace: „Să știe că moașele cu

⁹⁰ Dr. D. Motaș, *Raport general asupra mersului serviciului sanitar al județului Ialomița*, Călărași, Tipografia Constantin I. Șeicărescu, 1905, p. 31.

⁹¹ Este scris cu litere cursive în textul original.

⁹² Dr. Al. Suceveanu, *Moașe și cucoane moașe. Cuvântare ținută la Conferința Moașelor și Ajutoarelor din orașul Tulcea (3 decembrie 1906)*, în „Sanitarul. Organ al Serviciului Sanitar Județului Tulcea”, anul III, nr. 24, 15 decembrie 1906, p. 3.

școală ale primăriei vin la facerea femeii celei mai sărace, ori-ce ar fi, facere sau pierzanie, numai să știe”⁹³.

Lipsa cunoștințelor medicale de care dădeau dovadă țărâncile, precum și noutatea instrumentelor folosite în timpul nașterii aveau din nou rolul de a contribui la această ruptură, femeile chiar ajungând să se teamă de eventualele acțiuni medicale pe care le-ar fi făcut moașa în timpul nașterii. Un alt aspect care conducea la alegerea unei moașe empirice în locul uneia diplomate era și faptul că femeia fără studii înțelegea mult mai bine nevoile și credințele sătenilor, fiind alături de familie într-un moment vulnerabil. Aceasta prelua îngrijirea întregii case în timp ce lăuza trebuia să se recupereze. Ajutorul oferit de către moașa empirică femeii lăuze urma să fie răscumpărat de către cea din urmă prin intermediul unor așa-numite obiceiuri, care presupuneau fie oferirea unor daruri, fie acordarea respectului cuvenit. În acest sens, în județul Tulcea sunt atestate două astfel de credințe: *darurile moașei* și *zilele babelor moașe*. Primul obicei era descris astfel:

Există un obicei vechiu ca la 3 sau 8 zile, ori ba chiar la botez, lehuza să toarne moașei care a asistat-o de 3 ori apă pe mâini și o spală cu săpun până la coate, în credință că, dacă nu va face așa, trebuie să spele continuu pe moașă în lumea cealaltă.

Cu ocazia spălatului moașa primește ca dar: 1 șervet, 1 săpun, 1 colac și 20 bani.

Acest dar nu este cerut de moașă, este tradițional și însoțit de cuvintele: „Iartă-mă cucoană moașă”, la care moașa răspunde „Dumnezeu să te ierte și D-ta pe mine”⁹⁴.

În lumea satului, astfel de narațiuni deveneau un liant social, asigurând sprijinul reciproc între indivizi. Și cum imaginarul religios era la îndemână în lumea satului, acest gest făcut de lăuză căpăta și o valoare spirituală, asigurându-i mamei în credința populară liniștea sufletească, răscumpărând ajutorul oferit de către moașa empirică la naștere.

Dacă primul obicei capătă această valență, în ceea ce privește ziua babelor moașe, care se sărbătorea a doua zi după Sf. Ion, aceasta devenea un pretext pentru femeile din sat și moașe de a petrece un timp dedicat doar lor. Agentul sanitar Nicolau Chiriac din cercul Jurilofea din județul Tulcea își încheia articolul care descria acest obicei cu o ușoară consternare: „În această zi a babelor moașe, bărbații stau acasă, de îngrijesc copiii”⁹⁵. Sărbătoarea se desfășura după următorul ceremonial: în ziua amintită, toate femeile din comună primeau învoire de la soți să meargă fiecare la moașa care a asistat-o la naștere cu „daruri, bacșișuri precum și o bucată de săpun și un ibric cu apă caldă”⁹⁶. După ce fiecare femeie îi spăla mâinile babei moașe, aceasta era pusă într-o „căruță cu 2 sau 3 roate, pe care o trag toate femeile ducând-o la fântână”⁹⁷. Odată ajunsă la fântână, fiecare femeie turna în capul moașei o cană cu apă, acest gest având semnificația regăsită și în darurile moașei, de spălare a păcatelor pe care ea le-a luat de la femeie asistând-o la naștere. Ulterior, femeile se întorceau în casa moașei, unde aceasta „cîntește toate femeile cu câte un rachiu”⁹⁸ și iau masa împreună, fiecare aducând bucate pregătite

⁹³ *Ibidem*, p. 4.

⁹⁴ *Darurile moașei*, în „Sanitarul. Organ al Serviciului Sanitar Județului Tulcea”, anul II, nr. 4, 15 septembrie 1905, p. 2.

⁹⁵ Chiriac Nicolau, *Ziua babelor moașe*, în „Sanitarul. Organ al Serviciului Sanitar Județului Tulcea”, anul III, nr. 5, 1 martie 1906, p. 2.

⁹⁶ *Ibidem*.

⁹⁷ *Ibidem*.

⁹⁸ *Ibidem*.

dinainte ca atare. Sărbătoarea se încheia cu o plimbare pe ulițele comunei alături de un cimpoier, căruia fiecare drumeț întâlnit trebuia să îi plătească actul artistic prin acordarea unei sume cuprinse între 10 și 50 de bani. Cu banii obținuți plăteau cimpoierul și procurau și alte mâncăruri și băuturi pentru a lungi petrecerea. Acest obicei era întâlnit mai ales la comunitățile de români și bulgari, fiind atestat încă din perioada stăpânirii otomane⁹⁹.

Sugestivă, în acest sens, este și întâmplarea petrecută într-o comună din județul Tulcea, în vara anului 1906, când simpla numire a unei moașe cu diplomă nu a echivalat și cu acceptarea acesteia de comunitate. Recunoașterea moașei ca atare întâmpina și mai multă rezistență în regiunile în care exista o diversitate etnică și etnia moașei putea fi diferită de cea a majorității:

În comuna Caracliu, compusă din 600 de familii, mai toate de religiune lipoveană, n'a existat moașă funcționară, din care cauză mortalitatea noilor născuți era mare [...]. Din luna Iulie s'a numit în Caracliu o moașe cu diplomă, dar în toată acea lună n'a fost chemată la nici o facere¹⁰⁰.

Ilustrarea unor astfel de credințe credem că este foarte importantă pentru a înțelege mult mai bine de ce moașele cu diplomă nu erau atât de ușor acceptate de către lumea satului. Acceptarea moașei de către comunitate și mai ales de către ajutoarele de moașe, care aveau obligativitatea de a o chema să asiste la nașteri, s-a realizat după ce s-a organizat o adunare solemnă în fața primăriei la care au participat reprezentanții sistemului medical, în frunte cu medicul primar de județ, primarul, secretarul comunei și ajutoarele de moașe. Un personaj-cheie al acestei întâlniri a fost preotul, în fața căruia moașa a depus „jurământul legal”. Această relatare ne determină să credem că acceptarea de către ajutoare a moașei cu diplomă s-a realizat mai mult datorită prezenței preotului și conferirii întregului moment a unei tente religioase, decât supunerii dispozițiilor sanitare.

Soluția pentru a le determina pe femei să le ceară ajutorul moașelor era oferită chiar de către medicul primar al județului Ialomița, D. Moțaș:

De aceea e absolută nevoe ca moașelor de la țară să li se facă o uniformă anume, ca a surorilor de caritate, o rochie simplă de culoare gris, un șorț alb, legate la cap cu o basma albă și o bandă cu o cruce roșie la mână, ca să fie cunoscute de toată lumea că ea e moașa comunei; astăzi cum umblă ele îmbrăcate, le crezi ori și ce, numai moașe nu. Sperăm, însă, că treptat, treptat, fetele de la țară se vor convinge de bine-facerile de a fi asistate de moașe pricepute și moașele comunale vor învăța cum trebuie să se poarte și cu vorba și cu portul, și vor face pe femei să le cheme la toate casurile¹⁰¹.

Astfel, soluția propusă de medic miza pe adoptarea unei ținute sobre, formată dintr-o rochie gri și un șorț alb, și pe utilizarea unui limbaj potrivit. Dincolo de aceste recomandări, este clar că măsura în care reușea să se integreze o moașă titrată în comunitatea localității în care profesa ținea clar de tactul și capacitatea sa de a se face plăcută.

În concluzie, modul în care autoritățile sanitare s-au raportat la fenomenul existenței moașelor empirice a fost definit de statutul acestora în cadrul ierarhiei sanitare, precum

⁹⁹ *Ibidem*.

¹⁰⁰ *Instalarea moașei din Caracliu*, în „Sanitarul. Organ al Serviciului Sanitar Județului Tulcea”, anul III, nr. 16, 15 august 1906, p. 1.

¹⁰¹ Dr. D. Moțaș, *op. cit.*, p. 31-32.

și de interesele profesionale ale acestora. Cele mai deranjate de exercitarea artei moșitului de către moașele empirice s-au dovedit a fi moașele cu diplomă. Pe de o parte, această situație s-a datorat faptului că *babele de mahala* erau văzute ca un posibil rival în competiția pentru câștigarea încrederii țăranilor în mediul rural. Pe de altă parte, adversitatea moașelor cu diplomă se explică și prin faptul că acestea erau cele care observau cel mai repede consecințele acțiunilor *babelor criminale* și, astfel, erau cele mai în măsură să ceară interzicerea practicării artei moșitului de către acestea. În ceea ce-i privește pe țărani, aceștia par a se simți mult mai în largul lor în prezența moașelor empirice decât în prezența celor cu diplomă. Această preferință se explică prin faptul că, în timp ce *babele moașe* erau parte a lumii satului, moașele titrate, prin modul de a se comporta și de a se îmbrăca, păreau mai potrivite pentru a le îngriji pe femeile înstărite și nu pe țărăncile sărace.

De altfel, se observă că, pe tot parcursul perioadei analizate de noi, statul a depus un efort constant în vederea asigurării numărului suficient de moașe prin organizarea învățământului școlilor de moașe. Chiar dacă numărul moașelor a crescut constant, noile absolvente nu au reușit să ocupe toate posturile create de administrația sanitară. Această situație a determinat luarea unor măsuri, iar practica a dovedit că cea mai bună soluție a fost demararea unor cursuri în cadrul cărora moașele empirice să își poată însuși minimele noțiuni de igienă și nu renunțarea la serviciile acestora. Fără a deține un statut asemănător cu cel al moașelor autorizate, după participarea la aceste cursuri moașele empirice deveneau *ajutoare de moașe*.

*

După cum am putut observa pe parcursul lucrării, proiectul creării unui corp numeros al funcționarilor moașe a fost un proces complex. Acesta a presupus, pe de o parte, înființarea instituțiilor de învățământ care ar fi urmat să pregătească viitoarele moașe rurale, precum Școala de moașe clasa a II-a de la Craiova, sau crearea unor facilități, ca de exemplu posibilitatea de a fi cazate în timpul studiilor în Căminul Moașelor Rurale din cadrul Școlilor de moașe din București și Iași. Pe de altă parte, inițiativa de a crea un corp al moașelor rurale a avut în vedere și definirea mult mai clară a instituției în cadrul legilor și regulamentelor sanitare. Nu în ultimul rând, creșterea numărului personalului care ar fi putut acorda o asistență specializată la naștere în mediul rural s-a concretizat și prin organizarea unor conferințe în cadrul cărora moașele empirice și-au putut însuși minimele noțiuni de igienă.

De ce obiectivul creării unui corp numeros al funcționarilor moașe care să fie numite în mediul rural nu a putut fi îndeplinit la începutul secolului al XX-lea, astfel încât autoritățile să nu fie nevoite să organizeze conferințe destinate instruirii moașelor empirice? Răspunsul la această întrebare ia în calcul mai mulți factori, fiecare în sine putând constitui un subiect de cercetare distinct. În primul rând, trebuie să avem în vedere ritmul lent de pregătire al viitoarelor moașe; cursurile școlilor de moașe aveau o durată de un an sau doi, în timp ce în state precum Ungaria și Germania această instruire dura doar un an. În al doilea rând, un alt impediment a fost reprezentat de numărul limitat al tinerelor care puteau urma cursurile școlilor de moașe, foarte puține îndeplinind condițiile de admitere. În al treilea rând, profesia de moașă nu era foarte atractivă din punct de vedere financiar, adesea moașele plângându-se de salariile mici. Un alt aspect care a contribuit în mod direct la tendința moașelor cu studii de a alege să profeseze într-o comună urbană în locul unei comune rurale era și atmosfera din satele românești.

Nevoite să renunțe la stilul de viață pe care acestea l-au avut în timpul anilor de studii, tinerele absolvente ale școlilor de moașe trebuia să se integreze într-o lume în care o vorbă bună și o vestimentație corespunzătoare păreau să-l impresioneze mai mult pe țăran decât cunoștințele medicale.

“SINCE ARRIVING IN THIS WORLD, THE PEASANT IS LEFT ON THEIR OWN.”
THE PROFESSIONAL CORPS OF THE RURAL MIDWIVES (1874-1914)
(Summary)

Keywords: midwife, midwife schools, rural, healthcare legislation, medical press, birth.

The rural midwives, also known as the 2nd class midwives or the qualified midwives, were the main qualified personnel in Romania's healthcare system charged with taking care of births in the rural area. The Romanian government made constant efforts to support them, creating schools and passing laws that defined the midwife's status within the healthcare system. This institution made progress throughout this period and garnered increasing prestige. It has struggled, however, with an education system that was unable to produce the required number of graduates to fill all the posts in the healthcare administration. No less of a challenge was the “competition” by the uneducated and unauthorised midwives and the opposition of the inhabitants of the rural area. The 2nd class midwives were poorly paid, constantly surveyed – both by the people they took care of, as well as by their superiors in the healthcare system – and often received additional responsibilities. As they were too few to cover the needs of the rural area, the healthcare system was forced to incorporate some uneducated midwives. Our analysis seeks to portray these complex processes using the legislation of the period, articles published in the medical press and the reports of the primary county physicians.

ANDRÉ BURGUIÈRE*

PATRIMOINE NATIONAL, MÉMOIRE ET HISTOIRE

Quand est apparu, en France, le concept de patrimoine culturel à l'horizon du discours politique mais aussi du discours savant ? Dans mon souvenir, c'est sous la présidence de Valéry Giscard d'Estaing, dans les propos du ministre de la culture. J'avais trouvé cet emprunt au langage des notaires abusif, maniéré, mais parfaitement adapté à la France provinciale et propriétaire qui avait élu Giscard d'Estaing. En réalité, J'avais oublié qu'il suffisait de se reporter au chapitre conclusif des *Lieux de mémoire* « L'ère de la Commémoration », écrit par Pierre Nora pour trouver le récit circonstancié de la naissance officielle du nouveau concept¹ : C'est le ministre de la Culture, Jean Philippe Lecat, qui a décidé, pour redonner du poids à son ministère, de faire de l'année 1980, « l'année du patrimoine ». Le succès inattendu de cette initiative a fait dire à Pierre Nora que « l'année du Patrimoine, c'est un peu le Mai 68 des provinciaux et des villageois ».

J'aimerais m'interroger sur la signification de ce tournant sémantique et m'attacher ensuite à ses effets historiographiques en m'attardant sur le nouveau rapport au passé auquel il a frayé la route ; un passé désormais à conserver plus qu'à explorer et à comprendre, à retrouver par le rappel de la mémoire collective et par le rapport sentimental qu'on entend entretenir avec lui comme héritier d'une culpabilité ou d'un tort subi. Ce tournant sémantique a rendu aussi une légitimité nouvelle à la vision romantique de la mémoire comme tabernacle du passé, dans le grand public mais aussi chez les jeunes historiens aux dépens de l'histoire conçue comme quête savante.

Je n'ignore pas le rôle épistémologique mais aussi le rôle social que ce nouveau rapport au passé assigne à l'historien. C'est donc sur les enjeux actuels de notre métier que devrait déboucher ma réflexion.

Un syndrome patrimonial

Faut-il imputer l'irruption de la notion de patrimoine national dans les préoccupations du ministère de la culture à l'état d'esprit du milieu social dont le président Giscard d'Estaing se sentait le porte parole ; la France des propriétaires et des héritiers ? Lui-même polytechnicien, issu de la grande bourgeoisie, avait hérité du siège parlementaires de son beau père. Au volontarisme économique de la politique gaulliste, volontiers dirigiste et passablement autoritaire que le président Pompidou s'était efforcé

ⁱ⁾ Acest grupaj a fost realizat cu ajutorul colegului nostru Ștefan Lemny, față de care ne exprimăm întreaga grație.

* Historien, EHESS, Paris; e-mail : andre.burguiere8@gmail.com.

¹ Pierre Nora (dir.), *Les Lieux de mémoire*, tome III, *Les France*, vol. 3, *De l'archive à l'emblème*, Paris, Gallimard, 1992, « L'ère de la commémoration », p. 977.

de poursuivre après le départ du Général, Giscard voulait substituer un libéralisme à la fois économique et politique. Mais la fin du cycle de croissance des « trente glorieuses », et le retournement de tendance annoncé par la crise pétrolière de 1973, allaient frapper d'impuissance ses intentions libérales.

Jeune secrétaire d'état plein d'avenir du général De Gaulle, dans les années 1960, Valéry Giscard d'Estaing relayait les plaintes du patronat déplorant la « tension excessive du marché de l'emploi » (entendez « l'absence de chômage ») qui l'obligeait à lancer des campagnes de recrutement de main d'œuvre au Maroc. A la fin de sa présidence, en 1981, la France comptait plus d'un million de chômeurs. Cette « marée noire du chômage » lui a coûté sa réélection. Plus que la mentalité de propriétaires et d'héritiers des couches sociales qui l'avaient amené au pouvoir, c'est le pessimisme d'une opinion traumatisée par la crise qui a remplacé l'optimisme des « trente glorieuses ». Ce pessimisme a conduit à reformuler le rapport de la Nation et de chacun à l'Histoire en remplaçant l'invitation à entrevoir l'avenir dans le prolongement des mouvements du présent par une injonction à préserver l'héritage du passé.

S'agit-il de la crise du progrès, ce serpent de mer qui ne cesse de renaître depuis la fin du XIXe siècle : à savoir une perte de confiance dans la capacité du temps à élever le niveau de la Civilisation et à favoriser l'émancipation de l'Humanité. On serait tenté de traduire cette transformation de la représentation du temps historique dans les termes proposés par H. Koselleck² : A la vision ancienne de l'Histoire, presque entièrement rabattue sur l'espace d'expérience où le passé est « *exemplum vitae* », il y aurait eu, à partir du XVIIIe siècle un basculement de cette vision vers l'horizon d'attente qui fait de l'avenir le déterminant du présent. On parle du « sens de l'Histoire » de son « accélération ». Cette vision dynamisée par le culte de la modernité, est centrée sur l'édification de l'avenir. Ce modèle d'interprétation des changements dans la perception de l'Histoire qui affectent aussi bien les gens ordinaires que le monde lettré, est fécond à condition de ne pas être appliqué mécaniquement comme un simple curseur que l'on déplace vers l'horizon d'attente ou l'espace d'expérience, à condition également de ne pas considérer ces basculements dans la vision de l'histoire comme irréversibles. Avons-nous quitté définitivement la religion du progrès et de la modernité (c'est le « Il faut être absolument moderne » d'Arthur Rimbaud) ? Je n'en suis pas sûr et je souhaiterais ne pas en être certain.

Le siècle que nous venons de quitter a oscillé entre la foi et le doute : la crise du Progrès annoncée par Nietzsche, Freud et les autres phares de l'esprit « fin de siècle », s'accroît après la Première Guerre mondiale et se répand jusque dans les rangs de la Science et de l'Histoire. Les « Semaines du centre de Synthèse », organisées par Henri Berr qui réunissent des savants et universitaires réputés pour leur non conformisme comme Janet, Mauss, Lévy-Bruhl, Jean Rostand, Piaget, Wallon, consacrent plusieurs de leurs sessions à la critique des notions de « Progrès » et d'« Evolution »³. Marc Bloch et Lucien Febvre ont pris part à ces débats. Ils ont exprimé des réserves à l'égard des notions de Progrès et de Modernité qu'ils utilisent eux-mêmes rarement dans leurs écrits. Les « mentalités », telles qu'ils les considèrent dans leur approche d'historiens, connaissent des transformations mais ne progressent pas. D'où leur attachement à

² Reinhart Koselleck, *Le futur passé : contribution à la sémantique des temps historiques*, traduit de l'allemand par Jochen et Marie-Claire Hoock, Paris, Editions de l'EHESS 1990.

³ Bernadette Bensaude-Vincent, *Présences scientifiques aux Semaines de Synthèse de Synthèse (1929-1939)*, in Agnès Biard, Dominique Bourel, Eric Brian (éd.), *Henri Berr et la culture du XXe siècle*, Paris, Albin Michel, 1997.

l'histoire comparée, à la notion de cycle, à l'idée d'une hétérogénéité du temps. « L'objet de l'histoire n'est pas l'étude du temps, répète Marc Bloch, mais l'étude d'un changement. » Et le changement c'est le contraire ou plutôt la neutralisation du progrès.

Retrouvons les historiens, en particulier ceux de l'école des *Annales*, vingt ans plus tard, après la deuxième guerre mondiale. Formée par Ernest Labrousse qui avait succédé à Marc Bloch à la chaire d'histoire sociale de la Sorbonne, la nouvelle génération d'historiens se réclamant des *Annales* qui sont passés presque tous par le marxisme et pour nombre d'entre eux par le parti communiste, privilégie une analyse quantitative du mouvement des salaires et des prix, des niveaux de vie et des catégories socioprofessionnelles⁴. Cette histoire structurelle qui ignore la Nation et l'Etat, est guidée par les notions de crise mais aussi de modernisation. Socio-économique, technologique et culturel, ce concept perçoit le changement à la fois comme une transformation globale, comme une avancée et un saut qualitatif. Ce concept traverse toutes les sciences sociales. Il reflète l'optimisme économique et l'esprit de reconstruction de l'après deuxième guerre mondiale.

Fernand Braudel a hérité de l'empire intellectuel de Lucien Febvre : la chaire du Collège de France, la Présidence de la VIe section de l'EPHE et la revue des *Annales*. Il entretient de bonnes relations avec Ernest Labrousse qui revendique son appartenance à l'école des *Annales*. Mais il développe une conception assez différente de l'histoire, moins déterministe ou marxienne et marquée au contraire par le principe d'incertitude (en cela plus proche de Marc Bloch et de Lucien Febvre), plus éloignée du modèle quantitatif des sciences physiques et plus proche du modèle des sciences biologiques. Mais il utilise largement dans sa thèse *La Méditerranée... à l'époque de Philippe II*, et encore plus dans *Civilisation matérielle et Capitalisme*, les notions de croissance et de modernisation, les « sésames » des sciences sociales des années 1950 et 1960⁵. Pour faire contrepoids au quantitativisme marxien de Labrousse qui a dirigé (pour des raisons institutionnelles avant tout) les thèses de la plupart des historiens de la nouvelle génération des *Annales*, Braudel accueille, dans la revue, l'économiste américain W. W. Rostow, auteur d'un *Non Communist Manifest. The Stages of Economic Growth*⁶. Pour celui-ci la croissance et la modernisation ne sont pas le produit de la relation dialectique entre les forces productives et les rapports de production, mais le résultat de la coagulation d'un certain nombre de conditions (qu'il appelle « pré-conditions ») provoquant le « take off » de la croissance. Or la majorité de ces pré-conditions sont culturelles.

Marxienne avec Labrousse, mais rostowienne en même temps, par sa focalisation sur le problème de la croissance et sur le rôle des facteurs culturels du développement économique, la génération d'historiens de l'école des *Annales* formée au lendemain de la guerre a fait fleurir une nouvelle histoire socio-culturelle. Cette histoire socio-culturelle du développement s'est métamorphosée dans les années 1970 en histoire culturelle... post-moderne. Les enjeux culturels ont remplacé les enjeux socio-économiques dans l'analyse des contradictions et des transformations historiques. Le concept de postmodernité, plus en vogue outre atlantique qu'en Europe, est un fourre tout où se mêlent différentes formes de réaction aux tendances des années 1950-1970 : il est pour une histoire du

⁴ André Burguière, *L'école des Annales. Une histoire intellectuelle*, Paris, Odile Jacob, 2006, voir chap. 5, « Le moment Labrousse ».

⁵ Fernand Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, Paris, Armand Colin, 1949 (réédition revue et corrigée en 1966), 2 vol. ; *Civilisation matérielle, Economie et Capitalisme, XVe-XVIIIe siècle*, Paris, Armand Colin, 1979, 2 vol.

⁶ Walt W. Rostow, *Les Etapes de la croissance économique*, Paris, Le Seuil, 1962.

vécu individuel contre l'histoire des structures et des groupes ; pour l'exploration des textes discursifs (car le monde historique est un texte) contre la recherche des sources quantitatives ou sérielles. Mais ce concept fourre tout dit bien ce qu'il veut dire : le refus de centrer l'analyse des processus historiques sur la modernisation. L'histoire n'advient pas. Elle n'annonce rien. Elle ne propose pas de leçon à partir de ce qui est advenu. Elle est réappropriation et réinterprétation personnelles de ce qui a été dit et écrit.

On pourrait considérer ces nouvelles tendances de la production historique comme une réaction contre le courant des *Annales*. Mais ce serait inexact car les historiens des *Annales* eux-mêmes y ont participé. Le numéro spécial de la revue sur le « tournant critique » était un salut discret à ces nouvelles tendances⁷. Opportunisme ? Non. Ces trois tendances contradictoires que j'ai distinguées dans le développement du courant des *Annales*, ne signifient pas que, sous les apparences d'une cohérence et d'une singularité intellectuelle, l'école des *Annales* a été un mouvement « attrape tout ». Elles montrent seulement que l'historien partage les préoccupations de son époque et change avec elles. « Nous sommes les fils de notre temps plus que de nos pères » dit un proverbe chinois que Marc Bloch aimait citer.

Le basculement pointé par Reinhart Koselleck d'une vision de l'Histoire qui privilégie l'espace d'expérience à une vision qui valorise l'horizon d'attente, ne suffit pas pour rendre compte des transformations du rapport au passé que l'école des *Annales* a traversées comme tout le monde et, d'une certaine manière, partagées. Chaque moment de ce mouvement oscillatoire a apporté son propre renouvellement. Le nouvel effacement de l'avenir dans la vision des historiens depuis les années 1990 et la requalification du passé comme patrimoine accompagnent l'ascension d'une nouvelle valeur à la bourse des concepts : la Mémoire.

La Mémoire Patrimoine

L'essor de la culture écrite (celle des clercs au Moyen-Âge) et surtout la circulation de l'imprimé à partir de la Renaissance ont fait entrer la mémoire, qui était jusque là le principal support du savoir, dans l'ère du soupçon. La mise à l'écart de la Mémoire s'est manifestée avant tout dans le droit et dans l'histoire savante qui étaient pratiqués dans le même milieu⁸. La suspicion a été durable chez les historiens puisqu'on la retrouve même chez les fondateurs de l'école des *Annales* qui ont combattu le fétichisme positiviste des archives. La mémoire est considérée comme faillible, reconstruite. L'information donnée par le document d'archive est fixe. Les historiens n'acceptent les témoignages de la mémoire qu'avec réserve ; quand ils sont mis par écrit.

La réhabilitation de la mémoire comme source de la connaissance historique est venue des milieux minoritaires ou contestataires qui se sentaient exclus du récit historique officiel (celui de l'école) ou savant ; ainsi les ouvriers qui ont tenté de reconstituer, en rassemblant leurs souvenirs, une histoire qui reflétait leur expérience et leur point de vue, non ceux des classes dirigeantes. Cette histoire orale a connu un développement précoce au Royaume uni (les « History workshops »), plus tardif en France. L'esprit contestataire des années 1960 a provoqué une forte expansion de cette histoire mémorielle qui prétendait rivaliser avec l'histoire savante en s'appuyant sur le modèle des mouvements d'émancipation des peuples colonisés. Ceux-ci retrouvaient dans la tradition

⁷ *Un tournant critique*, « Annales. Histoire, Sciences sociales », 1989, n° 6.

⁸ Frances Yates, *L'Art de la mémoire*, Paris, Gallimard, 1987.

orale la mémoire d'un passé ante colonial que l'impérialisme avait enterré sous le discours historique dominant justifiant la colonisation.

La mémoire collective ainsi présentée n'est plus un simple complément ou un substitut à l'information écrite donnée par les archives. Elle est le réceptacle le plus fiable du passé puisqu'elle s'est fabriquée et transmise spontanément sans recours à la médiation de l'écrit... et de l'Etat. L'appel à la mémoire collective comme recours contre l'histoire savante exprime des aspirations à la fois démocratiques et quasi religieuses : Chacun porte en lui la mémoire de son propre passé (familial, social ou national) et doit, à sa manière, se faire historien. Sans cette mémoire transmise, la vérité du passé s'effacerait à jamais.

L'idée que la mémoire collective transmise est une histoire plus vraie que l'histoire savante, s'est répandue comme une idée toute faite. Mais elle a pris les apparences d'une nécessité psychologique et d'une exigence morale. A la télévision, la rubrique concernant un point d'histoire dans les journaux d'information, ne s'intitule plus « Histoire » mais « Mémoire ». Le « devoir de mémoire » (peut-être inventé à propos de la Shoah) est devenu une nécessité morale et politique dont le non-respect risque de provoquer de graves troubles collectifs (le mal être d'une nation ou de toute autre collectivité) ou personnels : Il a une portée psychanalytique. Cette approche morale et affective du passé est le symptôme d'un nouveau « régime d'historicité » bien analysé par François Hartog qui réduit le passé utile au passé mémoriel à l'égard duquel nous ne pouvons nous sentir que coupables ou victimes⁹. S'il est contrarié, le devoir de mémoire peut être la source d'un refoulement ou d'un manque culpabilisant. Le passé, ainsi identifié à la mémoire, devient un bien à préserver et à transmettre. Ce qu'est exactement un patrimoine.

De la sacralisation de la mémoire à l'étude des *Lieux de mémoire*

La patrimonialisation du passé est donc un des effets de la promotion de la mémoire comme voie royale d'accès à la conscience historique et à la recherche. Elle s'est imposée à l'air du temps avant de s'imposer aux historiens dont le ralliement est illustré par le succès des *Lieux de mémoire*¹⁰. Editeur de grand talent, sensible aux attentes du public lettré en même temps qu'historien, Pierre Nora avait-il pressenti le succès que rencontrerait son entreprise ? Son succès tient sans doute un peu à une conjoncture intellectuelle toute disposée à l'accueillir mais surtout à son ambiguïté théorique qui en fait comme *La Méditerranée... à l'époque de Philippe II*, de Braudel, une cathédrale énigmatique.

L'ambiguïté tient d'abord à ses choix conceptuels. La notion de « Lieux de mémoire » est explicitement empruntée aux analyses de Maurice Halbwachs sur la mémoire collective. Ce sociologue, mort au camp de Buchenwald en avril 1945, a consacré pas moins de trois livres à la notion de mémoire collective qui ont connu pendant longtemps une audience réduite, y compris dans le milieu intellectuel qui lui était le plus proche : celui de la revue des « Annales »¹¹. Marc Bloch avait consacré un compte rendu important aux *Cadres sociaux de la mémoire* sur lequel j'aurai à revenir¹².

⁹ François Hartog, *Régimes d'historicité. Présentisme et expériences du temps*, Paris, Le Seuil, 2003.

¹⁰ Pierre Nora (dir.), *Les Lieux de mémoire*, cit.

¹¹ Maurice Halbwachs, *Les cadres sociaux de la Mémoire*, Paris, Alcan, 1925 ; *Topographie légendaire des Evangiles de la Terre Sainte. Etude de mémoire collective*, Paris, PUF, 1941 ; *La mémoire collective*, Paris, PUF, 1950.

¹² Marc Bloch, *Mémoire collective, tradition et coutume. A propos d'un livre récent*, « Revue de Synthèse », tome XL, déc. 1925.

Mais ni lui, ni Lucien Febvre n'ont repris dans leur œuvre les hypothèses de Maurice Halbwachs sur la mémoire collective. Pierre Nora a eu le mérite de ressusciter cette part très originale de son œuvre et de lui emprunter son apport essentiel : l'idée que la mémoire est toujours localisée.

C'est ce que retient la notion de « Lieu de Mémoire ». Ces lieux ne sont pas forcément situés dans l'espace. Il peut s'agir d'une date, d'une institution, d'un usage. Mais ils sont toujours situés en dehors de l'expérience intime, personnelle. Car pour Halbwachs qui a été marqué par la sociologie durkheimienne mais aussi par la philosophie bergsonienne, il n'y pas de perception immédiate et purement intérieure de la durée. Pour nous remémorer quelque chose de tout à fait personnel, nous devons le raccrocher à un élément extérieur qui lui était relié : un lieu, un milieu, un individu, etc. La mémoire individuelle passe par la mémoire collective. L'homme, être social, ne peut retrouver son propre passé qu'à travers ce qui rattache celui-ci à d'autres. Pierre Nora est intéressé, en premier lieu, par les aspects politiques de la mémoire collective qui la relie à l'Etat et à la Nation. Son projet, tel qu'il l'a formulé dans l'introduction générale et les introductions de chaque volume, a glissé de l'idée halbwachsienne de production sociale de la mémoire à celle de processus identitaire en écartant toute explication des fluctuations de l'imaginaire identitaire, comme s'il s'agissait d'une production instinctive ou du moins spontanée.

On peut parler aussi d'ambiguïté à propos de la réception de l'entreprise. La plupart des historiens qui ont contribué, ont tiré le projet vers une démarche qui leur était familière en remontant de la version mémorielle la plus récente, aboutissement d'une incessante réécriture de la mémoire collective en fonction des besoins collectifs du moment, au fait ou à l'événement initial. Certains, plus tentés par le pyrrhonisme de l'esprit post-moderne, y ont vu une dénonciation radicale de l'histoire (en particulier de l'histoire nationale) comme savoir positif. Ils se sont plu à reconnaître dans cette analyse de l'imaginaire, non un décapage préliminaire, pour atteindre au delà de leur mythification, l'enchaînement réel des faits, mais la seule manière d'écrire l'histoire nationale qui n'ajoute pas aux fables de la mémoire, la fable de la connaissance objective.

Beaucoup enfin, et c'est l'interprétation qui a fait de cette lourde entreprise un best-seller, l'ont lue comme un album de photos de famille à l'échelle de la Nation. Chaque photo est un souvenir qu'on retrouve en situation. Il faut le contextualiser, et en même temps lui trouver une place dans le légendaire familial. La dimension émotionnelle de cette mise en ordre de nos souvenirs communs prend le pas sur la dimension intellectuelle ou plutôt cognitive. Retrouver ces souvenirs pieux, c'est aussi faire le tour du propriétaire, se sentir héritier d'un patrimoine immatériel.

Pierre Nora a-t-il lui-même hésité entre les deux postures. Jacques Le Goff a comparé l'entreprise des *Lieux de mémoire* à celle de Proust dans *A la recherche du temps perdu* où le narrateur annonce qu'il se prépare à écrire un roman en s'inspirant du milieu dans lequel il nous a entraîné. A la fin, on se rend compte que le roman que le narrateur s'appropriait à écrire est déjà là, qu'il n'est rien d'autre que ce qu'il nous a décrit. De la même façon, Pierre Nora peut nous laisser entendre que la seule façon d'écrire l'histoire nationale, c'est de déconstruire son récit et son imaginaire. Mais il me semble trop hostile, par tempérament, aux postures radicales pour se laisser enfermer dans un tel choix. Son introduction générale, plus élégante que précise, n'indique pas clairement son ambition mais se présente plus comme une exploration de l'imaginaire national que comme une nouvelle manière d'écrire l'histoire de France. Son engagement depuis, dans de nombreux colloques et comités consacrés au patrimoine culturel

donne à penser que la dimension patrimoniale fait décidément partie de son approche de l'Histoire.

L'historicisation de la mémoire

Tel l'arroseur arrosé, Pierre Nora a contribué lui-même par l'entreprise des *Lieux de mémoire*, à la patrimonialisation du passé qu'il stigmatise dans la conclusion de l'ouvrage consacré à la commémoration. Il y a quelque chose d'euphorisant dans la facilité avec laquelle le passé se laisse glisser, entre deux pages, comme une fleur fanée. Chacun des objets de la mémoire française dont les remaniements successifs sont reconstitués par les différents auteurs avec une puissance d'analyse éblouissante, finit par atteindre une allure narrative stabilisée et à s'insérer dans une configuration d'ensemble, celle de la mémoire française, cohérente et réconciliée. Il y a quelque chose d'irénique dans la vision d'ensemble de l'ouvrage qui rappelle le style attendrissant des albums de photos de famille. Cette tonalité familière, réconciliée, a pu donner l'impression que l'entreprise était reproductible à l'infini et à propos de n'importe quelle nation. Elle a suscité dans plusieurs pays l'envie de composer ses propres *Lieux de mémoire*. Je me souviens moi-même avoir été invité à un colloque dans la bien tranquille ville de Fribourg en Suisse qui voulait se pencher sur ses propres lieux de mémoire. Pourquoi pas ?

La réplique la plus aboutie a été celle des *Lieux de mémoire allemands* dont la traduction française copiait jusqu'à la présentation graphique des *Lieux de mémoire* de Pierre Nora¹³. Or malgré des contributions d'excellente qualité, l'ouvrage ignore, ou du moins minore, la particularité de la mémoire nationale (au sens culturel et non étatique) allemande qui la distingue du cas français. Les « Lieux de mémoire » français ont séduit par leur allure pacifiante et réconciliatrice. Mais cette allure n'est-elle pas un trait qui lui est propre ? Dans un entretien que j'avais enregistré avec Norbert Elias, mais dont le texte hélas s'est perdu, celui-ci soulignait la capacité de la culture française (et l'on pourrait remplacer ici le terme de « Culture » par celui de « Mémoire ») à digérer ses contradictions. A quoi il opposait la tendance récurrente de l'histoire allemande à se construire en rompant avec son passé. Il prenait l'exemple du poète Aragon, passé de la Révolution surréaliste à la Révolution communiste, qui se mettait, au lendemain de la deuxième guerre mondiale, à écrire comme Du Bellay ou Ronsard. A la capacité digestive de la culture française, Elias opposait les ruptures successives de l'Allemagne : celle de Luther avec Rome, du « Sturm und Drang » avec les Lumières, de l'unification allemande de Bismarck « par le fer et par le sang » qui tourne le dos à la révolution démocratique de 1848 ; celle du nazisme et après la deuxième guerre mondiale, celle de la reconstruction fédérale et parlementaire ; celle enfin de la réunification en 1990 qui oblige les ex-citoyens de la DDR à effacer de leur mémoire les 45 ans passés au sein du bloc soviétique.

Ce qui fait l'identité d'une culture ou d'une nation (je préférerais, quant à moi, parler de singularité), ce n'est pas l'addition de ses inflexions successives, mais le profil général du processus par lequel s'est construite cette singularité. Il ne suffit pas de proposer un inventaire (au demeurant illimité) de sa mémoire collective. Il convient de dégager ce que l'on pourrait appeler le « pacte mémoriel » de chaque nation, la manière d'être au monde qu'elle s'est fabriquée et que son histoire (pour reprendre la formule de

¹³ Etienne François, Hagen Schulze (dir.), *Mémoires allemandes*, Paris, Gallimard, 2007.

Clifford Geertz) n'a cessé de « paraphraser »¹⁴. Sous-tendus par l'esprit de la synthèse républicaine des années 1880 (n'oublions pas que Pierre Nora s'est fait naguère l'historien d'Ernest Lavisse¹⁵), les *Lieux de mémoire* peuvent donner l'impression qu'après bien des métamorphoses, chaque objet de la mémoire nationale trouve à se loger dans une interprétation réconciliée que les historiens de métier finissent par accepter comme s'il s'agissait d'un processus naturel.

La mémoire collective n'est pas un palimpseste sur lequel chaque époque aurait ajouté son propre texte. Elle est faite aussi de ruptures, de censures et d'oublis. « Une nation, pour reprendre la célèbre formule de Renan, est faite de mémoire et d'oubli. » Il faut dépasser la tendance à l'inventaire d'une entreprise comme les *Lieux de mémoire* si l'on veut faire apparaître, dans sa complexité et sa singularité, le processus de construction de la mémoire collective d'un groupe ou d'une nation. Il faut révéler le récit sous-jacent, ce que j'appelais à l'instant le « pacte mémoriel », qui lui donne sens. Deux ouvrages qui ont marqué l'historiographie française des années 1990 et qui ne concernent ni l'un ni l'autre l'histoire de France, peuvent nous mettre sur la voie.

Dans *Le retour des ancêtres*, Nathan Wachtel, s'est attaché, dans un premier temps, à reconstituer en parfait ethnologue, la longue histoire du peuple Uru à partir du récit qu'il a recueilli auprès de ses descendants actuels, les Chipayas¹⁶. Ce récit rapporte les origines lointaines et en partie lacustres de ces « hommes d'avant les hommes » qui ont été conquis successivement par les Aymaras, les Quechuas et enfin les Espagnols. Nathan Wachtel a été jusqu'à organiser lui-même des retrouvailles émouvantes, de l'autre côté du lac Titicaca, avec un rameau du peuple Uru avec lequel les Chipayas avaient perdu tout contact. Dans une deuxième partie, il « déconstruit », à l'aide des (nombreux) témoignages archivistiques de l'époque espagnole, ce qui s'avère n'être qu'une longue fable. C'est pour mémoriser l'hispanisation, l'effondrement démographique, les révoltes, la réinstallation qui sont les séquences successives de la période coloniale dans les hauts plateaux andins que les Chipayas se sont inventés une bien plus longue et glorieuse histoire.

Lucette Valensi a reconstitué la mémoire plurielle de la bataille de Wād Al-Makhâzin au Maroc au cours de laquelle le jeune roi Sebastian, non marié et sans héritier immédiat, a trouvé la mort¹⁷. De cette défaite désastreuse pour le Portugal qui va le placer avec son immense empire sous la coupe de l'Espagne pendant près d'un siècle, il y a une surabondante mémoire portugaise, à la fois millénariste (c'est l'attente du retour du roi caché) et mélancolique (teintée de *saudade*). Des poèmes, des opéras et même des révoltes populaires (le sébastianisme brésilien), vont imprimer au nationalisme portugais, son messianisme triste. Il y a aussi une mémoire musulmane, celle des marocains vainqueurs, paradoxalement beaucoup moins loquace dans les textes. Elle est réapparue au XXe siècle avec le mouvement nationaliste de l'Istiqlal qui a fait de la bataille de Wād Al-Makhâzin une fête nationale, après l'indépendance du Maroc. Lucette Valensi a identifié enfin une troisième mémoire, celle, minoritaire des juifs marocains, descendants des sépharades chassés de la péninsule ibérique qui survit sur un mode folklorique

¹⁴ Clifford C. Geertz, *Bali, interprétation d'une culture*, Paris, Gallimard, 1983 (traduit de l'américain) : Préface à l'édition française.

¹⁵ Pierre Nora, Lavisse, *Instituteur national*, dans *Les Lieux de mémoire*, tome I, *La République*, cit. ; idem, *L'histoire de France de Lavisse*, dans *Les Lieux de mémoire*, tome II, *La Nation*, vol. 1, cit.

¹⁶ Nathan Wachtel, *Le retour des ancêtres*, Paris, Gallimard, 1990.

¹⁷ Lucette Valensi, *Fables de la mémoire. La bataille des trois Rois*, Paris, Le Seuil, 1992.

par un « pourim de los cristianos » ; une fête joyeuse, enfantine qui célèbre la punition divine infligée par la cuisante défaite aux chrétiens qui les avaient chassés.

Le temps retrouvé

L'affabulation mémorielle est sans limites. Son inventivité va bien au de là des simples remaniements répertoriés par la plupart des contributions des *Lieux de mémoire*. Dans son compte rendu des *Cadres sociaux de la Mémoire*, Marc Bloch reproche à Halbwachs de faire l'hypothèse que les localisations des faits de mémoire servent à matérialiser, par une date précise ou un lieu, des événements fondateurs dont on a perdu la trace¹⁸. Car bien souvent, objecte Marc Bloch, ces événements fondateurs ont été eux-mêmes inventés pour légitimer une institution. Comme la mémoire individuelle, la mémoire collective n'a pas pour seule fonction d'affabuler. Elle a besoin de mentir, de cacher, d'oublier. Si nous devions nous souvenir de tous nos états psychologiques, de tout ce que nous avons vécu, nous serions des monstres. Une société sans mémoire collective serait aussi infirme qu'un amnésique. Mais l'une des fonctions de la transmission culturelle à quoi doit s'intéresser l'historien, est un travail de sélection sans lequel une société serait invivable. L'apport de la psychanalyse qui a montré l'importance du travail de censure, de refoulement dans la constitution du sujet doit pouvoir être étendu (avec modération) à la mémoire collective.

L'oubli peut être impératif. Nicole Loraux a montré comment la démocratie athénienne avait décidé de supprimer du calendrier un jour afin d'effacer le souvenir d'un événement néfaste pour la cité¹⁹. La manipulation du passé à l'usage du présent et du présent à l'usage du futur, c'est-à-dire le contrôle du temps historique, a existé souvent dans les régimes politiques autocratiques comme la Chine ou le Japon anciens où les chroniqueurs étaient au service du pouvoir. Cette manipulation a atteint un niveau inégalé dans les régimes communistes, surtout durant la période stalinienne où des documents étaient détruits ou retouchés comme les photos des chefs de la Révolution d'Octobre où figuraient Trotski et d'autres leaders qui avaient été liquidés ensuite par Staline parce qu'ils s'opposaient à lui. Dans les régimes communistes, L'acharnement à maquiller le présent mais aussi le passé venait de ce que le marxisme qui les inspirait accordait une valeur quasi religieuse au message de l'Histoire. La censure peut concerner des périodes très anciennes, si leur exploration entre en conflit avec des objectifs politiques du moment : Ainsi le débat, classique dans l'historiographie russe, sur les Varègues et les origines de l'Etat russe, est devenu tabou sous Staline quand le géorgien s'est réapproprié l'idéologie panslave.

Néanmoins la censure frappe en priorité l'histoire récente. Les hongrois, du moins ceux d'entre eux qui ont aujourd'hui encore des souvenirs précis de la période communiste, ont connu l'interdit qui frappait l'évocation de la Révolution de 1956 dans la Hongrie de Janos Kadar. Des études remarquables comme celles d'Andras Zempleni sur le retour et l'enterrement tardif de la dépouille d'Imre Nagy, ont analysé le travail de désensévelissement de la mémoire hongroise²⁰. Mais dans les pays démocratiques où l'Etat n'exerce, en principe, aucune censure sur la mémoire collective, des processus

¹⁸ Marc Bloch, *Mémoire collective, tradition et coutume*, cit.

¹⁹ Nicole Loraux, *La cité divisée, L'oubli de la mémoire*, Paris, Payot, 2005.

²⁰ Andras Zempleni, *Sous la censure de la pitié : effets mémoriels des reliques, du cimetière et du rituel dans les réenterrements politiques hongrois*, dans A. Takats (éd.) *Mémoire, contre-mémoire, pratique historique*, Budapest, Equinter, 2009, p. 58-90.

d'oubli ou plutôt d'occultation de la mémoire existent également. La règle des 40 ou des 50 ans, délai durant lequel la consultation des archives publiques est réservée, semble bien répondre à une réalité anthropologique; le temps approximatif pour que les témoins et les acteurs adultes de la période considérée aient disparu.

On a pu le constater en France pour un moment de l'histoire récente qui a été vécu comme un traumatisme : le régime de Vichy. La décision du président VGE, en 1979, d'ouvrir les archives de la période de Vichy a certainement joué un rôle dans le déferlement d'ouvrages et de films sur la période, centrés avant tout sur deux questions : le sort des juifs et le rôle de la Résistance. Mais quelque chose de plus profond a guidé ce mouvement. Concernant le sort des juifs, il s'agissait de réveiller un problème qui avait été refoulé depuis l'ouverture des Camps et le retour des rares survivants. Mais il s'agissait aussi de rejoindre un mouvement de remise en mémoire et de repentir qui touchait d'autres pays d'Europe (à commencer par l'Allemagne) depuis le procès Eichmann. L'attention nouvelle portée aux actions de la Résistance a pris l'allure, au contraire, d'un retour régressif à la vision édifiante de l'immédiat après-guerre, comme si ce réenchâtement de la France résistante devait servir d'antidote au dérangement provoqué dans la mémoire nationale par la remise en lumière du visage le moins flatteur de la France de Vichy.

Les pesanteurs sociales de l'historien

L'historien est-il le démiurge qui arrache le passé à l'oubli et la mémoire à la fable ? Ce rôle providentiel ne cesse de hanter ses rêves et son désir d'utilité sociale. Comment expliquer cette inquiétude sur l'utilité de son travail qui s'exprime dans l'inépuisable littérature, les cours et les séminaires sur le rôle social de l'historien ? Je n'ai pas l'impression qu'on retrouverait une inquiétude du même type et aussi prononcée chez les chimistes, les biologistes, les physiciens ou même chez les philosophes et les littéraires. Il y a sans doute une part d'orgueil ou de nostalgie pour la fonction prophétique que les historiens ont assuré tout au long du XIXe siècle, auprès des nations anciennes mais surtout au près des nations récentes.

Les historiens ont prétendu successivement opérer la résurrection intégrale du passé, exhumer les racines de l'âme nationale, mettre au service de l'innocence injustement condamnée (comme dans l'affaire Dreyfus) leur capacité à authentifier des documents. Mais dans chaque cas, leur rôle a été plus ambigu et moins décisif qu'ils ne l'ont prétendu. Concernant l'affaire Dreyfus, j'avais admiré le talent de Vincent Duclert, dans sa remarquable biographie de Dreyfus²¹. Il est arrivé, à propos d'une affaire sur laquelle on a tant écrit et on semblait avoir tout dit, à renouveler entièrement notre compréhension du rôle du capitaine Dreyfus en s'intéressant aux papiers de la famille. Il nous a montré que le véritable héros de l'affaire, ce n'est ni le colonel Picquart, ni Bernard Lazare, ni Zola, mais bien Alfred Dreyfus lui-même et sa famille qui n'ont jamais cessés de se battre²².

J'ai été plutôt déçu en revanche par son travail de thèse sur les intellectuels dreyfusards, publié plus récemment. Vincent Duclert n'arrive pas à se défaire de l'image d'Epinal du combat de la science en faveur de la vérité et des clichés qui flattent le monde universitaire ; des clichés que Gabriel Monod, le directeur de la « Revue historique »

²¹ Vincent Duclert, *Alfred Dreyfus, l'honneur d'un patriote*, Paris, Fayard, 2006.

²² Idem, *L'affaire Dreyfus. Quand la justice éclaire la République*, Privat, Toulouse, 2010.

a popularisés en attribuant à la critique historique le sauvetage et la réhabilitation de Dreyfus. Or les trois chartistes qui ont été appelés à témoigner comme experts au procès d'Esterhazy et au procès de révision d'Alfred Dreyfus à Rennes, Arthur Giry, Paul Meyer, Auguste Molinier, ont eu beau affirmer que leur avis s'appuyait strictement sur l'examen critique du document pour conclure que le bordereau avait été écrit par Esterhazy. Il était parfaitement connu qu'ils étaient, par leurs engagements politiques, favorables à Dreyfus. Ce qui poussa leur collègue de droite, De Lasteyrie à mobiliser contre eux la moitié de l'Ecole des Chartes. Durkheim et son groupe de sociologues qui ont été parmi les universitaires les plus engagés en faveur de Dreyfus, ont sans doute été confortés par l'Affaire Dreyfus dans leur idée que ce sont les croyances et les valeurs partagées qui fondent le lien social et assurent la cohésion d'une société. Ce n'est pas l'évidence de la vérité produite par la méthode critique des historiens qui a fait triompher la cause de Dreyfus mais la force de l'idée républicaine qui l'a emporté dans la société française.

L'historien n'est pas plus le conservateur naturel du patrimoine national que n'importe qui d'autre. Son rôle, dans la réalité, a rarement consisté à révéler ou à protéger ce patrimoine contre le mensonge ou l'oubli du corps social. A propos de quelques dossiers brûlants de l'histoire récente, (comme la découverte, dans les archives du ministère des Anciens Combattants, d'un fichier de la population juive confectionné, sous l'occupation, par l'administration française), Sonia Combes a montré²³ que les historiens de métier, archivistes et universitaires, font preuve en général d'un zèle plus grand pour protéger l'Etat, sa mémoire et sa réputation, contre la curiosité des chercheurs qu'à faciliter la tâche de ceux qui se plongent dans les archives pour faire éclater la vérité et enrichir nos connaissances.

Henri Rouso a montré dans *Le syndrome de Vichy*²⁴, que les historiens n'ont joué aucun rôle d'éveilleurs ni de pionniers, dans la confrontation à la mémoire de Vichy, mais ont suivi au contraire pas à pas l'évolution des attentes de l'opinion. La synthèse de Jean Pierre Azéma *De Munich à la Libération*²⁵, qui fut considérée, à juste titre, à sa parution en 1979 comme un tournant historiographique parce qu'elle intégrait pour la première fois à la vision française de la période, l'apport décisif de Robert Paxton, consacrait 4 pages sur un total de 359 à la persécution des juifs, considérée alors comme une question annexe. Trente ans plus tard, le livre aurait consacré dix fois plus de pages à la question, considérée désormais comme la question centrale et le crime principal du régime de Vichy.

De l'histoire qui sert à l'histoire qui interroge

J'ai pris mes exemples dans l'historiographie française qui m'est plus familière, mais je suis certain qu'à propos d'autres pays les historiens ont rencontré les mêmes problèmes, les mêmes tentations et les mêmes déconvenues. La tentation d'exercer un magistère plus ou moins prophétique sur la nation ou sur tel groupe social n'est pas spécifique aux historiens. Les poètes, les linguistes, les philosophes ou les artistes y ont cédé également plus d'une fois. Cette tentation est particulièrement forte chez les

²³ Sonia Combes, *Archives interdites. Les peurs françaises face à l'histoire contemporaines*, Paris, Albin Michel, 1994.

²⁴ Henri Rouso, *Le syndrome de Vichy*, Paris, Le Seuil, 1987.

²⁵ Jean-Pierre Azéma, *De Munich à la Libération*, « La nouvelle histoire de la France contemporaine », Paris, Le Seuil, tome 14, 1979.

historiens pour plusieurs raisons : Dans chaque Nation, l'enseignement de l'histoire, délivré dès l'école primaire dans une perspective essentiellement nationale et apolo-gétique, a été le creuset du sentiment patriotique. En France où il a été utilisé par les gouvernements d'action républicaine des années 1880 pour enraciner l'adhésion à la République face à l'opposition catholique, il est devenu le catéchisme républicain. Il a donc créé une culture commune, un corpus de références dont s'abreuve le langage politique. Ce savoir venu de l'enfance, entretient une demande d'histoire qui n'a rien d'indigne et à laquelle l'édition, la presse, la télé s'efforcent de répondre. Il suscite également chez nombre d'historiens des vocations de vulgarisateurs qui n'ont rien de condamnable pour peu qu'elles ne conduisent pas à faire passer une activité souvent profitable pour un sacerdoce moral ou national.

L'autre raison tient au fait que l'histoire est une discipline mixte, bâtarde, tiraillée entre l'écriture littéraire, l'implication personnelle et l'idéal scientifique. Il n'y a aucune raison de flageller la dimension littéraire de notre métier. Les grands historiens du XIXe siècle, Michelet, Tocqueville, Renan, Taine ou Jaurès ont été appréciés du grand public comme des écrivains. Le roman historique lui-même peut constituer un foyer de réflexion historique nullement méprisable. Jacques Le Goff m'avait confié que c'est la lecture des romans de Walter Scott qui lui avait donné le goût de l'histoire et du Moyen Âge. Au XXe siècle, l'histoire savante, devenue de plus en plus universitaire, a progressivement abandonné le grand public à des vulgarisateurs souvent plus soucieux de servir aux lecteurs les clichés qu'ils attendaient que de servir la vérité. Mais certains historiens, y compris parmi ceux qui se sont réclamés d'une histoire scientifique, ont été d'authentiques écrivains. Pour la France, je citerais Fernand Braudel, Pierre Goubert, François Furet, Emmanuel Le Roy Ladurie, Jacques le Goff. Mais il faudrait en citer beaucoup d'autres et tout particulièrement au sein de l'école des *Annales*, a priori peu soucieuse de littérature.

L'impassibilité de la posture historienne, ennemie de toute implication personnelle, que recommandait Seignobos, héraut de l'histoire méthodiste, n'est plus de mise aujourd'hui. Bien sûr l'historien, comme tout chercheur, s'engage dans ses recherches avec son expérience personnelle, ses curiosités, ses passions politiques, comme tous ceux qui s'attachent à comprendre les arrangements humains. Mais il doit accepter l'idée qu'il n'a d'autre cause à défendre que celle de ce qui lui semble être la vérité. J'aime l'opposition que fait mon ami Emmanuel Terray entre sa posture d'anthropologue et sa posture de militant. En politique, comme le dit Carl Schmitt, il y a toujours un ennemi à combattre. L'engagement politique implique cette relation agonistique. Dans la recherche, il n'y a aucun ennemi à affronter en dehors de l'erreur de jugement. Vouloir se mettre, par ses recherches, au service d'une cause, celle des ouvriers, des paysans, des prisonniers, des femmes, des africains vendus comme esclaves, ou de tous autres groupes, est une posture absurde pour un historien, car il s'agit toujours de personnages ou de groupes sociaux du passé qui ne nous ont rien demandé et qui sont incapables de nous dire ce qu'ils souhaitent.

Dans son cours inaugural à l'Université de Strasbourg, délivré au lendemain de la première guerre mondiale devant un public d'étudiants encore non démobilisés, Lucien Febvre s'était exclamé : « Une histoire qui sert est une histoire serve »²⁶. Il visait les collègues qui avaient confondu les travées des amphithéâtres où ils faisaient cours, avec les

²⁶ Lucien Febvre, *L'histoire dans le monde en ruine*, « Revue de Synthèse historique », tome 30, janvier 1920.

tranchées du front et s'étaient crus obligés d'appuyer l'effort de guerre par un discours belliqueux et germanophobe. Mais au de-là, il réclamait pour l'historien, après le long enrôlement qu'il avait accepté au service de l'Etat républicain et durant la guerre au service de l'Etat national, le droit à la liberté de pensée. On a pris l'habitude de rapporter le projet quelque peu emphatique, d'une « histoire scientifique », commun à Marc Bloch et à Lucien Febvre au lendemain de la première guerre mondiale, à la critique formulée au début du siècle par François Simiand et les durkheimiens à l'endroit de l'histoire *méthodiste* de Charles Seignobos alors régnant sur la Sorbonne. Je serais tenté d'y voir, pour ma part, avant tout une revendication d'indépendance intellectuelle. Une revendication qui n'est pas sans rappeler, à propos du travail de l'historien, l'idéal de « l'Art pour l'Art » théorisé par Théophile Gautier à propos des poètes et des artistes. L'indépendance qu'ils réclament est une manière de répondre à l'inquiétude évoquée plus haut qui taraude les historiens à propos de l'utilité sociale de leur métier : C'est d'abord une indépendance face aux contraintes et aux objectifs de l'enseignement qui s'impose avec une particulière acuité dans un pays comme la France où l'enseignement de l'histoire présente une grande continuité de contenus, de l'école élémentaire à l'Université. Cette continuité fait que les programmes d'enseignement, définis par l'Etat en fonction d'objectifs à la fois intellectuels et politiques, ont plus d'influence sur l'orientation de la recherche, telle qu'elle est décidée dans l'enseignement supérieur, que l'avancée de la recherche n'en a sur l'évolution du contenu de l'enseignement. Or comme le rappelait fortement Charles Péguy, il y a une opposition fondamentale entre les exigences de l'enseignement et celles de la recherche. L'enseignement, pour être efficace, doit communiquer une impression de certitude. L'enseignant doit être celui qui sait. La recherche, pour être féconde, doit naître d'une inquiétude et d'une impression d'incertitude.

C'est aussi une indépendance face à l'Etat et à la demande sociale : L'historien n'est ni le dépositaire, ni le principal agent de transmission de la mémoire collective. Il y en a plein d'autres. Tout est mémoire dans la culture. Nous circulons depuis notre naissance dans une forêt de symboles, points de cristallisation d'une mémoire immémoriale que la socialisation nous apprend à déchiffrer. Comme enseignant, l'historien participe à ce travail de socialisation. Cette tâche a une finalité politique, celle de créer, de motiver un sentiment d'attachement à la patrie et aux valeurs sur lesquelles la collectivité est construite. Il est donc normal que le pouvoir politique oriente le contenu de cet enseignement. Mais en s'imposant des limites : L'enseignement de l'histoire, conçu dans le premier degré comme l'apprentissage de la légende dorée de la nation, s'efforce assez vite de replacer cette histoire sainte par l'histoire plus large de l'humanité pour corriger et élargir la saisie du monde que l'enfant a pu acquérir par les multiples canaux de la socialisation.

La mission de l'historien est de poursuivre indéfiniment cet élargissement par un travail de dépaysement qui aborde le passé non comme le refuge et la source de notre identité mais comme une humanité autre qui par contraste peut nous permettre de mieux comprendre la nôtre. L'effet de distance a la même valeur heuristique que l'objectivation recherchée par le sociologue ou l'anthropologue à propos de faits sociaux ou culturels contemporains. Mais la distance temporelle qui nous sépare de la réalité observée, ajoute, dans le cas du passé, un élément de complexité porteur de sens et de réflexion. Il s'agit ici de penser à la fois les processus de changement (« l'histoire est toujours la science d'un changement » écrivait Marc Bloch) et le rapport généalogique qui nous relie aux sociétés du passé.

On a reproché aux historiens de ma génération qui se sont voulu proches des *Annales* de ne pouvoir faire un pas sans citer Marc Bloch ou Lucien Febvre. C'est pourquoi j'aimerais conclure aujourd'hui en citant Michelet :

Ce n'est pas une urne et des larmes que nous demandent les morts. Il leur faut un Œdipe qui leur explique leurs propres énigmes dont ils n'ont pas eu le sens, qui leur apprenne ce que voulaient dire leurs paroles, leurs actes, qu'ils n'ont pas compris²⁷.

NATIONAL HERITAGE, MEMORY AND HISTORY (Summary)

Keywords: cultural heritage, memory, political discourse, genealogy, history, epistemology.

Everything is memory in culture. Since birth, we circulate in a forest of symbols, crystallisation points of an immemorial memory that socialisation teaches us to decipher. As a teacher, a historian participates in this socialisation work. This endeavour has a political finality, i.e., to create and motivate a feeling of attachment to the motherland and the values on which the collective is built. Hence, it is normal for political power to “guide” the contents of this teaching. However, there were limits to it: the teaching of history, initially designed as the acquisition of the golden legend of the nation, soon placed this holy history within the more comprehensive history of humankind to correct and broaden the view of the world acquired by a child through multiple socialisation channels.

A historian's mission is always to pursue such a broadening by an effort to change the scenery, which approaches the past not as the refuge and source of our identity but as a different humankind that enables us to grasp ours by contrast better. The distance effect has the same heuristic value as the objectivation searched by a sociologist or anthropologist concerning contemporary social or cultural facts. In the case of the past, however, the temporal distance separating us from the observed reality adds an element of complexity bearing meaning and reflection. Here, we must simultaneously think about the process of change (“history is, in its essentials, the science of change”, according to Marc Bloch) and the genealogical relation connecting us to past societies.

²⁷ Jules Michelet, *Journal*, Paris, Gallimard, 1959.

YANN FAUCHOIS*

LA CONTRE-RÉVOLUTION À L'ÉPREUVE DE LA RELIGION : L'EXEMPLE DE MONSIEUR DE MERCY

Dans un fragment de chapitre sur le Directoire, Tocqueville écrivait que « la peine d'exil » n'apprenait rien¹. Le thème des émigrés qui n'ont rien appris ni oublié, assimilés à la contre-révolution, a nourri l'imaginaire national français et la mémoire historiographique de la Révolution. Cependant, en intégrant la contre-révolution dans le processus révolutionnaire, et en restituant toute leur importance aux stratégies et pratiques individuelles comme à la reconstitution des événements factuels, les travaux de Jean-Clément Martin ont montré que la contre-révolution était loin d'être le bloc figé diabolisé par ses adversaires². Ensermée dans la durée de la dynamique révolutionnaire, la contre-révolution a vu se multiplier les clivages en son sein : les acteurs, confrontés à des situations inédites, se trouvèrent dans l'obligation de reconsidérer, dans l'urgence, quels que pouvaient être leurs sentiments personnels, leurs engagements, et ils durent composer avec les contraintes produites par les événements. J.-C. Martin a pu souligner comment les individus pris dans cette tourmente ont dû s'adapter à des logiques qui leur étaient imposées de l'extérieur et qu'il leur a fallu conjuguer avec leurs ressources culturelles.

Un exemple remarqué par J.-C. Martin³ de ces adaptations, nécessaires mais souvent incertaines et souvent difficiles, est celui de l'évêque de Luçon, monseigneur de Mercy, dont les sentiments royalistes sont avérés, admirateur des exploits de Charette et fier du comportement de ses diocésains, se présentant lui-même dans sa correspondance comme l'évêque de la Vendée⁴, un grand ennemi de la Révolution selon Cambacérès mais qui contribua utilement à la pacification d'après Fouché. « A mesure que les circonstances ont varié, j'ai varié les avis et les règles de conduite pour les tenir toujours

* Bibliothèque Nationale de France ; e-mail : yann.fauchois@bnf.fr.

¹ « Elle immobilise en quelque sorte l'esprit de ceux qui l'endurent, le détient à jamais dans les idées qu'il avait conçues ou dans celles qui avaient cours au moment où il a commencé. Pour lui, les faits nouveaux qui se produisent dans le pays et les nouvelles mœurs qui s'y établissent, ne sont pas. C'est comme l'aiguille qui reste fixe sur l'heure à laquelle on l'a arrêtée, quel que soit désormais le cours du temps » (Alexis de Tocqueville, *Comment la nation en cessant d'être républicaine était restée révolutionnaire*, in *L'Ancien régime et la Révolution*, vol. 2, *Œuvres complètes*, tome II, Paris, Gallimard, 1980, p. 288-289.

² Outre ses nombreux travaux sur la Vendée, les guerres civiles et leur mémoire, on peut citer, par exemple, J.-C. Martin, *Contre-révolution, révolution et nation en France 1789-1799*, Paris, Seuil, 1998 ; J.-C. Martin (dir.), *Dictionnaire de la contre-révolution*, Paris, Perrin, 2011.

³ *Introduction*, in J.-C. Martin (dir.), *Religion et Révolution*, Paris, Anthropos, 1994.

⁴ Qualité dont il se rendra compte qu'elle était susceptible d'embarrasser ses hôtes quand le succès des armées françaises l'obligea à quitter Ravenne pour les territoires vénitiens en juin 1796, avant de gagner l'Autriche au début de l'année suivante.

en proportion avec les besoins », écrit-il le 25 juillet 1798 à l'un de ses vicaires généraux, Jean Brumauld de Beauregard (1749-1841), tout en soulignant la permanence des principes qui ont guidé ses choix. Toujours attentif au facteur religieux dans le déroulement des événements de la période révolutionnaire, J.-C. Martin a ainsi noté l'importance des débats qui ont traversé le clergé émigré entre 1795 et 1798. Là s'est dénoué, avant l'avènement consulaire, le lien qui unissait la contre-révolution, encore identifiée au royalisme, et le catholicisme : c'est que l'Eglise, catholique, apostolique et romaine, et l'Etat, français, poursuivent aussi des objectifs « institutionnels », selon des logiques héritées de leur histoire qui dépassent les individus et à l'intérieur desquelles les circonstances du moment obligent à opérer des reconfigurations⁵. S'efforçant de suivre les fluctuations politiques qui agitent la France pour en tirer les conséquences, l'émigré Mercy réalise concrètement que chacun – les individus comme les groupes – poursuit des intérêts propres voire divergents, et que cela vaut non seulement pour les Etats belligérants et l'Eglise mais aussi au sein de cette dernière pour la papauté. En prenant position en faveur de la soumission aux lois de la République en 1795, puis en 1799, et en se ralliant au concordat, en vertu de sa compréhension de ses responsabilités pastorales et de ses interprétations théologiques, Mercy a apporté sa contribution à ces dynamiques, pouvant ainsi susciter de l'incompréhension ou de l'hostilité, puisque Louis XVIII ira jusqu'à le comparer à l'abbé Fauchet prêchant la Révolution, et que le préfacer de la récente édition de sa correspondance lui reprochera, entre autres choses, ses « abandons » sur tout ce qui n'était pas essentiel à la foi. La publication de cette importante correspondance principalement adressée à l'un de ses vicaires généraux, Gabriel-Laurent Paillou (1735-1826) et conservée aux Archives diocésaines de Luçon où la plupart de ces lettres sont entrées en 1972⁶, offre l'opportunité de revenir sur la question du détachement de la cause royaliste opéré par Mercy que j'avais déjà abordée⁷ en utilisant ses écrits imprimés, ses lettres conservées aux Archives des Affaires étrangères ou publiées par le chanoine Uzureau⁸. Avant d'examiner la question de la soumission des ecclésiastiques aux lois de la République, on rappellera l'importance qu'il y avait pour Mercy de préserver ce qui pouvait l'être de sa juridiction épiscopale mise à mal par les réformes de l'Assemblée constituante et l'exil, et on évoquera rapidement l'évolution qu'on peut déceler dans sa dénomination des détenteurs de la puissance temporelle, en focalisant sur les premières années de son émigration, les années 1792-1796⁹.

⁵ Cf. J.-C. Martin, *Contre-révolution, révolution et nation en France...*, p. 277 et s.

⁶ Marie-Charles-Isidore de Mercy, évêque de Luçon en Vendée, *Lettres d'émigration 1790-1802*, La Roche-sur-Yon, Siloë, 1993. Cette édition regroupe aussi les instructions pastorales, mandements, et texte retrouvés de Mercy. Sauf indication contraire, les citations des lettres de Mercy qui suivent sont extraites de ce volume.

⁷ Yann Fauchois, *Les évêques émigrés et le royalisme pendant la Révolution française*, in Roger Dupuy, François Lebrun (dir.), *Les résistances à la Révolution*, Paris, Imago, 1987, p. 386-395.

⁸ François Uzureau, *Mgr de Mercy, évêque de Luçon et les serments de 1792-1795*, « Bulletin de la Société des Antiquaires de l'Ouest », t. 5, 1919-1921, p. 192-220, et *Une lettre inédite de monseigneur de Mercy, évêque de Luçon (1794)*, « Revue du Bas-Poitou », 1947, p. 203-209.

⁹ Bernard Plongeron a souligné avec raison l'intérêt des débats de la période thermidorienne et post-thermidorienne trop souvent tenus pour négligeables par l'historiographie et qui anticipent ceux qui accompagnent le concordat : cf. *Eglise et Révolution d'après les prêtres émigrés à Rome et à Londres (1792-1802)*, « Histoire, Economie et Société », 1989, p. 75-100 ; *Soumission aux lois de la République ? La fin d'un consensus politique parmi les évêques émigrés (1795-1802)*, in J.-C. Martin (dir.), *Religion et Révolution*, p. 171-181.

Préserver la juridiction épiscopale, la hiérarchie et l'unité de l'Eglise

Nommé à l'évêché de Luçon en novembre 1775, Mercy y fait son entrée en juin 1776 et il visite son diocèse en 1777-1778. Elu député aux Etats généraux, il quitte Luçon le 14 avril 1789 et n'y retournera pas. Après la séparation de l'Assemblée constituante, le diocèse de Luçon ayant été supprimé par la constitution civile du clergé, Mercy reste à Paris où il siège au comité des évêques. Il quitte Paris le 11 juillet 1792¹⁰ pour rejoindre sa famille en Savoie puis s'installe en Suisse, avant de trouver refuge en terre pontificale près de Ravenne de novembre 1794 à juin 1796. En janvier 1797, grâce aux bons offices de l'évêque de Nancy, La Fare¹¹, il peut s'installer à l'abbaye de Lilienfeld près de Vienne où il restera jusqu'à son retour en France en février 1802, après avoir donné sa démission en octobre 1801. En avril 1802, il devient archevêque de Bourges où il mourra en février 1811.

Quelles que fussent leurs origines sociales et les liens qui les unissaient au système de la monarchie absolue, les évêques émigrés ne se sont pas laissés « absorber » par la politique selon le mot de C. Latreille¹². L'intérêt de leur religion fut le principal guide des évêques, devenus contre-révolutionnaires par leur opposition à la constitution civile du clergé, tandis que les intérêts de la royauté avaient tendance à devenir seconds, les évêques ayant siégé à l'Assemblée constituante faisant preuve de plus de réalisme que les autres et l'unité de l'épiscopat se délitait au fil des serments¹³. De même que les considérations théologiques et ecclésiologiques importaient plus à la curie romaine et à Pie VI que les considérations politiques et diplomatiques comme l'a montré G. Pelletier¹⁴, la « nomadisation » et les conditions difficiles de leur émigration mirent les évêques français face à leurs responsabilités pastorales¹⁵. Ce fut un impératif ecclésiologique et théologico-politique. Leurs mandements et instructions pastorales à leurs clergés s'efforcent de justifier leurs adaptations tout en affirmant la fermeté et la permanence de leurs principes au premier chef desquels la nécessaire distinction des domaines spirituel et temporel. Nécessité d'autant plus impérieuse que s'ils avaient déjà sous l'Ancien Régime l'expérience d'administrer leurs diocèses à distance, avec l'émigration et leur dispersion à travers l'Europe, les communications étaient devenues lentes, difficiles et aléatoires, et que maintenir le contact avec leurs diocèses ou les vicaires généraux auxquels ils avaient confié des pouvoirs n'était pas aisé, pas plus qu'exercer en collégialité avec leurs pairs.

Bernard de Brye classe Mercy parmi les « pasteurs » dans sa typologie des évêques émigrés¹⁶. Escomptant une victoire des puissances coalisées contre la France

¹⁰ Cf. lettres des 22 octobre 1792 et 9 mars 1793.

¹¹ Sur La Fare, voir Bernard de Brye, *Un évêque d'Ancien Régime à l'épreuve de la Révolution. A. L. H. de La Fare (1752-1829)*, Paris, Publications de la Sorbonne, 1985, et *Consciences épiscopales en exil (1789-1814). A travers la correspondance de Mgr de La Fare, évêque de Nancy*, Paris, Cerf, 2004.

¹² Camille Latreille, *Les évêques émigrés et Louis XVIII*, « Revue d'Histoire de l'Eglise de France », 1911, t. 2, p. 162-174 et 257-270 (p. 264). Voir aussi Ernest Daudet, *Histoire de l'émigration pendant la Révolution française*, Paris, Librairie Vve Ch. Poussielgue, 1904-1907, 3 vol., et *L'Eglise et le Roi pendant l'émigration d'après des documents inédits*, « Le Correspondant », t. 219, 1905, p. 417-448.

¹³ Cf. Bernard de Brye, *La Révolution française et l'émigration de l'épiscopat gallican : historiographie d'une absence*, « Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine », 1993, p. 604-628 (ici p. 610-611). Pour une illustration des divisions de l'épiscopat face aux différents serments demandés aux ecclésiastiques par les autorités révolutionnaires entre 1790 et 1800, voir par exemple Trophime-Gérard de Lally-Tolendal, *Seconde lettre au rédacteur du Courier de Londres*, Londres, 1801, p. 56-61.

¹⁴ Gérard Pelletier, *Rome et la Révolution française. La théologie et la politique du Saint-Siège devant la Révolution française (1789-1799)*, Rome, Ecole française de Rome, 2004.

¹⁵ B. de Brye, *art. cit.*, p. 617-619.

¹⁶ *Ibidem*, p. 627.

révolutionnaire, Mercy a longtemps caressé l'espoir que son clergé serait l'un des premiers à rentrer en France du fait de la situation exceptionnelle de son diocèse que créaient les succès des armées vendéennes, puis la pacification obtenue par Charette. Sa correspondance le montre attentif à donner des consignes précises aux prêtres de son diocèse, car il pense qu'ils ne manqueront pas d'être sur le terrain avant lui et il est soucieux de leur ôter la possibilité d'empiéter sur sa juridiction épiscopale. C'est ainsi que le 12 juillet 1793, confiant dans les victoires que remportent les armées des coalisés et dans le développement de l'insurrection à l'ouest de la France, il indique à Paillou ce qu'il conviendra de faire relativement à la validité des mariages tout en souhaitant que les prêtres qui rentreraient avant lui ne fassent que le strict minimum en attendant son propre retour et les dispositions qu'il ne manquera pas de prendre en temps opportun. Le 5 décembre 1793, ce sont des instructions précises sur de nombreux sujets en vue de la restauration du culte dans son diocèse qu'il donne à Paillou, instructions qu'il renouvelle et développe dans la longue *Lettre pastorale* du 1er janvier 1794¹⁷. Mercy y précise l'attitude à adopter vis-à-vis des prêtres intrus, de leurs usurpations et souillures, et explicite ce qu'il convient de penser de la validité de certains de leurs actes ; il indique comment organiser le rétablissement du culte et régler l'exercice du ministère, prescrit des mesures réalistes et les précautions à prendre à l'égard de l'eucharistie, des pénitences, baptêmes, mariages, divorces, abdications, et il aborde les délicates questions de la réconciliation et des biens ecclésiastiques. Peu après, le 12 janvier, en l'informant de l'envoi de sa *Lettre pastorale*, Mercy souligne à Paillou qu'il se trouve en accord avec un assez grand nombre d'évêques, et que, bien sûr, si le pape se prononçait, il ne manquerait pas d'opérer les changements qu'il faudrait faire, mais qu'en attendant, il lui faut instruire ceux qu'il doit diriger, le troupeau dont il est le pasteur.

Mercy fait part tout au long de ses lettres de sa hantise de la division de l'Eglise gallicane, un sentiment qu'il partage avec la très grande majorité de ses collègues depuis la constitution civile du clergé. Il exprime ainsi le souhait que « l'Eglise de France ne rentrât pas partiellement » mais que tous reviennent ensemble et avec une règle que le pape aurait préparée (12 juillet 1793). Les circonstances empêchant la tenue d'un concile national, Mercy aurait voulu que Pie VI, éclairé sur la discipline et les mœurs des ecclésiastiques français, leur trace une règle de conduite qui aurait rendu leur marche uniforme (1er juin 1793). On sait que cette attente envers « le chef de l'Eglise », « le véritable centre de l'unité catholique », sera déçue, ce qu'il réalise au fur et à mesure que les mois passent et qu'il comprend que Rome ne forge pas sa politique à la seule lumière de la considération de l'Eglise de France et de la Révolution française. Il devra se contenter de savoir que sa conduite, à défaut d'être explicitement et formellement approuvée, n'était pas ouvertement désapprouvée par la curie ou le pape.

Quelles que soient les difficultés et les lenteurs des communications, Mercy aurait souhaité trouver plus de concertation et d'unité au sein de l'épiscopat, comme ce fut le cas en octobre 1790 avec l'*Exposition des principes sur la constitution du clergé* rédigée par l'archevêque d'Aix, Boisgelin, et approuvée par plus d'une centaine de prélats. C'est ainsi, en janvier 1793, qu'il regrette qu'un évêque aussi savant et respecté que l'évêque de Langres, La Luzerne, ait diffusé son opinion particulière en faveur du serment de liberté et d'égalité sans consulter plus largement ses collègues et en ignorant

¹⁷ *Lettre pastorale, instruction et mandement de Mgr l'évêque de Luçon à l'occasion du rétablissement de la religion catholique et de l'autorité du roi dans son diocèse, dans une partie de la France et l'espoir de cet heureux rétablissement dans tout l'empire français.*

les sentiments du pape. Mais c'est un véritable agacement qu'il exprime de manière récurrente envers l'évêque de La Rochelle, Coucy, qui est loin d'être un modéré et restera un ferme opposant à la pacification concordataire. Il lui reproche d'empiéter sur sa juridiction en divisant son clergé, après avoir semé le trouble dans le sien propre, et plus généralement dans le clergé réfugié en Espagne¹⁸, notamment à propos de la promesse de soumission aux lois de la République à laquelle Mercy était favorable et Coucy hostile¹⁹. Mercy déclare ainsi à Brumauld qu'il est « égaré par un faux zèle » pour avoir consulté Coucy à ce sujet²⁰. Déjà le 16 juillet 1796, Mercy avait fait part à Paillou de sa colère en apprenant que Brumauld consultait les évêques résidant à Londres sur cette question de la soumission, plutôt que de s'adresser à lui, Mercy, son évêque : « Je serais très fâché que les évêques qui sont à Londres donnassent pour règle une opinion qui serait contraire à la mienne ; je veux bien me rendre à l'avis commun, mais non à des opinions particulières ». Et, le 3 octobre 1795, il avait souligné à Paillou que chaque diocèse devait travailler pour lui-même, sans chercher à enlever des ressources aux autres diocèses, en visant notamment les entreprises de Coucy ; aussi demandait-il à Paillou de ne pas admettre d'étrangers au diocèse de Luçon dans ses projets de rétablissement du culte en Vendée. De même marque-t-il son opposition à l'idée d'envoyer en France des « commissaires apostoliques » pour pallier l'absence des évêques car ils ne manqueraient pas de se regarder rapidement comme indépendants des évêques ce qui consommerait la ruine définitive de l'Eglise gallicane²¹. Aussi, lorsqu'un curé du diocèse de Sens le consulte en 1795 sur la question de la promesse de soumission aux lois de la République prescrite aux ecclésiastiques pour exercer leur culte publiquement, Mercy répondit-il²² qu'il fallait attendre la décision du pape que les évêques avaient sollicité, ajoutant aussitôt qu'il craignait que Pie VI trouvât prudent de ne pas s'expliquer ou ne s'expliquât que trop tard, et que les évêques, dispersés, n'arrivassent pas à s'accorder pour parler d'une voix unanime²³. Mais Mercy prend soin de souligner à ce curé qu'il doit se conformer à l'avis de ses supérieurs, et que s'il accepte de lui faire part des principes qui l'ont conduit lui à accepter la soumission, consigne qu'il prend garde de ne prescrire qu'au clergé de son diocèse de Luçon, c'est uniquement parce qu'il connaît les difficultés actuelles à communiquer et donc à conserver les liens hiérarchiques nécessaires²⁴.

Eprouvé par les violentes polémiques qui ont entouré l'élaboration de la constitution civile du clergé et en ayant subi de plein fouet les conséquences, gardant en mémoire les disputes autour du jansénisme qui ont divisé le XVIIIe siècle français²⁵ et

¹⁸ Beaucoup de prêtres du diocèse de Luçon ont trouvé refuge en Espagne, parmi lesquels Paillou.

¹⁹ Cf. p. ex. lettre à Paillou du 28 juillet 1798.

²⁰ Lettre du 25 juillet 1798. Mais Brumauld, déporté en Guyane, ne prendra connaissance de cette lettre qu'en 1801.

²¹ Lettre du 22 juin 1797.

²² Lettre à un curé du diocèse de Sens, 22 août 1795.

²³ Dans une lettre à Paillou du 16 janvier 1796, Mercy déplore la division de l'épiscopat sur ce sujet, et incrimine « la politique humaine » qui a fait que, pire, certains ont changé d'avis une fois connue l'opposition de Louis XVIII : « On n'a pas voulu s'entendre parce qu'on s'est trop arrêté sur des considérations politiques ». Ce qui, de surcroît, aura eu comme conséquence néfaste d'augmenter la défiance des républicains français envers les ecclésiastiques.

²⁴ Mercy se défendra d'avoir prêché l'insubordination en se déclarant ainsi ouvertement pour la soumission l'été 1795 : voir sa lettre à Paillou du 30 janvier 1796 : « Je ne l'ai donnée pour règle à personne qu'à mes diocésains en conseillant aux autres de suivre la voix de leurs supérieurs ».

²⁵ Voir par exemple, Edmond Préclin, *Les jansénistes du XVIIIe siècle et la constitution civile du clergé. Le développement du richérisme. Sa propagation dans le bas-clergé. 1713-1791*, Paris, Gamber, 1928,

connaissant leur actualité internationale dans les terres italiennes où il a trouvé refuge²⁶, Mercy a une conscience aiguë de la nécessité de préserver sa juridiction épiscopale et de défendre l'ordre hiérarchique de l'Eglise gallicane. Aussi ne manque-t-il jamais de rappeler la doctrine et la discipline de celle-ci. C'est ainsi, par exemple, que dans sa *Lettre pastorale* du 1er juin 1794²⁷, comme dans sa *Lettre aux électeurs du département de la Vendée* du 6 février 1791²⁸, il rappelle le lien sacré qui l'unit à son diocèse et aux ouailles confiées, et qui lui confère une supériorité et une autorité sur ses curés sans lesquelles l'exercice de leur ministère ne saurait être valide. Mercy exhorte ses prêtres à la discipline : « toujours justiciables des évêques » qui sont « les chefs dans l'Eglise » et qui, réunis au pape, détiennent l'autorité suprême, les prêtres, qui sont « les coopérateurs des évêques [...] mais dans la mesure des pouvoirs qui leur sont départis par les évêques, dans les bornes de la mission qu'ils en reçoivent conformément aux règles établies dans l'Eglise, qu'elle seule a pu établir, qu'elle seule peut changer », ne peuvent jamais être les juges des évêques, sauf à éventuellement se pourvoir selon les moyens « déterminés par l'ordre de la hiérarchie et réglés par les canons ». S'il encourage les curés de son diocèse à se rassembler régulièrement pour se concerter sur les besoins des paroisses, il leur rappelle d'exclure les laïcs de ces assemblées et l'obligation de lui soumettre leurs réflexions. Mercy affirme ainsi ne rien faire pour son diocèse d'après son opinion particulière et prendre conseil de son clergé, mais ajoute aussitôt, en se référant à saint Cyprien :

Je vous dirai que cette règle de prudence n'est point pour moi une loi de nécessité et que je peux m'en affranchir dans les circonstances où ma propre conscience me suffit ; avec lui je vous dirai que la tradition successive de tous les temps et l'ordre de l'Eglise établissent que l'Eglise est fondée sur les évêques et que tous les actes qui s'y font sont gouvernés par eux. [...] Contre les ennemis de la hiérarchie [...] qui voudraient astreindre l'évêque à se conformer à l'avis de son presbytère [...] je dois enseigner que, s'il est de la prudence des évêques de consulter leurs prêtres et de chercher à s'éclairer de leurs lumières, ils ne sont point tenus à suivre leurs conseils, que leur autorité dans leur diocèse n'a jamais été soumise dans son exercice aux délibérations de leur presbytère, qu'ils sont, par les lois et par la discipline constante de l'Eglise, supérieurs, non seulement à chacun des prêtres, mais à leur presbytère entier²⁹.

On comprend la volonté constamment réaffirmée de l'évêque d'édicter des règles de conduite communes et uniformes³⁰. Il convient de restaurer la discipline sous son

et Timothy Tackett, *Priest and parish in 18th-century France. A social and political study of the curés in a diocese of Dauphiné, 1750-1791*, Princeton, Princeton University Press, 1977. Voir aussi Dale K. Van Kley, *Les origines religieuses de la Révolution française. De Calvin à la constitution civile, 1560-1791*, Paris, Seuil, 2002 ; Catherine Maire, *De la cause de Dieu à la cause de la nation. Le jansénisme au XVIIIe siècle*, Paris, Gallimard, 1998, et *L'Eglise dans l'Etat. Politique et religion dans la France des Lumières*, Paris, Gallimard, 2019.

²⁶ Voir James E. Bradley, Dale K. Van Kley (ed.), *Religion and politics in enlightenment Europe*, Notre Dame, University of Notre Dame Press, 2001, et Dale K. Van Kley, *From the catholic enlightenment to the Risorgimento : the exchange between Nicola Spedalieri and Pietro Tamburini, 1791-1797*, « Past and Present », 224-1, 2014, p. 109-162.

²⁷ *Lettre pastorale de M. l'évêque de Luçon à son clergé fidèle pour le disposer à reprendre avec fruit, après le schisme, les fonctions du saint ministère.*

²⁸ *Lettre de M. l'évêque de Luçon à MM. Les électeurs du département de la Vendée*, Paris, 1791, BnF 8° Ld4 3337.

²⁹ *Lettre pastorale...*, 1er juin 1794. Mercy garde particulièrement en mémoire l'article 14 du titre I de la constitution civile du clergé selon lequel un évêque ne pouvait faire des actes de juridiction qu'après en avoir délibéré avec son conseil épiscopal composé des vicaires supérieurs et directeurs de séminaires, et accessoirement les articles 22 et 24 du titre II.

³⁰ « C'est toujours un bien inappréciable que d'avoir une conduite uniforme », écrit-il le 15 avril 1794.

autorité que sapaient les conséquences de la dispersion de son clergé dans une émigration favorisant l'autonomie et les initiatives individuelles :

Il me revient de toute part que déjà les ecclésiastiques émigrés, déportés annoncent des prétentions effrayantes, des principes qui sont en opposition avec l'esprit d'unité et destructifs des règles de la hiérarchie. Tous ont détesté l'ensemble de la constitution civile du clergé, beaucoup en aiment certains détails, beaucoup voudront s'ériger en réformateurs et deviendront les censeurs de leurs maîtres³¹.

L'absence d'unité met en péril l'existence même de l'Eglise catholique³², et la racine du mal réside dans l'esprit d'insubordination qui a introduit le schisme : « nos malheurs sont nés de l'esprit d'insubordination »³³. Alors que tous auraient dû se satisfaire du rang occupé dans l'Eglise, certains parmi les prêtres réfractaires font preuve d'une indépendance mal venue, développent un « esprit réformateur », forment leur propre système, engendrent des discussions oiseuses : le « venin » d'une « fausse liberté » « enivre plusieurs têtes » rompant « les liens d'une juste et légitime subordination »³⁴ : aussi, au cours du mois de novembre 1792, Mercy demande-t-il avec insistance à Paillou d'organiser une hiérarchie parmi les prêtres de son diocèse réfugiés en Espagne³⁵.

Les détenteurs de la puissance temporelle

Cause de la révolution dans l'Eglise de France, l'insubordination est aussi vue par Mercy comme un frein à la restauration du culte en France, particulièrement à partir du moment où en 1795, tout en continuant de réaffirmer son autorité sur le clergé de son diocèse, il prend position en faveur de la soumission aux lois de la République³⁶. Mercy fonde classiquement sa réflexion sur l'argumentaire paulinien et la doctrine de l'Eglise gallicane telle qu'elle a pu être énoncée par Bossuet en l'adaptant à l'actualité politique³⁷. L'argument principal consistant à rappeler le constant enseignement de l'Eglise sur l'obéissance due aux puissances établies exerçant de facto l'autorité, il n'est pas inutile de revenir sur le vocabulaire utilisé par Mercy pour qualifier celles-ci et qui révèle ses adaptations à la conjoncture politique française³⁸ : reconnaître et qualifier ceux qui détenaient le

³¹ Lettre du 1er juin 1793.

³² « Votre plus grand ennemi, ce sont vos divisions. Si vous oubliez un instant que vous êtes tous membre d'un même corps et que vous vouliez tous prétendre aux mêmes fonctions, vous aurez bientôt détruit le corps et les membres », lettre du 22 décembre 1792.

³³ *Lettre aux prêtres présents dans le diocèse*, 21 juin 1797.

³⁴ Lettre du 27 novembre 1792.

³⁵ Cf. p. ex. lettres des 6 et 16 novembre 1792.

³⁶ Après avoir appris qu'on disait que beaucoup de prêtres rentraient en France, Mercy écrit à Paillou le 28 mars 1795 pour lui dire qu'il craint, s'ils sont trop nombreux, que cela soit nuisible à la cause, et il ajoute : « J'approuve ceux que leurs supérieurs appellent, je blâme l'empressement imprudent des autres ».

³⁷ Pour une bonne compréhension de la rupture opérée en 1789-1790, qui en redéfinissant la sphère du politique impose à l'Eglise gallicane de s'y redéployer, voir les fines analyses de Lucien Jaume : *Le religieux et le politique dans la Révolution française. L'idée de régénération*, Paris, P.U.F., 2015, et *L'éternel défi. L'Etat et les religions en France des origines à nos jours*, Paris, Tallandier, 2022.

³⁸ Dans *Contre-révolution, révolution et nation...*, Jean-Clément Martin a souligné l'importance de l'aspect conjoncturel de qui était inclus quand dans la contre-révolution, et l'intérêt de ces dénominations pour une définition dynamique de la contre-révolution et sa compréhension comme réceptacle des recalés de la modernisation politique en France. Sans doute serait-il intéressant d'étendre l'enquête à la manière dont les « contre-révolutionnaires » étiquettent ou dénomment de leur côté leurs adversaires, les « révolutionnaires » ou les détenteurs du pouvoir en France, et d'établir la chronologie de ces qualifications (qui par qui et quand).

pouvoir en France comme représentant la puissance établie sans préjudice de leur légitimité était un préalable à tout accommodement.

C'est à partir du 1er juin 1793 que l'on voit apparaître régulièrement dans la correspondance de Mercy le terme de « régicides » pour qualifier génériquement les révolutionnaires au pouvoir en France. Il est vrai que jusque-là ses préoccupations principales, telles qu'on peut les percevoir à travers ses lettres, ont été de régler les problèmes matériels créés par son départ de France et de rétablir des liens avec le clergé de son diocèse désorganisé et dispersé par l'émigration. Il utilise aussi parfois « jacobin » qu'il oppose à « royaliste », et plus rarement le terme « patriote » : les « patriotes » sont plutôt les révolutionnaires qui combattent aux frontières contre les Allemands, les Espagnols, les Sardes ; mais son diocèse de Luçon est soumis à la « tyrannie des patriotes »³⁹. Il emploie ce mot de régicide pour désigner les Français et les révolutionnaires jusqu'à la fin de l'été 1794⁴⁰.

Après la chute de Robespierre, un « parti moins cruel » que les Jacobins (14 octobre 1794) lui paraissant l'emporter, on le voit utiliser un vocabulaire plus neutre pour désigner les révolutionnaires : si les insurgés de l'ouest sont toujours les « braves catholiques royalistes de la Vendée », ce sont les « patriotes » qui remportent maintenant des succès en Hollande et en Espagne, et les « Français » qui se sont emparés de Figueras (8 janvier 1795). Réfugié à Ravenne, il craint l'irruption des « patriotes » et surtout des armées « françaises » (18 février 1795). Si en Vendée, à l'automne 1795, ce sont toujours les « patriotes » qui font la guerre à Charette (28 novembre 1795), le terme paraît surtout utilisé comme qualificatif pour désigner un adversaire dans le champ politique.

A partir du moment où il caresse l'espoir de voir le culte catholique se rétablir en France, Mercy ne parle plus que du « régime actuel », du « pouvoir qui gouverne », des « Conventionnels », de la « Convention », de la « République », des « autorités françaises », des « nouveaux maîtres »... Et quand il emploie « usurpateurs » ou « tyrans », ce sont plutôt des termes génériques pour qualifier ceux qui se sont emparés de la puissance et exercent leur domination dans l'exposé de la discussion paulinienne classique autour de la question de la soumission à l'ordre établi. Les révolutionnaires sont devenus « les républicains » – ce qui renvoie à une forme de gouvernement connue dans l'histoire et déjà voulue par Dieu –, « les Français républicains » ou « les Français » tout court. Ce sont ainsi « les républicains » ou « les Français républicains » qui sont défaits par les Autrichiens (16 janvier 1796), « les républicains » qui soumettent son diocèse (30 janvier 1796) ou la Vendée⁴¹, les « Français » qui menacent Ravenne et l'obligent à se réfugier en Vénétie⁴² ou qui signent l'armistice avec le Piémont après leurs victoires (14 mai 1796). De Venise, il écrit à Paillou le 16 juillet 1796, que « l'autorité des républicains » prévaut en France, « qu'elle seule gouverne l'Etat ». Et Mercy ne parlera plus que du pouvoir qui gouverne aujourd'hui la France, des Français et de la République française. Ainsi, dès le 10 décembre 1796, il écrit qu'il faut bien

³⁹ Lettre du 1er juin 1793.

⁴⁰ Dans toutes ses lettres de la période, à l'ouest, ce sont « les régicides » que combattent les « braves royalistes » (17 juin 1794) ou « la miraculeuse armée de la Vendée » (15 avril 1794), qualifiée tantôt de « royaliste » tantôt de « catholique ». Le 12 janvier 1794, Mercy se déclare accablé après avoir appris la reprise de Toulon « par les régicides ». Les offensives françaises dans le Piémont, dont il informe ses correspondants en mai et juin 1794, sont menées par « les régicides ». De même en Belgique où « l'acharnement des régicides est incroyable » (22 juillet 1794), ou encore au Brabant envahi par « les régicides », « ces anthropophages » (25 août 1794).

⁴¹ La Vendée « est presque toute soumise aux républicains », lettre du 14 mai 1796.

⁴² Lettre au cardinal Zelada de la fin mai 1796.

voir que la guerre n'est plus celle entre l'Europe et la Révolution, mais une guerre contre la France. L'existence et la pérennité de la République française dépendent maintenant du jugement de Dieu auquel il faut se soumettre, et la volonté de Dieu est pour lors manifestement en faveur de la République.

La soumission aux lois de la République

Mercy s'est opposé à la prestation du serment dit de liberté et d'égalité prescrit le 14 août 1792 à tous les Français percevant un traitement ou une pension de l'Etat. Pour lui, ce serment, qu'on ne peut pas séparer des circonstances l'accompagnant, compromettrait directement les intérêts de la religion catholique et les « droits de Dieu » et déniait la liberté de conscience⁴³ en exigeant une obéissance sans bornes : promettre de mourir pour la défense de la liberté et de l'égalité, c'était « promettre beaucoup plus qu'une soumission passive », c'était jurer de propager des principes contraires à la foi⁴⁴. Or, si la religion enseigne qu'il faut respecter toute autorité comme venant de Dieu, qu'il faut obéir aux dépositaires de la puissance qui gouverne la sphère temporelle, elle apprend aussi à mourir pour la foi. La distinction et l'indépendance des domaines temporel et spirituel continuent alors à fonder son opposition à la Révolution comme elles avaient commandé son opposition à la constitution civile du clergé.

En 1793, Mercy place toujours ses espoirs dans la contre-révolution, même s'il se rend déjà compte que son succès n'entraînerait pas un retour de l'« antique constitution » accordant une protection exclusive au catholicisme⁴⁵. Mais déjà il souligne que la vengeance du régicide n'appartient pas aux ecclésiastiques : ils peuvent solliciter le repentir des Français, mais la punition de ce crime, et de ceux qui en sont coupables, appartiendra directement à la justice divine⁴⁶. Si la distinction des deux domaines, temporel et spirituel, commence à jouer chez Mercy en faveur d'un détachement de la cause de l'Eglise de celle de la contre-révolution politique⁴⁷, pour l'heure, on retrouve sans surprise dans ses écrits la doctrine du droit divin des rois qui scellait l'alliance de la monarchie absolue avec l'Eglise gallicane, et dont Bossuet, régulièrement cité par Mercy, avait donné la formulation la plus achevée. Ainsi écrit-il qu'il faut « instruire les peuples de l'obéissance qu'ils doivent au roi » car « toute révolte est un crime et [...] c'est outrager Dieu lui-même que d'outrager son image, le roi dans une monarchie, tous ceux qui gouvernent légitimement dans les différents gouvernements »⁴⁸. Dans sa *Lettre pastorale, instruction et mandement...* du 1er janvier 1794, Mercy rappelle que, chaque

⁴³ Lettre du 27 novembre 1792.

⁴⁴ *Réflexions de monseigneur l'évêque de Luçon sur la dissertation de monseigneur l'évêque de Langres relative au serment de liberté et d'égalité* (janvier 1793).

⁴⁵ Voir sa lettre du 1er juin 1793. La suite de sa correspondance révèle qu'il prend acte du pluralisme religieux ainsi que de la neutralité de l'Etat en matière de religion.

⁴⁶ Lettre du 9 mars 1793. Cf. aussi lettre du 15 avril 1794 : « Nous devons être indifférents pour les choses de la terre et uniquement dévoués à celles du ciel ».

⁴⁷ Il écrit à Paillou le 1er juin 1793 : « Je crains que les évêques eux-mêmes ne conservent trop de penchant pour avoir part au gouvernement politique, qu'ils ne s'embarrassent dans les affaires du siècle aux dépens des intérêts de Jésus-Christ qui sont les seuls dont ils sont chargés ». Et sa Lettre pastorale du 1er juin 1794 rappelle au clergé de son diocèse qu'il ne faudra pas regretter les pertes temporelles si la victoire est remportée pour la doctrine de l'Eglise et la défense de la foi.

⁴⁸ Lettre du 5 décembre 1793. Le dernier membre de cette phrase préserve l'avenir : sur les potentialités subversives du système de légitimation de l'absolutisme, cf. Yann Fauchois, *L'absolutisme : un colosse aux pieds d'argile*, in André Burguière, Joseph Goy, Marie-Jeanne Tits-Dieuaide (dir.), *L'histoire grande ouverte. Hommages à Emmanuel Le Roy Ladurie*, Paris, Fayard, 1997, p. 139-146.

coup porté contre la religion représentant un pas de plus vers la destruction des empires, ceux qui ont soulevé les hommes contre le ciel n'ont eu aucun mal à les soulever contre son image, le roi, au nom de « l'idole du jour », la liberté. Il y énumère longuement les crimes de la Révolution – du régicide à la désolation de l'économie, des attaques contre le clergé à la généralisation de la crainte –, crimes qui cependant « ne sont pas les crimes de la nation : ce sont les crimes des factieux qui se font un titre des droits qu'ils supposent à un peuple pour lui faire partager la honte de ses attentats » et qui « se flattent de l'impunité en s'efforçant de persuader que toute la France est leur complice ». Se référant toujours à Bossuet, il rappelle que toute révolte est un crime que l'abus d'autorité ne justifie pas et que seul Dieu a le droit de demander des comptes aux rois, mais aussi que ces derniers doivent reconnaître l'indépendance de l'Eglise dans le domaine spirituel.

Mercy n'était informé des événements se déroulant en France qu'avec décalage et souvent avec incertitude. Il a cependant rapidement perçu que, même s'ils n'étaient pas sans ambivalence, les changements intervenus en 1795 auraient des suites durables auxquelles il fallait s'adapter. Les républicains, quelles que soient leurs difficultés, lui semblent fermement installés au pouvoir⁴⁹. L'évolution de la conjoncture politique en France mais aussi celle du contexte international et la découverte de la politique pontificale amènent donc Mercy à reconsidérer les choses. C'est ainsi que l'évêque royaliste devient toujours plus évêque et de moins en moins royaliste en tant que personnage public lorsqu'il comprend que si l'opinion publique française est lasse du régime révolutionnaire et se manifeste en faveur du retour du culte catholique, elle ne souhaite pas pour autant le retour de l'Ancien Régime ni celui de la monarchie absolue. Au printemps 1795, il exprime sa préoccupation de voir le rétablissement du culte catholique précéder la restauration de la royauté : « On dit aussi qu'on veut un roi, mais le retour sur ce point n'est pas, malheureusement, aussi sûr que sur la religion et il serait possible que la religion reprît ses droits sans que le trône reprît les siens »⁵⁰. Une « cruelle incertitude » souligne-t-il, qui ne va pas manquer de créer de l'embarras : « Tout serait facile si l'autorité du roi renaissait en France en même temps que l'autorité de la religion ; mais si la religion précède, comme, de fait, elle précède aujourd'hui, tout deviendra nécessairement très difficile »⁵¹. Une tendance que Mercy sent se renforcer au fur et à mesure que les semaines et les mois passent et dont il va falloir assumer les conséquences.

⁴⁹ Rappelons que la Prusse, reconnaissant la République française, signe la paix en avril 1795, tandis qu'à l'intérieur, à l'ouest, des accords sont conclus avec Charrette en février, avec les chouans en avril, puis avec Stofflet en mai.

⁵⁰ Lettre du 28 mars 1795. J'exclus du corpus la lettre datée du 9 avril 1795 dans le volume de la correspondance de Mercy car cette datation me paraît problématique : si en effet certains éléments pourraient peut-être se référer aux pourparlers précédant la signature du traité de Bâle ou à l'accord conclu avec Charrette à la fin du mois de février, d'une part l'objet principal de cette lettre concerne une question que Mercy n'abordera qu'à partir de l'automne 1795 – celle de l'universalité de la souveraineté du peuple français – et d'autre part il qualifie le comte de Provence de roi de France ou l'appelle Louis XVIII, ce qu'il ne fera bien sûr qu'après avoir appris la mort de Louis XVII.

⁵¹ Dans cette même lettre du 28 mars 1795, Mercy écrit que les premiers chrétiens obéissaient « indifféremment » aux tyrans ou aux usurpateurs tant qu'on ne leur commandait rien de contraire à la loi divine, et ils ne s'érigeaient pas en juges de la légitimité de leurs titres à gouverner : « Je crois qu'on peut et qu'on doit obéir à l'autorité qui existe et qui gouverne et qu'il n'est pas permis de pousser à la révolte ». Mais, précise-t-il, cette obéissance doit rester passive « aussi longtemps qu'un gouvernement bien établi, bien reconnu, n'aura pas dissous la fidélité que nous devons à notre souverain [...] Nous ne pouvons plus obéir à notre roi puisqu'il ne peut plus commander, mais en obéissant passivement aux usurpateurs nous devons au fond du cœur garder notre soumission au monarque légitime et dans la disposition de voler à ses pieds quand il pourra recevoir nos hommages ».

Comme il l'écrit à Paillou le 25 juin 1795, la liberté de culte précédera le retour de la monarchie et les prêtres devront vivre sous l'empire de la « prétendue république ». C'est maintenant à Dieu qu'il appartiendra de relever le trône de Saint Louis, écrit-il aux prêtres de son diocèse le même jour.

C'est dans ce contexte que Mercy prend connaissance du décret du 21 février 1795, lequel établit la liberté de culte, puis surtout du décret du 30 mai qui permet aux ministres du culte d'utiliser les édifices religieux qui n'ont pas été vendus en faisant une promesse de soumission aux lois de la République devant les municipalités. Dès ce même 25 juin, il écrit à Paillou que ce décret lui paraît plus favorable que dangereux, et que, même si ce n'est certes pas ce qu'il prévoyait, permettre la soumission demandée ne lui paraît pas problématique, la liberté de culte accordée lui semblant entraîner la liberté de conscience, la soumission ne concerne que le domaine temporel. Il rédige le même jour une lettre destinée aux prêtres de son diocèse auxquels il recommande de faire preuve d'une prudence « évangélique » afin de ne pas alimenter la haine des ennemis de la religion. Une prudence d'autant plus de mise que la législation répressive à l'encontre des émigrés et des prêtres réfractaires n'est pas abolie. Mercy, sachant que le pouvoir révolutionnaire n'est pas avare en revirements, ne presse pas son clergé à se précipiter en France où il risquerait de s'exposer à une nouvelle persécution. S'il est favorable à la prestation de cette déclaration de soumission aux lois de la République, Mercy ne pense cependant pas qu'exercer publiquement le culte vaille de tout accepter à tout prix. C'est qu'il a pris acte non seulement du mouvement de privatisation du religieux qui renvoie la foi au domaine de la conscience individuelle, mais aussi, sans forcément s'en féliciter, du fait que le catholicisme n'est plus la religion publique de l'Etat, d'un Etat qui admet toutes les religions sans en reconnaître aucune ; une relégation de la religion dans la sphère privée qui a été accentuée par la nécessaire pratique clandestine engendrée par la récente persécution mais qui a eu l'avantage de préserver relativement le clergé réfractaire des effets les plus violents de la déchristianisation en le rendant moins visible et plus aguerri que son concurrent constitutionnel. La soumission, rappelle-t-il, n'est exigée que pour les prêtres qui voudraient exercer publiquement dans les églises accordées qu'ils devront de plus partager avec les schismatiques du clergé ex-constitutionnel, « or, je préférerais [...] qu'on se contentât d'exercer le ministère d'assemblées de fidèles dans des maisons particulières... »⁵². Mieux vaut, autant que possible, se dispenser d'accepter les églises restituées par le gouvernement « parce que nécessairement on se met dans la sujétion du gouvernement et qu'on s'expose à son espionnage »⁵³. En cela Mercy a bien entendu les rapporteurs des décrets du 21 février et du 30 mai, Boissy d'Anglas et Lanjuinais, pour lesquels il s'agissait aussi avec ces mesures de surveiller ce qu'on ne pouvait empêcher, les rassemblements dans des lieux publics étant plus visibles que chez des particuliers. Et Mercy de dispenser ce conseil : « La prudence veut [...] qu'on ne manifeste pas trop haut ses dispositions intérieures »⁵⁴. Dans son esprit, la soumission n'est pas non plus un vœu pour la durée de la République ; il ne faut pas exclure les moyens légitimes que la providence pourrait fournir pour le retour de l'ordre ancien⁵⁵ :

⁵² Lettre à Paillou du 25 juillet 1795. Il écrit de même le 22 août 1795 à un curé du diocèse de Sens qui le consulte sur la soumission : « Je suis d'avis que ceux qui sont en France doivent, s'ils le peuvent, préférer d'exercer le culte secrètement dans les maisons particulières plutôt que d'accepter les églises publiques qu'on leur offre à des conditions toujours gênantes, peut-être périlleuses ».

⁵³ Lettre du 25 juillet 1795.

⁵⁴ *Ibidem*.

⁵⁵ Parmi ces moyens, l'espoir de gagner les élections.

Il ne s'agit d'aucun serment, il ne s'agit point de donner son consentement à la République et une acceptation de cette forme de gouvernement : ce n'est que la promesse de ne pas troubler l'ordre public et d'obéir à l'autorité qui, par le fait, prévaut. [...] Je n'ai jamais vu l'Eglise s'ériger en juge des droits des souverains ni entreprendre de décider la légitimité de leurs titres.

Il faut noter que de ce point de vue son interprétation était en accord avec l'intention du législateur. En effet, lors de la discussion à la Convention de l'article 5 du décret du 30 mai 1795⁵⁶, Génissieux voulut faire enlever l'expression « dans lesdits édifices », ce qui changeait entièrement l'esprit de la loi. Cambacérès fit repousser cet amendement en déclarant : « L'autorité publique n'a rien à voir chez un homme lorsqu'il ne trouble pas l'ordre public »⁵⁷.

Dans sa lettre du 22 août 1795 au curé de Sens, Mercy présente longuement son argumentaire⁵⁸. Il lui réexpose la doctrine paulinienne, agrémentée de références à Bossuet, Fleury, saint Ambroise, selon laquelle résister à la puissance qui règne sur terre, c'est résister au dessein divin, quelle que soit cette puissance ; voilà pourquoi on se soumet à la nécessité, « on se résigne à la volonté de Dieu » :

Voilà où nous apprenons comment en conservant notre attachement à notre légitime souverain chassé de son trône, nous pouvons obéir aux tyrans meurtriers de deux de ses prédécesseurs qui ont usurpé son autorité.

Il lui rappelle que le premier devoir des ecclésiastiques est la défense de la religion⁵⁹ et que du reste si l'on veut bien servir le roi, il faut lui donner la religion comme principal appui. Mais Mercy donne aussi des arguments qui tiennent compte de la nouvelle réalité politique : le régime qu'établit la Convention a pour base une « prétendue » constitution, laquelle garantit la liberté des cultes et donc par conséquent la liberté des opinions religieuses, la liberté de conscience. Puisque le nouveau gouvernement de la France a affirmé ne reconnaître aucune religion, la soumission qu'il réclame ne peut être relative qu'à des objets purement temporels. Ce dont les ecclésiastiques peuvent bien s'arranger. Certes, la Révolution et de nombreuses lois ont privé l'Eglise catholique de sa prééminence et de bien des droits qui étaient les siens, mais ils étaient extérieurs à la religion, en rien essentiels. On peut donc les sacrifier sans regret, par respect pour l'autorité, par amour de la tranquillité publique et parce qu'on cède à une force à laquelle il n'est plus possible de résister. « Je ne dis pas pour cela que nous devrions tenir pour indifférents les droits légitimes de notre souverain, ni nous tenir quittes du serment de fidélité qui nous lie à lui [...] mais en attendant qu'il plaise à Dieu de le rétablir [...] nous devons être soumis aux tyrans et favoriser néanmoins tous les moyens de retour à l'autorité légitime en secondant les événements qu'il plaira à la divine providence de faire naître »⁶⁰. Il n'y a pas de moyen plus utile de servir le roi,

⁵⁶ « Nul ne pourra remplir le ministère d'aucun culte dans lesdits édifices, à moins qu'il ne se soit fait décréter acte, devant la municipalité du lieu où il voudra exercer, de sa soumission aux lois de la République. »

⁵⁷ *Réimpression de l'ancien Moniteur*, Paris, Plon, 1847, t. 24, p. 592.

⁵⁸ Il enverra aussi à Paillou, le 28 août 1795, une copie de cette lettre après avoir appris l'échec de l'expédition de Quiberon et l'exécution de l'évêque de Dol.

⁵⁹ « Je crains que ceux qui refusent la soumission ne fassent entrer trop de politique [...] dans leur détermination » et s'occupent plus de gagner la faveur du prince ou de l'intérêt du trône « que du véritable bien de la religion ; je crois qu'ils servent mal l'un et l'autre ».

⁶⁰ Lettre du 25 juillet 1795.

affirme Mercy à ses correspondants, que d'obéir aux tyrans : il faut gagner l'opinion en faisant preuve de modération, ne pas se rendre suspect afin de pouvoir nourrir de bonnes dispositions dans le cœur des Français. Ce n'est pas « en se déclarant imprudemment contre le gouvernement actuel » qui rend sa liberté au culte, ni en réclamant leurs richesses perdues que les ecclésiastiques gagneront la confiance du peuple : « C'est l'opinion publique égarée par l'esprit d'impiété qui a renversé, qui a ensanglanté le trône ; ce sera l'opinion publique éclairée par la religion qui le rétablira »⁶¹.

Si en 1795, Mercy prône la soumission aux lois de la République au clergé de son diocèse, c'est parce qu'il est un évêque fidèle à sa religion et un ferme défenseur des intérêts de son Eglise. Mais il reste un royaliste loyal ; il n'est pas devenu le partisan de la Révolution que certains l'accuseront d'être quelques années plus tard, même s'il s'est déjà opposé à différentes reprises à plusieurs de ses confrères plus extrémistes ou plus « politiques » pour reprendre son langage. L'évêque de la Vendée n'est pas un « ultra » contre-révolutionnaire, dans la mesure où comme bien d'autres il lui a fallu bon gré mal gré intégrer les bouleversements du monde où il vivait. On le voit ainsi raisonner en développant les conséquences de la logique mise en œuvre par ses adversaires, en se basant sur les nouveaux principes qu'ils ont établis et qui régissent maintenant la vie des Français et leur politique. Et ces principes, il n'hésite pas à les retourner contre leurs auteurs, l'accusation d'infidélité des révolutionnaires à leurs propres principes étant déjà rapidement devenue un argument de l'opposition à la Révolution dès l'Assemblée constituante⁶². C'est ainsi que, sans gaîté de cœur⁶³, Mercy admet ce principe fondamental de 1789, ce droit de l'homme qu'est la liberté des opinions y compris religieuses, et que la religion catholique n'est plus en France la religion de l'Etat. Sans doute politique et religion sont-elles encore intimement liées chez l'évêque mais leur dissociation est à l'œuvre avec toutes les conséquences que cette différenciation aura pour la cause du roi. Le 3 mai 1796, Mercy répond à Louis XVIII, qui souhaitait former un conseil épiscopal destiné à « déterminer et fixer l'opinion commune du clergé de France » pour travailler à la restauration des autels et du trône⁶⁴, que certes il ne sépare pas les intérêts de son souverain légitime de ceux de la religion, mais aussi que « les droits du trône n'ont été méconnus et violés, que parce que ceux de Dieu ont été oubliés et méprisés ; c'est à mesure que la religion reprendra ses droits, que le trône recouvrera les siens »⁶⁵, une préséance qui n'est pas sans poser problème à Louis XVIII et ses plus proches partisans.

Mais les 28-29 septembre 1795, la Convention ferme elle-même la fenêtre qu'elle avait ouverte au printemps en prescrivant aux ecclésiastiques le serment suivant : « Je reconnais que l'universalité des citoyens français est le souverain, et je promets soumission et obéissance aux lois de la République ». Mercy ne peut pas accepter que l'on souscrive à ce nouveau serment qui clôt le débat ouvert par le décret du 30 mai :

Par là se trouve terminée la dispute qui divisait le clergé catholique de France, car tout le monde doit convenir que cette nouvelle déclaration est impossible à faire puisqu'elle consacrerait le principe de la Révolution et légitimerait tout ce qui s'en est ensuivi⁶⁶.

⁶¹ Lettre du 22 août 1795.

⁶² Cf. p. ex. Yann Fauchois, *La difficulté d'être libre. Les droits de l'homme, l'Eglise catholique et l'Assemblée constituante, 1789-1791*, « Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine », 2001, vol. 48, p. 71-101.

⁶³ Et bien entendu à condition de séparer l'opinion appartenant au for privé de l'homme des devoirs qui incombent à un individu du fait de son rôle social.

⁶⁴ Archives des Affaires Etrangères, Mémoires et Documents, France, Fonds Bourbon, vol. 589, f. 101.

⁶⁵ *Ibidem*, f. 128-129.

⁶⁶ Lettre du 14 novembre 1795.

L'opposition de Mercy à cette nouvelle déclaration est toute politique, mais elle est aussi dans la lignée des arguments qu'il avait professés en faveur de la première déclaration comme on peut le voir dans les raisons qu'il donne dans un texte de décembre 1795⁶⁷ et dans deux lettres à Paillou⁶⁸.

La constitution de la République française reposant sur les droits de l'homme, elle reconnaît la liberté d'opinion et le droit de la manifester pourvu que l'ordre public ne soit pas troublé. En raisonnant suivant ces principes, ce qui n'implique pas les avouer, les prêtres, qui sont des citoyens comme les autres, possèdent donc ces droits : on peut par conséquent leur commander l'obéissance mais non leur prescrire ce qu'ils doivent penser, c'est-à-dire ici reconnaître l'universalité des citoyens français comme le souverain. Car cela reviendrait à consacrer les principes de la Révolution dont on doit souffrir les effets sans en accepter les causes ou légitimer ses forfaits. « Non contents de l'aveu que nous faisons du fait et par suite duquel nous ne leur refusons pas la soumission, ils veulent nous contraindre à convenir du droit », écrit-il à Paillou le 30 janvier 1796⁶⁹. La religion catholique interdit de juger des droits des souverains et « ordonne d'obéir à ceux qui président à la chose publique sans nous enquérir de leurs titres » mais « nous ne pouvons convenir que l'horrible révolution que vous avez opérée soit l'effet d'un pouvoir qui vous appartient à titre de justice, que tout ce que vous avez fait soit légitime »⁷⁰.

Mais Mercy s'oppose aussi au décret de la Convention parce qu'il est inspiré par « l'esprit de schisme »⁷¹, parce qu'il est destructeur de « notre sainte hiérarchie »⁷². Il vise particulièrement l'article qui menace de prison les prêtres qui diffuseraient des écrits d'ecclésiastiques non résidant dans la République française. Il s'agit là clairement et typiquement pour Mercy d'une entreprise de la puissance temporelle contre la puissance spirituelle : il s'agit d'« anéantir le gouvernement de l'Eglise »⁷³, de détruire sa discipline, en voulant couper la relation des évêques, que l'on sait émigrés, avec leurs coopérateurs et leurs fidèles, de couper le lien des fidèles avec leurs guides, de couper le lien avec le pape, comme on a déjà voulu le faire avec la constitution civile du clergé. A ce prix, il n'y a aucun regret à avoir des églises offertes ; mieux vaut imiter les temps apostoliques et exercer le culte en privé.

Le 16 juillet 1796, Mercy écrit de son refuge vénitien une importante lettre à Paillou. S'y sentent le découragement de l'aristocrate royaliste et le désabusement d'un prélat gallican conscient de ses responsabilités. Mercy sait qu'un évêque ne peut pas régler sa conduite selon ses désirs. Le cours pris par les événements ne lui paraît offrir d'autre choix que celui de se soumettre tout en conservant son cœur à son roi. Les curés, qui en Vendée ont prêché la soumission aux vainqueurs quand il n'y avait plus d'espoir, ont fait leur devoir. La résistance sans profit est inutile, et s'il faut éclairer le peuple sur l'obligation d'être fidèle au souverain légitime et défendre sa cause aussi longtemps qu'il est possible, il faut aussi l'instruire que c'est un devoir de céder à la nécessité, qu'il n'y a que folie à vouloir résister sans espoir à la force. On doit résister quand le

⁶⁷ *Réflexions pour servir de suite à celles que j'avais proposées sur la première soumission exigée des ministres du culte par la Convention nationale de France en garantissant le libre exercice de la religion.*

⁶⁸ Lettres des 16 et 30 janvier 1796.

⁶⁹ « Jusqu'à présent, le droit est d'un côté et le pouvoir de l'autre ; nous pouvons, nous devons garder fidélité à qui appartient le droit et nous soumettre à qui possède le pouvoir ».

⁷⁰ *Réflexions pour servir de suite..., op. cit.*

⁷¹ *Ibidem.*

⁷² Lettre du 30 juillet 1796.

⁷³ *Réflexions pour servir de suite..., op. cit.*

souverain légitime peut encore défendre ses droits ; et si le parti du roi pouvait encore résister, la soumission serait coupable. Mais quand il n'y a plus de moyens pour résister et défendre le souverain opprimé, alors on doit se soumettre à ceux qui exercent réellement le pouvoir, qu'ils soient ou non des usurpateurs. Dans cette lettre, Mercy revient sur la question plus générale de la soumission en marquant sa réprobation et ses regrets envers les derniers décrets pris par la Convention à l'automne 1795. Pourquoi les Conventionnels ont-ils voulu imposer aux ministres de la religion des mesures contraires à la religion « puisque toute religion leur est égale, qu'ils n'en connaissent aucune et qu'ils disent que chacun doit être libre à cet égard ? S'ils veulent véritablement la paix, qu'ils ne commencent pas à violer le premier droit de l'homme qu'ils ont reconnu et consacré... ». Qu'importe aux « tyrans » « ce que nous pensons du principe de leur autorité, puisque nous promettons de nous y soumettre ? [...] Si on nous disait : avouez aujourd'hui, en France, par le fait, que le peuple français est souverain, nous en conviendrions puisque le fait est notoire ; mais on veut que nous convenions qu'il a eu le droit de se ressaisir de la souveraineté, ce qui est la même chose de dire qu'il a eu le droit de se révolter contre son roi et de l'immoler »⁷⁴. Mercy applique à différentes reprises le même raisonnement sur les biens ecclésiastiques nationalisés, confisqués et vendus : il ne faut pas les réclamer dit-il, mais on ne peut pas avouer qu'il n'y a pas eu d'injustice. Et si les révolutionnaires qui détiennent l'autorité en France respectaient ces principes et celui de liberté dont ils se réclament, « ils obtiendraient tout ce qui leur importe d'avoir et nous conserverions ce qui nous est essentiel »⁷⁵. Et Mercy ajoute immédiatement cette précision qui révèle les divisions qui traversent l'émigration : « Mais ils ne sont si difficiles et si exigeants que parce qu'il y en a qui leur refusent tout, il y en a qui anathémisent toute espèce de soumission et qui n'ont dans la bouche que la loi de la révolte et de la vengeance. Ce n'est pas là l'esprit ni le langage de la religion »⁷⁶. Non seulement le pape n'a pas condamné la soumission, mais comme le reste de l'Europe, il a reconnu la République française et traité avec : « N'est-ce pas assez prouver aux Français eux-mêmes la nécessité de se soumettre et comment, dans cette nécessité, pourrait-on leur faire un crime de cette soumission ? »⁷⁷ écrit-il ainsi en commentant à Paillou les accords de Bologne entre Bonaparte et Pie VI et en soulignant au passage la correction des soldats français envers les ecclésiastiques et les émigrés.

La religion ne pourra jamais avouer que la révolte a été légitime ni consacrer tous les crimes qui en ont été la suite, mais elle prêchera l'obéissance au nouveau gouvernement qui en aura été la conséquence ; dans son établissement, elle verra un terrible jugement de Dieu, mais elle fera adorer ses décrets [...]»⁷⁸.

Les émigrés à qui ce nouveau gouvernement répugne sont bien libres de ne pas revenir en France, mais, avertit-il, s'ils veulent retourner dans leur patrie, il est indispensable d'en respecter les lois.

Pour Mercy, la cause de la monarchie et celle de l'Eglise sont définitivement disjointes dès 1796. Le « premier devoir », « la plus essentielle » des « obligations » des ecclésiastiques, quels que soient leurs opinions politiques ou leurs sentiments privés, est

⁷⁴ Lettre du 16 juillet 1796.

⁷⁵ *Ibidem*.

⁷⁶ *Ibidem*.

⁷⁷ Lettre du 30 juillet 1796.

⁷⁸ *Ibidem*.

de tout faire pour la restauration du culte catholique en France et le rétablissement de son Eglise⁷⁹. Le retour du roi n'est pas du ressort de l'Eglise ni de ses membres, quand celui du clergé dépend de la bonne volonté des évêques et du pape :

[...] il en sera du temporel ce qui plaira à Dieu ; nous avons gagné l'essentiel si nous sauvons le spirituel [...]. Quant à nous, sans jamais cesser de faire des vœux pour notre monarque, ce que nous devons désirer par-dessus tout, c'est que le règne de Jésus Christ soit rétabli en France et que la liberté de notre saint ministère nous soit rendue⁸⁰.

Pas besoin d'attendre, écrit-il à Paillou, « que la crise soit entièrement finie » pour rentrer en France ; il suffirait que la législation répressive envers les ecclésiastiques soit abrogée, mais il ne faudrait pas que les curés rentrassent sans leurs évêques à qui appartient le « troupeau » :

Ceux-là se trompent donc qui croient que nous devons penser qu'à rentrer en France que lorsque nous y verrons notre roi légitime rétabli sur son trône. Certes, ce rétablissement nous ne cesserons de le désirer et de le demander au ciel. Mais ce ne sera pas de ces événements que nous ferons dépendre notre conduite sous les rapports religieux. De quelque manière que la liberté de notre ministère nous soit rendue, nous nous y livrerons⁸¹.

Quand la paix régnera entre la France et l'Europe, cela entraînera la stabilité du gouvernement français et « quel qu'il soit il voudra la religion pour appui »⁸². Même si la guerre devait durer, ni l'instabilité de la forme du gouvernement ni son origine due « au plus grand des crimes » ne devraient empêcher le clergé de rentrer en France, d'autant plus, souligne-t-il, que la guerre actuelle ne se fait pas pour la défense des droits légitimes du roi mais pour la défense des intérêts particuliers des belligérants⁸³. Une fois la République française « reconnue par tout le monde, ce sera une nécessité et un devoir de s'y soumettre »⁸⁴.

Victime immédiate de la politique révolutionnaire, la Terreur n'est pas pour Mercy, à la différence d'un Joseph de Maistre, une conséquence nécessaire du principe révolutionnaire. Si pour cet homme d'église les Français sont bien des instruments aux mains de la Providence, ils ne sont cependant pas tous coupables. Sa théologie lui permet de penser non seulement l'autonomie du politique mise en exergue par la Révolution, mais encore de comprendre, au-delà de la distinction du temporel et du spirituel, la différenciation des champs public et privé et leur institutionnalisation à l'œuvre dans ce moment révolutionnaire.

Ce n'est plus que de Dieu que nous pouvons espérer un miracle en faveur de Louis XVIII. Nous devons le demander, mais sans nous flatter de l'obtenir [...] Ce n'est pas de notre

⁷⁹ « J'espère tout pour le retour de la religion en France, mais il s'en faut que j'espère autant pour le rétablissement de notre monarchie et surtout de notre malheureux monarque, car il n'est pas dit que le sort de l'un dépend essentiellement du sort de l'autre », lettre du 20 février 1797.

⁸⁰ Lettre du 13 août 1796.

⁸¹ Lettre du 20 février 1797. Déjà, il écrivait le 30 juillet 1796 : « Il y aurait donc tout à gagner pour le nouveau gouvernement français de laisser aux ministres de la religion catholique la véritable liberté qui leur appartient et que leur propre constitution leur garantit : ce serait sans contredit le moyen le plus sûr d'affermir cette constitution ».

⁸² Lettre du 7 mars 1797.

⁸³ *Ibidem*.

⁸⁴ Lettre du 30 juillet 1796.

faute s'il ne règne plus : nos cœurs lui restent, mais notre obéissance est due aux usurpateurs de son autorité parce que, de fait, ils la possèdent⁸⁵.

Le temps de l'exil pouvait toucher à sa fin. Encore quelques années de patience, et aux Français las de la Révolution sans pour autant croire que la monarchie puisse remplacer avantageusement la République, Bonaparte donnera un gouvernement également ennemi de l'Ancien Régime et de la Terreur suffisamment fort pour pratiquer une politique modérée⁸⁶ à laquelle l'Eglise catholique et son clergé exilé pourront se rallier à un coût acceptable mais qui scellera la fin de l'Eglise gallicane.

COUNTER-REVOLUTION TO THE TEST OF RELIGION:
THE EXAMPLE OF THE MONSEIGNEUR OF MERCY
(Summary)

Keywords: Old Regime, revolution, exile, counter-revolution, Terror, Catholic Church.

Tocqueville wrote in a chapter fragment on the Directory that “the punishment of exile” taught nothing. The topic of emigrants who neither learnt nor forgot anything, assimilated to counter-revolution, fuelled the national French imagination and the historiographical memory of the Revolution. However, by integrating counter-revolution into the revolutionary process and ascribing their entire importance to individual strategies and practices and the reconstruction of factual events, the works penned by Jean-Clément Martin have shown that counter-revolution was far from representing a rigid formation diabolised by its adversaries. Such an example is the Bishop of Luçon, the Monseigneur of Mercy.

An immediate victim of the revolutionary policy, the Terror is not for Mercy (as it was for Joseph de Maistre), a necessary consequence of the revolutionary principle. Whereas, for this man of the Church, the French are mere instruments in the hands of Divine Providence, not all of them are to be blamed, according to him. His theology allows him to not only discuss the political autonomy highlighted by the Revolution but also understand – beyond the distinction between the temporal and the spiritual – the differentiation of the public and private fields and their institutionalisation during the Revolution. The period of exile could approach the end. After a few more years of patiently waiting, to the French weary of the Revolution (not enough, though, to believe that Monarchy could advantageously replace the Republic), Bonaparte gave a government equally against the Old Regime and the Terror to practice a moderate policy to which the Catholic Church and its exiled clergy could rally at an acceptable cost, though bringing an end to the Gallican Church.

⁸⁵ Lettre du 7 mars 1797.

⁸⁶ Patrice Gueniffey, *Bonaparte*, Paris, Gallimard, 2013.

JEAN-CHARLES GESLOT*

RÉPONDRE À UNE PASSION FRANÇAISE ? OFFRE ET LECTURE D'OUVRAGES HISTORIQUES DANS LES BIBLIOTHÈQUES POPULAIRES (1860-1914)

L'histoire est souvent considérée comme « une passion française ». C'est en tout cas ainsi que Philippe Joutard présentait la question en 1993¹, et bien des enquêtes et indicateurs statistiques sont, depuis, venus confirmer cette tendance de fond de la culture nationale. Un sondage réalisé en février 2019 par Harris Interactive pour le magazine *Historia* révèle ainsi que les trois quarts des près de 3.000 personnes interrogées s'intéressent à l'histoire de France, et la même proportion à celle du monde. La lecture d'ouvrages liés à cette discipline, qu'il s'agisse de romans, de bandes-dessinées, de biographies ou d'essais, concerne, en fonction des genres, 54 à 60% de la population : c'est une proportion plus faible que pour la pratique du tourisme historique ou le visionnage de fictions et de documentaires, mais encore supérieure à la consultation de l'offre d'histoire sur Internet ou bien à la pratique de jeux vidéo historiques – et ce même chez les jeunes².

Que la lecture soit une pratique privilégiée chez celles et ceux qui aiment à se passionner pour le passé, le fait n'est pas nouveau. Jusqu'à l'essor des médias audiovisuels, elle a en effet constitué l'un des seuls moyens, pour le public, de cultiver son goût de l'histoire, que l'on parle du « public cultivé » ou bien du « grand public ». En la matière, le XIXe siècle, époque de démocratisation de l'accès à la lecture, représente une étape essentielle, celle où le livre d'histoire a pu, comme le livre en général, devenir accessible à l'ensemble de la population. La baisse continue du prix de l'imprimé en a été un facteur majeur³. L'autre raison tient à la multiplication des lieux d'accès au livre pour le plus grand nombre, avec la multiplication des librairies mais aussi et surtout de ces lieux d'accès plus ou moins gratuit à l'imprimé, à savoir les bibliothèques scolaires⁴ et populaires⁵ dont la naissance et l'essor datent des années 1860. Dans ces premiers

* Maître de conférences HDR en Histoire contemporaine à l'UVSQ/Université Paris-Saclay (CHCSC) ; e-mail : jean-charles.geslot@uvsq.fr.

¹ P. Joutard, *Une passion française : l'histoire*, dans A. Burguière et J. Revel (dir.), *Histoire de France. Les Formes de la culture*, vol. 3, Paris, Seuil, 1993, p. 511-570.

² Guillaume Malaurie, *Les Français et l'histoire, de l'école aux jeux vidéo*, « Historia », mai 2019, n° 869, p. 14-18.

³ J.-C. Geslot, *Le prix du livre au 19e siècle*, « Revue de la BNU », n° 27, 2023, p. 58-67.

⁴ J. Hébrard, *Les bibliothèques scolaires*, dans D. Varry (dir.), *Histoire des bibliothèques françaises. Les bibliothèques de la Révolution et du XIXe siècle : 1789-1914*, vol. 3, Paris, Éditions du Cercle de la Librairie, 2009, p. 707-754.

⁵ N. Richter, *Les bibliothèques populaires et la lecture ouvrière* et J. Hébrard, *Les bibliothèques scolaires*, dans D. Varry (dir.), *Histoire des bibliothèques françaises...*, vol. 3, p. 667-696.

réseaux de la lecture publique – à côté de ceux des bibliothèques paroissiales, catholiques et protestantes, apparues plus précocement mais au potentiel de diffusion moindre – peut s'épanouir une véritable lecture populaire de livres, et notamment de livres d'histoire, susceptible de favoriser ce goût des Français – et des Françaises, car ces établissements sont ouverts aux deux sexes – pour cette discipline.

Cette question des lectures populaires de l'histoire est aujourd'hui encore assez mal connue. Elle n'a en effet suscité que peu d'études. La plus importante est celle menée dans sa thèse par Grégoire Lemoine, sur le premier tiers du siècle⁶. Sur la Belle Époque, il faut citer l'étude de référence d'Anne-Marie Thiesse⁷. Quant au reste de la période, nous disposons sur lui de peu d'éléments : des historiens du livre comme Frédéric Barbier⁸ et Martyn Lyons¹⁰ ont dès les années 1980 lancé de premières pistes et fourni quelques éléments de réponse. Le faible nombre d'études n'est pas lié à un problème de sources : l'essor des réseaux de lecture publique et l'intérêt manifeste des élites dirigeantes comme des autorités nationales et locales pour cette question ont permis une importante production d'archives. Nous disposons de nombreuses sources imprimées, avec notamment les catalogues de bibliothèques et les ouvrages de prescription bibliographique, mais aussi les enquêtes sociales qui, de loin en loin, peuvent fournir des éléments sur les lectures populaires. Les archives manuscrites, de leur côté, sont foisonnantes, dans le cadre du contrôle administratif qui impose aux bibliothèques de fournir régulièrement, inventaires, registres et rapports, ou bien de participer à des enquêtes¹¹. Ces sources nombreuses restent cependant difficiles à manier. Très inégales, souvent lacunaires, elles ne donnent surtout, sur la question de la lecture, que le point de vue de ceux qui cherchent à la prescrire ou à la contrôler. Quant aux lecteurs et aux lectrices, leur témoignage est beaucoup plus rare – bien que pas complètement inexistant. Peu sont les femmes et les hommes du peuple à parler d'eux, et de leurs lectures, de leurs pratiques, de leurs goûts, de leurs ressentis... Aussi toute enquête sur la lecture populaire se révèle-t-elle un vrai défi méthodologique.

Sans revenir, dans le cadre étroit de cet article, sur ces difficultés par ailleurs bien connues¹², nous proposons d'appréhender la question des lectures historiques populaires, par le biais des sources produites par les bibliothèques populaires. Nous concentrerons notre analyse sur la période de la IIIe République, jusqu'à 1914. Cette période présente l'avantage d'offrir un nombre important de catalogues imprimés, sources essentielles pour saisir non pas forcément la lecture d'histoire, sur laquelle elles nous renseignent de façon indirecte seulement, mais sur l'offre de lecture d'histoire, afin d'appréhender quels types de savoirs historiques étaient proposés à la lecture, et sous

⁶ G. Lemoine, *Le peuple et l'histoire. Circulations, appropriations et usages des savoirs historiques dans les milieux populaires en France de 1815 à 1835*, thèse de doctorat en histoire, Paris, Université Paris 1 Panthéon-Sorbonne, 2015.

⁷ A.-M. Thiesse, *Le Roman du quotidien. Lecteurs et lectures populaires à la Belle Époque*, Paris, Le Chemin Vert, 1984.

⁸ F. Barbier, *Livres, lecteurs, lectures*, dans D. Varry (dir.), *Histoire des bibliothèques françaises...*, vol. 3, p. 579-623.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ M. Lyons, *Le Triomphe du livre. Une histoire sociologique de la lecture dans la France du XIXe siècle*, Paris, Promodis-Éditions du Cercle de la Librairie, 1987.

¹¹ Il faut noter à ce sujet la richesse – certes inégale – des services d'Archives départementales, dont la série T conserve les fonds de surveillance préfectorale des bibliothèques populaires et scolaires.

¹² A.-M. Thiesse, *Des plaisirs indus. Pratiques populaires de l'écriture et de la lecture*, « Politix. Revue des sciences sociales du politique », 1991, n° 13, p. 57-67 ; J.-C. Geslot, *Histoire d'un livre. L'Histoire de France de Victor Duruy*, Paris, CNRS Éditions, 2022, p. 285-290 et 305-317.

quelles formes. Nous commencerons par en présenter un panorama général, avant de nous pencher, à titre d'exemple, sur la présence des ouvrages de Victor Duruy, historien dont les livres ont l'avantage d'être parmi les plus répandus alors, et de constituer une gamme d'ouvrages suffisamment variée (formats, thématiques...) pour pouvoir établir des comparaisons ; enfin nous tenterons d'évaluer la plus ou moins grande appétence des lecteurs pour les ouvrages historiques que leur proposent ces bibliothèques, et de toucher du doigt les réalités de la diffusion de ces savoirs historiques.

1. La place de l'histoire dans l'offre de livres des bibliothèques populaires

1.1. Quelles proportions ?

Évaluer la plus ou moins grande importance de l'offre d'histoire, comme plus largement des différentes catégories thématiques des ouvrages présents dans les bibliothèques, est une entreprise difficile. Les catalogues sont évidemment une source majeure, mais ils ne facilitent pas toujours la tâche. Certains sont particulièrement précieux puisque leurs auteurs ont déjà à l'époque effectué ce travail, et fournissent des statistiques préétablies ; mais celles-ci sont données parfois en nombre d'ouvrages, parfois en nombre de volumes, ce qui rend les comparaisons hasardeuses – et la rigueur des méthodes de comptage ne présente pas toujours de garanties sérieuses. D'autres bibliothèques, sans fournir d'éléments statistiques dans leur catalogue, classent leurs ouvrages par thèmes, ce qui permet d'opérer des comptages certes fastidieux, mais relativement aisés, surtout quand ces ouvrages sont numérotés. Mais lorsque d'autres modes d'organisation régissent ces catalogues (par auteurs notamment, comme à Bar-sur-Seine en 1885 et Aurillac en 1893), la comptabilisation des ouvrages d'histoire devient impossible, à moins de consulter systématiquement l'ensemble du catalogue, lequel peut compter des centaines de titres, pour y retrouver et y comptabiliser les ouvrages historiques.

Du reste, même les catalogues où il existe une catégorie « Histoire » peuvent receler des pièges. Ainsi celui de la bibliothèque populaire cantonale de Tarbes (1898) comptabilise-t-il 621 volumes d'histoire, chiffre à nuancer car certains ouvrages y sont présents en plusieurs exemplaires, et parce qu'on y trouve certains titres dont le caractère historique laisse songeur, comme le *Koran* [sic]¹³. De même, dans le catalogue de 1862 de la Bibliothèque des Amis de l'instruction du IIIe arrondissement, trouve-t-on sous la rubrique « Histoire » la Bible, ou encore le *Dictionnaire des contemporains* de Vapereau ; alors qu'une étude historique comme *L'Administration en France sous le ministère du cardinal de Richelieu*, de Jules Caillet, est classée dans la série « Jurisprudence – Economie politique ». On le voit par ces deux exemples : se baser sur la seule catégorisation opérée par les bibliothécaires est source d'erreurs, et nécessiterait d'affiner le comptage par une lecture systématique de l'ensemble du catalogue. Quant à savoir la place que l'histoire occupe dans ces bibliothèques, élément utile pour une évaluation de l'importance qui peut lui être accordée par rapport aux autres domaines du savoir, il est nécessaire pour cela d'avoir le nombre total d'ouvrages (ou de volumes) présents pour y rapporter le chiffre de cette catégorie : là encore, en fonction des modes d'organisation des catalogues, la chose n'est pas toujours possible.

Le faible nombre de bibliothèques pour lesquelles nous pouvons *in fine* obtenir facilement ces renseignements interdit toute possibilité de généralisation. Les chiffres

¹³ Afin de ne pas surcharger l'appareil de notes, nous ne donnons pas systématiquement la référence bibliographique de chacun des catalogues cités. Nous indiquons à chaque fois la commune et l'année, ce qui doit permettre aux lecteurs et lectrices de les identifier facilement.

obtenus ne sauraient donc être considérés autrement que comme des ordres de grandeur, à prendre avec précaution. Le tableau 1 donne, à titre d'exemples, des statistiques pour onze bibliothèques. Elles nous montrent l'importance variable de l'offre de livres d'histoire, sans que l'on puisse définir de facteurs véritablement déterminants : ni l'importance de la population, ni la localisation géographique ne semblent véritablement jouer (tableau 1). Ainsi en 1877, on trouve à peu près le même nombre d'ouvrages à Puteaux, Amboise et Valenciennes ; pourtant ces trois villes sont de tailles très différentes, leur population variant du simple au double et au sextuple. On constate également que la commune la moins peuplée, Trouville, offre le plus grand choix de livres d'histoire ; à l'inverse, la plus peuplée, Valenciennes, n'offre que quatre ouvrages historiques à ses lecteurs. Si la bibliothèque des Amis de l'instruction du XIIe arrondissement propose 845 titres en 1885, d'autres villes moins densément peuplées que Paris possèdent également des fonds importants, par exemple Vesoul (475 titres en 1887 pour 9.700 habitants) et Tarbes (621 en 1898 pour 25.000 habitants). Ces chiffres sont sans commune mesure avec la petite quarantaine de titres que peuvent consulter les lecteurs des bibliothèques populaires de Saint-Romain-de-Colbosc et de Fourmies l'année suivante, et les seulement quinze livres de celle de Sainte-Menehould.

Tableau 1. Présence de livres d'histoire dans quelques bibliothèques populaires

Commune ou institution	Année catalogue	Population de la commune	Nombre de livres/volumes dans la rubrique « Histoire »	Part dans l'ensemble du catalogue
Amboise (Indre-et-Loire)	1877	4.500	163	14%
Bagnères-de-Bigorre (Hautes-Pyrénées)	1890	9.000	145	14%
Belfort (Territoire-de-Belfort)	1887	22.000	149	15%
Boulogne-sur-Mer (Pas-de-Calais)	1897	47.000	4	2%
Fourmies (Nord)	1879	12.000	41	10%
Lormont (Gironde)	1874	2.800	78	17%
Puteaux (Seine-et-Oise)	1877	12.000	159	19%
Sainte-Menehould (Marne)	1898	5.000	15	8%
Saint-Romain-de-Colbosc (Seine inférieure)	1878	1.700	40	21%
Trouville (Seine inférieure)	1872	560	205	25%
Valenciennes (Nord)	1877	26.000	159	8%

Ces données peuvent également varier de façon importante dans le temps, en fonction des modalités de constitution des collections, comme le montre l'exemple parisien de deux bibliothèques des Amis de l'instruction. À celle du IIIe arrondissement, l'évolution est lente : on y recense 170 ouvrages d'histoire en 1862, 292 en 1909. 120 exemplaires en plus, c'est l'évolution que connaît en dix fois moins de temps celle du XIIe arrondissement, où on trouve 722 livres d'histoire en 1881, 845 en 1885. De cette hétérogénéité des données, difficile de tirer des conclusions statistiques sans tomber dans les

travers du néo-scientisme. Calculer la moyenne du nombre de livres ou de volumes n'aurait évidemment pas grand sens, que ce soit en valeur absolue ou relative. La part que représentent les rubriques « Histoire » et « Biographie » (parfois réunies, parfois non) dans l'ensemble des catalogues peut être intéressante à connaître, pour avoir une idée de l'importance accordée à cette matière, mais elle ne permet pas non plus de tirer de conclusions définitives sur la politique en matière d'offre de savoirs historiques, tant les situations sont là encore variées, et tant on sait que cette offre est autant sinon plus déterminée par les dons reçus que par la volonté expresse des responsables des bibliothèques.

Prenons par exemple nos trois catalogues déjà cités de 1877. Pour un nombre absolu de livres équivalent, on obtient des différences notables en valeur relative : cela représente un cinquième de l'offre à Puteaux, mais moins d'un dixième à Valenciennes. Disons que ces exemples montrent assez bien la fourchette statistique globale. La proportion la plus faible que nous ayons trouvée est en effet de 6% de livres d'histoire à la Bibliothèque des Amis de l'instruction du IIIe arrondissement (en 1875 comme en 1909), la plus importante étant de 25% à Trouville en 1877. Dans plus de la moitié des catalogues consultés, la proportion se situe entre 15 et 20% de l'ensemble du fonds. C'est bien moins certes que la littérature, qui représente toujours la part majoritaire – notamment les romans. Mais cela place l'histoire comme la discipline la plus proposée dans les catalogues, juste devant les récits de voyage, bien loin devant les autres champs du savoir. Cette proportion se retrouve du reste à peu de choses près dans les bibliothèques paroissiales de la seconde moitié du siècle, où la part de l'histoire est rarement inférieure à 15%¹⁴. Elle correspond aussi à la place de la discipline historique dans la production de livres en France au XIXe siècle, que l'on peut estimer, en fonction des différentes sources, entre 10 et 25%¹⁵. Mis en parallèle, ces ordres de grandeur donnent une idée de la part de l'histoire dans l'offre de lecture en France au XIXe siècle : cette part est tout à fait importante.

1.2. Quels thèmes ?

À la grande diversité des situations des bibliothèques en termes statistiques, il faut ajouter la variété des types d'ouvrages historiques proposés. Il serait vain de vouloir décrire la répartition par périodes ou par thèmes, tant les classements sont aléatoires, lorsqu'ils existent. À Romainville (2.000 hab.), par exemple, en 1882, on trouve 12% d'ouvrages dans la catégorie « Peuples étrangers », proportion équivalente à celle que l'on constate deux ans plus tard à Albi (20.000 hab.) où la rubrique « Histoire étrangère » correspond à 14% de l'ensemble des livres historiques. Mais l'histoire de France y représente, elle, respectivement, 63 et 27%. Peu d'éléments permettent de multiplier les points de comparaison. Au moins voit-on par ces deux exemples qu'on est bien dans une grande variété de situations. On la retrouve dans la répartition thématique des catalogues, qui peut dépendre de certaines contingences locales, comme l'orientation religieuse ou politique donnée par ses créateurs à la bibliothèque. Ainsi, à la bibliothèque populaire protestante de Bagnères-de-Bigorre, en 1890, le fonds de 145 ouvrages (sur un millier) concerne surtout l'histoire des religions réformées, dans un souci mémoriel évident¹⁶. Dans

¹⁴ J.-C. Geslot, *Lire la nation. Enjeux éditoriaux et culturels des Histoires de France au XIXe siècle (1800-1880)*, École pratique des hautes études, mémoire inédit d'HDR, déc. 2022, p. 225.

¹⁵ *Ibidem*, p. 117-120.

¹⁶ H. Lanusse-Cazalé, *Entre édification et culture : les bibliothèques populaires protestantes dans le sud aquitain au XIXe siècle*, dans A. Sandras, *Des Bibliothèques populaires à la lecture publique*, Villeurbanne, Presses de l'enssib, 2014, p. 248.

les bibliothèques populaires du Jura liées aux réseaux radicaux, on trouve « de nombreux ouvrages historiques et idéologiques de sensibilité républicaine ; notamment des titres ayant trait aux Lumières et à la Révolution française » ; dans les institutions gérées par les socialistes, sont disponibles des livres sur la Commune, la Révolution (Michelet, Quinet, Louis Blanc...), ou encore l'histoire socialiste et ouvrière (Fourier, Considérant, Proudhon, Marx...) ¹⁷.

Dans le IIIe arrondissement de la capitale, la Bibliothèque des Amis de l'instruction propose aussi, en 1909, un catalogue historique relativement orienté : une petite cinquantaine d'ouvrages sur la Révolution, avec les grands classiques (Michelet, Blanc, Quinet, Lamartine...), mais aussi des textes de révolutionnaires (Marat, Robespierre), ou des études plus précises comme le *Paris révolutionnaire* de Charles-Victor Langlois. Si de nombreux ouvrages sur l'Empire permettent de flatter le goût persistant des lecteurs pour l'épopée napoléonienne, celui-ci est compensé idéologiquement par les livres consacrés aux luttes du *Risorgimento* et à la révolution de 1848, par les douze titres portant sur la Commune, ainsi que par les ouvrages sur l'histoire du travail, et ceux traitant des grands moments de l'histoire ouvrière, socialiste et révolutionnaire, comme par des ouvrages militants. On trouve par ailleurs dans cette bibliothèque parisienne une bonne vingtaine de livres sur l'histoire de la capitale. De nombreux titres sur la Guerre de 1870 sont également disponibles pour les lecteurs, comme d'ailleurs à Avranches (8.000 hab.) où dès 1880 cette période concerne un quart des ouvrages historiques proposés.

1.3. Quels auteurs ?

Quant aux auteurs présents dans ces catalogues, leur nombre varie aussi sensiblement : il y en a 117 à Bourg en 1885, 133 à Courbevoie en 1887, 413 à Tarbes en 1898. Certains noms reviennent systématiquement, et avant tout, ceux des historiens de la génération romantique et libérale qui a fortement marqué la discipline depuis les années 1820. Parmi eux, les auteurs d'ouvrages particulièrement populaires (par leur succès sinon par leur orientation) : Thiers, Henri Martin, Duruy, Lamartine ; mais aussi des auteurs moins faciles d'accès, comme Michelet, Guizot, Mignet et Augustin Thierry, preuve que la constitution des catalogues dépend plus d'une intention et d'une logique d'offre élitaires que d'une volonté de répondre à une demande populaire préalable. Sinon comment expliquer que les ouvrages historiques de Voltaire figurent en bonne place à Courbevoie en 1887 (sept titres, contre neuf pour Michelet et Lamartine, quatre pour Duruy), et encore dans le IIIe arrondissement en 1909 (trois ouvrages proposés) ? Les auteurs de la jeune génération méthodique (Rimbaud, Seignobos, Langlois...), qui émerge et s'impose seulement à partir des années 1870, sont peu proposés. Lavisson n'est présent que par deux ouvrages à Tarbes en 1898, et complètement absent du catalogue de la Bibliothèque des Amis de l'instruction en 1909. C'est au public scolaire que s'adressent ses ouvrages, et non à celui des bibliothèques populaires.

Ce qui marque également, c'est l'orientation historiographique de l'offre. Lorsqu'on étudie les Histoires de France présentes dans les bibliothèques populaires, on remarque qu'y dominent certains ouvrages emblématiques. Une enquête sur une cinquantaine de catalogues répartis sur toute la France signale la forte présence de celles d'Henri Martin (dans 35 bibliothèques), Victor Duruy (28), Bordier et Charton, Lavallée (23), Michelet (20)... De

¹⁷ D. Saillard, *La Bibliothèque de Marianne. Les bibliothèques populaires du Jura (1860-1914)*, dans A. Sandras, *Des Bibliothèques populaires à la lecture publique*, p. 270-272.

ville en ville, ce sont en fait les mêmes récits du passé national qui sont proposés, inspirés d'une même vision libérale et laïque, voire républicaine. Tout l'inverse de ce que l'on trouve sur les étagères des bibliothèques paroissiales : ici, ce sont les Histoires de France d'Amédée Gabourd, de Pierre-Sébastien Laurentie, d'Émile Keller et d'autres auteurs monarchistes et/ou catholiques qui sont données à lire. Une nette séparation existe entre ces deux réseaux concurrents de la lecture publique. De ce point de vue, les bibliothèques populaires affirment leur spécificité, en se posant comme les vecteurs de diffusion d'une certaine vision du passé, plus ou moins officielle : par le biais en effet de la politique de concessions d'ouvrages gratuits à ces bibliothèques, c'est en fait le ministère de l'Instruction publique qui, à partir surtout des années 1880, cherche à promouvoir auprès du grand public un récit particulier de l'histoire de France¹⁸.

Nous sommes bien dans une logique de prescription : c'est elle qui détermine l'offre présente sur les rayonnages des bibliothèques populaires. Voltaire comme valeur sûre, Lavis comme variable d'appoint marginale : est-ce à dire que la lecture des catalogues de ces bibliothèques aboutit à constater l'inverse de ce qu'on pouvait en attendre, et qu'ils ne sont donc pas faits, contre toute attente, pour les lecteurs visés par cette dénomination emblématique ? Gardons-nous évidemment de toute généralisation, forcément abusive, à partir des quelques cas évoqués : l'étude plus systématique de la présence des différents types d'ouvrages de Victor Duruy, l'un des historiens les plus présents dans ces catalogues, permettra de mieux cerner les caractéristiques de l'offre d'histoire dans les réseaux de lecture populaire.

2. Du « vouloir lire » au « devoir lire » : l'exemple des livres de Victor Duruy

2.1. Des livres pour tous les goûts (populaires ?)

Victor Duruy est indubitablement, on l'a dit, l'un des auteurs d'histoire dont les ouvrages ont été les plus massivement diffusés dans les bibliothèques populaires, et ce quel que soit leur type : grandes synthèses érudites en gros volumes in-4° destinées à un public savant, ou en tout cas averti¹⁹ ; ouvrages de la collection « Petite Histoire universelle » destinés à un public populaire, celui de l'enseignement primaire ; ouvrages de vulgarisation savante, plutôt écrits dans l'esprit de l'enseignement secondaire, édités en volumes in-12 ou in-18, pour la plupart appartenant à ses collections de manuels pour les collèges ou celle de l'« Histoire universelle »²⁰. Aucun de ces ouvrages ne relève véritablement de la recherche scientifique, mais, mis à part la « Petite Histoire universelle », ils sont quand même plutôt destinés à un public élitiste, armé culturellement pour digérer des centaines de pages de synthèse érudite, certes généralement illustrées mais à la typographie serrée et au style plus adapté à des élèves de lycée qu'à des ouvriers ou à des paysans moins à l'aise avec l'exercice de la lecture. Ils sont pourtant, nous allons le voir, très présents dans les bibliothèques populaires.

Pour établir ce constat, nous avons mené une enquête sous la forme d'un sondage basé sur la consultation de plus de 230 catalogues de bibliothèques, répartis en trois corpus distincts. Le premier est constitué de 101 catalogues de bibliothèques populaires,

¹⁸ J.-C. Geslot, *Lire la nation...*, p. 218-238.

¹⁹ *Histoire des Romains* en sept volumes, *Histoire des Grecs* en deux et trois volumes, *Histoire de France* en un volume de près de mille pages.

²⁰ J.-C. Geslot, *Victor Duruy (1811-1894). Historien et ministre*, Villeneuve d'Ascq, Presses universitaires du Septentrion, 2009, p. 114 sq. et 392 sq.

répartis sur les années 1870-1900, et correspondant essentiellement à des institutions provinciales ; le second concerne 55 catalogues de bibliothèques municipales de prêt gratuit de Paris, publiés entre 1900 et 1914 : la période plus tardive de cette partie du corpus s'explique par la chronologie de parution de ces catalogues, beaucoup plus intense et donc riche d'informations à la Belle Époque que dans la période précédente. Afin d'établir des comparaisons avec un autre type d'institutions de lecture, moins directement destiné à un public populaire, les catalogues de 80 bibliothèques municipales de province ont été consultés, sur la période 1870-1900 là encore. Ces 236 bibliothèques ont été choisies de façon aléatoire, en fonction surtout des modalités pratiques de leur consultation (disponibilité en libre accès dans la salle de Recherche bibliographique de la BnF ou en ligne sur Gallica), mais réparties sur l'ensemble du territoire²¹, et correspondant à des communes de tous les niveaux de la hiérarchie urbaine, de Monts-sur-Guesnes, dans la Vienne, peuplée de 935 habitants l'année de publication de son catalogue en 1886, aux grandes villes de province ou communes de la banlieue parisienne peuplées de dizaines voire de centaines de milliers d'habitants. Ce corpus ne représente qu'une partie infime du dense réseau des bibliothèques, mais permet d'avoir une première idée de la répartition des différents ouvrages considérés, et pourra jeter les bases d'une enquête plus approfondie et plus systématique.

On trouve des livres de Victor Duruy dans 70 des 101 bibliothèques populaires, ce qui est un peu moins que dans les bibliothèques municipales (65 sur 80, soit 81%). En moyenne, elles en ont quatre, mais certaines proposent plus de dix livres de l'historien à leurs lecteurs : quatorze à la bibliothèque des Amis de l'instruction du XVIIIe arrondissement (1890), 13 dans le VIIe arrondissement (1889) et Tarbes (1890), 12 à Vesoul (1887)... Victor Duruy est parfois l'historien le plus présent au catalogue : c'est justement le cas à Tarbes, comme à Bourg en 1885, avec neuf titres. Dans les bibliothèques de prêt parisiennes de la Belle Époque, les chiffres sont encore plus importants : seules deux d'entre elles, sur 55, ne possèdent aucun ouvrage de l'ancien ministre. Les autres proposent, en moyenne, plus de cinq livres de l'historien mort en 1894, le nombre de ses volumes s'élevant même à 21 dans la bibliothèque de l'Enclos Saint-Lambert, dans le Xe arrondissement (1907). Ces livres sont donc présents, dans les années 1870-1890, dans deux bibliothèques populaires sur trois et quatre bibliothèques municipales sur cinq ; ils le sont dans la quasi-totalité des bibliothèques de prêt parisiennes des années 1900-1910 : Duruy est, très clairement, un auteur d'histoire incontournable de ces institutions.

2.2. Les types d'ouvrages proposés : à la recherche de la vulgarisation

Si l'on regarde le détail des différents types d'ouvrages (fig. 1), on constate, de façon assez attendue, la faible présence des grandes synthèses érudites, que l'on ne trouve que dans 10 à 15% des bibliothèques à vocation populaire²², alors que plus de la moitié des bibliothèques municipales en possèdent. Les manuels du secondaire, eux, ne sont présents que dans un quart des institutions (un peu plus que dans les bibliothèques municipales). À ces chiffres faibles, une explication majeure : ces ouvrages ne sont pas

²¹ A noter cependant que pour les bibliothèques populaires manquent des institutions de tous les départements alpins, de la Corse, du Sud du Massif central (de la Corrèze à l'Ardèche et au Gard), du Sud-Ouest du Bassin parisien (du Loiret à la Sarthe), et bien sûr des départements annexés par l'Allemagne.

²² Tous sont de gros ouvrages in-4° : *Histoire des Romains* en sept volumes, *Histoire des Grecs* en deux ou trois volumes, *Histoire de France* en un fort volume de 955 pages.

conçus pour le grand public et présentent un caractère très érudit qui peut rebuter. En revanche, les manuels pour le primaire, les plus accessibles, ne sont que très peu proposés, dans une bibliothèque sur dix seulement. Les huit ouvrages de la collection n'ont pourtant guère démerité d'un point de vue commercial, en étant régulièrement réédités pendant plusieurs décennies à partir des années 1850. Mais cette faible présence s'explique sûrement par le fait qu'on les trouvait déjà massivement dans les bibliothèques scolaires. En fait, les ouvrages de Duruy les plus répandus dans les bibliothèques populaires sont ceux de la collection « Histoire universelle » : alors qu'ils ne sont présents que dans deux bibliothèques municipales sur cinq, on en trouve dans pas moins de trois bibliothèques populaires sur cinq, et cette proportion monte à 95% dans les bibliothèques parisiennes de prêt. Seules six de ces dernières n'en possèdent aucun titre ; dans les autres, quatre sont disponibles en moyenne (sur les huit que comprend la série), le record étant à nouveau détenu par la bibliothèque de l'Enclos Saint-Lambert dans le Xe arrondissement, qui en 1907 les possède tous, dont cinq en deux exemplaires.

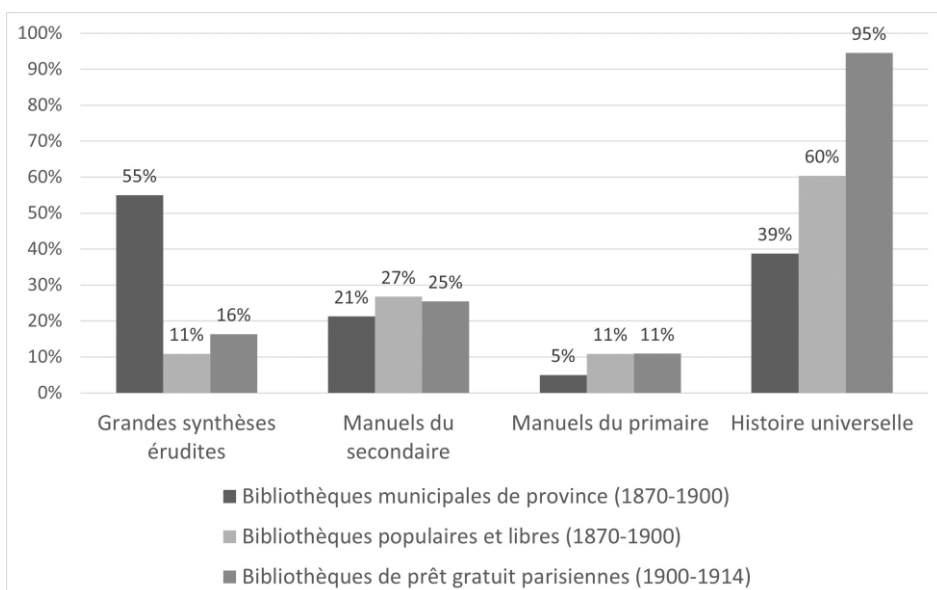

Figure 1. Taux de présence des ouvrages de Victor Duruy dans les bibliothèques (par genres).

On voit donc clairement où se situe le curseur dans l'offre d'histoire : ce ne sont pas les ouvrages les plus simples, les plus accessibles, les plus adaptés à un public populaire qui sont favorisés, mais bel et bien les collections qui font référence sur le marché du livre d'histoire. On est là dans une logique visant à proposer au public non pas ce qu'il *peut* lire, mais ce qu'il *faut* lire : ce qui correspond bien à la logique de prescription qui préside à l'établissement de ces bibliothèques populaires.

2.3. Thèmes et périodes proposés : la prescription à l'œuvre

Cette logique détermine également le choix disponible en matière de thèmes historiques. Comme on pouvait s'y attendre, l'histoire de France est très présente : la moitié des bibliothèques populaires, et plus des quatre cinquièmes des bibliothèques de

prêt de Paris proposent un des quinze ouvrages que Victor Duruy a publiés sur ce sujet. Son plus grand succès en la matière est l'*Histoire de France* en deux volumes in-18 appartenant à la collection « Histoire universelle », dont la première édition date de 1858, la dernière de 1913²³. Elle est présente dans près de la moitié des bibliothèques populaires des années 1870-1900, dans trois quarts de celles de Paris (fig. 2). À titre de comparaison, c'est plus que l'*Histoire de France* de Michelet, ouvrage pour le coup assez peu adapté à un public populaire, mais très réputé. Quant à l'incontournable *Histoire de France* d'Henri Martin, dans ses différentes versions et variantes plus ou moins monumentales, elle fait à peu près jeu égal avec les deux petits volumes de Duruy, puisqu'on la trouve dans un peu moins de bibliothèques parisiennes, mais dans sensiblement plus de bibliothèques populaires. En somme l'*Histoire de France* de Duruy est, à l'image de l'ensemble de son œuvre historique et d'autres publications emblématiques comme celle de Martin et, dans une moindre mesure, de Michelet, très présente dans l'offre populaire de lecture. Ce qui n'étonne pas quand on sait le goût du public pour le passé national, présent avant 1870 mais renforcé par la défaite.

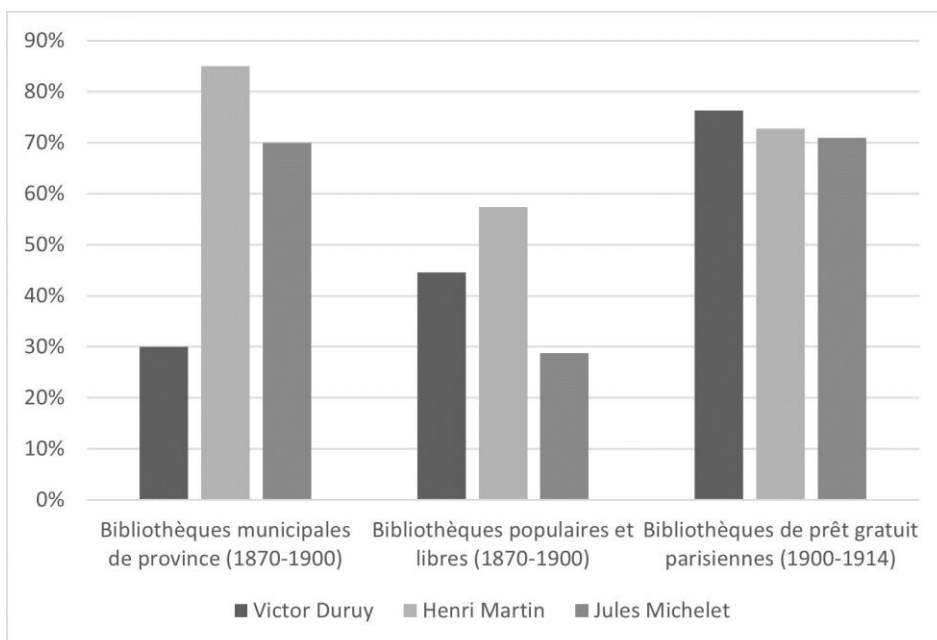

Figure 2. Taux de présence des *Histoire de France* de Duruy, Martin et Michelet dans les bibliothèques.

Ce qui est plus étonnant, en revanche, c'est la présence dans ces bibliothèques d'ouvrages sur des thématiques *a priori* moins intéressantes pour le grand public (fig. 3). Ses livres d'histoire ancienne, il est vrai un peu plus nombreux (on en compte seize, tous types confondus) font jeu égal avec ceux sur l'histoire de France, l'histoire grecque le disputant à l'histoire romaine en termes de disponibilité. La Bibliothèque des Amis de l'instruction du VIIe arrondissement de la capitale est sur ce sujet plutôt bien acha-

²³ J.-C. Geslot, *Histoire d'un livre...*

landée, puisqu'elle propose en 1889 neuf volumes en tout, dont trois exemplaires de l'*Histoire romaine* (collection « Histoire universelle ») et deux de l'*Abrégé de l'histoire ancienne*. Les périodes médiévale et moderne/contemporaine sont également très présentes, dans un tiers des bibliothèques populaires, dans trois bibliothèques parisiennes sur cinq.

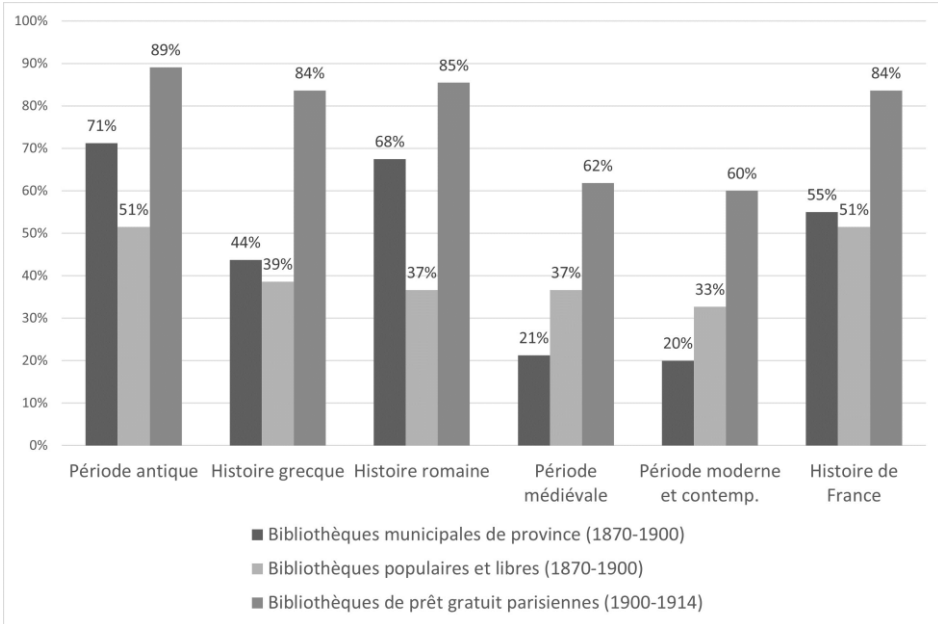

Figure 3. Taux de présence des ouvrages de Victor Duruy dans les bibliothèques (par thèmes).

Se confirme ainsi l'idée que l'offre de lecture ne correspond pas forcément à ce que l'on pouvait attendre. Non seulement le type d'ouvrages de Victor Duruy majoritairement proposé n'est pas celui qui est le plus adapté aux lecteurs les moins culturellement favorisés, mais encore les thèmes qui sont abordés dans ces ouvrages ne correspondent pas forcément à ce qu'on peut imaginer être leurs centres d'intérêt prioritaires : les livres d'histoire ancienne, période peut-être la moins facile à appréhender et pour laquelle les anciens de l'enseignement primaire sont moins armés que leurs concitoyens issus du secondaire, eux-mêmes gorgés de culture classique, y sont aussi présents que ceux d'histoire de France. Ce qui montre bien là encore que la constitution des collections de ces bibliothèques populaires, provinciales et parisiennes, correspond, pour l'histoire, à une logique d'offre plus qu'à une logique de demande.

Le cas de l'*Histoire de France* en deux volumes déjà évoqué est à cet égard emblématique : paru en 1858, l'ouvrage est officiellement recommandé dans les années 1860, par la Société Franklin comme par le Cercle parisien de la Ligue de l'enseignement²⁴, organes principaux d'organisation des réseaux de bibliothèques populaires. Le fait que son auteur soit ministre de l'Instruction publique à la même époque joue évidemment un rôle dans ce statut d'ouvrage quasi-officiel acquis par l'ouvrage. En 1865, il est distribué

²⁴ « Bulletin de la Société Franklin », 15 décembre 1868, p. 84 ; *Catalogue à consulter pour l'organisation et la direction d'une bibliothèque populaire destinée à des lecteurs adultes*, Paris, Chaix, 1884, p. 138.

par le ministère aux bibliothèques populaires de Nancy, Lorient, Le Havre, à l'Association pour la propagation de l'enseignement professionnel de Nantes, aux associations philo- ou polytechniques de Reims, Vincennes, Boulogne, à la Société des bibliothèques communales et populaires du Rhône, à la Société de secours mutuels La Toussaint à Marseille... Vingt ans plus tard, Duruy n'est plus ministre, mais son livre continue à être largement diffusé au moyen des concessions : 325 exemplaires en sont distribués par le ministère en 1885, essentiellement à des bibliothèques scolaires, mais une soixantaine sont destinés à des bibliothèques populaires ou « libres », disséminées dans 25 départements métropolitains²⁵. C'est ce genre de livres historiques qui est ainsi mis à disposition des lecteurs : des ouvrages quasi-officiels, symboles de cette « lecture octroyée » tant contestée par certains de ceux à qui elle est destinée. Aussi est-il nécessaire de mettre en perspective cette offre et d'essayer d'analyser la façon dont elle fut reçue, en cherchant si le public s'y est ou non intéressé.

3. La réalité des lectures historiques dans les bibliothèques populaires : tentative d'approche

Savoir ce que lisaient réellement les adhérents des bibliothèques populaires est un exercice périlleux : en l'absence de registres systématiques de prêt, difficile d'établir un panorama exhaustif. Quand bien même du reste disposerait-on de ces sources, elles ne nous renseigneraient que sur les emprunts, et rarement sur la consultation sur place, ni sur les pratiques effectives de lecture, pour lesquelles les témoignages manquent. Se basant néanmoins sur l'analyse de quelques registres, Martyn Lyons a tenté d'appréhender, de façon forcément partielle, les préférences qui étaient celles des lecteurs et des lectrices de onze bibliothèques provinciales, et cinq parisiennes, dans le dernier tiers du XIXe siècle. Il aboutit à des chiffres extrêmement variables²⁶. L'histoire représenterait entre 5 et 20% des emprunts. À la bibliothèque populaire du Louvre, en 1891, le genre « Histoire et biographie » ne représente que 5% des livres empruntés. Dans le reste des bibliothèques parisiennes, le chiffre varie entre 7 et 10%, comme d'ailleurs à Orthez ou Romilly en 1872. Dans les autres institutions, les chiffres sont partout plus élevés : 13% à Meaux cette même année, entre 15 et 20% ailleurs. On est loin évidemment du genre préféré des lecteurs, la littérature et surtout le roman, qui comptent partout pour plus de 40% des emprunts, et la plupart du temps même pour plus de la moitié. Deux à trois fois moins importante en termes d'emprunts, l'histoire n'en reste pas moins la discipline « instructive » préférée des lecteurs, devant la catégorie « Géographie et voyages », qui varie entre 5 et 12%, et loin devant les ouvrages de sciences, de techniques ou d'art, relativement négligés.

D'autres enquêtes existent qui permettent de mettre ces données en perspective. Les chiffres donnés par Emmanuel de Saint-Albin dans son étude sur les bibliothèques de la capitale, publiée à la fin du XIXe siècle, montrent de leur côté que l'histoire n'y représente que 8% des emprunts en 1884 et 1894, loin derrière les romans (57 et 51%) et même la géographie et les voyages (9 et 12%)²⁷. En Normandie, l'histoire représente le quart des emprunts à la bibliothèque de circulation maçonnique de Rouen entre 1865

²⁵ Arch. nat. : F/17/*/918 à 928 (collection des arrêtés du Ministère de l'Instruction publique pour 1865) ; F/17/*/1313 à 1316 (collection des arrêtés du secrétariat général du même ministère pour 1885).

²⁶ M. Lyons, *Le Triomphe du livre...*, p. 188-189.

²⁷ E. de Saint-Albin, *Les Bibliothèques municipales de la ville de Paris*, Paris, Beger-Levrault, 1896, p. 80 et 260.

et 1883, 17% de ceux de la bibliothèque populaire de l'arrondissement du Havre. Dans la Nièvre, à l'occasion de l'enquête de 1889, 50 communes sur 74 ayant répondu à la question des lectures préférées du public évoquent l'histoire. Dans le Nord, en 1884, c'était 28 sur 63. En 1899, à la bibliothèque populaire de Pantin, cette discipline compte pour 12% des emprunts effectués, derrière la littérature (54%) et les voyages (19%)²⁸.

L'histoire est donc visiblement une des matières préférées des lecteurs du dernier quart du XIXe siècle : la situation est variable selon les lieux et les époques, mais elle peut représenter jusqu'à un emprunt sur cinq dans les bibliothèques populaires, après la littérature, et le plus souvent avant la géographie et les récits de voyage. Mais au sein de cette rubrique, quels sont, parmi les différents types d'ouvrages qui sont proposés, ceux qui sont le plus lus ? S'agit-il des livres prescrits comme ouvrages de référence ? Ou les lecteurs se sont-ils plutôt précipités vers les volumes correspondant davantage à leurs goûts et à leurs capacités ? Pour avoir une idée plus précise des livres empruntés, on peut se baser, faute de mieux, sur ce qu'en disent les bibliothécaires : ils sont nombreux à établir des rapports sur l'activité de leur bibliothèque, et à les envoyer à la Société Franklin qui les publie ensuite dans son « Bulletin ». Nous pouvons ainsi trouver parmi ces rapports 88 qui évoquent les lectures historiques des adhérents – ou tout au moins les emprunts qui sont faits –, établis et parus entre 1869 et 1893. La plupart d'entre eux se contentent de fournir les titres ou les auteurs des ouvrages les plus empruntés, très peu donnant le nombre précis des livres prêtés. Il faut en outre bien avoir conscience du fait que ces chiffres ne sont qu'un indicateur bien fragile, basé uniquement sur les déclarations de ceux qui s'occupent des bibliothèques, fondées elles-mêmes sur des calculs qui peuvent être erronés, ou sur des chiffres orientés, voire sur de simples impressions (citons par exemple un rapport de la bibliothèque de Sète qui, en 1873, se fie « à l'aspect fatigué de certains volumes tant de fois sortis » pour juger de leur succès²⁹...). Tout ceci fait un ensemble d'informations assez réduit, mais donne néanmoins, faute d'autre indicateur, une première idée.

Du point de vue des périodes tout d'abord, la préférence va à l'histoire contemporaine – telle qu'on l'entendait au XIXe siècle, c'est-à-dire à partir de 1789 : 63 livres sont cités, pour un total de 132 mentions (tableau 2a). Plus on s'éloigne dans le passé, moins les emprunts semblent nombreux. L'offre relativement importante d'ouvrages de Victor Duruy sur l'Antiquité est donc plus sûrement restée sagement endormie sur les rayons des bibliothèques qui les proposaient, que passée entre les mains de lecteurs avides de connaître les détails de la thalassocratie athénienne ou de l'histoire des Gracques. Ce qui ne signifie d'ailleurs nullement que les lecteurs issus des classes populaires se détournent systématiquement de ce genre d'ouvrages, comme le montrent certains cas (un pépiniériste, un menuisier, un instituteur) évoqués par Grégoire Lemoine³⁰. À elle seule cependant, l'histoire contemporaine est plus mentionnée que l'ensemble des autres périodes. La période préférée est indubitablement celle de la Révolution et de l'Empire, citée 73 fois, abordée dans cinq des dix ouvrages les plus cités, le plus populaire étant l'incontournable *Histoire du Consulat et de l'Empire* de Thiers (tableau 2d), l'historien le plus souvent emprunté (tableau 2c).

²⁸ L. Noël, *Du paternalisme de l'origine au triomphe de la lecture publique : Bibliothèque populaire et Bibliothèque municipale de la ville de Pantin des années 1870 aux années 1930*, dir. J.-Y. Mollier, Université de Versailles Saint-Quentin-en-Yvelines, mémoire de Master, 2008, p. 123.

²⁹ « Bulletin de la Société Franklin », 15 octobre 1873, p. 353.

³⁰ G. Lemoine, *Le peuple et l'histoire...*, p. 30, 237, 287.

Tableau 2. Préférences des lecteurs des bibliothèques populaires, telles qu'exprimées par 88 rapports de bibliothécaires publiés dans le « Bulletin de la Société Franklin » entre 1869 et 1893 (en nombre de mentions)

2a. Par période

Antiquité	5
Moyen Âge	44
Époque moderne	59
Époque contemporaine	132
<i>dont Révolution et Empire</i>	73
<i>dont Guerre de 1870-71</i>	26

2b. Par thème

Biographie	102
Histoire militaire, maritime, aventures	58
Histoire de France générale	41
Sciences, techniques, industrie, agriculture	7

2c. Par auteur (uniquement ceux cités au moins cinq fois)

Thiers	34
Lamartine	25
Bonnechose	20
Mignet	16
H. Martin	
Duruy	13
Hubault et Marguerin	10
Badin	9
Barante	
Michelet	7
Vaulabelle	
Barrau	6
Wallon	5
Guizot	
Goepp	

2d. Par ouvrage (uniquement ceux cités au moins cinq fois)

Thiers	<i>Histoire du Consulat et de l'Empire</i>	14
Barante	<i>Jeanne d'Arc</i>	9
Bonnechose	<i>Du Guesclin</i>	
Bonnechose	<i>Hoche</i>	8
Duruy	<i>Histoire de France</i>	
Hubault et Marguerin	<i>Les Grandes Epoques de la France</i>	
Mignet	<i>Histoire de la Révolution française</i>	7
Thiers	<i>Histoire de la Révolution française</i>	
Badin	<i>Jean Bart</i>	6
Barrau	<i>Histoire de la Révolution française</i>	
Martin	<i>Histoire de France</i>	5
Mignet	<i>Vie de Franklin</i>	
Martin	<i>Histoire de France populaire</i>	

Quant aux genres choisis par les lecteurs, les rapports nous montrent bien les préférences (tableau 2b). Celui qui revient le plus souvent est la biographie, avec une centaine de mentions en tout. A la bibliothèque populaire d'Haravilliers et du Heaulme (Seine-et-Oise), sur les neuf ouvrages d'histoire empruntés entre mai 1871 et mai 1872, cinq sont des biographies³¹. Il en est de même à Sainte-Geneviève-des-Bois (Loiret) en 1876 : cinq biographies sur onze livres d'histoire prêtés³². A la Bibliothèque de Curciat-Dongalon, dans l'Ain, pendant les deux années 1874-1875, la biographie de Jean Bart par Badin est empruntée 24 fois, la *Vie de Franklin* par Mignet 12 fois : ce sont les deux livres d'histoire les plus consultés³³. Jeanne d'Arc est sûrement le personnage historique le plus populaire, les biographies de Wallon, Michelet, Lamartine et Barante représentant une vingtaine de citations. Les grands navigateurs et explorateurs et quelques militaires suscitent aussi particulièrement l'intérêt. Franklin, Lincoln, apparaissent également, dans quelques rapports.

A côté de la biographie, les autres genres semblent beaucoup moins intéresser les lecteurs. Les ouvrages d'histoire militaire ou maritime ont du succès, mais sont deux fois moins cités. Les livres d'histoire des sciences, des techniques, de l'agriculture et de l'industrie ne le sont que sept fois. Ceux d'histoire générale de la France apparaissent eux dans moins de la moitié des rapports. Le livre de Duruy semble celui le plus emprunté par les lecteurs, mais il n'est cité que dans moins d'un dixième des rapports, autant que celui de Hubault et Marguerin. Les différentes versions du livre d'Henri Martin semblent rebuter par leur monumentalité – à moins qu'il faille voir dans ce faible nombre d'emprunts le résultat de leur importante diffusion commerciale³⁴ ou de lectures sur place. Tous les

³¹ « Bulletin de la Société Franklin », n° 57, 1er octobre 1872.

³² *Ibidem*, n° 127, 1er février 1877.

³³ *Ibidem*, n° 115, 1er février 1876.

³⁴ J.-C. Geslot, *Un inestimable succès : l'Histoire de France d'Henri Martin et ses publics*, « Revue d'histoire du XIXe siècle », 2020/1, n° 60, p. 239-255.

autres ouvrages emblématiques de cette littérature nationale sont cités moins de trois fois, même ceux, adaptés à un public populaire, de Bordier et Charton ou de Ducoudray. Celle de Michelet n'est jamais évoquée³⁵ : s'il est souvent cité, l'historien l'est pour d'autres ouvrages (tableau 2c).

De cet ensemble incomplet de données, on peut tirer quelques éléments de conclusion. Le réseau des bibliothèques populaires offre des situations d'une grande variété en matière de lectures historiques, qui semblent représenter entre un dixième et un cinquième des catalogues comme des emprunts. Ainsi que le montre l'exemple de Victor Duruy, ces ouvrages ne relèvent pas forcément de la vulgarisation, comme on aurait pu *a priori* s'y attendre, mais sont plutôt le résultat de prescriptions diverses, plus ou moins officielles, fournissant un ensemble d'ouvrages qu'il faut lire, ou dont les auteurs sont recommandables par leur notoriété ou leur positionnement plus que par leur appétence pour la vulgarisation historique. Cette offre montre bien la volonté de conseiller sinon d'imposer une sorte de bibliothèque idéale, un type particulier de lectures, injonction à laquelle les lecteurs ne répondent pas forcément. Ils se précipitent sur les biographies et les livres sur la Révolution, l'Empire ou la Guerre de 70, apprécient l'histoire de France, mais délaissent les périodes anciennes. Les ouvrages les plus empruntés, qu'ils soient de Thiers, de Barante ou de Duruy, sont loin de correspondre au genre de la vulgarisation historique. En somme, dans ces bibliothèques populaires, ni l'offre de lecture, ni les lectures elles-mêmes, ne correspondent totalement à un modèle « populaire » – ce qui finalement n'est peut-être pas si surprenant pour une sociologie des lecteurs qui ne l'est guère plus³⁶.

RESPONDING TO A FRENCH PASSION? SUPPLY AND READING OF HISTORICAL WORKS IN PUBLIC LIBRARIES

(1860-1914)

(Summary)

Keywords: history of reading, public library, history of France, cultural policies, social representations.

The network of public libraries provides a wide array of historical readings, which account for a tenth to a fifth of the catalogues as loans. As the example of Victor Duruy shows, these works are not necessarily driven by popularisation, as one would expect *a priori*. On the contrary, they are more likely the outcome of various “prescriptions” of a more or less official nature. They provide a set of books to read, the authors of which are recommendable by their notoriety or position and less by their appetite for historical popularisation. Such a supply of books clearly shows the will to suggest or even enforce some ideal library, a particular type of reading, to which readers are less likely to adhere. They are more interested in biographies and books about the Revolution, the Empire or the War of 1870. They appreciate the history of France but are less concerned with the ancient period. The most borrowed books – penned by Thiers, Barante, Duruy, and others – do not pertain to the historical popularisation category. As a matter of fact, in these public libraries, the reading supply and the readings per se do not follow a “popular” pattern. Ultimately, it is not surprising for a sociology of readers that is no longer popular.

³⁵ Trois références à cet historien sont cependant faites sans précision de titre.

³⁶ M. Lyons, *Le Triomphe du livre...*, p. 186-188.

ȘTEFAN LEMNY*

EMMANUEL LE ROY LADURIE – L’HISTORIEN « PRODIGE EN LETTRES DE SOUTIEN »

La direction du Centre de recherches historiques (CRH) et les responsabilités dans le bureau de la VIe Section et au Centre national des recherches historiques (CNRS) ont considérablement accru la place d’Emmanuel Le Roy Ladurie (ELRL) parmi les historiens, et renforcé l’influence qu’il a exercée par ses propres travaux. Ses rapports privilégiés avec Fernand Braudel, le président tout-puissant de la VIe Section, n’ont fait qu’augmenter son rôle à l’intérieur des institutions qui ont marqué le destin de la recherche historique française dans les années 1960-1970¹. À cela s’ajoute sa présence sur la scène médiatique qui l’a consacré comme un nom de référence « parmi les historiens » comme le recommande le titre d’un de ses livres². Mais il existe une autre dimension moins visible publiquement qui témoigne de sa propre assiduité à cultiver son influence dans la communauté scientifique : le soutien qu’il a activement apporté à ses anciens étudiants ou à ses collègues dont ses lettres de recommandation sont une remarquable illustration. Rien d’étonnant, d’une manière générale, qu’un scientifique consacré donne son avis sur ses confrères plus ou moins jeunes en quête d’une carrière professionnelle ou de reconnaissance ! Mais la riche production de cette forme d’écriture ne cesse d’étonner. Elle constitue ainsi un témoignage du plus grand intérêt pour la vie scientifique de son époque, pour la constitution des réseaux d’influence et de l’importance d’ELRL.

Les raisons de sa générosité à l’égard des jeunes chercheurs sont indissociables d’un certain sentiment de paternalisme intellectuel né de ses devoirs d’enseignant. C’est ainsi qu’il justifie par exemple l’aide apportée à un jeune ami, futur historien, anthropologue et démographe, Emmanuel Todd, qui, en dépit de son talent, avait inspiré plutôt l’adversité des autres professeurs : « J’ai soutenu ce garçon, l’une des raisons essentielles étant qu’il était jeune, sans travail, et mon ancien élève à la Sorbonne. *Il me semble qu’un père doit toujours se soucier de ses fils* [souligné par nous – S.L.] »³.

Ce sentiment protecteur n’est pas sans rappeler le modèle de Fernand Braudel qui avait accordé son aide à ELRL au début de sa carrière. Les conditions des années 1970 et 1980 n’étaient pas pour autant les mêmes qu’à l’époque où l’auteur de la *Méditerranée*

* Bibliothèque Nationale de France ; e-mail : stlemny@gmail.com.

¹ Voir notre livre, *Emmanuel Le Roy Ladurie : une vie face à l’histoire*, Paris, Hermann, 2018.

² ELRL, *Parmi les historiens*, 2 vol., Paris, Gallimard, 1983-1994.

³ Le double de la lettre d’ELRL à Jean-René Tréanton, 30 janvier 1985, à propos d’Emmanuel Todd. À l’origine de l’amitié entre ELRL et Emmanuel Todd se trouve l’amitié de longue date entre ELRL et Olivier Todd, le père d’Emmanuel Todd. ELRL a offert à Emmanuel Todd, à ses dix ans, son premier livre d’histoire ; [apud http://fr.wikipedia.org/wiki/Emmanuel_Todd](http://fr.wikipedia.org/wiki/Emmanuel_Todd) (consulté le 24.12.2013).

disposait de moyens considérables pour satisfaire les besoins de la recherche et des chercheurs. En 1972, un an avant l'entrée d'ELRL au Collège de France, un autre jeune historien, Robert Descimon, promis à un bel avenir, lui laissait entendre ses inquiétudes devant ces nouvelles réalités : dépourvu de « relations personnelles », face aux grandes difficultés à trouver un poste d'assistant – lui écrivait-il – « le temps n'est plus aux gentils « sixièmes » que vous évoquiez dans l'avant-propos de votre thèse⁴. Mais le plus grave – j'ai déjà pu m'en rendre compte –, c'est qu'il est devenu bien difficile d'y développer sa culture de spécialité et d'élargir ses préoccupations aux méthodes et recherches des sciences voisines. À peine peut-on poursuivre au jour le jour un petit travail d'archives »⁵. C'est sans doute la principale raison pour laquelle ELRL n'a pas hésité à répondre à la demande de ses disciples, candidats à des postes de chercheurs ou d'enseignants au niveau universitaire, en signant de nombreuses recommandations en leur faveur. La liste est longue : Guy Chaussinand-Nogaret, au début de sa carrière en 1967⁶, Elena Hernandez-Casas de Benenati, une disciple de Braudel⁷, Lucien Bianco⁸ et David Herlihy, candidats aux postes de directeur d'études⁹, Guy Richard¹⁰, Daniel Roche¹¹, Michel Vovelle¹², W. G. L. Randles¹³, Jacques Gélis¹⁴, Roger Chartier¹⁵, Pierre

⁴ ELRL, *Les Paysans de Languedoc*, Paris, SEVPEN, 1966.

⁵ Lettre de Robert Descimon à ELRL, 25 février 1972. Afin de simplifier les références en bas de page, tous les renvois sans mention de leur source se rapportent à la Bibliothèque de l'Institut de France, Fonds ELRL.

⁶ Lettre d'ELRL à Guy Chaussinand-Nogaret, 4 juillet 1967, le rassurant de son soutien pour occuper une place qu'il envisage, Archives nationales, CRH, 20000071/33. Le 18 décembre 1967, il l'encourage de poser sa candidature pour le poste de collaborateur technique au CNRS, Archives nationales, CRH, 20000071/32. Ayant appris que Guy Chaussinand-Nogaret n'avait pas obtenu un poste d'assistant, cf. lettre d'ELRL à celui-ci du 22 mars 1968, il intervient de nouveau l'année suivante : il écrit au Président de la VIe Section pour lui attribuer le poste de chef de travaux mis à la disposition du CRH, cf. lettre d'ELRL à Fernand Braudel, 2 mai. Dans la recommandation pour l'inscription de celui-ci sur la liste d'aptitudes, il précise leur connaissance « depuis plus de dix ans », et l'importance de la thèse de IIIe cycle qu'il avait soutenue. Archives nationales, CRH, 20000071/32.

⁷ Lettre d'ELRL à M. Berthe, 28 octobre 1968, Archives nationales, CRH, 20000071/31.

⁸ Recommandation d'ELRL, 9 octobre 1968, avec la précision : « Bien que je sois peu compétent pour juger des choses qui relèvent de sa spécialité, sa réputation m'a paru très grande aussi bien en France qu'en Amérique », Archives nationales, CRH, 20000071/31.

⁹ Lettre d'ELRL au président de l'EHESS, 13 janvier 1969, Archives nationales, CRH, 20000071/33.

¹⁰ Lettre d'ELRL à Guy Richard, 25 avril 1967, pour lui annoncer la reconduite de son contrat, Archives nationales, CRH, 20000071/35.

¹¹ Lettre d'ELRL à Daniel Roche, 22 avril 1969, pour lui annoncer son engagement « probablement avec le grade de chargé et sûrement comme attaché », en ajoutant : « j'en suis très heureux pour toi, pour la Science, pour la révolution, enfin pour tout », Archives nationales, CRH, 20000071/35.

¹² Lettre d'ELRL à Michel Vovelle, 22 avril 1969, avec la même annonce que dans la lettre précédente à Daniel Roche, avec cette précision en plus : « J'ai été chargé de devenir votre 'parrain'. Bien que je ressente le ridicule de cette situation, puisque je ne me sens pas du tout capable de juger vos travaux, je suis content que ce titre me donne l'occasion d'avoir avec vous des contacts plus fréquents », Archives nationales, CRH, 20000071/36.

¹³ Recommandation du 15 janvier 1969 en reconnaissance de ses travaux sur l'histoire agricole, et le plaisir ressenti à la lecture de son livre sur le Congo, Archives nationales, CRH, 20000071/35.

¹⁴ Une lettre d'ELRL à Jacques Gélis, 10 février 1970, est la preuve de ses conseils amicaux : cacher ses idées anarchistes devant le professeur René Pillorget auquel il le recommanda comme assistant car cet aspect « peut éventuellement effrayer actuellement les professeurs de faculté » et la crainte que « la barbe du candidat n'épouvantera pas ce cher homme ! », Archives nationales, CRH, 20000071/33. Durant dix ans, ELRL intervient de nouveau d'abord pour une place au CNRS, de préférence au CRH, cf. lettre de Joseph Goy à Pierre Chaunu, Archives nationales, CRH, 20000071/33, puis auprès de René Pillorget, 5 février 1981, pour recommander à un poste de maître-assistant Jacques Gélis. ELRL écrira le 13 décembre 1984 une autre lettre de soutien pour un poste au CNRS notamment pour préparer sa soutenance dans de bonnes conditions.

¹⁵ Un premier rapport d'ELRL sur les activités de recherche de Roger Chartier, à la demande de celui-ci, daté de 21 février 1971 ; un autre surviendra quand ELRL est déjà au Collège de France, 12 décembre 197 ?,

Ponsot¹⁶, Françoise Piponnier¹⁷, Marie-Noëlle Bourguet¹⁸, John Day¹⁹, André Zysberg chaleureusement soutenu auprès de CNRS²⁰, Alain Guery²¹, Bernard Vincent, son assistant à Paris VII²², Arlette Farge²³, Jean-Clément Martin, qui n'est qu'au début du feuillet pour une place dans la recherche²⁴, Jean-Pierre Berthe²⁵, Gérard Mairet²⁶, Joël Cornette, professeur agrégé en stage et au début de ses recherches²⁷, Jean-Pierre Goubert, qu'il encourage à poursuivre ses recherches pour sa thèse dans le cadre de la Compagnie générale des Eaux²⁸.

D'autres générations de chercheurs ont bénéficié de ses lettres de recommandation entre 1978 et 1988, pendant la décennie qui a précédé sa nomination à la tête de la Bibliothèque nationale ; ce sont des auteurs de thèses soutenues sous sa direction ou dont il a fait connaissance en tant que membre de leur jury ou des spécialistes dans les domaines proches de ses centres d'intérêt : Patrice Bourdelais²⁹, Jacques Revel³⁰, Marie-

Archives nationales, CRH, 20000071/32. Une recommandation aussi chaleureuse de sa part pour soutenir la candidature de Roger Chartier à un séjour à Princeton, cf. lettre d'ELRL de 26 novembre 1974. Une lettre similaire de la part de François Furet, 2 décembre 1974, Archives nationales, CRH, 20000071/26. Une nouvelle recommandation soutenue pour un poste de maître assistant à l'EHESS, cf. lettre d'ELRL à Jacques Le Goff, 17 décembre 1976, dans laquelle le candidat est décrit comme « l'un des plus brillants parmi nos jeunes historiens », Archives nationales, CRH, 20000071/26.

¹⁶ Dans un échange de lettres avec Bernard Vincent, pressenti initialement comme maître assistant à Paris VII, mais conseillé finalement de se désister en faveur de Pierre Ponsot que « son âge et son passé le mettent très évidemment au-dessus de ce poste ». Il conseille donc Vincent de prendre la succession de Ponsot à la Casa Velasquez, et éviter toute concurrence nuisible, Archives nationales, CRH, 20000071/36. Bernard Vincent finira par devenir l'assistant d'ELRL à Paris VII.

¹⁷ Lettre d'ELRL à F. Braudel, 10 mai 1972, Archives nationales, CRH, 20000071/35.

¹⁸ Lettre d'ELRL, 19 décembre 1972, Archives nationales, CRH, 20000071/31.

¹⁹ Lettre-recommandation d'ELRL, 26 novembre 1974, avec cette conclusion généreuse : « Je crois que notre pays ne peut que gagner à la promotion d'individualités aussi brillantes comme la sienne », Archives nationales, CRH, 20000071/26.

²⁰ Lettre de François Furet à A. Zysberg, 19 juin 1973, lettres d'ELRL à idem, 8 et 19 novembre 1973. Archives nationales, CRH, 20000071/26. En 1979, ELRL rédige aussi d'autres rapports le concernant : renouvellement de son contrat, la promotion au grade de chargé de recherches, Archives nationales, CRH, 20000071/27 et 28.

²¹ Lettres de recommandation d'ELRL du 23 et 25 janvier 1975, extrêmement chaleureuses, pour un poste d'attaché de recherches au CNRS. Archives nationales, CRH, 20000071/27.

²² Lettre-recommandation d'ELRL, 5 janvier 1975, Archives nationales, CRH, 20000071/26 et nouvelle intervention en 1978, cf. la lettre d'ELRL à Bernard Vincent, 19 juillet 1978, Archives nationales, CRH, 20000071/36.

²³ Lettres de recommandation du 20 et 25 janvier 1976, pour un poste d'attaché de recherches au CNRS, dans lesquelles ELRL apprécie « ses capacités de travail et sa haute intelligence », Archives nationales, CRH, 20000071/27.

²⁴ Lettre d'ELRL à Jean-Clément Martin, 12 janvier 1976, le conseillant de faire une demande de financement de ses recherches « en passant par le CNRS » et se déclarant prêt de le soutenir à tout prix : « Si cela ne marchait pas, je tâcherais de trouver une autre source de financement », Archives nationales, CRH, 20000071/26.

²⁵ Lettre d'ELRL à Jacques Le Goff, 31 mai 1977, concernant la candidature pour un poste de directeur d'études à l'EHESS, Archives nationales, CRH, 20000071/31.

²⁶ Lettre de recommandation d'ELRL, 25 mai 1976, pour un poste d'assistant à Paris I, appréciant son « travail philosophique sur l'historiographie, qui importe beaucoup aux historiens », Archives nationales, CRH, 20000071/26.

²⁷ D'où la lettre d'ELRL à l'Inspecteur de l'Académie, 6 janvier 1976, Archives nationales, CRH, 20000071/26.

²⁸ Lettre d'ELRL au Chef du Service juridique de la Compagnie Générale des Eaux, 23 octobre 1978, Archives nationales, CRH, 20000071/27.

²⁹ Note d'ELRL à l'intention de la Commission de sociologie et démographie du CNRS au sujet de sa candidature, 19 janvier 1978, Archives nationales, CRH, 20000071/27, puis la même année à l'intention du comité consultatif des universités, 26 juin 1979, Archives nationales, CRH, 20000071/28.

³⁰ Lettre de soutien d'ELRL à François Furet, 27 février 1978, pour un poste de maître assistant à l'EHESS, 27 février 1978, Archives nationales, CRH, 20000071/35.

Claire Bergère³¹, Blandine Barret-Kriegel³², Christiane Klapisch³³, Alain Molinier³⁴, Jacques Petitjean-Roget³⁵, Jean-Michel Sallmann³⁶ et Line Teyssseyre-Sallmann³⁷, Pierre Lamaison³⁸, Jean-Luc Bonniol³⁹, Alain Guery⁴⁰, Martine Boiteux⁴¹, Claude Grimmer⁴², Pierre François Souyri⁴³, Paul De Decker⁴⁴, Agnès Fine⁴⁵, Sari Nacereddine⁴⁶. À cette liste, s'ajoute Jean-Michel Chevet recommandé par ELRL pour l'obtention d'une allocation de recherches de 3e cycle auprès de la Délégation générale à la recherche scientifique et technique (DGRST), une intervention d'autant plus remarquable de sa part qu'il souligne non pas seulement les qualités professionnelles du candidat, mais les circonstances difficiles de sa vie pour lesquelles il représente « un cas social », « au meilleur sens du terme »⁴⁷.

³¹ Le double de la lettre d'ELRL au président de l'EHESS, 8 juin 1978, en faveur de Marie-Claire Bergère ; le remerciant de l'appui bénéfique donné dans ces circonstances, Marie-Claire Bergère écrit à ELRL, le 28 juin 1978 : « Vous avez fait venir les campagnes à l'aide des villes... et le « modèle chinois » a mieux réussi à l'EHESS qu'en Chine ».

³² Lettre de Blandine Barret-Kriegel à ELRL, mai 1978, le remerciant de ses encouragements et de son « amical précieux soutien » dans son projet de candidature au CNRS.

³³ Lettre d'ELRL à F. Furet, 26 avril 1979, pour la recommander à une direction d'études à l'EHESS, Archives nationales, CRH, 20000071/28.

³⁴ Le double de la lettre d'ELRL à Pierre Chaunu, ca. 1980, pour l'accueil d'Alain Molinier, « en l'encourageant dans ses efforts de candidature » à un poste universitaire. Une autre lettre du concerné à ELRL le remercie « pour l'appui efficace que vous avez bien voulu m'apporter ». Le 8 octobre 1985, ELRL signe aussi une lettre de soutien en faveur de sa demande d'habilitation : « enseignant de la plus haute intelligence, d'une grande finesse, de beaucoup d'humour, d'extraordinaire énergie, bref, le type de personne dont notre système d'enseignement supérieur a grand besoin ».

³⁵ Le 20 février 1980, ELRL écrit à Pierre Chaunu en faveur de Petitjean-Roget, postulant pour une chaire d'archéologie et d'histoire ancienne à l'université des Antilles.

³⁶ Le double de la lettre d'ELRL à Bernard Bonnin, 30 juin 1980, afin de soutenir Jean-Michel Sallmann, candidat à un poste de maître assistant à l'université de Grenoble.

³⁷ Double de la lettre d'ELRL, 20 janvier 1983, pour soutenir « très fermement et très chaleureusement » Line Sallmann, candidate au CNRS. Idem, lettre du 10 décembre 1983 pour un poste d'assistante d'histoire à Paris VIII.

³⁸ Lettre d'ELRL à F. Furet, 21 janvier 1981, concernant un poste de maître assistant à l'EHESS, Archives nationales, CRH, 20000071/29.

³⁹ Lettre de recommandation d'ELRL, 5 février 1981, pour un poste au CNRS, Archives nationales, CRH, 20000071/31 ; Le double de la lettre d'ELRL à Pierre Chaunu et Roger Chartier, 15 janvier 1982, pour soutenir Jean-Luc Bonniol, candidat au CNRS.

⁴⁰ Le double de la lettre d'ELRL du 18 mars 1981 pour recommander Alain Guery, alors attaché au CNRS, pour une activité d'enseignement à l'université de Saint-Denis.

⁴¹ Lettre d'ELRL, du 26 octobre 1982, en faveur de Martine Boiteux, candidate à un poste d'assistante d'histoire à l'université de Paris X. Puis une autre, en février 1983, à un poste à l'École Polytechnique et, le 19 février 1986, pour un poste magistral à Paris IV.

⁴² Le double de la lettre d'ELRL pour Mlle Grimmer, candidate à un poste d'attaché de recherche au CNRS, 24 février 1983.

⁴³ Le double de la lettre d'ELRL au président de l'INALCO en faveur de Pierre François Souyri, 6 septembre 1984. Ce soutien intervient peu après une autre contribution importante qui a facilité sa nomination à un poste à la Maison franco-japonaise. Lettre de Pierre François Souyri à ELRL, Tokyo, 26 février 1984. Dans une nouvelle lettre du 9 avril 1984, il reconnaît que la démarche d'ELRL « a été déterminante ».

⁴⁴ Lettre de Paul de Decker à ELRL, 3 décembre 1984.

⁴⁵ Deux lettres d'ELRL pour soutenir le détachement d'Agnès Fine au CNRS, la première sans date, la seconde, du 24 janvier 1986.

⁴⁶ Le double de la lettre d'ELRL pour Sari Nacereddine, s.d., candidat à un poste à l'université de Paris VII.

⁴⁷ Il s'agit des études poursuivies plus tardivement à cause d'une orientation initiale vers une formation de technicien, de ses devoirs familiaux qui l'obligent à travailler ailleurs que dans le domaine de la recherche et, malgré tout de son dévouement au point « qu'il a vraiment fait don de sa personne à la science », ELRL, rapport à la DGRST, 5 octobre 1978, Archives nationales, CRH, 20000071/27 et 32.

Il s'impose de remarquer toutefois que pendant cette décennie les interventions de l'historien n'ont plus les mêmes résultats. Demandeur de son soutien pour intégrer un centre de recherche, Pierre Ponsot pense toujours que les « les élections sont 'faites' par un bunker de grands électeurs », et il est persuadé qu'ELRL exerce la même « influence auprès de certains »⁴⁸. Mais son maître voit autrement la réalité. À partir de 1981, ses lettres de recommandations sont traversées du même refrain : « je suis conscient des difficultés de recrutement qui existent aujourd'hui⁴⁹ ».

« Le cas Martin »

La pénurie de postes dans la recherche et l'enseignement universitaire et l'augmentation du nombre de candidats ont rendu la situation beaucoup plus difficile pour les nouvelles générations. ELRL en est particulièrement sensible. À l'âge où il était professeur au lycée, il a suffisamment souffert du manque de temps nécessaire à ses recherches pour ne pas comprendre les frustrations ressenties par les jeunes historiens. C'est donc en bonne connaissance de cause qu'il reçoit, alors qu'il se trouvait en pleine consécration scientifique, une lettre de la part de Jean-Clément Martin, confronté aux aspérités des débuts de sa carrière scientifique : « Je crois, en effet – lui répondait-il, le 15 septembre 1982 – que vous soulevez un problème capital, celui des enseignants-chercheurs de lycée, que je connais assez bien pour l'avoir été moi-même quoique pendant un laps de temps, heureusement pour moi, assez court. Il faudrait, en effet, faire quelque chose pour cette élite dont vous faites partie et qui tend à se multiplier puisque les postes en faculté ou au CNRS sont maintenant trop rares »⁵⁰. La recherche d'une place en mesure de répondre aux possibilités de recherche du jeune historien de la Révolution devient dès lors, pendant plusieurs années, le sujet d'une riche correspondance avec ELRL qui s'est montré vite conquis par l'« idée du souvenir vendéen » qui fera la réputation de Jean-Clément Martin⁵¹. Pourtant, même s'il prend de nouveau la plume pour intervenir en sa faveur⁵², la porte du CNRS reste fermée. Néanmoins, grâce à la recommandation d'ELRL, il obtient une subvention de la part du Ministère de la culture afin de pouvoir avancer dans ses travaux pour la thèse⁵³. Le futur grand historien de la Révolution française continue pourtant d'espérer dans ses chances au CNRS, soutenu avec la même insistance par ELRL :

Je connais ce chercheur depuis longtemps : il a de grands mérites puisqu'il a poursuivi simultanément une carrière de professeur de lycée et de chercheur, effectivement, si je puis dire, bénévole. C'est sûrement un des meilleurs sinon le meilleur connaisseur actuellement de notre passé vendéen avec cette culture populaire et catholique si curieuse qui n'est pas sans évoquer certains phénomènes qui se déroulent actuellement en notre XXe siècle dans d'autres pays d'Europe.

Je sais les difficultés d'embauche actuellement au CNRS ; néanmoins, il me semble qu'on peut faire confiance à ce collègue pour mener un travail de documentation et de rédaction

⁴⁸ Lettre de Pierre Ponsot à ELRL, 23 février 1980.

⁴⁹ Lettre de recommandation d'ELRL, 5 février 1981, pour un poste au CNRS, Archives nationales, CRH, 20000071/31.

⁵⁰ ELRL à Jean-Clément Martin, 15 septembre 1982.

⁵¹ Le double de la lettre d'ELRL à J.C. Martin, 24 janvier 1979.

⁵² Le double de la lettre d'ELRL à Joseph Goy, 16 janvier 1981 et lettre à Jean-Clément Martin, 12 mars 1982 : dans cette dernière lettre, il exprime l'espoir que François Lebrun « puisse faire quelque chose ».

⁵³ Lettre de Jean-Clément Martin à ELRL du 18 avril 1982.

de thèse dans des délais raisonnables si le temps scientifique qu'implique une nomination au CNRS lui est accordé.

J'ai, en tout cas, la plus grande estime pour sa personne et les meilleurs espoirs pour l'issue de sa réflexion⁵⁴.

Malheureusement, le candidat se heurte à un nouvel échec pour une raison qui le fera réagir avec amertume dans une lettre adressée à son maître. La commission avait jugé son travail « très intéressant », mais elle craignait sa « progression » à cause de « la dispersion » de ses activités ! Or, cet argument contenait une contradiction très frappante aux yeux de Jean-Clément Martin. Le fait qu'il ait pu accomplir ses recherches universitaires en dehors du cadre d'une institution spécialisée, en parallèle avec ses autres obligations professionnelles, ne montrait-il pas – se demandait-il [J.-C.M.] – « que sans 'dispersion' il n'y a pas du tout de 'progression' »⁵⁵ !?

ELRL l'avait bien compris. Quelques jours après la lecture de cette lettre, il fait part à son ami Daniel Roche de ses propres inquiétudes sur ce qu'il appelle le « cas Martin » :

C'est sûrement un type très digne, un prof de lycée qui fait ce qu'il peut et qui s'est constitué une situation parfaitement méritée de notable vendéen, au meilleur sens du terme, c'est-à-dire dans la signification intellectuelle de ce mot. Je ne dis pas que toi et tes amis de la commission pouviez le recevoir cette année, mais il faudra, j'imagine, y penser un jour. J'essaie de lui mettre du baume sur le cœur. Si tes nombreuses occupations t'en laissent aussi le temps, je n'ose te demander de te joindre à mon action équitablement consolatrice, vis-à-vis de cet homme jeune qui n'est plus tout à fait un jeune homme⁵⁶.

Ces épreuves ont finalement contribué à cimenter les liens entre le jeune historien et ELRL. Au début 1984, à l'occasion d'une nouvelle candidature du premier au CNRS, le second n'hésite pas à reprendre encore une fois la plume⁵⁷. Les sujets de leur correspondance dépassent pourtant cette seule préoccupation. Jean-Clément Martin lui parle de ses projets de livres, tandis qu'ELRL commence à l'appeler « cher Monsieur et Ami » et lui fait part en toute confiance de ses idées politiques de « droite » ou de « centre-droit », même s'il s'est aperçu qu'il avait en face de lui un « excellent homme de gauche »⁵⁸. Cette ouverture de cœur est d'une certaine façon la réponse de l'historien de l'Ancien Régime à l'ouverture d'esprit du grand spécialiste de la Révolution française. C'est d'ailleurs l'argument le plus fort qu'ELRL met en avant pour aider de nouveau Jean-Clément Martin à occuper sa place au CNRS : « c'est certainement à l'heure actuelle le meilleur connaisseur de la Vendée catholique et royale depuis les guerres du même nom jusqu'à nos jours. Il n'est du reste, dans cette affaire, ni bleu, ni rouge et, je m'empresse de l'ajouter, pas non plus blanc »⁵⁹.

Le maître constatera cependant que son « influence » afin d'« imposer » son candidat au CNRS s'avèrera « bien faible ». Mais la diligence de son soutien et de ses

⁵⁴ Lettre de recommandation d'ELRL, 23 février 1983.

⁵⁵ Lettre de Jean-Clément Martin à ELRL, 16 septembre 1983, envoyée simultanément à d'autres destinataires.

⁵⁶ Le double de la lettre d'ELRL à Daniel Roche, 23 septembre 1983.

⁵⁷ Lettre d'ELRL, 10 janvier 1984.

⁵⁸ Le double de la lettre d'ELRL à Jean-Clément Martin, 26 janvier 1984. L'appréciation « excellent homme de gauche » est ajoutée par ELRL ultérieurement en commentaire manuscrit sur une copie de sa lettre à Jean-Clément Martin du 24 juin 1985.

⁵⁹ Le double de la lettre d'ELRL à Daniel Roche, 28 mars 1984.

encouragements contribue à renforcer les espoirs du jeune chercheur dans un avenir favorable : « Je me le souhaite, ou plutôt, je vous le souhaite – lui écrira ELRL –, car en ce qui me concerne, j'ai bien peu à revendiquer. C'est plutôt en faveur des jeunes dont vous êtes qu'il faudrait en effet faire quelque chose »⁶⁰.

« En faveur des jeunes... »

En effet, l'historien souhaite vivement « faire quelque chose » pour les jeunes chercheurs dont il connaissait les aptitudes et les travaux. On le constate également à travers ses lettres en faveur de Joël Cornette, le futur spécialiste de l'Ancien régime et de l'histoire de Bretagne. Aux débuts de son activité, il fait part à ELRL, presque en même temps que Jean-Clément Martin, de ses « difficiles tentatives pour forcer les lourdes portes de l'Université », soldées chaque fois par son classement juste après les heureux gagnants !⁶¹ ELRL ne tarde pas à réagir en écrivant plusieurs recommandations⁶², avant de partager la joie au moment de sa réussite : « voilà enfin votre carrière, encore modeste, réellement commencée [...]. C'est une grande joie pour tous ceux, dont je suis, qui vous font confiance »⁶³.

C'est à plusieurs reprises, de 1981 à 1987, qu'ELRL intervient pour appuyer la candidature au CNRS d'Antoine-Laurent Serpentine, le spécialiste de la Corse, puis à l'université de Cortè⁶⁴. On a vu aussi son combat pour défendre bec et ongles un jeune de valeur mais avec un caractère parfois difficile, même s'il devait se heurter aux critiques de ses amis et collègues⁶⁵.

Rien ne fait pourtant tant d'honneur à l'historien que sa sensibilité à l'égard des jeunes doués pour la recherche, mais condamnés à des métiers éloignés de leurs préoccupations principales ou même en situation de chômage. Le cas d'un jeune étudiant, auteur d'une prometteuse contribution à l'histoire sociale et économique, l'intrigue particulièrement parce que « pour vivre et faire vivre sa famille » celui-ci est obligé de travailler comme peintre en bâtiment, « ce qui témoigne du courage avec lequel il épargne un peu de son temps qu'il consacre à la recherche »⁶⁶. Quelques années après, ELRL le recommandera pour un poste de maître-assistant à l'EHESS et puis, de nouveau, à d'autres postes dans la recherche ou dans l'enseignement supérieur, même

⁶⁰ Lettre d'ELRL à Jean-Clément Martin du 24 juin 1985. En 1985, un autre candidat soutenu par ELRL est débouté au CNRS : Jean-Michel Chevet. ELRL accusera cette fois-ci en toute confidentialité « des raisons qui n'ont rien de personnel mais qui sont purement politiques ». Cf. sa lettre à Alain Lottin du 31 mai 1985.

⁶¹ Lettre de Joël Cornette à ELRL, 12 décembre s.a. [1981].

⁶² Lettre du 11 octobre 1982 d'ELRL à Michelle Perrot, présidente de l'Université Paris VII pour recommander ce « historien jeune, de bonne qualité », et la réponse de celle-ci, du 12 octobre 1982, pour ne pas « lui laisser trop d'espoir » et lettre de 26 octobre 1982 à J. Nicolas. Voir aussi la lettre d'ELRL à Pierre Chaunu, le 6 janvier 1983, en vue d'un poste à l'université de Caen. À partir de 1985, il est à Paris I.

⁶³ Le double de la lettre d'ELRL à Joël Cornette, 26 septembre 1984.

⁶⁴ Le double de la lettre du 19 janvier 1982 d'ELRL à Pierre Chaunu au sujet de Serpentine, envoyée également à Roger Chartier. Lettres d'ELRL à Antoine Serpentine, 25 février 1981, et d'Antoine Serpentine à ELRL, 28 janvier 1987.

⁶⁵ Il le présente à Pierre Chaunu comme un « "jeune [...]" plein d'avenir, qu'il faudra arriver en même temps à discipliner, et aussi peut-être à aider sur le plan de la carrière », cf. le double de la lettre d'ELRL à Pierre Chaunu, 4 décembre 1982. Du même genre, c'est la lettre d'ELRL à Isac Chiva, 19 janvier 1983 : « Je suis aussi embêté que toi. Il est vrai que j'ai lancé Emmanuel Todd dans la vie et je l'aime bien, mais je suis absolument irresponsable de ce qu'il peut écrire ».

⁶⁶ Cf. le rapport d'ELRL sur le travail de Monsieur Chevet destiné au DEA de Monsieur Richet, 22 juin 1978.

aux États-Unis⁶⁷. Aussi affligeante apparaît aux yeux de l'historien la situation d'un autre jeune chercheur, fier de présenter devant le jury à l'occasion des divers concours une lettre qu'Albert Soboul lui avait adressée. Michel Vovelle, qui défende aussi sa candidature, reconnaît la difficulté de « trouver un créneau pour lui dans les prochaines années »⁶⁸. Contrarié par le statut de chômeur de ce « garçon d'esprit très ouvert », ELRL le recommande chaleureusement pour un poste d'attaché de recherche au CNRS⁶⁹ – poste qu'il ratra –, et le soutient, lorsque les opportunités se présentent, pour participer à certains colloques scientifiques⁷⁰. Le maître fait preuve d'une longue patience et renouvelle à plusieurs reprises les recommandations en sa faveur⁷¹, la qualité des études de ce chercheur en étant la principale raison : ELRL est impressionné par le « sens très aigu » du jeune auteur partageant « la dignité des pauvres et des paysans dans nos sociétés d'Ancien Régime »⁷².

À la liste des jeunes chercheurs que l'historien aide au début de leur carrière scientifique, telle qu'elle ressort de cette correspondance, il faudra ajouter également les noms Jean-François Fitou⁷³ ou de Patrick Pion⁷⁴, qui finiront par retrouver leur place dans le domaine de la recherche⁷⁵.

⁶⁷ Le double de la lettre d'ELRL au président de l'EHESS, 26 août 1984. Le double de la lettre d'ELRL à Domenico Sella, de l'université de Wisconsin, 16 novembre 1984. ELRL s'indigne surtout parce que son candidat n'est pas seulement évincé à un concours au CNRS, mais on lui refuse la subvention pour avancer le travail de sa thèse, cf. le double de la lettre d'ELRL à Alain Lottin, 31 mai 1985.

⁶⁸ Lettre de Michel Vovelle à ELRL du 9 janvier 1984.

⁶⁹ Le double de la lettre d'ELRL, 30 décembre 1985.

⁷⁰ « Si on pouvait lui payer son voyage, je tâcherais de me débrouiller auprès de mes amis de Toulouse pour le loger », cf. le double de la lettre d'ELRL à B. Kayser, 26 juin 1984.

⁷¹ Le feuillet de ses mésaventures dure plusieurs années, au moins de 1985 à 1988, selon ses nombreuses lettres à ELRL de cette période. Suite à ses interventions, ELRL reçoit une lettre détaillée du rapporteur du dossier, du 14 avril 1986, un document convaincant sur les exigences de son travail. Voir plus loin, la note 145. C'est seulement au début de 1988 qu'ELRL semble abandonner son combat. À la lecture de la lettre que lui envoie Daniel Solakian, le 1er février 1988, on en comprend les raisons : Daniel Solakian fait valoir ses recherches sur Fignon dont se sert ELRL (« j'ai passé des journées entières pour en retrouver la trace. Il est certain que celle découverte a donné une nouvelle dimension à votre recherche ») et exprime son mécontentement de ne pas avoir bénéficié d'une contrepartie. En dépit de cette lettre, ELRL persévère dans son soutien par un rassurant « comptez sur moi » de nature à renouveler la confiance de Daniel Solakian. (Lettre à ELRL du 18 février 1988).

⁷² Double de la lettre d'ELRL, 30 décembre 1985. « Il est très pauvre, lui aussi, [la pauvreté était le sujet du colloque], et de cette manière au moins, rentre dans le sujet du Colloque... Trêve d'humour noir et de mauvais goût », copie de lettre d'ELRL à B. Kayser, 26 juin 1984.

⁷³ Le double de la lettre d'ELRL à Joseph Goy, 10 juin 1985, le remerciant pour sa nomination à un poste à Aulnay-sous-Bois. « Il sera ainsi relativement proche autant qu'on peut l'être dans son jeune âge, de la Bibliothèque nationale, des Archives Nationales et aussi des Archives de Versailles qui lui seront très précieuses ». Il suivra la carrière diplomatique et sera le prochain collaborateur d'ELRL pour son livre, *Saint-Simon ou Le système de la Cour*, Paris, Fayard, 1997.

⁷⁴ Lettre de Bernard Cerquiglini à ELRL, 27 août 1986 : « désireux de seconder l'intérêt que vous portez à ce jeune chercheur dont le dossier est impressionnant ». Patrick Pion était à cette date jeune maître d'école au début de son activité prometteuse de protohistorien. Une lettre de Patrick Pion à ELRL, 25 septembre 1986, pour le remercier de l'aide accordée : « Il ne fait aucun doute que je dois à votre amicale et aimable intervention ».

⁷⁵ D'autres historiens ont abandonné plus vite ce combat. En 1978, ELRL encourage Guy Soudjian en l'appréciant comme « très doué pour la recherche ». (Cf. sa lettre à M. Guy Soudjian, 31 mai 1978). Mais, faute de pouvoir intégrer rapidement l'enseignement universitaire, il restera dignement au service de l'enseignement général. Il n'a pas abandonné la recherche, mais le travail en historien « de dimanche » ralentira l'avancement de ses travaux. C'est beaucoup plus tard qu'il pourra publier son livre *Anthropologie du conscript parisien sous le Second Empire*, Panazol, Lavauzelle, 2008, avec une préface d'ELRL.

La fin de l'année 1987, avec ses nouveaux engagements administratifs à la tête de la BN, va marquer une pause dans ses interventions. Parmi les derniers à bénéficier de son soutien sont : Didier Gazagnadou, demandeur d'une aide financière spéciale pour ses recherches⁷⁶, Reginald-Louis Henry⁷⁷, Olivier Zunz, qui passe du statut de professeur associé à celui de « full professor »⁷⁸.

Du formalisme « hautement bureaucratique » aux amitiés

Le soutien généreux du professeur n'est motivé seulement par la sympathie à l'égard de ceux qui ne disposent pas d'un emploi scientifique afin d'accomplir leurs travaux. Il répond également au projet plus vaste du développement des études historiques dans son pays au sein de la VIe Section. Le prestige de ces études au-delà de l'Hexagone, notamment aux États-Unis lui offre de ce point de vue un argument de taille :

J'ai pu mesurer à quel point l'essentiel de notre prestige ici tient à l'œuvre historiographique énorme qui a été accomplie chez nous. Voilà pourquoi, en dépit de tout, il importe de développer le secteur « Histoire » de l'École en lui incorporant les meilleurs parmi les jeunes historiens – écrivait des États-Unis, en février 1968, à son propre patron, Braudel, pour soutenir Denis Richet, candidat à un poste de directeur de recherche – C'est dans cette perspective que je vois personnellement (mais je ne crois pas être le seul) la candidature de Denis Richet à un poste 'lourd' de directeur. J'ai pu mesurer combien il est fructueux pour tous d'avoir avec soi Rue de Varenne, des collègues de valeur, en qui l'on peut avoir pleine confiance, au besoin, pour se faire remplacer par eux, quand la situation l'exige. Tout comme Furet et Le Goff, Denis R. devrait être l'un de ces hommes. Il y a si peu d'historiens valables pour le XVIe siècle français » et « Denis R. est sans doute un professeur et un historien remarquable à qui l'École devrait donner les moyens et le temps nécessaire pour des travaux importants, qui seraient dignes des grands accomplissements de la VIe Section⁷⁹.

ELRL mesure « l'indiscrétion » de cette démarche en 1968, quand Braudel est le patron de l'École. Plusieurs années après, quand il accède à son tour à une position dirigeante dans l'institution, il a pu accomplir directement ce rôle.

Dans certains cas, son appui est exigé par les formalités « hautement bureaucratique[s] » du CNRS – selon ses propres mots – comme lorsqu'il doit rédiger les habituels rapports annuels sur l'activité de certains chercheurs⁸⁰. Mais les relations qu'il entretient avec toute une génération des chercheurs autour des années 1980, Arlette Farge⁸¹,

⁷⁶ Lettre de Didier Gazagnadou à ELRL, 14 septembre 1987.

⁷⁷ Lettre à ELRL sous forme de carte de remerciements du 12 octobre 1987.

⁷⁸ Lettre de William H. Harbaugh de Corcoran Department of history de l'université de Virginia, Charlottesville, à ELRL, 9 octobre 1987. Une autre recommandation d'ELRL en sa faveur date de 6 mars 1998, extrêmement élogieuse, mais on ne peut pas apprécier la destination.

⁷⁹ Lettre d'ELRL à F. Braudel, 21 février 1968, Bibliothèque de l'Institut de France, Fonds Fernand Braudel.

⁸⁰ Fondés sur ces éléments, ses rapports sont d'une extrême acribie et vont au cœur des sujets traités. Voir l'idée rapidement résumée sur les travaux d'Arlette Farge selon laquelle la violence dans le Paris de l'Ancien Régime « n'est pas finalement marginale à cette époque, mais fait partie d'une certaine typologie du quotidien », rapport d'ELRL sur les travaux de Madame Arlette Farge, 11 janvier 1979.

⁸¹ Co-directrice du Centre des recherches historiques avec Chartier et Bourdelais, Arlette Farge demande successivement à son maître l'accord de soutenir sa thèse d'Etat sur travaux, puis son soutien pour un poste de directeur de recherche CNRS. Lettres d'Arlette Farge à ELRL du 14 septembre 1984, 12 juin 1985 et 4 décembre 1985 (lecture incertaine de date pour cette dernière lettre).

Eric Meyer⁸², Patrice Bourdelais⁸³ dépassent largement ce contexte et mettent les bases d'une fructueuse collaboration scientifique et d'une amitié ultérieure. La liste de ceux qui ont profité de son appui dans l'avancement de leur carrière à l'intérieur du système académique est considérable : Jacques Dupâquier⁸⁴, Marcel Couturier⁸⁵, Léon Poliakov⁸⁶, André Burguière⁸⁷, Pierre Barbéris⁸⁸, Marie-Joséphine Rondeau⁸⁹, Lucette Valensi⁹⁰, Nicole Belmont⁹¹, Guy Chaussinand-Nogaret⁹², Ilios Yannakakis⁹³, Daniel Fabre⁹⁴.

À ceux-ci s'ajoutent les spécialistes de l'étranger, qui, à la recherche d'une bourse ou d'un lieu approprié de travail, font appel à l'auteur internationalement apprécié pour ses livres *Les Paysans de Languedoc* (1966), *L'Histoire du climat depuis l'an mil* (1967) et surtout *Montaillou, village occitan* (1975). Plusieurs séjours dans les universités américaines sont essentiels pour ses liens avec les historiens se trouvant à la recherche d'un poste dans ce pays. En 1968 et l'année suivante, se trouvant à Princeton, il écrit des lettres pour soutenir James N. Hood, auteur d'une contribution à l'histoire sociale et religieuse de la France sur la « bagarre » de Nîmes, de 1790⁹⁵ ; en 1970, il

⁸² Lettre d'Éric Meyer à ELRL, 22 décembre 1983, avec son rapport d'activité, en vue d'une maîtrise de recherche au CNRS pour assurer sa position de directeur du Centre et Double de la lettre d'ELRL sur Eric Meyer, 27 janvier 1986.

⁸³ Lettre de Patrice Bourdelais à ELRL, 14 décembre 1983, avec son rapport d'activité et les éléments afin d'établir « le papier que CNRS vous demande chaque année ».

⁸⁴ Lettre d'ELRL à Pierre Bourdieu, 10 octobre 1968, pour assurer provisoirement un poste de maître-assistant à Dupâquier, Archives nationales, CRH, 20000071/32.

⁸⁵ Lettre d'ELRL au président de VI Section pour titulariser Marcel Couturier, maître-assistant qui s'est distingué par un « énorme travail pour la programmation et la mise en ordinateur des données spécifiques, concernant la recherche historique », Archives nationales, CRH, 20000071/32.

⁸⁶ Cf. le rapport d'ELRL sur l'éventualité d'une promotion au titre de maître de recherches, sur presque 3 pages, extrêmement riche en précision, cca. 1970, Archives nationales, CRH, 20000071/35.

⁸⁷ Lettre d'ELRL au président de l'EHESS, Ann Arbor, 9 novembre 1978, pour recommander sa candidature à un poste de directeur d'études, Archives nationales, CRH, 20000071/27.

⁸⁸ Lettre de Pierre Barbéris à ELRL, 9 septembre 1983, candidat à une direction de recherches EHESS, qui lui demande de « témoigner » en sa faveur.

⁸⁹ Lettre de Marie-Joséphine Rondeau à ELRL, 29 septembre 1988, pour une chaire de patristique grecque à la Sorbonne.

⁹⁰ Le double de la lettre d'ELRL à François Furet, 29 avril 1980, pour un poste de directeur d'étude.

⁹¹ Lettre de Nicole Belmont à ELRL, 27 novembre 1980, qui souhaite une lettre d'appui à sa candidature pour un poste de directeur d'études à l'EHESS.

⁹² Le double de la lettre d'ELRL « pour l'assemblée des directeurs d'études » de l'EHESS, 15 octobre 1983 : « il serait tout à fait injuste que ce chercheur du tout premier ordre n'obtienne pas de vos suffrages le poste de directeurs d'études ». Une lettre de Guy Chaussinand-Nogaret à ELRL, envoyée de Bielefeld, s.d., contient ses remerciements et cette précision : « J'ai cru comprendre, lors de votre dernier appel, que vous deviez revenir des États-Unis spécialement pour moi. C'est une preuve d'amitié dont je vous suis très reconnaissant et qui mériterait, rien que pour le geste, un total succès ».

⁹³ Le double de la lettre d'ELRL à Pierre Chaunu du 9 juin 1980, dans laquelle il le remercie de l'avoir aidé à obtenir un poste permanent à Amiens et a été ainsi reconnu dans ses travaux de recherches.

⁹⁴ Lettre de Daniel Fabre, de Carcassonne à ELRL, sans date [vers 1989], dans laquelle il lui demande une « lettre-sésame » ou une « lettre de présentation » pour appuyer sa candidature à une direction d'études sur l'ethnologie de l'Europe du Sud-Ouest ; « Daniel Fabre, pour lequel j'ai inventé le concept original d'*Oïlanie* afin de désigner l'ensemble français des pays de langue d'oïl, par opposition au pays de langue d'oc, définis eux-mêmes dans leur ensemble comme Occitanie, terme qui lui-même est un peu trop militant, mais littéralement exacte » – note d'ELRL, 11 janvier 2014.

⁹⁵ Lettre d'ELRL, 1er février 1968. Une partie de l'étude recommandée verra le jour sous le titre *Protestant-Catholic relations and the roots of the first popular counter revolutionary movement in France*, dans « The Journal of Modern History », vol. 43, N° 2, juin 1971, p. 245-275. Leur rencontre date d'avant le départ d'ELRL aux États-Unis. Le docteur lui avait présenté sa thèse trop lourde pour que le professeur l'amène dans ses bagages, d'où une lettre désespérée à Madeleine : « il faut que tu me l'envoie par la poste. Question de vie ou de mort pour lui », lettre d'ELRL à Madeleine, 24 octobre 1969. Le 27 octobre 1969,

intervient pour Joel Thurtell⁹⁶, pour Richard Andrews, à la recherche d'une bourse afin d'achever ses études sur la Révolution française à Paris⁹⁷ ou encore pour Louise Tilly, à la sollicitation du département d'histoire de l'université de Michigan⁹⁸. D'autres demandes américaines s'enchaînent : l'hispaniste Renato Barahona, qui lui sollicite une recommandation pour une bourse de recherches⁹⁹ ; David Sabeau, lors de sa candidature à l'université d'Arizona¹⁰⁰ et à l'université de Californie, Los Angeles¹⁰¹ ; Carlo Ginzburg, pour son poste à l'université de Californie¹⁰² ; Josef W. Konvitz, demandeur d'un financement de l'American Philosophical Society¹⁰³ ; Paul Archambault, de l'université Syracuse¹⁰⁴ ; Donald M. G. Sutherland¹⁰⁵, John Komlos¹⁰⁶. Lorsque Gregory Hanlon entame ses démarches auprès du Conseil canadien de recherche afin d'obtenir une bourse de recherche pour finir sa thèse en France et sur la France, c'est encore ELRL qui est sollicité à le recommander¹⁰⁷.

Avec beaucoup d'opiniâtreté, il soutient également pendant une longue et difficile période, de 1978 à 1987, le jeune belge, Pierre Alexandre, éminent spécialiste de l'histoire du climat : il a écrit plusieurs lettres afin de l'aider à trouver un emploi dans son domaine¹⁰⁸. D'autres demandes lui parviennent de partout : de Suisse, d'où il recevra Francine-Dominique Liechtenhan, recommandée pour faire un stage en histoire

Richard E. Sullivan, le doyen du département Histoire de l'université de Michigan lui sollicite son appréciation sur James N. Hood, candidat à un poste à cette université.

⁹⁶ Lettre de Joel Thurtell à ELRL, 5 janvier 1970. Il prodigue aussi des conseils sur l'utilisation du « computer », lettre d'ELRL à Joel Thurtell, 25 novembre 1971, Archives nationales, CRH, 20000071/36.

⁹⁷ Lettre de Richard Andrews à ELRL, 16 avril 1970.

⁹⁸ Deux lettres de décembre 1970, Archives nationales, CRH, 20000071/48. Quelques années après, il appuiera sa promotion universitaire, cf. le double de la lettre d'ELRL à John W. Wilcase, NYU, 17 janvier 1979.

⁹⁹ Lettre de Renato Barahona à ELRL, 2 février 1971, Archives nationales, CRH, 20000071/31.

¹⁰⁰ Lettre de David Sabeau à ELRL, 11 novembre 1980. En réponse, ELRL écrit à Donald Weinstein de l'université d'Arizona, une lettre élogieuse, s.d. ELRL a par ailleurs écrit un compte rendu très favorable sur un livre de ce dernier, *Savonarole et Florence*, 1973, dans « Le Monde », 10 mai 1973. Republié : *Parmi les historiens*, I, 1983, p. 98-99.

¹⁰¹ Lettre de David Sabeau à ELRL, 17 mai 1983.

¹⁰² Le double de la lettre d'ELRL à Daniel Howe, 18 décembre 1986. Favorable à sa nomination, ELRL ajoute avec humour : « c'est simplement un peu dommage pour l'Europe qui risque d'être privée de lui, mais enfin nous verrons bien ».

¹⁰³ Le double de la lettre d'ELRL à l'American Philosophical Society, 29 juin 1983.

¹⁰⁴ Paul Archambault à ELRL, 5 février 1987 et 14 mai 1987.

¹⁰⁵ Le double de la lettre d'ELRL à Mac Leod pour le Conseil des arts du Canada, 16 novembre 1984 : « le livre qu'il envisage d'écrire est exactement celui que j'aimerais publier moi-même. Malheureusement je n'en ai pas le temps et je suis heureux qu'un jeune chercheur, même en dehors de mon pays s'attelle à une tâche aussi formidable ». Il s'agit de son livre, bientôt traduit en français : *Les Chouans : les origines sociales de la Contre-Révolution populaire en Bretagne, 1770-1796*. [trad. par Magali Van Reeth], Rennes, Société d'histoire et d'archéologie de Bretagne, 1990.

¹⁰⁶ Lettre de Peter Karsten de l'université de Pittsburg à ELRL, 11 septembre 1987.

¹⁰⁷ Lettre de Gregory Hanlon à ELRL, Toronto, 21 décembre 1983.

¹⁰⁸ Le double de la lettre d'ELRL en sa faveur pour une bourse sur l'histoire climatique de l'Italie, 14 juin 1978 ; le double de la lettre d'ELRL au recteur de l'université de Liège, 29 mars 1984, pour un poste d'assistant. Une lettre de Pierre Alexandre à ELRL, du 6 octobre 1984, l'annonce qu'il est au chômage. ELRL multiplie en conséquence ses interventions. Le 5 novembre 1985, il écrit à son ami Georgelin, de la Faculté des sciences de Luminy : « tu pourrais un jour le prendre comme assistant ; hélas, tu n'as pas de poste et moi non plus » avant d'ajouter : « Ainsi va la vie... Il est demi-chômeur sur un TUC intellectuel avec une femme et ou plusieurs enfants ». En 1986, ELRL lui a proposé une bourse de recherche au Collège de France, cf. lettre de Pierre Alexandre à ELRL, du 22 février 1986. Enfin, une année après, il donne aussi son avis favorable auprès du Fonds national de la recherche scientifique de Bruxelles pour un mandat de chercheur qualifié en 1987-1988, cf. le double de la lettre d'ELRL du 13 mars 1987 au secrétaire général de ce fonds.

sous la direction d'un professeur français¹⁰⁹ et qui finira par intégrer l'enseignement universitaire français ; d'Autriche¹¹⁰ ; du Danemark, de la part de Niels Windfeld Lund, pour une bourse d'études à l'EHESS¹¹¹ ; d'Israël, de la part de Mikael Harsgor de l'université de Tel-Aviv, lui sollicitant un rapport pour sa « tenure » de « full professor »¹¹² etc.

Les historiens des pays socialistes de l'Europe centrale et de l'Est constituent un cas plus particulier. Fernand Braudel portait un regard attentif à leur sort, souhaitant venir en aide aux « vaillantes populations de l'Est ». Participant au congrès mondial de Bloomington, en 1968, ELRL soumet à l'attention de son maître le nom de l'historien hongrois Laszlo Makkai et de l'historien tchèque Klima, afin de les inviter à Paris pour plusieurs mois¹¹³.

Les liens des jeunes historiens avec ELRL ne concernent pas seulement leurs intérêts ponctuels pour obtenir une recommandation et pour accéder à l'enseignement universitaire et à la recherche. Les besoins d'un conseil, d'un dialogue scientifique ou d'un soutien d'ordre intellectuel pour débloquent les portes des maisons d'éditions représentent un autre volet de ces relations¹¹⁴. C'est dans cette perspective que s'inscrit le début de l'amitié entre ELRL et l'historien Bernard Cottret, spécialiste des Îles britanniques. La correspondance consultée ne contient aucune trace d'un éventuel rôle que le Maître aurait joué dans la carrière professionnelle de ce dernier. En revanche, elle illustre le dialogue fructueux entre les deux hommes au moment et autour des premières publications qui imposèrent à l'attention des historiens Bernard Cottret : l'article de ce dernier concernant Malthus¹¹⁵, son étude visant à poser « les jalons d'une sémiotique de la Réforme », publiée bientôt dans les pages des « Annales »¹¹⁶, et surtout son livre *Terre d'exil. L'Angleterre et ses réfugiés, 16e-17e siècles* (Aubier, 1985), qui sera préfacé par ELRL¹¹⁷.

Il habillera ce rôle de mentor des nouvelles recherches au long de toute sa vie, avec un léger recul pendant son administration à la BN quand ses interventions concer-

¹⁰⁹ Lettre de Robert Kopp à ELRL, 3 avril 1985.

¹¹⁰ Le double de la lettre d'ELRL à Kristof Michalski, de l'Institut für die Wissenschaften von Menschen, de Vienne, Autriche, 1er décembre 1983 pour exprimer son enthousiasme sur la cooptation de Isaiah Berlin et Raymond Williams.

¹¹¹ Lettre de Niels Windfeld Lund à ELRL, 29 juillet 1978.

¹¹² Le double de la lettre d'ELRL à Szvi Yavetz, Faculty of Humanities, l'Université de Tel-Aviv, 18 décembre 1981.

¹¹³ Le double de la lettre d'ELRL à Fernand Braudel, 14 septembre 1968. Une nouvelle lettre en ce sens date de 3 octobre 1968.

¹¹⁴ « C'est aussi à Bloomington, qu'ELRL avait rencontré l'historien démographe japonais Akira Ayami, pour lequel cette rencontre sera une transition essentielle dans sa brillante carrière professionnelle et démographique » – note d'ELRL, à l'occasion de l'entretien du 11 janvier 2014.

¹¹⁵ « Malthus ou la malédiction d'Adam », *Cahiers d'Histoire*, N°1, Nouvelle série, 3e trimestre 1980, pp. 164-193, et lettre de Bernard Cottret à ELRL du 2 janvier 1981.

¹¹⁶ « Pour une sémiotique de la Réforme. Le *Consensus Tigurinus* de Calvin », « Annales ESC », 39 (1984), p. 265-285. Lettre de Bernard Cottret à ELRL du 14 octobre 1982.

¹¹⁷ ELRL le recommande d'abord à Pierre Nora, mais après quelques incertitudes éditoriales, le livre verra le jour à la Maison Aubier. Le double de la lettre d'ELRL à Pierre Nora, le 10 juin 1983 : « C'est du travail très sérieux [...]. Enfin je crois que c'est [l'auteur du livre] un monsieur qui a de la valeur et de l'avenir ». Dans un entretien du 11 janvier 2014, ELRL précise que c'est vers 1985 qu'ils ont proposé ensemble « le concept d'une double révocation, celle de l'édit de Nantes en France, en 1685, et celle qui se concrétise par la violente hostilité du gouvernement anglais à cette époque notamment à l'encontre des catholiques irlandais » [– note d'ELRL]. Voir *Ouverture, société, pouvoir : de l'édit de Nantes à la chute du communisme* : [actes du colloque, Paris, Fondation Singer-Polignac, 24 octobre 2003], sous la dir. d'ELRL avec la collab. de Guillaume Bourgeois, Fayard, 2005.

nent quelques cas : Hilton Root¹¹⁸ outre-Atlantique, Yann Fauchois en France¹¹⁹. Mais elles redeviennent plus soutenues après son mandat à la tête de la BN (1988-1994).

Le « retour » de son influence concerne même une nomination comme la direction de l'École française de Rome pour laquelle André Vauchez lui avait demandé d'intervenir « en raison de l'estime que vous m'avez toujours témoignée – lui écrit-il – afin que vous puissiez éventuellement informer ceux qui vont avoir à prendre cette décision (cela risque de remonter jusqu'à l'Élysée !) de la réalité des faits et de l'importance des enjeux scientifiques en cause »¹²⁰. Aussi importante est son intervention en faveur d'une personnalité intellectuelle bien connue, Guy Sorman, dont il présente les mérites dans une note très fournie, à l'intention des hauts dirigeants de l'État, peut-être aussi jusqu'à l'Élysée¹²¹.

En dehors de ces cas d'exception, l'historien intervient surtout pour soutenir ses collègues de recherches. Nombreux sont ceux qu'il a précédemment aidés et qui lui demandent de nouveau son assistance : Jean-Michel Chevet¹²², Jean-Pierre Goubert¹²³, Didier Gazagnadou, cette fois-ci pour des postes de représentation culturelle en Iran¹²⁴, Paul Archambault¹²⁵ et ses anciens collègues du CRH, Yolande Triantafyllidou-Baladié¹²⁶, Agnès Fine¹²⁷, Jean-Michel Sallmann¹²⁸. Les nouvelles générations continuent au-début de leur carrière à mettre leurs espoirs dans ses recommandations : Nira Gradowicz-Pancer, postulante à une année sabbatique pour accomplir ses travaux sur la notion d'honneur dans le Haut Moyen Âge¹²⁹, Tim J. A. Le Goff, connaissance de longue date mais candidat à l'université de l'Ohio¹³⁰, Joël Félix¹³¹,

¹¹⁸ Une lettre chaleureuse à son intention pour l'université de Pennsylvanie est signée le 15 mars 1989, mais sans effet auprès de Lynn Hunt, responsable du département d'histoire ; dans une lettre de remerciement à Hilton Root du 6 avril 1989, ELRL l'informe de ce résultat négatif et note à l'endroit de son nom : « mon ennemie ». Il reviendra avec une autre recommandation en sa faveur auprès de l'université de California, cf. la lettre de remerciements à ce sujet de la part William W. Hagen, de l'Université en question, 3 décembre 1991, puis de nouveau, auprès de Hoover Institution, 5 juillet 1993.

¹¹⁹ Lettre de Yann Fauchois à ELRL, 14 juin 1990, en le remerciant d'avoir « accepté de pallier l'absence de Denis Richet » dont la disparition l'avait privé d'un soutien de taille pour la réussite de sa carrière.

¹²⁰ Lettre d'André Vauchez à ELRL, 13 juin 1995. André Vauchez a été directeur de l'institution de 1995 à 2003.

¹²¹ Cette note est fondée en bonne partie sur le témoignage d'un professeur américain étiqueté par ELRL « de gauche », Steven Kaplan, dans l'idée sans doute de mieux relever les qualités de Guy Sorman au service de la paix sociale rêvée par le pouvoir de droite : « un homme d'action, un humaniste, un esprit moderne, un administrateur ou chef d'entreprise et un fidèle de qui vous savez ».

¹²² Lettre de Jean-Michel Chevet à ELRL, 16 avril 1996 au sujet d'un concours de DR2 à l'INRA.

¹²³ En 1998, ELRL écrit deux recommandations à son intention : une pour sa candidature au poste de directeur d'études à l'EHESS, cf. lettre d'ELRL à Jacques Revel, 23 mars 1998, l'autre, sans destinataire, 29 novembre 1998, pour un séjour au Canada.

¹²⁴ Lettre d'ELRL, 22 novembre 1999 pour un poste de Conseiller culturel en Iran, et lettre du 5 février 2002, pour le poste de directeur de l'Institut français de recherche en Iran.

¹²⁵ Lettre d'ELRL, 17 mai 2000, pour soutenir sa candidature à une senior fellowship NEH.

¹²⁶ Une lettre d'elle à ELRL, 27 mai 1999, pour le remercier de son appui dans sa demande de Visiting Fellow à Princeton.

¹²⁷ Lettre d'ELRL, 16 juin 1999, pour soutenir sa demande d'un poste de directeur d'études à l'EHESS, avec la précision qu'il se sent « un peu le parrain, en particulier, dans la partie qui analyse la fonction métaphysique du parrainage », allusion à ses propres études sur le conte du « filleul de la mort », études poursuivies par AF.

¹²⁸ Lettre d'ELRL à Jacques Revel, 10 mai 1999, pour un poste de directeur d'études à l'EHESS, puis une lettre de recommandation d'ELRL, 3 mars 2000 pour sa candidature à l'Institut universitaire de France.

¹²⁹ Lettre de recommandation, 13 mars 1997.

¹³⁰ Idem, 14 janvier 1997.

¹³¹ Lettre d'ELRL de recommandation à sa candidature à l'université de Reading, Angleterre, 11 juillet 1997 et lettre de Joël Félix à ELRL, 31 juillet 1997, pour le remercier de l'aide couronné de succès ; ELRL est amené à écrire une lettre similaire de recommandation, le 26 mars 1999.

Alain Cabantous¹³², Fanny Cosandey¹³³, Cédric Grimoult¹³⁴, etc.¹³⁵. Comment les refuser quand « pouvoir aider [...] à favoriser une carrière encore juvénile »¹³⁶ reste toujours son vif désir ?

Une touche au portrait d'un historien

Plusieurs jeunes historiens qui ont croisé le Maître au début de leur activité sont devenus, à leur tour, des maîtres du savoir historique. Dans cette qualité, ils sont aussi amenés à leur tour à écrire des recommandations similaires afin d'accompagner le démarrage professionnel de nouvelles générations de spécialistes, perpétuant une pratique courante dans la vie scientifique. Les exemples cités précédemment sont donc propres à tous ceux qui jouissent de notoriété dans le monde académique pour définir exclusivement la personnalité de l'historien. Néanmoins, étant donné ce contexte, les interventions d'ELRL permettent d'en tirer certaines conclusions bien particulières, de nature à éclairer sa propre biographie intellectuelle.

On ne peut pas rester insensible au nombre impressionnant de ses recommandations. Il serait difficile de comparer les interventions du maître en faveur de ses élèves avec les actions similaires de ses collègues professeurs, mais le sentiment partagé par lui-même – la crainte « de passer pour une personne trop prodigue en lettres de soutien »¹³⁷ – est révélateur de son rôle actif. Et d'ailleurs son attitude semble avoir une certaine réputation, ce qui explique une demande surprenante de la part d'un journaliste et militant du même âge que lui, Gérard Belloin, auteur du livre *Nos rêves, camarades*, paru au Seuil (1979) :

D'origine paysanne – lui écrit celui-ci –, je connais bien la France rurale dont je suis l'évolution depuis maintenant plus de trente ans.

Je vous dis tout cela franchement, sachant très bien que vous n'êtes pas un employeur, que vous n'avez pas le pouvoir de faire des miracles et que des gens à la recherche de travaux ce n'est pas ce qui manque pour les temps qui courent. Toutefois, on ne sait jamais, et si vous aviez connaissance de quoi que ce soit susceptible de m'intéresser dans les divers domaines de vos activités, je vous serais reconnaissant de penser éventuellement à moi¹³⁸.

Les nombreuses sollicitations auprès d'ELRL ne s'expliqueraient pas sans prendre en compte son prestige dans la communauté mondiale des historiens et aussi sa générosité. Le tableau de ce dernier trait de sa personnalité doit être cependant nuancé. Malgré sa grande sollicitude, l'historien n'a pas pu répondre positivement à tous ceux qui ont demandé son soutien, mais il a tenu néanmoins à le faire savoir et à apporter au moins un encouragement chaleureux et amical¹³⁹. Il manifeste une compréhension toute parti-

¹³² Rapport d'ELRL, sans date, pour le considérer « un candidat tout à fait important vis-à-vis de nos autorités de tutelle et notamment du Ministère de l'Éducation nationale » ?? Alain Cabantous est l'auteur de : *L'Histoire du blasphème en Occident*, 1998 ; *Histoire de la nuit*, 2009 ; *Le dimanche, une histoire – Europe occidentale*, 2013.

¹³³ Lettre d'ELRL, 5 mai 1999, soutenant sa candidature à un poste de maître de conférences.

¹³⁴ Lettre d'ELRL à Serge Chassagne, président de la section d'Histoire moderne et contemporaine du CNRS, 16 octobre 2001.

¹³⁵ D'autres d'ELRL concernant aussi Sybille Kriegel-Haase, Erato Paris (1998), Mme Hocquart-Kechikian (1999), Béatrice Bouvier (2000), Jean-Pierre Piniès (2000), Victoria Slonosky (2001).

¹³⁶ Cf. la lettre d'ELRL à Serge Chassagne, président de la section d'Histoire moderne et contemporaine du CNRS, 16 octobre 2001.

¹³⁷ Le double de la lettre d'ELRL à Antoine Serpentine, 25 février 1981.

¹³⁸ Lettre de Gérard Belloin à ELRL, 26 novembre 1980.

¹³⁹ Voir la lettre de Michelle Pollet à ELRL, s.d., auteur de l'étude *Grasse à la veille de la Révolution* (1979), qui cherche un poste dans la recherche, à Nice.

culière pour les jeunes chercheurs, constatant, comme il l'écrira à l'un d'entre eux, « à quel point, de nos jours, il est à la fois agréable et difficile d'être jeune ».¹⁴⁰

Le rôle de l'historien n'est pas non plus entièrement « angélique ». Porter un jugement en toute objectivité demandait inévitablement à assumer des jugements moins agréables avec toute la précaution de rigueur¹⁴¹. Mais on peut se demander sur son subjectivisme ou même sur une certaine ouverture vers les nouvelles formes d'écrire l'histoire après le « cultural turn » de la fin du XXe siècle¹⁴².

Plus encore, les recommandations signées par lui ne sont pas un bout de papier anobli seulement du prestige de son nom. Excepté certains cas, il les accompagne d'un combat dont on ne connaît pas tous les détails, mais dont on peut imaginer la détermination. Ses relations avec ses amis et ses collègues – avec François Furet, par exemple, le président de l'EHESS de 1977 à 1985¹⁴³ – en ont ressenti l'influence selon les accords ou non de leurs vues. *In extremis*, la passion particulière avec laquelle il a soutenu certaines personnes qui ont échoué dans leur action lui a fait même vivre leur échec comme si c'était le sien. Il y voyait parfois les conséquences des clivages idéologiques fortement accentués après 1981 au sein de la communauté scientifique¹⁴⁴.

On ne peut pas apprécier le bien-fondé de ces arguments. Mais, le souhait de défendre avec abnégation ses amis dignes de servir l'avenir des études historiques est sans doute un trait de sa grande sollicitude et en cela de sa personnalité. Son image de Maître, au sens universitaire de ce terme, prêt à protéger les historiens talentueux, est la première à venir à l'esprit. Ne faudra-t-il y voir également un signe de son autorité scientifique dans la communauté des historiens et une manière de perpétuer le modèle du paternalisme braudélien ?

Dans les conditions où les postes de chercheurs deviennent extrêmement rares ce modèle est pourtant de plus en plus contesté : le simple critère d'une bonne et illustre recommandation commence à perdre de son importance. On peut comprendre les raisons dans une lettre envoyée à ELRL par le rapporteur d'un jury, ami de l'historien, qui avait recalé le candidat soutenu par lui :

Si j'ai accepté d'être membre de cette commission, c'est parce que je vivais mal, avec quelques amis de ma génération, les conséquences de la crise pour des collègues qui n'ont

¹⁴⁰ Double de la lettre d'ELRL à Thierry Angot, 7 septembre 1984. Il apprécie « le sérieux » de son travail sans « pouvoir vous aider beaucoup, malheureusement, car j'ai bien peu de pouvoirs ou pas du tout ».

¹⁴¹ Il écrit en privé, à propos de l'illustre anthropologue Clifford Geertz : « un mondain dont la réputation a été surfaite par une clique d'admirateurs mutuels. Je vous dis cela très brutalement. Mais bien sûr s'il vient parmi nous, je serai le premier à lui faire bon visage », double de la lettre d'ELRL à Kristof Michalski, 1er décembre 1983.

¹⁴² L'ambiguïté sur les travaux d'Éric Michaud dans le rapport d'ELRL concernant un poste de directeur d'études non cumulant à l'EHESS est étonnante : après une analyse détaillée, plutôt positive, sous forme dactylographiée, il appose d'une écriture à la main une conclusion plus dubitative : « Pour dire l'entière vérité, je ne suis ni tout à fait pour, ni tout à fait contre non plus », rapport du 8 octobre 1998.

¹⁴³ L'attitude d'ELRL était fermement à l'unisson avec celle de François Furet – on l'a vu – pour soutenir Emmanuel Todd. En revanche, elle semble moins claire à l'égard de la candidature de Michel de Certeau. Selon François Dosse, ELRL a été lors de cette candidature un « de ses adversaires acharnés », *Michel de Certeau : le marcheur blessé*, Paris, la Découverte, 2002, p. 386. Le compte rendu d'ELRL du livre *La Possession de Loudun*, dans « Le Monde », 12 novembre 1971 montre ses désaccords de vues. Michel de Certeau lui a pourtant sollicité, le 20 novembre 1983, une lettre de recommandation à propos d'une candidature à l'EHESS « en raison de liens très anciens et de nombreuses discussions ». Mais à cette date, ELRL était au Japon, d'où l'inquiétude de Certeau sur une possibilité d'intervention. À noter aussi que Michel de Certeau a suivi le séminaire d'ELRL au Collège de France, *apud* F. Dosse, *op. cit.*, p. 394.

¹⁴⁴ Le double de la lettre d'ELRL à Alain Lottin, 31 mai 1985, dans laquelle il voit le refus d'accorder une subvention de recherche à son jeune ami Chevet comme « la marque des habituelles orientations idéologiques » et de la « haine » à son encontre de la part d'un collègue « pour des raisons qui n'ont rien de personnel mais qui sont purement idéologiques ».

pas eu la chance d'obtenir des postes dans l'enseignement supérieur ou la recherche. [...] Le risque à terme est le sacrifice de toute une génération de jeunes intellectuels français.

C'est la raison pour laquelle la commission dont il défendait les choix souhaitait juger plutôt la teneur des projets que les lettres de recommandation¹⁴⁵.

Malgré cela, l'historien a joué son rôle avec opiniâtreté. Il a eu également le mérite de rester fidèle à lui-même, en rendant à ses lettres de recommandation l'originalité du style qu'on reconnaît dans tout son œuvre. Le refus systématique de la platitude du langage administratif en est la caractéristique la plus frappante. Sa réponse à une demande de la part de l'American Philosophical Society de Philadelphie pour un dossier visant le projet de recherche d'un candidat en est une belle illustration : « Je ne suis pas un bon bureaucrate, mais je suis professeur et historien ; plutôt que de remplir votre papier de façon bureaucratique précisément, je préfère vous dire tout simplement ce que je pense »¹⁴⁶.

Une note d'humour ou de sensibilité, glissée d'un trait de plume, donne aussi à ses lettres la profusion humaine, ennoblissant le geste. Les très nombreuses pages écrites par ELRL sur les autres historiens sont aussi de ce point de vue un miroir de sa propre personnalité, attentive aux problèmes de ses collègues jeunes ou moins jeunes. Elles apportent également un certain éclairage sur les réseaux d'amitiés dans le monde scientifique au moment où l'étoile d'ELRL est à son apogée.

P.S.

Cet article était terminé quand, le 22 novembre 2023, Emmanuel Le Roy Ladurie nous a quittés à ses 94 ans. Relisant avec émotion ces lignes, il me semble important de préciser : leur objectif n'est pas de reconstituer les réseaux d'intellectuels formés avec l'aide d'une personnalité en particulier. Une étude fondée uniquement sur les sources de ce genre n'est pas suffisante ; elle exige de tenir compte d'autres témoignages et d'autres méthodes d'analyse. Cela n'était pas la raison de notre étude de cas qui vise tout simplement à illustrer une facette, aussi incomplète qu'elle soit, de l'activité du prodigieux historien et de servir de miroir d'une démarche plus ou moins courante pour certains scientifiques.

EMMANUEL LE ROY LADURIE – THE HISTORIAN
“GENEROUS WITH LETTERS OF SUPPORT”
(Summary)

Keywords: Emmanuel Le Roy Ladurie, historiography, letters of recommendation, contemporary history, academic career.

Given that the researcher positions were extremely scarce, the mere criterion of an excellent and illustrious recommendation was no longer highly significant. Despite this aspect, the historian Emmanuel Le Roy Ladurie played his role with obstinacy. Another merit is to have remained loyal to himself, providing his letters of recommendation with an original style recognisable across his works. The systematic refusal of administrative language platitude is the most striking feature. His reply to a request made by the American Philosophical Society of Philadelphia for a file concerning the research project of a candidate illustrates it effectively: “I am not a good bureaucrat, but a teacher and historian; instead of filling out your paper accurately but bureaucratically, I'd rather simply tell you what I think”. A glimpse of humour or sensitivity outlined by his pen conferred upon his letters the human profusion, thus making the gesture noble. The many pages penned by ELRL concerning the other historians are also, from this perspective, a mirror of his personality, interested in the challenges faced by his more or less young peers. In addition, they clarify the network of friendships in the scientific world as the star of ELRL reached its peak.

¹⁴⁵ « Peu de candidats pouvaient se prévaloir d'un si grand nombre de lettres, sous des signatures aussi respectées, émanant d'écoles de pensée aussi contrastées », cf. la lettre d'Alain Guéry à ELRL, 14 avril 1986.

¹⁴⁶ Le double de la lettre d'ELRL à l'American Philosophical Society, 29 juin 1983, au sujet d'un projet de Josep W. Konvitz.

CLAUDE-GILBERT DUBOIS*

LA TOUR DE BABEL. ADAPTATION ET ACTUALISATION DU MYTHE AU TEMPS DE LA MONDIALISATION**

Introduction : objectif et méthode

Le mythe de Babel s'est construit à partir d'un texte de la *Bible* (*Genèse*, 11, 1-9)¹. Un des objectifs de cette étude est de montrer la malléabilité d'un texte dont certains prétendent que son caractère « sacré » le rend intouchable. La forme est peut-être inaltérable, mais pas la réception du sens qui en a été faite par la tradition. Les traditions, notamment celles qui définissent les rapports entre les hommes et leurs dieux, à travers les croyances d'un groupe humain ou d'une société, dont elles constituent un élément de l'ordre symbolique, sont soumises aux aléas de l'histoire, à la vie et à la mort des civilisations.

Mon exposé sur le mythe de Babel s'est construit autour de deux axes qui en circonscrivent les contours :

1) Le premier concerne la notion de changement ou d'évolution en matière de croyances religieuses.

2) Le deuxième concerne la perception des rapports entre unité et diversité (ainsi qu'entre identité et altérité), induits du phénomène linguistique, mais débordant largement du cadre initial.

Le choix du premier axe est le résultat d'une demande qui m'a été faite initialement par une association culturelle et religieuse de Bordeaux. Cette association avait mis à son programme annuel cette question : « Peut-on parler de progrès en

* Professeur honoraire de l'Université Montaigne (Bordeaux); e-mail : gcdubois@wanadoo.fr.

** A fait l'objet d'une communication publique à l' « Académie Nationale des Sciences, Belles-Lettres et Arts de Bordeaux » le 25 janvier 2018 et a été publié dans les « Actes » de l'Académie (5ème Série, tome XLIII, année 2018).

¹ Nous appelons *Bible* l'ensemble des documents retenus comme canoniques par la religion juive. Ce nom vient de la traduction grecque faite à Alexandrie, au troisième siècle avant notre ère, du texte hébreu (*Biblia* signifie « les livres »). Ces livres comportent la *Torah*, traduite par *Pentateuque* en grec, les Prophètes (*Nab'im* en hébreu) et les Écrits (*ketouvim*). L'ensemble prend le nom condensé de ces trois éléments : *Tanakh* ou *Tanak*. Le christianisme a adopté le mot *Bible* pour son propre compte. *La Bible chrétienne* comprend la *Bible* juive (avec quelques textes complémentaires), appelée traditionnellement l'*Ancien Testament* et des documents de langue grecque qui la complètent appelés le *Nouveau Testament* (on dit plutôt aujourd'hui les *Livres de la Première Alliance* et les *Livres de la Nouvelle Alliance*). Nous appellerons *Bible* la *Tanakh* juive et préciserons *Bible chrétienne* pour les livres canoniques chrétiens. Les références indiquent successivement le livre, puis en chiffres le chapitre et les versets. On trouvera la traduction du texte biblique qui concerne Babel à la fin de l'article (Appendice I).

matière de croyances religieuses ? ». J'ai répondu que la notion de progrès me paraissait être elle-même, au moins pour une part, un concept qui s'enracinait dans une croyance, celle de l'évolution heureuse, qu'il s'agissait d'une notion relative ou subjective (l'idée de progrès n'est pas la même pour tous) et parcellaire (le progrès en un domaine particulier n'implique pas un progrès général).

En revanche, j'ai pensé devoir dire qu'aucun phénomène humain ne pouvait échapper aux lois de l'évolution, apparentées aux lois fondamentales de la vie : naissance, existence, disparition. La disparition n'est pas forcément un anéantissement. Il existe des subsistances ou des réapparitions qu'on nomme retours, renaissances, quelquefois résurrections. Paul Valéry a énoncé un jour cette phrase banale, devenue illustre : « Nous autres, civilisations, nous savons maintenant que nous sommes mortelles »². Les religions, qui ont toutes partie liée à des civilisations, doivent donc savoir qu'elles aussi sont mortelles, et l'accepter. Mais la mort n'est pas un anéantissement. Nulle civilisation, quoique mortelle, n'est jamais tout à fait morte. La civilisation gréco-latine et la civilisation judéo-orientale, déclarées antiques, mais non mortes comme on le dit de certaines de leurs langues, restent, sous une forme ou une autre, présentes dans la nôtre. Homère et Platon, l'architecture grecque du Parthénon, l'éloquence latine du barreau, mais aussi le dieu des Hébreux, les restes des villes orientales et les pyramides égyptiennes, avec plus ou moins d'intensité, sont toujours inclus dans notre culture.

Il faut distinguer, dans une civilisation, ce qui est de l'ordre de l'essentiel, en rapport avec les bases fondamentales de la vie humaine, qui survit aux circonstances historiques, et ce qui est de l'ordre du circonstanciel, qui subit le sort des civilisations, dans le cours tumultueux de l'histoire, avec ses vies et ses morts récurrentes. Les religions sont soumises aux mêmes lois : lorsqu'elles véhiculent des valeurs liées aux fondements de l'espèce et de la condition humaines, celles-ci survivent aux aléas du temps, aux ères des civilisations. Leurs protubérances circonstancielles s'effeuillent et la procession de leurs dieux défunts suit son sentier de feuilles mortes. Si l'on veut reporter l'échéance de leur mort, le mieux est encore de les adapter, autant qu'on peut sans les rejeter, aux besoins et aux demandes de l'évolution. Une civilisation ou une religion qui refuse de s'amputer de ses parties mortes est condamnée à la déshérence, avec une agonie qui n'est pas forcément sereine. Elle peut entraîner des délires, comme dans certaines sectes aux croyances passéistes ou extravagantes, ou des monstruosité qui font crier : « Tuez les tous, tuez tous ceux qui ne pensent pas comme nous », cet effrayant appel à l'arasement des différences, dont on entend aujourd'hui encore l'écho venu de très loin, des temps les plus obscurs de la barbarie.

Le deuxième axe : « unité/diversité, identité/altérité », vient de ma longue fréquentation des humanistes, d'abord ceux de la toujours jeune et féconde Renaissance européenne, qui a succédé au Moyen Âge, et de tous ceux qui les ont suivis. Parmi eux, Rabelais, un écrivain polyvalent, français et polyglotte, tourangeau et cosmopolite, sérieux et facétieux, dont les personnages reflètent les traits de sa personnalité. Lorsque Pantagruel rencontre Panurge³ (et vous remarquerez que « pan » ou « panta » inscrit dans leurs noms, veut dire « total », universel), il demande à cet inconnu : « Qui es-tu ? ». C'est une question d'identité. Panurge lui répond en douze langues différentes, en allemand, en « foultrich al conin », si vous voyez ce que cela veut dire, en italien, en écos-

² Valéry (Paul), *La Crise de l'esprit* (1919). Le texte est accessible, entre autres, sur *internet* : <https://www.marianne.net/>.

³ *Pantagruel* (1532), chap. 9 (éd. G. Demerson, Paris, Seuil, 1973, p. 249).

sais, en basque, en « lanternois », si vous voyez encore ce qu'est cette langue, en hollandais, en espagnol, en danois, en hébreu, en grec et en latin. C'est une réponse par la diversité. Mais c'est aussi une unité, qui veut dire : « Je suis citoyen du monde et homme de culture ». Enfin Pantagruel lui demande : « Eh bien, mon ami, ne savez-vous parler français ? ». Panurge répond : « Si fait, très bien, c'est ma langue naturelle et maternelle ». Panurge inscrit alors son identité dans une lignée naturelle, généalogique, territoriale, régionale et nationale. Les deux ne sont pas incompatibles. Leur réunion veut dire ce que dit le Faust de Goethe : « Je suis homme, je veux l'être », totalement, universellement, parfaitement, ou encore, « Je suis Pan », comme le dit le Satyre de Victor Hugo, exemple d'humanité rustique, transporté sur l'Olympe, et qui fait sa leçon d'humanité enfin civilisée à des dieux encore barbares. C'est un idéal qui s'appelle, selon un mot de Montaigne, « bien faire l'homme »⁴.

Le mythe de la tour de Babel, qui tient tout entier dans un bref texte de la Bible⁵, se laisse facilement mettre en forme selon ces deux axes. C'est du moins ce que je vais essayer de montrer. C'est un vieux texte, contemporain du roi Josias de Juda, ou de la déportation à Babylone, qui a son lot de branches desséchées et de feuilles mortes, mais qui peut encore, comme les chênes de Dodone, vivants piliers du temple Nature, laissant parfois sortir de confuses paroles, permettre de parler en termes d'aujourd'hui, en termes vivants parmi les vivants, si on sait interpréter leur forêt de symboles. Le mythe nous dit, à travers les paroles et les actes prêtés au dieu des Hébreux, qu'on peut faire parler ici en Dieu pour tous : « Vous, les humains, vous, les Peuples, vous, mon Peuple aux visages divers, ne vous laissez pas abuser par des rêves qui sont au-dessus de vos forces et de votre savoir. Votre tour invivable, votre société démesurée, n'a qu'une unité d'apparence, qui est uniformité ; revenez donc à la terre, à votre planète et cultivez la diversité de ses productions, de ses espèces, et de ses langues, dont vous êtes partie prenante, active et responsable ». Ces conseils, hostiles à l'unité contraignante, fondée sur l'uniformité de surface, sous-entendent l'acceptation de la diversité, qu'on appelait autrefois d'un nom au sens trop faible, la tolérance. C'est beaucoup plus, c'est la reconnaissance entière de l'altérité de surface au nom d'une unité de profondeur, innée et sans contrainte. Reconnaissance sans laquelle on ne peut pas dire : « Tu seras un homme, mon fils »⁶.

Civilisation et mentalité

Le mot « civilisation », quand on l'emploie au singulier, dans son sens le plus général, se distingue des civilisations, qui sont multiples et toutes particulières, déterminées dans ce cas par un adjectif qui en précise la nature spécifique. La marche vers « la civilisation », ainsi définie, peut se reconnaître, entre autres caractéristiques, par un recul progressif de la violence. C'est lorsque un but est obtenu, non par le moyen de *kratos*, comme disaient les Grecs, la force à l'état brut, une violence sans consentement, mais par *dunamis*, une dynamique, un entraînement vers un horizon d'attente auquel on fait consentir, qu'on peut parler de gens civilisés. *Kratos* est remplacé dans ce cas,

⁴ Références de citations : 'Hier bin ich Mensch, hier darf ich's sein' (Goethe, *Faust* 1) ; 'Je suis Tout ! Je suis Pan : Jupiter, à genoux !' (Victor Hugo, *Le Satyre*, dans *La Légende des siècles*) ; 'Il n'est rien si beau et légitime que de bien faire l'homme' (Montaigne, *Essais*, III, 13).

⁵ *Genèse*, 11,1-9 ; voir la traduction du texte en fin d'article (Appendice I).

⁶ « Yours is the Earth and everything that's in it / And – which is more – you'll be a Man, my son ! », titre d'un poème aux derniers vers célèbres de Rudyard Kipling, publié dans *Rewards and Fairies* (1910).

comme moteur d'action, par *logos*, le discours dans lequel la force de l'argument supplée à l'argument de la force. Le discours (*logos*) est lui-même guidé par une pensée bien conduite, que les Grecs appelaient *noûs* et les Latins *mens*, ce que nous traduisons par le mental ou la mentalité. La civilisation exprime, entre autres, le passage d'une mentalité autoritaire, fondée sur la force, à une mentalité associative ou participative, fondée sur le dialogue et la collaboration.

Quelques exemples anecdotiques peuvent faire comprendre ce changement de mentalité. Lorsque, il y a un siècle ou moins, un instituteur de la Troisième république, un de ceux qu'on a appelé « les hussards noirs », terme élogieux en son temps, mais aujourd'hui mal venu, parce qu'il emprunte son vocabulaire à la guerre (hussard) et à la peur (noir), lorsqu'un instituteur donc, ou tout autre pédagogue, pouvait tirer les oreilles, taper sur les doigts, ou utiliser le bonnet d'âne pour faire entrer dans les cervelles la règle de l'accord du participe passé ou la table de multiplication, personne ne trouvait à récriminer. Les parents étaient bien contents que leur enfant ait un « maître » qui avait de « l'autorité », comme on disait, et l'administration très heureuse d'avoir un serviteur de l'État qui tenait si bien sa classe en accomplissant sa mission. Cette attitude est aujourd'hui impensable. Un professeur d'école qui régresserait à ce stade serait sans doute déserté par sa classe, aurait un procès intenté par les parents, et serait vite rétrogradé ou renvoyé de l'Education Nationale. Les temps ont changé. La nouvelle pédagogie suit plutôt les conseils de ce chansonnier :

Prendre un enfant par la main
 Pour l'emmener vers demain,
 Pour lui donner la confiance en son pas,
 Prendre un enfant par le bras⁷.

Dunamis a pris la place de *kratos*. La méthode répressive a cédé le pas à une dynamique éducative de progression. Il y a certes, dans cette option associative et participative, des échecs, des écarts, des erreurs de guidage ou d'application et des effets inattendus. Mais nul ne niera qu'entre la gifle et l'aide à l'enfance, entre le censeur et le tuteur, il y a un progrès de mentalité, qui induit un progrès de civilisation.

Je prendrai un autre exemple qui nous conduira en douceur vers l'histoire du mythe de Babel et de sa réception à travers les siècles. Suivant l'interprétation élémentaire de ce mythe, la diversité des langues que l'on observe chez les hommes est le résultat d'une malédiction divine. Les hommes, qui n'avaient qu'une seule langue et descendaient d'une seule famille, celle de Noé, rescapée du Déluge, ont voulu utiliser cette force unitaire à mauvais escient. Ils en ont été punis. Leur dieu leur a passé un bonnet d'âne. Il a semé la confusion dans leurs langues. Il lui a suffi pour cela de changer une seule lettre du mot. *Babel*, qui signifie « la porte qui va vers Dieu ». Le mot a été contaminé par *Bâlal*, qui veut dire, en hébreu, « confondre, mélanger ». Dieu, le maître du *logos*, le Verbe divin, a joué un mauvais tour de babil à la tour de Babel, la porte des dieux. Bien fait pour les mauvais élèves.

Plus de quatre mille ans après la date présumée de cette triste histoire, un homme politique actuel, polyglotte et pro-européen (l'Europe est un lieu du monde où la confusion de Babel est particulièrement sensible) s'est exprimé en ces termes devant un aréopage de savants, d'hommes d'influence et d'étudiants réunis en Sorbonne :

⁷ Yves Duteil, *Prendre un enfant par la main*. Cette chanson, sortie en 1977, a été enregistrée plusieurs fois en album jusqu'en 2017. Elle a valu à son auteur un succès durable et une utilisation répétée dans les chorales scolaires. Texte accessible, entre autres, sur site internet, <https://www.youtube.com/watch?v=nuaNqIfdFSs>.

Notre fragmentation n'est que superficielle. Elle est en fait notre meilleure chance. Au lieu de déplorer le foisonnement de nos langues, nous devons en faire un atout. L'Europe doit être cet espace où chacun devra parler au moins deux langues européennes [...]. Parce que, comme le rappelait Emmanuel Mounier, « l'universel se parle aux hommes en plusieurs langues, qui chacune en révèle un aspect singulier », à travers ces initiatives, ce ne sont pas des actes de résistance que je vous propose, ce sont des actes de conquête pour les générations à venir [...]. Vos générations ont à conjuguer cette Europe en plusieurs langues. L'Europe du multilinguisme est une chance inédite⁸.

C'est ainsi en effet que s'est exprimé en 2017 le président de la République française lors de son discours sur l'Europe. Le renversement des valeurs est total. La multiplicité des langues est, sinon une bénédiction, au moins une incitation à l'appropriation. Ce n'est pas un malheur, c'est une chance. C'est ce que les Grecs appelaient *katastrophè*, ce qui ne veut pas dire « catastrophe » au sens usuel, mais au sens que lui a donné le mathématicien René Thom, auteur d'une « théorie mathématique des catastrophes »⁹, celui d'un bouleversement (c'est bien la confusion) d'où découle un renversement (c'est le sens propre du mot grec), qui génère une révolution, c'est à dire l'émergence d'un ordre nouveau. Comment ce renversement a-t-il été possible ? C'est ce que nous allons essayer de voir en « revisitant » le texte qui a généré la croyance traditionnelle et son bouleversement.

Le texte et son contexte

Le mythe de la tour de Babel, qui a fourni pendant des siècles, une explication imaginaire, mais jugée plausible, de la diversité des langues humaines, s'est tout entier développé à partir d'un texte de la *Bible* situé dans *Genèse*, 11, 1-9¹⁰. L'histoire se passe après le déluge (situé imaginativement par la tradition vers le milieu du troisième millénaire avant notre ère). Le dieu des Hébreux, au nom imprononçable, que les *Bibles chrétiennes* traduisent généralement par « Yahvé », ou simplement par « Dieu » (mot pratique, mais dont le sens généralisé, effaçant les caractéristiques historiques et civilisationnelles, est abusif), a décidé une extermination générale de la race humaine. Il a excepté du génocide une seule famille, celle de Noé, et à la fin de l'épreuve, il signe à nouveau une alliance avec les rescapés en leur donnant cette injonction, qu'il avait déjà donnée au premier couple, celui d'Ish et d'Isha : « Soyez féconds, multipliez-vous, emplissez la terre »¹¹. Or « les hommes » dit le texte, en fait sans doute certains descendants de Noé, font le contraire : ils se réunissent en masse compacte en un seul endroit

⁸ Emmanuel Macron, *Discours sur l'Europe*, prononcé en Sorbonne le 26 septembre 2017. Texte accessible sur site internet, <https://www.elysee.fr/>. Je remercie Régis Ritz, mon confrère à l'Académie de Bordeaux, d'avoir attiré mon attention sur ce texte.

⁹ L'auteur a fourni une explication, mise à la portée de tous, de sa théorie et de ses applications dans *Modèles mathématiques de la morphogénèse*, Paris, Christian Bourgois, 1981.

¹⁰ Voir le texte en fin d'article (Appendice I).

¹¹ *Genèse*, 9, 7. L'adresse au premier couple se situe en *Gen.*, 1, 28 : « Soyez féconds, multipliez-vous, emplissez la terre et soumettez-la ». Le premier couple ne porte pas les noms d'Adam, nom associé à la terre, et d'Ève, nom associé à la vie, mais d'Ish et d'Isha, associés seulement à leur commune humanité, l'Humain et l'Humaine. Le premier chapitre de la *Genèse* est d'écriture relativement tardive, rédigé par les scribes de l'école sacerdotale, et placé avant l'autre récit de la création du couple humain (*Genèse*, 2), oeuvre de l'école yahviste, plus ancien et d'inspiration plus archaïque. Sa place en première position s'explique par le souci des rédacteurs de mettre en perspective générale l'acte de création de l'homme, en s'inspirant des progrès accomplis en leur temps en fait de cosmologie, de botanique et de zoologie.

et de là construisent une tour qui doit rejoindre le ciel¹². Yahvé n'est pas content. Il voit dans ce rassemblement unitarien et cette érection d'une énorme colonne vers le ciel la marque d'une volonté de puissance, qui est en contradiction avec l'étalement horizontal du genre humain pour une domestication de la terre, qu'il leur avait proposé. Il décide de descendre. Il descend et met fin à l'entreprise en « confondant » (la racine consonantique *bll* remplace les consonnes *bbl*, de Babel) les langues et en faisant se disperser les hommes sur la terre « selon leurs clans et leurs langues, d'après leurs pays et leurs nations »¹³, ainsi qu'il l'avait décidé.

Ce récit s'élève, solitaire, comme une tour, au milieu d'une plaine ou au bord d'un fleuve. C'est un récit, de style narratif, très caractéristique du mode d'écriture de l'école de scribes appelée « le yahviste »¹⁴, inséré au milieu d'un autre texte (c'est lui qui joue le rôle de la plaine ou du fleuve), un catalogue de noms qui s'écoule, innombrable et multiple, en une nappe horizontale, faisant une liste à n'en plus finir des descendants de Noé. Le flot de noms propres se déverse comme l'eau de la cruche d'une Naïade ou de la Samaritaine, ou plutôt, pour rester dans le livre, de la cruche de Rebecca, lors de sa rencontre avec Isaac. C'est un cartouche historié, qui raconte une histoire, inséré dans une tapisserie aux mille noms, comme on dit la tapisserie aux mille fleurs. Cette liste continue se répand comme une nappe d'eau qui relie le récit de Babel à un autre texte yahviste, lui aussi isolé, inséré un peu avant, au début du chapitre 10.

Si l'on ramène le récit de Babel à sa structure fondamentale, au jeu de forces qui le sous-tend, on s'aperçoit qu'il est fondé sur une série d'antagonismes (unité et multiplicité, ordre et transgression, verticalité et horizontalité) ; qui se résolvent par la force, *kratos*. Dieu, qui est un, veut le multiple pour l'humanité. L'humanité, qui est diverse, veut être une. Résultat : c'est la plus grande force qui gagne. Dieu donne un ordre ; les hommes le transgressent ; ils sont sanctionnés. Après que les intentions ont été exprimées successivement, et dans des termes analogues, par les deux parties, tout se fait dans le silence : il n'y a ni discussions, ni conciliations, ni échanges. Tout est en actes : action-réaction, ordre-transgression-sanction. On constate la même opposition dans l'usage qui est fait de l'espace. Dieu fait pression d'en haut, pour un étalement dans l'horizontalité des hommes sur la surface de la terre : dilatation. Les hommes agissent en vue d'une compression urbanistique en un seul point. Les hommes utilisent la verticale pour monter. Dieu utilise la verticale pour descendre. Toute l'entreprise humaine s'écroule et se disperse. Cet usage symbolique de l'espace pour exprimer des forces orientées vers un but, nous la retrouvons dans l'autre texte yahviste qui fait pendant au récit de Babel. Il s'agit du début du chapitre précédent¹⁵.

¹² Le texte de la Bible dit bien « les hommes ». La tradition a donné un chef à cette entreprise, celui de Nemrod, descendant de Cham, fils de Chus, dont il est dit qu'il fut « le premier potentat sur terre. C'était un vaillant chasseur devant Yahvé, d'où l'expression /pour désigner un homme entreprenant et un conquérant/ : vaillant chasseur devant Yahvé » (*Gen.*, 10, 8-9) ». La tradition, assez précoce puisque les premières allusions décelables datent du premier siècle de notre ère, s'est ensuite partagée sur le fait de savoir si Nemrod a entraîné toute l'humanité, ou seulement son propre clan.

¹³ *Genèse*, 10, 31.

¹⁴ Selon l'hypothèse mise sur pied au cours du XIXème siècle, dite « hypothèse documentaire », l'écriture de la *Torah* (dite dans la version grecque *Pentateuque*) est une composition opérée par des spécialistes appelés les « Massorètes » de textes provenant d'écoles de scribes différentes. On distingue, dans ces écoles, le Yahviste, l'Elohiste, le Deutéronomiste, et l'École Sacerdotale, identifiables d'après leur vocabulaire, leurs préoccupations prioritaires et leurs modes d'écriture (cf. J. Chaîne et R. Grousset, *Littérature religieuse*, Paris, A. Colin, 1949, 1ère partie, chap. I, « Les documents du *Pentateuque* », p. 13-83).

¹⁵ *Genèse*, 10, 18-28.

Le texte rappelle qui est Noé, descendant à la fois de la lignée de Caïn, celle des « fils de Dieu », puisqu'il est cultivateur, comme Caïn, et de Seth, le troisième fils du couple originel, dont la descendance est seulement humaine¹⁶. Rescapé du déluge avec ses trois fils, il a planté de la vigne, et fait du vin. Il en boit un peu trop. Ivre et ignorant des effets de l'ivresse, il se défait de ses habits et s'affale sur le sol de sa tente. Cham, le plus jeune des fils, le voit dans cet état et va avertir ses frères (le texte ne le dit pas, mais c'est sans doute avec un sourire entendu). Ses aînés, Sem et Japhet, recouvrent son corps, mais en marchant à reculons, le regard vers l'arrière, car il ne faut pas voir la nudité de son père. À son réveil, Noé, averti sans doute par ses fils aînés, qui ont dénoncé le plus jeune, sanctionne le fils de Cham, appelé Canaan, et le condamne à être l'esclave de ses frères.

Si l'on s'en tient à une lecture littérale, hors de toute immersion dans son temps et dans le contexte, on ne comprend rien. C'est un tissu d'incongruités et d'extravagances. Il y a cette interdiction de voir la nudité du père, et la démarche étrange d'écrevisse qu'elle impose aux enfants. Il y a cette sanction du patriarche qui condamne à l'esclavage son petit-fils, qui était absent et n'a commis aucune infraction. On peut considérer, à partir de là, que ce texte n'est qu'une pièce de musée, qu'on peut montrer pour savoir quelle était la mentalité de gens qui vivaient plusieurs millénaires en arrière. C'est intéressant en tant que pièce de musée, mais ce n'est qu'une « curiosité ». Il ne nous parle que par son exotisme ethnologique. Il n'est plus « vivant ». C'est là une première impression de lecture, résultat d'une exploration de surface.

Les histoires qui nous sont transmises par les textes anciens ont le même statut que nos souvenirs : ce sont des *monumenta*, disaient les Anciens, des monuments, qui se rattachent à la fois au souvenir (*memoria*), à l'avertissement (*monitus*) et à l'intelligence rationnelle (*mens*)¹⁷. Nos souvenirs sont personnels. Ces souvenirs-là appartiennent au domaine public. Mais on peut les personnaliser, car le domaine public est aussi le nôtre, reçu en héritage. Ce sont comme des souvenirs d'enfance. Mais ce sont simultanément des souvenirs de l'enfance de l'humanité. On peut récuser nos souvenirs d'enfance, celui de nos bêtises et de nos méfaits. On ne peut pas s'en débarrasser. On peut à la rigueur les neutraliser. Il faut alors rappeler que c'est du passé, donc dépassé, mais pas forcément trépassé.

Le texte sur l'ivresse de Noé renvoie par certains côtés au passé. Rien qu'au passé. Allez faire comprendre aujourd'hui le tabou de la nudité à une famille de naturistes ou d'athlètes qui prennent leur douche en commun. On ne peut qu'en rire. Comment expliquer la retombée de la sanction sur un innocent. Pour comprendre, il faut se reporter en arrière et restituer le texte à son temps, qui était déjà du temps passé pour les rédacteurs

¹⁶ Nous nous référons à un texte, très longuement et diversement commenté, situé dans le chapitre 6 de *Genèse*. Il y est dit que « les fils de Dieu épousèrent les filles des hommes ». La descendance de Caïn reçoit le nom de « fils de Dieu », en raison du signe divin que Yahvé a mis sur Caïn. Seth est le troisième fils qui joue un rôle compensatoire auprès des parents après le drame qui les a affectés. Les Pères de l'Église, au début du christianisme, ont interprété ce texte comme l'alliance matrimoniale des deux descendance (cf. *La sainte Bible*, dite de Jérusalem, Paris, Éditions du Cerf, 1966, p. 14, note b). Des auteurs juifs de l'époque alexandrine y ont vu, dans des textes non canoniques, l'histoire des « anges rebelles » récusée par la théologie orthodoxe du judaïsme (cf. notre étude *L'invention du diable et les métamorphoses de Satan*, dans *Mythologies de l'Occident*, Paris, Ellipses, 2008 (Ellipses-poche, 2015), chap. VIII, p. 301-338).

¹⁷ Nous nous référons à l'étymologie fournie par A. Ernout et A. Meillet, *Dictionnaire étymologique de la langue latine*, Paris, Klincksieck, 1951. *Monumentum* dériverait du verbe *moneo*, qui veut dire « penser, se souvenir », avant de prendre le sens d'« avertir ». Ce verbe dérive lui-même de *mens*, l'intelligence conceptrice. L'adjectif *memor*, d'où dérive *memoria*, n'a qu'une ressemblance d'ordre phonétique.

de l'école yahviste. Pour Canaan, il faut se référer au code d'Hammourabi, qui expose avec un rigorisme méticuleux la réglementation pénale selon la loi du talion : le coupable est le fils de la victime ; c'est donc le fils du coupable qui doit être la victime de la sanction¹⁸. En filigrane, l'histoire de Canaan renvoie aussi à un autre épisode d'histoire, celui des Cananéens, les premiers habitants de la terre de Canaan, vaincus et asservis par les Hébreux, dont les conquêtes sont racontées dans le *Livre de Josué*, lequel n'a qu'une part restreinte d'historicité puisqu'il reprend des récits consignés dans des tablettes des rois conquérants d'Assyrie. C'est donc bien du passé. On peut le comprendre. Il est même nécessaire de le comprendre pour le juger. On le ramène en son temps, et ainsi on peut le neutraliser et l'entretenir comme une pièce de musée. Le signe le plus évident de sa désuétude, c'est qu'on peut en faire un traitement humoristique, un sujet de plaisanterie sur l'ivresse, comme en ont conçu des humoristes¹⁹. Cette possibilité de désacralisation est une preuve de sa désuétude, au moins partielle. Comment faire pour qu'il reste vivant ?

Si l'on estime que ce texte nous parle encore, il faut poursuivre l'investigation. Il faut voir en quoi il reste vivant, donc le juger, en peser la valeur, en trier les scories et en ramener à soi les cendres encore vives. Il ne s'agit pas d'être prisonnier du passé. Il ne s'agit pas d'être prisonnier d'un souvenir et de revenir en son temps d'écriture (celte culture frénétique du souvenir n'est qu'une obsession à base régressive), mais de le conduire vers l'avant, de l'amener ainsi à notre temps, en prenant garde de ne pas commettre d'anachronisme, comme faisaient les courtisans de Louis XIV qui voyaient sur scène les héros de *Illiade* en chapeau à plumes. Distance et neutralisation par l'enquête historique ; reviviscence par comparaison raisonnée et recherche d'affinités avec les vivants, qui vivons sur la chaussée animée de la vie d'aujourd'hui. On peut donc, pour ce faire, alléguer le fait que, dépouillé de ses manifestations archaïques, le respect dû au parents traverse les siècles et les civilisations. L'intention de respect des deux fils garde sa valeur morale. On peut y voir également une dénonciation de l'excès par ignorance : comment l'excès de boisson entraîne un écart de conduite qui engendre d'autres effets malheureux.

On trouvera surtout en ce texte, par l'utilisation qui est faite de l'espace, le double inversé et annonciateur de celui qui traite de la tour de Babel. Les deux écrits mettent en jeu l'utilisation de la verticalité. Dans le premier, la verticalité est descendante : tout tombe, tout s'écroule. Il faut d'abord mettre en arrière-plan les pluies du déluge qui sont tombées massivement, jusqu'à l'extinction de toute vie, sauf les rescapés de l'arche. Vient ensuite le rabaissement de Noé, qui se met à nu, puis s'affale sur le sol. L'attitude

¹⁸ L'anecdote généralement retenue pour illustrer cette méticulosité dans l'accord entre délit et peine est celle de l'architecte. L'architecte a mal construit une maison. Le toit s'effondre sur le fils du propriétaire, qui en meurt. L'architecte est condamné à voir son fils mis à mort de la même manière (article 230 du code d'Hammourabi).

¹⁹ Les plaisanteries concernent surtout l'ivresse de Noé : « après la mauvaise crue, le bon cru », « après la crue, la cuite ». Notons, dans un registre moins humoristique, que la sanction de Canaan a été ultérieurement utilisée pour expliquer, et éventuellement justifier, l'esclavage des noirs d'Afrique, par quelques tenants d'un racisme dévoyé par une idolâtrie des textes religieux. Les trois fils de Noé correspondraient au peuplement des trois continents : à Sem l'Asie, à Japhet l'Europe, à Cham l'Afrique. La sanction est devenue effective puisque des populations d'Afrique, descendantes de Cham, ont été réduites en esclavage à la fois par les Arabes (les Sémites descendants de Sem) et les Européens (descendants de Japhet). C'est jouer avec l'histoire par transfert purement analogique non pertinent d'une époque à une autre. Mais à l'époque de ce texte, il pouvait déjà en être ainsi. L'erreur est de rigidifier ce constat pour en faire le résultat d'une volonté divine, donc justifié moralement, donc durable à travers les siècles.

de Cham marque, selon la morale de son temps, un nouvel abaissement. Enfin la sanction elle aussi, comme on dit, tombe sur une tête. Tout tombe. La verticalité, comme moteur de l'action humaine, n'apporte que le malheur par une série d'actes violents, chutes, délits, punitions. La verticalité est également un élément essentiel du texte concernant la tour de Babel. La verticalité montante n'est pas en soi condamnable, lorsqu'il s'agit d'attitude spirituelle. On l'appelle alors « élévation ». Mais dans ce cas précis, il ne s'agit pas d'élévation en esprit. Il s'agit, dans le sens architectural du terme (mais on ne saurait interdire aux psychanalystes un autre sens ayant, lui aussi, valeur symbolique de puissance) d'une érection (on érige un monument) et dans le sens moral ou psychologique, d'une attitude de hauteur mal placée (une hautaine mégalomanie qui se traduit par l'expression « faisons-nous un nom », un nom qui traverse les siècles). La verticalité ainsi conçue, montante comme descendante, dans le domaine humain, est une voie dangereuse, en impasse. Les deux textes révèlent ainsi une cohésion de l'ensemble du récit : ce sont deux vigies qui s'élèvent verticalement, comme le signe de ce qu'il ne faut pas pas faire, au dessus de la nappe des noms qui les relie et s'écoule comme le flux horizontal de la vie des hommes. Dans son contexte, le texte a donc sa pertinence, pour ne pas dire sa nécessité architecturale ou structurelle.

Le Yahviste termine ainsi son premier récit : « Noé vécut trois cent cinquante ans après le déluge, puis il mourut »²⁰. C'est alors que l'école sacerdotale prend le relais et détaille la liste des descendants de Noé suivant les trois branches issues des trois fils. Les noms s'écoulent comme autant de vagues successives, dans une litanie ininterrompue, qui s'achève par une formule à peine différenciée : « Tels furent les fils de Japhet, d'après leurs pays et chacun selon sa langue, selon leurs clans et d'après leurs nations » ; « Tels furent les fils de Cham, selon leurs clans et leurs langues, d'après leurs pays et leurs nations », même formule pour les fils de Sem et reprise générale : « Tels furent les clans des descendants de Noé, selon leurs lignées et d'après leurs nations. Ce fut à partir d'eux que les peuples se dispersèrent sur la terre après le déluge »²¹. C'est alors que les compilateurs de la liste, ou plus vraisemblablement les Massorètes chargés de la composition générale du texte, s'aperçoivent qu'on a oublié un détail : dire comment on est passé de l'unité linguistique de la famille originelle à la diversification générale des clans et des langues. Ils introduisent donc le texte du Yahviste relatif à la tour de Babel, puis reprennent la liste des descendants de Sem, abandonnée au moment de la construction de la tour.

Le passage de l'unité à la multiplicité a été, pendant des siècles, jugé comme une dégradation ou une malédiction. On trouve chez Platon l'idée que l'Être (*to on*) se confond avec l'Un (*to en*) en jouant sur l'alternance *e/o* caractéristique de la langue grecque, comme d'autres langues indo-européennes. Le platonisme considère que l'Idée, l'archétype fondateur de chaque chose, se dégrade en chaque objet ou phénomène qui en découle. Les êtres que nous sommes ne sont qu'images d'images ou reproductions dégradées de l'Être qui a perdu, en s'imageant et en se multipliant, à la fois son essence

²⁰ *Genèse*, 10, 29. On peut faire la même remarque de prudence que dans la note précédente sur le sens à donner à ces trois cent cinquante ans. Absurdité au sens littéral, hyperbole épique par investigation littéraire ou signification symbolique, suivant une méthode comparative qui met en lumière le rôle symbolique de trois et demi (3,5). Ce nombre rejoint celui qui sera utilisé dans le *Livre de Daniel*, puis dans l'*Apocalypse* attribuée à Jean (un temps, deux temps et la moitié d'un temps, soit trois ans et demi, dans *Daniel*, même compte en jours et en mois dans l'*Apocalypse*). Il signifie, ainsi que ses multiples et dérivés, le temps d'une séquence historiquement déterminée.

²¹ Références des citations sur les trois lignées des fils de Noé : *Genèse*, 10, 5, 20 et 31.

et son unité. Le monothéisme a adapté ce point de vue à son usage : la valeur suprême ne peut être qu'à l'image de Dieu qui est Un. « L'unité git en Dieu, en Satan le multiple²² », dit un poète chrétien de notre région. On apprenait autrefois dans les cours de physique que le principe d'entropie se confondait avec la dégradation énergétique. La micro-physique a permis de changer ce point de vue, en revenant au sens premier du terme, qui est transformation ou, si l'on veut, *katastrophè*, en son sens originel. Tout est affaire de point de vue. L'unité se situe à divers niveaux selon le point de vue adopté. Il y a une unité de chaque atome, composé d'une multiplicité de particules, comme il y a une unité du système solaire composé d'une multiplicité d'astres et d'astéroïdes. Il y a une unité de chaque individu, qui définit une personne, inassimilable à aucune autre, composée d'une multiplicité d'organes. Il y a une unité du jeu de cartes qui en comprend plusieurs dizaines. Il en est de l'unité comme du commencement. Ils sont tous les deux uniques, mais font des apparitions ou ont des manifestations sous plusieurs formes différentes. A chaque niveau son unité d'être. A chaque instant quelque chose commence. C'est parce qu'il n'était pas possible mentalement de percevoir la multiplicité des angles de vue qu'on a considéré toute multiplication, celles des langues comme celles des peuples ou des modes de gouvernement politique autres que monarchiques, absolus et autoritaires,, comme une malédiction. Mais ce n'est pas apparemment l'avis du dieu des Hébreux qui a dit « multipliez-vous », comme signe d'avenir fécond pour tous, et « dispersez-vous » comme conquête d'espace vital.

On peut aujourd'hui penser que la multiplicité n'est pas un malheur. Et si à la lumière blanche, étale, interchangeable, de Midi le juste, on préférerait le spectre solaire, l'écharpe d'Iris multicolore et vole-au-vent, ou les couchers de soleil irisés et somptueux comme ceux des Impressionnistes ou de l'École de Fontainebleau ? Et si la multiplicité des peuples, des cultures, des usages et des langues n'était pas un obstacle, mais au contraire une richesse, belle comme la palette d'un peintre ou les fusées multicolores d'un feu d'artifice ? On peut penser le multiple sans perdre le sens de l'unité, qu'il faut placer à un autre niveau. Il y a les hommes, qui varient selon leurs peuples, leurs nations, leurs territoires, leurs modes de vie, et il y a l'humanité, qui est commune à tous, l'espèce humaine qui est une, et qui permet à la fois d'affirmer ses différences dans son identité de personne: « Nathanaël, ah, le plus irremplaçable des êtres », dit Gide à son interlocuteur imaginaire²³. On peut en fait dire de chacun de nous qu'il est irremplaçable, parce qu'unique. Chacun de nous est Nathanaël, une personne, possesseur et maître de son nom, de son corps, de son esprit, de son ADN, qui diffèrent de tous des autres, à condition de dire simultanément que chacun est lié par affinités de nature à l'ensemble de l'humanité, qui a, elle aussi, une unité à un autre niveau et sous un autre angle de vue: « Chaque homme porte la forme entière de l'humaine condition », dit Montaigne²⁴. Toute société qui ignore les droits des individus qui la composent est une société imparfaite. Tout individu qui rejette son lien avec les autres dans une unité sociétale est un être inachevé.

²² Guillaume Du Bartas, *La Sepmaine ou creation du monde*, Paris, 1578. Du Bartas est un poète protestant. Il dit en fait « en Satan le binaire », pris comme premier signe du multiple. L'argument de la division et de la multiplicité est surtout utilisé par les polémistes catholiques, comme Thomas Murner, dans son *Grand fou luthérien* (1522), où il s'en prend, en tant que telle, à la multiplicité des Églises issues de la Réforme. La multiplicité est clairement à ses yeux un signe diabolique.

²³ André Gide, *Les Nourritures terrestres* (1897) dans l'« envoi »: derniers mots de l'ouvrage, Paris, Gallimard, 1942, p. 186.

²⁴ Montaigne, *Essais*, III, 2 (Paris, Gallimard, 2007, coll. « Bibliothèque de la Pléiade », p. 845).

Modalités de réception

Une lecture rapide et élémentaire du texte originel met bien en valeur ce qu'en a fait la tradition. Il y avait un ordre donné par Yahvé : « Étalez-vous sur toute la surface de la terre ». Il y a eu une transgression de la part des « hommes » : au lieu de s'étaler, ils se sont réunis en un point et ont choisi la verticalité pour s'élever. Il y a eu la réaction de Yahvé : la confusion née de la multiplication des langues qui ramène les hommes à suivre l'ordre initialement prescrit. Tout se fait selon les deux principes fondamentaux énoncés dans *Le Prince* de Machiavel : par la force, avec un ultimatum initial, une désobéissance, et une rectification finale (action-réaction) et par la ruse, en ce qui concerne les moyens employés pour parvenir à sa fin, qui procèdent ici par un détour parce qu'ils ne sont pas subordonnés à une volonté d'extermination. Dans ce cas simple, on peut suivre la voie la plus directe, comme cela s'est passé pour le déclenchement du déluge universel. On décide et on exécute. Or, il s'agit ici d'un redressement, en définitive bénéfique pour les intéressés, ce qui suppose un certain savoir-faire dans l'emploi de chemins détournés.

En fait, certains aspects du texte restent dans l'ombre. L'exploitation qui en a été faite ultérieurement les a mis en valeur. Celle-ci s'est en effet développée selon plusieurs axes qui ont permis de découvrir des richesses supplémentaires :

1) L'axe de recherche architecturale, qui invoque l'archéologie et l'histoire de l'art, pour permettre de situer la tour et la ville dans l'histoire des projets urbanistiques. Quels en sont les avatars ?

2) L'axe d'investigation politique, qui permet d'identifier, par position respective, deux projets politiques : l'un proposant un mondialisme diversifié, et l'autre un unitarisme régionalisé obtenu par uniformisation et collectivisation. Quels en sont les modèles et les effets ?

3) L'axe d'investigation linguistique, qui a alimenté un long débat sur l'origine des langues, créant des hypothèses parfois extravagantes, mais ce débat a aussi permis de confronter la légende à des hypothèses mieux étayées scientifiquement.

4) Un dernier axe met en jeu l'histoire des religions et des civilisations, concernant les modifications dans le rapport de l'univers divin et de l'univers humain à travers le temps, suivant les deux principes qui structurent les sociétés, l'ordre du réel, qui s'instaure sur les données concrètes d'existence, et l'ordre du symbolique, qui prend appui sur idées et croyances pour conforter la structuration.

1) L'axe d'investigation architecturale

Il n'est pas étonnant, dans la continuation de la logique propre au récit biblique, que « les hommes », pour reprendre le terme utilisé, aient cherché, après le déluge, à construire des bâtiments en hauteur, pour se prémunir contre la montée des eaux. Comme le texte concernant Babel nous conduit directement dans la région de Babylone, on sait que les crues des fleuves faisaient l'objet de craintes, et qu'on y remédiait par la construction d'enceintes fortifiées et de digues. On sait également que, sans référence directe à telle crainte, ces constructions en hauteur ont été l'apanage des grands empires, comme en Égypte, en Babylonie ou en Assyrie, qui établissaient un rapport entre la hauteur et le volume des monuments et l'étendue de leur puissance, métamorphosée par eux en gloire ostensible.

Les fouilles effectuées sur le site de Babylone, à partir du XIXème siècle, ont permis d'identifier un espace sacré dans la ville, appelé l'*Esagil*, dans lequel se distinguait une

construction gigantesque, appelée *Etemenanki*, soit « le point de jonction de la terre et du ciel ». Cette construction, apparentée à une pyramide à étages, constituait un modèle d'architecture répandu et connu. Hérodote nous a laissé un texte décrivant cet édifice consacré au dieu Mardouk. Il dit qu'au milieu du sanctuaire qu'il attribue à Zeus Belos, et qui semble correspondre à l'*Esagil* :

est bâtie une tour massive, longue et large d'un stade ; sur cette tour se dresse une autre tour ; sur celle-ci à nouveau une autre, jusqu'à huit tours. La rampe qui y monte est construite extérieurement, en spirale autour de toutes les tours. Vers son milieu, on trouve une station et des sièges pour se reposer, où ceux qui montent s'asseyent et se délassent. Dans la dernière tour, il y a un grand temple ; dans ce temple un grand lit garni de belles couvertures ; et auprès de ce lit, une table d'or. Aucune statue de divinité n'est placée en ce lieu, et aucun être humain n'y passe la nuit, si ce n'est une seule femme du pays, que le dieu a choisie entre toutes, à ce que disent les Chaldéens, qui sont les prêtres du lieu. Ces mêmes Chaldéens disent (et pour ma part je ne puis croire ce qu'ils disent) que le dieu en personne vient dans le temple et repose sur le lit²⁵.

On pourrait, pour suivre la logique du texte biblique, dire une fois de plus qu'il n'est pas étonnant, qu'après le déluge, « les hommes » aient songé à surélever leur habitat pour se protéger des eaux. Les crues des fleuves, dans la plaine de Mésopotamie, étaient nombreuses et ont donné lieu à des récits de déluge, comme en a conservé le souvenir l'épopée de Gilgamesh.

Ce type de « tours », évoqué dans le récit de Babel, s'apparente à des pyramides à étages, dont l'existence est bien connue et attestée en Orient, sous le nom de *ziggurat* (ou *ziggourat*). Les fouilles archéologiques de Mésopotamie ont permis d'en identifier un peu partout. La *ziggourat* de l'*Esagil* de Babylone, appelée *Etemenanki*, semble bien avoir été le modèle de la tour de Babel. Les recherches archéologiques effectuées sur le lieu ont permis d'avoir une idée plus précise de la forme de cette construction, qui confirme partiellement la description d'Hérodote²⁶. L'ouvrage a été terminé par le roi de Babylone Nabuchodonosor II. Celui-ci avait pris Jérusalem en 587, et déporté une partie de la population à Babylone. Ces vaincus juifs ont servi de main-d'œuvre pour l'achèvement de la *ziggurat*, mêlés à d'autres prisonniers venus de territoires divers et parlant des langues différentes. C'est probablement cette situation qui a donné aux auteurs du texte sur Babel l'idée de leur récit, frappés qu'ils étaient par le gigantisme du monument, l'ampleur d'une main d'œuvre venue d'horizons divers et le cosmopolitisme des ouvriers qui y travaillaient. Elle permet également, si on la retient, de dater le texte au plus tôt du sixième siècle avant notre ère.

Lorsque le texte a pris un caractère mythique en se diffusant dans divers pays orientaux, les constructions en hauteur se sont quelquefois inspirées de la tour de Babel, en adaptant l'architecture à leurs propres besoins. C'est le cas de plusieurs minarets qui accompagnent les mosquées d'Irak ou de Syrie, notamment à Samarra²⁷ qui fut un temps résidence du calife abbasside de Bagdad.

²⁵ Hérodote, *Histoires*, I, parag. 181-182, texte établi et traduit par Ph. E. Legrand et cité par E. M. Laperrousaz, dans « Corps écrit », Paris, PUF, 1991, n° 36, p. 8.

²⁶ On trouvera divers schémas de reconstitution de cet ensemble dans : Rutten (Marguerite), *Babylone*, Paris, PUF, 1959, coll. « Que Sais-je ? », n° 292.

²⁷ La grande mosquée de Samarra, en Irak, dite al-Mutawakkil, fut ouverte au culte en l'an 851 de notre ère. Samarra fut un temps la capitale du califat abbasside normalement installé à Bagdad. Le minaret est une tour ronde tronconique, comportant un escalier spiralé apposé à la partie extérieure du mur.

Au cours du Moyen-Âge chrétien, des sculptures et des fresques, illustrent l'épisode biblique : c'est le cas d'une fresque de l'église de Saint-Savin-sur Gartempe (Vienne) qui date de l'époque romane²⁸. La tour en construction est de dimension modeste, et deux groupes de personnes se partagent l'espace, les constructeurs de la tour d'un côté, et d'autre part ceux qui en appellent au Créateur. Des miniatures qui ornent les manuscrits utilisent le motif, comme dans les *Riches heures* du duc de Bedford²⁹, datant du XVème siècle, où la tour, toujours de dimension modeste, s'est enrichie des ornements propres à l'époque du gothique flamboyant, avec une rampe et une balustrade extérieures. La littérature n'est pas en reste. *Le Mystère du vieil testament*, au quinzième siècle, lui consacre un épisode³⁰. Le caractère diabolique, en même temps que vain, de l'entreprise est dévoilé par les noms des ouvriers, qui tiennent du grotesque, comme Cassetuile, Pilemortier, Gastebois, Cul éventé. Dante, dans son traité *De l'éloquence en langue vulgaire*, traite de l'histoire de Babel et en profite pour faire un recensement des langues de son temps³¹.

La Renaissance, tournée principalement vers l'Antiquité, a pris pour modèle le Colisée pour reconstruire imaginairement la tour de Babel. L'état de ruine propre aux monuments antiques sert de référence pour montrer l'inachèvement et l'abandon du projet de construction. Les auteurs³² jouent sur le gigantisme de l'ouvrage, par contraste avec le caractère minuscule des ouvriers, qui ne sont grands que par leur réunion en multitude. Un bilan de toute cette production est proposé, pour son temps, dans l'ouvrage du jésuite polygraphe Athanasius Kircher, dans sa *Turris Babel* (1676)³³.

Les progrès techniques dans le domaine des matériaux de construction ont permis, à l'époque moderne, de faire des bâtiments en hauteur d'une manière jusqu'ici inouïe. Cet urbanisme de la verticalité, dont la Tour Eiffel a été un des modèles, appliqué aux habitats dans les États-Unis, a réveillé le mythe de Babel, généralement sur des bases traditionnelles, en rejoignant les mythes antiques d'Icare et de Phaéton, et en réactivant l'interdit d'une ascension profane vers le ciel. L'espace céleste est interdit aux hommes ordinaires. Quiconque veut faire l'ange et se munir d'ailes fait la bête. Chaque raté donne lieu à des gémissements sur l'interdit de rejoindre le ciel, aussi bien dans l'architecture que dans les débuts de l'aviation. La construction des deux tours du *World Trade Center* de New York inspire deux romans américains, dans les années 1970, intitulés respectivement *The Tower* et *The Glass inferno*³⁴. Le contenu de ces romans est à son

²⁸ L'abbaye bénédictine de Saint-Savin sur Gartempe fut ornée de fresques représentant des scènes bibliques sur la voûte et les murs, au tout début du XIIème siècle. La construction de la tour de Babel est l'une des plus célèbres.

²⁹ Les *Heures* dites du duc de Bedford sont un livre d'heures enluminé à Paris dans la première moitié du XVème siècle. Le nom vient de ce que l'œuvre a pu appartenir à Jean de Lancaster, duc de Bedford, frère du roi Henry V d'Angleterre (British Library, cote Add. Ms. 18850).

³⁰ *Le Mistere du Viel Testament* est une très longue pièce de théâtre religieux, composée vers 1450. Une édition moderne en a été fournie au XIXème siècle : *Mystere du Viel Testament*, Paris, Firmin Didot, 1878-1891.

³¹ *De vulgari eloquentia* est un texte latin, dont on trouvera la traduction française (par André Pézard) dans : Dante, *Oeuvres complètes*, Paris, Gallimard, 1965, coll. « Bibliothèque de la Pléiade », p. 549 sqq. Les textes auxquels il est fait allusion se placent au début du livre premier.

³² Les œuvres les plus connues ont pour auteurs des peintres du Nord, qui ont éventuellement fait un séjour en Italie. Il s'agit de Brueghel l'Ancien, auteur de deux tableaux sur le sujet (1563), de Lucas Van Valckenborgh, Hendryk van Claeve, Gherteert Horenbout, etc.

³³ Kircher (Athanasius), *Turris Babel sive archontologia* [...] *cum principalium inde enatorum idiomatum historia* [...], Amstelodami, Jansonius Waesbergus, 1676.

³⁴ Richard Martin Stern, *The Tower*, USA, Warner Books, 1973; Thomas N. Scortia et Frank M. Robinson, *The Glass Inferno*, USA, Doubleday Books, 1974.

tour synthétisé et utilisé pour la réalisation d'un film qui s'appellera *The Towering Inferno* (en français « La Tour infernale »), sous la direction de John Guillermin et Irwin Allen. Le film est projeté en salle en 1974 et fait le tour du monde. Il s'inscrit dans une série de films-catastrophes, comme *L'Aventure du Poséidon* (1972) qui donne le ton général du catastrophisme apocalyptique dans le domaine maritime³⁵ et sera suivi par une série d'*Airports* comme *Airport Eighty Concorde*, qui joue sur la peur des catastrophes aériennes³⁶. Lorsque, le 11 septembre 2001, les tours sont détruites sous l'effet de deux avions déviés par des pirates d'Al Qaïda, on aurait pu penser que l'interdit fait aux hommes de rejoindre le ciel aurait connu de nouvelles heures de gloire. Il n'en fut rien, pour des raisons faciles à comprendre, dont la principale est qu'il ne fallait pas céder aux objectifs des attaquants. C'est aussi un indice de ce que l'esprit dans lequel a été composé le mythe a perdu son efficacité inhibitrice. L'espace céleste fait désormais partie des conquêtes légitimes de l'homme.

Cette rapide trajectoire sur la réception du mythe à travers les siècles met en relief deux attitudes, toutes les deux permanentes, toutes les deux différentes. La première réside dans une volonté de fidélité aux origines, dans un état de résistance à l'écoulement du temps ; sa méthode est de privilégier l'état premier (on pourrait parler d'une forme de fondamentalisme ou de « salafisme » dans son sens de « retour aux sources »). Il faut donner priorité au mythe dans son aspect originel, et par conséquent remonter le temps pour préserver l'existence. L'autre attitude consiste à adapter le mythe à chaque époque ; la méthode est alors d'attirer le sens du texte vers le présent pour en faire une lecture actualisée. C'est une autre manière de préserver son existence en l'adaptant à la loi du changement. On constate les deux attitudes dans les positions prises par les contemporains de chaque époque à l'égard d'un vieux souvenir gardé en héritage.

2) L'axe d'investigation politique

Les rédacteurs du texte de Babel, qui tiennent compte de l'environnement historique de leur temps, se font les porte-paroles de leur peuple. Les Juifs³⁷, au sixième siècle avant notre ère, sont un petit peuple, ayant son lieu de fixation en Palestine, et principalement en Judée, mais aussi des lieux d'implantation dans le Proche-Orient et les bords de la Méditerranée orientale, issus de contraintes comme les déportations, de fixations volontaires après coup et d'émigrations pour raisons commerciales. Ils sont entourés d'empires puissants et dangereux dont ils ont eu à subir les assauts, comme l'Égypte, l'Assyrie ou la Babylonie. On comprend donc leur réticences à l'égard de toute puissance politique excessive et leurs propositions (à travers les desseins prêtés à leur dieu) pour le respect de la diversité des peuples et le droit au déplacement. En revanche, l'entreprise attribuée aux « hommes » désigne assez clairement la politique des grands empires avoisinants. On peut aussi expliquer cette crainte de la puissance politique par

³⁵ La peur des catastrophes maritimes est surtout illustrée par *L'Aventure du Poséidon* (1972) qui ouvre la série des « films-catastrophes ». Il sera suivi en 1979 par *Le Dernier secret du Poséidon* réalisé par Irwin Allen. Les réalisations de ce type vont jusqu'aux diverses versions du naufrage du *Titanic* portées à l'écran (en particulier, celle de James Cameron, 1997).

³⁶ Pour les catastrophes aériennes, outre *Airport 80 Concorde*, de Donald Lower Rich (1979), qui utilise un acteur français, Alain Delon, et s'inscrit dans la campagne de dénigrement américain de l'avion français, on aura *Y a-t-il un pilote dans l'avion ?* (1980), d'Irwin Allen, dont le ressort comique marque une prise de distance par rapport au thème.

³⁷ On parle des « Juifs », comme successeurs des Hébreux, à partir de la création du royaume de Juda, dont ils tirent leur nom. Le royaume fut instauré, selon la tradition biblique, après la mort de Salomon, en 931.

le fait que les auteurs du texte sont des scribes ou des prêtres apparentés à la caste religieuse et méfiants à l'égard du pouvoir séculier depuis l'instauration de la royauté, qui met fin à la théocratie des « Juges » et sépare les pouvoirs temporel et spirituel.

Ces deux hypothèses sont confortées par le fait que le projet de la tour de Babel, avec ses sous-entendus politiques et sociétaux, a été traditionnellement attribué à un « potentat » appelé Nemrod, qui incarne à la fois le pouvoir séculier des rois et celui des despotes à la tête des empires. Ce nom, il est vrai, ne correspond à aucun personnage historique connu : il n'a qu'une valeur symbolique en représentant abstraitement une forme de gouvernement et de puissance politique. Le resserrement en masse des hommes dans un espace restreint renvoie à une politique de collectivisation forcenée. La compression exercée par la force sociale collective écrase les individus ou les groupes différenciés qui ne peuvent plus exister dans l'uniformisation imposée. Car l'unité est ici le résultat d'un passage obligatoire par l'uniformité. Elle place chacun sous le regard des autres dans une sorte de monde analogue à celui de George Orwell dans son roman *1984*, avec sa police des consciences, sa langue unique (le *newspeak*) et ses indicateurs et délateurs qui surveillent tout à l'aide de « télécrans ». C'est un monde où Nathanaël, le plus irremplaçable des êtres, n'est plus qu'un matricule inséré dans un espace clos, un espace de rétention, un camp de regroupement, justement nommé camp de « concentration ».

L'idée de « se faire un nom » évoque à la fois un souci de pérennité, donc de puissance, mais renvoie aussi à un lieu d'origine et désigne toutes les formes de revendications identitaires par le sol : régionalismes, nationalismes. L'élévation vers le haut signifie l'esprit de conquête mu par le besoin de supériorité. On peut y lire tout ce qui concernera les théories inégalitaires, fondées sur les hiérarchies qui surajoutent les idées de supériorité ou même de sacralisation à la fonction (car cette hiérarchie surimposée a besoin de prôner une inégalité par fait de nature pour se justifier) et leurs moyens d'action : conquêtes bellicistes, volonté hégémonique à l'égard de l'extérieur, autoritarisme et despotisme d'un état policier en ce qui concerne l'intérieur. Nous avons, nous aussi, au cours de notre histoire, et surtout lors du XXème, connu ce type de régime, en Europe et au delà, où le prétexte unitaire, fondé non sur une unité naturelle, mais sur une uniformisation imposée, s'élargit en principe totalitaire. De nouveaux Nemrod sont nés sous des noms divers, aboutissant pour le moins à des dictatures, pour le pire à des régimes totalitaires.

La politique que les rédacteurs du texte attribuent à Dieu, dès l'origine du genre humain symbolisé par le premier couple, est au contraire une politique d'expansion (on pourrait dire de mondialisation) qui respecte la diversité des groupes humains en maintenant leurs particularités, qui prône l'acceptation des autres dans leur attributs identitaires, mais en les englobant tous dans un dénominateur commun, qui est la spécificité humaine. C'est une politique d'expansion, qu'on peut juger s'exerçant par des voies naturelles et pacifiques (si on la juge conquérante, on obtient autre chose³⁸), tournée vers l'occupation et l'exploitation des sols, à la manière voltairienne et, plus largement,

³⁸ Si on considère que le Dieu en question n'a pas valeur universelle et ne s'adresse pas à l'humanité, s'il est seulement le dieu des Juifs s'adressant aux seuls Juifs sans distinction de temps, on obtient la plupart des éléments qui ont nourri l'antisémitisme des derniers siècles, notamment la théorie, dite aujourd'hui « complotiste », mais considérée, en son temps de faveur, comme effective, fondée sur le désir de domination de la judaïté sur l'ensemble de l'humanité. L'autre dérive, d'ordre économique, concerne les effets pervers du libéralisme en ce domaine, qui recouvre en fait une justification, par le fait non prouvé d'une Nature qui organiserait par elle-même l'équilibre des échanges, de l'exploitation par les groupes économiques forts des communautés, nations et peuples les plus déshérités afin d'obtenir une plus grande marge de *plus-value* entre le coût de production et le prix de vente des produits.

humaniste, qui consiste à « cultiver son jardin » (si on la juge comme une politique d'exploitation forcenée ou de productivisme, on obtient autre chose) et qui suppose de la part de chacun, comme vertu essentielle, la reconnaissance des autres avec leurs particularités comme frères en humanité. En somme, le dieu de la *Bible*, contempteur de Babel, aurait adopté, bien avant le Siècle des Lumières, les principes qui définissent l'état démocratique et républicain : liberté pour chacun d'être ce qu'il est, avec ses caractéristiques propres, égalité de tous puisque chaque individu ou chaque groupe appartient à la même espèce biologique, qui suppose l'acceptation de cette fraternité.

Cet enseignement de déontologie politique a été placé par la tradition au second plan, pour des raisons évidentes : c'est que nombre de nations ultérieures, de religions et d'Églises qui se sont réclamées de ce dieu et de ses recommandations ne les pratiquaient pas toujours. Au contraire, elles ont souvent et longtemps refusé le droit à la différence, au nom de la religion instituée, aussi bien à l'égard des individus qui composaient la société, qualifiés d'hérétiques et pénalisés en tant que tels, qu'à l'égard des autres nations, dont les usages religieux et le culte des dieux étaient invalidés comme mécréance et idolatrie. Il est difficile de reconnaître toute altérité quand on se place sous l'autorité d'un dieu considéré comme unique, jaloux et exclusiviste, un dieu mesquin « à l'esprit de clocher », un dieu tribal à l'horizon limité, ce qu'il put être lorsque le Peuple se réduisait à quelques tribus. Cette image de la divinité a néanmoins été officialisée et maintenue dans son statut officiel pendant des siècles, même lorsque l'élargissement de l'horizon s'est étendu du territoire tribal au territoire mondial.

Ce sont les mêmes principes qui sont appliqués à la politique linguistique, mais que la tradition a interprétés comme une malédiction, et non comme une recommandation. Aujourd'hui, dans l'état actuel des choses, l'invitation nous est faite à changer cette interprétation ancienne, qui privilégie l'uniformisation de surface par voie contraignante, comme erronée et stérile, et tout particulièrement en ce qui concerne l'Europe, qui connaît au plus haut point ce partage, difficile à équilibrer, entre unité et diversité.

3) L'axe d'investigation linguistique

Les rédacteurs du texte sur Babel partent de l'idée qu'à l'origine les hommes ne parlaient qu'une seule langue. C'est là une hypothèse non démontrable, mais en cohérence avec le récit biblique, puisque, selon le texte, l'humanité descend de la seule famille de Noé. La diversité des langues, qui, elle, est constatable, serait donc le fait d'une punition divine pour raison de désobéissance et pour précaution à l'égard d'une ambition qui porterait atteinte aux prérogatives divines. Ce schéma correspond à celui qu'on trouve constamment dans la *Bible* juive : un ordre est donné par Dieu ; il est transgressé par le peuple ; le peuple transgresseur est puni et remis sur la ligne fixée. Il n'y a pas de diable dans la *Bible*. Le mal ne vient que des hommes. Il s'ensuit que la conduite du dieu de la *Bible* est directiviste et pénaliste. L'Abbé Joachim de Fiore, au XIIIème siècle, voyait dans ce dieu de la *Bible* juive une image de Dieu le Père, maître de la Loi, à la fois législateur et pénaliste, qui se fait obéir par ultimatums et maintient l'ordre institué par des sanctions.

Le christianisme, qui a fait du Christ, « fils » de ce dieu, le Rédempteur de l'humanité, et de l'esprit de ce même dieu (*pneuma agion*, le « souffle de Dieu ») une entité autonome, qui sera appelée, avec une ou des majuscules, le Saint-Esprit, a également appliqué le principe de rédemption à l'histoire linguistique de la même humanité. La dialectique du salut est la suivante : pureté originelle, chute dans le mal par le péché originel, rédemption par l'entremise christique. La dialectique du salut linguistique

devient de manière analogue : unité et pureté originelle, confusion linguistique de Babel (équivalent du « péché originel ») et rédemption par la grâce du Saint-Esprit. Ce troisième épisode, libérateur, est conté dans les *Actes* attribués à Luc. Il s'agit du récit de la Pentecôte (*Actes*, 2,1-11). Le récit se présente à la fois comme un décalque et un renversement de l'épisode de Babel. Les apôtres sont « tous ensemble en un même lieu », comme « les hommes » de Babel. C'est alors que Dieu descend vers eux, en prenant successivement des formes messagères qui vont de l'unité à la multiplicité : c'est d'abord un bruit, un seul, qui prend la forme d'un « coup de vent », un seul (*èchos ôsper pnoès*) ; puis « des langues comme de feu » (*glossai ôsdei puros*) – il y en a au moins douze – se posent sur la tête de chacun des apôtres (*eph ena ekaston*, « une sur chacun d'eux », dit le texte, avec un retour à l'unité) qui se mettent à parler en une multiplicité de langues. La foule cosmopolite qui se trouve sur la place s'étonne de les voir parler dans plusieurs langues, et certains, avec un clin d'œil de l'auteur à l'épisode de l'ivresse de Noé, se demandent s'ils n'ont pas « bu trop de vin doux ».

On peut lire ce texte de manière littérale et y voir un miracle, un fait qui s'écarte des voies naturelles et n'a d'explication que surnaturelle. C'est ainsi que le font les Églises dites « pentecôtistes » qui essaient de reproduire entre fidèles ce phénomène pour invoquer le Saint-Esprit. On peut en faire une lecture plus approfondie et y voir une parabole : la possibilité qui est donnée aux hommes multilingues de passer d'un code linguistique à un autre signifie qu'il y a un dénominateur commun. Ce dénominateur commun, propre à l'ensemble de l'humanité, c'est le langage, la faculté de symbolisation qui permet d'utiliser des signes pour donner du sens. En d'autres termes, les signifiants sont multiples, mais la signification est une. Il est possible de passer d'un code à un autre, d'un ensemble de signifiants à un autre, pour mettre en valeur la substantifique moelle de la signification. C'est une invitation à comprendre la langue des autres et à la transposer par le moyen de la traduction. Derrière la multiplicité, il y a une unité, qui réside dans la faculté qu'a l'espèce humaine d'utiliser un système général de communication appelé le langage. On retrouve la même disposition que dans le rapport entre la diversité des groupes humains et l'unité de l'espèce humaine : il existe la même diversité des langues et le même dénominateur commun à tous, appelé le langage, qui permet le passage d'une langue à l'autre.

Il n'est ni facile ni évident de faire une lecture symbolique des textes reçus comme monuments de notre histoire, surtout quand ils sont présentés comme révélations surnaturelles. Il est beaucoup plus facile de s'en tenir à la lettre et de maintenir que c'est forcément le seul sens, incontestable et irréfutable. Aussi longtemps que le texte biblique a été reçu comme message direct et sans ambiguïté ni erreur de transcription de la parole divine, on a utilisé ces « révélations » comme formes irréfutables d'une vraie connaissance. Or que dit le texte de Babel ? Il dit qu'il y avait une langue originelle unique ? Eh bien, allons-y, cherchons à retrouver la langue originelle, qui n'a pas connu le péché, et qui était celle d'Adam et d'Ève (lesquels ne portaient pas ces noms, dans leur état de grâce permanent, avant leur exclusion du Paradis) ! Ajoutons donc un peu plus de confusion à la confusion ! La science, même celle d'aujourd'hui, est encore en doute sur l'origine de l'humanité, et encore plus sur son langage. Il reste donc à émettre des opinions sans référence prouvée, au gré de chacun. La première a été de considérer qu'il s'agissait de l'hébreu (en tant que première langue utilisée par Dieu pour s'adresser aux hommes)³⁹.

³⁹ C'est en particulier l'hypothèse émise par Dante dans son traité sur l'éloquence en langue vulgaire (*op. cit.*).

L'hébreu est de fait une langue composite, assez tardive, hybride comme comportant des éléments d'origine mésopotamienne et cananéenne.

Avec « les temps modernes » qu'on fait en général commencer à la Renaissance, on assiste à un mouvement d'exploration mondialiste, symbolisé par les grandes navigations qui entraînent de grandes découvertes, dont l'œuvre de Rabelais, qui joue abondamment sur le phénomène contemporain d'expansion par voie maritime et sur les effets de babélisme, est un monument exemplaire. En même temps, on voit se forger un peu partout un sentiment identitaire de défense contre la mondialisation. La recherche d'ancienneté par le biais de la langue devient un moyen de revendication politique de supériorité par rapport aux rivaux. On constate le fait à Florence, la rivale de Rome au XVIème, où un groupe de prétendus savants, qui défendent en fait la politique locale⁴⁰ prétendent démontrer que la langue qui se parle à Florence ne vient pas du latin, dont se glorifie Rome, la ville rivale, mais de l'étrusque, qui remonte à des origines orientales. En France, l'orientaliste Guillaume Postel⁴¹ propose une théorie complexe qui fait des Gaulois des « rescapés du déluge », et de ce fait, par leur ancienneté, autorise les Valois (qu'il appelle Gallois ou Gaulois en faisant de Charles IX un « Charles de Gaule ») à revendiquer la première place en Europe. Un autre écrivain, originaire d'Anvers, décide que la plus ancienne langue du monde est celle qui se parle à Anvers, en se référant à des expériences faites en des temps anciens sur un enfant⁴². Toutes ces propositions n'expriment que des options personnelles ou intéressées. D'autres, qui abandonnent les révélations théologiques pour des options soi-disant scientifiques, font descendre le langage humain du coassement des grenouilles (mais on reste dans l'optique du déluge et de Noé, par l'utilisation de l'élément aquatique)⁴³. Toutes ces élucubrations sont très intéressantes comme exploitation de délires personnels ou collectifs, et ont attiré l'attention des psychiatres et des poètes. C'est à peu près tout.

Néanmoins la curiosité linguistique a également permis de faire des progrès dans la constitution d'une véritable « science du langage » : on a pu regrouper les langues en ensembles plus vastes, comme ce fut le cas des langues indo-européennes, qui constituent la plus grande part des langues européennes (et qui ont donné lieu, elles aussi, à des délires nationalistes⁴⁴). On a pu mettre en valeur des données comme « l'arbitraire du signe », de la linguistique saussurienne, déjà évoqué, mais seulement comme hypothèse

⁴⁰ Nous avons étudié ce problème dans notre article : *Postérité des langues d'Aram : l'hypothèse sémitique dans l'origine de l'Étrusque...*, dans *L'Hébreu au temps de la Renaissance*, Leiden, New-York, Köln, E. J. Brill, 1992, p. 129-153. Cette étude utilise les travaux antérieurs réalisés sur les *Aramei* (c'est le nom des propagateurs de la théorie) par des critiques italiens cités dans l'article.

⁴¹ Sur cet auteur, nous renvoyons à nos propres études : *Mythe et langage au XVIème siècle* (voir bibliographie en fin d'article) ; *Mots et règles, jeux et délires : l'imaginaire verbal au XVIème siècle*, Orléans, Paradigme, 1992, réunissant plusieurs articles consacrés à cet auteur.

⁴² Il s'agit de Jean van Gorp, auteur de : *Ioannis Goropii Becani Origines Antwerpianae* [...], Anvers, 1569. L'antiquité proposée du flamand s'appuie sur un texte d'Hérodote (*Histoires*, II, 2) maintes fois reproduit ou repris, qui attribue au Pharaon Psammetikos cette expérience : un enfant élevé hors de toute présence humaine aurait prononcé comme premier mot « bek », en faisant comprendre qu'il avait faim. On en a déduit que ce mot voulait dire « du pain ». Or, dit Goropius, le pain se dit « bek » en flamand (voir dans la bibliographie en fin d'article notre *Mythe et langage au XVIème siècle*, p. 22 sqq.).

⁴³ Il s'agit de Brisset (Jean-Pierre), (1837-1919), auteur d'une *Grammaire logique* et de *La science de Dieu* (1878) ; Edition moderne, Paris, Tchou, 1970. On trouvera une liste de ces « fous du langage » dans l'ouvrage de Yaguello (Marina), *Les Fous du langage*, Paris, Seuil, 1984.

⁴⁴ Nous songeons à la théorie de l'origine « aryenne » des races supérieures inventée par les propagandistes nazis.

dans le *Cratyle* de Platon⁴⁵. On a surtout fait la différence entre les langues, les codes divers d'expression, et le langage, dont le mode de fonctionnement est universel et va même au delà de l'humanité en touchant le monde animal. La conclusion est qu'on retrouve toujours la même disposition : un principe unitaire, moteur d'une coordination ou d'un mode d'échange, qui se camoufle sous une diversité de surface. Les langues sont les épiphénomènes linguistiques d'une unité langagière.

Il s'ensuit une proposition de pratique qui se manifeste déjà dans une partie de la population humaine : une bonne communication, dans l'état actuel des choses, suppose une polyglossie plus ou moins avancée. Au moins trois langues y sont requises : la langue dite maternelle, pour se créer des repères et se faire une identité reconnaissable, la langue de communication mondiale (qui est aujourd'hui l'anglais ramené à ses fondements d'usage technique ou pratique), et une troisième langue ou d'autres langues pour usage de plaisir ou d'intérêt. L'homme de demain pourra être cet être qui associe la lumière solaire du langage et l'écharpe spectrale de l'arc-en-ciel, ces deux formes de la clarté, cet « homme de paroles » dont parle Claude Hagège⁴⁶, qui associe par l'usage coordonné et raisonné de ses langues son identité personnelle et la nécessité de participer au phénomènes humains d'échange dans un environnement mondialisé.

C'est aussi ce que propose Umberto Eco en conclusion de son livre sur la recherche en Europe d'un « langue parfaite », qui ne se confond pas avec la recherche d'une « langue unique » complètement imaginaire :

Dans n'importe quelle langue, les hommes peuvent retrouver l'esprit, le souffle, le parfum, les traces du polylinguisme original, car la langue-mère n'était pas une langue unique, mais l'ensemble de toutes les langues. Adam n'a peut-être pas eu ce don, mais l'héritage qu'il a laissé à ses fils, c'est la tâche de conquérir la maîtrise, pleine et entière, de la tour de Babel⁴⁷.

4) L'axe d'investigation civilisationnel : les hommes et leurs dieux

Les hommes ont toujours voulu jusqu'ici établir une concordance entre ce qui se passe chez eux et ce qui se passe dans le ciel dont ils ne connaissent que ce qu'ils en ont imaginé. Les prérogatives et les injonctions célestes, projections analogiques des phénomènes sociétaux, vont donc s'adapter aux transformations des sociétés et des liens interindividuels et intercommunautaires qui en structurent les rapports. Lorsque les sociétés changent, les dieux changent aussi leur manière d'agir auprès des hommes. Mais le souci des conservateurs d'un état antérieur de la croyance peut créer – et crée véritablement – des résistances ou des blocages.

Aussi longtemps que le lien social est conçu comme une relation binaire entre ceux qui commandent et ceux qui obéissent, ceux qui ont le pouvoir et ceux qui ont des devoirs, la dialectique du maître et de l'esclave s'est appliquée à la lettre à celui (ou à ceux) qu'on représente comme le maître (ou les maîtres) des hommes et de l'univers. Dieu (ou les dieux) commande, et les hommes obéissent, avec des postures symboliques d'agenouillement et de prosternation. Mais dans un tel système, l'obéissance ne se fait

⁴⁵ Ce dialogue de Platon contient déjà, mais de manière purement discursive et abstraite, les positions fondamentales d'explication des mécanismes linguistiques : *Cratyle* évoque l'hypothèse de concordance entre les mots et les choses, Hermogène l'hypothèse du choix arbitraire, et Socrate l'érosion des signifiants par la théorie de la reproduction répétée de l'image.

⁴⁶ Claude Hagège, *L'homme de paroles*, Paris, Fayard, 1985.

⁴⁷ Eco (Umberto), *La recherche de la langue parfaite...*, trad. fr., Paris, Seuil, 1996, p. 397.

pas toujours de bon cœur. On assiste alors à des actes de transgression, que l'on appellera fautes ou péchés si l'on se place du côté du maître, ou effort de libération ou d'indépendance si l'on se met de l'autre côté. La conséquence logique en est une répression ou des sanctions venues d'en haut : une attitude de dieu pénaliste, seul maître de sa parole et des moyens de la faire appliquer. L'histoire de Babel se résume, dans cet état des choses humaines, en une injonction, une transgression et une punition. Il n'empêche que l'esclave mis en esclavage a une tendance génétique à transgresser parce que sa situation d'esclave n'est pas conforme à sa nature, qui est d'acquérir une pleine identité et de s'épanouir en liberté.

Un aménagement des rapports va donc émerger, pour les rendre plus supportables. C'est la diffusion, sur l'ensemble du rapport social, d'une image plus humanisée que celle d'une pure hiérarchie de fonctions. Le nouveau mode de fonctionnement emprunte ses images au cadre familial. Le maître devient le père, qui reste le maître, mais un maître en principe bienveillant, nourricier et protecteur, et les enfants, qui ont toujours devoir d'obéissance, reçoivent en échange un statut d'êtres autonomes ayant accès au dialogue avec le père. Ils établissent entre eux un lien d'égalité par leur fraternité, selon le nouvel adage : « Tous les hommes sont frères ». On peut accéder à la parole du père, tout en restant debout et en se contentant de lever la tête, pour émettre prières ou vœux, ou de la baisser, pour exprimer repentance et humilité. C'est une conception que l'on peut appeler paternaliste, ou simplement familialiste, introduisant un lien qui n'est plus seulement de force, mais de compréhension et de volonté consentie par l'amour ou le respect. La conception chrétienne appartient, par certains côtés et d'une manière plus théorique que réelle, à cet état. Jésus ne désigne jamais Dieu comme un maître ou un seigneur, mais comme un père, son père, et recommande à tous les hommes d'en faire autant en disant « notre père ». On peut donc s'étonner que les postures d'obéissance par prosternation aient continué. C'est sans doute par analogie avec la figure impériale, puisque les Empereurs, chefs de l'État romain chrétien, révévés comme représentants terrestres du divin, furent aussi au départ les chefs suprêmes de l'Église. Dans cet environnement plus affectif, la parole du dieu-père devient celle d'un ordre bienveillant et raisonné, donné pour le bien de l'ensemble de ses enfants ; la transgression devient un écart fait par ignorance juvénile ou une impulsion d'enfant prodigue, provoqué par impatience d'affirmation de soi plus que par refus d'obéissance, et le retour final à l'ordre initial est lié à une prise de conscience de l'erreur et au caractère légitime et bienveillant de l'ordre initialement donné. Dans cet état de la pensée collective, le mythe de Babel devrait devenir un débat entre un dieu-père, qui prône la meilleure solution pour ses enfants, une révolte juvénile d'enfant prodigue, qui veut prendre trop vite la place du père, et enfin un retour au bon sens. C'est dans ce sens qu'il a évolué, mais le principe de conservation de l'antérieur, entretenu par les gardiens de l'ordre religieux, a pleinement joué son rôle en maintenant l'interprétation première d'un dieu-gendarme et d'une communauté humaine de délinquants et d'ambitieux.

Une nouvelle transformation intervient, dans les temps modernes, comme reprise de certaines ébauches antiques (l'image de la « démocratie » athénienne et de la « république » romaine plus ou moins mythifiées). Elle est cependant plutôt présentée comme totalement novatrice et révolutionnaire. Néanmoins elle peut être aussi, comme nous venons de le rappeler, une renaissance ou une réactivation d'idées toujours présentes, mais restées à l'état virtuel au cours du Moyen Âge et des monarchies d'« Anciens Régimes »⁴⁸.

⁴⁸ Nous avons évoqué ce rapport dans notre étude : *Postérité des formes politiques romaines...*, dans *Les Imaginaires des Latins* (sous la direction de Joël Thomas), Perpignan, Presses Universitaires de Perpignan, 1992.

La souveraineté ne vient pas d'un maître, sauveur suprême, dieu, César ou tribun, elle vient d'une nouvelle entité, appelée le Peuple, jusqu'alors situé à la base, et que l'on porte par renversement au sommet. La souveraineté populaire légitime alors seule l'ordre politique et social. Dans ce cas, si l'on maintient l'ordre symbolique antérieur caractérisé par la présence du divin, l'histoire de Babel devient un don gracieux, la liberté d'action organisatrice, fait par Dieu à l'entreprise de son enfant Humanité devenue adulte. Il fait don aux hommes de leur liberté d'organisation sous réserve de quelques principes. L'un d'entre eux est de rendre l'humanité responsable de ses actes. Un autre est de lui inculquer le sens des réalités, qui doit surmonter le principe élémentaire de plaisir, narcissique et égocentrique. Il faut faire comprendre aux sociétés humaines auto-organisées la nécessité d'une compréhension et d'une acceptation des autres et par conséquent d'une utilisation intelligente de la diversité, qui ne lui est pas naturellement donnée. Ce nouvel état des choses a pour conséquence le devoir de chacun, devenu citoyen actif, de participer à l'organisation et au fonctionnement de sa propre cité. L'engagement civique est un devoir.

Deux cas se présentent alors. Ou bien on décide, selon le mot nietszschéen, que « Dieu est mort », et la société s'organise selon des lois émanées ou prétendument émanées de la volonté populaire, avec une idéologie adaptée. Le problème est que, dans ce cas, une mentalité religieuse, que l'on avait pensé abolir, tend à s'insinuer par voie souterraine dans la place laissée vide, et à reprendre place, sous sa forme la plus archaïque, par la « porte des dieux », comme on nomme Babel. Le Peuple, entité abstraite, devient le nouveau Dieu qu'on invoque pour couvrir ses ambitions ; le Peuple se choisit un chef, un nouveau Nemrod, qui se fait encenser et adorer comme représentant légitime du dieu Peuple. Le Parti, qui l'a porté au pouvoir, bientôt unique et uniformisé, se comporte comme une Eglise instituée, unique, obligatoire, et refusant toute autre forme d'expression que ses ultimatums, ses diktats ou ses oukases. On pensait avoir une République assortie de la démocratie, et on a Nemrod et tous les attributs d'une société totalitaire.

Autre attitude plus raisonnable : on met les religions, bras séculiers de la croyance aux dieux, hors de l'arène politique, mais sans les interdire, en les plaçant sur les gradins des spectateurs, en leur permettant de voir et éventuellement d'apprécier, avec le droit d'applaudir ou de faire entendre leur voix, qui éventuellement peut être prise en compte, lorsqu'elle est légitime et se réfère aux droits des humains, à une éthique supérieure qui peut s'écarter des principes pratiques d'action d'un gouvernement. C'est le renouvellement de la scène de Créon et d'Antigone, avec un Créon qui serait plus attentif aux demandes. Cela s'appelle la laïcité⁴⁹. C'est le quatrième mousquetaire du trio, on pourrait dire de la trinité allégorique, déjà inscrite sur les monuments publics : « Liberté, Egalité, Fraternité ». C'est le seul moyen d'avoir la paix, lorsque les communautés religieuses se déchirent entre elles et s'attaquent à tout ce qui diffère de chacune d'entre elles pour instaurer un programme unique niant toute altérité. Encore faut-il vouloir fermement faire appliquer le principe de laïcité.

Conclusion : le mythe de Babel, un souvenir reçu en héritage

Le mythe de Babel, ou d'autres qui en tiennent lieu pour dire les rapports de l'unité et de la diversité, de l'élévation, signifiée par une flamme ou une fumée d'encens, et de l'ambition, signifiée par l'érection d'un monument grandiloquent, de l'identité et de la

⁴⁹ Sur la question, nous renvoyons aux travaux de Catherine Kintzler, *Qu'est-ce que la laïcité ?*, Paris, Vrin, 2007 ; *Penser la laïcité*, Paris, Minerve, 2014.

mondialisation, est un patrimoine hérité qu'il convient d'exploiter avec bon sens. Cet héritage venu de loin s'est réalisé en autant de stèles-souvenirs, placées dans chaque époque, qui sont des moments de mémoire de l'humanité. Babel nous dit aujourd'hui : ne cherchez pas votre unité dans des apparences unificatrices, cherchez la dans le dialogue, l'acceptation et l'exploitation de la diversité. Seule cette acceptation peut vous unir. On a pris la diversité comme une punition, alors que c'est un conseil, alors que c'est un don. Le texte est là : la forme ne bouge pas, mais le sens en bouge, comme change tout ce qui concerne la mémoire. Les mythes sont des souvenirs d'humanité dont le sens change selon l'évolution de l'histoire humaine.

Nous vivons, pour une grande part de notre vie, de souvenirs. Ce sont eux qui nous donnent, dans chaque instant fugitif de vie présente, le sens de la profondeur vitale. Ce sont eux qui font de l'instantané du présent le point d'arrivée d'un parcours antérieur et qui relient les instants en une durée, en un itinéraire qui lui donne sens en allant du passé – l'horizon de la mémoire – au futur – l'horizon d'attente de l'avenir.

Nous pouvons, sinon éterniser, au moins prolonger la vie des moments passés, en leur consacrant ces stèles de souvenirs commémoratifs que sont discours, photographies ou films. Ils deviennent alors des objets – textes écrits, images peintes ou mots gravés – qui permettent de surmonter un peu l'usure du temps, comme ces ruines de la campagne romaine qui s'élèvent en disant : « Je fus César ou Auguste, Caracalla ou Hadrien ». Mais ce ne sont que des ruines : en devenant objets, elles perdent l'élan vital et ne gardent que la trace d'une érosion. Ces souvenirs-vestiges ne disent que, comme les « Bergers d'Arcadie » de Nicolas Poussin : « Moi aussi, j'ai vécu en Arcadie »⁵⁰. Ce qui permet de leur redonner vie, c'est leur réadaptation au temps présent, le seul qui soit vraiment vivant. C'est cela qu'on appelle une « renaissance ».

Cette réinsertion dans le temps ne peut se faire de manière sauvage et inconsidérée. Le risque en est la facticité ou l'anachronisme, comme lorsqu'au temps de l'*Astrée*, on habillait les Gaulois et les Francs contemporains de Pharamond en bergers d'idylles virgiliennes, et sous Louis XIV les héros d'Homère en chausses et en pourpoints de courtisans versaillais. On n'y échappe qu'en rappelant le souvenir à son temps originel, avec le sens qu'il a eu en son temps différent du nôtre. Il convient de restituer à ces documents leur identité historique.

Lorsque les souvenirs dépassent l'intimité des individus pour devenir collectifs, on passe de la mémoire personnelle à la mémoire collective qui est patrimoine de l'humanité. Les souvenirs sont alors consignés en documents et monuments pétrifiés dans leur statut d'objets. Certains sont destructibles : « Les souvenirs sont cors de chasse / Dont meurt le bruit parmi le vent »⁵¹. Il convient de les conserver, de les préserver de la nuit, de l'ignorance, de l'obscurité :

Et là, dans cette nuit qu'aucun rayon n'étoile,
L'âme, en un repli sombre où tout semble mourir,
Sent quelque chose encor palpiter sous son voile :
C'est toi qui dors dans l'ombre, ô sacré souvenir⁵².

On ne peut pas les laisser mourir. C'est ce qui s'appelle avoir le sens de l'histoire. Il faut les réveiller, les faire renaître, les remettre dans le circuit vital, mais pas n'importe comment.

⁵⁰ C'est la traduction de l'inscription latine « *Et ego in Arcadia fui* » gravée sur la tombe que regardent les bergers du tableau de Nicolas Poussin connu sous le nom de *Les Bergers d'Arcadie* (dernière version).

⁵¹ Guillaume Apollinaire, *Cors de chasse*, dans *Alcools*, 1913.

⁵² Victor Hugo, *Tristesse d'Olympio*, dans *Les Rayons et les ombres*, 1840.

Les adeptes de la pétrification des textes, qui en font des reliques enchâssées dans un écrin doré, empêchant tout contact, devant lesquelles on ne peut qu'avoir une attitude d'adoration passive, sans s'interroger sur leur provenance, leur nature, leur identité, leur âge, leur signification, parleront de profanation. Il ne s'agit pas de profaner, mais de ressusciter, de revitaliser, de réhumaniser. Chercher à savoir l'identité, scruter la nature, dévoiler des sens, ce n'est pas profaner. C'est rendre le texte à la vie, rendre aux signes silencieux d'une écriture d'antan l'animation d'une parole vivante, une parole de vivants restituée au monde des vivants.

On peut alors porter un jugement sur ces textes ou ces documents, peser leur valeur, dialoguer de manière active avec eux, les prendre à bras le corps, les embrasser à la fois comme un aïeul et comme un complice.

Certains ne sont que des épaves surnageant à la surface de la mer morte des civilisations disparues. D'autres, rescapés de grands naufrages, ne gardent valeur que de témoins, de stèles mémorielles qui ne sont là que pour un jour avoir été, anciens combattants oubliés : « Déjà vous n'êtes plus qu'un mot d'or sur nos places / Déjà vous n'êtes plus que pour avoir péri »⁵³.

D'autres sont comme des perles que l'on va chercher au fond de la mémoire : « Mon beau navire, ô ma mémoire, avons-nous assez navigué / dans un onde mauvaise à boire / Avons-nous assez voyagé / Du beau matin au triste soir »⁵⁴. Ces perles restituées dans leur brillant au terme d'une interrogation pertinente, illuminent de leur splendeur l'espace de l'esprit en quête constante de savoir, de savoir plus pour comprendre mieux.

Le texte sur la tour de Babel est un texte mort si on veut le pétrifier en texte de révélation scientifique, en faire l'explication véridique d'un fait humain. C'est un texte étonnamment vivant si on le lit comme un relevé de menaces et de conseils à usage éthique : menace liée à l'unité forcenée, qui mène à l'uniformité artificielle, qui fait de l'unitarisme imposé le tremplin d'un totalitarisme subi ; conseil pour une bonne utilisation de la valeur diversité, comme l'arc-en-ciel qui brille à la fin du déluge, en annonçant le retour du soleil, non point d'un roi-soleil qui abuse de sa puissance royale, mais d'un illuminateur aux couleurs diversifiées selon le temps et les heures du jour, « soleil, toi, sans qui les choses, dit Chantecler, ne seraient que ce qu'elles sont »⁵⁵.

Bordeaux, octobre 2017 – janvier 2018***

⁵³ Louis Aragon, *Tu n'en reviendras pas*, poème intégré dans plusieurs publications dont *Le Roman inachevé* (1956) sous la rubrique « La guerre et ce qui s'ensuivit ».

⁵⁴ Guillaume Apollinaire, *La Chanson du mal aimé*, dans *Alcools*.

⁵⁵ Vers devenu proverbial, extrait de l'ode de Chantecler au soleil levant, dans *Chantecler* d'Edmond Rostand, Paris, 1910.

*** Communications ou conférences effectuées à partir de ce thème : Cercle d'Études et de culture Françaises (CECF, Athénée de Bordeaux) : mardi 3 octobre 2017, 17h-18h30 (80 auditeurs) ; Association A 32 (rue Cdt Arnould, Bordeaux) : jeudi 12 Octobre 2017, 20h30-22h (25 auditeurs) ; UTL de Créon (Mairie de Croignon) : vendredi 20 Octobre 2017, 15h-17h (100 auditeurs) ; UTL Bordeaux (Athénée) : lundi 22 janvier 2018, 15h-16h30 (350 auditeurs) ; Académie Nationale de Bordeaux (place Bardineau), jeudi 25 janvier 2018, 16h-17h30 (120 auditeurs).

Appendice

Appendice I : la tour de Babel, texte et éclaircissements

Le texte (Genèse, 11, 1-9)

Il fut un temps où tous les hommes n'avaient qu'une seule langue et se servaient des mêmes mots. Comme ils se déplaçaient vers l'Orient, ils trouvèrent une plaine (c'était au pays de Shinear) et ils s'y établirent. Ils se dirent l'un à l'autre : « Allons, faisons des briques et mettons-les au feu pour la cuisson ! ». La brique leur servit de matériau de construction et ils prirent du bitume pour l'assemblage. Ils dirent : « Allons, bâtissons-nous une ville et une tour dont le sommet atteigne le ciel ! Faisons-nous un nom à partir d'elles, en ne nous laissant pas disperser sur toute la surface de la terre ! ».

Yahvé descendit du ciel pour voir la ville et la tour que les hommes avaient bâties. Yahvé dit : « Voici qu'ils ne forment tous qu'un seul peuple et ne parlent qu'une seule langue. Or ce n'est là que le début de leur entreprise. Désormais aucun objectif ne leur sera interdit. Descendons encore, et de là confondons, « babélisons » leur langage pour qu'ils ne s'entendent plus entre eux ! ».

C'est ainsi que Yahvé les dispersa de là sur toute la face de la terre et ils arrêterent la construction de leur ville. C'est pourquoi on la nomma Babel, car c'est là que Yahvé « babélisa » le langage de tous les habitants de la terre qu'il dispersa sur toute sa surface⁵⁶.

Compléments d'explication sur le texte :

– « **Les hommes** ». Doit-on entendre par là l'ensemble des hommes, ou certains d'entre eux seulement ? La tradition a plutôt penché vers la seconde option, en faisant de Nemrod, nommé comme descendant de Noé dans la lignée de Cham, et aussi comme potentat et grand chasseur, le chef d'un clan. Il s'agit d'un ajout dont ne parle pas le texte, laissant une libre interprétation largement exploitée.

– « **Vers l'orient** ». Certains traducteurs comprennent « venaient de l'Orient ». Nous préférons la traduction retenue.

– « **Le pays de Shinear** ». Ce terme désigne la Babylonie, ainsi nommée dans d'autres passages de la *Bible* (*Genèse*, 10, 10 ; *Deutéronome*, 11 2 ; *Isaïe*, 11, 11). Le mode de construction évoqué (la brique et le bitume) se conforme aux découvertes archéologiques faites en Mésopotamie.

– « **Faisons-nous un nom** ». L'expression signifie à la fois, « donnons-nous une identité qui réponde au nom du lieu où nous nous installons », et « faisons en sorte que ce nom se perpétue au cours des siècles ». Il s'agit donc d'une double infraction. La première consiste à faire passer le nom du pays avant le nom de sa lignée ou, si l'on veut, l'identité par le sol avant l'identité par la naissance, alors que l'ordre identitaire s'exprime en sens inverse : « Un tel, fils de, originaire de ». La deuxième est un défi lancé au temps, qui forge une rivalité avec Dieu, seul être doté d'éternité.

– « **Confondons** ». Le verbe *bālal* (confondre, mélanger) dont la racine est *bll* se trouve rapprochée des trois consonnes présentes dans Babel, *bbl*. Cette figure, appelée paronomase, est à l'origine de « jeux » de mots, mais dans l'esprit des auteurs de la *Bible* les apparentements linguistiques sont signes d'une véritable affinité.

⁵⁶ *Genèse*, 11, 1-9. Notre traduction prend en compte celles de plusieurs traductions françaises (A. Crampon, L. Segond, *Bible* dite de Jérusalem, T.O.B.). Plusieurs expressions font problème et demandent un éclaircissement (voir ci-dessous). La babélisation étant devenue un nom commun, on peut l'utiliser pour maintenir le jeu de mot sur *Babel*, nom de lieu, et *Babal*, confondre.

– Babel signifie « la porte » (*Bab*) de « Dieu » (*El*). Il s'apparente au nom de Babylone (*Bab ilou*) « la porte des dieux ». De là est née l'hypothèse selon laquelle la plus grande construction de Babylone, l'*Etemenki* aurait servi de modèle à la construction de la tour de Babel.

Appendice II : Bibliographie sélective

- Babel à la Renaissance*, actes du colloque de Toulon (1997), XIème colloque de la SFDES, textes recueillis par James Dauphiné et Myriam Jacquemier, Paris, Eurédit, 2007.
- Babel ou la diversité des langues*, n° 36 de la revue « Corps écrit », Paris, PUF, janvier 1991.
- Dubois (Christophe-Alain), *Transgression linguistique et babélisme littéraire*, Villeneuve d'Ascq, Presses Universitaires du Septentrion, 2000, 2 vol.
- Dubois (Claude-Gilbert), *Mythe et langage au XVIème siècle*, Bordeaux, Ducros et Paris, Nizet, 1970 : nlle édition, Paris, Eurédit, 2010 ; trad. italienne, *La Lettera e il mondo*, Venezia, Arsenale editrice, 1988.
- Id., *Les Triangles de Babel*, dans « Phréatique », n° 83, *La Base et le sommet*, Paris, ARCAM, 1997, p. 20-29.
- Id., *Babel, un tremplin pour l'avenir*, dans *Origines du langage*, p. 143-164.
- Eco (Umberto), *La recherche de la langue parfaite dans la culture européenne*, Paris, Seuil, 1994 (trad. française de l'édition italienne, Roma/Bari, Laterza, 1994).
- Ellul (Jacques), *Sans feu ni lieu. Signification biblique de la grande ville*, Paris, Gallimard, 1975.
- Hagège (Claude), *L'Homme de paroles*, Paris, Fayard, 1985.
- Id., *Le Souffle de la langue*, Paris, Odile Jacob, 1992.
- Jacquemier (Myriam), *L'Âge d'or du mythe de Babel (1480-1600)*, Paris, Eurédit, 2006.
- Origines du langage* (sous la direction de Olivier Pot), Paris, Seuil, 2007.
- Parizet (Sylvie), *Le Défi de Babel*, Paris, Desjonquères, 2001.
- Steiner (George), *Après Babel, une poétique du dire et de la traduction*, Paris, Albin Michel, 1978 (trad. française de l'édition anglaise, New-York/Londres, Oxford University Press, 1975).
- Zumthor (Paul), *Babel ou l'inachèvement*, Paris, Seuil, 1997.

THE TOWER OF BABEL. MYTH ADAPTATION AND UPDATE TO THE GLOBALISATION ERA (Summary)

Keywords: Bible, tower of Babel, diversity, exile, language, myth.

The myth of the tower of Babel, fully featured in a brief Bible text, is easily moulded around these two axes. It is, at least, what I will strive to prove. It is an old text, contemporary with King Josiah of Judah or the exile to Babylon, with its fair share of dried branches and dead leaves, but which can still – like the sacred oak trees of Dodona, living pillars of the Nature temple, sometimes letting confused words out – allow us to discuss in terms of today, in living terms among the living if we manage to interpret their forest of symbols. The myth tells us,

through the words and acts attributed to the god of Hebrews, that we can talk in God for all: “You, the humans, you, the nations, you, my people of various appearances, do not allow any abuse by dreams beyond your capabilities and knowledge. Your inhabitable tower, your overweening society, has a seeming unity, which is uniformity; it is time to come back to earth, to your planet, and cultivate the diversity of its productions, currencies, and languages, for which you are involved, active, and responsible”. Such advice, hostile to the limiting unity relying on superficial uniformity, involves accepting diversity, which we used to designate via a term with a significantly weaker meaning (tolerance). It accounts for much more, i.e., the full acknowledgement of superficial alterity in the name of deep, innate, and limit-free unity. Without such acknowledgement, one cannot say: “You’ll be a Man, my son!”

CRISTIAN PLOSCARU*

STRATEGIA EXPANSIUNII RUSEȘTI LA MAREA NEAGRĂ ȘI PROIECTUL „REGATULUI DACIEI”**

Locul Principatelor Române în politica externă a Rusiei și în proiectele sale expansioniste din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea a suscitat interesante dezbateri istoriografice. Definite de către Leonid Boicu drept „piatra unghiulară” a relațiilor dintre Rusia, Austria și Prusia în „chestiunea orientală”¹ sau, foarte recent, ca „spații intermediare” între Austria și Rusia, la întretărirea „intereselor europene” și a celor „orientale” ale aceluiași Mari Puteri², Moldova și Valahia au fost privite, cu precădere, ca parte a unor aranjamente diplomatice menite să mențină echilibrul sistemului european în bazinul carpato-dunărean, în logica „politicii de compensații” și a balanței de putere. Din această perspectivă, intențiile rusești în ceea ce privește Principatele, apar ca circumstanțiale, dictate de dinamica războiului și a relațiilor cu cele două Mari Puteri din Europa Centrală (Austria și Prusia). Pe lângă argumentele formulate într-un studiu aflat sub tipar, privind politica Rusiei de translație a unui *model de regim politic al autonomiei limitate* dinspre spațiul ucrainian (provinciile autonome Sloboda Ucraina, Zaporojia și Hatmanatul cazacilor) spre bazinul nordic și nord-vestic al Mării Negre (Azov, Crimeea, Oceakov, constituind viitoarea Nouă Rusie), dar și în Principatele Române³, importanța Moldovei și Valahiei în politica rusească din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea este reflectată și de apariția planului „dacic”, susținut ca proiect politic de câțiva înalți demnitari ruși, cu reală influență în politica externă.

Într-un cunoscut studiu referitor la procesul decizional în materie de politică externă din Rusia Ecaterinei cea Mare, David Ransel concluzionează că

[...] două ierarhii, una condusă de familia Panin, cu legăturile sale colaterale cu clanurile Kurakin și Nepliuev, și cealaltă formată în jurul celor cinci frați Orlov și al apropiaților lor,

* Prof. univ. dr., Facultatea de Istorie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași; e-mail: cploscaru@yahoo.com.

** Acest studiu este publicat în cuprinsul unui grant al Ministerului Educației și Cercetării din România, CNCS-UEFISCDI, nr. proiect PN-III-P4-ID-PCE-2020-1868, în cadrul PNCDI III.

¹ Leonid Boicu, *Principatele Române în raporturile politice internaționale. Secolul al XVIII-lea*, Iași, Editura Junimea, 1986, p. 182, 242-246.

² Gabriel Leanca, *À l'ère des empires et des nations: La France et les Principautés de Moldavie et de Valachie (1711-1859)*, I, (1711-1789), Istanbul, Les Éditions Isis, 2019, p. 17-21.

³ Cristian Ploscaru, *Administrația militară din Principatele Române și modelul rusesc al „autonomiei limitate” (1769-1774)*, în *Lucrările Conferinței Institutului de Istorie „A. D. Xenopol”*, ediția a II-a, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2023 (sub tipar).

și-au împărțit autoritatea până la mijlocul anilor 1770, când ambele au fost înlocuite de o nouă ierarhie, organizată sub conducerea favoritului G. A. Potemkin⁴.

Cu alte cuvinte, atâta timp cât Nikita Panin a rămas cea mai influentă personalitate în politica externă rusă și principalul susținător al unei păci rapide cu Imperiul Otoman, din motive dictate de interesele central-europene ale Rusiei, fervoarea războinică a clanului Orlov nu a putut compensa lipsa unor succese militare decisive între 1769 și 1772 în conflictul militar cu Imperiul Otoman⁵. Prelungirea negocierilor de pace de la Focșani (1772) a fost rezultatul insistenței lui Panin⁶, dar eșecul acestora a coincis cu începutul ascensiunii în politica externă a lui Grigori Potemkin și a protejatului său, Alexandru A. Bezborodko⁷, *autorul planului „dacic”*.

Ucrainean prin naștere, fiu al unui ofițer cazac, Andrei Bezborodko, Alexandru și-a început cariera publică sub comanda generalului Piotr Rumiantsev, guvernatorul Rusiei Mici, în 1764. Devenind secretarul său personal, Bezborodko l-a asistat în vasta muncă de reformare a instituțiilor provinciei și s-a ocupat de corespondența sa oficială⁸. După o scurtă participare la operațiunile militare de la începutul războiului ruso-otoman, și-a petrecut anii 1771-1773 la Iași, însărcinat cu supravegherea activității Divanului Cnejei Moldovei⁹. După război, trecut sub protecția lui Grigori Potemkin, pe care îl numea într-o scrisoare „binefăcător și patron” al său¹⁰, Alexandru Bezborodko a devenit înalt funcționar la Ministerul de Externe și, mai târziu, membru al Consiliului Imperial¹¹. S-a alăturat cercului celor care susțineau o politică hotărâtă, fermă în raport cu Imperiul Otoman, cu obiectivul de a extinde teritoriul Rusiei spre Caucaz, Crimeea și Nistru. Deloc surprinzător, în scurt timp a devenit unul dintre liderii „societății”, numită și „partida orientală”, adunând adepții extinderii teritoriale rapide a Rusiei în bazinul Mării Negre și ai conturării unei noi strategii pentru Mediterana Orientală. Numirea lui Bezborodko în Colegiul Afacerilor Externe, urmată de înlocuirea ambasadorilor ruși de la Constantinopol și Londra, loiali politicii lui Panin, cu protejații lui Potemkin, a semnalat decizia țarinei Ecaterina de a da credit politicii noului favorit și, implicit, a „societății” pe care acesta o patrona¹².

Pe de altă parte, adoptarea *Statutului organic al provinciilor Imperiului tuturor Rusiilor* (1775), care stabilea cu precizie organizarea instituțiilor provinciale și ierarhia funcțiilor acestora, pe baza regulilor de separare a administrației de justiție și de subordonare ierarhică a tuturor funcționarilor provinciali¹³, urmată de numirea lui

⁴ David L. Ransel, *The Politics of Catherine's Russia: the Panin Party*, New Haven, Yale University, 1975, p. 1.

⁵ „Sbornik Imperatorskago Russkago Istoricheskago Obshchestva” (în continuare, *SIRIO*), 72, 1891, p. 240-242 (18/30 august 1772, Frederich II c. von Solms); David L. Ransel, *The Politics of Catherine's Russia*, p. 231-234.

⁶ *SIRIO*, 118, 1904, p. 228-230 (12/23 august 1772, N. I. Panin c. D. M. Golitzin).

⁷ Mark Raeff, *The Style of Russia's Imperial Policy and Prince G. A. Potemkin*, în *Statesmen and Statecraft in the Modern West*, Edited by G. N. Grob, Barre, 1967, p. 43.

⁸ I. Grigorovich, *Kantsler Knyaz Aleksandr Andreyevich Bezborodko, I, 1747-1787*, în *SIRIO*, 26, 1879, p. 19.

⁹ *Ibidem*, p. 23.

¹⁰ *SIRIO*, 26, p. 279 (9/20 aprilie 1774, Bezborodko c. Potemkin).

¹¹ Serhii Plokhyy, *Ukraine & Russia: Representations of the Past*, Toronto, University of Toronto Press, 2008, p. 44.

¹² Isabel de Madariaga, *The Secret Russo-Austrian Treaty of 1781*, în *SEER*, 38, nr. 90, 1959, p. 120-122; David L. Ransel, *The Politics of Catherine's Russia*, p. 248-251.

¹³ „Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi Imperii” (în continuare, *PSZ*), 20, Petersburg, 1830, p. 229-304 (7/18 November 1775, *Uchrezhdeniya dlya upravleniya guberniy Vserossiyskaya Imperii*).

Bezborodko în funcția de vicepreședinte al Colegiului de Afaceri Externe (1779), i-a oferit lui Potemkin posibilitatea de a acorda posturi suplimentare în diplomatie și „în administrația civilă celor care îl susțineau în așteptarea patronajului său”¹⁴. Pe baza noului *Statut organic*, autonomia cazacilor zaporojeni a fost abolită în 1775, iar Potemkin a preluat funcția de guvernator al Noii Rusii, unde a urmărit un program de reforme asemănător cu cel implementat înainte de război de Piotr Rumiantsev, noul său aliat¹⁵, reinstalat în 1775 ca guvernator al Miciei Rusii¹⁶. Eforturile întreprinse în Noua Rusie în domeniul administrativ, militar și judiciar, la care s-a adăugat încurajarea colonizării cu supuși ortodocși ai sultanului¹⁷ aveau să ofere o bază solidă pentru noua politică în raport cu Imperiul Otoman, orientată spre Crimeea, Ocașov, Nistru și Principatele Române.

Pornind de la observațiile de mai sus, se poate concluziona că originile planului „dacic” se plasează în anii imediat următori încheierii Tratatului de la Kuchuk Kainardji, în asociere cu obiectivele Rusiei în bazinul Mării Negre, trasate de Grigori Potemkin, după eșecul anexării Crimeii, a teritoriului dintre Bug și Nistru și a Principatelor Române (sau cel puțin a Moldovei), odată cu încheierea războiului ruso-otoman¹⁸. Desigur, ideea „independenței” Moldovei și Țării Românești a fost vehiculată de către diplomația rusească încă din timpul războiului¹⁹, având ca scop transformarea lor într-un fel de „zonă intermediară” între Imperiul Otoman, Rusia și Austria. Această propunere, atribuită responsabilității țarinei Ecaterina a II-a față de soarta creștinilor ortodocși aflați sub dominație otomană²⁰ și interpretată drept un act de angajare a Rusiei față de constituirea unor state românești în acord cu interesele sale la Dunărea de Jos, se dovedește a fi mai mult un mijloc de presiune politică, în asociere cu chestiunea poloneză sau cu negocierile austro-otomane de contracarare a obiectivelor rusești în bazinul Mării Negre. În august 1770, Frederich al II-lea al Prusiei remarcă faptul că nu doar ideea independenței acestor provincii, dar și includerea într-un viitor tratat a unor prevederi privind dreptul Rusiei de a interveni în favoarea „securității și liniștii” Moldovei și Valahiei erau de natură a împiedica o pace durabilă între Rusia și Imperiul Otoman²¹. Mizând pe faptul că interesul crucial al Rusiei era legat de Crimeea, Frederich al II-lea spera ca otomanii să accepte ideea „independenței” Crimeii, fiind sigur că în acest caz Rusia ar înceta să mai insiste în privința „independenței” Principatelor, calea spre încheierea păcii fiind deschisă²². Opinia sa era împărtășită și de Iosif al II-lea, pentru care o eventuală „independență” a Principatelor nu putea fi decât o formă de dependență

¹⁴ John P. LeDonne, *Ruling Russia: Politics and Administration in the Age of Absolutism 1762-1796*, Princeton, Princeton University Press, 1984, p. 67.

¹⁵ *Ibidem*, p. 305.

¹⁶ *Idem*, *Frontier Governors General 1772-1825, II. The Southern Frontier*, în *JGO*, 48, nr. 2, 2000, p. 163.

¹⁷ Mark Raeff, *The Style of Russia's Imperial Policy*, p. 27-36.

¹⁸ Leonid Boicu, *Principatele...*, p. 242; Nicolae Iorga, *Acte și fragmente cu privire la istoria românilor*, II, București, 1896, p. 43 (23 noiembrie/3 august 1771, Von Zegelin c. Frederich II); *SIRIO*, 37, 1883, p. 299 (6/17 iunie 1770, Frederich II c. von Solms), p. 302 (8/19 iunie 1770, von Solms c. Frederich II).

¹⁹ Leonid Boicu, *Considérations portant sur la reconstitution de la Dacie dans des projets européens du XVIII-e siècle*, în „Revue Roumaine d'Histoire”, 20, nr. 4, p. 697.

²⁰ *Documente privitoare la istoria românilor*, colecția Eudoxiu de Hurmuzaki, Supliment I, vol. I, 1518-1780, culese de Gr. G. Tocilescu și A. I. Odobescu, București, 1886, p. 859 (1771, contele Panin c. prințul Lobkowitz).

²¹ Nicolae Iorga, *Acte și fragmente*, p. 33 (august 1770, Frederich II c. von Zegelin).

²² *Documente*, colecția Hurmuzaki, Supliment I, vol. I, p. 853 (15/26 octombrie 1771, Saint-Priest c. Choiseul).

față de Rusia, dăunătoare intereselor austriece²³. Se desprinde destul de clar constatarea că obiectivele imediate ale Rusiei erau legate de țărmul nordic al Mării Negre și nu de Principatele Române, aspect perceput cu exactitate la Viena și la Berlin. În anii următori, regiunile Kherson, Crimeea și Oeakov aveau să devină un spațiu politic cu totul special în propaganda și administrația imperială²⁴, un fel de „Grădina Edenului”, după expresia lui Grigori Potemkin, un loc de colonizare și de început al unei noi vieți pentru supușii ortodocși ai sultanului care doreau să se stabilească aici și, totodată, de experimente culturale și administrative menite să transforme această regiune într-un fel de „vitrină” (pentru ortodocșii din Balcani, dar și pentru imaginea europeană a Rusiei) a unei guvernări „civilizate” și paternaliste²⁵.

Pe de altă parte, Principatele Române nu erau mai puțin atrăgătoare pentru concepția de ansamblu a lui Grigori Potemkin, corespunzând unei anumite orientări în politica externă rusească²⁶, deoarece, în viziunea sa, ea răspundea unui principiu fundamental: particularitatea culturală și religioasă a expansiunii rusești consta în faptul că toți coreligionarii ortodocși erau percepuți ca un fel de comunitate spirituală unică, care privește Rusia ca pe o ocrotitoare și eliberatoare²⁷. Experiența războiului cu Imperiul Otoman și a administrației militare rusești în Principate au dus la anumite concluzii în ceea ce privește atitudinea Marilor Puteri, în special a Austriei, căreia i s-au acordat compensații teritoriale (Bucovina) pentru a accepta clauzele Tratatului de la Kuchuk Kainardji²⁸, dar și atașamentul profund al boierilor moldo-valahi față de autonomia țărilor lor și de instituțiile tradiționale²⁹. În acest context, teritoriul dintre Nistru și Prut, parte a principatului Moldovei, a început să fie numit Basarabia în documentele diplomatice rusești, iar Ecaterina a ordonat elaborarea unui plan de formare a unei *oblastii* pe malul stâng al Nistrului, numită Noua Moldovă, loc de viitoare așezare pentru creștinii ortodocși supuși Imperiului Otoman³⁰. Cazul *Noii Moldove* nu a fost singular, măsuri similare au fost aplicate cu mai mult succes în provincia Azov, unde creștinilor ortodocși din Hanatul Crimeii, acum „independent” conform tratatului amintit, li s-au acordat drepturi de colonizare și scutiri extinse de taxe, alături de alte beneficii³¹. Acesta este un prim semn că strategii similare au fost adoptate în cazul Crimeii și al Principatelor Române, desigur în grade diferite și acordându-se deplină prioritate chestiunii Crimeii.

²³ Alfred Ritter von Arneth, *Maria Theresia und Joseph II. Ihre Correspondenz*, I, 1761-1772, Wien, Druck und Verlag von Carl Gerold's Sohn, 1867, p. 339 (21 aprilie/2 mai 1771, Iosif II c. Leopold).

²⁴ William McNeill, *Europe's Steppe Frontier 1500-1800*, Chicago, London, The University of Chicago Press, 1964, p. 197-202; Sara Dickinson, *Russia's First Orient: Characterizing the Crimea in 1787*, în „Kritika. Explorations in Russian and Eurasian History”, 3, nr. 1, 2002, p. 3-25.

²⁵ Mark Raeff, *Political Ideas and Institutions in Imperial Russia*, Boulder, Westview Press, 1994, p. 67, 166; Kelly O'Neill, *Claiming Crimea: A History of Catherine the Great's Southern Empire*, New Haven, London, Yale University Press, 2017, p. 44; Andrei Zorin, *By Fables Alone: Literature and State Ideology in Late-Eighteenth – Early Nineteenth Century Russia*, translation by Marcus C. Levitt, Boston, Academic Studies Press, 2014, p. 33-36.

²⁶ Andrei Zorin, *By Fables Alone*, p. 27-29.

²⁷ Simon Sebag Montefiore, *Potemkin: Catherine the Great's Imperial Partner*, New York, Vintage Books, 2005, p. 219-220.

²⁸ M. S. Anderson, *The Eastern Question 1774-1923*, London, MacMillan, 1966, p. 4-5.

²⁹ Leonid Boicu, *Principatele...*, p. 167-170; Victor Taki, *Russia on the Danube: Empire, Elites, and Reform in Moldavia and Wallachia 1812-1834*, Budapest, Vienna, New York, Central European University Press, 2021, p. 31-36.

³⁰ Nicolae Iorga, *Acte și fragmente*, II, p. 339; Gh. Duzinchevici, *Documente din arhivele polone relative la istoria românilor (secolele XVI-XIX)*, în „Buletinul Comisiei Istorice a României”, XIV, 1935, p. 34-35.

³¹ *PSZ*, 20, p. 824-825.

Un alt aspect relevant este faptul că Bezborodko, proaspăt numit secretar de stat (decembrie 1775), a scris două memorii istorice în 1776, al căror conținut relevă caracterul lor de narațiuni de legitimare a politicii externe rusești. Primul text, *Un studiu sau un rezumat al războaielor și afacerilor Rusiei cu tătarii*, era menit să arate „cât de necesar este să adoptăm măsurile corecte împotriva acestor veșnici dușmani ai noștri”, pledând pentru anexarea Crimeii³². Cel de-al doilea text, intitulat *Scurte informații istorice despre Moldova*, conține idei similare: locuitorii dintre Nistru, Carpați și Marea Neagră au împărtășit o istorie plină de frământări; trăind într-un teritoriu afectat de migrații, au supraviețuit valurilor migratorii, având o origine etnică romană, dar și slavă, dovedită de limba slavă folosită în biserică; statul moldovenesc fondat în secolul al XIV-lea nu s-a putut consolida din cauza rivalității dintre vecinii mai puternici interesați de acest spațiu (Ungaria, Polonia, Imperiul Otoman); supraviețuirea regimului de autonomie a Moldovei față de Imperiul Otoman ar fi fost consecința disputelor constante ale Porții cu Polonia și Hatmanatul cazacilor, iar apoi cu Rusia; în ciuda unor încercări (eșuate) de reformă ale unor domni fanarioți (Nicolae și Constantin Mavrocordat, Grigore Ghica), Moldova a putut depăși starea de criză și instabilitate doar sub protecția Rusiei, justificată și de vechile legături politice și religioase dintre moldoveni și slavii răsăriteni³³. Cu alte cuvinte, o eventuală anexare a Moldovei la Rusia ar întruni suficiente argumente raționale și ar avea legitimitate istorică, din perspectiva interesată a autorului.

În contextul internațional care a urmat Tratatului de la Kuchuk Kainardji, anexarea Crimeii era, desigur, obiectivul prioritar, subliniat de însuși Potemkin în proiectul său din 1782, intitulat *Despre Crimeea*³⁴. Problema Principatelor Române, „piatra unghiulară” a relațiilor ruso-austro-otomane în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea³⁵, nu putea fi tratată în aceeași manieră ofensivă, ci cu mai multă prudență și finețe. *Drept urmare, era nevoie de o nouă abordare politică, trebuiau concepute noi planuri*.

În 1780, Bezborodko a elaborat un plan de reconfigurare geopolitică a Europei de Sud-Est aflată sub control otoman³⁶. Prima observație care se desprinde din lectura proiectului lui Alexandru Bezborodko se referă la conceperea celor două proiecte, „dacic” și „grecesc”, ca *soluții alternative*, relevante în funcție de evoluția situației militare în cazul unui viitor război al aliaților (Rusia și Austria) cu Imperiul Otoman. Proiectul „grecesc” urma să fie aplicat numai în cazul unei victorii decisive asupra Porții, urmată de împărțirea teritoriilor sale de la Dunărea de Jos între Rusia și Austria (teritoriul dintre Bug și Nistru să revină Rusiei, Oltenia fiind rezervată Austriei, care avea dreptul să anexeze Serbia și Bosnia, în timp ce soarta Moldovei și a Valahiei rămânea nespecificată), iar restul teritoriilor balcanice ale Imperiului Otoman de la sud de Dunăre urmau să fie organizate într-un „Imperiul grec” – în fapt un „imperiu” ortodox legitimat pe baza moștenirii bizantine și având la conducere o elită greacă sau grecizată fidelă Imperiului Rus³⁷. În schimb,

[...] dacă ambele puteri, considerând continuarea războiului ca fiind neprofitabilă pentru ele și cuceririle lor nesigure, ar prefera încheierea păcii fără a distruge statul turc, [...] ar fi util ca

³² *SIRIO*, 26, p. 369-370.

³³ *Ibidem*, p. 386-394.

³⁴ Jeanne Éléonore de Cérenville, *Memoirs of the Life of Prince Potemkin*, London, Henry Colburn, 1812, p. 51-53.

³⁵ Leonid Boicu, *Principatele...*, p. 160.

³⁶ Isabel de Madariaga, *The Secret Russo-Austrian Treaty of 1781*, p. 129; Hugh Ragsdale, *Evaluating the Traditions of Russia Aggression: Catherine II and the Greek Project*, în *SEER*, 66, nr. 1, 1988, p. 93-94.

³⁷ *SIRIO*, 26, 1879, p. 385.

ele să cadă de acord ca Moldova, Valahia și Basarabia, sub vechiul lor nume de Dacia, să devină o provincie independentă, condusă de un principe de religia creștină care este dominantă acolo, ales dacă nu din casa noastră imperială, atunci cel puțin o altă persoană pe a cărei loialitate ambii aliați să poată conta³⁸.

Acest proiect a fost punctul de plecare al propunerii Ecaterinei cea Mare făcută lui Iosif al II-lea pentru împărțirea Imperiului Otoman, în timpul întâlnirii dintre cei doi suverani de la Moghilev și printr-un schimb de scrisori. În scrisoarea trimisă la 10/21 septembrie 1782, Ecaterina a enumerat trei probleme principale care împiedicau o pace durabilă cu Imperiul Otoman: cheștiunea liberei navigații prin Strâmțori, problema Crimei și *cheștiunea „Moldovei și Valahiei”*³⁹. Abia după o lungă expunere a motivelor pentru care *statu-quo*-ul convenit la Kuchuk Kainardji nu putea fi menținut, deoarece Imperiul Otoman nu și-ar respecta angajamentele, Ecaterina cea Mare a propus *în primă instanță* formarea unui „stat independent între cele trei imperii [...] cunoscut cândva sub numele de Dacia, format din provinciile Moldova, Valahia și Basarabia, sub conducerea unui conducător aparținând religiei creștine dominantă în aceste state”, iar *în cele din urmă* propunea ca, „dacă succesele noastre în acest război ne-ar pune în situația de a elibera Europa de dușmanul numelui creștin, alungându-l din Constantinopol”, ea dorea sprijinul Austriei „pentru restabilirea vechii monarhii grecești”⁴⁰. Această scrisoare, redactată de același Al. Bezborodko și aprobată de Potemkin, conține o diferență importantă de nuanță față de proiectul original – aplicarea planului „dacic” indiferent dacă planul „grecesc” putea fi realizat sau nu – dar evidențiază obiectivul de bază al Rusiei într-un viitor război cu Imperiul Otoman: *bazinul Mării Negre*⁴¹. În același timp, în opinia mea, planul „dacic” conține o idee ce se va dovedi durabilă în politica rusă: cea mai potrivită frontieră cu Imperiul Otoman, posibilă în contextul internațional dictat de sistemul de echilibru al puterii, trebuia să fie Dunărea de Jos, chiar dacă realizarea acestui obiectiv ar obliga Imperiul Rus să facă unele concesii teritoriale în favoarea Austriei în Balcanii de Vest.

Un monarh ortodox pe tronul „Regatului Daciei” nu putea fi decât o lovitură pentru influența austriacă la Dunărea de Jos. Deloc surprinzător, Iosif al II-lea a contracarat inteligent propunerea și a invocat în răspunsul său din 13 noiembrie 1782, după consultări cu cabinetul imperial, stăpânirea austriacă a „Valahiei Mici” (Oltenia) între 1718 și 1738, dar și pretențiile mai vechi ale unor principii ai Transilvaniei de „*restitutio Daciae*”, ca precedente de legitimare a drepturilor Austriei în Valahia, în cazul eliminării suzeranității turcești⁴². În plus, Iosif al II-lea a mizat pe posibilitatea ca Austria să obțină o nouă compensație teritorială pe seama Moldovei sau a Valahiei (Oltenia), după o strategie similară aceleia din 1775, când a fost anexată Bucovina, drept condiție a suportului oferit Rusiei în cazul (iminent) al anexării Crimei⁴³. În ciuda acestei reacții rezervate a Austriei, discuțiile au continuat, ducând la semnarea tratatului secret austro-rus (1782), esențial pentru politica antiprusiană a Vienei. Pe de altă parte, împăratul

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ Alfred Ritter von Arneth, *Joseph II und Katharina von Russland*, Wien, Wilhelm Braumüller, 1869, p. 143.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 153-154, 156.

⁴¹ Adolf Beer, Joseph Ritter von Fiedler, *Joseph II und Graf Ludwig Cobenzl*, I, 1780-1784, Wien, 1901, p. 348 (22 noiembrie/3 decembrie 1782, Cobenzl c. Iosif II).

⁴² Alfred Ritter von Arneth, *Joseph II und Katharina*, p. 172-173 (2/13 noiembrie 1782, Iosif II c. Ecaterina II).

⁴³ Nicolae Iorga, *Acte și fragmente*, II, p. 173 (14/25 noiembrie 1783, Von Görtz c. Frederich II).

Iosif al II-lea și cancelarul Kaunitz au văzut în acest tratat și în cooperarea cu Rusia o modalitate de a limita avansul teritorial al Rusiei în detrimentul Imperiului Otoman în bazinul Mării Negre și în Balcani, încercând să o forțeze pe Ecaterina a II-a la o politică de compensare teritorială pentru a menține echilibrul de putere în regiune⁴⁴. De aceea, când a izbucnit războiul ruso-turc din 1787, Austria nu a putut rămâne neutră, pentru a împiedica Rusia să devină puterea dominantă la Dunărea de Jos⁴⁵. La Petersburg, acest lucru a fost bine înțeles.

Detaliile negocierilor ruso-austriece cu privire la planurile „dacic” și, mai ales, „grecesc” sunt bine cunoscute, dar interpretarea lor a continuat să genereze discuții. Pe lângă controversele privind caracterul realist sau himeric al celor două planuri, descrise și ca un instrument ingenios de propagandă politică pan-ortodoxă sau menite să inducă în eroare Austria cu privire la adevăratele obiective ale politicii rusești⁴⁶, se poate observa că în istoriografia occidentală, mai veche sau mai nouă, planul „dacic” a fost perceput mai mult ca un appendice la marele plan „grecesc”, care a captat cea mai mare parte a atenției⁴⁷. Analizate în logica istoriei diplomatice sau a planurilor de împărțire a Imperiului Otoman, ambele proiecte pot fi catalogate drept himerice, din cauza marilor complicații provocate în relațiile Rusiei și Austriei cu celelalte Mari Puteri⁴⁸, dar și realiste, dat fiind rolul lor în cimentarea alianței ruso-austriece și în împărțirea sferelor de influență politică între cele mai importante Puteri creștine din vecinătatea Peninsulei Balcanice⁴⁹.

Tratat, însă, din perspectiva dimensiunii sale ideologice, a viziunii imperiale asupra destinului statului rus și a rolului său european, a moștenirii petrine, planul „grecesc” are o semnificație aparte și corespunde aspirațiilor politice ale Ecaterinei cea Mare și ale lui Grigori Potemkin, aducând în discuție la nivel diplomatic concret marea idee de refacere a unității politice a lumii ortodoxe, apelând la legitimitatea istorică bizantină⁵⁰. *Cu acest plan, se trece de la formularea ideii pan-ortodoxe la acțiunea diplomatică explicită, concretă în vederea realizării sale politice.*

În schimb, planul „dacic” reprezintă, în opinia mea, un punct de cotitură în trecerea de la *strategia Mării Negre* la *strategia Dunării de Jos*, în conformitate cu tactica de transpunere a unui regim politic de autonomie limitată în teritoriile de frontieră. Trebuie observat că anexarea Crimeii fiind iminentă, precum și perspectiva extinderii teritoriale

⁴⁴ M. S. Anderson, *The Great Powers and the Russian Annexation of the Crimea, 1783-84*, în *SEER*, 37, nr. 88, 1958, p. 28-30.

⁴⁵ Karl A. Roeder, *Kaunitz, Joseph II and the Turkish War*, în *SEER*, 54, nr. 4, 1976, p. 545.

⁴⁶ Emanuel Sarkisyanz, *Russian Imperialism Reconsidered*, în *Russian Imperialism from Ivan the Great to the Revolution*, Edited by Taras Hunczak, New Brunswick, Rutgers University Press, 1974, p. 45-46; Traian Stoianovich, *Russian Domination in the Balkans*, în *Russian Imperialism from Ivan the Great to the Revolution*, p. 210-211.

⁴⁷ Isabel de Madariaga, *The Secret Russo-Austrian Treaty*, p. 114-145; Hugh Ragsdale, *Montmorin and Catherine's Greek Project: Revolution in French Foreign Policy*, în *CMRS*, 27, nr. 1, 1986, p. 27-44; Michael Hochedlinger, *Austria's War of Emergence 1683-1797*, London, New York, Pearson Education, 2003, p. 379-380.

⁴⁸ Harald Heppner, *Austria și Principatele dunărene (1774-1812). O contribuție la politica sud-est europeană a Habsburgilor*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2000, p. 99-100.

⁴⁹ Matthew Mayer, *The Price for Austria's Security: Part I. Joseph II, the Russian Alliance, and the Ottoman War, 1787-1789*, în „The International History Review”, 26, nr. 2, 2004, p. 257-299; Mamuka Natsvaladze, *The Greek Project – For the Reconstruction of the Text*, în *Theoretical and Empirical Scientific Research: Concept and Trends: The IV International Scientific and Practical Conference, Oxford, October 14, 2022*, Oxford, P.C. Publishing House, 2022, p. 144-162.

⁵⁰ V. S. Lopatin, *Ekaterina II i G. A. Potemkin: Lichnaia perepiska 1769-1791*, Moskva, Nauka, 1997, p. 155, 158 (martie 1783, Potemkin c. Ecaterina II); Vera Proskurina, *Creating the Empress: Politics and Poetry in the Age of Catherine II*, Boston, Academic Studies Press, 2011, p. 174-178.

până la Nistru, trecerea Principatelor Române la un regim de „independență” politică⁵¹, după modelul anterior al Hanatului Crimeii, corespunde pașilor începuți cu lichidarea autonomiei Hatmanatului cazacilor și a provinciei Zaporojia. Aceasta era concluzia cancelarului austriac Anton von Kaunitz, convins că diplomația rusă era mai interesată de planul „dacic” decât de cel „grecesc”, acesta din urmă fiind o „himeră” politică⁵², iar ambasadorul austriac la Petersburg, contele Ludwig Cobenzl, remarcă faptul că nu era un secret pentru „toți oamenii informați” că anexarea Oceaikovului și a Crimeii „sunt singurele puncte ale marelui proiect rusesc” care trebuiau realizate cât mai repede posibil⁵³. În virtutea acestei analize a priorităților Rusiei, la Viena s-a conturat ideea posibilității ca Imperiul Habsburgilor să poată anexa Principatele Române sau cel puțin Valahia drept compensație pentru pretențiile teritoriale rusești din nord-vestul Mării Negre, până la Nistru⁵⁴. Confruntat cu poziția Franței, care percepea aceste schimbări teritoriale pe seama Imperiului Otoman drept o alterare a echilibrului european de natură a pune în discuție însăși valabilitatea Tratatului de la Versailles (1763), Iosif al II-lea s-a văzut nevoit să revină în defensivă, așteptând ca intențiile rusești să capete o materializare ceva mai clară⁵⁵. Așteptarea s-a dovedit nefructuoasă, deoarece Ecaterina a II-a a păstrat în discuțiile despre Principatele Române o abordare centrată doar pe problema instituirii celor două consulate rusești de la Iași și București, alături de menționarea planului „dacic” drept soluție dorită la Petersburg pentru Moldova și Valahia în caz de război cu Poarta. De altfel, ambasadorul austriac la Petersburg nu a putut înțelege cu exactitate în ce măsură planul „dacic” reprezenta un obiectiv real al Rusiei sau era doar o manevră politică, deoarece doar Al. Bezborodko și Potemkin cunoșteau detaliile planului „dacic”, care era ținut la mare secret⁵⁶. Totuși, din discuțiile private purtate de Cobenzl cu Bezborodko a reieșit că demnitarul rus spera să vadă planul „dacic” pus în aplicare în beneficiul locuitorilor asupriți de otomani din Moldova și Valahia⁵⁷.

Cu alte cuvinte, în timp ce planul „grecesc” corespundea viziunii mesianice a lui Potemkin, planul „dacic” era în concordanță cu concepția pragmatică a lui Al. Bezborodko. Demnitar de cabinet cu mare putere de muncă și o memorie prodigioasă, știind pe de rost legi întregi și statistici financiare⁵⁸, Al. Bezborodko s-a implicat în susținerea măsurilor de reformă încercate de principii fanarioți Grigore Ghica, Alexandru Mavrocordat Firaris și Alexandru Ipsilanti, toți pro-ruși, reforme care aveau drept scop continuarea, pe cât posibil, a activității generalului Rumiantsev din timpul ocupației militare (1769-1774)⁵⁹. Apropierea guvernării din Moldova și Țara Românească de sistemul instituțional și juridic rusesc trebuia continuată. Aflându-se la Iași în 1791, după ce austriecii au încheiat Tratatul de la Șiștov cu otomanii (august 1791), Al. Bezborodko spera ca turcii să fie forțați să subscrie la formarea unui principat creștin „independent”, cuprinzând

⁵¹ *SIRIO*, 47, 1885, p. 99 (28 decembrie 1783/8 ianuarie 1784, Bulgakov c. Ecaterina II).

⁵² *Fontes Rerum Austriacarum: Oesterreichische Geschichts-Quellen*, Zweite Abtheilung, *Diplomataria et Acta*, 53, *Joseph II und Graf Ludwig Cobenzl, 1780-1784*, Wien, 1901, p. 343 (13/24 noiembrie 1782, Kaunitz c. Cobenzl).

⁵³ *Ibidem*, p. 391 (15/26 martie 1783, Cobenzl c. Iosif II); p. 410 (29 aprilie/10 mai 1783, Cobenzl c. Iosif II).

⁵⁴ Gabriel Leanca, *À l'ère des Empires*, p. 221-222.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 222-223.

⁵⁶ *Fontes Rerum Austriacarum*, p. 348 (4/15 decembrie 1782, Cobenzl c. Iosif II).

⁵⁷ *Ibidem*, p. 365-366 (18/29 ianuarie 1783, Cobenzl c. Iosif II).

⁵⁸ David Saunders, *The Ukrainian Impact on Russian Culture, 1750-1850*, Edmonton, University of Alberta, 1985, p. 69.

⁵⁹ *Arkhiv Knyazyia Vorontsova*, 13, *Pisma kniazia Bezborodki (1778-1799)*, Moskva, Tyapografıya Lebedeva, 1879, p. 125 (4/15 aprilie 1787, Bezborodko c. Semyon Vorontzov).

„Banatul Craiovei, Valahia, Moldova și Basarabia”, dar era îngrijorat de faptul că marii boieri moldoveni nu vor sprijini acest proiect⁶⁰. Acest eșec nu l-a împiedicat să reînvie proiectul „dacic” în noul tratat secret încheiat cu Austria în 1794, după acordul privind cea de-a treia împărțire a Poloniei. Acordul prevedea ca atunci când circumstanțele vor permite „Moldova, Valahia și Basarabia” să fie „separate pentru totdeauna de Imperiul Otoman și ridicate la suveranitate independentă în favoarea unui prinț sau a unei prințese din familia imperială a Rusiei și a urmașilor lor, pentru totdeauna”⁶¹. De data aceasta, proiectul „grecesc” nu a fost menționat, iar succesiunea dinastică a Romanovilor în proiectatul „Regat al Daciei” era clar precizată, lămurind cât se poate de bine care erau de fapt intențiile de substanță ale acestui proiect. Pragmatic și determinat în planurile sale, eliberat de influența „mesianică” a lui Potemkin (decedat în 1791), ce se considera mai presus de ambiții politice personale („aș putea fi rege al Poloniei dacă aș vrea, am refuzat să fiu duce al Curlandei”, cu atât mai puțin pretindea că și-ar dori să devină „rege al Daciei”)⁶², Bezborodko dobândește acea libertate de mișcare necesară pentru a încerca încă o dată să-și pună în aplicare ideile de a deplasa (indirect, dar sigur) frontiera Imperiului Rus la Dunărea de Jos.

Mărturisirea explicită a acestei strategii a sa, nu atât o profesiune de credință față de un vis imperial grandios (imperiul ortodox universal), cât un proiect politic rațional, calculat și, din perspectiva sa, pe deplin realizabil: „am privit faimosul plan grecesc ca pe un lucru care este imposibil de realizat”, spre deosebire de „anexarea Oacekoului și a pământurilor până la Nistru”, care ar asigura Rusiei o frontieră continuă „de la Marea Neagră până la Marea Caspică, care leagă Imperiul de Georgia și de zonele de coastă persane”, la Marea Caspică, spre estul asiatic, iar spre vestul european, la Dunăre, „va fi un mare beneficiu pentru noi și securitatea granițelor noastre atunci când va fi posibilă obținerea independenței Moldovei, Valahiei și a Basarabiei”, transformare politică ale cărei consecințe „ar depăși tot ceea ce se poate imagina”, deschizând Rusiei poarta Balcanilor⁶³. *Odată înființat, acest „Regat al Daciei” nu putea fi altceva decât un stat satelit al Rusiei, cum a fost și Hanatul Crimeii între 1774 și 1783.*

Concluzii

Planul „dacic” a beneficiat de o atenție deosebită în istoriografia românească, a fost adesea asociat, sub o formă sau alta, cu originile proiectului politic de *unire a Principatelor Române cu un principe străin*⁶⁴ și a fost intens valorizat de către istoriografia sovietică și post-sovietică ca o dovadă clară a altruismului politic rusesc în efortul de eliberare a popoarelor ortodoxe din Balcani de sub dominația otomană⁶⁵.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 225 (17/28 noiembrie 1791, Bezborodko c. Zavadovsky).

⁶¹ F. Martens, *Recueil des traités et conventions conclus par la Russie avec les puissances étrangères*, II, *Traité avec l'Autriche. 1772-1808*, Petersbourg, 1875, p. 245 (23 decembrie 1794/ 3 ianuarie 1795, *Déclaration secrète concernant l'alliance entre la Russie et l'Autriche*).

⁶² *Lettres et pensées du Maréchal Prince de Ligne*, publiées par Mad. La Barrone de Stael Holstein, Paris, J. J. Paschoud Libraire, 1809, p. 126 (noiembrie 1788, Prințul de Ligne c. Potemkin).

⁶³ Arkhiv Knyazya Vorontsova, 13, p. 126.

⁶⁴ P. P. Panaitescu, *Problema unificării politice a țărilor române în epoca feudală*, în *Studii privind Unirea Principatelor*, București, Editura Academiei Române, 1960, p. 85-87; Mihai Manea, *Proiectul Regatului Daciei în viziunea diplomației europene în secolul al XVIII-lea*, în *SAI*, 59, 1991, p. 31-41; Stelian Neagoe, *Istoria unirii românilor*, I, *De la începuturi la Cuza Vodă*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1986, p. 79-84.

⁶⁵ Ion Eremia, *De la proiectul dacic la anexarea Basarabiei. O filă din istoria țarismului*, în *CI*, serie nouă, 30-31, 2011-2012, p. 263-286; Natsvaladze Mamuka, *Stalin Against Engels – for the Historiography of*

Expresie clară a „politicii de compensație”, care era în natura sistemului echilibrului de putere european în secolul al XVIII-lea, nu numai în cazul tratatelor de pace, ci și în negocierea alianțelor, proiectul „dacic” nu a depășit nivelul unei ipoteze de lucru în planurile de lichidare a prezenței otomane în Europa, având și o relevanță ideologică pan-ortodoxă, în sensul constituirii unui imperiu ortodox, extins, într-o formă sau alta, dinspre Rusia spre întreaga Peninsulă Balcanică⁶⁶. Pe de altă parte, sursele citate arată că planul „dacic” aparține unei strategii rusești mai largi de extindere a dominației sale în bazinul Mării Negre, adaptată la realitățile relațiilor cu celelalte Mari Puteri, strategie care urmărea încorporarea în Imperiu sau crearea în afara teritoriilor rusești a unor *zone politice tampon*, locuite de creștini ortodocși, situate în zona de contact teritorial cu Imperiul Otoman. În aceste zone, Rusia a aplicat măsuri specifice, urmărind o matrice politică bine structurată: a recunoscut pentru o vreme „libertățile”, instituțiile și obiceiurile juridice tradiționale specifice acestor comunități, câștigând simpatia și încrederea elitelor locale; apoi, a adoptat unele politici reformatoare în numele „bunei guvernări” și pentru a „civiliza” aceste zone greu afectate de dominația otomană, pentru a-și consolida propriul control politic. *În opinia noastră, acest proiect nu poate fi inclus în istoria originilor statului național român modern.*

THE RUSSIAN BLACK SEA EXPANSION STRATEGY
AND THE “KINGDOM OF DACIA” PROJECT
(Summary)

Keywords: Russian foreign policy, “Dacian” plan, “Greek” plan, balance of power.

After the Treaty of Kuchuk Kainardji, with the opening of a new stage in the expansion of the Russian Empire in the Black Sea basin, the importance of Moldavia and Wallachia is reflected, among other things, by the emergence of the “Dacian” plan, supported as a political project by several high Russian dignitaries with real influence in foreign policy. An expression of the policy of “territorial compensation” in order to maintain the balance of power in the European system, the “Dacian” project did not go beyond the level of a working hypothesis in the plans to liquidate the Ottoman presence in Europe, and it also had a pan-Orthodox ideological relevance. On the other hand, our research has shown that the “Dacian” plan is part of a broader Russian strategy to extend its domination in the Black Sea basin, adapted to the realities of relations with the other Great Powers, which aimed to incorporate into the Empire or to create outside Russian territories political buffer zones inhabited by Orthodox Christians, located in the area of territorial contact with the Ottoman Empire.

the Greek Project, în *Education and Science of Today: Intersectoral Issues and Development of Sciences, Conference Proceedings*, 2, Cambridge, Vinnytsia, 2021, p. 112-120.

⁶⁶ Traian Stoianovich, *Russian Domination in the Balkans*, p. 206-207.

GHEORGHE CLIVETI*

ROMANIA AND THE LONDON CONFERENCE IN 1883, ON THE DANUBE QUESTION

Through Article IV of the Treaty of 13 March 1871, in London, the Great Powers approved “a duration” for the European Commission of the Danube of 12 additional years until 24 April 1883, the deadline for a loan contracted by the river forum in Galați. Through Article V of the same treaty, a special agreement between the signatory parties could modify Article XVII of the Paris Treaty of 30 March 1856. Given that the Commission of the riparian states of the old river¹ was less likely to reunite often, the parties interested in the Danubian affairs anticipated a deliberative conference to reconsider the navigability of this great stream. The data concerning the anticipation changed significantly over time, considering the different diplomatic relations that also concerned the Danube question. For those reasons, the European Commission – under Articles XVI and XVIII of the Paris Treaty, it had been assigned, for at least two years, the executions of works downstream from Isaccea to remove from the Danube Mouths all navigation obstacles – had its mandate extended in 1858, 1866 and 1871². However, the Riparian Commission, to which the signatory parties of the Treaty of 1856 had committed under Article XVIII al to convey during a conference the powers held for two years by the European Commission, failed to become an official establishment. During the Berlin Congress, i.e., Article LIII of the Treaty of 13 July 1878, the European Commission, with Romania represented from that moment on at its proceedings, maintained its functions upstream from Isaccea, until Galați, in complete independence from the territorial authority. Under Article LV of the same treaty, the

* Prof. univ. PhD, m.c., Director of the “A. D. Xenopol” Institute of History, Romanian Academy – Iași Branch; e-mail: gheorghecliveti@uaic.ro.

¹ *Cestiunea Dunărei. Acte și documente*, București, Ministerul Afacerilor Străine, 1883, p. 412 (*Extrait du traité portant modification du traité de Paris du 30 Mars 1856, signé à Londres le 13 Mars 1871*). Article XVII, one of the six (XV-XX) of the Treaty of 30 March 1856 on the internationalisation of the Danube, provided for a commission comprising delegates from Austria, Bavaria, Württemberg and Turkey, to include delegates from the Danube Principalities (Moldavia, Wallachia and Serbia), to draw up regulations for navigation and river police, to ensure after the dissolution of the European Commission that the navigability of the mouths of the river was maintained; *ibidem*, p. 143 et sqq. (*Articles du traité de Paris du 30 Mars 1856 relatifs au Danube*); see also *Recueil de documents relatifs à la liberté de navigation du Danube*, publ. par D. Sturdza, Berlin, 1904, p. 32-34, 108 et sqq., for the articles within the Treaties of Paris, 1856, and London, 1871, concerning the Danube.

² *Cestiunea Dunărei. Acte și documente*, p. 344 (excerpt from protocol No. 19 of 19 August 1858 of the Paris Conference), 398 (excerpt from protocol No. 6 of 24 August 1866, of the Paris Conference), 412 (Articles of the Treaty of 13 March 1871 in London), to prolong the term of the European Commission of the Danube.

river forum was responsible for drafting the navigation, river police and surveillance *Regulations* downstream of the Iron Gates.

The Great Powers were entitled – under Article LIV of the Treaty of 13 July 1878 – to agree, one year before the expiration of the term established in 1871 for the duration of the European Commission, on extending and even modifying it if necessary³. A future diplomatic conference was not envisaged for this agreement, as it could also be reached through the channels of current intergovernmental relations. However, how the European Commission discharged its responsibility for drawing up the *Regulations* for the river sector from the Iron Gates to Galați made a new diplomatic conference imperative. The admission of the “expedient of the Commission, somewhat comparable to its legislative powers, of appointing a committee of three delegates – Austria-Hungary, Germany and Italy – for the elaboration of a *preliminary draft of Regulations*, after the delegate of the Dual Monarchy had tried to submit a document of his to the discussions of all his colleagues did not stir many deliberations⁴. However, validating the outcome of the entire discussions on *the Navigation, river police and surveillance Regulation* (singular)⁵ prompted diplomatic forum debates of high representativeness. The validation of the relations between the European Commission and the new Mixed Commission (the latter functioned under the *Regulation*), involving the prorogation of the first river institution depending on the second being active or functional until around 1891⁶, also stirred high diplomatic forum deliberations. Another debated topic was Romania. Given its territorial authority on the Danube Mouths, rightfully represented at the European Commission, its delegate refused to sign the *Regulation*, involving a Mixed Commission favouring mostly the Danubian interests of Austria-Hungary⁷, a non-riparian power of the river sector downstream from the Iron Gates.

An event like the 1883 Conference – expected to provide a European solution to the complicated Danubian question – should have had a historiographic reflex as per its importance. That was far from reality, however. However, that conference was insufficiently analysed by specialists. The histories, dictionaries or guides of international congresses and conferences do not really mention or comment upon it⁸. Among the most disseminated syntheses on the history of diplomacy or diplomatic history, only A. Debidour assigned a line in his text to it and a brief note on the same page⁹. Almost

³ *Ibidem*, p. 445 et sqq. (*Articles du traité de Berlin du 13 Juillet 1878, relatifs au Danube*); see also *Recueil de documents relatifs à la liberté de navigation du Danube*, p. 123 et sqq. (the same articles of the Treaty of Berlin).

⁴ *Cestiunea Dunărei. Acte și documente*, p. 570 g et sqq. (Protocol No. 349 of 17 December 1879, of the European Commission).

⁵ *Ibidem*, p. 741-757 (*Règlement de la navigation, de police fluviale et de surveillance applicable à la partie du Danube située entre les Portes-de-Fer et Galatz...*, 2 June 1882).

⁶ *Ibidem*, p. 779 (Ring, the French Minister in Bucharest, to E. Stătescu, 17 April 1882); see also *Recueil de documents relatifs à la liberté de navigation du Danube*, p. 211 (the same doc.).

⁷ *Ibidem*, p. 774 (E. Stătescu to the Austro-Hungarian Minister in Bucharest <Ernest Mayr ?>, 18 April 1882).

⁸ Charles (Karl) Bach, *Zur Organisation Internationaler Kongresse: Congress Technische Studien*, Berlin, 1911; Richard Gilády Gruber, *Internationale Staaten-Kongresse und Konferenzen, ihre Vorbereitung und Organisation. Eine völkrechtliche-diplomatische Studie*, Zürich, 1917; E. M. Satow, *International Congresses*, London (Foreign Office Handbooks, 151), 1920; *Dictionnaire diplomatique*, vol. I, publ. under the supervision of A.-F. Frangulis, Paris, Académie Diplomatique Internationale, (f.a.), p. 526-535; Ilarion Filipescu, *Congresele și conferințele în viața internațională*, Sibiu, 1944; Albert P. van Goudoever (ed.), *Great Peace Congresses in History*, Utrecht, 1923, p. 8-12, especially.

⁹ A. Debidour, *Histoire diplomatique de l'Europe, depuis le Congrès de Berlin jusqu'à nos jours*, First part, *La paix armée (1878-1904)*, Paris, 1919, p. 34.

all the other syntheses fail to mention it as an event¹⁰, like the London Conference of 1871, which mainly concerned the implications of Russia unilaterally denouncing the neutralisation of the Black Sea but, under the Treaty signed by the deliberating Powers on 13 March that year, the Danubian navigation, too. It is not even featured in respectable syntheses of international relations history¹¹ or, more recently, international policy history¹²; the syntheses are systematic, without omitting data or details. The historiographical reflection of an event whose preliminaries, occurrences and consequences held the attention of newspapers since 1883 and stirred parliamentary debates, analyses and governmental decisions at the level of the leading European powers seems strange¹³. An equally peculiar aspect is the scarcity of documents regarding the same event – the London Conference – included in the best-known significant collections in French and German, even on the origins of the First World War¹⁴. Those collections and the underlying historiography have relied on the London Conference of 1883. They focus on the diplomacy of formal reunions under the auspices “frozen” by the Berlin Congress of the concert of the Great Powers. They do not consider the diplomacy of direct contacts and arrangements (often secret) between governments, strategically led by the chancellery of the Second German Reich.

Studies on the Danube question included commentaries on the February-March 1883 Conference. That diplomatic reunion included decisions regarding an intense process of navigation *Regulation*, of its maintenance mainly for the river parts from Galați to the Black Sea and from the Iron Gates to Galați. The most famous studies or brochures contemporary with the conference focused on international law, with river law or commercial law¹⁵ or the sovereign titles of the riparian states¹⁶, Romania included,

¹⁰ R. B. Mowat, *A History of European Diplomacy 1815-1914*, London, 1927, p. 240-245, referring to the period following the Berlin Congress; Jacques Droz, *Histoire diplomatique de 1648 à 1919*, Paris, 1952, p. 445-449, 452-456, for references to the same period; René Albrecht-Carrié, *A Diplomatic History of Europe since the Congress of Vienna*, New York, London, 1958, see p. 177-189; Henry Kissinger, *Diplomacy*, New York *et al.*, 1994, see p. 160-165 etc.

¹¹ Pierre Renouvin, *Le XIXe siècle*, II, *De 1871 à 1914. L'apogée de l'Europe* (vol. VI din *Histoire des relations internationales*, publ. under the supervision of Pierre Renouvin), Paris, 1955, p. 104-107, for commentaries on the period 1881-1883.

¹² A. J. P. Taylor, *The Struggle for Mastery in Europe 1848-1918*, New York, London, 1984, p. 281-292, for 1881-1883; see also *ibidem*, p. 216 et sqq. for commentaries on the London Conference of 1871; see also J.-B. Duroselle, *L'Europe de 1815 à nos jours. Vie politique et relations internationales*, Paris, 1970, p. 126-131.

¹³ The most edifying on these commentaries were the British *Blue Books* concerning the London Conference (*Correspondence respecting the Navigation of the Danube, 1883; Protocols of Conference held in London respecting the Navigation of the Danube, 1883; Treaty respecting the Navigation of the Danube, 1883*); see Harold Temperley, Lillian M. Penson, *A Century of Diplomatic Blue Books 1814-1914*, London, 1966, p. 333 et sqq. Publications of the same genre, using different colours for the jackets concerning every great Power, were subsequently issued (*Livres Jaunes, Weissbüches, Rotbüches, Oranzéye Knighi, Libri Verdi*); see *Navigation du Danube. Conférence et traité de Londres, février-mars 1883*, Paris, Ministère des Affaires Etrangères, 1883.

¹⁴ *Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette (1871-1914). Sammlung der diplomatischen Akten des auswärtigen Amtes*, hrsg. Johannes Lepsius, Albrecht Mendelssohn-Bartholdy und Friedrich Thimme, vol. III, Berlin, 1922; *Documents diplomatiques français (1871-1919)*, first series (1871-1900), tom V, Paris, 1930.

¹⁵ Edouard Philippe Engelhardt, *La question du Danube. Etude critique*, in “Revue de droit international”, XV, 1883, p. 5-16; *idem*, *La question du Danube, après la Conférence de Londres*, in “Revue de droit international”, XV, 1883, p. 340-247; Heinrich F. Geffcken, *La question du Danube*, Berlin, 1883; Joan A. de Vicq, *Die Donauquestie*, Leiden, 1884; see, for other studies or brochures, Constantin Ardeleanu, *Evoluția intereselor economice și politice britanice la Gurile Dunării (1829-1914)*, Brăila, 2008, p. 294-304.

¹⁶ G. Jellineck, *Oesterreich-Ungarn und Rumänien in der Donaufrage. Eine volksrechtliche Untersuchung*, <Viena>, 1883, *passim*.

marked by ardent national claims and severe European diplomatic sanction¹⁷. The first perspective considered not historical data but the presence in the London diplomatic forum of the reliability of international law norms and principles. In the multitude of such acts, specialists sought, in 1883 and long after¹⁸, to identify the observance of general legal grounds. They include equal mandates of negotiation partners and commitments undertaken, assimilation of synallagmatic clauses preceding those about to be approved (*pacta sunt servanda; rebus sic standibus*), observance of the sovereign titles and limiting them only by exceptions. They also include the tolerance of private law rights under the auspices of the sovereign territorial authority, the recording of reservations made at the negotiations and the refusal of any negotiating party to sign the intensively negotiated treaty. For the second perspective, some historical data mattered concerning the assertion of the sovereign titles of riparian states in presupposition with the general evolution of the Danube question. However, these data were not really identified in the premises and proceedings of the London Conference. From the perspective of the assertion of Romania's sovereign titles, for example, the elaborated studies¹⁹ of the conferences (recently well-documented) but focused on or limited to highlighting how the small riparian state incurred the decisions contained in the Treaty approved on 10 March 1883 by the Great Powers²⁰. They elaborated them because "the Romanian side" drafted a comprehensive file of correspondence and diplomatic acts (more than any other party involved) on the deliberations in London²¹. They are essential for historiographic endeavours concerning the last European forum stirred by the Danube question before the outbreak of the First World War. Based on that file but also through a closer recourse to the ever-changing data of the European context, I tried to render Romania's exceptional situation concerning what happened. I was decided in London in February-March 1883. The recent systematic publication of the Romanian diplomatic correspondence concerning that year has dramatically facilitated the extension and control of the landmarks for that rendering²².

To participate in the diplomatic meeting dedicated to the Danube, Romania had to follow a political strategy considering, above all, its position as a "small state" but with

¹⁷ *La Roumanie et la liberté du Danube*, with an introduction by Armand Levy, Paris, 1883; *Le Danube devant la Conférence de Londres*, by a young diplomat, Bucharest, 1883; Franz von Holtzendorff, *Rumäniens Ufrechte an der Donau. Ein völkerrechtliches Gutachten*, Leipzig, 1883 (idem, *Les droits riverains de la Roumanie sur le Danube*, Consultation de droit international par..., Leipzig, 1884), in German or French.

¹⁸ V., besides the studies cited here, especially Gustave Demorgny, *La question du Danube. Histoire politique du Bassin du Danube. Etude des divers régimes applicables à la navigation du Danube* (Préface de Louis Renault), Paris, 1911; Georges Kaeckenbeeck, *International Rivers: A Monograph Based on Diplomatic Documents*, London, 1918; Henry Hajnal, *Le droit du Danube international*, avec une Préface de Charles de Visscher, Haga, 1929, p. 168-175; Richard Frucht, *Dunărea noastră. Romania, the Great Powers and the Danube Question*, New York, 1982, p. 24 et sqq.

¹⁹ V., Paul Gogeanu, *Dunărea în relațiile internaționale*, București, 1970, p. 119-141; Iulian Cârțână, Ilie Seftiuc, *Dunărea în istoria poporului român*, București, 1972, p. 84-91; Ștefan Stanciu, *România și Comisia Europeană a Dunării. Diplomatie, suveranitate, cooperare internațională*, Galați, 2002, p. 132-137; Constantin Ardeleanu, *op. cit.*, p. 176-187 (for dense bibliographical references).

²⁰ *Cestiunea Dunărei. Acte și documente*, p. 869-871 (Traité concernant la navigation du Danube, London, 10 March 1883); *Recueil de documents relatifs à la liberté de navigation du Danube*, p. 472-474 (the same document).

²¹ The two consistent volume, *Cestiunea Dunărei. Acte și documente și Cestiunea Dunărei. Regulamentele de navigație, poliție fluvială și supraveghere între Galați și Porțile de Fer* <București, 1883>.

²² *Documente diplomatice române*, series I, vol. 11, 1883, edited by Rudolf Dinu, Alin Ciupală, Antal Lukács, București, 2006.

the title of riparian of a long stretch of the river, of territorial authority over its maritime sector, the Delta and its islands. Following this strategy also affected the Kingdom's relation to what was happening internationally. King Carol and his ministers saw the European reasons that dictated the internationalisation and evolution of the Danube regime, the rivalries or political-diplomatic combinations of the Great Powers that seriously moved that regime away from its image in 1856. The sovereign titles of Romania incurred the accentuation of Austro-Hungarian ambitions, Russian claims, German arbitration – increasingly authoritarian after 1878, interested complaisance made to it by the British, French, Italians and Turks, subordination of the Serbs, and Bulgarians to directives received from Vienna and Petersburg, respectively. Under the clauses of the Berlin Treaty validating its representation at the European Commission of the Danube, Romania was entitled to consider itself a virtual signatory party, alongside the Great Powers, to the decision to extend the mandate of the river forum. From Vienna – they expected it the least – Romania received the first sign of an invite to sign the act to extend the mandate of the Commission²³. The Bucharest government saw that the imperial and royal cabinet seconded Romania's wish to sign that act as focusing on a particular Austro-Hungarian interest. Namely, the Romanian side received the French proposal, including extending the European Commission's mandate, initiated and completed by Barrère in Paris and the Viennese Count Wolkenstein²⁴. Hence, the title "Barrère-Wolkenstein" was ironically applied by Ion Ghica²⁵ on the Mixed Commission²⁶. The proposal was made the subject of the memorandum of 17 April 1882 addressed by Baron Ring, the French minister in Bucharest, to the Romanian Foreign minister²⁷. The Romanian government was aware of the approval of the French proposal, including that of its delegate at a European Commission by almost all the primary powers²⁸. The Romanian cabinet welcomed the proposal to extend the European Commission but reserved the latitude of following sovereign policy reasons regarding river police and supervising the Iron Gates – Galați sector²⁹. Colonel Pencovici, the representative of the Romanian delegation at the discussions in Galați³⁰, was instructed not to sign the Barrère project and to counter with *the Surveillance Commission*, in the name of the European Commission, for that river sector³¹. However, his refusal to sign

²³ *Cestiunea Dunărei. Regulamentele...*, p. 329 et sqq. (Kallay, *ad interim* at the Austro-Hungarian Foreign Affairs, to Baron Salzberg, chargé d'affaires in Bucharest, 11 April 1882).

²⁴ *Ibidem*, p. 328 (Freycinet to the Romanian Minister in Paris, M. Pherekyde, 3 April 1882).

²⁵ *Ibidem*, p. 327 et sqq. (Ion Ghica to E. Stătescu, London, 3 April 1882).

²⁶ *Ibidem*, p. 329 (Bălăceanu to E. Stătescu, Vienna, 17 April 1882); see also *Cestiunea Dunărei. Acte și documente*, p. 774 (E. Stătescu to Salzberg, Bucharest, 18 April 1882).

²⁷ *Cestiunea Dunărei. Acte și documente*, p. 775-780; *Cestiunea Dunărei. Regulamentele...*, p. 334-343; see also *Recueil de documents relatifs à la liberté de navigation du Danube*, p. 204-212 (the same doc.).

²⁸ *Cestiunea Dunărei. Regulamentele...*, p. 329, 350 (Bălăceanu to E. Stătescu, Vienna, 11 April and 4 May 1882), 330 et sqq. (E. Stătescu to Pherekyde, 13 April 1882), 331 et sqq., 348 (Vârnav-Liteanu to E. Stătescu, Berlin, 17 April and 1 May 1882), 332 (I. Ghica to E. Stătescu, London, 17 April 1882), 351, 361 (P. Mavrogheni to E. Stătescu, Rome, 5 and 18 May 1882; to the telegram of 18 May; joined, the *note* of the Italian Foreign Affairs Minister, Mancini, with that date).

²⁹ *Ibidem*, p. 343 (E. Stătescu to Ring, 29 April 1882), 343, 344-347 (E. Stătescu to the Romanian representatives abroad, 29 April and 1 May 1882); *Cestiunea Dunărei. Acte și documente*, p. 783-787 (E. Stătescu to the same, 1 May 1882).

³⁰ *Cestiunea Dunărei. Regulamentele...*, p. 355-358 (E. Stătescu, instructions for Pencovici, 15 and 16 May 1881).

³¹ *Ibidem*, p. 368-374 (the French and Romanian proposal), 393-397 (Protocol No. 24 of 2 June 1882, of the "8+2" Commission; in other words, of the European Commission assisted by the Serbian and Bulgarian representatives).

placed him in a singular position. It excluded the unanimous consent for the Mixed Commission presided by Austria-Hungary, even without a prevalent vote and “assorted” with delegates of the primary Commission. The firmness of Romania’s position excluded the possibility for the member-states of the European Commission to agree via inter-governmental communications – following the “unanimity” involved by the *Regulations* of the river forum concerning “the supervision of the Danubian sector from the Iron Gates to Galați”. Not coincidentally, the offices of External Affairs in Bucharest started wondering whether France – to overcome the impasse “of a unanimous consent of the Barrère project” – wanted to propose “a European conference”³². To motivate such a proposal, those of *Quai d’Orsay* could also invoke the Russian opinion, agreed even by the German cabinet, that before the question of the navigation, river police and surveillance *Regulations* regarding a particular river sector, they had to solve the issue of extending the powers of the European Commission³³.

For the Romanian high officials, it was relevant to know beforehand where, when and how the proceedings of the Conference on the Danube topic would occur. The experiences and diplomatic records publicly showed that the great power offering hospitality in its capital for a European forum usually held the presidency and, implicitly, the initiative of the deliberations. European forums deliberated on the Danube question in Paris in 1856, 1858 and 1866, London in 1871 and Berlin in 1878. During the summer of 1882, immediately after the conclusion of the session of the European Commission assisted by the delegates of Serbia and Bulgaria, where the protocol was discussed and recorded without being approved in the name of all the states represented there, *the Navigation, river police and surveillance Regulation... from the Iron Gates to Galați*, London was not obviously the place for the European conference. In Bucharest, they knew, from a telegram of I. Bălăceanu from Vienna addressed to the Romanian Foreign Ministry that, in the opinion of Count Kálnoky, it was up to France – the sponsor of the Barrère project – to propose, if not a formal conference, then at least negotiations between the ambassadors of the Great Powers in Paris or Berlin, for the resolution of the Danube question, under its double urgency, the extension of the European Commission and the diplomatic approvals *of the Regulation* for “the river sector upstream from Galați”³⁴. In any version proposed – conference or ambassadorial negotiations – Romania expected proper representation³⁵, from reasons that did not stir objections in Vienna³⁶ or Berlin³⁷, even less in Paris, London, Rome and even Petersburg³⁸. The Romanian officials would have preferred a conference or talks in Paris, where a European reconsideration of most of the acts after 1856 regarding the Danube would have made sense. For a conference or ambassadorial negotiations in Berlin, the acts based on the clauses of the Treaty of 13 July 1878 would have represented the priority. The least preferable would have been a conference or negotiations in Vienna, where, as the Austro-Hungarian ambassador to the capital of Great Britain had given the impression³⁹, they would have focused the diplomatic approval of the

³² *Ibidem*, p. 423 (E. Stătescu to Pherekyde – in Paris, Ion Ghica – in London, Vârnav-Liteanu – in Berlin, 27 May 1882).

³³ *Ibidem*, p. 353 (Vârnav-Liteanu to E. Stătescu, Berlin, 10 May 1883).

³⁴ *Ibidem*, p. 423 (I. Bălăceanu to E. Stătescu, Vienna, 22 June 1882).

³⁵ *Ibidem* (E. Stătescu to Romania’s envoys/ministers in Paris, London and Berlin, 27 June 1882).

³⁶ *Ibidem* (I. Bălăceanu to E. Stătescu, Vienna, 22 June 1882).

³⁷ *Ibidem* et sqq. (Vârnav-Liteanu to E. Stătescu, Berlin, 3 July 1882).

³⁸ *Ibidem*, p. 424 (I. Ghica to E. Stătescu, London, 6 July 1882).

³⁹ *Ibidem*.

desirable results of the Dual Monarchy of the discussions in 1879-1882 of the European Commission of the Danube. Because the Romanian minister in London noted – after a conversation with the first secretary of the French embassy – that the interest of *Quai d'Orsay* in the Barrère project had decreased substantially⁴⁰, the perspective of a conference in the capital of the United Kingdom remained open. But that prospect did not seem very convenient to anyone as long as Count Hatzfeldt, Minister State Secretary of External Affairs in Germany, told Vârnăv-Liteanu, “the Danube affairs remained suspended” due to absorbing the great Egyptian crisis policy⁴¹.

However, not only the Egyptian crisis in itself but also other reasons for the tense international relations, at the level of their exposure by the Great Powers, led to the maintenance of “the Danube question in suspension”; in other words, as a niche issue of European diplomacy. In fact, in 1882, this crisis had no severe repercussions on the international balance of powers. It was what King Carol I of Romania had meticulously noted in his private correspondence or diary pages (“*I am not the least bit concerned that the fighting on the Nile might generate European or Eastern complications*”)⁴². Initially, the Egyptian question made the subject of a French-British financial and administrative condominium⁴³ and, consequently, supervision by the two great Western powers, with Bismarck’s tacit approval⁴⁴, of the tensions centred by local nationalists in Cairo⁴⁵. Afterwards, though, the Egyptian question had an extreme end due to the military intervention of the United Kingdom, culminating in the bombing of Alexandria in July 1882, “using warships”. Hence, the proceedings of the Constantinople Conference lost their finality⁴⁶, as did the proposal made by *Quai d'Orsay* for a French-British occupation of the Suez⁴⁷. The Turks, having been encouraged by the Germans and, disingenuously, by the British, for an armed intervention in Egypt, found themselves embarrassed by the French and forced to abandon their traditional policy of influence over Khedive. The French, having failed in their attempt to submit the question of Egypt to a European pronouncement⁴⁸, left the entire Suez area under British control (“*The British had become masters of Egypt*”)⁴⁹ and sought compensations in Tunis, as Berlin had suggested before 1882 and London would have agreed⁵⁰. During that year (i.e., after the Triple Alliance Treaty)⁵¹, there was no more motivation for Berlin’s

⁴⁰ *Ibidem*.

⁴¹ *Ibidem*, p. 423 et sqq. (Vârnăv-Liteanu to E. Stătescu, Berlin, 3 July 1882).

⁴² Sorin Cristescu, *Carol I. Corespondență personală*, București, 2005, p. 130 (Carol I Maria de Flandra, 19/31 August 1882); Carol I al României, *Jurnal*, vol. I, 1881-1887, edited by Vasile Docea, Iași, 2007, p. 158 et sqq.

⁴³ *Documents diplomatiques français*, first series, tom II, p. 353 et sqq. (Des Michels, general consul, to Waddington, Cairo, 12 July 1878), 538 (Waddington to Admiral Pothuau, ambassador in London, 9 August 1879).

⁴⁴ *German Diplomatic Documents 1871-1914*, selected and translated by E. T. S. Dugdale, vol. I, *Bismarck's Relations with England 1871-1890*, New York/London, 1928, p. 156-158, 161 et sqq. (Herbert Bismarck to Bismarck, London, 7 January and 13 September 1882).

⁴⁵ *Documents diplomatiques français*, first series, tom IV, p. 215 et sqq. (Gambetta to Challemlacour, ambassador in London, 30 December 1882).

⁴⁶ *German Diplomatic Documents*, vol. I, p. 160 et sqq. (Moritz Busch to Crown Prince Friedrich-Wilhelm, 7 September 1882).

⁴⁷ *Documents diplomatiques français*, first series, tom IV, p. 543 et sqq. (Tissot to Duclerc, Foreign Minister, London, 25 November 1882).

⁴⁸ *Ibidem*, p. 542 et sqq. (Courcel to Duclerc, Berlin, 23 November 1882).

⁴⁹ A. J. P. Taylor, *op. cit.*, p. 289.

⁵⁰ *German Diplomatic Documents*, vol. I, p. 155 et sqq. (*The Egyptian Question*).

⁵¹ *Les traités politiques secrets de l'Autriche-Hongrie 1879-1914*, publ. par Alfred Francis Pribram, tom I, *Le secret de la Triple-Alliance*, Paris, 1923, p. 33-36 (*Premier traité de la Triple-Alliance*; Article II of

“Tunisian suggestion” to the French⁵². All they could do was avoid tensions and attempt to conclude agreements with the British on Northern Africa, but only as London received promises to withdraw the dominant positions in Egypt⁵³. Consequently, “the Egyptian crisis lost its sharpness”. Its political and diplomatic implications would have been exceptional if they had intersected the ambitions of a major power on an issue on which the entire European system centred on the German alliances could be tested. Moreover, Russia’s Balkan ambitions, aimed at the Straits and the Mediterranean, almost intersected with the implications of the Egyptian crisis. From the commentaries of the journals and his concern to supervise the analyses of the Romanian External Affairs, King Carol I justly pointed out that the Russian ambitions incited by the Ignatiev party – puppeteer of the “nihilistic-Slavophile combination”⁵⁴ – were prone to bringing tension to the Balkan status quo and the political and territorial configuration of Central Europe⁵⁵. Concerning that combination, Alexandru III – the ally of Wilhelm I and Franz Joseph⁵⁶ – sought to become estranged through a strict control of the preparations for his coronation⁵⁷ and by entrusting his diplomacy service to Giers, approved in Berlin and Vienna⁵⁸. Hence, the Romanian king concluded that the prospects of a European conflict, which had seemed almost imminent in many capitals⁵⁹, were farther away (“*Russia is too sick, and Germany does not want a war for the moment*”)⁶⁰. Appeasing the bellicose impulses, especially those of the “pious world” and, by a corresponding reaction, of the German world, involved, however – as the same king carefully noted – the pursuit by at least some great powers of mutual compensations, which Romania, sorely tried by the Danube question, had good reasons to be concerned (“<...> *we must always prepare and be ready for anything*”)⁶¹.

Of course, the “dossier of the Danube” and the diplomatic campaign for the recognition of Romanian rights, either between the governments of the states represented at the European Commission, or a conference of plenipotentiaries of the same states were among the concerns of the Bucharest officials. On the Romanian proposal against the French one, known as the Barrère proposal, the German cabinet observed, by invoking a

the treaty assured Italy of support from the allies in the case of an unprovoked attack by France; see *ibidem*, p. 169-228 (deuxième partie, *Négociations des traités /.../ Le premier traité de la Triple-Alliance du 20 May 1882*).

⁵² *Documents diplomatiques français*, first series, tom IV, p. 542 et sqq. (Courcel to Duclerc, Berlin, 23 November 1882).

⁵³ *Ibidem*, p. 543 et sqq. (Tissot to Duclerc, London, 25 November 1882), p. 251-254 (Courcel to Freycinet, Berlin, 22 February 1882); see also A. J. P. Taylor, *op. cit.*, p. 289.

⁵⁴ Sorin Cristescu, *op. cit.*, p. 114 (Carol I to Carol Anton, Bucharest, 25 December 1881/6 January 1882); *Regele Carol I în rapoartele diplomatice austro-ungare*, vol. I, 1877-1896, ed. Sorin Cristescu, Bucureşti, 2013, p. 94 (Ernst von Mayr to Kálnoky, Bucharest, 25 February/8 March 1882); *Documents diplomatiques français*, first series, tom IV, p. 192-194 (Chanzy to Gambetta, Petersburg, 9 December 1882), 287 et sqq. (Ternaux-Compans to Freycinet, Petersburg, 17 April 1882).

⁵⁵ *Documents diplomatiques français*, first series, tom IV, p. 251-254 (Courcel to Freycinet, Berlin, 22 February 1882).

⁵⁶ *Les traités politiques secrets de l'Autriche-Hongrie*, tom I, p. 17-20 (*Traité entre l'Autriche-Hongrie, l'Empire Allemand et la Russie*, Berlin, 18 June 1881).

⁵⁷ Carol I al României, *op. cit.*, vol. I, p. 170; see also Alexandru Em. Lahovari, *Note, amintiri, corespondență diplomatică oficială și personală (1877-1914)*. Paris, Petersburg, Bucureşti, Roma, ed. Rudolf Dinu, Adrian-Bogdan Ceobanu, Iași, 2013, p. 126 et sqq.

⁵⁸ M. I. Zalotuhin, *Evropeiskaja sistema v 80-e gody. Bolgarskii krizis*, in *Istoriia vneshnei politiki Rossii. Vtoraja polovina XIX veka*, otv. red. V. M. Hevrolina, Moscova, 1999, p. 229-240.

⁵⁹ A. J. P. Taylor, *op. cit.*, p. 289-292.

⁶⁰ Sorin Cristescu, *op. cit.*, p. 130 (Carol I to Maria de Flandra, Sinaia, 19/31 August 1882).

⁶¹ *Ibidem*.

consensus of all the powers, first, by requesting on an exclusive basis the execution of the *Regulations* drawn up under Article LV of the Berlin Treaty, the cabinet of King Carol I raised a question of national self-respect. Hence, he stated it was important for Romania to consider the European reasons, the commercial interests on a great international artery and accept the limits of its sovereign rights to agree to the installation of the Mixed Commission under the conditions of an attached routing of the European Commission, which would supervise the security and freedom of navigation⁶². The persistence of Minister E. Stătescu in stressing the advisability of the Romanian proposal of two delegates of the European Commission with exclusive rights, reinforced by voting, for their run at the presidency of the Mixed Commission so that the correct appointment of the inspector general of navigation and operational training of the river police agents would occur “from the Iron Gates to Galați”⁶³ was ignored by almost all great direct cabinets interested in the Danube question. There was a need to change the management at the Romanian External Affairs. The appointment of D. A. Sturdza, on 1 August [old style] 1882, explicitly opened Romanian politics towards the authoritarian role of Germany in the great affairs, “the Danube question” included (“*D. A. Sturdza's inclusion in the government made a good impression in the West*”)⁶⁴. P. P. Carp's appointment also marked the openness as a minister in Vienna to replace a “surprised and dissatisfied” I. Bălăceanu⁶⁵ moved to a similar position in Rome⁶⁶. One would think that, further on, the accentuated openness of the Romanian policy towards the German centre of power represented a strategic direction, for which the claim of rights of the Kingdom's rights in the Danube question was gradually reduced to a tactical component. This openness, which also implied a sensitisation of Austria-Hungary's advantages in the question mentioned above, was mainly necessary to counter Russia's ambitions of seizing the left bank of Chilia and relaunching the Balkan Confederation project⁶⁷. Besides protocolary good intentions, such as sending P.S. Aurelian, the minister of Instruction and Cults, to the Moscow exhibition and adapting the military mission to Russian manoeuvres⁶⁸, King Carol and the Brătianu cabinet tried to prevent the Kingdom's involvement in Russia's ambitions. To prevent such an engagement, even “a protocol expedient” to a visit, announced in a telegram, to Prince Alexander of Bulgaria, known by the Romanian King as very keen – perhaps also to calm down the political atmosphere in Sofia – on the prospect of the much-coveted Balkan Confederation, to “protect” it from Russia. Advised by the new head of Foreign Affairs, D. A. Sturdza, to avoid any opportunity sought by Alexander of Battenberg for bilateral discussions on the Confederation topic⁶⁹, Carol I agreed for him to be seated to the left of his spouse, the queen, during a banquet

⁶² *Cestiunea Dunărei. Regulamentele...*, p. 375 et sqq. (Vârnav-Liteanu to E. Stătescu, Berlin, 2 June 1882).

⁶³ *Ibidem*, p. 420-422 (E. Stătescu to Vârnav-Liteanu, Bucharest, 9 June 1882).

⁶⁴ Sorin Cristescu, *op. cit.*, p. 131 (Carol I to Carol-Anton, Sinaia, 25 August/6 September 1882).

⁶⁵ Ion Bălăceanu, *op. cit.*, p. 236 et sqq., for his delusion that his replacement by P. P. Carp would have been stirred by his wish to go to Rome.

⁶⁶ P. P. Carp's “mission” to Vienna officially began on 31 October 1882, as I. Bălăceanu in Rome. P. Mavrogheni was moved from Rome to Constantinople on 30 September, the year mentioned; see Dinu C. Giurescu, Rudolf Dinu, Laurențiu Constantin, *O istorie ilustrată a diplomației românești (1862-1947)*, București, 2011, *passim*.

⁶⁷ *Regele Carol I în rapoartele diplomatice austro-ungare*, vol. I, p. 99 (Mayr to Kálnoky, Bucharest, 9/21 September 1882).

⁶⁸ Sorin Cristescu, *op. cit.*, p. 131 (Carol I to Carol-Anton, Sinaia, 25 August/6 September 1882).

⁶⁹ *Regele Carol I în rapoartele diplomatice austro-ungare*, vol. I, p. 99 (Mayr to Kálnoky, Bucharest, 9/21 September 1882).

attended by the British minister – White, the Austro-Hungarian minister – Mayr, and the Russian chargé d'affaires – Izvolski⁷⁰. The Romanian sovereign's gesture and the fact that the Bulgarian Prince obviously followed the advice of Russia's diplomatic representative⁷¹ betrayed the impossibility of a common Romanian-Bulgarian stance in the Danube question⁷². A close Romanian-Serbian position was improbable because the prince who became King Milan subordinated to the wish of Austria-Hungary⁷³. Perhaps for reasons related to that subordination, Milan I came to Bucharest but did not visit Carol I, to the latter's undisguised amazement (*"He came to my country like a bomb and he departed the same way, without showing any sign"*)⁷⁴.

For Romania, the closest difficulties in asserting its Danube rights appeared to be caused not so much by its southern neighbours, Bulgaria and Serbia, as by the Great Powers bordering it, Russia and Austria-Hungary. In Petersburg, successes were expected concerning the left bank of the Chilia branch and the Balkan Confederation project, also to serve as acts of homage to the painfully delayed coronation of Emperor Alexander. The Russian expectations in the Balkan project were confounded by various factors, such as Romania's refusal to follow them up, the persistence of the "Greek-Turkish border crisis", and, last but not least, the already perceptible trends towards an international reconsideration of the Bulgarian question, led the leaders of *Inostrannyh Del* to attempt a stratagem that would allow the *de facto* and immediate removal of the left bank of Chilia from at least the technical competencies of the European Commission and the supervision of its role for the Danubian navigation by the territorial authority of the Romanov's Empire. Knowing very well that, according to *The Regulation on the order of works of the European Commission of the Danube*⁷⁵, decisions were taken by the Executive Committee, including the delegates at the headquarters of the river institution, for the period between the spring and autumn sessions, the External Affairs in Petersburg instructed A. Romanenko to submit, on 9 September 1882, for the opinion of his Austro-Hungarian, British and Italian colleagues the request that a Russian engineer and the commander of the imperial frigate "Kikow" carry out the *"le sondage et le levé sur le bras Kilia"*⁷⁶, even if they had to convey to Galați the outcome of their undertakings⁷⁷. The reservations, i.e., the refusal of the three delegates – E. von Haan, Percy Sanderson and N. Revest – concerning the request of their Russian colleague⁷⁸, entailing

⁷⁰ *Ibidem*, p. 100 (Mayr to Kálnoky, Bucharest, 15/27 September 1882); the banquet was organised in Sinaia.

⁷¹ *Ibidem*, p. 101 (Mayr to Kálnoky, Bucharest, 15/27 September 1882, another doc.).

⁷² The former Romanian Foreign Affairs minister, E. Stătescu, had considered such a possibility; see *Cestiunea Dunărei. Regulamentele...*, p. 375 (E. Stătescu to Emil I. Ghica, diplomatic agent in Sofia, 26 May 1882).

⁷³ Through the secret alliance treaty between Austria-Hungary and Serbia, concluded in Belgrade, on 16/28 June 1881; see *Les traités politiques secrets de l'Autriche-Hongrie*, tom I, p. 25-28. The subordination was also apparent when the Serbian Kingdom was proclaimed; see, for impressions, Sorin Cristescu, *op. cit.*, p. 120-123 (Carol I to Carol-Anton, Bucharest, 1/13 March 1882).

⁷⁴ *Scrisorile regelui Carol I din arhiva de la Sigmaringen, 1878-1905*, publicate de Sorin Cristescu, București, 2011, p. 99 (Carol I to brother Leopold, Sinaia, 14/26 October 1882).

⁷⁵ *Cestiunea Dunărei. Acte și documente*, p. 451 and 453 (*Règlement...*, annexed to Protocol No. 337 of 10 November 1879, of the European Commission); see also *Recueil de documents relatifs à la liberté de navigation du Danube*, p. 127 and 131 (the same doc.).

⁷⁶ *Cestiunea Dunărei. Regulamentele...*, p. 431 (A. Romanenko to the European Commission, Galați, 9 September 1882).

⁷⁷ *Ibidem*, p. 431 et sqq. (Romanenko to the European Commission, Galați, 15 September 1882).

⁷⁸ *Ibidem*, p. 432-434 (Haan, Sanderson and Revest to the European Commission, 17 September 1882).

a question of principle involving all members of the European Commission⁷⁹, were considered fully justified by Colonel Pencovici⁸⁰. Minister D. A. Sturdza had instructed him to claim equal treatment to the Romanian authority concerning the right bank of Chilia⁸¹. The persistence of the Russian delegate in his request⁸² further added to the principle issue concerning the competencies of the European Commission on a river branch; even on all three branches, the Delta and its islands, its resolution was no longer a matter of current negotiations between governments but the deliberations of a diplomatic reunion. Understanding that the need to settle “the whole Danube question” had become acute, the British Cabinet sought the opinion of the French one, priority being given to referring to the treaties of 1856 and 1871, and not only to the 1878 Treaty, concerning the *Foreign Office*’s initiative to propose a conference of the Great Powers, to which, after the necessary meeting, “Romania should be invited to send a delegate”. At the same time, to assess how Russia conditioned its accession to extending the term of the European Commission and its jurisdiction until Brăila and to ensure the conditions for the Bucharest government to admit the proposal of the French delegate to that Commission of Navigation *Regulation* between the Iron Gates and Galați⁸³. To the British *verbal note* of 4 November 1882, the French side replied via an act of a similar nature the next day, in the sense of considering as preferable the resolution by a diplomatic conference of three related questions: extending the mandate of the European Commission, extending its power until Brăila, the *Regulations* drafted in Galați for executing Article LV of the Berlin Treaty⁸⁴.

The British-French agreement on the opportunity of a diplomatic reunion enticed all parties directly interested/involved in the Danube question. The circulation of the news about that convention disseminated that the Romanian government, in an attempt to make Vienna agreeable to new proposals of navigation, river police and surveillance *Regulation* of the Danubian sector from the Iron Gates to Galați. A Surveillance Commission (*Commission de surveillance*) was proposed, where the European Commission would be represented by two delegates and the riparian states Bulgaria, Romania and Serbia, each by one representative. The presidency of the new Commission was reserved, for its entire duration, to one of the delegates of the main Commission, elected by its members by majority vote, the other delegate being appointed according to the French alphabetical order of powers represented at the river forum in Galați⁸⁵. Though they suggested that the representative appointed by the European Commission for the presidency of the *Surveillance Commission* could be the Austro-Hungarian one, in a better

⁷⁹ *Ibidem*, p. 435 (Sanderson to the European Commission, Galați, 20 September 1882), the same page (Barrère to the European Commission, Paris, 27 September 1882).

⁸⁰ *Ibidem*, p. 424-426 (Pencovici to D. A. Sturdza, Galați, 18 September 1882).

⁸¹ *Ibidem*, p. 426-428 and 436 (D. A. Sturdza to Pencovici, 21 September and 25 October 1882); see also p. 428-431 (D. A. Sturdza to the Romanian representatives abroad, 25 September 1882).

⁸² *Ibidem*, p. 434 et sqq. (Romanenko to the European Commission, Galați, 19 September 1882).

⁸³ *Ibidem*, p. 436 (Granville to Lyons, ambassador in Paris, 28 October 1882).

⁸⁴ *Ibidem*, p. 437 (Lyons to Granville, telegram, Paris, 5 November 1882), 437 et sqq. (*Note verbale*, Paris, 4 November 1882, annexed to the telegram of the British ambassador); see also *Recueil de documents relatifs à la liberté de navigation du Danube*, p. 261 et sqq., 263 et sqq., for Granville’s letter to Lyons of 28 October, and the French *verbal note* of 4 November 1882.

⁸⁵ *Cestiunea Dunărei. Regulamentele...*, p. 441 et sqq. (*Annexes* to the letter of 17 November 1882 by D. A. Sturdza to P. P. Carp); to the letter of the Romanian Ministry of Foreign Affairs, see *ibidem*, p. 438-441; see also *Cestiunea Dunărei. Acte și documente*, p. 800-803, 803-806 (D. A. Sturdza’s letter and its *Annexes*); *Recueil de documents relatifs à la liberté de navigation du Danube*, p. 265-269, 269-274 (the same two documents).

position than that foreseen by Barrère⁸⁶, Vienna refused Romania's new proposals, arguing formally that all great cabinets were ready to consecrate diplomatically, via their delegates' signatures, the French suggestions made in Galați⁸⁷. Romania's policy was somewhat hindered by that refusal, whose reasons intersected with those of the attitudes of the delegates of the Great Powers present at the meeting of 21 November, the autumn session of 1882 of the European Commission, when A. Romanenko took the liberty of reminding his discussion partners that the request submitted to his government for a *laissez-passer* concerning the engineer of the said Commission to carry out topographical studies on Russian territory (i.e., on the left bank of the Chilia branch), the reply from Petersburg reserved those works to the imperial engineers, two of whom had already been appointed and instructed to secure the agreement of the engineers of the relevant river institution of the sector downstream from Galați⁸⁸. With such an offer from the Russian government, which also provoked deliberations at a diplomatic conference, the Austro-Hungarian, French, British, Italian and Turkish delegates (the German one was absent from the meeting of the Commission on 21 November) agreed. Colonel Pencovici acquiesced, stressing the priority of the mission undertaken by the European engineers⁸⁹ and the concern of mitigating the reactions of all powers concerning Romania's Danubian claims. This concern oriented – from the centre – the diligence of Romania's diplomacy on the Danube⁹⁰. The primary stake of this orientation was launching strategic negotiations in Berlin; Vienna had attempted – in the same sense – to obtain an Austro-Hungarian-Romanian consensus concerning the Danube.

The German cabinet had difficulty accepting negotiations submitting those of Vienna on Romania's Danubian proposals regarding *the Surveillance Commission* for the river part between the Iron Gates and Galați. After seemingly being ready to listen to the proposals of Vârnăv-Liteanu⁹¹, those of *Wilhelmstrasse* strictly considered the refusal of *Ballplatz* to accept them. The persistent suggestion made by Count Hatzfeldt to the Romanian minister in Berlin was for the government of King Carol to agree with the Vienna cabinet. Germany's acceptance of Romania's participation in the forthcoming Danube conference depended, as the same Hatzfeldt sharply put it, Bucharest's acceptance of the Barrère proposal⁹². According to the German Foreign Minister, the British-French agreement on the opportunity of a diplomatic reunion on this topic favoured the position of Austria-Hungary. It reduced the chances of a European audience for what Romania proposed⁹³. However, it was inconceivable for the Romanian side to accept the proposal of the French delegate, even if the representatives of the other Great Powers to the Galați Commission approved it. Aware of the hidden reasoning of the Austro-Hungarian partisanship for that proposal, which ensured to the Dual Monarchy an international position exempt from any relation with the European Commission, so

⁸⁶ About the complete guarantees for the real interests of Austria-Hungary on the Danube, P. P. Carp persuaded Kálnoky; see *Cestiunea Dunărei. Regulamentele...*, p. 447 (P. P. Carp to D. A. Sturdza, Vienna, 23 November 1882).

⁸⁷ *Ibidem*, p. 450 (the same to the same, Vienna, 25 November 1882).

⁸⁸ *Ibidem*, p. 445 et sqq. (Protocol No. 398 of 21 November 1882, of the European Commission); see also *Cestiunea Dunărei. Acte și documente*, p. 773 (the same doc.).

⁸⁹ *Cestiunea Dunărei. Regulamentele...*, p. 446 (doc. cit.).

⁹⁰ *Ibidem*, p. 448-450 (D. A. Sturdza to the Romanian envoys to London, Paris, Rome, Vienna, Berlin, Petersburg and Constantinople, 25 November 1882).

⁹¹ *Ibidem*, p. 450 et sqq. (Vârnăv-Liteanu to D. A. Sturdza, Berlin, 30 November 1882).

⁹² *Ibidem*, p. 453 et sqq. (the same to the same, Berlin, 1 December 1882).

⁹³ *Ibidem*.

that, the latter disappearing, the Mixed Commission would remain standing, minus the European delegate⁹⁴. P. P. Carp, after discussions with Kálnoky, saw Romania's position as entirely motivated

To give Austria all the guarantees that its powerful interests on the Danube will not be destroyed, this I admit, and the Romanian government is ready to do so; to accept in principle, however, that the material interests of a state in another country may be the subject of international law concerning that country, would be contrary to the most elementary notions of international law. The mere fact that an Austrian company has monopolised navigation on the Upper Danube cannot provide Austria with the sovereignty enjoyed by the riparian states <of the Lower Danube>, and its right to participate in the supervision of its interests on the Danube cannot arise from an individual right, but only from an ad hoc mandate [...]. That this mandate can only be given by Europe as a whole is apparent from the European character of Danube navigation⁹⁵.

Faced with the increasingly categorical refusal of the Austro-Hungarian cabinet even to discuss the Romanian proposals, the same P. P. Carp doubted the mere participation of his country in the diplomatic conference regarding the Danube

Should we enter the conference on the condition of receiving the Barrère proposal or seeing it approved by the powers tale quale, I think it would be better to stay out. In the former case, we would have sacrificed our rights for the glory of sitting down to talk on an equal footing with the great powers [...]; in the latter case, we would have deprived ourselves of the possibility of rejecting the decisions of the conference, not because they do not suit us, but because they were taken without our participation⁹⁶.

Foreign Minister D. A. Sturdza adamantly refused to admit the idea that his country, Romania, would not attend the future conference. He also ardently sought to motivate its participation as soon as he learned that the prospect of a diplomatic reunion on the initiative of the British on the Danube became less likely⁹⁷. According to him, such participation was indicated by the very nature of things since Romania was admitted to the European Commission of the Danube Mouths and could not be excluded from a conference explicitly convened to decide on the existence and organisation of that institution. He even saw it as justified based on the declaration of the Great Powers, recorded in the protocol of the Congress of Aix-la-Chapelle of 15 November 1818, which stipulated that in the event of meetings focusing on matters especially connected with the interests of other European, the deliberations would take place only subject to the express reservation of the right of participation of those other States. He saw it as more anticipated by the Austro-Hungarian note of 11 April 1882, when the cabinet of the Dual Monarchy promised, under the condition of acceptance of the Mixed Commission by that of King Carol I, to support Romania's invitation to European deliberations on the Danube⁹⁸. The motivation for Romania's participation in the conference was consoli-

⁹⁴ *Ibidem*, p. 451 et sqq. (P. P. Carp to D. A. Sturdza, 30 November 1882).

⁹⁵ *Ibidem*.

⁹⁶ *Ibidem*, p. 467 (the same to the same, 14 December 1882).

⁹⁷ *Ibidem*, p. 447 et sqq. (D. A. Sturdza to Ion Ghica, 25 November 1882).

⁹⁸ *Ibidem*. Protocol of 15 November 1818 recorded the reception of France among the then five great powers, but not into the Quadruple Alliance signed in Paris on 20 November 1815 by Austria, Great Britain, Prussia and Russia. The Concert was to become a six-power alliance in 1856, including Sardinia and, from 1861, Italy. Also, in 1856, the High Porte was admitted to participate in the advantages of public law and the

dated by Minister Sturdza, with approval from his King or from the Prime Minister Brătianu, through assiduous legal and historical references. The text of his instructions for the representatives of the Kingdom abroad⁹⁹ extended continually until the summoning and opening of the diplomatic reunion in London. The whole motivation concerned the expectation of the high officials in Bucharest that at the conference, the spirit of European concert deliberations would prevail, for which Article LIII of the Berlin Treaty entitled Romania to participate if only for the Danube question, raised to the level of general interest. D. A. Sturdza and I. C. Brătianu remembered the times when the Romanian cause, strengthened by the *faits accomplis* of the Union of the Principalities, the reign of Cuza, the enthronement of the foreign prince in Bucharest and Independence, triumphed, primarily until 1866, at international forums, under the auspices of the concert of the Great Powers, dubbed the European Areopagus. It remained to be seen, in 1883, whether the diplomatic meeting in London would take place under those auspices, whether it would still be in the European note of the congresses and conferences up to 1878, or whether a certain logic of the Bismarckian political system would ascribe it a technical character, similar to that of the ambassadorial forums in Berlin and Constantinople, regarding the Greek-Ottoman frontiers and Egypt, respectively.

The determination of the subject matter of the future conference and the manner of its deliberations was, as I have already mentioned, exclusively a case for the conventions of the Great Powers that signed the Treaties of 1856, 1871 and 1878, which included the Danube clauses. In its letter and spirit, in the *notes* mentioned above of 28 October and 4 November 1882, the British-French agreement was based on deliberations governed by predominantly European reasons, confirmed by the treaties. However, there were some difficulties in the agreement between all the Great Powers on the date or even the opportunity for conference deliberations. There was no agreement between governments to extend the 12 years stipulated by the Treaty of 13 March 1871 (art. IV), in London, for The European Commission of the Danube. Furthermore, it would have been necessary, as the Berlin Treaty (art. LIV) had envisaged, to agree one year before the expiry of that term. This did not happen, for several reasons, of course, the main one being the Austro-Hungarian insistence that all the parties represented at the European Commission of the Danube, i.e., the Romanian one, should sign the *Navigation, river police and surveillance Regulation* for the river sector from the Iron Gates to Galați. By categorically refusing to discuss the Romanian proposals concerning *The Surveillance Commission*, as endorsed by the European one, the Vienna cabinet has, at the same time, as P. P. Carp had pointed out to Kálnoky, somewhat weakened its position¹⁰⁰ and

European Concert (art. VII of the Treaty of 30 March 1856). For affairs/matters that could be placed under the European order founded by the Treaties of 1814, 1815 and 1818, the Concert of the Great Powers operated as their number evolved, with the potential invitation of other states, such as the Kingdom of the Two Sicilies in 1820.

⁹⁹ *Ibidem*, p. 448-450, 457 et sqq., 458-462 (D. A. Sturdza, to Romania's representatives in London, Paris, Rome, Vienna, Berlin, Petersburg and Constantinople, 25 November, 9 and 11 December 1882), 473-489, 492-497, 505-511, 515-518 (D. A. Sturdza to Ion Ghica, the Romanian Minister/envoy to London, 31 December 1882, 5 and 30 January, 1 February 1883); see also *Cestiunea Dunărei. Acte și documente*, p. 806 et sqq., 807-811 (D. A. Sturdza to Romania's representatives abroad, 9 and 10 December 1882), 811-813 (D. A. Sturdza to Ion Ghica, 1 February 1883); *Documente diplomatice române*, series I, vol. 11, p. 14 (D. A. Sturdza to Romania's legations in Vienna, Berlin, London and Paris, 5 January 1883), 19 (D. A. Sturdza to Romania's legations in Berlin, Constantinople, London, Paris, Petersburg, Rome, and Vienna, 8 January 1883), 65 and 65-72 (D. A. Sturdza to Romania's legations in Berlin and Vienna, 30 January 1883, and, annexed, "instructions for Ion Ghica).

¹⁰⁰ *Cestiunea Dunărei. Regulamentele...*, p. 451 et sqq. (P. P. Carp to D. A. Sturdza, Vienna, 30 November 1882).

the opinions concerning the future conference, including that of Romania's right to be represented during its proceedings. Upon receiving those proposals, the Austro-Hungarian Minister of Foreign Affairs, though amazed ("*Ceci est complètement neuf, et change tout à fait la question*"), stated that he would agree with Romania attending the conference should the other Powers agree and by invoking the precedent created by inviting Prussia to the Congress of 1856, in Paris¹⁰¹. In just a few days, however, the Minister, exaggerating the principled divergence between the Austro-Hungarian and the Romanian side, refused any proposal from Bucharest¹⁰² and no longer conveyed any message to the representative of His Majesty King Carol I about the conference entailed by the evolution of the Danube question.

The much-hardened attitude of the Austro-Hungarian cabinet was, of course, echoed in Berlin. From the way Count Hatzfeldt first revealed to him that the position of Germany was conditional on prior agreements between the Great Powers on the topic of Romania's participation in the conference, Vârnav-Liteanu deduced that, in fact, for the decision that ultimately fell to Bismarck, the news from Vienna about the unquestionably favourable outcome for Austria-Hungary of the Danube talks requested by the King's cabinet Carol I ("*Le langage du ministre <Hatzfeldt> signifiait [...] que la façon dont notre démarche serait accueillie à Vienne pèserait d'un grand poids sur la décision du prince de Bismarck*")¹⁰³. Subsequently, the same Hatzfeldt told him that Austria-Hungary's opposition made it unlikely ("*douteuse*") for Romania to attend the conference ("*Comme c'est à prévoir, nous en serons probablement exclus*")¹⁰⁴. He also stated he could not neglect the stance of the German and Italian cabinets, the latter being their secret ally. In Rome, they agreed with P. P. Carp's mission in Vienna¹⁰⁵, as direct Austro-Hungarian-Romanian negotiations, comparable to the Bismarckian system of grand politics. The refusal of the Austro-Hungarian cabinet, with the agreement of the German cabinet, to discuss the Danube proposals designed in Bucharest would also inspire the Italian diplomatic consideration of the need for the prior opinion of all the Great Powers on Romania's invitation to attend the conference's proceedings, through a delegate on an equal footing with the deliberators¹⁰⁶. By invoking the necessity of that opinion, the Petersburg cabinet sought, through a high mission of Giers to Berlin ("*Le ministre russe a déclaré que l'unique objet de ses efforts était de résoudre toutes les difficultés par l'entente entre les cabinets et de sauvegarder l'intérêt de la tranquillité générale*")¹⁰⁷, Vienna and Rome¹⁰⁸, to set the field, pragmatically, for Russia on the left bank of Chilia, in exchange for the great Northern Court signing the extension of the

¹⁰¹ *Ibidem*, p. 452 et sqq. (the same doc.). Prussia was excluded from the beginning of the Paris Congress.

¹⁰² *Ibidem*, p. 455 (the same to the same, Vienna, 2 December 1882), 456 (D. A. Sturdza to Romania's representatives in Vienna, London and Berlin, 8 December 1882, on a note of Kálnoky rejecting the proposals of the Bucharest government in the *Surveillance Commission*).

¹⁰³ *Ibidem*, p. 453 (Vârnav-Liteanu to D. A. Sturdza, Berlin, 1 December 1882).

¹⁰⁴ *Ibidem*, p. 457 (the same to the same, 9 December 1882).

¹⁰⁵ *35 anni di relazioni italo-romene, 1879-1914. Documenti diplomatici italiani*, edited by Rudolf Dinu, Ion Bulei, București, 2001, p. 126 (Alberto Pansa, chargé d'affaires, to Mancini, Bucharest, 15 November 1882).

¹⁰⁶ *Recueil de documents relatifs à la liberté de navigation du Danube*, p. 302 et sqq. (Launay to Mancini, Berlin, 23 December 1882), 304 et sqq. (Robilant to Mancini, Berlin, 24 December 1882).

¹⁰⁷ *Cestiunea Dunărei. Regulamentele...*, p. 455 (Vârnav-Liteanu to D. A. Sturdza, Berlin, 2 December 1882).

¹⁰⁸ *Documents diplomatiques français*, first series, tom IV, p. 541 et sqq. (Aubigny, chargé d'affaires, to E. Duclerc, Berlin, 22 November 1882, about the "stops" planned by Giers), 586 (Duchâtel to Duclerc, Vienna, 28 January 1883).

mandate for the European Commission of the Danube and *the Regulation...* regarding the river sector from the Iron Gates to Galați.

To put the European diplomatic meeting, to be held in London, “on the calendar”, the British cabinet resorted to formally inviting the signatory powers of the Berlin Treaty¹⁰⁹. The powers were invited, first, to consider the execution of Article LIV of that Treaty, admitting that the most convenient and profitable means of reaching an agreement on the issues raised by that article remained a conference after it had not been agreed between governments, a year before the expiry of the 12-year term, to extend the European Commission. Then, they had to consider that *the Regulation...* regarding the part of the Danube from the Iron Gates to Galați had not obtained the unanimous vote of the river forum. Finally, they had to admit that only a diplomatic reunion could take the hard-to-contest decision to extend the European Commission’s competencies to Brăila and bring its mandate into line with the Mixed Commission’s. The Foreign Office also forwarded a proposal to the other great cabinets to hold the conference in the month following¹¹⁰ December 1882, meaning January 1883. And the same Office specified that Romania, not a signatory party of the Berlin Treaty, was not entitled to claim a place at a conference called to discuss one of the articles of that treaty, i.e., article LIV. However, it also meant that, since Article LIII stated that Romania had been summoned/ admitted to form part of The European Commission of the Danube, it seemed fitting to place it in a possibly good situation (“*meilleure*”) to present its views at the conference; that, under no circumstances (“*d’aucune façon*”) wishing to anticipate the decision of the Powers, the British Cabinet had declared itself happy if each invited Government confirmed its favourable disposition to invite Romania, by the plenipotentiaries formally assembled, to appoint, on its side, a representative to attend the meetings of the Conference on the same footing as those of the signatory parties of the Berlin Treaty¹¹¹. The British invitation to the London conference, the Foreign Office’s consideration of the possibility, and the procedure for inviting Romania to the diplomatic meeting were not much objected to by the other major cabinets. However, it would take some time for all the major cabinets to agree on the conference date, which would be pushed to 8 February 1883.

Certain great cabinets welcomed the British invitation to the conference. The cabinets invited agreed to the agenda of the upcoming diplomatic reunions, including the three questions – the extension of the European Commission, the extension of the competencies of the primary Danubian institution until Brăila, *the Regulation...* regarding “the river sector between the Iron Gates and Galați.”¹¹² The Russian cabinet was less clear because its wish was to have the left bank of Chilia owned by the Romanov Empire. Concerning the three questions, each great cabinet suggested they would provide their definitive position during the conference¹¹³. Until then, the Austro-Hungarian cabinet intensified its stance on “the question of *the Regulation...* for the Danubian sector from the Iron Gates to Galați”. It led the other great cabinets to refrain, before the conference,

¹⁰⁹ *Cestiunea Dunărei. Acte și documente*, p. 830 et sqq. (Granville to the embassies of Great Britain, *Foreign Office*, 11 December 1882); *Cestiunea Dunărei. Regulamentele...*, p. 464 (the same doc.); *Recueil de documents relatifs à la liberté de navigation du Danube*, p. 285 et sqq. (the same doc.).

¹¹⁰ *Cestiunea Dunărei. Acte și documente*, doc. cit.

¹¹¹ *Ibidem*, p. 831 et sqq. (Granville to the embassies of Great Britain, *Foreign Office*, 11 December 1882, another letter inviting the powers to the conference); see *Cestiunea Dunărei. Regulamentele...*, p. 464 et sqq.; *Recueil de documents relatifs à la liberté de navigation du Danube*, p. 284 (the same doc.).

¹¹² *Cestiunea Dunărei. Regulamentele...*, p. 455 (A. Paget to Granville, Rome, 6 December 1882).

¹¹³ *Recueil de documents relatifs à la liberté de navigation du Danube*, p. 288 et sqq. (A. Paget to Granville, Rome, 15 December 1882).

from the issue of inviting Romania¹¹⁴. Only the French cabinet expressed that will freely¹¹⁵. For most of the others, respecting the primacy of the Austro-Hungarian cabinet's expression of that availability seemed to have mattered. However, in Vienna, the negotiations requested by P. P. Carp to Count Kálnoky on the Romanian proposals regarding *The Surveillance Commission* had just been totally blocked¹¹⁶. On the side of Austria-Hungary, the Barrère proposal, approved by the delegates of the Great Powers to The European Commission of the Danube, was preferred but not by Romania. And it was known in Bucharest that the Austro-Hungarian position enjoyed undisguised support from Berlin. In the reply of the German cabinet, conveyed to Vârnăv-Liteanu, to a circular note dated 9 December, from D. A. Sturdza, Romania's invitation to the conference appeared conditional *sine qua non* on the acceptance of the External Affairs in Bucharest, through a direct agreement with *Ballplatz*, of the Barrère proposal¹¹⁷. The similarity of the positions of the German powers on the conditionality of Romania's invitation had to be considered by the others¹¹⁸ when they formally communicated to the British Cabinet their agreement to participate in the conference¹¹⁹. Encouraged, the Dual Monarchy insisted on the upcoming conference deliberating only on "the three questions" uttered by the British invitation on 11 December¹²⁰, which at least subtly undermined Russia's calculation to take over the Chilia bank. To preserve the chances of that calculation, the Russian cabinet also counted on linking its participation in the conference to the hearing of its objection to the British proposal, agreed to by the French, that the plenipotentiaries at the deliberations be accompanied by special delegates who had gone through the proceedings of the European Commission of the Danube¹²¹. Careful that its Danubian interests be given priority at the conference, including by hearing the Russian objection, the Austro-Hungarian diplomacy increased its insistence on limiting the agenda of the deliberations¹²²; at the same time, it turned

¹¹⁴ *Cestiunea Dunărei. Regulamentele...*, p. 465 et sqq. (Lyons to Granville, Paris, 13 December 1882; annexed, the note of Lyons to Duclerc, same date); 466 (Amphill to Granville, Berlin, 14 December 1882), 469 et sqq. (Hugh Wyndham to Granville, Constantinople, 19 December 1882; annexed, the note of Wyndham, of 18 December, for the Ottoman Government), 470 (Al. Vlangaly to Edward Thornton, Petersburg, 20 December 1882); see also *Recueil de documents relatifs à la liberté de navigation du Danube*, p. 288 et sqq. (A. Paget to Granville, Rome, 15 December 1882), 290 et sqq. (Mancini to the Italian chargé d'affaires in London, 17 December 1882), 292 (Mancini to the Italian embassies in Berlin, Constantinople, Paris, Petersburg and Vienna, and the Italian legation in Bucharest, 17 December 1882), 299 (Al. Vlangaly, from Russia's Foreign Ministry, to E. Thornton, 20 December 1882), 300 (E. Thornton to Granville, 20 December 1882).

¹¹⁵ *Recueil de documents relatifs à la liberté de navigation du Danube*, p. 295 and 296 (Duclerc to Lyons, 2 notes, same date, 18 December 1882), 301 (L. F. Menabrea, Italian ambassador, to Mancini, Paris, 23 December 1882).

¹¹⁶ *Cestiunea Dunărei. Regulamentele...*, p. 466 et sqq., 467 (P. P. Carp to D. A. Sturdza, Vienna, 14 and 15 December 1882).

¹¹⁷ *Ibidem*, p. 470 et sqq., 471 (Vârnăv-Liteanu, 2 telegrams, same date, 20 December 1882, for D. A. Sturdza).

¹¹⁸ *Recueil de documents relatifs à la liberté de navigation du Danube*, p. 302 et sqq. (Launay to Mancini, Berlin, 23 December 1882), 304 et sqq. (Robilant to Mancini, Vienna, 24 December 1882).

¹¹⁹ *Ibidem*, p. 306 et sqq., 308 (Elliot to Granville, 2 notes from Vienna, same date, 26 December 1882), 309 (Karolyi, Austro-Hungarian ambassador in London, to Granville, 27 December 1882), 310 (Duclerc to Lyons, Paris, 27 December 1882), 313 (E. Thornton to Granville, Petersburg, 29 December 1882), 315 (Al. Vlangaly to E. Thornton, 29 December 1882).

¹²⁰ *Ibidem*, p. 311 et sqq. (Emanuel von Ludolf, Austro-Hungarian ambassador, to Mancini, Rome, 27 December 1882).

¹²¹ *Ibidem*, p. 313 (E. Thornton to Granville, Petersburg, 29 December 1882).

¹²² *Ibidem*, p. 325 (Karolyi to Granville, London, 5 January 1883); see also *Cestiunea Dunărei. Regulamentele...*, p. 491 et sqq. (the same doc.).

into the advocate of inviting Serbia in due place and time¹²³. Furthermore, it also advocated for inviting Bulgaria to the Ottoman Porte's disapproval¹²⁴. The formal requests of Serbia¹²⁵ and Bulgaria¹²⁶ to participate in the diplomatic meeting regarding the Danube also served Austro-Hungarian pressures on Romania. To accentuate them, the Vienna cabinet even agreed to ask the British to instruct its minister in Bucharest to persuade the Romanian side to admit the Barrère proposal¹²⁷ before the opening of that reunion.

Romania was at the crossroads of the immediate preliminaries of the Conference in London. However, there was no favour to its title of riparian state of the Danube. The officials in Bucharest were indeed tempted to hope for good treatment of Romania at the Conference for a few days as soon as they learned, on 16 December 1882, of Lord Granville's invitation, on 11 December of that year,¹²⁸ for the Great Powers to gather diplomatically. In just those few days, the legations of the great capitals had signalled to the External Affairs in Bucharest the readiness of the European cabinets to welcome Romania to the forthcoming conference¹²⁹. In London, Ion Ghica also drafted a lengthy memorandum emphasising the opportunity of the conference, the right of his country to be admitted to the diplomatic deliberations and the rationale for extending the mandate of the European Commission, under whose auspices they would establish the Surveillance Commission "from the Iron Gates to Galați"¹³⁰. The data of Romania's admission or invitation were to become much more complicated, however, as we have seen, as Austro-Hungarian pressure intensified, supported by Berlin, on the Romanian side to accept the Barrère proposal. They were also complicated by the claim of Serbia and Bulgaria, respectively, both incited from Vienna, of the right to be admitted or invited. They were further complicated by the acceptance by some great cabinets of the discussions provoked by the Russian one, through a tour by Minister Giers in Berlin, Vienna and Rome, on the claim by the pious power, at the conference, of the left bank of Chilia. Romania's acceptance of Barrère's proposal was crucial to facilitating the opening of the London conference. The severe reasons which stood in the way of this acceptance

¹²³ The government in Belgrade specifically asked the government in Vienna to obtain the consent of the major powers to invite Serbia to the conference; *Recueil de documents relatifs à la liberté de navigation du Danube*, p. 322 (Tosi, Italian minister in Belgrade, to Mancini, 31 December 1882).

¹²⁴ *Ibidem*, p. 515 (Musurus Pasha to Granville, 30 January 1883).

¹²⁵ *Ibidem*, p. 489 et sqq. (I. Marinovici to Granville, 4 January 1883), 490 et sqq. (M. Pirocianatz to Marinovici, 29 December 1882), 519-524, Marinovici, *Memorandum* to Granville, London, 6 February 1883; see also *Recueil de documents relatifs à la liberté de navigation du Danube*, p. 324 (Marinovici to Granville, 4 January 1883).

¹²⁶ *Cestiunea Dunărei. Regulamentele...*, p. 498 (Frank Lascelles, British diplomatic agent, to Granville, Sofia, 17 January 1883), 499 (G. Vulcovici to Lascelles, Sofia, 17 January 1883).

¹²⁷ *Ibidem*, p. 502 (Elliot to Granville, Vienna, 25 January 1883), 505 (Granville to White, 29 January 1883); see also *Recueil de documents relatifs à la liberté de navigation du Danube*, p. 348 (Elliot to Granville, Vienna, 25 January 1883), 352 (Granville to White, 29 January 1883).

¹²⁸ According to the Italian chargé d'affaires in Bucharest, the Romanian government had news on 16 December evening of Lord Granville's invitation, news provided by P. P. Carp in Vienna; *Recueil de documents relatifs à la liberté de navigation du Danube*, p. 293 et sqq. (A. Pansa to Mancini, 17 December 1882); about the news from Vienna, see *Cestiunea Dunărei. Regulamentele...*, p. 467 (P. P. Carp to D. A. Sturdza, 15 December 1882).

¹²⁹ *Cestiunea Dunărei. Regulamentele...*, p. 467 (P. P. Carp to D. A. Sturdza, 15 December 1882), 470 et sqq. (Vârnav-Liteanu to D. A. Sturdza, Berlin, 20 December 1882), 471 et sqq. (N. Kretzulescu to D. A. Sturdza, Petersburg, 20 December 1882), 472 (I. Bălăceanu to D. A. Sturdza, Rome, 20 December 1882); P. Mavrogheni to D. A. Sturdza, Constantinople, 23 December 1882, 472 et sqq. (M. Pherekyde to D. A. Sturdza, Paris, 24 December 1882).

¹³⁰ *Ibidem*, p. 473-489 (*Mémoire du ministre de Roumanie à Londres*, 31 December 1882).

were made known by Romanian diplomacy to all the great cabinets. Unfortunately, for the Romanian side, those reasons embodied, according to the powers already invited to the conference, an impasse that a pressing work of European democracy had to overcome. Hence the particular feverish steps – in January and early February 1883 – by the External Affairs in Bucharest in the name of Romania's right to be admitted/invited to the conference regarding the Danube. The authorities in Bucharest found out during the first days of 1883 that the Russian Minister of Foreign Affairs, Giers, had discussions in Berlin and Rome¹³¹; conclusions would be drawn with Kálnoky in Vienna concerning Chilia¹³². Before reaching those conclusions, the Austro-Hungarian cabinet, following a request by the German government¹³³, proved conciliatory in the Danubian negotiations with the Romanian side¹³⁴; it mitigated, even momentarily, the support for Serbia's request to be admitted at the London Conference¹³⁵; it no longer supported Bulgaria's admission openly¹³⁶, also due to the concern (shared with the British cabinet) to reduce Russian success at one of the Danube Mouths¹³⁷. Romania's persistent position in the Danube question¹³⁸ resuscitated Austria-Hungary's support for Serbia's request¹³⁹. Furthermore, Vienna's policy also looked into the possibility of a combined agreement with Russia concerning the Mixed Commission and Chilia¹⁴⁰. Vienna held Romania responsible for complicating the conference preliminaries¹⁴¹, whose opening date had not yet been established. The admission of the Kingdom to the diplomatic meeting was placed in doubt by the Viennese cabinet, possibly legitimised only by comparison with that of Serbia¹⁴². The avoidance by almost all the big cabinets to decide on Romania's right to be admitted or invited to the Danube deliberations¹⁴³ led the officials in Bucharest to try, through a special tour of D. A. Sturdza to Berlin and Vienna, a survey of the reasons for supporting the Austro-Hungarian interests of Germany, to see how the

¹³¹ *Documente diplomatice române*, series I, vol. 11, p. 1 (I. Bălăceanu to D. A. Sturdza, Rome, 1 January 1883).

¹³² *Ibidem*, p. 14 (P. P. Carp to D. A. Sturdza, Vienna, 5 January 1883).

¹³³ *Ibidem*, p. 21 (Várnay-Liteanu to D. A. Sturdza, Berlin, 10 January 1883).

¹³⁴ *Ibidem*, p. 10 (P. P. Carp to D. A. Sturdza, Vienna, 3 January 1883).

¹³⁵ *Recueil de documents relatifs à la liberté de navigation du Danube*, p. 345 (Granville to Elliot, 19 January 1883).

¹³⁶ *Ibidem*; see also p. 347 (Granville to Lascelles, the British diplomatic agent in Sofia, 24 January 1883).

¹³⁷ *Documente diplomatice române*, series I, vol. 11, p. 14 (P. P. Carp to D. A. Sturdza, Vienna, 5 January 1883).

¹³⁸ *Ibidem*, p. 9 et sqq. (The Report on Romania's participation in the London Conference, presented to the Council of Ministers by D. A. Sturdza, Bucharest, 3 January [new style] 1883), 19 (D. A. Sturdza to Romania's legations in Berlin, Constantinople, London, Paris, Petersburg, Rome and Vienna, 8 January 1883); see also *Cestiunea Dunărei. Regulamentele...* (D. A. Sturdza to Romania's legations attached to the Great Powers, 8 January 1883).

¹³⁹ *Recueil de documents relatifs à la liberté de navigation du Danube*, p. 344 (Karolyi, *pro-memoria* to Granville, London, 18 January 1883), 349 et sqq. (Elliot to Granville, Vienna, 25 January 1883).

¹⁴⁰ *Documente diplomatice române*, series I, vol. 11, p. 23 et sqq. (I. Ghica to D. A. Sturdza, London, 10 January 1883), 25 (Várnay-Liteanu to D. A. Sturdza, Berlin, 12 January 1883).

¹⁴¹ *Cestiunea Dunărei. Regulamentele...*, p. 500 et sqq. (I. Bălăceanu to D. A. Sturdza, Rome, 19 January 1883).

¹⁴² *Recueil de documents relatifs à la liberté de navigation du Danube*, p. 349 et sqq. (Elliot to Granville, Vienna, 25 January 1883).

¹⁴³ *Documente diplomatice române*, series I, vol. 11, p. 25 et sqq. (I. Bălăceanu to D. A. Sturdza, Rome, 12 January 1883), 26 et sqq. (I. Ghica to D. A. Sturdza, London, 12 January 1883), 27 et sqq. (P. Mavrogheni to D. A. Sturdza, Pera, 12 January 1883), 28 (P. P. Carp to D. A. Sturdza, Vienna, 12 January 1883), 29 et sqq. (Várnay-Liteanu to D. A. Sturdza, Berlin, 13 January 1883), 30 (Pherekyde to D. A. Sturdza, Paris, 16 January 1883), 32 (N. Kretzulescu to D. A. Sturdza, Petersburg, 17 January 1883).

Bismarckian policy viewed the rights of Carol's Kingdom along the Lower Danube. At the colloquium with the German chancellor¹⁴⁴, the Romanian Foreign minister retained content reasons of the Bismarckian political level. For Germany, the friendship of Austria and Romania was important, especially that of the Dual Monarchy, for neighbourliness and relationship with Russian whims. In the case of Romania, German sympathies could not include her Danube claims, as Bismarck conclusively admitted (*"In the Danube question, we cannot, unfortunately, intervene more vigorously"*)¹⁴⁵. This was expressly confirmed to Brătianu¹⁴⁶ and, inevitably, to King Carol I¹⁴⁷. Romania would endure the Danubian conflict with Austria-Hungary¹⁴⁸, take note of the exclusivity of the agreements between the great cabinets on the agenda of the forthcoming conference, implicitly considering Russian claims to the northern shore of Chilia¹⁴⁹. The outcomes of the discussions between Kálnoky and Giers – insofar as Bucharest was aware – were unsurprising to Romanian officials¹⁵⁰. Advised by almost all great capitals to wait for the debut of the conference, announced for 4 February¹⁵¹, then for 5 February¹⁵² and extended – for reasons related to the health state of the German ambassador in London, Münster¹⁵³ – until 8 February 1883, they deepened the moral, spiritual and intellectual resources to consolidate the legitimisation of their country's Danubian titles¹⁵⁴, to state them on the occasion of a European diplomatic forum.

Romania's express request to be admitted on an equal footing with the other powers at the conference¹⁵⁵ was rejected by the plenipotentiaries reunited in the capital of Great Britain to decide on how to solve the Danube question. The explanations provided to the Romanian side by those plenipotentiaries¹⁵⁶ and the overall unfolding of

¹⁴⁴ *Ibidem*, p. 33-40, text in German, p. 40-46, in Romanian (D. A. Sturdza, *Rezumatul colocviului cu cancelarul Imperiului German*, Berlin, 17 January 1883).

¹⁴⁵ *Ibidem*, p. 46.

¹⁴⁶ *Ibidem*, p. 48-50 (Vârnăv-Liteanu to I. C. Brătianu, Berlin, 22 January 1883); see also *Cestiunea Dunărei. Regulamentele...* (Elliot to Granville, Vienna, 23 January 1883, about conversations with D. A. Sturdza and Kálnoky).

¹⁴⁷ Carol I al României, *op. cit.*, vol. I, p. 199 et sqq.

¹⁴⁸ *Cestiunea Dunărei. Regulamentele...*, p. 505 (D. A. Sturdza to I. Ghica, Bucharest, 30 January 1883); *Documente diplomatice române*, series I, vol. II, p. 58-61 (Vârnăv-Liteanu to D. A. Sturdza, Berlin, 28 January 1883).

¹⁴⁹ *Documente diplomatice române*, series I, vol. 11, p. 64 et sqq. (P. P. Carp to D. A. Sturdza, Vienna, 30 January 1883), 76 (N. Kretzulescu to D. A. Sturdza, Petersburg, 2 February 1883).

¹⁵⁰ *Ibidem*, p. 58, 63, 74 et sqq. (P. P. Carp to D. A. Sturdza, 27 and 29 January, 1 February 1883), 73 (D. A. Sturdza to I. Ghica, Bucharest, 31 January 1883).

¹⁵¹ *Ibidem*, p. 32 (I. Ghica to D. A. Sturdza, London, 17 January 1883).

¹⁵² *Ibidem*, p. 72 et sqq. (the same to the same, London, 31 January 1883).

¹⁵³ *Ibidem*, p. 83 (the same to the same, London, 5 February 1883).

¹⁵⁴ *Ibidem*, p. 65 (D. A. Sturdza to Vârnăv-Liteanu – in Berlin – and I. Ghica – in Vienna, 30 January 1883), 65-72 (D. A. Sturdza, instructions for I. Ghica, text annexed to the confidential letter of the Foreign Minister to the envoys to Vienna and Berlin of 30 January 1883); for the text of D. A. Sturdza's instructions of 30 January for I. Ghica, see also *Cestiunea Dunărei. Regulamentele...*, p. 505-511, la p. 511-515 with new proposals by Romania regarding Title III of the *Regulation...* for the Danube part from the Iron Gates to Galați (*Exécution et surveillance des règlements*); see also *Cestiunea Dunărei. Acte și documente*, p. 811-813 (D. A. Sturdza, instructions for I. Ghica, 1 February 1883; a text not identical to that annexed to the letter of 30 January); *Cestiunea Dunărei. Regulamentele...*, p. 515-518 (the same doc.); *Recueil de documents relatifs à la liberté de navigation du Danube*, p. 355-358 (the same doc.).

¹⁵⁵ *Cestiunea Dunărei. Regulamentele...*, p. 518 et sqq. (I. Ghica to Granville, London, 1 February 1883); *Documente diplomatice române*, series I, vol. 11, p. 79 (I. Ghica to D. A. Sturdza, about the note addressed to Lord Granville), 79 et sqq. (the text of I. Ghica's note to Granville, but dated 2 February 1883).

¹⁵⁶ *Cestiunea Dunărei. Regulamentele...*, p. 525 (I. Ghica to D. A. Sturdza, London, 10 February 1883); *Documente diplomatice române*, series I, vol. 11, p. 97 (the same to the same, London, 10 February 1883; different text but with the same mention, that the Romanian Minister in London requested written explanations).

the conference deliberations¹⁵⁷ present many debatable aspects from the rational perspective of international law¹⁵⁸, even considering moral precepts. The reason for the conference was the need to enforce Articles LIV and LV of the Berlin Treaty, not the international acts preceding it, concerning – from 1856 – the Danube question, nor even that of the Treaty of 13 March 1871, in London, which provided for a 12-year mandate until 1883 for the European Commission. The agenda opening on 8 March 1883 placed the diplomatic meetings in a much different order from the British *note* of 11 December 1882, inviting the powers to collective negotiations. Whereas in that *note*, the first question, raised by Article LIV of the Berlin Treaty, appeared to be that of extending the European Commission, followed by that of the “*Regulation...* for the part of the Danube from the Iron Gates to Galați” and that extending the powers of the primary river institution until Brăila, on the agenda of the 1883 deliberations the order of the three questions was strikingly reversed¹⁵⁹.

The Austro-Hungarian diplomacy had insisted on modifying the British order of matters, according to which absolute priority would have been given to the endorsement of the *Regulation* by the reunited plenipotentiaries so that afterwards, the extension of the mandate of the European Commission and its competencies to Brăila could be decided¹⁶⁰. The priority, per Russian diplomacy, should have been the recognition of the full sovereignty of the great northern court over the left bank of Chilia, which was beyond the competencies of the European Galați Commission¹⁶¹. The reactions of the great cabinets, especially London and Vienna¹⁶², attracting the combative attention of Romanian officials¹⁶³, made the Russian diplomats leave their attempt on Chilia to a conference approach, which could not be refused, at least in principle, by the assembled plenipotentiaries¹⁶⁴.

At their first session, on 8 March, the plenipotentiaries of Germany, Austria-Hungary, Great Britain, Italy and Russia had to solve only the issue of the presidency of the diplomatic reunion, i.e., Count Granville; J. A. Crowe became the secretary, but the deliberations did not begin due to delayed mandates for the representative of the Porte¹⁶⁵, which I. Ghica also saw as an explanation for those present to deliberate on inviting Romania to the deliberative forum¹⁶⁶. I. Marinovici probably had the same explanation, awaiting an answer to a *memorandum* sent to Lord Granville meant to

¹⁵⁷ *Cestiunea Dunărei. Acte și documente*, p. 832-869 (Protocoles de la Conférence de Londres); *Cestiunea Dunărei. Regulamentele...*, p. 531-568 (the same doc.); *Navigation du Danube. Conférence et traité de Londres*, p. 5-64; *Recueil de documents relatifs à la liberté de navigation du Danube*, p. 417-471 (the same doc.); I will refer to the documents within the first publication mentioned.

¹⁵⁸ Especially, see Franz von Holtzendorff, *Rumäniens Ufrechte an der Donau, passim*; Henry Hajnal, *op. cit.*, p. 168-175; Richard Frucht, *op. cit.*, p. 24 et sqq.

¹⁵⁹ *Cestiunea Dunărei. Acte și documente*, p. 832.

¹⁶⁰ *Recueil de documents relatifs à la liberté de navigation du Danube*, p. 325 (Karolyi to Granville, 5 January 1883).

¹⁶¹ *Documente diplomatice române*, series I, vol. 11, p. 77 et sqq., 82 (I. Ghica to D. A. Sturdza, London, 2 and 4 February 1883), 85 et sqq. (Vârnav-Liteanu to D. A. Sturdza, Berlin, 5 February 1883).

¹⁶² *Ibidem*, p. 82 et sqq., 85 et sqq. (Vârnav-Liteanu to D. A. Sturdza, Berlin, 4 and 5 February 1883).

¹⁶³ *Ibidem*, p. 77 (I. Ghica to D. A. Sturdza, London, 2 February 1883), 83 (D. A. Sturdza to Romania's legations in Berlin, London and Vienna, 5 February 1883).

¹⁶⁴ *Ibidem*, p. 88 (I. Ghica to D. A. Sturdza, London, 7 February 1883).

¹⁶⁵ *Cestiunea Dunărei. Acte și documente*, p. 832 et sqq. (Protocol No. 1 of 8 February 1883 of the Conference).

¹⁶⁶ *Documente diplomatice române*, series I, vol. 11, p. 91 (I. Ghica to D. A. Sturdza, London, 8 February 1883).

justify Serbia's admission to the deliberations¹⁶⁷. Expectedly, for both the Romanian and Serbian ministers in London, there was also a sign from the conference concerning the special delegates, having covered the works of the European Commission of the Danube. Still, only one of them, Barrère, was considered the second plenipotentiary of France, the first being Ambassador Charles Tissot. A signal in the same direction was, of course, also expected from the former Bulgarian Foreign Minister, G. Vulkovici, who was in London, together with the delegate to the European Commission, Shishmarev, to strengthen the request for admitting the South-Danubian Principality to the conference¹⁶⁸. However, the norm of deliberations at the sign of the absolute secretary and only by the plenipotentiaries of the signatory parties of the Berlin Treaty was imposed. This rule enabled the Russian plenipotentiary, Arthur Mohrenheim, to raise the question of the consistency between the order of matters to be deliberated by the conference and the list of Articles LIV and LV of the treaty mentioned above, which the British note inviting the Powers had also observed on 11 December 1882. The arguments invoked by the Russian plenipotentiary were countered by the observations of his fellow deliberators, guided by the nature of things dear to Lord Granville's heart but also seriously marked by the persuasive force of the tandem speeches by the representatives of Germany and Austria-Hungary, Münster and Karolyi, respectively¹⁶⁹.

The rejection of Romania's admission to the conference as a deliberating party came from a dictum of the German powers. After Lord Granville read out the letter in which I. Ghica claimed in the name of his government the right of representation at the diplomatic meeting¹⁷⁰, a reading accompanied by a plea by the British Minister concerning that right, Count Münster felt it was his duty to oppose to Romania's right to be on an equal footing with the Great Powers¹⁷¹. The argument invoked by the German plenipotentiary against placing "*au pair des Grandes Puissances*" was maintaining the European *character* of the conference. Such a character was, by the tradition of the diplomatic reunions, a matter of deliberations only between the representatives of the Great Powers under the auspices of their concert, which, ironically enough, Count Münster's Germany had rejected during the Berlin Congress, when and where the private discussions and arrangements of the plenipotentiaries prevailed. But what mattered for the German plenipotentiary's duty as an opponent at the 1883 conference, on the grounds of an argument of high principle, was to prevent the Danube interests of Austria-Hungary from being thwarted by a veto of the representative of the Bucharest cabinet in the question of the *Regulation...* regarding the sector of the Danube between the Iron Gates and Galați. In the German-Austro-Hungarian view, the veto that would have overstated Romania's status as a guest at the conference had to be prevented ("*La Roumanie ne pourrait donc être admise qu'en qualité d'invitée et non comme maîtresse de la maison*")¹⁷². And although, initially, the French plenipotentiaries and the Italian one, Count Nigra, even the Austro-Hungarian one, were inclined to consent to Lord Granville's

¹⁶⁷ *Cestiunea Dunărei. Acte și documente*, p. 818-814 (I. Marinovici, *Memorandum* for Granville, London, 6 February 1883); see also *Cestiunea Dunărei. Regulamentele...*, p. 519-524 (the same doc.).

¹⁶⁸ *Documente diplomatice române*, series I, vol. 11, p. 77 (Emil I. Ghica to D. A. Sturdza, Sofia, 2 February 1883).

¹⁶⁹ *Cestiunea Dunărei. Acte și documente*, p. 833-835 (Protocol No. 2 of 10 February 1883 of the Conference).

¹⁷⁰ *Ibidem*, p. 839 et sqq. (note of 1 February 1883 by I. Ghica for Granville, annexed to Protocol No. 2 of the Conference).

¹⁷¹ *Ibidem*, p. 835 (Protocol No. 2 of the Conference).

¹⁷² *Ibidem*.

plea on the side of Romania's right of representation, in the end, Count Münster's objections were imposed, accepted by a clear majority of the deliberators. In fact, a severe measure of treating the small states was enforced. Serbia's request – through a *note* of its mandated envoy, I. Marinovici¹⁷³, also read by Granville – to be admitted to the conference was rejected. Count Karolyi's attempt to support the Marinovici note was vehemently opposed by the president of the conference, Granville, because accepting Serbia's request would have implied concessions likely to lower the treatment of Romania, within the limits of consultative participation in the diplomatic forum, without the right to sign the protocols, reserved for the plenipotentiaries of the Great Powers. As for the possibility of admitting Bulgaria, even if only in a consultative role, it was recanted due to the Principality's vassalage to Turkey. Only the envoys of Romania and Serbia were admitted to the conference proceedings in a consultative capacity, having been informed of the decision of the plenipotentiaries after the adoption of the Münster amendment, drafted by the second British plenipotentiary, Edmond Fitzmaurice. According to the amendment, Romania and Serbia were invited to attend the sessions to consult and understand them (!). At the same time, Bulgaria was allowed to make observations through the Ottoman plenipotentiary, Musurus Pasha¹⁷⁴. When directly informed of the decision of the assembled plenipotentiaries, I. Ghica and I. Marinovici limited themselves, each separately, to invoking the governmental instructions mandating them for admission to the conference with a deliberative vote¹⁷⁵. The Romanian's refusal to accept a limited conference attendance – conveyed to Granville via a protest note¹⁷⁶ and confirmed by the Bucharest officials – was the final straw¹⁷⁷. Meanwhile, Serbia's representative agreed to be admitted on a consultative title at the proceedings of the forum comprising plenipotentiaries¹⁷⁸.

The decisions of the plenipotentiaries regarding the order of matters to be discussed and the admission of Romania and Serbia to the proceedings of the conference on a consultative basis were necessary for facilitating the registration of protocols, the operative inclusion of clauses of the Treaty about to be drawn up, of agreements made between the great cabinets before 8 February 1883. The resolution of the question of extending the powers of the European Commission to Brăila was barely discussed beyond Lord Granville's protocolary duty to ask the Ambassador of Germany, according to the French order of the states represented at the deliberations, to express his opinion, beyond the inspiration of Count Münster to yield the floor to his colleague,

¹⁷³ *Ibidem*, p. 840 (I. Marinovici, note for Granville, London, 2 February 1883, annexed to Protocol No. 2 of the Conference).

¹⁷⁴ *Ibidem*, p. 836 et sqq. (Protocol No. 2 of the Conference).

¹⁷⁵ *Ibidem*, p. 837.

¹⁷⁶ *Ibidem*, p. 845 (I. Ghica, note for Granville, London, 12 February 1883, annexed to Protocol No. 3 of 13 February 1883 of the Conference); see also *Cestiunea Dunărei. Regulamentele...*, p. 526 (the same note, the text of which is annexed to a report by I. Ghica to D. A. Sturdza of 11 February 1883); for I. Ghica's report to D. A. Sturdza, see *ibidem*, p. 525 et sqq.; *Recueil de documents relatifs à la liberté de navigation du Danube*, p. 367 et sqq. (I. Ghica's note of 12 February 1883, for Granville).

¹⁷⁷ *Cestiunea Dunărei. Regulamentele...*, p. 525 (I. C. Brătianu to I. Ghica, Bucharest, 10 February 1883); *Documente diplomatice române*, series I, vol. 11, p. 96 (the same doc.), 100 (D. A. Sturdza to I. Ghica, Bucharest, 12 February 1883); I. Ghica's note of 12 February was overshadowed by the formal protest of the Romanian government against the refusal of the ambassadors of the great powers to admit Romania to the proceedings of the London Conference with a deliberative vote; see *ibidem*, p. 103 (D. A. Sturdza, circular note to Romania's legations and diplomatic agencies abroad, Bucharest, 12 February 1883).

¹⁷⁸ *Documente diplomatice române*, series I, vol. 11, p. 102 (I. Ghica to D. A. Sturdza, London, 12 February 1883).

Karolyi; beyond the Austro-Hungarian ambassador refraining from in any way opposing extending the powers of the primary Danube institution, subject only to the final acceptance extending its mandate; beyond, finally, Baron Mohrenheim's agreement to the same reservation, but also the adoption of the extension by the French, Italian and Turkish plenipotentiaries¹⁷⁹. Initially, it seemed easy to *adopt the Navigation, river police and surveillance Regulation applicable to the Danube part situated between the Iron Gates and Galați*. Without being especially summoned to the floor per the procedures for moving on to the next matter for deliberation, Count Karolyi felt compelled – to avoid any misunderstanding (“*d’éviter tout malentendu*”) – to declare that “they were instructed to accept in their integrity the *Regulations* (sic) of navigation, river police and surveillance adopted by the European Commission /.../ and submitted by it to the sanction of the powers”. Noting that after the assiduous elaboration of those *Regulations* by the relevant river institution, it would be superfluous de detail them any further at the conference; the same Count, apparently nonchalantly adding an “s” to the act drafted on 2 June 1882 in Galați¹⁸⁰, drew the attention of his fellow plenipotentiaries on two aspects. The first concerned Austria-Hungary's participation in the Mixed Commission given (“*en raison de*”) importance and superiority of its commercial and navigational interests on the Danube's middle stream, and the second on the executive character of the said Commission, whose presidency illustrated a natural consequence of the Dual Monarchy's permanent membership to the river course's riparian forum. The Austro-Hungarian plenipotentiary saw the executive nature of the Mixed Commission as indispensable for his government to ensure the execution of the *Regulations* prepared by the European Commission. He added, without “prejudice to the sovereignty of the states concerned” beyond the application of specific river provisions explicitly indicated by treaties. He also expected the two points to be accepted at the conference by the representatives of the Great Powers, given that their delegates had approved, in Galați, the “work” of the European Commission; he also expected Romania to rally on. The consent of the other plenipotentiaries to what their Austro-Hungarian colleague had said was only disturbed by an episodic appeal by Baron Mohrenheim to a proposal by the Russian delegate to the European Commission, A. Romanenko, recorded by the protocols in Galați, that the delegation (i.e., of the Mixed Commission) emanating from the primary river institution should be allowed a period of four years as a trial period for its functioning. To avoid subjecting the appeal desired by the Russian plenipotentiary to conference proceedings which would somehow prejudice the general consent of Count Karolyi, the leader of the deliberations, Lord Granville, was keen to announce the intention of the representative of the Dual Monarchy to propose, at a future meeting, certain modifications of the *Regulations* to be approved¹⁸¹.

¹⁷⁹ *Cestiunea Dunărei. Acte și documente*, p. 837 (Protocol No. 2 of the Conference).

¹⁸⁰ *Ibidem*, p. 741-757 (*Règlement de navigation, de police fluviale et de surveillance, applicable à la partie du Danube située entre les Portes-de-Fer et Galatz...*, annexed to Protocol 24 of 2 June 1882, of the European Commission “assisted” by the Serbian and Bulgarian delegates); Count Karolyi referred, probably intentionally, to the title used in December 1879 by the “German-Austrian-Hungarian-Italian study committee” appointed by the European Commission to draft *preliminary draft regulations*, presented to the river forum on 12 May 1880; see *ibidem*, p. 570-583 (*Avant-projet pour les règlements de navigation, de police fluviale et de surveillance, à élaborer, en exécution de l’art. LV du traité de Berlin, pour la partie du Danube comprise entre Portes-de-Fer et Galatz*, 12 May 1880, annexed to a *report* signed by Dr. Arendt, Haan and Simondetti, for the European Commission, on the date mentioned).

¹⁸¹ *Ibidem*, p. 837-839 (Protocol No. 2 of the Conference).

Before the Austro-Hungarian plenipotentiary presented the amendments to be made to the *Navigation, river police and surveillance Regulation*, the singular use of the name of the act issued in Galați by the European Commission was, under the imperative of rigour, to be followed consistently in the debates of the London Conference. To ensure the audience of the diplomatic forum of his good intentions, Count Karolyi reinforced the justification for admitting Serbia to the deliberations. I. Marinovici's communication of the Serbian government's decision to welcome this admission, even in an advisory capacity, had the same goal¹⁸². The note in which I. Ghica announced that his government did not allow him to take part in the deliberations under the conditions agreed by the representatives of the Great Powers disturbed the atmosphere of concord¹⁸³. To annul the effect of that note, Count Karolyi requested a statement to settle the situation of the Conference regarding the navigation *Regulation* applicable to the Danube part between the Iron Gates and Galați. At the proposal of the Italian plenipotentiary, C. Nigra, it was agreed to convey to Bucharest the regrets of those assembled in London that the Government of King Carol I did not consider it its duty to authorise its representative to attend the Conference and comply with the reasoning leading to the resolution regarding Romania. That reason, presented on 10 January by the German plenipotentiary and approved by all his colleagues, would have arisen from the consideration of the diplomatic meeting in London in some way as an extension or sequel to the Berlin Congress that Romania did not attend as a signatory party of the Treaty deliberated then and there¹⁸⁴. The amendment of the notion of enforceable concerning the Mixed Commission, and mostly Baron Mohrenheim stating that the *Regulation* of 2 June 1882, which he named "convention", had not met the unanimity of the contracting parties at the European Commission – where Romania had an unforgettable presence – led Count Karolyi to call for a collective declaration of the Great Powers, according to which the plenipotentiaries of Germany, Austria-Hungary, France, Great Britain, Italy, Russia and Turkey noted the unanimous agreement reached between them and definitively adopt the *Regulation* for navigation, river police and surveillance, applicable to the Danube from the Iron Gates to Galați, as drafted to execute Article LV of the Berlin Treaty by the European Commission with the assistance of the delegates of the riparian states and as annexed to Protocol No. 24, dated 2 June 1882, of the primary river institution¹⁸⁵. The expedient of giving the states which did not take part in the conference deliberations the possibility to vote unanimously in favour of the conference and adopt the rules of procedure hardly concealed the Romanian delegate's treatment as an assistant to the work of the European Commission, like the Serbian and Bulgarian delegates, when, in Galați, his performance had been that of a *full member* of the river institution. Even the Bulgarians, who, through Vulkovici and Shishmarev¹⁸⁶, claimed the admission of their country to the conference as a Danube riparian and participant, albeit in a lesser capacity than Romania, in drafting the *Regulation* of 2 June 1882. However, the deliberative circle of the Great Powers remained closed, inaccessible to the small riparian states, as the delegate of Serbia, Marinovici, was to note, and he was

¹⁸² *Ibidem*, p. 841 (Protocol No. 3 of 13 February 1883 of the Conference).

¹⁸³ *Ibidem*, p. 841 et sqq.; see also p. 845 (I. Ghica, *note for* Granville, 12 February 1883, annexed to Protocol No. 3 of the Conference).

¹⁸⁴ *Ibidem*, p. 842 (Protocol No. 3 of the Conference).

¹⁸⁵ *Ibidem*, p. 843; see also p. 847 (*Déclaration collective de la Conférence*, annexed to Protocol No. 3).

¹⁸⁶ *Ibidem*, p. 843; see also p. 846 et sqq. (*Note of the Bulgarian delegates Vulkovici and Shishmarev*, for Granville, London, 13 February 1883; annexed to Protocol No. 3 of the Conference).

allowed merely to assist the decision-making plenipotentiaries. In that circle, Count Karolyi's proposed amendments to the *Regulation* mentioned above were approved; firstly, concerning Austria-Hungary giving up the double vote in the Mixed Commission, with the assumption of reciprocity on the part of Romania; then, the acceptance of the longitudinal sectioning of the Danube's course subject to *Regulation*, and, finally, the appointment of deputy navigation inspectors, either by the Commission and confirmed by the riparian states, or their proposal by the Commission and appointment by the same riparian states¹⁸⁷. Originating from the desire of the imperial and royal cabinet to exhaust all means of conciliation with Romania, those modifications, also called concessions, warmed the adoption by the plenipotentiaries assembled of the *Regulation*..., whose solemn validation, by conference, should have belonged to all the states involved, in Galați, in its elaboration.

Although exercised from outside the deliberative circle of the Great Powers, Romania's position had some impact on what was decided, at least on the *Regulation*. For edification, the Austro-Hungarian plenipotentiary, disturbed by a return of Baron Mohrenheim, under the pretence of following elementary rules of law, to which the English language applies the term 'truism', on the line of the demanding reservation, for the Mixed Commission, of a French alphabetical rotation, of the states, on a trial basis ("à titre d'essai, d'un tour de rotation alphabétique")¹⁸⁸, tried "*hors de conférence*" to persuade the Romanian representative in London on a bilateral resolution – in Vienna and Bucharest – of the Danubian issues¹⁸⁹. A direct Austro-Hungarian-Romanian arrangement, thought possible by Karolyi after he announced amendments to be made to the *Regulation*, would have led to fulfilling the requirement to adopt that act by unanimous vote of the member-states of the European Commission of the Danube under Articles LIII and LV of the Berlin Treaty. I. Marinovici's performance at the conference did little to change that arrangement, given that he was totally dedicated to the Danubian interests of the Dual Monarchy¹⁹⁰. It was caused by the assistant wrongly encouraging Count Karolyi and inciting the other plenipotentiaries to agree to Serbia's request to be a member of the European Commission, just like Romania¹⁹¹. Count Granville's observations following his colleagues' interventions¹⁹² that the admission of that request was not supported by any treaty clause, to avoid the risk of diminishing Romania's situation in the Danube question, they also closed the Serbian incident¹⁹³. This occurred because the government in Sofia protested against the refusal of the conference to admit Bulgaria; the same government announced at the same time that it would not consider itself bound by the decisions of the "honourable diplomatic reunion"¹⁹⁴. Instead of replying to the Bulgarian note, the plenipotentiaries agreed to make available in confidence the

¹⁸⁷ *Ibidem*, p. 844 (Protocol No. 3 of the Conference).

¹⁸⁸ *Ibidem*, p. 847 et sqq. (Protocol No. 4 of 20 February 1883 of the Conference).

¹⁸⁹ *Cestiunea Dunărei. Regulamentele...*, p. 526 (I. Ghica to D. A. Sturdza, London, 15 February 1883); see also *Documente diplomatice române*, series I, vol. 11, p. 108 (the same doc.).

¹⁹⁰ *Cestiunea Dunărei. Acte și documente*, p. 848 (Protocol No. 4 of the Conference).

¹⁹¹ *Ibidem*, p. 849.

¹⁹² *Ibidem*, p. 849 et sqq.; Count Karolyi's interventions were, of course, in favour of Serbia's application; so was Baron Mohrenheim's intervention, as a prerequisite for the more justified consideration of Bulgaria's admission, with its long Danube coastline, to the European Commission; the French plenipotentiaries sided with Count Granville's profound observations; Count Nigra took the verdict *ad referendum*; Count Münster remained silent, and Musurus Pasha replied only on Bulgaria's entitlement.

¹⁹³ *Ibidem*, p. 850.

¹⁹⁴ *Ibidem*, p. 855 (the note of the Bulgarian delegates, Vulkovici and Shishmarev, for Lord Granville, London, 19 February 1883, annexed to Protocol No. 4 of the Conference).

protocols of the conference to the riparian states not represented at the deliberations¹⁹⁵. Lord Granville formally conveyed this measure to Ion Ghica¹⁹⁶, with the express mention that it was due to the prolonged absence of the Romanian representative at the meeting in Great Britain's capital.

From Ion Ghica's accounts in London, as well as those of other Romanian envoys abroad, King Carol II and his government received significant intelligence about the conference deliberations on the Danube and, mostly, their connections with the events at the level of the great politics of the European cabinets. Approved by the Chamber of Deputies¹⁹⁷, the conduct of the External Affairs in Bucharest towards the decisions of the diplomatic meeting in the capital of Great Britain sought, at one point, references in the positions of the two small neighbouring states to the Danube downstream from the Iron Gates¹⁹⁸. Serbia's position did not give away much after its representative was instructed to participate in a consultative capacity in the conference proceedings¹⁹⁹. Bulgaria's position was also challenging to learn. After having shown itself willing to agree with the Kingdom of Romania to reject or counteract together the decisions of the conference concerning the rights of the small Danube riparian states²⁰⁰, the Principality of Bulgaria restricted its position to pursuing its private interests. Hence the caution indicated by D. A. Sturdza to the diplomatic agent Emil Ghica concerning the offer of Danube cooperation made by the Sofia government to the Bucharest cabinet²⁰¹. Bucharest suspected the Bulgarian offer of "Russian inspiration"²⁰². All that was left for Romania was the will to stand up to the decisions of the Great Powers' Conference, assisted, figuratively speaking, by Serbia as a small but very much bordered or crossed by the Danube. The signs of the lack of an Austro-Hungarian-Russian understanding of the Danube question also encouraged that will²⁰³. It was also provided by the conciliatory explanations of some large cabinets, mainly the Italian one²⁰⁴, concerning Romania's limited admission to the conference. The reiteration of the Austro-Hungarian proposal for a direct arrangement with the Romanian side²⁰⁵, somewhat shadowed by

¹⁹⁵ *Ibidem*, p. 849 (Protocol No. 4 of the Conference).

¹⁹⁶ *Cestiunea Dunărei. Regulamentele...*, p. 527 (I. Ghica to D. A. Sturdza, London, 20 February 1883, with the verbatim note of Lord Granville); see also *Documente diplomatice române*, series I, vol. 11, p. 117 et sqq. (I. Ghica to D. A. Sturdza, London, 19 February 1883, with the same note of Lord Granville, presented verbatim and dated 17 February of the same year).

¹⁹⁷ *Documente diplomatice române*, series I, vol. 11, p. 103 (D. A. Sturdza to Romania's legations and agencies abroad, Bucharest, 12 February 1883).

¹⁹⁸ *Ibidem*, p. 99 (P. P. Carp to D. A. Sturdza, Vienna, 11 February 1883).

¹⁹⁹ *Ibidem*, p. 102 (I. Ghica to D. A. Sturdza, London, 12 February 1883).

²⁰⁰ *Ibidem*, p. 112 (Emil Ghica to D. A. Sturdza, Sofia, 16 February 1883), 114 et sqq. (D. A. Sturdza to Emil Ghica, Bucharest, 17 February 1883), 117 and 120 (I. Ghica to D. A. Sturdza, London, 19 and 20 February 1883), 121 et sqq. (D. A. Sturdza to I. Ghica, in London, and Vărnăv-Liteanu, in Berlin, 21 February 1883, about the Bulgarian government's proposal advanced four times for a common conduct in the Danubian question).

²⁰¹ *Ibidem*, p. 122 (D. A. Sturdza to Emil Ghica, Bucharest, 21 February 1883).

²⁰² *Ibidem*, p. 113 et sqq. (I. Ghica to D. A. Sturdza, London, 17 February 1883, on a discussion with Baron Mohrenheim), 119 (D. A. Sturdza to I. Ghica, Bucharest, 20 February 1883).

²⁰³ *Ibidem*, p. 98 (P. P. Carp to D. A. Sturdza, Vienna, 10 February 1883), 104 et sqq. (Vărnăv-Liteanu to D. A. Sturdza, Berlin, 13 February 1883, about Hatzfeldt's reassurance that there was no Austro-Hungarian-Russian agreement).

²⁰⁴ *Ibidem*, p. 101 et sqq., 106 et sqq. (I. Bălăceanu to D. A. Sturdza, Rome, 12 and 14 February, about the surprise of C. Nigra's surprise in London at Count Münster's position on Romania's admission and C. Nigra's role in formulating the condescending note of the conference for I. Ghica and the elaboration of the collective declaration of the plenipotentiaries), 107 (I. Ghica to D. A. Sturdza, London, 14 February 1883).

²⁰⁵ *Ibidem*, p. 108, 115 et sqq. (I. Ghica to D. A. Sturdza, London, 15 and 18 February 1883, on a colloquium with Karolyi), 119 et sqq. (D. A. Sturdza to I. Ghica, in London, and Vărnăv-Liteanu, in Berlin,

the Budapest and Bucharest newspapers²⁰⁶, did not have the effect Kálnoky had hoped for on the conduct of the Brătianu cabinet, which conditioned, through D. A. Sturdza, any pronouncement on the admission of the Kingdom's representative to the conference²⁰⁷. The German cabinet was very interested in this arrangement, Count Hatzfeldt admitting – to convince Vârnav-Liteanu – Romania's right of deliberative participation in the plenipotentiary meeting and even suggesting to King Carol I's minister that, in London, the Reich's representative, Münster, had received instructions to withdraw his intervention contrary to its rightful participation²⁰⁸. Count Münster, during his discussions with I. Ghica denied those instructions²⁰⁹ and Vârnav-Liteanu's account from Berlin that Bismarck himself telegraphically asked the German plenipotentiary in London to rectify his initial intervention at the conference and formally declare that Romania had the right to deliberate at least on the navigation between the Iron Gates and Galați²¹⁰, caused some confusion and some hope for solid external support for the Bucharest government in its efforts to emphasise sovereign state titles on the Danube. The attitude of the plenipotentiary count seemed bizarre to King Carol I, for whom the only explanation (not sure) was the negative impression made on the imperial court in Berlin by the infamous address to Clemenceau by the Romanian students in Paris, recalling the uprising against the Germans in Bucharest in March 1871, and betraying the involvement of the nostalgic radical, pro-Republican and pro-French C. A. Rosetti (*"Rosetti, who is in Paris, has approved /.../ the address which is offensive to Germany"*)²¹¹. D. A. Sturdza believed in German support, given that Lord Granville and the French plenipotentiaries showed their cabinets' approval²¹² to receive Romania at the conference on a deliberative basis; he suggested to I. Ghica to address a new *note* to the president of the diplomatic meeting to repair the injustice against a member state of

20 February 1883, on discussions with the Austro-Hungarian Minister in Bucharest, Mayr); see also *Cestiunea Dunărei. Regulamentele...*, p. 527 et sqq. (D. A. Sturdza to I. Ghica and Vârnav-Liteanu, 20 February 1883, the same letter).

²⁰⁶ *Documente diplomatice române*, series I, vol. 11, p. 94 (P. P. Carp to D. A. Sturdza, Vienna, 8 February 1883); *Regele Carol I în rapoartele diplomatice austro-ungare*, vol. I, p. 101 et sqq. (Mayr to Kálnoky, Bucharest, 11 February and 7 March 1883).

²⁰⁷ *Cestiunea Dunărei. Regulamentele...*, p. 528 et sqq. (D. A. Sturdza to I. Ghica, Bucharest, 23 February 1883); *Documente diplomatice române*, series I, vol. 11, p. 119 et sqq. (D. A. Sturdza to P. P. Carp, Bucharest, 20 February 1883), 139 (P. P. Carp to D. A. Sturdza, Vienna, 2 March 1883).

²⁰⁸ *Documente diplomatice române*, series I, vol. 11, p. 121, 122 et sqq., 123 (Vârnav-Liteanu to D. A. Sturdza, Berlin, 21 February 1883; three cyphered telegrams, same date).

²⁰⁹ *Ibidem*, p. 125 et sqq., 138 (I. Ghica to D. A. Sturdza, London, 22 February and 1 March 1883).

²¹⁰ *Ibidem*, p. 139 (Vârnav-Liteanu to D. A. Sturdza, Berlin, 2 March 1883).

²¹¹ Carol I al României, *op. cit.*, vol. I, p. 205 et sqq.; see also *Documente diplomatice române*, series I, vol. 11, p. 134 (P. P. Carp to D. A. Sturdza, Vienna, 1 March 1883, about the embarrassing impression produced by the "address of the Romanian students in Paris" and the lack of inspiration of its signatory parties to address it to a then opponent of the French government).

²¹² *Cestiunea Dunărei. Acte și documente*, p. 835 (Protocol No. 2 of the Conference). The French plenipotentiaries agreed to Romania's admission to the Conference. Still, they persisted in endorsing the *Navigation, River Police and Surveillance Regulation*, an act embodying the Barrère project, and the modifications of the Austro-Hungarian concessions, to the disappointment of King Carol I and his fury at the French ministers; (*"Ce sont de gens qui ne savent pas faire leurs propres affaires et ils sont assez mal élevés pour se mêler de celles d'autrui"*), see *Regele Carol I în rapoartele diplomatice austro-ungare*, vol. I, p. 102 (Mayr to Kálnoky, Bucharest, 7 March 1883). France kept its position until the end of the conference, see *Documente diplomatice române*, series I, vol. 11, p. 130 (D. A. Sturdza to I. Ghica, in London, and M. Pherekyde in Paris, 26 February 1883, about the news provided by the *Havas* agency that France would revisit its stance on the *Regulation...*), 132 (M. Pherekyde to D. A. Sturdza, Paris, 28 February 1883, that France would not change its position).

the European Commission²¹³. The dissatisfaction of the Bucharest cabinet due to the approval at the London diplomatic meeting of the Navigation, river police and Surveillance *Regulation*, with the modifications/concessions made by Count Karolyi, somehow overshadowed Germany's good spirits towards Romania. King Carol I's perhaps rather emotional indifference to this endorsement reflected, in short, the mood in Bucharest (*"The conference accepted the Barrère project; we are indifferent to it"*)²¹⁴. From Germany's good intentions, the Romanian officials expected a mitigation of Austria-Hungary's Danubian claims and a fight against the severe repercussions of Russian success on Chilia²¹⁵. There were real grounds for expectation, given that Berlin decisively thwarted the anachronistic Ottoman attempt to provoke an arbitration of the Great Powers in the question of the wealth of submitted monasteries²¹⁶, which the Romanian side considered closed, according to historical arguments and observed civil law rules.

Meanwhile, the reunited plenipotentiaries moved on to discuss extending the mandate of the European Commission. The move was made with ease as if to avoid recognition by the representatives of the Great Powers of the paradoxical impasse of the discussions regarding the Navigation, river police and surveillance *Regulation*... for the part of the Danube downstream from the Iron Gates. Even if, by the collective declaration

²¹³ *Documente diplomatice române*, series I, vol. 11, p. 125 and 126 (D. A. Sturdza to I. Ghica, Bucharest, 22 February 1883, two cyphered telegrams, same date), 129 (I. Ghica to D. A. Sturdza, London, 23 February 1883, that he gave to Lord Granville the cyphered note); see also *ibidem*, p. 125 (infra-page reference reproducing passages from the text of the note that I. Ghica was instructed to send to the British Foreign Secretary: "C'est précisément en exécution des stipulations expresses du Traité de Berlin que le Gouvernement de Sa Majesté le Roi a réclamé et réclame de participer aux délibérations de la Conférence au même titre que les autres Puissances, appelées, en ce qui concerne le Danube, à assurer avec la Roumanie l'exécution des clauses du Traité. Le Gouvernement de Sa Majesté le Roi a le ferme espoir que la Conférence voudra bien apprécier dans sa haute justice une réclamation si bien fondée et décider que la Roumanie soit appelée à prendre part à ses délibérations sur le même pied que celui des Puissances signataires du Traité de Berlin, qui font partie de la Commission Européenne du Danube"; the terms of the *note* would have been suggested by Vărnăv-Liteanu from Berlin, following his discussions with Hatzfeldt).

²¹⁴ Carol I al României, *op. cit.*, vol. I, p. 203 et sqq.

²¹⁵ *Documente diplomatice române*, series I, vol. 11, p. 105 et sqq. (N. Kretzulescu to D. A. Sturdza, Petersburg, 14 February 1883, about the hostile tone of the Russian press, as reported by the "Journal de Saint-Petersburg", towards Romania's refusal to respect the decisions of the conference), 124 et sqq. (the same to the same, Petersburg, 21 February 1883, that for Giers, Romania's consultative "admission" to the conference was "*une énigme*"), 129 (I. Ghica to D. A. Sturdza, London, 25 February 1883), 141 (Vărnăv-Liteanu to D. A. Sturdza, Berlin, 2 March 1883, that the German government saw the countering of the Russian position "on Chilia" by an Austro-Hungarian-Romanian Danube arrangement).

²¹⁶ The High Porte sought to submit to the arbitration of the Great Powers the request of the Patriarchs of the Greek Eastern Church of 27 July 1879, to which the then ruler Carol I opposed Romania's decisions regarding monastery possessions; *Regele Carol I al României. Cuvântări și scrisori*, tom II, p. 341 et sqq. (Carol I, *official letter* to the patriarchs of the Greco-Oriental Church, Bucharest, 1/13 November 1883). Following the traditional support of the patriarchs to Russia, in 1883, the Ottoman Porte saw itself as a supporter until it found the refusal of the Great Powers, decisively Germany, to admit their arbitration in a matter already settled; see *Documente diplomatice române*, series I, vol. 11, p. 86 (P. Mavrogheni to D. A. Sturdza, Pera, 6 February 1883, on the Ottoman approach to Berlin in the monastery property issue and the reserved position of the German cabinet), 95 (D. A. Sturdza to I. Bălăceanu, in Rome, 9 February 1883, about the position of the French government to recognise the "question" as internal to Romania and settle it under legal standards), 118 (the same to the same, Bucharest, 20 February 1883, about a new note addressed by the Porte to the Cabinets in Rome and Berlin concerning the question), 124 (N. Kretzulescu to D. A. Sturdza, Petersburg, 21 February 1883, that Giers considered the Porte's approach "in the matter of monastery possessions" as "impossible"), 126 et sqq. (I. Bălăceanu to D. A. Sturdza, Rome, 22 February 1883, that the Italian government will support, in case of "unanimity of the other powers", the Porte's proposal for arbitration), 127 (Vărnăv-Liteanu to D. A. Sturdza, Berlin, 23 February 1883, that "all cabinets, with the exception of Germany, have agreed to settle the question of monasteries by arbitration").

of 13 February, the plenipotentiaries noted their unanimous agreement concerning the acceptance of the *Regulation*..., it would have been appropriate to record in the meeting protocol the formal consideration of the conclusion of the discussions concerning the second question on the conference agenda, to proceed, according to diplomatic rigour, to the third question. The simple invocation by the president of the diplomatic meeting of the declaration mentioned above could have served as that consideration. Still, only as far as considering the vice of appreciating Romania, like Serbia and Bulgaria, as an assisting party to the elaboration of the *Regulation* by the European Commission, given that, according to Article LV of the Berlin Treaty, it illustrated its status as a rightful member of the river institution, as a party fully involved in that elaboration. It was not by chance that the deliberating parties in London signing their collective declaration was matched by the intensification of the steps taken by their great cabinets to persuade the royal one in Bucharest to accept the *Regulation*... with the modifications/concessions proposed by Austria-Hungary. The express condition of receiving this act was the admission of Romania to the conference on an equal footing with the states forming the European Commission to avoid the government of King Carol I consenting to the assimilation of its representative, I. Ghica, to the specialised delegates in Galați²¹⁷ and some present in London, to be eventually consulted by the deliberative plenipotentiaries was the active reason for the diplomatic meeting to feel the impasse of declaring from its own spheres of competency as formally closed discussions on the second issue of deliberative interest. Had it accepted, without that condition, the Romanian side would have seen its advisory vote further reduced, even outside the conference (“<La> *Conférence nous a accordé voix consultative comme aux spécialistes. Position inacceptable. Si nous avons refusé voix consultative dans la salle de la Conférence, pouvons encore moins l’admettre hors de la salle de la Conférence*”)²¹⁸.

In the given situation, the shift of discussions at the conference towards the question of extending the mandate of the European Commission was received by the plenipotentiaries under their tacit consent to having avoided one impasse and to have prevented another for their deliberations. Another dilemma could have been caused by the Russian plenipotentiary at the beginning of the discussion of the third question. But it was a stroke of genius for Baron Mohrenheim to resort to a sophisticated meeting stratagem to facilitate the opinion of the diplomatic forum concerning Russia’s claim to the northern bank of Chilia. He took advantage of a disagreement between the view of Lord Granville, agreed *à l’instant* by the French plenipotentiaries, regarding the permanent extension, and the opinion of Count Karolyi, shared by his German colleague Münster, for an extension of eight or ten years, a disagreement which Count Nigra tried to mitigate by announcing his vote on the side of the solution of giving more duration and scope to the action of the European Commission²¹⁹. Attempting to translate his government’s feelings on the extension, the Russian plenipotentiary indulged in arguments to the effect that the conference, responding to the timeliness of renewing the powers of the European Commission, was at the same time called upon, under the Berlin Treaty itself, to make changes indicated by the circumstances. Each plenipotentiary was therefore entitled to

²¹⁷ *Cestiunea Dunărei. Regulamentele...*, p. 527 et sqq. (D. A. Sturdza to I. Ghica in London, and Vârnav-Liteanu in Berlin, 20 February 1883); *Documente diplomatice române*, series I, vol. 11, p. 119 et sqq. (the same doc.).

²¹⁸ *Cestiunea Dunărei. Regulamentele...*, p. 529; *Documente diplomatice române*, series I, vol. 11, p. 120 (the same doc.).

²¹⁹ *Cestiunea Dunărei. Acte și documente*, p. 852 (Protocol No. 4 of the Conference).

formulate possible claims of their government, including the title of modifications to be made to the competencies of the European Commission, without implying a denial of the merits of the river institution for the navigability of the Sulina branch in particular. These merits were in line with the tremendous civilising principle of navigation freedom, enshrined in the treaties, not to be identified with any institution, since, above all, it showed that rivers and ideas “do not turn/change their course” (“*il est bien assuré, Dieu merci /.../, que les fleuves et les idées ne rebrousseront leurs cours*”)²²⁰. Such a sophisticated undercover attack on the international navigation regime of the Danube Mouths concerned the hearing of the Russian claim that more than the European Commission over the Sulina, great northern courts had rights on Chilia. The branch – Mohrenheim claimed – should be again under the sovereign territorial authority of Russia, either in whole or in part, as it did or did not constitute a mixed watercourse; under that authority, even the embrasures and spillways of the Chilia branch throughout their corresponding course of Russian territory, as well as the two banks belonging to it; the banks and waters up to the talweg forming the frontier of Russia and Romania, on the mixed course of the Chilia branch, returned to the exclusive authority of the state bordering it from the North. The two sovereign states of the banks were to apply to the mixed course the river navigation and police regulation taking as a basis that of the Danube downstream from Galați/Brăila; the costs of technical works were to be borne by Russia in its waters; differences between the Russian authorities and the European Commission on Chilia were to be subject to direct explanations at the level of the Great Powers²²¹. Leaving aside any “author’s self-pride”²²², Baron Mohrenheim clearly showed to the other plenipotentiaries that he had received special indications directly from the Russian emperor and his cabinet.

However, the Plenipotentiary Baron’s views highlighted for his fellow deliberators and Lord Granville’s conclusions, the due recording of the meeting protocol, that Russia wished to be treated on a different footing from the other powers²²³. The conference plot of the representative of the great northern court ran the risk of breaking the deliberative process in London from the formally agreed order of business. The rationale of avoiding such risk also led Lord Granville to record, before discussing the Russian proposals, the Great Powers’ approval for extending the mandate of the European Commission²²⁴. The discussions underlined how the Russian side strictly conditioned its adherence to the principle and rule of extending the powers of the European Commission on the Romanov Empire – through the treaty about to be concluded at the conference – getting the left bank of Chilia and its mouth, Oceakov²²⁵. The other Great Powers agreed, at least in principle, with Russia’s condition²²⁶. Therefore, at the conference, the proposals presented by Mohrenheim were corrected by his fellow deliberators, as they were the result of the European supervision of the navigation of the Danube Mouths. Summarised after specific discussions, the corrections implied that the European Commission should refrain from exercising effective control over those parts

²²⁰ *Ibidem*, p. 852 et sqq.

²²¹ *Ibidem*, p. 853 et sqq.

²²² *Ibidem*, p. 854 et sqq.

²²³ *Ibidem*, p. 855.

²²⁴ *Ibidem*.

²²⁵ *Ibidem*, p. 856-858 (Protocol No. 5 of 24 February 1883 of the Conference).

²²⁶ *Documente diplomatice române*, series I, vol. 11, p. 129 (I. Ghica to D. A. Sturdza, London, 25 February 1883).

of Chilia where the two banks belonged to one of the riparian states of that branch. Then, for the part of the Chilia branch crossing at the same time Russian and Romanian territory and to ensure uniformity of the Lower Danube regulations, those in force on the Sulina branch were to be applied under the supervision of the Russian and Romanian delegates to the European Commission. It was understood that the agents of the European Commission could, for their instruction, travel on the Chilia branch up to and including its mouth. If Russia and/or Romania undertook works either in the mixed branch or between the two banks belonging to them, respectively, the relevant authority was to inform the European Commission of the plans for those works for the sole purpose of ascertaining that they did not affect the navigability of the Sulina branch and other branches (the works that had already been carried out “*au chatal d’Ismail*” remained under the responsibility and control of the European Commission of the Danube). Russia was to communicate to the Galați Commission the regulation of tolls (“*le règlement de péages*”) to establish a uniform system. In case of divergence between the Russian authorities and the European Commission, this was to be submitted directly to the powers. Finally, all treaties, acts and arrangements concerning the Danube and its mouths were to be maintained in the provisions which were not abrogated or amended²²⁷.

After the corrections made to the Russian proposals on Chilia, the plenipotentiaries thought there was little essential left to be resolved at the conference. A committee for the drafting of the text of the Treaty to be signed was also appointed, including Karolyi, Barrère, Fitzmaurice, Nigra, Mohrenheim and Musurus Pasha²²⁸. In other words, pretty much all the deliberating plenipotentiaries, apart from Lord Granville, the president of the conference, the first representative of France, Tissot (replaced by his fellow countryman who had been through the Danube experiences) and Count Münster, who was discreetly removed from being involved in a diplomatic work in which his country saw itself as an authoritarian arbiter rather than a substantive competitor. Before the signing of the Treaty was officiated, the French plenipotentiaries made a point of recording in the protocol, on 24 February, the observation that the title of the regulations upstream of the maritime sector of the Danube was to be amended by reason of extending the jurisdiction of the European Commission until Brăila²²⁹. Concerning the extension of the Commission’s mandate, the active Barrère, sensing that the permanency of the institution did not meet the approval of all the deliberators and that the reservations always simulated by Mohrenheim no longer had an audience at the conference, came up with a new draft, i.e., an extension of 21 years starting from 24 May 1883, and after that date to continue by tacit renewal every three years, unless a contracting party should manifest before the last year of each three years its intention to amend the regime of the maritime sector of the Danube²³⁰. Count Karolyi’s observation was also duly recorded, under the invocation of the indissoluble correlation between the European Commission and the Mixed Commission, that an extension of 21 years would be appropriate, to which Baron Mohrenheim and Count Münster indicated their willingness to sign it²³¹. The reservations made by the Turkish plenipotentiary to appoint the Bulgarian delegate to the Mixed Commission differently than under the approval of

²²⁷ *Cestiunea Dunărei. Acte și documente*, p. 858 et sqq. (Protocol No. 5 of the Conference).

²²⁸ *Ibidem*, p. 859.

²²⁹ *Ibidem*.

²³⁰ *Ibidem*, p. 861 et sqq. (Protocol No. 6 of 1 March 1883 of the Conference).

²³¹ *Ibidem*, p. 862.

the High Porte were also recorded²³². Following Baron Mohrenheim's reservations, the solution that the differences between Russia or Romania, the European Commission, and those within the river institution should be submitted to the contracting powers was also registered. Count Karolyi's invocation of the correlation between the European Commission and the Mixed Commission had some use in resuscitating the agreement of his conference colleagues on the *Regulation...* regarding the Danube part downstream of the Iron Gates²³³. The deliberating plenipotentiaries gave a harsh answer to the question of Serbia's representative of whether he should sign the protocols of the meetings he attended and where some observations were recorded²³⁴. The plenipotentiaries mutually acknowledged only their capacity to sign the texts to be synthesised by a synallagmatic act.

Upon assessing and approving the Treaty of 10 March 1883, the plenipotentiaries duly signed it²³⁵. The new Treaty states²³⁶ that "the jurisdiction of the European Commission is extended from Galați to Brăila" (Article I). The powers of the European Commission were prolonged for a period of 21 years, from 24 April 1883, and at the expiration of that period, "shall continue in force by tacit prolongation for successive terms of three years" (Article II). The effective control of the European Commission would no longer be exercised "over those portions of Chilia branch of which both banks belong to one" of the riparian states of that branch, which entailed special conditions agreed upon by plenipotentiaries and where the competencies of Russia or Romania would relate to the river institution in Galați for their possessions on the northern branch (Articles III-VI). "The regulations for navigation, river police and superintendence drawn up on the 2nd June 1882 by the European Commission of the Danube, *assisted by the Delegates of Serbia and Bulgaria* (author's italics)" was adopted "in the form annexed to the present Treaty²³⁷ and declared applicable to that part of the Danube which is situated between the Iron Gates and Brăila" (Article VII). "All the Treaties, Conventions, Acts, and arrangements relating to the Danube and its mouths" were maintained "in all such of their provisions" as they were not "abrogated or modified" by the preceding stipulations (Article VIII). The Treaty would be ratified, and the ratifications exchanged at London, within the space of "six months, or sooner if possible" (Article IX). By their very nature, such stipulations were intended to reveal mutual respect between the parties who had approved them. However, only a short time afterwards, on the same occasion of exchanging the ratifications of the Treaty, the purpose of at least some of its provisions or subsequent acts was seriously affected. When the depositing of the ratification instruments was noted on 21 August 1883, in London²³⁸, they registered under the protocol first, a Russian statement that, for the

²³² *Ibidem*, p. 864 (Protocol No. 7 of 7 March 1883 of the Conference).

²³³ *Ibidem*, p. 865.

²³⁴ *Ibidem*, p. 868 et sqq. (Protocol No. 8 of 10 March 1883 of the Conference).

²³⁵ *Ibidem*, p. 869.

²³⁶ *Ibidem*, p. 869-871 (*Traité de Londres, concernant la navigation du Danube*, London, 10 March 1883); see, for the same doc., *Cestiunea Dunărei. Regulamentele...*, p. 568-571; *Navigation du Danube. Conférence et traité de Londres*, p. 65-68; *Recueil de documents relatifs à la liberté de navigation du Danube*, p. 472-474.

²³⁷ *Cestiunea Dunărei. Acte și documente*, p. 871-887 (*Règlement de navigation, de police fluviale et de surveillance, applicable à la partie du Danube située entre les Portes-de-Fer et Brăila*); see, for the same doc., *Cestiunea Dunărei. Regulamentele...*, p. 478-507; *Recueil de documents relatifs à la liberté de navigation du Danube*, p. 478-507.

²³⁸ *Recueil de documents relatifs à la liberté de navigation du Danube*, p. 474 et sqq. (Protocol No. 1 of 21 August 1883, in London, annexed to the Treaty of 10 March 1883).

Petersburg cabinet, the question of relations between the Principality of Bulgaria and the Ottoman Porte²³⁹, then a Turkish reply reminding of the suzerain power over a vassal entity²⁴⁰.

For special reasons and a long time, the purpose, even the validity of some stipulations of the Treaty approved by the Great Powers in London on 10 March 1883, had to be questioned because of Romania's sovereign titles to the Danube. The text of the treaty mentioned above and that of the *Navigation, river police and surveillance Regulation* for the section of the Danube between the Iron Gates and, more recently, Brăila, were communicated by Lord Granville to the Romanian Minister in the capital of the United Kingdom, I. Ghica²⁴¹, in the form of a protocolary gesture of the conference's president to the knowledge of the receiving party that, as the protocols received by it periodically revealed, results were reached which would have benefited from the attendance of the representative of His Majesty King Carol I's government at the deliberations of the plenipotentiaries. The same parties were also informed of the contracting powers' expectation of their adherence to the conclusions/results of the conference while its meetings were not closed, leaving an extended period for the exchange of ratifications of the London Treaty²⁴². There was no way for the Romanian side to respond favourably to that expectation, synonymous to the British Secretary of State, in his communication to I. Ghica, with the hope of all the plenipotentiaries who had signed the conference documents. The plenipotentiaries concerned were not too keen on this hope; one of them, Count Nigra, said, in a lengthy report to the Italian External Affairs²⁴³, that Romania not welcomed to the conference as a deliberating party (*"La question de l'admission de la Roumanie à la conférence mérite une mention spéciale. La Roumanie avait été admise à avoir un délégué dans la Commission Européenne /.../. Les plénipotentiaires ont fini /.../ par se décider à adhérer à la proposition de l'Allemagne..."*)²⁴⁴, won at the deliberative forum of Austria-Hungary on the Mixed Commission:

*Le second point soumis à la Conférence /.../ a été relatif à la confirmation du règlement fluvial élaboré en vertu de l'article 55 du traité de Berlin, et qui implique la question de la Commission Mixte, mise sous la présidence de l'Autriche Hongrie, conformément au projet proposé par Mr. Barrère, et préalablement accepté en principe par toutes les Puissances, exceptée la Roumanie*²⁴⁵.

Romania suffered the direct consequences of Russia's success in Chilia. It would prevail of an explicit right, possibly also invoked by Bulgaria, that of not adhering to the

²³⁹ *Ibidem*, p. 475 et sqq. (Protocol No. 2 of 24 August 1883, de la London, signed by Granville, Fitzmaurice, Mohrenheim and annexed to the Treaty of 10 March 1883).

²⁴⁰ *Ibidem*, p. 476 et sqq. (Protocol No. 3 of 24 August 1883, de la London, signed by Granville, Fitzmaurice, Musurus Paşa and annexed to the Treaty of 10 March 1883).

²⁴¹ *Cestiunea Dunărei. Regulamentele...*, p. 530 et sqq. (Granville to I. Ghica, *Foreign Office*, 10 March 1883, mentioning that the treaty and the *Regulation...* were annexed to the note); see for the same note, *Documente diplomatice române*, series I, vol. 11, p. 153 et sqq. (the note's text in English), 154-156 (the text of the Treaty of 10 March 1883, in French).

²⁴² The same note/letter by Lord Granville for I. Ghica, in loc. cit.

²⁴³ *Cestiunea Dunărei. Acte și documente*, p. 887-896 (Nigra to Mancini, London, 10 March 1883); see also *Recueil des documents relatifs à la liberté de navigation du Danube*, p. 373-375 (the same doc., in Italian), 386-399 (the same doc., in French).

²⁴⁴ *Cestiunea Dunărei. Acte și documente*, p. 890 (doc. cit.).

²⁴⁵ *Ibidem*, p. 891.

diplomatic work in London. He also stated that the impact of the Romanian side's stance seriously and momentarily reverberated on the Danube affairs but that it should be diminished in the long term, as the river navigation from Central Europe to the Black Sea and vice versa by other ways and means of transport was foreseen

*Ce n'est pas ici le lieu de discuter ce rôle que les eaux du bas Danube auront encore à jouer dans les conflits politiques et militaires de l'avenir. On peut cependant prévoir dès à présent que leur importance commerciale ira toujours en diminuant, à mesure que deviendront plus nombreux et plus rapides les autres moyens de communication /.../*²⁴⁶.

A few days after signing the London Treaty, even Lord Granville lost hope in Romania's adhesion. In a *circular note* for the diplomatic representations of the United Kingdom²⁴⁷, he insisted on justifying the entire deliberative process that began on 8 February and ended *pro forma diplomatica* (i.e., via a synallagmatic act) on 10 March 1883. The British Secretary of State to counter the obstinacy of the Bucharest government, even an appeal to the Scheldt case, where the Great Powers decided, also in London and at conferences in 1830 and 1832, that Belgium, with commercial interests of Antwerp, was entitled to a vote equal to that of the Netherlands on the administration of the river mouths which belonged only to the territory of the latter state²⁴⁸. The allusion, by such an appeal, to the case of Austria-Hungary in the Mixed Commission was seen as effective but only taken separately and not included in the brief history of the Danube question, presented, with its particular aspects, by Lord Granville's circular note itself.

Romania's Danube policy continued to find support in historical data, principles and norms of international law. The reasoned refusal to adhere to the acts of the London Conference was made known to Lord Granville personally, by the Romanian side, in the form shown above. After 10 March, the diplomacy of the same side was replied to intense persuasive approaches, even pressures, from the concluding powers of the nine-clause Treaty, the validation of which presupposed the gesture of adhesion officiated by I. Ghica, in his capacity, at that time, as minister/envoy to London, especially empowered by King Carol I, if the holder of the External Affairs of the Kingdom, D. A. Sturdza, countersigned its power of attorney. From Vienna, P. P. Carp considered that, for the most appropriate attitude towards the *capo d'opera* of European democracy, it was necessary to divide the decisions into two categories, some meaning the more or less correct execution of the prescriptions of the Berlin Treaty and others establishing an entirely new state of affairs, unforeseen by that treaty, or even, i.e., for Chilia, contrary to it. The first ones would be welcome, although some were incorrect, such as the extension to Brăila of the European Commission, since the representative of the HM King Carol I was refused admission to the deliberations, and the others to be refused for known reasons. The Romanian minister in the capital of Austria-Hungary also appreciated, according to an additional note to his personal letter addressed to "dear Miticus", as he sweetly called his brother-in-law, Foreign Minister, too dedicated to such strenuous work ("*Que la meme personne la grande et la menue besogne!*"). Carp stated

²⁴⁶ *Ibidem*, p. 895.

²⁴⁷ *Ibidem*, p. 896-905 (Granville to Great Britain's diplomatic representations, London, 14 March 1883); see, for the same doc., *Cestiunea Dunărei. Regulamentele...*, p. 594-603; *Recueil de documents relatifs à la navigation du Danube*, p. 400-414.

²⁴⁸ *Cestiunea Dunărei. Acte și documente*, p. 899.

that the failure to welcome the Kingdom's representative to the conference in a deliberative capacity for matters which merely enforced the Treaty of Berlin would not have been contrary to international law. The same P. P. Carp asked Reuss, the ambassador in Vienna, something about the causes of the mysterious and unobvious attitude of the German cabinet. He received no other answer from the Reich's ambassador ("*.../ either he knows nothing, or he doesn't want to say /.../*") than that the drafting of the protocols had to allow Romania's accession. The Romanian minister in Vienna expected to see, from the words of his interlocutor, signs of a German reaction to the way Russia had won the bank of Chilia, with Oceakov, but he only saw the prince ambassador's astonishment when he revealed some harsh truths ("*Russia has obtained something positive, while Austria has to be satisfied with a text; Europe has shown weakness to Russia*")²⁴⁹. From the words of Count Kálnoky, the same minister noted that for Austria-Hungary, Romania needed to adhere to what had been deliberated and approved by the Great Powers in London²⁵⁰. Ultimately, P. P. Carp officially recommended to External Affairs in Bucharest that "instead of responding directly to Lord Granville's communication" (of 10 March-author's note), for the time being, a simple *accusé de réception* should be made, and new proposals should be made to each power, to exclude any concession²⁵¹.

However, still officially from Berlin, Vârnav-Liteanu, addressing Prime Minister Brătianu directly, recommended a cautious attitude, without new initiatives, even in the (apparent for Chancellor Bismarck and Count Hatzfeldt) injustice of imposing on Romania a work in which it did not participate. Hence, the German officials preferred a way out of the complicated situation through a Romanian-Austrian-Hungarian agreement²⁵². Unlike Count Münster's intransigence proved in London to I. Ghica concerning the mandatory adhesion to the conference works ("*.../ qu'en politique internationale on ne fait pas comme on veut, mais comme on peut*")²⁵³, the German officials showed themselves in favour of a Romanian solution to be drawn up by the ministers of Carol I in Berlin and Vienna, along with D. A. Sturdza and I. C. Brătianu, with royal approval²⁵⁴, to ensure welcoming in Vienna. One could see a particular interest in Romania from the epicentre of the "Germanic/Bismarckian system of alliances"! It was no coincidence that Italy was also waking up and became actively involved in persuading Romania to make the good gesture of accession to the Treaty of 10 March. I. Bălăceanu's insistent instruction to submit to the attention of the Italian cabinet memorandums regarding Romania's non-compliance with the decisions of the Conference in London, especially those reserving Chilia with Oceakov to Russia²⁵⁵ was the reply of the External Affairs in Bucharest to the mediating involvement of the peninsular power. Unfortunately, after becoming persuaded of an Austro-Hungarian-Romanian agreement regarding the Mixed Commission²⁵⁶, the cabinet in Rome sided with Vienna in seeking to convince the

²⁴⁹ *Ibidem*, p. 158 et sqq. (the same to the same, Vienna, 12 March 1883).

²⁵⁰ *Ibidem*, p. 164 (the same to the same, Vienna, 14 March 1883).

²⁵¹ *Ibidem*, p. 165 (the same doc.).

²⁵² *Ibidem*, p. 163 et sqq. (Vârnav-Liteanu to I. C. Brătianu, Berlin, 14 March 1883).

²⁵³ *Ibidem*, p. 167 (I. Ghica to D. A. Sturdza, London, 15 March 1883).

²⁵⁴ *Ibidem*, p. 171 et sqq. (Vârnav-Liteanu to I. C. Brătianu, Berlin, 18 March 1883).

²⁵⁵ *Ibidem*, p. 158 (D. A. Sturdza to I. Bălăceanu, Bucharest, 12 March 1883), 161-163 (M. Obedenaru, first legation secretary, to D. A. Sturdza, with annexed copies of two *pro-memoria* regarding the Chilia branch, addressed by I. Bălăceanu to the Italian Foreign Affairs Minister, Mancini).

²⁵⁶ *Ibidem*, p. 150 et sqq. (I. Bălăceanu to D. A. Sturdza, Rome, 8 March 1883), 151 et sqq. (D. A. Sturdza to I. Bălăceanu, Bucharest, 9 March 1883, to brush off the "*tout malentendu*" rumour of an agreement between the Vienna and Bucharest cabinets).

ministers of King Carol I of the imperative of their adherence to the Treaty of 10 March. When he learned of D. A. Sturdza's reply to Lord Granville's note, also dated 10 March, that included the reservations of the Royal Government of Bucharest regarding decisions taken outside of Romania's participation, after *The Addendum* had been adopted in 1881, with a Romanian signature, and to discuss a draft Regulation of navigation, river police and surveillance, which had not received the unanimous, legal and necessary approval of the European Commission of the Danube, where the Romanian delegate occupied an equal place to that of its other members²⁵⁷, Italian diplomacy joined Austro-Hungarian diplomacy in warning the Romanian side of the risk of being excluded from the primary river institution once its work would, under the Treaty concluded in London, resume on 24 April that year²⁵⁸. On that risk, the Russian ambassador, Lobanov, and the British ambassador, Elliot, did not confirm each separately to P. P. Carp in Vienna that severe exchanges of views between the great cabinets had begun. Still, they also suggested to the Romanian minister that should they not adhere to the conference's decisions, it was logical for his country to withdraw from the European Commission of the Danube²⁵⁹.

There was, however, hardly any way of persuading the Romanian side to consent to the conference decisions, not even through a formula which, by sparing susceptibilities, could be made, in Lord Granville's expectation, the subject of an *Appendix* to the Treaty of 10 March²⁶⁰. The tactic of avoiding any hint of concessions expected by foreign powers seemed to have been followed even by King Carol I, given his gesture during an incognito tour to Italy with Queen Elisabeta for relaxation and healthcare ("*Le Comte et la Comtesse de Vrancea, partis /.../*")²⁶¹. He did not have any official ceremonies or discussions in Rome, despite the wishes of high Italian officials²⁶². Among the persuasive means of the great cabinets would have been, as I. Bălăceanu, from the Italian capital, believed, the respite of silence given by them to the Romanian ministers until after the elections for the Chambers to revise the Constitution²⁶³. Furthermore, given the highly tense electoral stakes, the Brătianu government was confronted with serious accusations, including on its Danube policy, mainly by Kogălniceanu²⁶⁴. He was also prompted by I. Ghica's kindness (questionable given the rigours of the diplomatic service) to convey to him, in London, the description of the circumstance when, at the conference, the decision was taken to admit Romania only to attend and be consulted in the deliberations²⁶⁵. Showing no signs of having been warmed by such an agreement by the cabinets of the Great Powers, the Romanian government firmly maintained its position of refusing to adhere to the results of the diplomatic meeting in

²⁵⁷ *Ibidem*, p. 190 (D. A. Sturdza to I. Ghica, Bucharest, 29 March 1883); see also *Cestiunea Dunărei. Regulamentele...*, p. 604 (the same doc.).

²⁵⁸ *Documente diplomatice române*, series I, vol. 11, p. 194 (D. A. Sturdza to I. Ghica in London, and Vărnăv-Liteanu in Berlin, 4 April 1883); see also *35 anni di relazioni italo-romene*, p. 131 et sqq., 132 et sqq., 133 et sqq., 135 et sqq. (Tornielli to Mancini, Bucharest, 4 and 20 April, 2 and 13 May 1883), 134 et sqq. (Mancini to Tornielli, Rome, 12 May 1883).

²⁵⁹ *Documente diplomatice române*, series I, vol. 11, p. 197 et sqq. (P. P. Carp to D. A. Sturdza, Vienna, 5 April 1883).

²⁶⁰ *Ibidem*, p. 167 (I. Ghica to D. A. Sturdza, London, 15 March 1883).

²⁶¹ *Ibidem*, p. 171 (D. A. Sturdza, cyphered telegram to M. Obedenaru, first legation secretary in Rome, Bucharest, 18 March 1883).

²⁶² *Ibidem*, p. 211 et sqq. (Tornielli to I. C. Brătianu, Bucharest, 13 April 1883).

²⁶³ *Ibidem*, p. 191 (I. Bălăceanu to D. A. Sturdza, Rome, 29 March 1883).

²⁶⁴ Carol I al României, *op. cit.*, vol. I, p. 208).

²⁶⁵ *Documente diplomatice române*, series I, vol. 11, p. 108 et sqq. (I. Ghica to Kogălniceanu, London, 14 February 1883).

London, a view also made clear by a lengthy memo of 24 May 1883 by D. A. Sturdza to I. Ghica²⁶⁶. Though far from the ideological and stylistic heights of Kogălniceanu's memoirs and speeches of 1880-1882, the text of the Foreign Minister of 1883 excelled in careful or punctual scrutiny of the arguments underlying Romania's unique position of refusing the adhesion to an international act, expressly requested by the Great Powers. Recourse to historical data, to clauses of treaties regarding the Danubian navigation regime, was within D. A. Sturdza's reach. His memorandum urgently emphasised Romania's infringement of the right of admission with deliberative title to the conference of February-March 1883. Subsequently, he mentioned Romania's capacity, still infringed in London, as a member state of the European Commission, signatory of the *Addendum* of 28 May 1881 and involved de jure in the discussions at the river institution on the Regulation for the sector of the Danube between the Iron Gates and Galați. For reasons of sovereignty, the Romanian side decided not to sign this document on 22 June 1882 and reserved all latitude for determining it deliberatively at the conference and extending the mandate of the main Danube Commission and its powers to Brăila. He also noted the observance of the principles and rules of international law in the case of the riparian areas of the Danube downstream of the Iron Gates without superseding the position of Austria-Hungary. Finally, Romania's equal right to Russia's recognised right over Chilia, where, due to the great Northern court's tenacious diplomacy, even the European Commission's attributions were diminished. In setting out such considerations and underlining Romania's rights, Minister D. A. Sturdza expressed confidence, in the conclusions of his memorandum, that the spirit of high justice and fairness of the European cabinets would examine, in concert with that of Bucharest, the questions raised at the London Conference, to give a satisfactory solution to all parties involved (*".../ le Gouvernement de Sa Majesté le Roi croit remplir un devoir impérieux vis-à-vis de l'Europe, animée de tout temps des sentiments les plus bienveillants à son égard"*)²⁶⁷.

The exchange of ratifications of the Treaty of 10 March 1883 began in London on 21 August and was completed on 24 August of the same year. On the first day of the exchange, the ambassadors of Turkey and Russia were absent, as Fitzmaurice told I. Ghica, awaiting special instructions²⁶⁸. After the exchange, on 24 August, there registered per the protocol, as I have shown above, regarding Bulgaria, a Russian statement and, separately, an Ottoman reply. The Serbian minister in the British capital, Felix Hristici, was instructed by his government to accede to the treaty, perhaps because Belgrade was accused of protocolary attention to Bulgaria; perhaps the Austro-Hungarian influence, as I. Ghica ironically intimated to His Majesty King Milan's minister, also mattered (*".../ je n'ai pas pu me retenir de lui dire que les Serbes étaient très patriotes mais que l'habileté de l'Autriche surpassait le patriotisme de Serbes"*)²⁶⁹. Interesting reason for adhering was revealed frankly by Hristici to I. Ghica, namely, that if some changes favourable to Romania had occurred in the treaty, he would have asked for them to be applied to Serbia, too²⁷⁰.

The words of the Serbian minister clearly showed that – in perhaps the tensest phase of the Danube question during the years 1878-1883 – disagreements or mutual

²⁶⁶ *Ibidem*, p. 260-268; see, for the same doc., *Cestiunea Dunărei. Acte și documente*, p. 905-912; *Cestiunea Dunărei. Regulamentele...*, p. 604-612; *Recueil de documents relatifs à la liberté de navigation du Danube*, p. 416 a-416 m.

²⁶⁷ *Documente diplomatice române*, series I, vol. 11, p. 268 (doc. cit.).

²⁶⁸ *Ibidem*, p. 368 (I. Ghica to D. A. Sturdza, London, 21 August 1883).

²⁶⁹ *Ibidem*, p. 371 (the same to the same, London, 25 August 1883).

²⁷⁰ *Ibidem*.

jealousies dominated the interrelationship of the small riparian states of the river downstream from the Iron Gates. The high waves of the question in the years mentioned above reflected aspects of resistance, up to around 1914, to Romania's relations with other states. Vienna's Danube ambitions seriously inflamed Austro-Hungarian-Romanian tensions, perhaps not so much at the level of the intergovernmental relations as at public events, intensely commented on by large-circulation newspapers, especially in Budapest and Bucharest. By facing the Austro-Hungarian Danube chicaneries, the spokespersons of the Romanian mindsets incited the elevation of national aspirations to the cause of the "brothers across the mountains". However, from the government's perspective, the grave dangers to the Romanian state came from the Russian advance to the Danube Mouths, a significant step for Russia to execute its Balkan project. The ultimate goal was a rewriting from Petersburg and Moscow of the political-state map of the whole South-Eastern Europe. The blocking of that great project was also in the strategic concerns of the German Empire, which followed its Danube vocation. Therefore, the orientation of the Old Kingdom's policy by the German power was justifiable reasoning, even of urgent necessity, eventually involving mutually concessive Austro-Hungarian-Romanian *modus-vivendi*. Per this assumption, the Danube question also settled, given that the Mixed Commission had not yet been enforced. Romania's reasoning for siding with the Germanic, Euro-central system of alliances also strengthened as the somewhat distant position of the Western powers was confirmed concerning the events occurring on the Lower Danube.

ROMANIA AND THE LONDON CONFERENCE IN 1883,
ON THE DANUBE QUESTION
(Summary)

Keywords: the Danube Question, the diplomatic conferences, the European Commission of Danube, the Mixed Commission, the Barrère' project, the regulations..., the Treaty of 10 March 1883.

An event like the 1883 Conference – expected to provide a European solution to the complicated Danubian question – should have had a historiographic reflex as per its importance. That was far from reality, however. However, that conference was insufficiently analysed by specialists. The histories, dictionaries or guides of international congresses and conferences do not really mention or comment upon it. Among the most disseminated syntheses on the history of diplomacy or diplomatic history, only A. Debidour assigned a line in his text to it and a brief note on the same page. Almost all the other syntheses fail to mention it as an event, like the London Conference of 1871, which mainly concerned the implications of Russia unilaterally denouncing the neutralisation of the Black Sea but, under the Treaty signed by the deliberating Powers on 13 March that year, the Danubian navigation, too. It is not even featured in respectable syntheses of international relations history or, more recently, international policy history; the syntheses are systematic, without omitting data or details. The historiographical reflection of an event whose preliminaries, occurrences and consequences held the attention of newspapers since 1883 and stirred parliamentary debates, analyses and governmental decisions at the level of the leading European powers seems strange. An equally peculiar aspect is the scarcity of documents regarding the same event – the London Conference – included in the best-known significant collections in French and German, even on the origins of the First World War. Those collections and the underlying historiography have relied on the London Conference of 1883. They focus on the diplomacy of formal reunions under the auspices "frozen" by the Berlin Congress of the concert of the Great Powers. They do not consider the diplomacy of direct contacts and arrangements (often secret) between governments, strategically led by the chancellery of the Second German Reich.

LAURENȚIU VLAD*

**ANDREI POPOVICI, UN DIPLOMAT ROMÂN
ÎN STATELE UNITE ALE AMERICII
PE VREMEA EXPOZIȚIEI UNIVERSALE DE LA NEW YORK
(1939-1940)****

Prolog

Articolul de față aduce în prim-plan câteva momente din biografia profesională a unui diplomat român în Statele Unite ale Americii, l-am numit pe Andrei Popovici. Am stăruit cu deosebire asupra anilor 1939-1940 (având în vedere și câteva detalii din 1938, respectiv 1941) în care s-a desfășurat la New York expoziția universală, perioadă ce a fost marcată, dincolo de atribuțiile diplomatice obișnuite (era consul general), de activitatea sa în poziția de comisar general adjunct al pavilionului României, secundându-l astfel pe profesorul Dimitrie Gusti.

Despre Andrei Popovici nu avem știință să se fi scris efectiv un studiu biografic. Dar detalii din activitatea sa ca reprezentant diplomatic al României la Washington se regăsesc în mai multe publicații. De exemplu, Nicolae Dascălu a conturat o schiță biografică a diplomatului român evocând o serie de inițiative/acțiuni ale acestuia pe parcursul volumului *Imaginea României Mari în Statele Unite ale Americii în perioada interbelică, 1919-1939* (capitolele 4-6), date care au fost ulterior preluate parțial și de noi în articolul dedicat funcționării unui birou de propagandă externă în vremea expoziției de la New York¹.

Un al doilea reper biografic al personajului nostru l-am găsit într-o notă de subsol a unui text semnat de George G. Potra, în care era prezentată în câteva rânduri cariera

* Prof. univ. dr., Facultatea de Științe Politice, Universitatea din București; e-mail: laurentiu.vlad@unibuc.ro.

** Articol redactat în cadrul proiectului finanțat de către Unitatea Executivă pentru Finanțarea Învățământului Superior, a Cercetării, Dezvoltării și Inovării – UEFISCDI, Consiliul Național al Cercetării Științifice (CNCS), Ministerul Educației Naționale, Proiect PN-III-P4-PCE-2021-0688, contract nr. 29 din 27 mai 2022, cu titlul *Etosul educației și dialogului. Negocieri culturale româno-americane (1920-1940)*.

¹ Nicolae Dascălu, *Imaginea României Mari în Statele Unite ale Americii în perioada interbelică, 1919-1939*, București, Editura Universității din București, 1998, p. 114, 117, 119, 121, 123, 136, 158-159, 163, 175, 191, 193-194, 200-201 etc.; respectiv Laurențiu Vlad, *România la Expoziția Internațională de la New York (1939-1940): un moment din istoria diplomației culturale autohtone; documente privind înființarea și funcționarea unui birou de propagandă în SUA*, în „Studia Politica. Romanian Political Science Review”, VI, 4 (2006), p. 949-958 (p. 951), <https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:0168-ssoar-56255-8>. Textul nostru se regăsește și la adresa: <https://www.cooperativag.ro/romania-la-expozitia-internationala-de-la-new-york-1939-1940-un-moment-din-istoria-diplomatiei-culturale-autohtone-documente-privind-infiintarea-si-functionarea-unui-birou-de-propaganda-in-sua/>

diplomatică a lui Andrei Popovici, mai toate informațiile reținute fiind preluate, după cum preciza autorul însuși, din *Anuarul diplomatic și consular* pe anul 1942².

În fine, un alt detaliu biografic l-am aflat în articolul semnat de L. D. Grigorescu și Marian Ștefan, dedicat unui alt diplomat român în Statele Unite ale Americii prin 1947, care transmitea informații Centralei Ministerului cu privire la emigrația română și poziționarea acesteia în raport cu noile realități socio-politice din țară; printre cei vizați era și Andrei Popovici³.

Mai spunem că majoritatea surselor care au stat la baza demersului nostru sunt documentele din Arhiva Ministerului Afacerilor Externe, fondul Washington, problema România – SUA, probleme culturale (expoziții), vol. 212, 213, 215, 216, 218, 219, 220.

Andrei Popovici: notițe biografice, 1924-1935

Despre Andrei Popovici, care se pare că era născut în 1895 (la Roit, în Banat), știm că era licențiat în drept și științe de stat (Oradea), respectiv doctor în științe umaniste (și/sau filosofie) la Universitatea din Georgetown (1928) cu o teză despre Basarabia, ce fusese publicată prin 1931 cu finanțare din fondurile propagandei externe ale Direcției Presei din Ministerul Regal al Afacerilor Străine de la București⁴. În 1924 se găsea deja în minister, trecând în timp prin mai multe funcții în cadrul Legației României la Washington, anume: atașat de legație (1925), secretar (clasa a III-a, în 1927; clasa a II-a, în 1930; și clasa I, în 1937); în 1938 devenea consul general și ministru plenipotențiar clasa a II-a, rămânând în post în Statele Unite ale Americii până în 1941⁵.

Diplomatul român s-a implicat într-o dispută pe tema minorităților cu reverendul Cornish, reprezentantul maghiarilor, în momentul în care participa ca delegat din partea României la inaugurarea Institutului Internațional de la Williamstown din 1925; a ținut cu acea ocazie un discurs foarte documentat despre situația din Transilvania înainte de 1918, discurs care a fost bine primit de presa americană („New York Times”, „Boston Globe” etc.)⁶. Succesul lui Popovici cu acea ocazie a făcut ca el să fie numit reprezentant al României și la alte reuniuni ale institutului, cum a fost, bunăoară, cea din

² George G. Potra, *Nicolae Titulescu în Statele Unite ale Americii și Canada. Repere ale unui itinerar politico-diplomatic*, varianta extinsă a unei comunicări susținute la Slatina, în cadrul Zilelor „Nicolae Titulescu”, ediția a XV-a, 17 martie 2004, p. 46 (<https://cutiacuvechituri.files.wordpress.com/2012/02/titulescu-in-sua-si-canada.pdf>, accesat la 19.10.2023). Detaliile relative la Andrei Popovici din studiul lui George G. Potra erau preluate din *Anuarul diplomatic și consular al Regatului României – 1942*, București, Monitorul Oficial și Imprimeriile Statului, Imprimeria Națională, 1942, p. 80, 81, 105, 148.

³ L. D. Grigorescu, Marian Ștefan, *Un diplomat român în America despre românii din America în 1947*, https://www.memoria.ro/marturii/domenii/diaspora/un_diplomat_roman_in_america_despre_romanii_din_america_in_1947/1138/pagina-3/ (accesat la 17.10.2023). Câteva date despre activitatea lui Popovici pe perioada expoziției mondiale de la New York din 1939-1940 vezi și la Claudiu-Alexandru Vitanos, *Imaginea României prin turism, târguri și expoziții universale în perioada interbelică*, București, Editura Mica Valahie, 2011, p. 262-263, 267-269, 307-316. De asemenea, vezi și Lucia Curta, *Constructing an „Imagined Community”: The Romanian Classroom at the University of Pittsburgh, 1927-1943*, în „Studies in the Decorative Arts”, V, 2 (1998), p. 40-68 (p. 54).

⁴ *Apud* Nicolae Dascălu, *op. cit.*, p. 136. În George G. Potra, *op. cit.*, p. 46, se precizează că era doctor în litere la Cleveland și în filosofie la Washington.

⁵ *Apud* Nicolae Dascălu, *op. cit.*, p. 114, 158-159, 175, 200-201; *apud* George G. Potra, *op. cit.*, p. 46. Vezi și *Anuarul diplomatic și consular al Regatului României – 1942*, p. 80, 81, 105, 148.

⁶ *Apud* Nicolae Dascălu, *op. cit.*, p. 158-159. Discuțiile din 1925, inclusiv tematica abordată de Andrei Popovici, au fost incluse parțial, sublinia Nicolae Dascălu, în broșura *Some Political Problems of Contemporary Europe*.

august 1927⁷, în care a combătut aserțiunile propagandei revizioniste, ce acuza că țara se îndrepta către o dictatură, că existau atitudini nedemocratice, cu deosebire, în ceea ce privea regimul minorităților. Referatul susținut de diplomatul român a fost mai convingător decât cele ale revizionistilor, astfel că, până la urmă, mulți dintre participanți au sesizat, mai degrabă, lipsa reflexelor democratice în politica internă (cu reflexe în propaganda externă) a guvernului de la Budapesta.

Cum Andrei Popovici s-a remarcat în domeniul propagandei antirevizioniste a Ministerului Afacerilor Străine și cum acțiunile maghiarilor erau extrem de bine organizate în Statele Unite ale Americii, odată cu înființarea Biroului antirevizionist al Miciei Întelegeri, care era o inițiativă a ministrului României la Washington, Carol Davila⁸, personajul nostru a fost numit în conducerea acestui organism (1933)⁹.

De-a lungul timpului a publicat mai multe articole și studii având subiecte din tematica în care se specializase: problema minorităților („Delta Chi Quarterly”, 1928), relațiile româno-americane („Romania”, revista Societății Friends of Romania, 1929), românii din Statele Unite ale Americii („Buletinul Institutului America din România”, 1934), politica pacifistă a Miciei Întelegeri („Romania”, 1936), americanii de origine română („Sociologia Românească”, 1937) etc.¹⁰. Știm că era autorul câtorva volume care se inspirau fie din tematica tezei de doctorat, fie că aveau și subiecte dintre cele pe care le-a frecventat în periodice. De exemplu, în 1926 publica volumul *Românii în America*, pentru ca în 1931 să încredințeze tiparului cartea intitulată *The Political Status of Bessarabia* (teza de doctorat)¹¹. Să mai spunem că Nicolae Dascălu amintea și de subvenționarea de către Direcția Presei a unor tipărituri, fără să le nominalizeze, semnate de Andrei Popovici în 1935¹².

Andrei Popovici a ținut și conferințe (de exemplu, cea din 30 iulie 1928 la postul de radio NBC), a inaugurat cursuri de studii, cum era cel din 1933 dedicat Miciei Întelegeri și destinat doctoranzilor de la Georgetown University¹³. De altfel, a fost atașat ideii ca mai mulți tineri din România să-și urmeze studiile în Statele Unite ale Americii, insistând să se impulsioneze activitatea Fundației Rockefeller în această direcție, dar să se și strângă relațiile între universitățile americane și cele din țară¹⁴.

Andrei Popovici, comisar general adjunct al României la New York World's Fair

În cercetările noastre cu privire la participarea României la expoziția mondială de la New York din anii 1939-1940, l-am întâlnit pe diplomatul Andrei Popovici chiar în miezul evenimentelor. Numele lui era prezent în aproape toată corespondența diplomatică

⁷ Apud Nicolae Dascălu, *op. cit.*, p. 159.

⁸ Carol Davila (1888-1963), ministru al României la Washington în perioada 1929-1938, a fost fiul dramaturgului Alexandru Davila (și el o vreme în serviciul diplomatic) și al Ortansei Keminger de Lippa. S-a stabilit în Statele Unite ale Americii, așa cum au făcut-o și alți diplomați români la Washington din perioada interbelică. Vezi, spre exemplu, articolul semnat de L. D. Grigorescu și Marian Ștefan, *op. cit.*

⁹ Apud Nicolae Dascălu, *op. cit.*, p. 163.

¹⁰ *Ibidem*, p. 114, 117, 121, 123. Ultima referință nu e menționată în volumul lui Nicolae Dascălu; este vorba de un extras de 32 de pagini din „Sociologia Românească”, II, 5-6, mai-iunie 1937.

¹¹ Șerban Drutzu, Andrei Popovici, *Românii în America*, cu o prefață de D-I Prof. Nicolae Iorga, București, Tipografia Cartea Românească, 1926, 324 p. Vezi și Andrei Popovici, *The Political Status of Bessarabia*, Washington, Ransdell, 1931, 288 p. Să amintim și faptul că volumul din 1931 a fost recenzat de James Lea Cate în „Journal of Modern History”, 4, 1932.

¹² Apud Nicolae Dascălu, *op. cit.*, p. 119.

¹³ *Ibidem*, p. 191, 200.

¹⁴ *Ibidem*, p. 193-194.

legată de evenimentul mai sus menționat, astfel că am putut să extragem câteva momente din biografia lui profesională (și personală chiar) din anii 1938-1941. Așadar, să le trecem în revistă!

*

Un birou de propagandă, 1938-1939

Pe 3 noiembrie 1938, Andrei Popovici, în calitate de comisar general adjunct al României la New York World's Fair, îi scria lui Dimitrie Gusti, înaintându-i propunerea de înființare a unui birou de propagandă pe parcursul expoziției, care să aibă un buget lunar de 750 de dolari, iar în compunere, un atașat de presă, un referent, un traducător și o dactilografă¹⁵. Modelul Poloniei era invocat de diplomat, care deja inițiasse o activitate de propagandă culturală extrem de activă, pe gustul publicului american, cu afișe și postere colorate, cu ceremonii simbolice de inaugurare a lucrărilor de construcție a pavilioanelor etc. Comisariatul general al Poloniei avea un astfel de birou, iar Popovici a fost influențat în propunerea sa de existența și buna funcționare a acestuia¹⁶.

Patru direcții propagandistice principale imagina Andrei Popovici că ar trebui să intereseze structura instituțională pe care o propunea: 1) diseminarea în presa americană a unor articole/informații cu privire la imaginea României, cu sublinierea personalității lui Carol al II-lea și a inițiativelor sale; 2) editarea de afișe, imprimate și broșuri ce trebuiau să fie oferite oricărui oaspete al pavilioanelor; 3) inventarierea tuturor vizitatorilor pentru a se continua apoi o corespondență în funcție de interesul, pe care, ipotetic, aceștia l-ar fi prezentat pentru anumite exponate/secțiuni/standuri; 4) investirea pavilionului restaurant cu dimensiunea simbolică a unei sinteze a vieții culturale tradiționale, pe modelul de la Paris din 1937, insistând asupra reprezentațiilor muzicale și coregrafice¹⁷. Într-un raport separat, diplomatul român insistă și asupra ideii că ar trebui găsit un restaurator american cu experiență, cunoscut la New York, care să preia restaurantul, astfel că beneficiile simbolice de care am vorbit să fie dublate și de realizarea unor profituri materiale¹⁸.

Dimitrie Gusti, comisarul general al României pentru expoziția mondială de la New York din 1939, a aprobat toate recomandările adjunctului său la finele lunii noiembrie 1938¹⁹. Astfel, biroul, constituit din Horia Babeș²⁰ (atașat de presă, avea o indemnizație lunară de 100 de dolari pentru această activitate), scriitorul Petre Neagoe²¹ (redactor și

¹⁵ AMAE, fond Washington, problema România – SUA, probleme culturale (expoziții), vol. 213, p. 0408-0417; raport nr. 217/a din 3 noiembrie 1938 al lui Andrei Popovici, Comisar general adjunct al României, către Dimitrie Gusti, Comisar general. Textul raportului se găsește în Laurențiu Vlad, *România la Expoziția internațională de la New York (1939-1940)*..., p. 953-957. Detaliile cu privire la acest moment din activitatea lui Andrei Popovici sunt preluate din articolul nostru mai devreme menționat. Câteva date, inclusiv republicarea parțială a corespondenței dintre Andrei Popovici și Dimitrie Gusti, care a dus la constituirea biroului de propagandă, dar fără să menționeze contribuția noastră, publicată cu câțiva ani înainte, și în Claudiu-Alexandru Vitanos, *op. cit.*, p. 262-263, 307-316.

¹⁶ Laurențiu Vlad, *România la Expoziția internațională de la New York (1939-1940)*..., p. 955.

¹⁷ *Ibidem*, p. 954-957.

¹⁸ AMAE, fond Washington, vol. 213, p. 0418-0422 (p. 0421); raport nr. 216/a din 3 noiembrie 1938 al lui Andrei Popovici către Dimitrie Gusti.

¹⁹ *Ibidem*, vol. 218; adresa nr. 000344/27 noiembrie 1938 a lui Dimitrie Gusti către Andrei Popovici, nepaginat.

²⁰ Horia Babeș a fost secretar al Societății „Friends of Romania” de prin anii 1920, apoi fiind integrat în serviciul român al propagandei externe. A susținut conferințe și a publicat articole despre situația politică din România în Statele Unite ale Americii. Ajungea secretar de presă la New York (și chiar consul) la finele anilor 1930 (*apud* Nicolae Dascălu, *op. cit.*, p. 113-114, 115, 117, 118, 119).

²¹ Este probabil vorba de Petru (Petre/Peter) Neagoe (1881-1960), scriitor român de limbă engleză. A studiat pictura la București și la New York, dar a fost mai degrabă atras de proză. Prin 1926 se muta la Paris,

traducător, avea 300 de dolari) și o dactilografă (cu 200 de dolari), cărora li se adăuga consilierul comercial Paul Sterian²² (fără indemnizație), cu toții aflați în coordonarea lui Andrei Popovici, începea să funcționeze din ianuarie 1939; era stabilită o primă evaluare a activității sale în mai 1939 și, în funcție de aceasta, va fi primit noi însărcinări²³.

Dintre activitățile biroului amintim: editarea unui buletin informativ periodic²⁴ cu detalii economice, dar și culturale (inclusiv legate de cultura tradițională), care s-au regăsit ulterior și în broșurile în limba engleză editate pentru prezentarea pavilionului României (de pildă, *Romania at the New York World's Fair, Notes on Romanian Cooking, Romanian Wines* etc.). Aceste informații luau și calea presei americane: „Cleveland Plain Dealer”, „Cleveland News”, „Cleveland Press”, „Chicago Daily News”, „Chicago Tribune”, „Detroit Free Press” (30 ianuarie și 3 aprilie 1939), „New York World Telegram” (23 februarie 1939) etc.²⁵ Să mai spunem că în direcția diseminării în presă a informațiilor despre România, Andrei Popovici a negociat în primele luni ale anului 1939 includerea unor articole relative la economia țării sale în periodice precum „The Annalist” (numărul din 19 aprilie; 1500 de dolari ar fi trebuit să plătească redacției oficialii de la București) sau „Journal of Commerce” (numărul din 31 mai; 950 de dolari...) ²⁶.

Totodată, erau pregătite în cadrul biroului afișe, diverse texte ce erau ulterior introduse în publicații generale ale expoziției, precum *Going to the Fair, Preview* sau în *International Guide*, colaborând cu autoritățile de la București pentru emiterea unor mărci poștale legate de manifestarea expozițională de la New York²⁷. O primă emisiune filatelică, care înfățișa castelul Peleş, două edificii eclesiastice specifice Bucovinei și Maramureșului, un detaliu etnografic și un peisaj natural²⁸, erau imagini ce se regăseau

unde se dedica scrisului, apoi se va fi stabilit în Statele Unite ale Americii. Dintre cărțile sale amintim *Storm* (1932), *This is My Heart* (1935), *A Time to Keep* (1949), *The Saint of Montparnasse* (1965; postum), toate cele enumerate aici având ediții și în limba română (apud Lucian Predescu, *Enciclopedia României. Cugetarea*, ediție anastatică, București, Editura Saeculum S.A. – Editura Vestala, 1999, p. 588; Aurel Sassu, *Dicționarul biografic al scriitorilor români, M – V*, Pitești, Editura Paralela 45, 2006, p. 185-86).

²² Paul Sterian (1904-1984), poet, jurnalist, economist, funcționar de stat. A studiat dreptul și filosofia la București, iar la Paris s-a specializat în științe juridice și economie. Bursier Rockefeller (1931), a devenit apoi redactor la „Curentul” și „Cuvântul”, pentru ca în 1938 să fie consilier economic al Legației României de la Washington. După 1940 a mai activat în calitate de funcționar public în Ministerul Economiei, în cel al Finanțelor și al Afacerilor Străine. Dintre volumele sale amintim *La Roumanie et la réparation des dommages de guerre* (1929) sau cele de poezie (*Pregătiri pentru călătoria din urmă*, 1932 și *Poeme arabe*, 1933). Apud Lucian Predescu, *op. cit.*, p. 812; Aurel Sassu, *Dicționarul biografic al literaturii române*, II, Pitești, Editura Paralela 45, 2004, p. 623-624.

²³ AMAE, fond Washington, vol. 218, adresa nr. 000344/27 noiembrie 1938 a lui Dimitrie Gusti către Andrei Popovici, nepaginat. Pe lângă indemnizații mai erau alocați 150 de dolari lunar pentru hârtie, imprimate, materiale de birou etc.

²⁴ *Ibidem*, adresa nr. 125 din 1 aprilie 1939 a secretarului de Presă al Legației României în SUA către Ion Dragu, director general al Presei din cadrul Subsecretariatului de Stat pentru Presă și Propagandă, nepaginat. Aici se vorbește despre numărul din 14 mai, care avea ca temă sărbătoarea națională, și despre cel din 10 iunie, dedicat „restaurării, sărbătoririi tineretului și, în cuvintele dlui Dimitrie Gusti, metodelor noi de educație a poporului – străjeria și serviciul social”. În aceeași adresă este menționat și un articol despre România publicat de Charles Hodges, profesor la Universitatea din New York, în revista „Travel”, ce urma să fie reprodus în 1.000 de exemplare pentru propaganda expozițională.

²⁵ *Ibidem*, buletine informative din 30 ianuarie 1939 (*Romania at the Fair*), respectiv 3 aprilie 1939 (*Notes on Romanian Cooking*). Pe fiecare buletin informativ se găsea o listă de jurnale americane unde textul respectiv era trimis. Broșura *Romanian Wines* este arhivată în vol. 217.

²⁶ *Ibidem*, telegramă din 28 februarie 1939 a lui Andrei Popovici către Dimitrie Gusti, nepaginat.

²⁷ *Ibidem*, extras din „Curentul”, 26 februarie 1939.

²⁸ *Ibidem*.

ușor în broșurile ori pliantele românești răspândite la expoziția americană²⁹, dar și la alte manifestări similare (bunăoară, la Bruxelles în 1935 sau la Paris în 1937). Era, în fond, opțiunea oficialilor români din anii 1930 de a construi o imagine identitară propagandistică, în care se regăseau regalitatea, religia ortodoxă, ca și pandantul ei arhitectural (biserica), continuitatea istorică, tradiția culturală (artistică), pitorescul peisajului³⁰.

*

Câteva atribuții curente, 1938-1939

Andrei Popovici a fost corespondentul principal al lui Dimitrie Gusti în perioada construcției pavilionelor naționale la New York (1938-1939) și, alături de ministrul României la Washington, Radu Irimescu³¹, respectiv inginerul arhitect August Schmiedigen³², s-a situat în prim-planul acestei activități³³.

În vara anului 1938 a organizat licitațiile pentru constructori, împreună cu Radu Irimescu³⁴, și a căutat să găsească în toamna aceluiași an un concesionar pentru a prelua activitatea pavilionului restaurant. Astfel, a contactat pe Gino Cavallero (proprietarul „celui mai select restaurant” din New York, *Colony*), pe William Lincoln Weiner (ce avea proiectul amenajării a două secțiuni distincte în spațiile aferente Casei Românești, una destinată publicului larg, cu prețuri mai mici, la parter ori în grădină, bunăoară, iar o alta, la etaj, ce urma să fie frecventată de protipendadă) sau pe Theodore Titze (fost director al restaurantului de la Hotelul Ritz Carlton)³⁵.

De asemenea, Andrei Popovici a supravegheat lucrările de construcție, modificările de proiect arhitectural, amplasarea exponatelor în standuri, efectuând, în numele Comisariatului general și al lui Dimitrie Gusti, plățile pentru toate serviciile aferente

²⁹ Vezi, de pildă, *România, Roumanian People, Roumania, Roumania's Historical and Artistic Monuments, Roman Antiquities in Romania, The Participation of Roumanian Craftsmen in the New York World's Fair*.

³⁰ Vezi, de exemplu, pentru expoziția din 1935, Laurențiu Vlad, *În căutarea Belgiei Orientului. România la expozițiile universale și internaționale de la Anvers, Bruxelles, Liège și Gand, 1894-1935*, București, Editura Nemira, 2004, p. 118-147 sau, pentru cea din 1937, idem, *Imagini ale identității naționale. România la expozițiile universale de la Paris, 1867-1937*, ediția a doua revăzută și adăugită, Iași, Editura Institutul European, 2007, p. 197-225.

³¹ Radu Irimescu (1890-1975) avea studii militare de artilerie și geniu, apoi de marină și inginerie (în Germania), care au fost întrerupte pentru că a participat ca ofițer la campania din Bulgaria (1913); în 1916 obține brevetul de pilot de aviație. A fost senator, subsecretar de stat la Ministerul Apărării Naționale și al Aerului (1932-1935), ministru al Aerului și Marinei (1937-1938). În perioada 1938-1940 a ocupat funcția de ministru al României la Washington. După încheierea mandatului rămânea în Statele Unite ale Americii, obținând cetățenia în 1942 (*apud* Lucian Predescu, *op. cit.*, p. 444; Ion Mamina, Ioan Scurtu, *Guverne și guvernanți, 1916-1938*, București, Casa de Presă și Impresariat – Silex, 1996, p. 192-193).

³² August Schmiedigen avea diplomă de inginer arhitect obținută la Dresda (1904), fiind recunoscută de corpul profesional de la București de-abia trei decenii mai târziu. S-a ocupat, printre altele, de repatrierea exponatelor ce se găsiseră în standurile românești de la expoziția de la Paris, iar din 1938 se stabilea în SUA. Vezi <http://arhivadearhitectura.ro/arhitecti/august-schmiedigen/>, respectiv <https://arhivadearhitectura.blogspot.com/2021/01/august-schmiedigen.html> (accesate la 06.11.2022).

³³ Vezi Laurențiu Vlad, *Câteva date cu privire la construcția, amenajarea și organizarea activității Casei Românești la New York World's Fair (1939-1940). Restituiri documentare din Arhivele Naționale și ale MAE: 1938-1939*, în „Anuarul Institutului de Cercetări Socio-Umane «Gh. Șincai»”, XXV (2022), p. 316-339.

³⁴ *Ibidem*, p. 324. Vezi și AMAE, fond Washington, vol. 212; informare din New York a lui August Schmiedigen către Dimitrie Gusti (8 iunie 1938), nepaginat.

³⁵ De pildă, Laurențiu Vlad, *Câteva date cu privire la construcția, amenajarea...*, p. 326-327, 329. Vezi și AMAE, fond Washington, vol. 213, adresă a lui Andrei Popovici către Dimitrie Gusti (nr. 155/a, 12 octombrie 1938, nepaginat). În același volum, vezi și adresa lui Andrei Popovici către Dimitrie Gusti, comisar general (nr. 216/a, 3 noiembrie 1938), nepaginat.

organizării și funcționării edificiilor reprezentative românești de la New York în perioada 1938-1939 etc.³⁶.

Poate că ar fi potrivit să semnalăm aici și insistența lui Andrei Popovici de a face prezența lui Constantin Brâncuși la New York, pe perioada expoziției, mai consistentă. Astfel, a luat legătura cu Muzeul de Artă Modernă, care inițial a ezitat, propunând ca expoziția Brâncuși să se desfășoare la finele anului 1939, căci programul expozițional pe timpul primului sezon al New York World's Fair era deja conturat³⁷. În cele din urmă, după mai multe negocieri și intervenții ale comisarului general adjunct al României, muzeul a acceptat ca mai multe creații ale lui Brâncuși să fie prezentate în cadrul manifestărilor sale expoziționale din perioada mai-octombrie 1939³⁸.

*

O corespondență în regim „confidențial” sau „strict secret”, octombrie-noiembrie 1939

În luna în care se încheia primul sezon al expoziției mondiale de la New York (30 aprilie – 31 octombrie 1939), personajul nostru a trebuit să facă față unor acuzații și defăimări ce veneau din partea artistului lăutar Fănică Luca. La Legația României de la Washington sosea o adresă cu regim „strict confidențial”, datată 19 octombrie 1939, din partea Direcției Personal a Ministerului Regal al Afacerilor Străine³⁹, iar Radu Irimescu, titularul postului din capitala Statelor Unite ale Americii, era obligat să răspundă. Adresa cu pricina era însoțită de o notă informativă cu caracter „secret”, în care se amintea cele spuse prin diverse locuri din București de către Fănică Luca, anume că, după plecarea lui Dimitrie Gusti, Radu Irimescu

[...] a delegat pe consilierul de Legație Popovici cu conducerea expoziției [...], iar acesta, împreună cu o tânără Georgescu și cu un inspector Sebastian, în permanente chefuri, în văzul tuturor, a compromis tot ceia ce se acumulasă ca bună reputație în privința moralității despre România⁴⁰.

Nota începea cu formula „se vorbește în oraș”, încheindu-se cu ideea că nicidecum expoziția română de la New York nu va putea atinge succesul celei de la Paris din 1937⁴¹, Fănică Luca având posibilitatea să facă comparații, căci fusese prezent și în capitala Hexagonului. Andrei Popovici, așa cum era uzanța administrativă, a fost solicitat să răspundă acuzațiilor. El a redactat un document, ce l-a transmis lui Radu Irimescu pe 8 noiembrie 1939, în care respingea toate acuzațiile din nota informativă⁴².

³⁶ De exemplu, Laurențiu Vlad, *Câteva date cu privire la construcția, amenajarea...*, p. 324, 328-329. Vezi și AMAE, fond Washington, vol. 213, adresă a lui Andrei Popovici către Dimitrie Gusti (nr. 216/a, 3 noiembrie 1938), nepaginat; vol. 219, raportul lui Andrei Popovici către Dimitrie Gusti, 28 decembrie 1939, p. 025-027; vol. 220, borderouri de plăți/cheltuieli (indemnizații, plăți servicii, utilități etc.) din perioada 1939-1940, toate semnate de Andrei Popovici. De asemenea, vezi și scrisoarea arhitectului Octav Doicescu către Andrei Popovici (12 iulie 1938), la adresa <http://octavdoicescu.blogspot.com/2013/06/scrisoare-adresata-de-octav-doicescu.html> (accesat la 09.11.2022).

³⁷ *Apud* Claudiu-Alexandru Vitanos, *op. cit.*, p. 268.

³⁸ *Ibidem*, p. 269.

³⁹ AMAE, vol. 215, notă confidențială a Direcției Personal a Ministerului Regal al Afacerilor Străine, către Radu Irimescu, 19 octombrie 1939 (înregistrată la legație pe 24 noiembrie 1939), nepaginat.

⁴⁰ *Ibidem*, adresă cu regim „strict confidențial” a Direcției Personal din Ministerul Regal al Afacerilor Străine către ministrul României la Washington, Radu Irimescu, 19 octombrie 1939, nepaginat. Adresa era însoțită de o notă informativă cu regim „secret”, 12 octombrie 1939, p. 0105, din care am citat în text.

⁴¹ *Ibidem*, notă informativă cu regim „secret”, 12 octombrie 1939, p. 0106.

⁴² *Ibidem*, notă de justificare semnată de Andrei Popovici către Radu Irimescu, 8 noiembrie 1939, p. 0103-0104.

Apoi Radu Irimescu a trimis la rândul său lui Grigore Gafencu, ministrul Afacerilor Străine al guvernului de la București, răspunsul său, în care respingea și el toate acuzațiile aduse colaboratorului său (24 noiembrie)⁴³. Spunea că Andrei Popovici a fost numit legal comisar general adjunct al României la propunerea lui Dimitrie Gusti și „s-a ocupat de toate chestiunile referitoare la participarea noastră la expoziție începând cu luna mai 1938 și până la sfârșitul lui martie 1939 cu puteri depline și activând după instrucțiunile ce primea de la Comisarul general”⁴⁴.

La plecarea lui Dimitrie Gusti din Statele Unite ale Americii, în iulie 1939, a transmis lui Radu Irimescu delegarea pentru funcția de comisar general, astfel că ministrul României la Washington a ajuns să colaboreze mai strâns pe tema expoziției cu Andrei Popovici, care și-a continuat activitatea în aceeași manieră ca și până atunci⁴⁵. Mai spunea Radu Irimescu că Andrei Popovici nu bea, căci era „gazat din război” și „nu numai că n-a făcut chef la expoziție, dar [...] n-a mai făcut vreunul de vreo 20 de ani”⁴⁶. Adăuga în final că vorbele ce le-a răspândit Fănică Luca se datorează faptului că Andrei Popovici, la solicitarea lui Radu Irimescu, a cerut orchestrelor să aibă „o atitudine rezervată și decentă în chestia bacșișurilor”, mai ales după incidentul în care artistul lăutar și-a exprimat public și amenințător nemulțumirea când a primit o atenție din partea unui oaspete, pe care a considerat-o prea mică⁴⁷.

*

Anul 1940 al expoziției de la New York

În 1940, Andrei Popovici a colaborat cu Radu Irimescu și cu Dimitrie Gusti (mai puțin, datorită delegării date ministrului României la Washington) pentru organizarea participării României la al doilea sezon al New York World's Fair (11 mai – 27 octombrie).

Astfel l-am găsit în corespondența despre negocierile din cursul lunii mai 1940 cu privire la inițierea unei emisiuni filatelice⁴⁸ sau în cea relativă la stabilirea datei și a programului zilei României la expoziție (8 iunie 1940)⁴⁹.

În iunie 1940, Andrei Popovici se străduia să redeschidă secția economică, afectată de niște degradări pe timpul iernii și primăverii; erau însă și probleme de natură financiară, căci era nevoie, în opinia sa, de doi noi angajați, dar de la București, prin vocea lui Dimitrie Gusti se exprimaseră niște reticente; cu sprijinul lui Radu Irimescu s-a găsit un compromis și standurile au fost pregătite pentru vizitare din vara aceluiași an⁵⁰.

Din iulie 1940 începea o lungă și complicată corespondență, care dura până prin 1941, între comisarul general al României Dimitrie Gusti, adjunctul său și autoritățile expoziției mondiale newyorkeze, cu privire la dezafectarea pavilioanelor, dărâmarea lor și repatrierea sau donarea (ori vânzarea) exponatelor. Astfel, într-o notă din 19 iulie

⁴³ *Ibidem*, răspunsul lui Radu Irimescu la adresa Direcției Personal a Ministerului Regal al Afacerilor Străine din 19 octombrie 1939, către Grigore Gafencu, ministrul Afacerilor Străine al guvernului de la București, 24 noiembrie 1939, p. 0098-0101.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 0098-0099.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 0099-0100.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 0100.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 0101.

⁴⁸ *Ibidem*, vol. 216, corespondența lui Andrei Popovici cu Radu Irimescu din 15, 28, 30 mai 1940, nepaginat.

⁴⁹ *Ibidem*, corespondență între Andrei Popovici, autoritățile expoziționale americane și Radu Irimescu din 31 mai și 4 iunie 1940, nepaginat.

⁵⁰ *Ibidem*, corespondența dintre Andrei Popovici, Paul Sterian și Radu Irimescu din 11, 25 iunie, 2 iulie 1940, nepaginat.

1940⁵¹, Andrei Popovici îi scria lui Dimitrie Gusti despre costurile foarte ridicate ale depozitării obiectelor industriei casnice și ale celei meșteșugărești din standurile expoziționale (tot așa de mari erau și cele pentru expedierea lor în țară sau pentru vânzarea lor, care trebuia, în cel din urmă caz, să includă și vama). De aceea, s-a gândit că ar fi mai bine să fie puse în vânzare în pavilioane, numai că, aplicându-se vama ce trebuia plătită, se ajungea la un preț prea ridicat, ca să poată fi ușor vândute. Multe dintre exponate vor fi fost donate diverselor parohii ortodoxe din Statele Unite sau societăților românilor americani, ce le-au utilizat în diverse situații festive, ceremoniale, în care au făcut propagandă identitară, așa cum se va vedea mai departe în câteva exemple semnificative.

*

O expoziție la Cleveland; corespondența cu George Anagnostache⁵², ianuarie 1941

În ianuarie 1941 Andrei Popovici, care era încă ocupat cu dezafectarea pavilioanelor și cu găsirea unor soluții viabile pentru transferarea/vânzarea/repatrierea în condiții optime a exponatelor din standurile expoziționale, intra într-o corespondență cu consulul României de la Cleveland, George Anagnostache. La Cleveland, în perioada 4-19 ianuarie se desfășura o expoziție, pe care consulul român din localitate, ca și comunitatea românească de acolo au dorit să o onoreze. În aceste condiții, au fost solicitate exponate românești, în general, dintre acelea care reprezentau cultura tradițională, ce se găsiseră în standurile românești de la expoziția mondială de la New York. În 30 ianuarie, consulul de la Cleveland îi expedia lui Andrei Popovici un scurt raport cu privire la contribuția importantă a Cristinei Georgescu, trimisă de comisarul general adjunct pentru a sprijini organizarea standurilor românești⁵³ (era aceeași doamnă Georgescu, cu care comisarul general adjunct ar fi făcut chefuri, dacă ar fi să ne luăm după Fănică Luca). În raport, Anagnostache arăta și ce s-a întâmplat cu lăzile în care au fost transportate exponatele (unele dintre ele au fost donate parohiei Sf. Dumitru din Cleveland, altele fuseseră predate cu chitanță părintelui Truția și, în fine, o a treia parte, a luat drumul Legației de la Washington)⁵⁴.

Două zile mai târziu, îi răspundea Andrei Popovici, mulțumindu-i pentru efort și pentru reușită; în epistola privată îi spunea că e posibil să treacă prin Cleveland, pe undeva prin martie, împreună cu soția (Marion), când intenționa să își ia un concediu de o lună și să se ducă în California⁵⁵. Atunci, spunea Popovici, putea să îi boteze copilul; și încheia cu ironie, spunându-i amicului și colaboratorului său de la Cleveland că

⁵¹ *Ibidem*, corespondența dintre Andrei Popovici și Dimitrie Gusti din 19 iulie 1940, nepaginat.

⁵² George Anagnostache, absolvent al Școlii de Mine de la Universitatea din Pittsburgh (1923), consul la Cleveland (Ohio), colaborator apropiat și prieten al lui Andrei Popovici, a fost o prezență activă în organizarea participărilor românilor americani, dar și ale guvernului de la București la expozițiile internaționale de la Cleveland din 1932, 1936-1937 și 1941. Îl găsim implicat în 1928 și în inițiativele de început ale înființării și amenajării așa-numitei „Romanian Classroom” de la Universitatea din Pittsburgh. A emigrat în Statele Unite ale Americii după schimbarea regimului politic în România la câțiva ani după încheierea celei de-a doua conflagrații mondiale. Vezi *ibidem*, vol. 210, 211, 216, corespondență cu oficialii de la București sau cu comitetele românilor americani care se ocupau de organizarea standurilor cu exponate provenind din țară. Vezi și Lucia Curta, *op. cit.*, p. 52.

⁵³ AMAE, fond Washington, vol. 216, scrisorile lui George Anagnostache către Andrei Popovici din 30 ianuarie 1941, una oficială, alta în regim privat, nepaginate.

⁵⁴ *Ibidem*.

⁵⁵ *Ibidem*, scrisorile lui Andrei Popovici către George Anagnostache din 1 februarie 1941, una oficială, alta în regim privat, nepaginate.

trebuia să aibă grijă cum va suporta el „chinurile facerii”, căci știa sigur că Mary, soția lui Anagnostache, putea să își poarte singură de grijă⁵⁶!

Fig. 1. Andrei Popovici și soția sa, Marion, la 1935.

(Sursa: „Los Angeles Times”, 18 January 1935,

în Los Angeles Times Photographic Archive, UCLA Library Special Collections.)

Epilog

Nu mai știm prea multe despre personajul nostru după corespondența din ianuarie-februarie 1941, poate doar că în același an a fost chemat în țară în administrația centrală a Ministerului Afacerilor Străine, iar în 1943 ținea un discurs la inaugurarea sălii de clasă românești („Romanian Classroom”) de la Universitatea din Pittsburgh, pe care o și înzestraseră cu ornamente și exponate ce se găsiseră în pavilioanele oficiale ale guvernului de la București la expoziția mondială de la New York⁵⁷. Era un gest simbolic, de propagandă identitară românească în Statele Unite, acțiune sprijinită, ca întotdeauna, de organizațiile/societățile românilor americani, ca și de parohiile acestora. (Era, deopotrivă, și un gest dictat de rațiuni practice, știută fiind situația exponatelor din pavilioanele românești, greu de depozitat în Statele Unite, de repatriat ori de vândut, date fiind costurile foarte ridicate.) Să adăugăm că inițiativa amenajării unei săli românești la Univer-

⁵⁶ *Ibidem*.

⁵⁷ George G. Potra, *op. cit.*, p. 46. Vezi și Lucia Curta, *op. cit.*, p. 54.

sitatea din Pittsburgh, proiect susținut și de Andrei Popovici, nu era una singulară. În acea perioadă, mai multe comunități naționale europene din Pennsylvania au investit astfel de locuri cu valori simbolice, identitare; bunăoară, sala românească era în apropierea celei lituaniene⁵⁸...

Și mai știm că prin 1947 era refugiat politic în Statele Unite. Am aflat acest detaliu dintr-un raport informativ din acel an, semnat de Alexandru Lăzăreanu, un diplomat român proaspăt numit în post în Statele Unite ale Americii⁵⁹. El transmitea Centralei date cu privire la opiniile față de noul regim de la București ale unor foști diplomați, ce fuseseră în funcție în anii 1920-1940 la Washington sau Cleveland ori New York. Erau vizați miniștrii României la Washington din 1929-1940, Carol Davila („informator plătit al Departamentului de Stat și agent al opoziției”) și Radu Irimescu („care a realizat o imensă avere”; dar se părea că nu făcea politică în vreun fel), fostul atașat de presă, George Boncescu („atât el, dar mai ales soția lui sunt reacționari”), dar și personajul nostru, Andrei Popovici („legionar și dușman deschis al nostru”; la fel ca fostul consul George Anagnostache)⁶⁰. Și cam atât despre noua „viață americană” a lui Andrei Popovici, pe care rămâne să o descoperim...

*

Am încercat în aceste rânduri să recombunem din piese disparate o schiță biografică a diplomatului Andrei Popovici, aflat în post la Washington în perioada interbelică. Cu deosebire am vrut să aducem în prim-plan activitatea sa în calitate de comisar general adjunct al României la New York World's Fair din 1939-1940. A fost vremea în care a colaborat strâns cu comisarul general al României, Dimitrie Gusti, dar și cu ministrul guvernului de la București la Washington, Radu Irimescu. În tot acest timp a proiectat și coordonat activitatea unui birou de propagandă în Statele Unite ale Americii pe perioada expoziției, a supravegheat toate lucrările de construcție și amenajare a pavilionelor naționale, a supervizat plățile făcute către arhitecți, constructori, asiguratori, avocați (căci au existat și litigii), furnizori, personal etc. În demersul nostru am valorificat o serie de documente inedite sau mai puțin cunoscute din fondul Washington al Arhivei Ministerului Afacerilor Externe, cu atât mai mult cu cât am identificat puține referințe bibliografice relative la tema noastră (sunt câteva sugestii în lucrări semnate de Nicolae Dascălu, Lucia Curta, George G. Potra sau L. D. Grigorescu și Marian Ștefan).

Desigur, am reținut în articolul nostru și ascensiunea în serviciul diplomatic al României a lui Andrei Popovici, care trecea, rând pe rând, începând de pe la 1925, prin toate treptele profesiei: de la atașat de legatie, secretar (trei clase erau de parcurs în acest caz), ajungând în poziții precum cele de consul general și ministru plenipotențiar clasa a II-a în 1938. Din păcate, nu am găsit până în acest moment prea multe informații privind activitatea și viața lui Andrei Popovici după New York World's Fair. Doar că în 1941 era chemat în țară și va fi activat o vreme în Centrala Ministerului Afacerilor Străine, că doi ani mai târziu ținea un discurs la inaugurarea sălii de studiu românești de la Universitatea din Pittsburgh, iar prin 1947 se găsea în Statele Unite ale Americii, între foștii colegi diplomați de la Washington, într-un exil impus de schimbarea regimului politic din România, ce avusese loc la puțin timp după încheierea celui de-al Doilea Război Mondial.

⁵⁸ Lucia Curta, *op. cit.*, p. 40.

⁵⁹ L. D. Grigorescu, Marian Ștefan, *op. cit.*

⁶⁰ *Ibidem*.

ANDREI POPOVICI, A ROMANIAN DIPLOMAT IN THE UNITED STATES OF AMERICA
AT THE TIME OF THE NEW YORK WORLD'S FAIR (1939-1940)
(Summary)

Keywords: Andrei Popovici, New York World's Fair (1939-1940), Romanian-American relations, Romanian Legation in Washington, diplomatic history.

The present text tried to reconstruct from disparate pieces a biographical sketch of the Romanian diplomat Andrei Popovici, posted in Washington during the interwar period. In particular, it aims to bring his work as Deputy Commissioner General of Romania at the New York World's Fair from 1939-1940 to the forefront. It was during this period that he worked closely with Romania's Commissioner General, Dimitrie Gusti, as well as with the Minister of the Bucharest government in Washington, Radu Irimescu. Throughout this time, he designed and coordinated the work of a propaganda office in the United States during the exhibition, supervised all the construction and fitting out of the national pavilions, oversaw payments to architects, builders, insurers, lawyers (as there were disputes), suppliers, staff, etc. In this endeavor, unpublished documents from the Washington collection of the Archives of the Ministry of Foreign Affairs were used, especially as there are few bibliographical references to the diplomat's biography (there are a few suggestions in works by Nicolae Dascălu, George G. Potra or L. D. Grigorescu and Marian Ștefan).

Andrei Popovici's ascension in the diplomatic service was also mentioned, as he advanced one step at a time, starting in 1925, through all the phases of the profession: from legation attaché, secretary (three courses had to be completed in this case), reaching positions such as consul general and minister plenipotentiary class II in 1938. Unfortunately, not much information about Andrei Popovici's activity and life after the New York World's Fair has been found so far, except that in 1941 he was called back to the country and worked for a while in the Central Office of the Ministry of Foreign Affairs, and by 1947 he was in the United States of America, among his former diplomatic colleagues in Washington, in an exile imposed by the change of the political regime in Romania, which had taken place shortly after the end of the Second World War.

ALEXANDRU D. AIOANEI*

RELUAREA ACTIVITĂȚII LEGAȚIEI ROMÂNIEI ÎN MAREA BRITANIE DUPĂ AL DOILEA RĂZBOI MONDIAL

În perioada interbelică, pentru români, Anglia era una dintre marile puteri căreia îi revenea misiunea de a apăra sistemul internațional impus la Versailles. În același timp, cultura engleză a câștigat treptat teren în spațiul românesc, fiind introdusă în țară de numărul tot mai mare de angajați ai companiilor britanice ce deschideau afaceri în România, îndeosebi în domeniul petrolier. Cu toate acestea, pentru o mare parte a britanicilor, România a fost doar o țară de la periferia Europei, cu resurse importante de petrol și atât¹. În pofida intereselor economice pe care le avea în regiune, controlând cele mai importante companii petroliere din România, Marea Britanie nu a reușit să oprească apropierea dintre București și Berlin, după 1933. Prin urmare, intrarea României în sfera de influență a Germaniei naziste, la finalul anilor '30, a dus la o răcire accentuată a relațiilor diplomatice. La 1 iulie 1940, România a renunțat la garanțiile franco-britanice, în același timp, regele Carol transmitând Berlinului că este deschis să primească o misiune militară germană².

Atât la București, cât și la Londra se vorbea despre ruperea relațiilor diplomatice dintre cele două țări încă din octombrie 1940, fapt ce avea să se petreacă realmente pe 15 februarie 1941. Considerând că România devenise „un protectorat economic și militar german”, Londra a decis să închidă Legația de la București și să-și retragă personalul diplomatic³. În ceea ce privește Legația României de la Londra, situația a fost mai complicată. Viorel Tilea, ministrul plenipotențiar al României la Londra, și-a dat demisia în iulie 1940, responsabilitatea pentru coordonarea activităților legației revenind lui Radu Florescu. Abdicarea regelui Carol al II-lea și venirea la putere a lui Ion Antonescu au creat o serie de conflicte în rândul personalului legației, care, pe măsura tensionării relațiilor româno-britanice, era tot mai nesigur de statutul său⁴. Apoi, mai mulți angajați și-au dat demisia în semn de protest față de politica progermană a lui Ion Antonescu⁵. În momentul închiderii Legației României de la Londra, tot personalul

* Dr., cercetător științific, Institutul de Istorie „A. D. Xenopol”, Academia Română – Filiala Iași.

¹ Sorin Arhire, *Marea Britanie și România. Relații politice, economice și culturale (1936-1941)*, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2015, p. 5-6.

² Dennis Deletant, *Activități britanice clandestine în România în timpul celui de-al Doilea Război Mondial*, traducere de Adina Avramescu, București, Editura Humanitas, 2019, p. 103.

³ V. Fl. Dobrinescu, *Emigrația română din lumea anglo-saxonă, 1939-1945*, Iași, Editura Institutul European, 1992, p. 88.

⁴ *Ibidem*, p. 91-92.

⁵ Dumitru G. Danielopol, *Jurnal londonez*, Iași, Editura Institutul European, 1995, p. 147.

a refuzat să revină în țară, ceea ce i-a pus pe britanici într-o situație dificilă⁶. De altfel, închiderea activității legației, distrugerea arhivei și cifrului, predarea inventarului către Legația Suediei – care a preluat reprezentarea intereselor românești – s-au făcut într-o dezordine totală, potrivit mărturiilor celor implicați⁷.

Între 1941 și 1944, România și Marea Britanie s-au aflat în stare de război. După evenimentele din 23 august 1944, când România a încetat starea de război cu Puterile Aliate, contactele dintre cele două țări s-au derulat prin intermediul Comisiei Aliate de Control și a misiunilor politică și militară britanice de la București, care și-au început activitatea la finalul lunii septembrie 1944. Între septembrie 1944 și martie 1945, reprezentanții guvernului britanic au avut numeroase contacte cu membrii guvernului român, inclusiv cu președinții Consiliului de Miniștri. Chiar dacă, oficial, cele două misiuni nu aveau statut diplomatic, acestea au funcționat ca o legație propriu-zisă, respectându-se inclusiv principiul extrateritorialității. La 5 martie 1945, sovieticii impuneau guvernul condus de Petru Groza, un apropiat al comuniștilor, care își extindeau astfel controlul asupra unor ministere-cheie. Chiar dacă Churchill cedase sovieticilor inițiativa politică în România, guvernul britanic nu a recunoscut numirea guvernului Petru Groza: în consecință, li s-a cerut membrilor Misiunii britanice să-și reducă la minim contactele cu membrii noului executiv de la București⁸.

Schimbarea de guvern de la Londra, din vara lui 1945, a adus și o nouă perspectivă asupra politicii externe. Încă din perioada războiului, Ernest Bevin a militat pentru păstrarea influenței britanice în Grecia și estul Mediteranei. Strategia sa imperială era marcată atât de ideea unei relații de pe poziții egale între Metropolă și teritoriile din colonii, cât și de o rusofobie accentuată încă din perioada activității sale sindicale⁹. În rândul susținătorilor laburiști exista un orizont de așteptare cu privire la o politică externă mai apropiată de URSS și nu de Statele Unite. În zadar însă: aflat la Potsdam, Stalin nu era foarte încântat de rezultatul alegerilor din Marea Britanie. Iar Ernest Bevin îi confirma temerile, când, la 20 august 1945, în primul său discurs parlamentar în calitate de șef al Foreign Office, declara că guvernele instalate la București, Sofia și Budapesta nu erau reprezentative și că un totalitarism fusese înlocuit cu un altul¹⁰.

În contextul Conferinței de la Moscova a miniștrilor de Externe, din decembrie 1945, Ernest Bevin a atras atenția americanilor asupra faptului că URSS va cere respectarea drepturilor ei în estul Europei înainte de a garanta respectarea intereselor anglo-americane în alte zone ale globului. Oficialul britanic îl bănuia pe omologul său american, James Byrnes, că era mult prea dispus să accepte pretențiile sovietice¹¹. Finalmente, ministrul englez de Externe a fost nevoit să-și adapteze politica față de România și Bulgaria după viziunea Statelor Unite. Ulterior, criza iraniană de la începutul anului 1946 avea să ducă la o viziune mai unitară a celor două state în relația cu URSS¹². Orice

⁶ V. Fl. Dobrinescu, *op. cit.*, p. 96.

⁷ Dumitru G. Danielopol, *op. cit.*, p. 192-197.

⁸ Alexandru D. Aioanei, *România și Marea Britanie în primii ani postbelici. Începuturile unei relații sinuoase*, în Marius Chelcu, Dorin Dobrinu (ed.), *Frământările modernității. Discursuri, oameni, instituții*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2022, p. 425-450.

⁹ John Kent, *British Imperial Strategy and the Origins of the Cold War*, Leicester University Press, 1993, p. 77.

¹⁰ Elisabeth Barker, *Britain in a divided Europe, 1945-1970*, London, Weidenfeld and Nicolson, 1971, p. 45.

¹¹ Victor Rothwell, *Britain and the Cold War. 1941-1947*, Worcester and London, The Trinity Press, 1982, p. 241.

¹² John Kent, *op. cit.*, p. 93-94.

confruntare dintre Marea Britanie și URSS pe chestiuni particulare, precum Mediterana, consolida ipoteza sferelor de influență. În timp ce sovieticii abandonau pretențiile imperialiste în bazinul mediteranean și în Orientul îndepărtat, britanicii deveneau tot mai hotărâți să nu facă nicio concesie în Bulgaria, România și Polonia¹³.

În decembrie 1945, la Foreign Office, era tot mai clară ideea că guvernul Groza era foarte puternic și că Marea Britanie nu putea face nimic pentru a-l înlătura. Pentru Ian Le Rougetel, șeful Misiunii britanice în România, nu exista posibilitatea unor înțelegeri cu liderii comuniști. Acesta era de părere că ori Marea Britanie renunță și pierde orice influență în România, ori alege să se opună total guvernului Groza¹⁴. Astfel, Conferința miniștrilor de Externe de la Moscova, din decembrie 1945, decidea includerea în guvern a doi reprezentanți ai partidelor de opoziție, ca miniștri fără portofoliu. Tot atunci s-a stabilit ca, la începutul lunii ianuarie, ambasadorii Statelor Unite și Marii Britanii la Moscova, Averell Harriman și Sir Archibald Clark Kerr, să se deplaseze la București, însoțiți de A. I. Vișinski, pentru a superviza modificările la nivelul guvernului de aici¹⁵.

La Londra, au existat voci care au sancționat foarte dur înțelegerea de la Moscova. De exemplu, la 5 ianuarie 1946, ziarul „Manchester Guardian” a publicat un articol cu titlul *Drumul pe care mergem*, semnat de Robert Gilbert Vansittart, fost diplomat și subsecretar în cadrul Foreign Office. Autorul se arată foarte critic la adresa Conferinței de la Moscova, pe care o consideră un eșec, acuzând URSS că a reînviat strigoi țarismului în politica externă, iar pe cei doi demnitari occidentali că au cedat. Potrivit autorului, Marea Britanie a renunțat la sinceritate și a fost împinsă de americani să meargă la Moscova, unde rușii au câștigat totul și nu au dat nimic în schimb. Vansittart susținea că celelalte țări trebuiau să accepte orice li se cerea sau erau nevoite să admită ce stabileau alții. „Ce s-a obținut de la URSS? O relaxare a tiraniei totalitare în estul Europei? Nu.” Lipirea „din milă” a doi miniștri liberali pe lângă guvernul român este prezentată ca un fapt nereprezentativ. În Extremul Orient, Rusia câștigase din nou. În Coreea, cei trei au rămas doi, în timp ce America se retrăgea din China. În Persia, Rusia încalcăse deja patru tratate. Pentru Vansittart, Moscova atinge mica apoteoză a unor realizări minimale, chiar în ajunul primei adunări a Națiunilor Unite¹⁶.

România trimite o misiune politică la Londra

La 1 ianuarie 1946, Andrei Vișinski, Averell Harriman și Archibald Clark Kerr au avut o întâlnire cu regele Mihai, în care i-au prezentat acestuia importanța pe care cei Trei Mari o acordau alegerilor generale libere. Vișinski a plecat la Moscova în data de 9 ianuarie, dar ambasadorii Statelor Unite și Marii Britanii au mai rămas câteva zile la București, timp în care au discutat cu Petru Groza condițiile în care cele două puteri erau dispuse să recunoască guvernul pe care acesta îl conducea. Groza a fost de acord cu următoarele: reprezentanții tuturor partidelor să fie prezenți la numărarea voturilor electorale, utilizarea cuvintelor „trădător” și „fascist” să fie interzisă în discursurile electorale și toate partidele să aibă facilități de difuzare egale. El s-a angajat, de asemenea, să

¹³ *Ibidem*, p. 89.

¹⁴ Mark Percival, *British-Romanian Relations, 1944-1965*, PhD Thesis, University College London, 1997, p. 83-84.

¹⁵ Dan Vătăman, *Politica externă a României de la Armistițiul și până la semnarea Tratatului de Pace (1944-1947)*, București, Editura ProUniversitaria, 2009, p. 102.

¹⁶ AMAE, fond Anglia Politic. Problema 200 Presă, dosar 39 (ianuarie 1946 – mai 1946), f. 1-3.

garanteze libertatea presei, să distribuie echitabil hârtia de ziar și să prevină intimidarea tipografilor de către sindicatele acestora. De asemenea, a mai promis că declarațiile liderilor politici occidentali nu vor mai fi cenzurate¹⁷. La 5 februarie 1946, Ian Le Rougetel a informat executivul român că Marea Britanie era dispusă să recunoască guvernul condus de Petru Groza – în baza deciziilor de la Moscova și a asigurărilor primite în luna ianuarie – și să accepte trimiterea unui reprezentant politic al României la Londra¹⁸.

Alexandra Mezincescu, fostă angajată la Legația României din Londra, a fost informată de Vasile Stoica, secretarul general al Ministerului Afacerilor Străine al României, prin intermediul Legației Suediei la Londra, că Richard Franasovici va fi trimisul special al României în Marea Britanie. Născut la Turnu Severin, în 1883, Franasovici a ocupat mai multe portofolii ministeriale, fiind și deputat în nouă legislaturi, între anii 1920 și 1937. Ca diplomat, a reprezentat țara în calitate de ministru la Varșovia (1938-1939) și la Paris (1939-1940). Scos de regimul Antonescu din aparatul diplomatic, a rămas la Berna în perioada 1941-1945. A fost reactivat ca ministru al României la Berna în 1945¹⁹.

La 8 februarie, Richard Franasovici îi scria de la București soției sale aflate la Berna, informând-o că se purtasera discuții ca să fie numit la Washington, dar, în final, promise misiunea de a reprezenta România la Londra²⁰. În aceeași zi, Misiunea Britanică din România a trimis la Londra o caracterizare a lui Richard Franasovici. Documentul cuprindea detalii, printre altele, despre activitatea sa ca șef al companiei de asigurări *Victoria* sau despre relațiile sale cu Elena Lupescu, amanta regelui Carol al II-lea. Oficialii britanici din România spuneau despre Franasovici că „este fără îndoială abil, este considerat foarte viclean. Uneori este numit *Trichard*”²¹, aluzie la relația sa foarte apropiată cu Gheorghe Tătărăscu.

La solicitarea Foreign Office-ului, diplomații britanici de la Berna au transmis la Londra că Franasovici

[...] este un politician cu viziune occidentală. Educația, banii, statutul social sunt dovezi evidente că profesia lui este de a preveni bolșevizarea României. Faptul că a acceptat un post de la Guvern i-a adus reproșuri de la prieteni buni ca Gafencu. Vanitos, prezentabil, el și soția lui obișnuiau să se distreze serios. Vorbește bine franceză dar puțin engleză²².

Oficialii din cadrul Foreign Office, precum M.S. Williams, au declarat că nu vedeau o problemă în numirea lui Franasovici la Londra, „în condițiile actualului guvern”²³.

Ian Le Rougetel era de părere că reputația lui Franasovici nu era mult mai bună decât cea a lui Tătărăscu²⁴. La 13 februarie, acesta a informat Londra că, potrivit unor date furnizate de un apropiat al lui Franasovici, diplomatul român fusese, în timp ce stătea în Elveția, un supporter al mișcării de rezistență, susținând că lucrase cu Edward Beneș. Foreign Office a cerut diplomaților britanici de la Praga să verifice aceste

¹⁷ The National Archives London (TNAL), FO 371/67233, R 4150.

¹⁸ Mihaela Diaconu, *Activitatea Legației române la Londra (1946-1948)*, în „Romanian Journal of History and International Studies”, București, Editura Semne, vol. I, no. 2, 2014, p. 197.

¹⁹ AMAE, fond Telegrame Londra, dosar ianuarie-aprilie 1946, f. 4, 6-7.

²⁰ *Ibidem*, f. 5.

²¹ TNAL, FO 371/59163, R 2054.

²² *Ibidem*, R 2231.

²³ *Ibidem*, R 2306.

²⁴ *Ibidem*, R 2306.

aspecte²⁵. Informațiile adunate de aceștia arătau că Franasovici fusese în legătură cu reprezentantul Cehiei din Elveția, Kropecky, dar nu direct cu Beneș; și că nu ar fi făcut nimic excepțional pentru mișcarea de rezistență²⁶.

Discuțiile privind numirea lui Franasovici la Londra au avut loc înainte ca Marea Britanie să anunțe oficial că recunoaște guvernul Petru Groza. Acest lucru s-a petrecut la 14 februarie 1946, când Misiunea politică britanică de la București a primit instrucțiuni să transmită public faptul că guvernul Majestății Sale recunoștea guvernul român ca urmare a garanțiilor oferite de București, în ianuarie 1946, și era pregătit să accepte numirea unui reprezentant al României la Londra²⁷. În cadrul unei discuții cu Ian Le Rougetel, Gheorghe Tătărăscu ar fi întrebat dacă nu era posibil ca trimisul României să primească statut de ministru plenipotențiar, motivând că Statele Unite ale Americii erau dispuse să ofere acest statut oficialului trimis de București²⁸.

Publicarea informației potrivit căreia Richard Franasovici va fi noul reprezentant al României la Londra a generat un val de opinii nu tocmai favorabile diplomatului român. Ambasadorul României în URSS i-ar fi spus lui Frank Roberts, diplomat britanic, că numirea lui Franasovici la Londra nu era chiar potrivită și că guvernul Groza putea găsi o soluție mai bună²⁹. La rândul său, lordul Halifax, ambasadorul Marii Britanii în Statele Unite, scria la Londra că fostul ministru român de la Washington, Carol Davila, după ce aflate din presă despre numirea lui Richard Franasovici, i-ar fi vorbit unui membru al ambasadei, în termeni foarte fermi, despre lipsa de credibilitate a acestuia. Invoca îndeosebi legăturile sale prea strânse dintre Franasovici și Tătărăscu. Potrivit lui Davila, cei doi lucraseră împreună pentru a impune dictatura lui Carol al II-lea (1938), iar dacă venea la Londra, Franasovici avea să acționeze sub coordonarea ministrului român de Externe în scopul restaurării fostului suveran³⁰.

Inclusiv Ambasada Marii Britanii de la Lisabona a trimis o caracterizare a lui Franasovici, pe baza unor informații culese de la mai multe surse. Potrivit acestor date, viața politică a lui Franasovici ar fi început odată cu cea a lui Gheorghe Tătărăscu, un prieten intim. Nu era cunoscut pentru vreun discurs sau pentru vreo polemică, ci mai degrabă ca un instigator, sforar, atât în politică cât și afaceri. Ca subsecretar de stat la Ministerul de Interne și ca ministru al Lucrărilor Publice, a fost implicat în mai multe scandaluri. După revenirea lui Carol al II-lea pe tron, în 1930, a devenit un apropiat al Elenei Lupescu, legătură ce va fi tot mai puternică în timp. Inclusiv numirea ca ambasador la Varșovia (1938) și la Paris (1939-1940) s-a datorat încrederii de care se bucura din partea lui Carol. Informațiile culese din Portugalia îl arată la fel de deschis la colaborarea cu Antonescu sau cu liderii comuniști³¹.

De altfel, inclusiv după sosirea lui Franasovici la post, dinspre Lisabona au continuat să sosească la Londra informații despre acesta, care arătau disponibilitatea lui de a colabora cu noul regim. De exemplu, la 26 aprilie 1946, Ambasada Marii Britanii din Portugalia trimitea o notă la Foreign Office, în care erau incluse mai multe informații oferite de Brutus Coste, fost însărcinat cu afaceri la Legația României din Lisabona. Coste ar fi declarat diplomaților britanici că Franasovici ar fi spus unor prieteni din Elveția –

²⁵ *Ibidem*, R 2362.

²⁶ *Ibidem*, R 3978.

²⁷ *Ibidem*, R 2306.

²⁸ *Ibidem*, R 2789.

²⁹ *Ibidem*, R 2373.

³⁰ *Ibidem*, R 2431.

³¹ *Ibidem*, R 4306.

când făcea o escală pe drumul de la București la Londra – că guvernul Groza nu avea de gând să organizeze alegeri prea repede și dacă o va face, sigur nu vor fi libere. Franasovici a mai spus că la Conferința miniștrilor de Externe de la Londra, URSS a sprijinit interesele României, în timp ce Statele Unite și Marea Britanie au avut o atitudine ostilă, opinie ce predomina în spațiul public din România. Și totuși, misiunea lui la Londra era de a obține sprijinul SUA, Marii Britanii și Franței³².

Membrii Misiunii românești au plecat spre Londra în 16 martie, urmând să facă o escală la Zurich³³. Deplasarea s-a făcut cu două avioane pe traseul București – Arad – Zurich – Londra³⁴. La 25 martie, ministrul suedez la Londra a telegrafiat la București pentru a anunța sosirea lui Richard Franasovici în aceeași zi³⁵. Pe 29 martie, Franasovici a avut un prim contact cu șeful Southern Department din cadrul Foreign Office. A fost primit amabil, dar cu neîncredere față de guvernul pe care-l reprezenta. Diplomatul român a încercat să explice că informațiile despre guvern, vehiculate de așa-zișii români din „rezistență”, erau eronate. Fiind întrebat de alegeri, a spus că vor avea loc când va fi gata legea electorală, când se vor putea realiza listele de alegători și se va stabili statutul populației maghiare din nord-vestul Transilvaniei. I s-a transmis că Ernest Bevin și Orme Sargent, deși ocupați cu problema persană, îl vor primi la un moment dat. În același timp, a avut discuții cu șeful Protocolului pentru a stabili statutul lui, care, fiind similar cu cel al reprezentanților politici ai Italiei și Ungariei, era la periferia Corpului Diplomatic. Prezența trimisului român a fost ignorată de presa londoneză³⁶. Oficialii Foreign Office-ului au transmis la București că, la întâlnirea de pe 29 martie, Franasovici ar fi vorbit patru ore, într-o franceză balcanică, despre viziunile sale liberale și că liberalii, inclusiv Brătianu, erau de acord ca alegerile să fie amânate³⁷.

La 13 aprilie 1946, Legația Suediei a încetat oficial reprezentarea intereselor românești. Potrivit uzanței diplomatice, Franasovici a cerut ca ministrul Suediei la Londra, Bjorn Gustav Prytz, să fie decorat pentru serviciile aduse României, afirmând că și finlandezii au făcut la fel³⁸. Franasovici a readus subiectul în discuție și în ianuarie 1947, pentru ca, la 1 martie 1947, să întrebe dacă fuseseră măcar semnate decretele, România fiind singura țară reprezentată de Suedia care nu îi decorase pe diplomații acestei țări³⁹.

La 16 aprilie 1946, Franasovici a făcut o nouă vizită la Foreign Office, unde s-a întâlnit cu un supleant al directorului politic și cu șeful Northern Departament. A fost primit mai prietenos față de alte dăți. Discuția s-a purtat, în principal, în jurul problemei organizării alegerilor. Oficialii britanici și-au exprimat temerea ca România ar deveni un stat polițienesc. În ceea ce privește întâlnirea cu Ernest Bevin, șeful diplomației britanice, Franasovici spera să fie primit înainte de Paște⁴⁰. Dar pe 17 aprilie a fost informat că întrevederea nu putea să aibă loc înainte de data de 15 mai, însă românul putea să-și înceapă activitatea în mod oficial. Atitudinea lui Bevin era pentru Franasovici o dovadă în plus a răcelii cu care era primit la Londra. În același timp, finlandezii au așteptat o lună și jumătate ca să reușească același lucru, iar ungurii – 15 zile⁴¹.

³² TNAL, FO 371/59164, R 6444.

³³ TNAL, FO 371/59163, R 4246.

³⁴ *Ibidem*, R 3977.

³⁵ AMAE, fond Telegramme Londra, dosar ianuarie-aprilie 1946, f. 12.

³⁶ *Ibidem*, f. 18.

³⁷ TNAL, FO 371/59163, R 4306.

³⁸ AMAE, fond Telegramme Londra, dosar ianuarie-aprilie 1946, f. 80-81.

³⁹ *Ibidem*, dosar ianuarie-aprilie 1947, f. 14, 75.

⁴⁰ *Ibidem*, dosar ianuarie-aprilie 1946, f. 102.

⁴¹ *Ibidem*, f. 115.

Discuțiile privind utilizarea fondurilor românești din Marea Britanie pentru susținerea activității Misiunii ne relevă și statutul exact al acesteia din punctul de vedere al reprezentării diplomatice. *Trade with the Enemy Department* se interesa în iunie 1946, la Foreign Office, despre statutul lui Franasovici. Răspunsul a fost că Franasovici nu avea statut diplomatic și că trebuia tratat ca orice român. Însă avea dreptul să deschidă cont bancar, la fel ca și ceilalți membri ai Misiunii românești, cum de altfel s-a permis acest lucru și Misiunii maghiare⁴².

Imediat după sosirea în capitala Angliei, Franasovici a primit o serie de sarcini, printre care și aceea de a urmări dezbaterile care aveau ca temă organizarea păcii. Unul dintre aceste evenimente a fost Conferința Comisiei Adjuncților Miniștrilor de Externe, desfășurată în aprilie-mai 1946 la Londra, unde s-a discutat, printre altele, și tratatul de pace cu România. O altă sarcină trasată de Tătărașcu pentru trimisul român a fost aceea de a-l vedea urgent pe ambasadorul sovietic⁴³. Franasovici s-a achitat de sarcini și a raportat Bucureștiului faptul că anglo-americanii erau reticenți în a lua o decizie cu privire la Transilvania⁴⁴.

La 20 mai 1946, Vasile Stoica cerea Misiunii românești de la Londra să urmărească activitatea politică a statelor vecine, situația internațională, evenimentele importante și activitatea statelor unde nu aveam reprezentanțe diplomatice, apoi să trimită informări⁴⁵. În 4 iunie, a revenit cu o nouă cerere, solicitând personalului Misiunii ca la fiecare final de lună să i se trimită rapoarte pe următoarele probleme: „situațiunea internă, relațiile cu statele învecinate, chestiuni speciale”⁴⁶.

O altă misiune a lui Franasovici, în toamna anului 1946 și iarna anului 1947, a fost identificarea de ajutoare pentru regiunile afectate de secetă din România. Marea Britanie nu s-a arătat foarte deschisă în această direcție. Mai mult, oficialii Foreign Office-ului îi sugerau lui Franasovici să se mulțumească cu puțin. Diplomatul român chiar a produs o anumită iritare, când, la o întâlnire la Foreign Office, despre implicarea Crucii Roșii în ajutorarea României, a sondat, neoficial, posibilitatea ridicării Misiunii românești la rang de ambasadă. El având rang de ambasador, menținerea ca șef de misiune îi părea un fel de retrogradare⁴⁷.

În contextul alegerilor din 19 noiembrie 1946, Franasovici a avut misiunea de a urmări reacțiile britanicilor și de a apăra rezultatul oficial al votului. La 16 ianuarie 1947, Franasovici raporta lui Tătărașcu că avusese o întrevedere cu Ernest Bevin. Acesta din urmă îi reproșa diplomatului român modul în care decursese scrutinul, denunțând totodată tratamentul la care erau supuse societățile petroliere britanice din România, a discriminate în opinia sa. Franasovici i-a garantat că nu se preconiza o naționalizare a companiilor petroliere și că vânzările către stat se vor face la un preț just. De asemenea, Bevin i-a reproșat lui Franasovici că România nu dorea să aibă schimburi comerciale cu Marea Britanie și că, din rapoartele lui Adrian Holman, reieșea că atitudinea guvernului român față de Marea Britanie era una nemulțumitoare. Franasovici i-a răspuns, afirmând că atât Petru Groza cât și Gheorghe Gheorghiu-Dej declaraseră că își doreau relații bune cu toți aliații. Bevin i-a mai spus în final că așteaptă semnarea

⁴² TNAL, FO 371/59164, R 8861.

⁴³ AMAE, fond Telegrame Londra, dosar ianuarie-aprilie 1946, f. 13 (sarcini trimise pe 29 martie 1946).

⁴⁴ *Ibidem*, f. 23-24.

⁴⁵ *Ibidem*, dosar mai-septembrie 1946, f. 23.

⁴⁶ *Ibidem*, f. 36.

⁴⁷ TNAL, FO 371/67233, R 2565.

Tratatului de Pace pentru a vedea ce atitudine va avea guvernul român față de Anglia. Atmosfera în care a avut loc discuția a fost mai puțin încărcată ca de obicei⁴⁸.

Pe 4 martie 1947, Franasovici comunica Centralei că legăturile cu lumea parlamentară și jurnalistică britanică erau destul de strânse, însă avea nevoie de informații din țară, nu de puține ori aflând de la alte persoane lucruri de interes pentru el și pentru strategia de politică externă a României. Trimisul special al României la Londra nu era ținut la curent cu negocierile pe subiecte precum: semnarea unui acord de plăți, reluarea schimburilor comerciale cu Marea Britanie, proiectul de uniune vamală cu Ungaria, ajutoarele externe primite pentru zonele afectate de secetă sau mersul negocierilor cu SUA pentru cumpărarea de porumb⁴⁹.

Acțiunile propagandistice au fost foarte importante pentru Misiunea românească din Londra, deși resursele alocate acestui scop au fost minime. La 8 mai 1946, consilierul de presă Ion Murgu scria la București că nu primise răspuns la solicitări anterioare: alocarea unei sume de bani cu care să închirieze un birou pentru Agenția Agerpres; și nu i se comunicase nimic despre fondul de propagandă pe care ministerul urma să-l pună la dispoziția Serviciului presei. Trimisese rapoarte la care nu primise niciun răspuns, neștiind astfel dacă procedase bine sau nu. Activitatea Serviciului se concentra, în primul rând, pe combaterea știrilor răuvoitoare. Dar presa nu acorda o atenție foarte mare României, mai ales în chestiunile politice; în schimb, scria Murgu, „față de noi aici se dă mult mai multă importanță aspectului economic care, se crede aici, odată stabilizat va ușura latura politică”⁵⁰.

La începutul lunii iunie, Serviciul presei din cadrul Legației României de la Londra a primit o serie de instrucțiuni cu privire la activitatea sa. De la București i se comunica lui Murgu că se va stabili, în curând, un fond de propagandă care să-i fie pus la dispoziție. În buletinul de știri pe care îl realiza pentru Reuters și alte agenții, cu informații din ziarele românești, Alexandra Mezincescu trebuia să evite aspectele contrare intereselor țării noastre și ale aliaților. S-a cerut trimiterea câtorva numere din acest buletin la București, Murgu fiind făcut direct răspunzător de ceea ce se publica sub egida Legației despre România. Centrala cerea ca Serviciul presei să elaboreze o evidență a ziarelor britanice, care să conțină numele publicației, redactorii, tirajul, orientarea politică. De asemenea, i se aducea la cunoștință lui Ion Murgu că era dator să stabilească legături cu ziariști, scriitori, oameni de cultură, ca să știe pe ce ziare se putea baza Legația pentru a publica știri, reportaje, note favorabile despre România. Pentru cei de la București, formatul redus al ziarelor și lipsa hârtiei nu erau o scuză. Ei considerau că în Franța era aceeași situație și, totuși, mass-media de acolo acorda României o anumită atenție⁵¹.

Serviciul de presă al Legației din Londra era nevoit să activeze pe mai multe planuri. În primul rând, trebuia să colecteze publicații, articole și reacții din presa engleză despre România și despre evenimentele internaționale care ar fi putut-o afecta. Apoi, se ocupa de distribuirea publicațiilor românești de propagandă și încerca să dezmință știrile neconvenabile despre politica externă a Bucureștiului sau despre realitățile interne. Munca aceasta nu era deloc una ușoară. Într-un raport din 25 septembrie 1946, către Direcția Relațiilor Culturale cu Străinătatea, Ion Murgu recunoștea că îi era greu să

⁴⁸ AMAE, Fond Telegrama Londra, dosar ianuarie-aprilie 1947, f. 19-22.

⁴⁹ *Ibidem*, dosar ianuarie-aprilie 1947, f. 76-77.

⁵⁰ AMAE, fond Anglia Politic. Problema 200, dosar 6 (ianuarie-iunie 1946), f. 59-60.

⁵¹ *Ibidem*, f. 115.

procure reviste și publicații americane, dar avea să ceară ofițerului de presă să-și continue eforturile în această direcție. Referitor la publicațiile britanice, recomandă să se facă abonamente direct din România. Despre „Romanian Review”, o nouă publicație de propagandă, spunea că obținuse distribuția ei prin casa de editură Collet Ltd. Aceasta era, după spusele lui, una dintre cele mai importante din Anglia, mai ales că se ocupa de publicații străine rare. În ceea ce privește revista „Formes Roumanies”, Murgu aștepta încă să o primească, pentru a o răspândi prin aceeași Casă de editură. El socotea că noua revistă ar fi trebuit să cuprindă, pe lângă material informativ, și „material distractiv”, fotografii, reproduceri colorate, informații sportive, imagini turistice, reportaje asupra unor aspecte ale vieții cotidiene din România. Justificând absența interviurilor din „Romanian Review”, Murgu mai spunea că, în Anglia, era foarte greu de obținut asemenea texte din cauză că politicienii sau scriitorii primeau bani pentru a se lăsa chestionați; iar la Legație nu existau fonduri pentru așa ceva. Se biziua pe interviurile accidentale, date de oameni apropiați României și care o cunoșteau într-o anumită măsură⁵².

Personalul Legației

Reluarea activității Legației de la Londra nu a fost una foarte simplă. Reîncadrarea personalului, reactivarea serviciilor și asigurarea cheltuielilor au fost probleme care au marcat funcționarea oficiului diplomatic în primii ani postbelici. Un element care a pus piedici serioase funcționării Legației a fost subordonarea multiplă a diferitelor servicii. Consilierii economici și de presă nu se numărau printre angajații Ministerului Afacerilor Străine. Însă, nu de puține ori, fiind lipsiți de finanțare din partea ministerelor de resort, erau ajutați financiar de către oficiul diplomatic care, ulterior, cu greu recupera sumele împrumutate.

La 1 martie 1946, Ministerul Afacerilor Străine de la București a înaintat Foreign Office-ului o notă cu personalul Misiunii României la Londra. Acesta era compus din: Richard Franasovici – reprezentant al Guvernului român; Gr. Constantinescu – ministru plenipotențiar, cu funcția de consilier de Legație; Zevedei Barbu – consilier cultural; Mircea Stoe – secretar de Legație clasa a III-a; Ion Murgu – secretar cultural clasa a II-a; L. Romalo – interpret dactilografă; Melle Josette Luca Lazar – secretar personal al lui Franasovici. Pe lângă aceștia, guvernul român a mai solicitat viză și pentru membri ai familiilor celor de mai sus sau pentru persoane ce urmau să fie atașate Misiunii pe diferite posturi ce nu se aflau în subordinea Ministerului Afacerilor Străine. Unul dintre aceștia a fost Roman Cressin, consilier comercial, care, din informațiile obținute de Le Rougetel, era un comunist originar din Basarabia și vorbitor de limbă rusă. Se mai știa că ar fi câștigat, în 1939, o bursă Rockefeller, apoi ar fi avut de suferit, pe vremea regimului Antonescu, din cauza originii sale evreiești⁵³. Un alt exemplu ar fi Grigore Constantinescu: unul din oamenii pe care Franasovici i-a dorit foarte mult alături de el, la Londra. Fusese mult timp secretar al legației de aici, înainte de război, și era considerat un prieten al Marii Britanii⁵⁴.

⁵² *Ibidem*, dosar 7 (iulie-decembrie 1946), f. 60-61.

⁵³ Pe lângă cei enumerați mai sus, urmau să plece la Londra, pe 11 martie: Ghina Cressin și Gabriela Cressin (soția și fiica lui Roman Cressin); Elisabeth Salah (stenografa lui Cressin); Maria și Constantin Franasovici (soția și fiul lui Richard Franasovici); Victoria Stoe (soția secretarului diplomatic); May Lyall Murgu și Helen Murgu (soția și fiica consilierului cultural Ion Murgu); Espitia Barbu (soția consilierului cultural); personal auxiliar: Ion și Maria Zaharia, Ion și Maria Vlad și Vasile Alexe. Vezi TNAL, FO 371/59163, R 3792.

⁵⁴ *Ibidem*, R 3281.

La începutul lunii aprilie 1946, Franasovici a cerut reintegrarea lui Dumitru Dimăncescu, ale cărui relații, spunea el, erau importante la Londra⁵⁵. În aceeași perioadă (5 aprilie 1946), la Londra a ajuns Ion Murgu. Misiunea lui era să-l informeze pe Franasovici despre ceea ce se publica în presa din Anglia și, de asemenea, să stabilească contacte printre ziariști, pentru a reuși să introducă știri și informații despre România⁵⁶. La 11 mai, Vasile Stoica informa Legația că Dimăncescu fusese reintegrat în Ministerul Afacerilor Străine cu gradul de consilier de Legație clasa I⁵⁷. Totodată, pe 15 mai, legația era informată că Zevedei Barbu a fost numit consilier de Legație clasa I⁵⁸.

Potrivit celor consemnate de Ion Rațiu în jurnalul său, chiar din primele zile atmosfera din legație a fost una conflictuală. Imediat s-au format două tabere, care îi grupau pe cei cu idei democratice și pe cei cu o atitudine pro-comunistă evidentă, cum era cazul lui Zevedei⁵⁹. Un prim conflict a apărut între Ion Murgu și Alexandra Mezincescu. Atașatul de presă o acuza pe cea din urmă de lipsă de loialitate și faptul că încerca să îndepărteze corespondenții de presă de Legație⁶⁰. În consecință, Murgu a trimis la București un rechizitoriu dur la adresa Alexandrei Mezincescu, pe care o acuza că făcea jocurile Foreign Office-ului și că spunea jurnaliștilor străini că legația era plină de comuniști care ofereau informații false despre România⁶¹.

După ratificarea Tratatelor de Pace și pe fondul consolidării poziției comuniștilor în guvernul României, la București s-a considerat că misiunea unor angajați ai legației se încheiase. Prin urmare, la 3 septembrie 1947, Ministerul Afacerilor Străine a informat Legația din Londra că, din motive de austeritate, urmau a fi comprimate o serie de posturi. Astfel, au fost rechemati în țară Dumitru Dimăncescu, Zevedei Barbu, Elisabeta Romalo, Ion Vlad, Ion Zaharia, Vasile Alexe. La 8 septembrie, Franasovici a cerut ca Dimăncescu să aștepte la Londra noile însărcinări, pentru a evita cheltuieli inutile, ceea ce Tătărașcu a acceptat. În plus, a cerut ca celor rechemati să li se dea restanțele salariale, plus retribuția pe o lună sau două în avans și bani de transport⁶². Dacă Dimăncescu ar fi revenit în țară în 1947, cel mai probabil ar fi împărțit destinul tragic al multor diplomați români ce au activat în perioada interbelică și care au fost condamnați politic la ani grei de închisoare de către regimul comunist.

Richard Franasovici a solicitat Bucureștiului să revină asupra deciziei de a chema în țară și alți funcționari, unii fiind considerați indispensabili muncii din legație datorită profesionalismului lor. Toate eforturile au fost însă în zadar⁶³. Comuniștii încercau să își extindă controlul asupra Ministerului Afacerilor Străine și, implicit, asupra numirilor personalului din legații. Obiectivul lor era schimbarea totală a vechilor diplomați și funcționari din ministere și din misiunile diplomatice⁶⁴.

Abdicarea regelui și proclamarea Republicii Populare Române au generat un val de schimbări în personalul legației. Dumitru Dimăncescu a demisionat în 28 decembrie

⁵⁵ AMAE, fond Telegrama Londra, dosar ianuarie-aprilie 1946, f. 34.

⁵⁶ Mihaela Diaconu, *op. cit.*, p. 201.

⁵⁷ AMAE, fond Telegrama Londra, dosar mai-septembrie 1946, f. 4.

⁵⁸ *Ibidem*, f. 18.

⁵⁹ Ion Rațiu, *Jurnal. Începuturile unui exil îndelungat (1940-1954)*, vol. I, studiu introductiv, note, ediție îngrijită de Stejărel Olaru, București, Editura Corint, 2017, p. 353.

⁶⁰ AMAE, fond Anglia Politic. Problema 200, dosar 7 (iulie-decembrie 1946), f. 121-123.

⁶¹ *Ibidem*, f. 120.

⁶² *Ibidem*, f. 5-7.

⁶³ *Ibidem*, f. 52, 70-71.

⁶⁴ Adrian Vițalaru, *Impunerea controlului comunist asupra Ministerului Afacerilor Străine, 1944-1948*, în *AT*, anul XXI, nr. 78-79, 1-2/2013, p. 66.

1947; ceea ce a făcut și secretarul de legație Mircea Stoe, la 2 ianuarie 1948, din motive politice⁶⁵. Pe 16 ianuarie, legația a cerut Bucureștiului rechemarea consilierului Ion Murgu, care ar fi desfășurat activități subversive, ostile „republicii populare”. Se cerea Bucureștiului desemnarea urgentă a unui alt consilier de presă pentru Londra, chiar dacă Murgu insista să rămână la post⁶⁶.

În iunie 1948, s-a impus angajaților legației să-și petreacă concediul în țară, ceea ce nu a plăcut nici măcar celor cu afinități comuniste, precum Zevedei Barbu, care ar fi dorit să meargă în vizită la părinții soției sale, în Italia⁶⁷. În acest context, și-a dat demisia, la finalul lunii iulie 1948, și consilierul de presă Ion Murgu⁶⁸. Zevedei Barbu avea să-i urmeze exemplul după câteva luni. În august, când i s-a impus să revină în țară, s-a declarat bolnav și a refuzat⁶⁹. Pe 10 septembrie, după câteva încercări ale membrilor legației de a lua legătura cu el, Barbu a demisionat⁷⁰. A rămas în Marea Britanie, unde a urmat o carieră universitară.

Chestiunile financiare

Înainte de a pleca spre Londra, Franasovici era conștient de dificultățile financiare pe care avea să le întâmpine și a cerut permisiunea autorităților britanice să ia cu el și să depoziteze 23.500 lire, din care 6.500 erau proprietatea Guvernului român. Din minister i s-a transmis că unele lucruri se vor rezolva pe plan local. Realitatea a fost însă cu totul alta⁷¹. Cel mai probabil, procedând astfel, autoritățile de la București au încercat să forțeze mâna britanicilor, spre a debloca o parte din conturile românești sechestrate ca bunuri inamice.

Imediat după sosirea la Londra, în 27 martie 1946, Franasovici înainta către Foreign Office o notă prin care solicita dezghețarea unor sume de bani în lire din depozitele Băncii Naționale a României (BNR) aflate în Marea Britanie; care să fie transferate în alte conturi, pentru a fi folosite pentru cheltuielile legației și plata personalului. Pe 3 aprilie i s-a răspuns că nu era posibilă utilizarea fondurilor și bunurilor aflate în administrarea *Custodian of Enemy Property*. Existau doar două soluții pentru finanțarea legației: prima implica transferul de franci elvețieni din conturile românești din Elveția la Banca Angliei, iar a doua presupunea ca BNR să contracteze un credit la Banca Angliei⁷².

În 4 aprilie 1946, Franasovici transmitea Bucureștiului că legația nu are fondurile necesare pentru a funcționa și că a schimbat franci elvețieni pentru a acoperi unele cheltuieli. Astfel, cerea ajutor din țară pentru ca Banca Angliei să facă plăți pe numele lui. Discuțiile în jurul acestui subiect au continuat toată luna, și chiar dacă diplomații români au cerut deschiderea unui credit de 5.000 de lire, acest lucru nu s-a petrecut. Conturile României din Anglia erau blocate și nu se întrevedea o soluție pe termen scurt, pentru ca diplomații români să aibă acces la ele⁷³. Drept urmare, pe 27 aprilie,

⁶⁵ AMAE, fond Telegramme Londra, dosar ianuarie-februarie 1948, f. 1.

⁶⁶ *Ibidem*, f. 25.

⁶⁷ *Ibidem*, dosar iunie-august 1948, f. 25.

⁶⁸ *Ibidem*, f. 117.

⁶⁹ *Ibidem*, f. 169.

⁷⁰ *Ibidem*, dosar septembrie-decembrie 1948, f. 5, 7.

⁷¹ TNAL, FO 371/59163, R 3281.

⁷² TNAL, FO 371/59164, R 5111.

⁷³ AMAE, fond Telegramme Londra, dosar ianuarie-aprilie 1946, f. 44-129.

Franasovici scria la București că angajații Legației riscau să fie dați afară din camerele de hotel⁷⁴.

La 20 mai 1946, Adrian Holman, trimisul special al Marii Britanii în România, a încercat să clarifice această situație cu Gheorghe Tătărăscu. Oficialul britanic l-a informat pe ministrul român că Banca Națională a României intervenise din nou la Banca Angliei pentru eliberarea unor fonduri, în trecut românești, acum aflate la *Custodian of Enemy Property*. BNR a solicitat ca banii să fie folosiți de Legația românească. Deși s-a explicat, de mai multe ori, autorităților române că acești bani nu puteau fi deblocați, BNR tot insistă. Diplomatul britanic a mai spus că Legația românească se putea finanța fie prin transferuri de franci elvețieni din Londra, fie prin sumele rezultate din activități comerciale derulate după finalizarea războiului⁷⁵. În 29 mai, Vasile Stoica a informat personalul Legației de la Londra că situația financiară a țării impunea reduceri la plățile în valută și diminuarea salariilor cu 20%. Celibatarii urmau să primească 80% din salariul funcționarilor căsătoriți. Cine nu era de acord avea să fie transferat în centrală⁷⁶.

Pe 13 decembrie 1946, Ministerul Afacerilor Străine a transmis la Londra o situație a salariilor angajaților pe luna octombrie: Franasovici – 625 lire, Constantinescu – 288 lire, Dimăncescu – 290 lire, Zevedei – 260 lire, Stoe – 144 lire, Tomescu – 74 lire, Alexe – 26 lire, Zaharia – 32 lire, Pratt – 45 lire, Romalo – 61 lire⁷⁷. La câteva zile, pe 21 decembrie 1946, Victor Brabețianu, secretarul general al Ministerului Afacerilor Străine, a anunțat legația că, din cauza situației financiare grele și a lipsei devizelor, impuneau măsuri de reducere a cheltuielilor și a personalului diplomatic⁷⁸. La două zile după telegrama lui Brabețianu, Franasovici se adresa iarăși Bucureștiului, cerând lui Tătărăscu să intervină la Ministerele Economiei și Informațiilor pentru a se trimită salariile lui Murgu și lui Cressin. Dacă nu, aceștia riscau să fie dați afară din locuință de la 1 ianuarie⁷⁹. Situația financiară a Legației României era atât de dificilă, încât, la finalul lunii septembrie 1947, serviciul poștal britanic trimitea o a doua somație, pentru plata unei facturi de 457 de lire, reprezentând costul telegramelor trimise până în noiembrie 1946⁸⁰.

În acest context dificil, Richard Franasovici a reușit, în septembrie 1947, să obțină din partea autorităților britanice deblocarea unei sume de 19.000 de lire, care să fie utilizată doar pentru nevoile legației. După ce Midland Bank a deschis un cont pe numele legației, BNR a trimis instrucțiuni directe acestei bănci, pretinzând ca suma să fie mutată într-un cont special al BNR. Faptul că BNR nu a dat din acest cont nicio liră legației, l-a pus pe Franasovici în situația de a fi acuzat de britanici că s-a folosit de un subterfugiu pentru a extrage 19.000 de lire de la aplicarea articolului 27, alin. 5 al Tratatului de Pace. Pentru a nu fi acuzat că a mințit și pentru a nu risca ca această sumă să fie din nou blocată, Franasovici a solicitat BNR-ului să dea instrucțiuni celor de la Midland Bank, pentru ca banii să fie din nou trecuți în contul legației⁸¹.

La 9 octombrie 1947, Franasovici a revenit cu o telegramă adresată lui Tătărăscu, în care îl avertiza că se ajunsese într-o situație de limită. Se epuizaseră toate fondurile, cheltuielile curente erau plătite prin împrumuturi sau prin amanetarea unor bunuri. Fiind

⁷⁴ *Ibidem*, f. 151-152.

⁷⁵ AMAE, fond Anglia Politic. Problema 200, dosar 6 (ianuarie-iunie 1946), f. 71.

⁷⁶ AMAE, fond Telegrama Londra, dosar mai-septembrie 1946, f. 34.

⁷⁷ *Ibidem*, dosar octombrie-decembrie 1946, f. 97.

⁷⁸ *Ibidem*, f. 105.

⁷⁹ *Ibidem*, f. 116.

⁸⁰ *Ibidem*, dosar septembrie-decembrie 1947, f. 53.

⁸¹ *Ibidem*, f. 55-56.

în imposibilitatea de a mai face față situației, a fost amenințat cu tăierea curentului electric și a telefonului. Telefonul serviciului de presă, deja tăiat cu o săptămână în urmă, a fost deschis cu bani împrumutați de el. Serviciul de presă a rămas și fără abonamente la ziare. Drept urmare, solicita plata urgentă a tuturor restanțelor legației⁸². Personalul comprimat și rechemat nu se putea întoarce în țară deoarece nu primise salariile restante și nici banii pentru transport⁸³. Finalmente, la începutul lunii noiembrie, au fost plătite personalului rechemat și comprimat salariile și cheltuielile de transport, conform baremului și Legii de organizare a Ministerului Afacerilor Străine⁸⁴. Cele 19.000 de lire aveau să fie deblocate, spre folosința legației, abia în ianuarie 1948⁸⁵.

Ridicarea Misiunii la rang de Legație

Imediat după semnarea Tratatelor de pace, în februarie 1947, Richard Franasovici a început să pună problema modificării statutului Misiunii românești din Londra, devenind tot mai insistent în vara aceluiași an. La mijlocul lunii iunie, acesta a avut o discuție cu Oliver Harvey, Deputy Under-Secretary of State for Foreign Affairs. Oficialul britanic a adus în discuție atât chestiunea arestărilor arbitrare în rândurile opoziției, cât și cenzurarea presei de către autoritățile de la București. Franasovici cerea ca România să fie judecată abia după ratificarea Tratatelor de pace și nu după aparențele de moment, fiind o țară sub ocupație militară. Franasovici ar mai fi întrebat dacă era posibil, după ratificarea tratatului de pace, ca Biroul reprezentantului României să fie ridicat la rangul de ambasadă. Nu dorea un răspuns oficial, întrebarea sa fiind una formală⁸⁶.

Problema schimbării statutului misiunilor politice a statelor foste inamice, cu care se semnaseră tratate de pace, a fost discutată în interiorul Foreign Office-ului, în luna iunie 1947. Dilema britanicilor era dacă, odată cu ratificarea, Marea Britanie ar fi trebuit să primească și să numească miniștri în aceste țări. Această posibilitate a fost luată în calcul, dar, după ultimele evenimente din Ungaria, Bulgaria și România, o eventuală amânare era mai ușor de argumentat. Pe de altă parte, se considera că retragerea lui Helm de la Budapesta, Sterndale de la Sofia și Holman de la București putea fi un pas greșit din punct de vedere strategic. După mai multe săptămâni de deliberări, în cadrul Foreign Office-ului s-a decis ca reprezentanții Marii Britanii din Ungaria, Bulgaria și România să fie numiți miniștri, iar cele trei țări să desemneze, la rândul lor, miniștri la Londra, după intrarea în vigoare a tratatelor⁸⁷.

La solicitările sale informale, cu privire la ridicarea misiunii la nivel de ambasadă, lui Franasovici i s-a răspuns că, atâta timp cât mai multe țări prietene ale Marii Britanii aveau reprezentare la nivel de Legație, nu era posibil ca un stat fost inamic să primească statut de ambasadă. Și totuși, britanicii s-au arătat dispuși să facă unele concesii prin care să-i respecte rangul de ambasador, transmițându-i că, în formula de acreditare, Bucureștiul putea introduce lângă numele său, pe lângă alte distincții și titluri, și pe cel de ambasador, însă el va fi acreditat ca Ministru plenipotențiar și trimis extraordinar⁸⁸.

Depunerea instrumentelor de ratificare și intrarea în vigoare a Tratatelor de pace au presupus schimbări importante în activitatea celor două reprezentanțe diplomatice,

⁸² *Ibidem*, f. 85.

⁸³ *Ibidem*, f. 100.

⁸⁴ *Ibidem*, dosar septembrie-decembrie 1947, f. 114.

⁸⁵ *Ibidem*, dosar ianuarie-februarie 1948, f. 24.

⁸⁶ TNAL, FO 371/67237, R 8291.

⁸⁷ *Ibidem*, R 8292.

⁸⁸ *Ibidem*.

care acum urcau oficial la rangul de Legație. Tratatul de pace a intrat oficial în vigoare pe 15 septembrie 1947⁸⁹. La două zile după, pe 17 septembrie, Zănescu, un consilier în cadrul Ministerului Afacerilor Străine, cerea Legației României la Londra să informeze guvernul Marii Britanii că România și-a dat acordul de principiu pentru numirea lui Adrian Holman ca ministru la București⁹⁰. Pe 19 septembrie, Legația României de la Londra a trimis la București scrisoarea lui Bevin, care marchează reluarea normală a relațiilor diplomatice dintre cele două țări. De menționat că documentul cuprindea și cererea de a-l accepta pe Adrian Holman ca trimis al Majestății sale în România⁹¹.

În contextul erodării poziției lui Tătărăscu, Franasovici se simțea la rândul lui amenințat. Mai ales că Bucureștiul nu depusese eforturi pentru ca el să fie acreditat ca ministru al României la Londra. La 6 octombrie 1947, Franasovici i-a scris lui Tătărăscu, spunându-i că situația lui devenise foarte delicată. Odată cu intrarea în vigoare a Tratatului, ca reprezentant politic nu mai avea autoritate, iar România trebuia să modifice statutul reprezentanței diplomatice în Legație. În aceste condiții, raporturile sale cu autoritățile britanice și cu ceilalți colegi diplomați au devenit dificile. Prin urmare, a solicitat o perioadă de concediu, până la lămurirea situației și numirea unui ministru la Londra. Constantinescu urma să conducă legația în calitate de însărcinat cu afaceri ad-interim. Drept răspuns, Bucureștiul i-a aprobat, la 8 octombrie 1947, 10 zile de concediu⁹². La finalul lunii octombrie, mai multe ziare din țară au publicat articole calomnioase la adresa lui Richard Franasovici, acuzându-l că ducea o viață luxoasă și că gira cheltuielile nejustificate ale legației⁹³.

După ce au cerut ca Adrian Holman să-și continue misiunea de la București în calitate de ministru plenipotențiar, britanicii se așteptau ca și România să procedeze întocmai. De aceea, întârzierea numirii unui ministru la Londra era privită ca un gest de ostilitate⁹⁴. În acest context, la 25 octombrie 1947, Foreign Office-ul îi cerea lui Adrian Holman să-l întrebe pe Tătărăscu ce planuri avea cu misiunea din Londra, dat fiind că unele persoane din jurul lui Franasovici credeau că acesta și-ar fi dat demisia. Holman răspunde în aceeași zi, spunând că șeful protocolului de la București i-a transmis că o decizie în acest sens urma să fie luată în cel mai scurt timp. Două nume erau vehiculate pentru ocuparea postului: Alexandru Alexandrini, ministrul de Finanțe, și Petre Constantinescu-Iași, fostul ministru al Informațiilor. Între timp, la București, Adrian Holman își prezenta scrisorile de acreditare și era Ministru Plenipotențiar cu statut cu acte în regulă⁹⁵.

Pe 3 noiembrie 1947, Holman a revenit cu noi date. Informa Londra că secretarul general al ministerului i-a spus că misiunea de la Londra va avea statut de legație, la fel ca aceea a Marii Britanii în România și că în lipsa lui Franasovici va fi condusă de un însărcinat cu afaceri⁹⁶. Din noiembrie 1947 până în martie 1948, ca șefi de misiune ad-interim au activat Gr. Constantinescu și George Macovescu⁹⁷. Situația misiunii românești de la Londra a fost una confuză pentru o lungă perioadă de timp, cel mai probabil

⁸⁹ Cezar Stanciu, *Contribuții la istoria relațiilor postbelice româno-britanice (1947-1954)*, în AIIX, XLV, 2008, p. 246.

⁹⁰ AMAE, fond Telegramme Londra, dosar septembrie-decembrie 1947, f. 23.

⁹¹ *Ibidem*, f. 30.

⁹² *Ibidem*, dosar mai-iunie 1947, 67-68.

⁹³ Cezar Stanciu, *op. cit.*, p. 247.

⁹⁴ *Ibidem*, p. 247-248.

⁹⁵ TNAL, FO 371/67272A, R 14426, R 14327.

⁹⁶ *Ibidem*, R 14715.

⁹⁷ AMAE, fond Telegramme Londra, dosar martie-mai 1948, f. 83.

din cauza situației politice interne și a schimbărilor survenite la vârful Ministerului Afacerilor Străine, unde Gheorghe Tătărăscu a fost înlocuit cu Ana Pauker, o adeptă a politicii dure de comunizare și o susținătoare fidelă a sovietizării României.

La 12 noiembrie 1947, Adrian Holman transmitea Londrei că nu avea niciun nume oficial pentru poziția de ministru al României. Așadar, nu se cunoștea persoana pentru care să se ceară aprobare britanicilor, dar că se discuta despre Petre Constantinescu-Iași: în opinia lui, un om fără greutate și fără abilități, ceea ce îl făcea un candidat mai puțin dificil față de alții. Deși unii oficiali de la Londra considerau că Petre Constantinescu-Iași nu era o propunere chiar rea, Foreign Office-ul îi transmitea lui Holman că mai bine acceptă un membru de partid decât un duplicitar precum Petre Constantinescu-Iași⁹⁸.

După doar zece zile, George Macovescu – din punct de vedere oficial consilier de legație – a transmis către Foreign Office o scrisoare din partea Anei Pauker, în care aceasta îl propunea ca șef al Legației de la Londra, în calitate de însărcinat cu afaceri. Pentru britanici, Macovescu era un fost propagandist al regimului Antonescu, care trecuse de partea comuniștilor după 1944. Soția sa, evreică de limbă maghiară, era sora lui Vasile Luca⁹⁹. Acest fapt explica încrederea pe care regimul o avea în acest diplomat.

În 10 decembrie, George Macovescu a fost primit la Foreign Office de Christopher Warner, Assistant Undersecretary. Deși se aștepta la o primire rece, oficialul britanic a avut o atitudine amiabilă. După unele șovăieli, Warner declara că-i va da concursul lui Macovescu pentru îndeplinirea atribuțiilor sale. Diplomatul român a prezentat și o scrisoare prin care se solicita un răspuns de principiu în privința numirii lui Mihai Macavei ca ministru la Londra¹⁰⁰.

Născut în 1882, Macavei era doctor în economie al Universității din Paris și fusese deputat în perioada 1914-1917¹⁰¹. Cum Holman dorea să afle mai multe despre Mihai Macavei, cei doi s-au întâlnit la București. Macavei i-a spus diplomatului britanic că fusese un proprietar de pământ în Oltenia, dar că acum avea doar 50 de hectare și era un *gentleman farmer*. Recunoștea că, între 1914 și 1918, făcuse parte din PNL, însă ulterior demisionase. Nu fusese membru al PCR, dar viziunile sale erau „progresiste” și dorea să facă lumea mai bună. La Paris studiasse dreptul și vorbea franceză și germană, dar nu și engleză. După întâlnire, Holman a concluzionat: „A lăsat impresia unui bătrân simpatic, idealist. Este inofensiv și probabil va fi condus de Macovescu. Nu va face rău dacă va primi aprobare”¹⁰².

Numirea unui ministru al României la Londra avea să mai treneze în contextul evenimentelor de la finalul anului 1947, când regele Mihai abdică la presiunea comuniștilor. La 3 ianuarie 1948, Macovescu raporta Anei Pauker faptul că avusese o convorbire despre Macavei cu directorul Departamentului Europei de Sud-Est din cadrul Foreign Office. Mesajul britanicilor a fost că, în acel moment, se puneau mai întâi problema recunoașterii „republicii populare”. Oficialul i-a transmis că departamentul lui a dat aviz pozitiv, dar nu știa încă poziția guvernului. Chiar dacă, cel mai probabil, relația dintre cele două țări va evolua ca înainte, nu se putea trece peste faptul că Regele, care a luptat împotriva germanilor, fusese alungat. Macovescu a replicat că Regele nu ar fi putut realiza nimic fără popor. La afirmația oficialului din Foreign Office, cum că Maniu ar fi fost ajutorul regelui în eforturile de a rupe alianța cu Axa, românul i-a

⁹⁸ TNAL, FO 371/67272A, R 15134.

⁹⁹ TNAL, FO 372/4874, T 24364.

¹⁰⁰ AMAE, fond Telegrame Londra, dosar septembrie-decembrie 1947, f. 174.

¹⁰¹ TNAL, FO 371/67272A, R 16323.

¹⁰² *Ibidem*, R 16565.

răspuns că Maniu era doar un trădător și că Gheorghiu-Dej era acum adevăratul conducător. În urma acestei discuții, Macovescu a propus ca Bucureștiul să anunțe Londra, oficial, de proclamarea Republicii¹⁰³.

Se pare că propunerea lui Macovescu a fost acceptată, deoarece, la 6 ianuarie, acesta scria la București că prezentase o notă verbală la Foreign Office, prin care ar fi cerut să fie primit de Bevin. Nu a fost refuzat fățiș, acceptându-i-se însă doar o întrevvedere cu Batteman, subsecretar de stat. Oficialul britanic a cerut lămuriri despre persoanele din prezidiul Marii Adunări Naționale și s-a interesat de caracterul constituției. S-a arătat supărat că, la prezentarea de către Holman a filmului despre prințesa Elisabeta și ceremoniile dedicate căsătoriei sale, nu participase niciun ministru român. La rândul său, Macovescu a protestat față de cum prezentase presa britanică abdicarea regelui. În ceea ce privește reprezentarea diplomatică, Macovescu era de părere că, cel mai probabil, la final de ianuarie, Holman avea să revină cu noi scrisori de acreditare, pe lângă prezidiul Marii Adunări Naționale. Macovescu propunea ca România să nu accepte noile scrisori ale diplomatului britanic până când Londra nu își dădea acordul pentru Macavei¹⁰⁴.

La 22 martie 1948, a ajuns la Londra Mihai Macavei, noul ministru plenipotențiar. Pe 3 aprilie, acesta relatează deja Bucureștiului întrevederea cu Bevin, avută cu o zi în urmă. După câteva schimburi de replici despre companiile petroliere, în cadrul cărora Macavei opina că vechea conducere britanică era aceea care făcea ca producția să scadă, Bevin i-a spus că România, un stat comunist la fel ca celelalte aflate sub influența Cominformului, împiedica existența unor relații normale între cele două țări. Macavei i-ar fi replicat că România nu este un stat comunist, altfel cum ar fi fost posibil ca el, un moșier, să reprezinte România? Bevin l-ar fi întrebat dacă pământul era încă în proprietatea lui. Concluzionând, și-a exprimat speranța ca relațiile dintre cele două țări să fie mai productive, inclusiv cele economice. Întâlnirea a durat 45 de minute, Macavei precizând că Bevin, fără să fi fost deosebit de prietenos, s-a comportat acceptabil și nu a lăsat să-i scape aprecieri jignitoare. Pe 8 aprilie urma să fie primit de rege pentru prezentarea scrisorilor de acreditare¹⁰⁵. Peste patru zile, la 12 aprilie, Macavei scria la București că fusese primit la Rege pentru a depune scrisorile de acreditare. Din partea Foreign Office-ului, de față era Orme Sargent. În mod previzibil, discuțiile au fost scurte, de circumstanță¹⁰⁶.

Momentul în care Mihai Macavei își prezenta scrisorile de acreditare regelui George al VI-lea a însemnat, din perspectivă instituțională, normalizarea relațiilor diplomatice dintre România și Marea Britanie după al Doilea Război Mondial. Pentru români, Marea Britanie era privită, la finalul războiului, ca una din țările care ar fi putut salva țara de comunism. Pe de altă parte, comuniștii români se raportau la Londra ca la una din capitalele care ar fi putut contesta legitimitatea lor la București. Acesta este și motivul pentru care activitatea misiunii politice și ulterior a Legației României la Londra a fost marcată de dificultăți. În primul rând, guvernul Petru Groza avea nevoie de personal cu experiență în contextul negocierilor de pace, acolo unde interesul major al României era să consfințească revenirea definitivă a nord-vestului Transilvaniei sub controlul nostru. În al doilea rând, se căuta un personal fidel, care să apere un guvern

¹⁰³ AMAE, fond Telegrama Londra, dosar ianuarie-februarie 1948, f. 3.

¹⁰⁴ *Ibidem*, f. 4-5.

¹⁰⁵ *Ibidem*, dosar martie-mai 1948, f. 83.

¹⁰⁶ *Ibidem*, f. 97.

lipsit de legitimitate, predispus la acte de teroare și represiune politică, dar care dorea să fie recunoscut de Occident. Guvernul de la București a acceptat, inițial, ca în misiunea politică de la Londra să fie integrați diplomați cu experiență, însă atunci când nu a mai fost nevoie de ei, i-a readus în țară. Modul în care a fost reactivată activitatea Legației României de la Londra arată că, pentru autoritățile de la București, acest oficiu diplomatic a fost folosit, în primul rând, ca un post de observație. Cu o politică externă tot mai supusă intereselor sovietice, România nu a arătat o deschidere foarte mare spre consolidarea relațiilor diplomatice cu Marea Britanie. În esență, avem două țări, foste inamice, care încearcă să-și normalizeze relațiile diplomatice într-un context internațional dificil, și pe fondul unor interese de politică externă diametral opuse.

RESUMPTION OF THE ROMANIAN LEGATION'S ACTIVITIES IN THE UNITED
KINGDOM AFTER WORLD WAR II
(Summary)

Keywords: Romania, Great Britain, Adrian Holman, Richard Franasovici, Cold War.

At the end of World War II, a significant portion of Romanian society looked toward the United Kingdom with hope that it would help Romania escape the growing influence of the USSR. London had yielded political initiatives to Moscow but hoped to maintain its economic interests in Romania. After August 1944, Romania and the United Kingdom, two former enemies, attempted to normalize their diplomatic relations. The context was very challenging, with negotiations for the Peace Treaty, Romania's status as a former ally of Nazi Germany, and the increasing influence of the Soviet Union in the political life of Bucharest. Even though the Romanian communists desired international legitimacy, they regarded London as one of the capitals that could challenge their legitimacy in Bucharest. Essentially, we have two former enemy countries trying to normalize their diplomatic relations in a difficult international context and against the backdrop of opposing foreign policy interests. This study, based on previously unpublished documents from Romanian and British archives, follows the intricate and occasionally turbulent process of resuming diplomatic relations between Romania and the United Kingdom.

IOAN-GABRIEL CHIRAS*

**„ÎN DISTRICTULU CUTARE, S-A ALESU, ÎN COLEGIU CUTARE,
DOMNULU CUTARE, CU APROAPE UNANIMITATE!”
ALEGERILE PENTRU SENAT DIN VARA LUI 1874**

Alegerile din timpul domniei principelui Carol I au fost un subiect ce i-a interesat pe contemporani, pe istorici¹ și pe politologi². Dacă ele au fost caracterizate, până în anul 1871, de slaba familiarizare cu regimul constituțional instituit și de instabilitatea internă, cele organizate odată cu venirea la putere a lui Lascăr Catargiu reprezintă, într-o oarecare măsură, o excepție. Alegerile pentru Camera Deputaților din mai 1871 – chemarea la urne pentru legitimarea cabinetului Catargiu – au fost printre cele mai liniștite, însă organizate cu concursul direct al administrației. Nu trebuie minimalizată nici opinia publică, epuizată de mișcările anti-dinastice și de instabilitatea internă crescândă. Pentru perioada guvernării Catargiu, prima care își duce mandatul până la capăt, avem scrutine (ne referim la alegeri parlamentare), în afara celui din 1871. Primul (cel de față) este reprezentat de reînnoirea Senatului cu jumătate dintre membri (iunie 1874). Au urmat alegerile pentru Adunarea Deputaților (1875), când s-a sfârșit mandatul aleșilor din 1871 și alegerile pentru Senat (aprilie 1876), în urma dizolvării acestuia.

Alegerile de față sunt prea puțin amintite atât de contemporanii acelor zile³ cât și de lucrările ulterioare dedicate guvernării conservatoare. „Monitorul Oficial” și cele câteva ziare care amintesc de această chemare la urne sunt principalele publicații care au abordat subiectul. Consultarea „Desbaterilor Senatului” a completat o parte a acestor neajunsuri, nu fără a întâmpina, și aici, dificultăți. Regăsirea sesiunii 1873-1874 între fondurile documentare ale bibliotecilor din țară s-a dovedit anevoioasă. Exemplarul existent la Biblioteca Națională a României este, și el, incomplet, însă suficient cât să permită o analiză generală a procesului electoral.

* Doctorand, Universitatea „Al. I. Cuza”, Iași; e-mail: gaby.chiras@hotmail.com.

¹ O monografie dedicată acestui subiect se regăsește la Florin Iordăchiță, *Alegerile parlamentare în timpul domniei lui Carol I (1866-1914)*, Alexandria, Editura TipoAlex, 2015. Despre Alegerile din 1871, pe scurt: Simion-Alexandru Gavriș, *Anti-Caragiale. Alegeri (ușor) plicticoase și (aproape) corecte la 1871*, în *CvL*, anul CLIV, nr. 12 (312), p. 134-136.

² Pentru prima parte a domniei principelui Carol, o monografie a politologului Silvia Marton urmărește îndeaproape fiecare chemare la urne (Silvia Marton, *Republica de la Ploiești și începuturile parlamentarismului în România*, București, Editura Humanitas, 2016). O altă lucrare, dedicată întregii perioade de domnie a regelui Carol I, îi aparține lui Cosmin-Ștefan Dogaru, *Carol I și bipartidismul românesc (1866-1914)*, Târgoviște, Editura Cetatea de Scaun, 2015.

³ Nici lucrarea Sabinei Cantacuzino, *Din viața familiei Ion C. Brătianu*, București, Editura Humanitas, 2013, nu amintește despre alegerea lui Brătianu; la fel cum nici volumele de corespondență ale familiei nu cuprind vreo mențiune în acest sens. Faptul nu era de neglijat, având în vedere că Brătianu reîntra în viața politică după o absență de trei ani.

În 1874, cabinetul Lascăr Catargiu se afla deja de trei ani la guvernare, întrecând orice guvern numit după 1866. Acești ani au adus adevărate provocări administrative și legislative, punând la încercare aproape continuu – prin votarea proiectelor de legi, intervențiile prin interpelări și moțiunile de încredere – credibilitatea executivului. În ciuda dovezilor de sprijin pentru guvern, principele Carol⁴, o parte a periodicelor de opoziție⁵, și nu numai, își exprimau reticența față de continuitatea cabinetului, coaliția de guvernare fiind scindată încă din 1872 între vechile grupări conservatoare. Dificultățile de ordin intern și extern contribuiau și ele la erodarea încrederii în formula guvernamentală, prin reapariția complicațiilor financiare și prin continuarea politicii de emancipare pe cale economică. Este suficient să amintim numai ultima parte a sesiunii din vara lui 1874, când guvernul a fost aspru combătut pentru proiectul contractării unui nou împrumut, de această dată cu rentă perpetuă. Acestuia i se adăugau joncțiunea cu căile ferate austro-ungare⁶ – contestată pe larg de liberali –, precum și intenția de a se vota convenții comerciale cu statele europene⁷, chestiuni care necesitau efort financiar și diplomatic pe măsură.

Așadar, o nouă confirmare de sprijin pentru guvern trebuia obținută acum din partea Senatului, întrucât, în vara lui 1874, se împlinea termenul când jumătate dintre senatori trebuiau trași la sorți pentru a fi schimbați⁸, respectându-se astfel prevederea din art. 78 al Constituției⁹. Mai exact, Senatul era ales pe o perioadă de opt ani, însă, la împlinirea a patru ani din acest termen, jumătate dintre colegiile senatoriale erau declarate vacante și trebuiau organizate alegeri. Era încă o „noutate” constituțională, ce trebuia aplicată pentru prima dată de către guvernul Catargiu.

Este important de precizat că existența acestei camere a fost supusă dezbaterilor cu prilejul adoptării Constituției de la 1866. Cu doar doi ani înainte, mai exact în 1864, Cuza reușise crearea sistemului bicameral, în care Senatul juca rolul de corp ponderator. Nefiind formal desființată odată cu abdicarea domnitorului, a doua cameră a parlamentului nu a fost luată în calcul la elaborarea proiectului inițial de constituție. Prin influența de care dispuneau, conservatorii au obținut, după intense dezbateri și compromisuri, păstrarea acesteia¹⁰. După prevederile cuprinse în constituție și în legea electorală, în fiecare județ existau două colegii electorale pentru Senat¹¹, spre deosebire de Camera Deputaților, unde erau patru. Legea electorală stipula că:

⁴ Principele a afirmat, încă din 1872, că se puteau observa oarecare tensiuni în sânul coaliției de guvernare. Ele au fost confirmate, parțial, în anul următor, odată cu demisia unor miniștri precum M. C. Epureanu și Gh. Costaforu. Continuitatea a fost asigurată prin cooptarea lui Vasile Boerescu și, spre sfârșitul lui 1873, a lui Al. N. Lahovary în locul lui Epureanu.

⁵ Se exprima ideea că guvernul nu suferea atât de mult de pe urma neînțelegerilor dintre membrii săi, mai mult contând suportul oscilant al grupărilor conservatoare din Camera Deputaților.

⁶ Joncțiunea căilor ferate române cu cele austro-ungare a ajuns în discuție încă din 1871, dar abia în mai 1874 se vota convenția, după mai multe neînțelegeri între cele două state și după respingerea ei, inițială, de către deputați. Nici votul din 1874 nu a fost obținut ușor. Deputații și senatorii au acceptat convenția după mai multe zile de dezbateri, deloc lipsite de adversități.

⁷ Tot în luna mai se votează și noua lege vamală, care aducea o serie de reglementări pozitive; bunăoară, determina o sporire semnificativă bugetului de stat. În același timp, noua lege constrângea puterile europene să intre direct în tratative cu România pentru încheierea unor acorduri comerciale.

⁸ *Istoria parlamentului și a vieții parlamentare din România până la 1918*, București, Editura Academiei RSR, 1983, p. 160.

⁹ *Istoria Senatului României*, București, Monitorul Oficial, 2004, p. 83.

¹⁰ *Istoria parlamentului și a vieții parlamentare...*, p. 151-153.

¹¹ Alexandru Pencovici, *Desbaterile Adunării Constituante din anul 1866 asupra Constituțiunii și Legei electorale din România*, București, Tipografia Statului, 1883, p. 345.

Primul colegiu se compune din toți proprietarii de fonduri rurale din județ, care au un venit funciar de 300 de galbeni cel puțin. Cel de-al doilea colegiu se compune din toți proprietarii de nemișcătoare ai orașelor din district, care au un venit funciar de 300 de galbeni în jos.

Cei care doreau să fie aleși în demnitatea de senator trebuiau să aibă minim 40 de ani și să facă dovada unui venit de cel puțin 800 de galbeni¹². Senatori de drept erau moștenitorul tronului, de la vârsta de 18 ani¹³, precum și mitropoliții și episcopii eparhioți. Pe lângă cei amintiți, universitățile din Iași și București aveau și ele dreptul de a trimite câte un senator în parlament, ales de corpul profesoral¹⁴.

După cele prevăzute în constituție și lege, era mai mult decât evident că Senatul favoriza alegerea celor mai mulți reprezentanți din rândurile conservatorilor. Nu era însă și obligatoriu ca această adunare să fie întru totul de partea guvernului, așa cum au dovedit-o anii precedenți¹⁵.

Opoziția era motivată să se folosească de ocazie pentru a încerca să schimbe raportul de forțe din cadrul corpului ponderator. Relegitimarea politicii guvernului, pe de o parte, posibilitatea apariției unor oameni politici activi pe băncile Senatului, care să facă o reală opoziție, pe de altă parte, erau motivele pentru care alegerile trebuiau tratate cu importanța cuvenită și de această dată.

Fiindcă era pentru prima dată când Senatul îndeplinea termenul de patru ani de la alegeri, problema reînnoirii pe jumătate trebuia atent clarificată, prin respectarea întocmai a prevederilor constituționale. Cel care avea să ridice această chestiune în ședința Senatului din 16 februarie 1874 era I. Deșliu, senator cunoscut pentru opoziția sa constantă la adresa guvernului. El încerca să demonstreze că, încă din ședința precedentă, trebuiau trași la sorți senatorii și cerea formarea unei comisii care să alcătuiască regulamentul pentru zilele când urma a se desfășura scrutinul.

Finalmente, lucrările comitetului pentru alcătuirea regulamentului reînnoirii pe jumătate a Senatului au fost prezentate în ședința din 6 martie. Raportor al regulamentului era N. Racoviță, comitetul fiind întregit de C. Bozianu, Al. Orăscu, I. Cantacuzino, N. Lahovary. Th. Veissa și Ion Ghica au fost declarați absenți de la ședințe¹⁶. Conform regulamentului, reînnoirea Senatului urma să se facă o dată la patru ani, prin vacantarea unui colegiu din fiecare județ, precum și a mandatului unei universități. Senatorii aleși aveau să fie validați în viitoarea sesiune ordinară sau extraordinară¹⁷. Încă de la început, ministrul Afacerilor Străine, Vasile Boerescu, a intervenit pentru a se clarifica articolul I. După formularea existentă, se subînțelegea, în mod eronat, că Senatul nu urma să se dizolve niciodată, ci doar că senatorii erau schimbați pe jumătate la împlinirea mandatului sau la tragerea la sorți. Au intervenit mai mulți senatori pentru a explica formularea, printre care C. Bozianu, P. Lungeanu sau N. Lahovary. Ceva mai clar a fost I. Manu, care găsea Constituția suficientă în privința aceasta, Senatul fiind dizolvat de drept la împli-

¹² Existau și categorii scutite de cens, cum ar fi: președinți și vicepreședinți ai vreunei Adunări Legislative, deputații care au deținut această calitate timp de trei sesiuni, generalii, colonelii cu vechime de cel puțin trei ani, foști miniștri sau agenți diplomatici etc. (*ibidem*, p. 347).

¹³ Moștenitorul tronului nu avea vot deliberativ decât de la vârsta de 25 de ani.

¹⁴ Alexandru Pencovici, *op. cit.*, p. 345.

¹⁵ La 1 mai 1870, în timpul guvernării lui M. C. Epureanu, corpurile legiuitoare au fost dizolvate. Alegerile organizate pentru Senat, la începutul lunii iunie, au dus la constituirea unei majorități conservatoare slabe (*Istoria parlamentului și a vieții parlamentare...*, p. 191).

¹⁶ *Desbaterile Senatului*, sesiunea 1873-1874, p. 454.

¹⁷ *Ibidem*, p. 455.

nirea celor opt ani¹⁸. Cu toate că opinia sa nu era împărtășită de alți colegi de tribună, precum I. Deșliu, care cerea ca guvernul să se pronunțe și el în ceea ce privea interpretarea articolului regulamentului, senatorii au votat varianta propusă de comitet. Restul articolelor au fost supuse unor discuții mai degrabă sterile, regulamentul fiind adoptat cu 36 de voturi *pentru* și doar 3 *împotriva*¹⁹.

Cum sesiunea se încheia la 17 martie, colonelul Costaforu și I. Deșliu își exprimau temerea că cei mai mulți dintre senatori vor pleca din capitală înainte de termen, fapt ce putea duce la necompletarea numărului necesar pentru aplicarea regulamentului. Astfel, s-a convenit, încă din ședința de la 8 martie, să fie trase la sorți colegiile în care trebuiau să se desfășoare noi alegeri. Biroul urma să extragă 34 de bilete, reprezentând jumătate din colegiile din țară plus colegiul care aparținea uneia dintre universități²⁰. După îndeplinirea tragerii la sorți, senatorii au ridicat și problema încetării mandatului lor, precum și a perioadei în care trebuiau să se desfășoare alegerile. Al. Zissu aprecia că noile mandate începeau în jurul datei de 20 iunie, după ultimele alegeri desfășurate. Ministrul Justiției era de părere că lucrările Senatului debutau odată cu convocarea prin decret domnesc²¹. Se pare că opinia senatorului Zissu a fost cea mai apropiată de adevăr, întrucât alegerile pentru reînnoirea pe jumătate a Senatului au fost convocate pentru datele de 23 iunie – colegiul I, 25 iunie – colegiul II și 27 iunie – Universitatea din București.

În mod atipic pentru o confruntare electorală precum cea de față, presa abia dacă s-a implicat în campanie. Poate că principalul motiv pentru care scrutinul era trecut în plan secund a fost chemarea la urne pentru alegerile comunale, organizate aproape în aceleași zile, și care au fost cu mult mai discutate în feluritele periodice. Interesul pentru ele se poate explica prin faptul că erau primele organizate după noua lege comunală ce tocmai fusese promulgată. Dar cel care nu lăsa să treacă neobservate alegerile senatoriale era, ca de fiecare dată, „Românul”. Oficiosul nega guvernului calitatea de reprezentant al suveranității naționale; și acuza executivul că exercita puterea mai degrabă prin frică și autoritarism, ambele străine de legitimarea din partea poporului²².

Radicalii considerau că opoziția putea fi puternică numai prin armonizarea intereselor sale. Deocamdată, nu putea fi vorba de așa ceva, atâta timp cât nu exista o unitate de principii, scopuri sau acțiuni. Pentru a da și o pildă în acest sens, Ion Deșliu era considerat singurul senator cu adevărat din opoziție²³. Popularitatea lui Deșliu era principalul motiv pentru care radicalii vedeau în el cel mai bun exemplu. În toți acești ani, el se remarcase prin intervențiile sale, nu de puține ori acide, în mai toate ches-

¹⁸ *Ibidem*, p. 456.

¹⁹ *Ibidem*, p. 460.

²⁰ Cei 34 de senatori trași la sorți au fost următorii: Emanoil Lahovary, col. I, Bacău; Nicolae Băscoveanu, col. II, Olt; Ioan Iamandi, col. II, Roman; Constantin Bosianu, col. II, Ilfov; Nicolae Drosu, col. I, Iași; Alexandru Solomon, col. II, Muscel; Dimitrie Costaforu, col. II, Ismail; Iordake Romașcu, col. I, Tutova; Panait Malaxa, col. I, Covurlui; Alexandru Racotă, col. I, Putna; Ștefan Vlădoianu, col. II, Romanați; Grigore Săftoiu, col. I, Gorj; Emanoil Boteanu, col. II, Râmnicu Sărat; Neamț, col. I, vacant; Alexandru Manole, col. II, Tecuci; Ștefan Stoica, col. II, Ialomița; Constantin Lahovary, col. I, Vâlcea; Nicu Racoviță, col. II, Fălciu; Ioan Docan, col. II, Botoșani; Grigore Lăcusteanu, col. I, Vlașca; Ion Ghica, col. II, Mehedinți; Vaslui, col. I, vacant; Petre Cortazi, col. I, Dorohoi; Vasile Stamate, col. I, Suceava; Nicolae Butculescu, col. II, Teleorman; Alexandru Chrisosleu, col. I, Buzău; Nicolae Lahovary, col. I, Cahul; Ion Cantacuzino, col. I, Argeș; George Stănuțescu, col. I, Bolgrad; Anton Rahtivan, col. II, Brăila; Nicolae Burki, col. I, Prahova; Alexandru Orăscu, Univ. București; Take Letzu, col. II, Dâmbovița; Constantin Andronescu, col. I, Dolj (*MOF*, 14/26 martie 1874, nr. 60, p. 2).

²¹ *Desbaterile Senatului*, sesiunea 1873-1874, p. 473.

²² „Românul”, anul XVIII, duminică 16 iunie 1874, p. 1.

²³ *Ibidem*.

tiunile aduse înaintea senatorilor. Chiar și Constantin Bacalbașa îl amintea printre oamenii zilei din parlament, Deșliu evidențiindu-se fie prin interpelări, fie prin participarea sa la dezbaterile din jurul unei legi²⁴. În afară de Ion Deșliu, opoziția nu propunea niciun nume pe care electorii să-l aibă în vedere.

În schimb, guvernamentalii vedeau altfel opoziția. Încercătoare în rezultatul general al alegerilor, „Pressa” își exprima încrederea că națiunea va opta tot pentru

[...] principiile de libertate cu ordine și progres cu stabilitate, care au fost și deviza noastră (a guvernului) și care au dat în anii din urmă rezultatele cele mai salutarii prin organizarea și dezvoltarea din întru, și prin ridicarea creditului politic și comercial în afară²⁵.

Opoziția moderată era singura variantă acceptată de către guvern, așa cum lăsa să se întrevadă oficiosul lui Vasile Boerescu. În capitală, de exemplu, recomandarea „Pressei” era să se aleagă Constantin Bozianu²⁶, cunoscut pentru discursul adesea favorabil cabinetului²⁷. Din cele două exemple de senatori pe care ziarele le-au amintit în coloanele lor, părea că fiecare tabără era îndemnată să obțină soluții de compromis. Opoziția încerca astfel să strângă rândurile în jurul unor oameni care nu erau neapărat de partea unei grupări sau alta, dar care puteau fi un element de coeziune în sânul unui Senat cu parlamentari indeciși. Guvernul nu era dispus nici de această dată să permită o opoziție puternică, mai ales că era vorba de Senat, fief al conservatorilor.

Alegerile desfășurate la sfârșitul lui iunie 1874 au adus rezultate favorabile, așa cum era de așteptat, pentru formațiunea conservatoare. „Românul” reclama clasicele nereguli comise de birourile electorale, precum și unele fraude. Relatările cu privire la aceste fapte erau totuși neconvingătoare, ceea ce denotă că nu se produsese incidente majore. Dintre senatorii aleși acum, oficiosul guvernamental era mulțumit să afirme că numai unul provenea din rândurile opoziției. Acesta era Ion C. Brătianu, în colegiul I la Dorohoi.

Satisfacția era întregită de faptul că oameni politici precum Al. Plagino și Ion Ghica pierduseră în colegii puternice cum ar fi Pitești și Craiova²⁸. „Poporul”, un ziar care oscila între conservatori și liberali, nu contesta victoria evidentă a conservatorilor, dar număra trei senatori aleși din opoziție. Pierderea o reprezenta totuși alegerea de la Dorohoi²⁹. Interesantă, dacă nu ușor comică, era și aprecierea pe care același ziar o făcea în privința alegerilor de la Pitești. Contracandidatul lui Al. Plagino era Tanasake

²⁴ În *Bucureștii de altădată*, Deșliu era caracterizat drept un opozant de modă veche, dar care, odată cu sfârșitul guvernării conservatoare, trecea în uitare, popularitatea lui fiind doar de suprafață: „Om independent, fără idei hotărâte, așa după cum erau cei mai mulți pe vremea aceea, puțin cam dezordonat și, bineînțeles, nu om de mână întâia, Ion Deșliu făcea multe zile amare guvernului. El lungea discuțiile, el cerea cuvântul la toate legile, la toate articolele, propunea tot felul de amendamente, el vorbea contra închiderii discuțiunii, el cerea votul cu bile, el pune guvernului toate piedicile cu putință, el făcea obstrucțiunea” (Constantin Bacalbașa, *Bucureștii de altădată*, vol. I, București, Editura Humanitas, 2014, p. 176).

²⁵ „Pressa”, anul VII, joi 20 iunie 1873, nr. 132, p. 1.

²⁶ Pe listele cu rezultatul alegerii din colegiul de la Ilfov nu am găsit nicio mențiune a vreunui contracandidat al lui Bozianu, el fiind ales cu unanimitatea voturilor exprimate.

²⁷ „Pentru noi d. Bozianu este un bărbat foarte folositor într-o Cameră. Este adevărat că dumnealui nu a fost totdeauna cu guvernul. Dară ce face aceasta, odată ce prin luminile d-lui și discuțiunea sa calmă și demnă poate contribui la binele public în acea Cameră? Iată pentru ce credem că vor face bine dd. alegători din colegiul al II-lea al Capitalei să aleagă de senator tot pe d. C. Bozianu” („Pressa”, anul VII, duminică 23 iunie 1874, nr. 135, p. 1).

²⁸ Idem, anul VII, miercuri 26 iunie 1874, nr. 137, p. 1.

²⁹ „Poporul”, anul IV, duminică 30 iunie 1874, nr. 224, p. 1.

Călinescu, susținut de către liberalii radicali. Pentru că, între timp, Plagino devenise incomod pentru conservatori³⁰, aceștia s-ar fi înțeles cu liberalii pentru susținerea lui Călinescu. Faptul devenea și mai evident odată cu schimbarea prefectului Vasilescu și înlocuirea lui cu altul, în persoana lui Daniel Kirîțescu; care mai ocupase anterior respectivul post, și care era capabil să asigure alegerea candidatului dorit. „Poporul” se întreba retoric: în ce măsură câștigătorul acelor alegeri putea fi al liberalilor sau al conservatorilor³¹?

Victoria guvernului era asigurată însă cu oameni precum Costache Cârlova, după cum afirma, ironic, opoziția. Personajul întrunea toate calitățile pentru a fi pe placul guvernului: „Cum deru le veni în minte alegătorilor proprietari din Bacău numele lui E. Lahovary, celor din Râmnicu-Sărat numele lui Costache Cârlova și cum nu se’ncurcă?”³². Răspunsul era dat, câteva rânduri mai jos, noul senator fiind catalogat drept un „personaj docil” față de guvern, în contrast cu oameni precum Plagino, sancționați pentru critica adusă administrației lui Catargiu. După alte persiflări ale ziarelor, „stălpul de susținere al guvernului” era reprezentat de „imaginea plastică a capacității lui Lascăr Catargiu”, în persoana lui Cârlova. Noul senator era luat peste picior pentru devotamentul său, demonstrat încă de la prima ședință, când ar fi pus automat bila albă în urnă; votând, așadar, în favoarea cabinetului, „dacă urma totuși să i se explice ce înseamnă aceea”³³. Dincolo de ironii și atacuri la persoană, opoziția încerca să îl compare pe senatorul amintit cu I. C. Brătianu dintr-un anume calcul: era, probabil, o tactică menită să justifice, într-o oarecare măsură, numărul mic de mandate pe care opoziția îl primea.

Cu toate piedicile pe care conservatorii au încercat să le pună alegerii sale, I. C. Brătianu reușea să câștige în mod surprinzător, la Dorohoi, în colegiul I, împotriva unui anume Gheleme, cu 16 voturi contra 6³⁴. Fără nicio legătură directă pe care să se poată baza, radicalul muntean era ales tocmai în această parte de nord-est a țării, în Moldova. Resemnată cu intrarea lui I. C. Brătianu în Senat, „Pressa” se mărginea să afirme că prezența lui era de dorit: „Este bine ca d. Brătianu să se afle în Senat, nouă unora ne pare bine de această alegere. Să se discute toate la lumină, și cu cei mai fruntași ai opoziției; cauza noastră va ieși cu atât mai triumfătoare”³⁵. Conservatorii minimalizau această alegere, dar, de fapt, influența lor în zonă primise o lovitură grea. Aici se simțeau, ca să spunem așa, la ei acasă, dată fiind prezența în județ a familiei Ventura, rudele lui Lascăr Catargiu din partea soției³⁶. Pentru liberali, vestea alegerii lui I. C. Brătianu era un motiv suficient ca să demonstreze că poporul își punea încrederea în adevărații lui reprezentanți. Iar telegramele care anunțau fericita alegere întregau

³⁰ După afirmația pe care o face „Românul”, candidatura lui Plagino a fost depusă de Al. Zissu. Se ajungea astfel la întrebarea: de ce guvernul se debarasa, în mod indirect, și de Zissu, după ce Lascăr Catargiu își propulsase numai oameni din jurul său, fără a permite vechii și „junii drepte” noi mandate? („Românul”, anul XVIII, miercuri 3 iulie 1874, p. 1).

³¹ Cu câteva zile mai înainte, și „Românul” lăsa să se înțeleagă că noul senator nu era revendicat nici de conservatori, nici de liberali („Poporul”, anul IV, joi 11 iulie 1874, nr. 225, p. 1-2; „Românul”, anul XVIII, luni-marți, 8-9 iulie 1874, p. 1).

³² „Românul”, anul XVIII, miercuri 3 iulie 1874, p. 1.

³³ „Poporul”, anul IV, duminică 30 iunie 1874, nr. 224, p. 1.

³⁴ Înfrângerea aceluiași om politic la Buzău era contestată („Românul”, anul XVIII, miercuri 26 iunie 1874, p. 1).

³⁵ „Pressa”, anul VII, miercuri 26 iunie 1874, nr. 137, p. 1.

³⁶ Nu întâmplător, casierul județului Dorohoi era acuzat de favorizarea prefectului Ventura printr-un împrumut de 4.000 de lei, într-o perioadă în care finanțele statului erau grav afectate („Românul”, anul XVIII, luni-marți, 24-25 iunie 1874, p. 1).

acest „tablou”. Ca de fiecare dată când își motivau vreo victorie, liberalii radicali puneau succesul de la Dorohoi pe seama neintervenției autorităților. Se pare că presiunea și teroarea nu s-ar fi făcut simțite aici³⁷. Ziarul „Poporul” vedea în alegerea lui I. C. Brătianu un avertisment transmis de alegători guvernului, care se făcea vinovat de multe nereguli³⁸.

Poate nu întâmplător, un prim număr din „Curierul de Dorohoi”³⁹ apărea pe data de 22 iunie, adică în plină perioadă a alegerilor. Încă din primele rânduri, noua publicație făcea cunoscută poziționarea contra „partidei conservatoare”. Direct vizat era Lascăr Catargiu, prim-ministrul și ministrul de Interne. Era criticată mai ales administrația instituită la 1871, odată cu preluarea puterii de către conservatori. Cei patru ani de guvernare ar fi însemnat pentru Dorohoi un lung șir de abuzuri, cel mai evident fiind constanta schimbare a prefecților, cei mai mulți dintre ei pe motiv că nu erau de partea formulei guvernamentale. Chiar ultima numire de prefect, în persoana lui Iancu Caruso, era considerată un act de sfidare din partea Bucureștiului⁴⁰. Al doilea număr al ziarului, tipărit la o lună distanță – invocându-se anumite greutăți întâmpinate –, atinge și chestiunea alegerilor senatoriale. Alegerea lui I. C. Brătianu la Dorohoi era pusă pe seama nemulțumirilor cumulate în decursul anilor din urmă. Dictatura personală a lui Catargiu și obiceiul de a-și promova rudele erau vinovații pentru care s-ar fi dorit o schimbare. În consecință, alegerea unui om politic de talia lui I. C. Brătianu ar fi fost singura formă de protest la îndemână. Ziarul nu oferea însă detalii despre candidatura și triumful acestuia⁴¹.

Noile mandate⁴² de senatori trebuiau validate odată cu deschiderea sesiunii ordinare din noiembrie 1874. Primele ședințe ale Senatului au fost rezervate, cum era și normal de altfel, confirmării noilor aleși. Doar câteva alegeri au fost invalidate sau au necesitat dezbateri pe marginea lor. La Neamț, alesul colegiului I, N. Gridov, nu a putut prezenta actele care dovedeau împământinirea, motiv pentru care era invalidat de secțiune; însă confirmat în urma intervențiilor lui Lascăr Catargiu și N. Lahovary: cei doi precizau că senatorul era român din Transilvania, nefiind nevoie de nicio dovadă în acest sens⁴³.

³⁷ Idem, anul XVIII, luni-marti, 1-2 iulie 1874, p. 1.

³⁸ „Poporul”, anul IV, duminică 30 iunie 1874, nr. 224, p. 1.

³⁹ Proprietarul ziarului era Dimitrie Scarlat Miclescu, fiul marelui logofăt Scarlat Miclescu (1788-1853) și fratele mitropolitului Calinic Miclescu. Dimitrie S. Miclescu s-a remarcat inițial ca autor dramatic, pentru ca mai apoi să se dedice și științelor juridice. Nu a neglijat nici posibilitatea unei cariere în politică. Până la venirea conservatorilor în 1871, Miclescu fusese ales deputat și numit chiar ministru în timpul domnitorului Cuza. Este însă deputat și în perioada guvernării Lascăr Catargiu, mai exact, între 1872 și 1875. A fost cunoscut drept „amicul țăranilor”, fiind considerat un adevărat apărător al acestora. Înainte de apariția „Curierului de Dorohoi”, fondase ziarul „Opiniunea” din Botoșani, în 1867 (Lucian-Valeriu Lefter, *Un „amic al țăranilor”*, *Dimitrie Scarlat Miclescu*, în *CI*, serie nouă, nr. XXXVIII, 2019, p. 160; Ioan Maximiuc, *Posibile și necesare corective și completări la o (posibilă) istorie a presei locale*, în „Hierasus”, nr. 10, Botoșani, 1996, p. 224).

⁴⁰ „Curierul de Dorohoi”, anul I, 22 iunie 1874, nr. 1, p. 1.

⁴¹ Idem, anul I, 31 iulie 1874, nr. 2, p. 1.

⁴² Lista celor aleși în iunie 1874, înainte de validare, este următoarea: N. Gherassi, Buzău; Em. Lahovary, Giurgiu; Tănase Călinescu, Argeș; Em. Lahovary, Bacău; N. Drossu, Iași; Iordache Romașcu, Tutova; Panait Malaxa, Covurlui; Teodor Gâți, Putna; Ion Brătianu, Gorj; N. Gridov, Neamț; C. N. Lahovary, Vâlcea; Constantin Balaisi, Vaslui; Ion Brătianu, Dorohoi; Greceanu, Suceava; N. Lahovary, Cahul; G. Stănulescu, Bolgrad; N. Burchi, Prahova; C. Glogoveanu, Dolj; N. Butculescu, Teleorman; Iordache Morțun, Roman; Ștefan Vlădoianu, Romanai; N. Turnescu, Muscel; Dimitrie Costaforu, Ismail; Ion Duca, Tecuci; N. Racoviță, Dâmbovița și Fălciu; Costache Cârlova, Râmnicu-Sărat; colonel Stroica, Ialomița; Toma Ipceanu, Mehedinți; Al. Racotă, Brăila; Costin Capșa, Botoșani; C. Bozianu, Ilfov; C. Deleanu, Olt; Al. Orăscu, Univ. București („Pressa”, miercuri 26 iunie, nr. 137, p. 1).

⁴³ *Desbaterile Senatului*, sesiunea 1874-1875, p. 6-7.

În privința lui Toma Ipceanu, ales la Mehedinți, comisia de validare declara că noul senator nu deținea censul și nici nu întrunea condițiile prin care putea fi exceptat de la acesta. Ipceanu cerea să fie admis în rândurile senatorilor tocmai fiindcă fusese deputat în trei sesiuni, dintre care una extraordinară. Iar legea electorală nu specifica exact dacă cele trei sesiuni trebuiau să fie consecutive sau doar ordinare. Cei mai mulți participanți la discuție considerau că doar sesiunile ordinare trebuiau luate în calcul, opinie susținută și de I. C. Brătianu. Lascăr Catargiu⁴⁴ și Vasile Boerescu au fost printre cei care au intervenit în sprijinul lui Ipceanu, validat, de altfel, după discursul ministrului Afacerilor Străine⁴⁵.

Probleme au fost ridicate și în colegiile unde I. C. Brătianu candidase. Dacă la Dorohoi fusese confirmat de către secțiune, nu același lucru se întâmpla în Teleorman și Buzău, fiind înaintate mai multe proteste. Deși contracandidatul lui I. C. Brătianu de la Teleorman, N. Butculescu, era ales cu 63 de voturi contra 22, câțiva alegători contestau alegerea, afirmând că 12 dintre bilete erau însemnate. Cum anularea acelor buletine de vot nu putea schimba rezultatul alegerii, Butculescu era validat.

La Buzău, în schimb, lucrurile au fost ceva mai complicate. Câștigător a fost declarat N. Gherasi, ales cu 39 de voturi contra 32 ale lui I. C. Brătianu. Secțiunea semnală mai multe proteste ale alegătorilor, printre care constituirea biroului provizoriu înainte de ora legală, precum și existența a 10 buletine de vot „cu cheie” (însemnate). Martor la cele întâmplate, P. Lungeanu confirma constituirea biroului înainte de ora 10. El indica și prezența prefectului în sală, în cele două zile ale alegerilor, pentru ca, finalmente, să îl acuze și pe președintele biroului, C. Crăsnaru, că era interesat mai degrabă să fie la curent cu alegerea sa în Gorj decât să respecte procedurile legale. Drept ripostă, Crăsnaru dezmințea cele afirmate de colegul său: biroul fusese constituit odată cu venirea în local a cel puțin 30 de persoane, așa cum cerea legea. Totodată, Lungeanu, care se afla atunci în local, ar fi putut protesta, însă alesese să o facă mult mai târziu. Cât despre cele 10 buletine de vot, senatorul era convins că numai două puteau fi propuse spre anulare. Lascăr Catargiu intervenea și el, din postura de ministru de Interne, pentru a disculpa administrația guvernamentală, respingând de orice idee abuz. Constituția biroului încă de la ora 9 o considera firească, din moment ce legea specifica, destul de clar, că pe timpul verii procedurile de acest fel puteau începe cu o oră mai înainte. Cât despre biletele însemnate, Catargiu cerea ca numai două să fie anulate, mărimea diferită a foilor fiind datorată tipurilor diverselor tipuri de hârtie folosite într-o zi și într-alta, și nicidecum vreunei intenții de fraudare. Discursul prim-ministrului a fost însă prea puțin convingător: Gherasi întrunea doar 14 voturi pentru validare, ceea ce ducea inevitabil la vacantarea colegiului. În sfârșit, I. C. Brătianu a fost ales și în județul Gorj⁴⁶, optând însă, în cele din urmă, pentru colegiul din Dorohoi.

Așa cum consemnează *Memoriile regelui Carol...*, „alegerile pentru Senat s-au sfârșit în deplină ordine”, iar victoria lui I. C. Brătianu nu putea decât să îl bucure pe principe⁴⁷. Informația preluată de noi reprezintă întocmai esența acestui scrutin,

⁴⁴ *Ibidem*, p. 15-16.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 19.

⁴⁶ Suplimentul „Monitorului Oficial” strecoară o greșeală în privința listei celor aleși. La Gorj, apare ales C. Crăsnaru contra lui Săftoiu. În realitate, cel ales este tot Brătianu, așa cum o probează dezbaterile prilejuite de validări.

⁴⁷ *Memoriile regelui Carol I de un martor ocular*, vol. II, ediție îngrijită de Stelian Neagoe, București, Editura Scripta, 1993, p. 323.

confirmată fiind și de „Trompetta Carpaților”⁴⁸. Ele ar putea fi catalogate chiar „plicticoase”, din cauza lipsei, în paginile ziarelor, a discursurilor ditirambice folosite, de regulă, în context electoral. S-a dovedit că previziunile conservatorilor fuseseră apropiate de adevăr:

Nu ne îndoim că Senatul, care a dat atâtea probe de înțelepciune și patriotism în timp de 4 ani trecuți, va urma și în viitor conform tradițiunilor sale, care i-au atras aprobarea și încrederea alegătorilor cu ocazia preînnoirii sale pe jumătate⁴⁹.

Prezența lui I. C. Brătianu în mijlocul senatorilor, putea fi, totuși, un prim indiciu al nemulțumirilor din partea opoziției și chiar din interiorul coaliției conservatoare.

“IN THAT DISTRICT, IN THAT COLLEGE,
THAT GENTLEMAN WAS ELECTED, ALMOST UNANIMOUSLY!”
THE SENATE ELECTIONS OF THE SUMMER OF 1874
(Summary)

Keywords: Elections, Senate, Lascăr Catargiu, government, senatorial elections, Ion C. Brătianu.

In 1874, the Lascăr Catargiu government had already been in power for 3 years, a significant period from the point of view of internal and external politics. The Senate was reaching its 4-year term, during which, according to the 1866 constitution, new elections had to be held in order to change half of the current senators. The elections were organized, as always, with the involvement of the administration, led by Lascăr Catargiu. The election result did not surprise. The surprise was only the election of the leader of the radical liberals, Ion C. Brătianu, a change which made the government feel threatened about the influence he had in the electoral colleges. The subsequent validations of the senators provided the parliament with a chamber that would last till the first part of 1876.

⁴⁸ „Trompetta Carpaților”, anul XII, sâmbătă 29 iunie 1874, nr. 1139, p. 1.

⁴⁹ „Pressa”, anul VII, marți 19 noiembrie 1874, nr. 252, p. 1.

MIHAI CHIPER*

ULTIMA VERIGĂ A CENTRALIZĂRII: LEGEA DESFIINȚĂRII ACCIZELOR ȘI A ÎNFIINȚĂRII FONDULUI COMUNAL (1903)

Succesul statului modern european a depins de modul în care se finanța¹. Pre-siunea pusă de războaie asupra bugetelor publice (și apariția așa-numitului sistem fiscal-militar²), alături de scăderea veniturilor în timpul crizelor economice sunt factori care provoacă centralizarea fiscală a statelor³. Designul regulilor fiscale poate fi rescris abrupt cu consecințe sistemice asupra echilibrului bugetar, dar și cu beneficiari ori perdanți în rândul actorilor economici sau al unor categorii sociale.

Criza economică și financiară care a lovit România în anul 1899, cea mai gravă după Unirea din 1859, a tras un semnal de alarmă nu doar asupra problemelor structurale ale bugetului public, ci și asupra situației financiare a comunelor, ce exercitau o influență majoră asupra finanțelor publice. Criza i-a obligat pe finanțiști și politicieni să admită că nu se cunoșteau exact sumele veniturilor și ale cheltuielilor celor 32 de județe, ale celor 71 de comune urbane și 2.911 comune rurale⁴. Nu se cunoșteau date obligatorii pentru administrație din cauză că nu exista o statistică a surselor din care proveneau veniturile comunelor și nicio evidență privitoare la întrebuințarea cheltuielilor⁵.

Dictate de nevoile locale, printr-o legislație secundară (spre deosebire de administrație, educație, siguranță publică) finanțele comunale reușiseră să-și creeze o zonă de autonomie în raport cu centrul, adică față de impozitele și taxele impuse de Guvern. Între 1864 și 1903, s-a dezvoltat un peisaj financiar foarte fragmentat la nivel național, cu sute de accize (taxe pe consum) percepute de comunele urbane și rurale, prin intermediul

* Dr., cercetător științific gradul II, Institutul de Istorie „A. D. Xenopol”, Academia Română – Filiala Iași; e-mail: mihaichiper75@yahoo.com.

¹ José Luís Cardoso, Pedro Lains (eds.), *Paying for the Liberal State. The Rise of Public Finance in Nineteenth-Century Europe*, Cambridge, Cambridge University Press, 2010. p. 2.

² Christopher Storrs, *The Fiscal-Military State in Eighteenth-Century Europe*, Ashgate, 2009; Jerome Greenfield, *The Making of a Fiscal-Military State in Post-Revolutionary France*, Cambridge University Press, 2022.

³ Sevet Pamuk, *Fiscal Centralisation and the Rise of the Modern State in the Ottoman Empire*, în „The Medieval History Journal”, 17(1), 2014, p. 1-26.

⁴ Ministerul Finanțelor, *Situațiunea financiară a comunelor rurale, înainte și după reforma accizelor*, București, Imprimeria Statului, 1904, p. I-II. Ulterior, finanțiștii au comparat ordinele de mărime pentru anul 1900: bugetul statului însemna 218,5 milioane de lei, iar bugetele județelor și comunelor erau în sumă de 81,4 milioane de lei, din care bugetul comunelor urbane reședințe – 35,2 milioane lei, urbane nereședințe – 4,8 milioane lei, comune rurale – 21,9 milioane lei, bugetul județelor – 19,5 milioane lei. Așadar, bugetele locale însemnau 37,2% din bugetul public. Vezi G. D. Creangă, *Politica fiscală a județelor și comunelor în genere și față de țărâname în special*, București, Tipografia și Fabrica de pungi de hârtie Thoma Basilescu, 1901, p. 5.

⁵ G. D. Creangă, *Die Reform der Akzisen (Torsteuer) in Rumänien*, în „FinanzArchiv”, 22. Jahrg., H. 2 (1905), p. 57.

căroră comunitățile încercau să-și asigure resurse de funcționare și de investiții. Sumele strânse din accize reprezentau ultima redută financiară necontrolată de la București, deci, în fond, un izvor de libertate administrativă locală. Dar modul lor de percepere, impactul negativ asupra comerțului, cât și nevoia presantă de a controla volumul finanțelor publice au atras intervenția guvernului D. A. Sturdza, conducând la inițiativa așa-numitei legi de desființare a accizelor comunale (1903)⁶. În fața guvernului s-a aflat o provocare importantă: nicio țară din Europa nu experimentase o reformă într-un mediu fiscal cu un nivel atât de ridicat și răspândit al accizelor. Franța încă ezita, fără să îndrăzească să realizeze reforme; Belgia, țara luată drept model, care desființase accizele comunale prin reforma din 1860, le avusese doar în 78 de comune din 2.538, iar impactul lor bugetar era estimat la doar 1/4 din cel pe care îl aveau accizele asupra finanțelor românești⁷.

În cele ce urmează, voi prezenta argumentele, măsurile și impactul asupra finanțelor publice și asupra autonomiei comunale a unei legi despre care s-a spus că fost un instrument intrinsec și eficace al centralizării; ceea ce ne interesează este noul circuit financiar pe care statul l-a propus, cine au fost beneficiarii și cine au fost perdanții la nivel regional și social.

Din punct de vedere administrativ, legea desființării accizelor survine într-un crescendo al măsurilor de centralizare care au lovit în autonomia comunală și județeană.

În ceea ce privește organizarea județeană, legile din 1866, 1872⁸, 1883⁹, 1886¹⁰ lărgeau timid descentralizarea administrativă stabilită prin legile din 1864¹¹. Reversul descentralizării se produce în ultimul deceniu al secolului al XIX-lea. Prin legea pentru Consiliile județene din 1894¹² s-a desființat Comitetul permanent, iar atribuțiile sale au fost transferate prefectului (art. 109), în timp ce Delegația județeană creată în locul desființatului comitet nu avea decât atribuții neînsemnate¹³. Astfel, prefectul devenea organul executiv al hotărârilor Consiliului județean și ale Delegației județene¹⁴.

La nivelul comunelor, atribuțiile fuseseră modest lărgite prin legile din 9 aprilie 1874¹⁵, 5 noiembrie 1882¹⁶ și 7 mai 1887¹⁷. Însă, în legea pentru organizarea comunelor

⁶ Vezi *Lege asupra desființării accizelor și înființării fondului comunal*, în *MOF*, nr. 265, 1/14 martie 1903, p. 9347-9350.

⁷ Th. C. Aslan, *Reforma accizelor*, București, Editura Tip. Gutenberg, 1903, p. 21-22.

⁸ *Lege pentru modificarea unor articole din legea consiliurilor județene*, în *MOF*, nr. 73, 31 martie/12 aprilie 1872, p. 459.

⁹ Vezi *Lege pentru modificarea unor articole din legea consiliurilor județene în vigoare*, în *MOF*, nr. 269, 1/13 martie 1883, p. 4321-4323.

¹⁰ *MOF*, nr. 11, 12/24 aprilie 1886, p. 177-178.

¹¹ *Legea pentru înființarea consiliilor județene*, în *MOF*, nr. 86, 2/14 aprilie 1864, p. 349-354.

¹² *Lege pentru modificarea unor articole din legea pentru consiliile județene*, în *MOF*, nr. 46, 31 mai/12 iunie 1894, p. 1753-1760; vezi și rectificarea din *MOF*, nr. 48, 2/14 iunie 1894, p. 1834. Vezi și *Lege pentru consiliile județene. Promulgată la 31 martie 1864, cu modificările introduse prin legile promulgate la 31 martie 1872, 28 februarie 1883, 9 aprilie 1886 și la 11 mai 1894*, în *MOF*, nr. 49, 3/15 iunie 1894, p. 1875-1882.

¹³ Paul Negulescu, *Tratat de drept administrativ român. Organizarea administrativă a României*, București, Tipografia Gutenberg Joseph Göbl, 1903-1904, p. 133.

¹⁴ Vezi *Lege pentru modificarea unor articole din legea consiliurilor județene în vigoare*, în *MOF*, nr. 269, 1/13 martie 1883, p. 4321-4323. Totuși, prin efectul legii din 31 martie 1872, prefectul nu mai era președintele Comisiei permanente. Noul președinte era un consilier județean numit de Domn. Iar legea din 1 martie 1883 stabilea că prefectul nu mai executa deciziile consiliului județean și ale comisiei permanente, trebuind doar să le „dea tot concursul”.

¹⁵ *Lege pentru modificări la legea comunală*, în *MOF*, nr. 79, 9/21 aprilie 1874, p. 531-532.

¹⁶ *MOF*, nr. 178, 5/17 noiembrie 1882, p. 2537-2538.

¹⁷ *Lege pentru modificarea legii comunale*, în *MOF*, nr. 28, 7/19 mai 1887, p. 537-544.

urbane din 1894¹⁸ se remarcă tendințe evidente de centralizare. Ulterior, prin legea din 19 decembrie 1902 – modificarea organizării poliției comunale¹⁹ –, administrațiile comunale erau depedate de poliția comunală, cea care ducea la îndeplinire dispozițiile luate de primar sau de consiliu.

Efectul de cumul al acestor legi era că, în pofida faptului că primarul și Consiliul comunal erau aleși, ei nu aveau aproape niciun mijloc de acțiune la îndemână: Jandarmieria era în mâinile ministrului de Interne; poliția comunală dispăruse, fiind trecută în subordinea prefectilor (funcționari ai Ministerului de Interne); școala și clerul se aflau în grija ministrului Cultelor și Instrucțiunii Publice. În posesia comunelor mai rămăseseră banii din accize – asupra cărora Ministerul de Finanțe s-a repezit să obțină controlul, dirijând astfel dezvoltarea vieții locale²⁰.

Dincolo de dezbaterile centralizare vs. descentralizare, observăm că legea desființării accizelor nu a fost doar o inițiativă pur financiară, „ci o lege care atingea organizațiunea, viața țării, viața tuturor orașelor”, după cum remarcă N. Romanescu²¹, primarul Craiovei. Ea avea capacitatea de a genera practici economice și sociale, de a influența evoluția societății de consum, reflectând mentalități administrative și dezvoltând metodele prin care statul poate modela dezvoltarea unor regiuni sau localități prin măsuri redistributive.

Avem la dispoziție un excelent material documentar și statistic. În vederea pregătirii legii, Guvernul s-a străduit să obțină informații cât mai exacte despre realitățile celor 2.911 comune rurale și 71 urbane, solicitând evidențe detaliate de la acestea. Rezultatul a fost întocmirea unor statistici aproape exhaustive – unice de altfel în perioada de legiferare a României moderne – referitoare la impactul prefigurat al măsurilor avute în vedere²². Beneficiem, așadar, de rara ocazie de a avea controlul asupra datelor, de a înțelege și chiar de a propune o interpretare asupra efectelor legii.

Reglementarea accizelor înainte de 1903

Anterior anului 1903, accizele au fost reglementate prin serii succesive de măsuri:

1) accize introduse înainte de 1871, impuse prin vechi hrisoave domnești, cuvenite proprietarilor de terenuri sau anumitor comune, unele datând din timpul Regulamentului Organic²³, în orașele mari, pe petrol, cântărire, var, sare, cărbune, făină, ceapă și alte tipuri de legume, brânză, carne, pește; alte taxe au fost instituite între anii 1859 și 1871, prin simple decrete domnești sau măsuri legislative obișnuite²⁴;

¹⁸ Vezi *Legea pentru organizarea comunelor urbane* din MOF, nr. 96, 31 iulie/12 august 1894, p. 3489-3497.

¹⁹ *Lege pentru modificarea organizării poliției comunale urbane*, în MOF, nr. 210, 19 decembrie 1902/1 ianuarie 1903, p. 7305-7306.

²⁰ C. G. Petraru, *Studiu critic al legii accizelor*, în „Revista de Drept și Sociologie”, 1903, anul V, vol. II, nr. 1-2, aprilie-mai, p. 22.

²¹ DAD, nr. 28, 13 martie 1903, p. 515.

²² Vezi întreaga prezentare statistică în ANB, fond Parlament, 780, d. 1300/1903, vol. I, f. 21-183.

²³ Vezi ANB, fond Parlament, 780, d. 1300/1903, vol. II, f. 779; Th. C. Aslan, *Finanțele României de la Regulamentul Organic până astăzi 1831-1903*, București, Institutul de Arte Grafice, „Carol Göbl”, 1905, p. 29, 43.

²⁴ *Decret pentru modul de percepere al dărilor comunale*, în MOF, nr. 225, 8/20 octombrie 1864, p. 1045; *Jurnal pentru acordarea dreptului comunelor de a percepe contribuții directe*, în MOF, nr. 206, 19 septembrie/1 octombrie 1865, p. 917; *Proiect de lege pentru maximumul taxelor comunale urbane*, în MOF, nr. 87, 22 aprilie/4 mai 1870, p. 527-529; MOF, nr. 88, 23 aprilie/5 mai 1870, p. 532; *Legea pentru maximumul taxelor și contribuțiilor comunale*, în MOF, nr. 262, 25 noiembrie/7 decembrie 1871, p. 1351.

2) accize create prin legea din anul 1871²⁵ pornind de la articolul 110 din Constituția din anul 1866 – impozitele și taxele stabilite de consiliile județene și de comune trebuiau să obțină aprobarea Parlamentului și să fie sancționate de către rege.

În realitate, Parlamentul nu avea suficientă celeritate în examinarea și aprobarea numeroaselor taxe propuse de comune; proiectele așteptau ani de zile, iar comunele, forțate de împrejurări nefavorabile, permiteau perceperea accizelor înainte ca acestea să fie aprobate²⁶. Prin legea din 1871 erau introduse un număr restrâns de accize la articole (tipuri de băuturi și produse coloniale, precum și câteva articole de încălzire, cum ar fi gudronul, petrolul), de pe urma cărora se colectau fonduri insuficiente, determinând administrațiile comunale să solicite aprobarea altor taxe, ceea ce Parlamentul a făcut prin legi complementare²⁷.

Dar solicitările comunelor au revenit la nivelul dinainte de 1871, fiindcă accizele percepute de comune ca suplimente la impozitele de stat nu erau suficiente pentru a acoperi cheltuielile în creștere. Impozitele de stat erau distribuite defectuos și nu erau corelate cu dezvoltarea economică generală și cu capacitatea de plată, astfel încât nu puteau să se adapteze la această evoluție.

Potrivit statisticilor, în perioada 1883-1889, cele mai mari venituri din accize erau obținute de comunele urbane din Muntenia și Moldova, spre deosebire de Oltenia²⁸. 60,65% din totalul accizelor din Muntenia, însemnând 31,1% din ponderea națională, erau încasate doar în București.

Tabelul 1

	Nr. populație urbană din total național	Media în lei 1883-1889, încasări din accize în urban	cota lei/locuitor
Muntenia	432.725	5.375.177	12,42
% național	46,37	51,33	
Moldova	351.677	4.230.083,49	12,03
% național	37,69	40,39	
Oltenia	99.099	495.607,69	5,00
% național	10,62	4,73	
Dobrogea	49.693	371.628,96	7,48
% național	5,33	3,55	
România	933.194	10.472.497	11,22

²⁵ *Proiect de lege pentru autorizarea comunelor urbane și rurale, de a percepe și așeza unele taxe*, în *MOF*, nr. 141, 29 iunie/11 iulie 1871, p. 757-761.

²⁶ *DAD*, nr. 24, 26 februarie 1903, p. 441; nr. 25, 27 februarie 1903, p. 450, 457.

²⁷ *Vezi Lege pentru accizele din București*, în *MOF*, nr. 56, 12/24 iunie 1881, p. 1812-1815.

²⁸ Date prelucrate după lucrarea *Accizele. Studii*, București, Tipografia Curții Regale F. Göbl Fii, 1901, vezi tabelul *Media veniturilor accizelor comunelor urbane pe anii 1883-1888*, p. 16-18.

Potrivit clasificării pe județe și regiuni, în perioada 1883-1889, comunele obțineau următoarele venituri din accize²⁹ (vezi tabelul 2).

Tabelul 2

	Populație locuitori	Media lei 1883-1889	cota/cap locuitor
Muntenia	2.060.453	7147.991,7	3,47
% național	41,75	46,27	1,11
Moldova	1.688.400	6.389.776,83	3,78
% național	34,21	41,37	1,21
Oltenia	999.354	1.385.623,61	1,39
% național	20,25	8,97	0,44
Dobrogea	186.857	523.737,07	2,80
% național	3,79	3,39	
România	4.935.064	1.5447.129,21	3,13

Legea maximului din 1893³⁰

Pentru a asigura venituri comunităților, așa-numita „legea a maximului” din 1893 a introdus un număr considerabil de articole în rândul produselor accizate (168 de articole la comunele urbane, 68 la cele rurale). În realitate, în comunele urbane s-au perceput taxe pentru 134 de articole, iar în comunele rurale pentru 49 de articole.

Greutatea accizării cădea pe populația comunelor urbane, unde rata de impozitare era mult mai mare (taxa pentru 1 hectolitru de vin a fost stabilită la 8 lei, în timp ce în comunele rurale a fost doar de 5 lei; pentru țuică, în comunele urbane s-au perceput 12 lei, iar în comunele rurale doar 6 lei etc.). Maximele de taxe introduse prin legea din 1893 se aplicau la: a) băuturi și lichide; b) alimente; c) materiale de combustie; d) alte materiale; e) furaje; și f) culori și articole de parfumerie. S-a introdus și așa-numita „taxă de jugărit”, adică o taxă de 10 bani pentru fiecare animal care trecea cu un jug sau cu tracțiune prin bariera orașului și, în plus, 50 de bani pentru fiecare căruță încărcată. „Jugăritul” era o povară doar pentru țăranii care doreau să-și vândă produsele în oraș, iar beneficiarele erau unele comune urbane, care își acopereau astfel 15-20% din bugetul lor³¹. În afara acestor taxe, care erau percepute la barieră, comunelor li s-a acordat și dreptul de a impune altele (pentru caii de lux și căruțe, pentru servitori, pașapoartele animalelor, certificatele de naștere și de adopție, 50 de bani pe metru pătrat suprafață pentru fiecare construcție din cărămizi etc.).

²⁹ *Ibidem*, p. 19.

³⁰ Vezi *Lege asupra maximului taxelor și contribuțiilor comunale*, în *MOF*, nr. 50, 4/16 iunie 1893, p. 1433-1442.

³¹ G. D. Creangă, *Die Reform der Akzisen*, p. 60. Astfel, în bugetul orașului Buzău, taxa jugăritului însemna 12% din totalitatea accizelor, în Târgoviște – 15%, în Călărași – 19%, în Piatra Neamț – 16%, în Turnu Măgurele – 20%. Vezi *idem*, *Politica fiscală a județelor și comunelor în genere și față de țăranime în special*, p. 11.

Principalele beneficiare ale legii maximului au fost comunele urbane, care au câștigat spațiu de creștere a veniturilor începând cu 1893, dar au apărut repede și dezavantajele: multe comune au majorat taxele la un nivel maxim, bugetele depinzând de surse de venit instabile, corelate cu volumul și prețul recoltelor și cu nivelul de consum. Se ajungea la o nouă realitate, în care deficitele bugetare și împrumuturile ascunse (datoriile flotante) au devenit norma administrațiilor³². În medie, în urma legii maximului, autoritățile comunelor rurale din Moldova au crescut masiv nivelul accizelor, în timp ce Oltenia a rămas o zonă slab fiscalizată³³, în linia deceniilor anterioare.

Tabelul 3

Regiune	Venit accize lei – reședințe județe	Venit accize lei – comune rurale și urbane nereședințe	Total lei
Muntenia	12.096.655	3.012.393,06	15.109.048,1
% național	57,96	36,70	51,96
Moldova	6.432.850	3.702.042,81	10.134.892,8
% național	30,82	45,10	34,85
Oltenia	1.562.450	748.743,13	2.311.193,13
% național	7,49	9,12	7,95
Dobrogea	777.645	745.957,74	1.523.602,74
% național	3,73	9,09	5,24
România	20.869.600	8.209.136,74	2.9078.736,7

În context, relevante au fost practicile și interacțiunile social-economice apărute de pe urma introducerii accizelor. În expunerea de motive la legea de desființare a accizelor în 1903, ministrul liberal Emil Costinescu descria, în termeni tragici, efectul existenței barierelor în scopul perceperii accizelor la nivel local: comune înconjurate de cordoane de pază, contrabandiști organizați care luau cu asalt paznicii comunali, conflicte din care rezultau „lupte, răniri și omoruri”³⁴; de asemenea, comunele urbane intrau în competiție unele cu altele prin instituirea unor taxe pe produse la intrarea în localitate, în ideea de a proteja industriei similare din oraș, ca și cum fiecare comună ar fi format un stat separat³⁵. Situația determinată de existența barierelor și taxelor și formalitățile tranzitului prin comune (declarații, depuneri de cauțiuni, supravegherea transportului) ajunseseră o stavilă în calea liberului comerț, scumpind produsele și contribuind la dezvoltarea economiei ilicite. Taxele „de jugărit” și de „povară” erau un adevărat calvar impus țăranilor veniți să-și vândă produsele în orașe.

Asemenea realități socio-economice intraseră de mai bine de un deceniu în atenția Guvernului sau a Primăriei Capitalei. Încă din 1888, Guvernul distribuia o circulară către prefecți, prin care ruga să i se transmită statistici despre nivelul încasărilor din accize la

³² *Ibidem*, p. 61.

³³ Date prelucrate după lucrarea *Accisele. Studii*, tabelul *Venitul din accize comune urbane reședințe de județe, comune urbane nereședințe de județe și comune rurale, 1897-1898*, p. 31.

³⁴ *DAD*, nr. 24, 26 februarie 1903, p. 420.

³⁵ *Ibidem*.

nivelul comunelor rurale și urbane, spre a prezenta Parlamentului un proiect lege care să schimbe modul de percepere și de repartizare a veniturilor comunale: încasarea accizelor era trecută în sarcina agenților vamali ai statului; suma totală urma să fie repartizată pe fiecare comună, luându-se de bază media veniturilor pe cinci ani, raportată la numărul populației; efectul vizat era reducerea personalului accizelor, înlăturarea fraudei și contrabandei, înlesnirea tranzacțiilor comerciale și desființarea formalităților vexatorii³⁶. Inițiativa avea să fie uitată, dar reluată în 1892 de Em. Protopopescu-Pache, primarul Capitalei. Se insista tot mai mult pe o reformă a accizelor, în special din partea comerțanților, iar Camera de Comerț din București prezenta chiar o notă ministrului Finanțelor în această problemă³⁷. Inițiativa a rămas în uitare după schimbarea guvernului și avea să fie deblocată odată cu măsurile de echilibrare bugetară determinate de criza financiară din 1899. Deși promotorul politic al reformei fiscale din 1903 avea să fie ministrul în exercițiu, Emil Costinescu, cel care a jucat un rol important în pregătirea legii a fost ex-secretarul general al ministerului, Vintilă I. Brătianu. Datorită unor măsuri cuprinzătoare și unui șir de pregătiri, el a reușit să adune toate informațiile statistice necesare, indicând în linii mari direcția reformei.

Pe fond, Ministerul de Finanțe considera că „taxele de consumație”, accizele, ajunseseră mai numeroase ca oriunde în Europa și aprecia că legea maximului din 1893 determinase comportamente iresponsabile din partea multor autorități locale, în sensul creșterii până la maxim a taxelor. Accizele reprezentau baza finanțelor comunale – 57,68% din veniturile comunelor urbane; în unele orașe, cum ar fi Bârlad, reprezentau 83% din buget, Bacău – 73,48%, în Focșani – 70%, în timp ce contau mai puțin la totalul bugetului în Constanța 43,4% sau Turnu Severin – 47,7%³⁸. În rândul orașelor, localitățile mici aveau venituri mai mari din accize decât în cele mai populate și bogate: Ploiești avea un venit din accize mai mare cu 30% față de Craiova; Piatra Neamț avea un venit mult mai mare decât Turnu-Severin; Constanța, mai mică la acea vreme decât Alexandria, avea 353.000 lei din accize, față de 123.000 lei³⁹.

În rândul comunelor rurale, se remarcă anomalii și mai izbitoare, inegalități de impunere și de venituri, comune mari cu venituri foarte mici din accize și comune mici cu venituri mari. Dintr-o perspectivă regională, comunele rurale din Moldova și Dobrogea obțineau cele mai mari venituri din accize. În Moldova, aceste rezultate apăruseră în urma aplicării accizelor la băuturi alcoolice și datorită unui aparat de control al comunelor mai eficient; în Muntenia, veniturile erau mai reduse decât în Moldova, în timp ce în Oltenia erau cu totul neînsemnate – comune din Vâlcea, Gorj și Mehedinți nu aveau astfel de taxe⁴⁰, corespunzătoare unei fraude recunoscute pe scară largă⁴¹, la un consum de alcool apropiat de cel din Moldova.

Într-o statistică asupra comunelor rurale, liberalii puneau în evidență disproporția de impunere pe cap de locuitor, în care Moldova și Dobrogea plăteau de patru ori mai mult în raport cu contribuțiile directe⁴² (vezi tabelul 4).

³⁶ ANB, Direcțiunea generală a Statisticii, d. 1500/1888, f. 3.

³⁷ Em. Protopopescu-Pake, *Desființarea accizelor. Scriere publicată în ziarul „Dreptul” No. 41 și 44 din 1892*, București, Tipografia Modernă Gregorie Luis, 1892.

³⁸ G. D. Creangă, *Politica fiscală a județelor și comunelor*, p. 13-14.

³⁹ DAD, nr. 24, 26 februarie 1903, p. 424; ANB, fond Parlament, 780, d. 1300/1903, vol. I, f. 41, vezi Tabela nr. 3, *Comunele urbane. Venitul total din accize pe cinci ani, media și venitul net după scăderea de 10% ca spese de încasare*.

⁴⁰ DAD, nr. 24, 26 februarie 1903, p. 424.

⁴¹ DAD, nr. 27, 11 martie 1903, p. 506.

⁴² DAD, nr. 24, 26 februarie 1903, p. 441.

Tabelul 4

Regiune	sume colectate/lei	pe cap locuitor	în raport cu contribuțiile directe
Oltenia	505.573	0,48	100%
Muntenia	1.975.924	0,95	180%
Dobrogea	332.355	1,74	405%
Moldova	2.821.562	1,93	409%
Total	5.235.314	(media) 1,09	

Alături de veniturile comunale din accize, se adaugă impozitele, care, împreună, alcătuiau datele din tabelul 5⁴³.

Tabelul 5

Regiune	Totalul veniturilor comunale/lei	pe cap locuitor/lei
Oltenia	2.463.339	2,32
Muntenia	7.433.061	3,57
Dobrogea	888.034	4,62
Moldova	6.211.192	4,25
Total	16.999.596	(media) 3,54

Venitul cel mai important strâns din accize provenea de la spirt, vin și țuică, fiind repartizat astfel pe regiuni: Oltenia – 430.000 lei, Muntenia – 1.843.000 lei, Dobrogea – 261.000 lei, Moldova – 2.448.000 lei. Pe cap de locuitor: Oltenia – 0,40 lei, Muntenia – 0,90 lei, Dobrogea – 1,41 lei, Moldova – 1,70 lei⁴⁴.

Din punctul de vedere al clivajului urban-rural, nivelul accizelor în orașe arăta o situație regională echilibrată. Această realitate ne este indicată de venitul total din accize pe cinci ani, media în comunele urbane (toate cele 71; tabelul 6)⁴⁵.

Tabelul 6

Regiune	lei total
Muntenia	11.337.175,36
% național	55,77
Moldova	6.262.845,92
% național	30,81
Oltenia	1.592.572,64
% național	7,83
Dobrogea	1.136.480,84
% național	5,59
România	20.329.074,76

⁴³ *Ibidem.*

⁴⁴ *Ibidem.*

⁴⁵ Date prelucrate după tabelul din ANB, fond Parlament, 780, d. 1300/1903, vol. I, f. 41.

În schimb, spre deosebire de orașe, situația din comunele rurale indica dezechilibre regionale semnificative de percepere a accizelor (tabelul 7)⁴⁶.

Tabelul 7

	Puterea contributivă/ comune rurale				venit din accize ⁴⁷ 1901/1902
Județe	căi comu- nicație	patente	licențe	total	
1	2	3	4	5	6
Argeș	200.034	23.998,67	48.921,50	272.954,17	77.738,28
Brăila	83.340	33.066,60	67.335,90	183.742,50	156.413,93
Buzău	200.568	41.273,88	73.477,95	315.319,83	115.003,30
Dâmbovița	204.840	46.493,27	82.767,00	334.100,27	165.159,19
Ialomița	172.662	50.195,55	95.490,40	318.347,95	254.010,6
Ilfov	237.180	59.176,21	149.506,50	445.862,71	363.605,54
Muscel	110.214	17.280,85	40.788,35	168.283,20	57.737,32
Olt	147.738	19.231,71	40.569,50	207.539,21	72.535,06
Prahova	244.182	64.162,21	129.033,75	437.377,96	271.744,34
R. Sărat	132.654	26.592,46	57.149,50	216.395,96	123.199,23
Teleorman	219.090	36.134,70	69.909,45	325.134,15	173.790,85
Vlașca	203.598	46.085,11	64.832,5	314.515,61	145.161,29
Muntenia	2.156.100	463.691,22	91.9782,3	3.539.573,52	1.976.098,93
% național	42,43	45,85	47,22	44,02	35,00

Bacău	184.806	38.712,85	89.990,5	313.509,35	358.816,04
Botoșani	119.388	29.078,48	49.986,75	198.453,23	370.896,95
Covurlui	84.246	18.285,81	47.887,00	150.418,81	163.600,00
Dorohoi	142.416	30.243,61	42.395,25	215.054,86	239.880,90
Fălciu	86.874	19.265,03	31.182,00	137.321,03	163.689,69
Iași	110.496	22.939,51	48.642,90	182.078,41	248.181,72
Neamț	133.650	27.258,05	57.175,10	218.083,15	304.681,77
Putna	134.862	37.270,27	67.826,20	239.958,47	167.810,88
Roman	105.564	13.054,36	39.333,95	157.952,31	163.095,99

⁴⁶ Vezi Ministerul Financelor. Direcțiunea contabilității generale a statului, *Repartisarea venitului fondului comunal la comunele rurale pe județe*, București, Imprimeria Statului 1903, tabelul de la p. 1.

⁴⁷ Date prelucrate după tabelul ANB, fond Parlament, 780, d. 1300/1903, vol. I, f. 94.

1	2	3	4	5	6
Suceava	134.346	31.926,68	49.734,00	216.006,68	256.767,36
Tecuci	108.570	22.153,03	44.025,00	174.748,03	117.902,36
Tutova	96.000	16.126,57	39.428,25	151.554,82	111.714,75
Vaslui	100.452	15.941,42	39.678,00	156.071,42	154.531,85
Moldova	1.541.670	322.255,67	647.284,90	2.511.210,57	2.821.570,26
% național	30,34	31,87	33,23	31,23	49,98
Dolj	339.948	70.448,95	109.086,00	519.482,95	244.750,89
Gorj	195.522	15.829,46	26.805,00	238.156,46	20.858,82
Mehedinți	268.644	39.539,63	50.929,00	359.112,63	78.575,21
Romanați	206.664	31.832,30	63.871,25	302.367,55	111.225,74
Vâlcea	192.180	24.498,28	54.351,50	271.029,78	60.165,34
Oltenia	1.202.958	182.148,62	305.042,75	1.690.149,37	515.576,00
% național	23,67	18,01	15,66	21,02	9,13
Constanța	97.008	22.941,47	41.227,70	161.177,17	195.819,75
Tulcea	83.538	20.199,12	34.463,80	138.200,92	136.536,22
Dobrogea	180.546	43.140,59	75.691,50	299.378,09	332.355,97
% național	3,55	4,27	3,89	3,72	5,89
România	5.081.274	1.011.236,10	1.947.801,45	8.040.311,55	5.645.601,16

În comunele rurale din regiunea Moldovei, sumele colectate din accize reprezentau 50% din totalul național, cu mult peste ceea ce reprezenta ponderea „puterii contribuatoare” – veniturile proporționale din impozitele directe (impozitul pentru căile de comunicație, patentele, licențele și funciarul pe clădiri) de aproximativ 31%. O impunere, care, la prima vedere, putea fi considerată drept exagerată fiindcă apăsa contribuabilii rurali, era însă rezultatul unei colectări mult mai eficiente, deci al unui grad mai scăzut de evaziune fiscală și de economie ilicită. Oltenia, dimpotrivă, era un paradis fiscal, autoritățile închizând ochii la un consum enorm de produse ce puteau fi accizate. La un nivel intermediar se situa Muntenia, în timp ce Dobrogea se afla la un nivel comparabil cu Moldova.

De ce acest nivel ridicat de fiscalitate comunală rurală în Moldova? Depinde de criteriul după care judecăm: 1) nivelul de evaziune enormă din Oltenia și Muntenia sau 2) volumul mare al sumelor din accize de pe urma unei colectări eficiente. Pentru liberalii de la centru, taxele crescute și sumele mari strânse la bugete erau dovada unei impuneri exagerate, a unei apăsări de impozite pe care autoritățile locale le exercitau asupra populației. Aceasta era și retorica care a îmbrăcat argumentația reformării accizelor. Din altă perspectivă însă, Moldova venea cu o altă tradiție administrativă față de Muntenia, dar în special față de Oltenia, unde rata de evaziune fiscală era enormă.

Suplimentar, trebuie să avem în vedere că autoritățile locale din zona Moldovei fuseseră nevoite să crească accizele pentru finanțarea bugetelor locale, întrucât sumele strânse din impozitele directe, direct proporționale cu starea economiei, se aflau într-o vizibilă scădere în raport cu celelalte regiuni ale țării. Moldova înregistra o dinamică economică mai redusă, atât în ceea ce privește numărul de contribuabili, cât și în privința sumelor absolute.

Statisticile puse la dispoziție de Ministerul Dezvoltării pe ultimele decenii ale secolului al XIX-lea ne indică aceste evoluții. Între exercițiul financiar din 1890/1891 și cel din 1905/1906, ponderea Moldovei (în sume absolute) scădea semnificativ: de la 30,23% din totalul național, la doar 27,91%, în timp ce Muntenia creștea de la 49,19% la 49,69%, Oltenia de la 17,34% la 18,01% și Dobrogea de la 3,24% la 4,4%⁴⁸.

Tabelul 8

	Exercițiul 1890-1891	Exercițiul 1905-1906	Creștere procentuală
1	2	3	4
Argeș	957.736	1.420.957	48,37
Brăila	1.556.997	2.175.437	39,72
Buzău	1.425.296	2.192.534	53,83
Dâmbovița	1.200.482	1.646.850	37,18
Ialomița	1.313.101	2.255.497	71,77
Ilfov	5.819.853	8.833.300	51,78
Muscel	590.418	811.873	37,51
Olt	802.872	1.150.720	43,33
Prahova	1.778.141	2.529.412	42,25
R. Sărat	1.007.431	1.389.301	37,91
Teleorman	1.540.783	2.631.705	70,80
Vlașca	1.375.907	2.205.264	60,28
Muntenia	19.369.017	29.242.850	50,98
% național	49,19	49,69	
Dolj	2.364.923	3.960.619	67,47
Gorj	878.562	1.197.889	36,35
Mehedinți	1.327.324	2.241.351	68,86
Romanați	1.257.460	1.848.909	47,04
Vâlcea	999.761	1.347.834	34,82

⁴⁸ Date prelucrate după N. R. Căpităneanu, *Raport prezentat domnului ministru de finanțe asupra recensământului fiscal din anul 1905*, București, Tipografia G. A. Lazareanu, 1906, p. 6.

1	2	3	4
Oltenia	6.828.030	10.596.602	55,19
% național	17,34	18,01	
Constanța	567.117	1.521.753	168,33
Tulcea	707.434	1.064.837	50,52
Dobrogea	1.274.551	2.586.590	102,94
% național	3,24	4,40	
Bacău	1.030.577	1.469.008	42,54
Botoșani	1.045.517	1.428.760	36,66
Covurlui	1.298.888	1.820.304	40,14
Dorohoi	889.843	1.307.526	46,94
Fălciu	587.775	805.047	36,97
Iași	1.585.800	2.027.770	27,87
Putna	1.077.637	1.505.799	39,73
Roman	705.511	962.098	36,37
Neamț	861.301	1.186.277	37,73
Suceava	728.323	970.239	33,22
Tecuci	702.640	1.053.595	49,95
Tutova	799.540	1.063.557	33,02
Vaslui	587.534	824.477	40,33
Moldova	11.900.886	16.424.457	38,01
% național	30,23	27,91	
România	39.372.484	58.850.499	49,47

Județul Iași, primul din Moldova la impozite directe, cobora de pe locul 4 la nivel național, în 1890/1891, pe locul 10 în 1905 în sume absolute. De asemenea, celelalte județe ale Moldovei se cantonasera în a doua jumătate a topului județelor contribuatoare prin impozite directe⁴⁹.

Din sumele efectiv colectate prin impozite directe, rezultă că dinamica dezvoltării economice era cea mai accelerată în Dobrogea (+102,94%), urmată de Oltenia (+55,19)%, Muntenia (+50,98%) și Moldova (+38%). Creșterea medie națională era de 49,47%.

⁴⁹ *Ibidem*.

Tabelul 9

Topul județelor	Exercițiul financiar 1890-91/lei	Topul județelor	Exercițiul financiar 1905-1906/lei
Ilfov	5.819.853	Ilfov	8.833.300
Dolj	2.364.923	Dolj	3.960.619
Prahova	1.778.141	Teleorman	2.631.705
Iași	1.585.800	Prahova	2.529.412
Brăila	1.556.997	Ialomița	2.255.497
Teleorman	1.540.783	Mehedinți	2.241.351
Buzău	1.425.296	Vlașca	2.205.264
Vlașca	1.375.907	Buzău	2.192.534
Mehedinți	1.327.324	Brăila	2.175.437
Ialomița	1.313.101	Iași	2.027.770
* * *			
Covurlui	1.298.888	Romanați	1.848.909
Romanați	1.257.460	Covurlui	1.820.304
Dâmbovița	1.200.482	Dâmbovița	1.646.850
Putna	1.077.637	Constanța	1.521.753
Botoșani	1.045.517	Putna	1.505.799
Bacău	1.030.577	Bacău	1.469.008
R. Sărat	1.007.431	Botoșani	1.428.760
Vâlcea	999.761	Argeș	1.420.957
Argeș	957.736	R. Sărat	1.389.301
Dorohoi	889.843	Vâlcea	1.347.834
Gorj	878.562	Dorohoi	1.307.526
Neamț	861.301	Gorj	1.197.889
Olt	802.872	Neamț	1.186.277
Tutova	799.540	Olt	1.150.720
Suceava	728.323	Tulcea	1.064.837
Tulcea	707.434	Tutova	1.063.557
Roman	705.511	Tecuci	1.053.595
Tecuci	702.640	Suceava	970.239
Muscel	590.418	Roman	962.098
Fălciu	587.775	Vaslui	824.477
Vaslui	587.534	Muscel	811.873
Constanța	567.117	Fălciu	805.047
Total	39.372.484		58.850.499

Această dezvoltare diferențiată a regiunilor s-a reflectat în strategiile autorităților locale de a obține resurse financiare. Lipsite de bani din impozite directe, autoritățile din Moldova s-au reorientat pe accize la niveluri maxime și pe dezvoltarea unui aparat de colectare riguros. Ceea ce particulariza Moldova între celelalte regiuni era nivelul foarte ridicat de impunere a băuturilor alcoolice, a spirtului (rachiu), deci impozitarea eficientă a viciului; în Muntenia taxele erau mai mici decât în Moldova și spirtul (ce se consuma mai puțin), impozitat mai ușor; în Oltenia, taxele aproape lipseau la băuturi din cauză că fiecare locuitor avea „băutura lui”⁵⁰.

Potrivit legii, arendarea colectării accizelor se scotea la licitație. În Moldova, foarte mulți evrei arendau prin interpuși colectarea accizelor. În dezbaterile legii desființării accizelor din 1903, C. I. Brătianu aducea în discuție cazul unui evreu care reușise să monopolizeze arendarea accizelor dintr-un județ din Moldova; și, odată devenit „stăpân pe costul de vânzare al produselor”, evreul respectiv „a legat chestiunea accizelor de monopolul fabricilor de spirt ce făcuse în județ”⁵¹. Din dorința de a-și maximiza profiturile, întreprinzătorul evreu reușise ceea ce statul nu a putut să realizeze – să colecteze taxe maxime din comercializarea unor produse alcoolice – oferind, totodată, sume mărite bugetelor locale. Dar o asemenea realizare a fost percepută de autoritățile centrale ca o apăsare fiscală exagerată pe contribuabilii din Moldova, care trebuia „echilibrată”. Cum? Printr-un mecanism redistributiv ce viza o distribuție „rațională” a impozitelor la nivel național, așa-numita lege de desființare a accizelor.

Pentru a avea o imagine și mai exactă asupra diferențelor regionale, sugestivă este situația veniturilor și cheltuielilor județelor și comunelor prevăzute prin bugetul anului 1901-1902⁵². În tabelul 10, remarcăm nivelul extraordinar al veniturilor la bugetul comunelor rurale din regiunea Moldovei obținute din total național – 40,29%, mai mare decât cel din Muntenia – 37,78%.

Tabelul 10

Venitul				
	județe (lei)	comune urbane (lei)	comune rurale (lei)	total (lei)
1	2	3	4	5
Muntenia	9.222.943,85	22.184.795,63	5.663.118,15	37.070.857,63
% național	47,10	55,25	37,78	49,61
% regional	24,88	59,84	15,28	
Moldova	5.843.139,16	11.726.377,47	6.038.632,07	23.608.148,70
% național	29,84	29,21	40,29	31,60
% regional	24,75	49,67	25,58	

⁵⁰ DAD, nr. 26, 2 martie 1903, p. 493. Țuica consumată în Muntenia nu avea decât o tărie medie de 20 de grade, pe când rachiul moldovenesc urca de la 40 de grade la 50 de grade (DAD, nr. 27, 11 martie 1903, p. 502). Se aprecia că rachiul producea mai mult alcoolism decât țuica, prin urmare moldovenii erau considerați mai loviți de patima beției. Ca modalitate de procurare, săteanul moldovean cumpăra rachiul pe bani, în timp ce săteanul muntean sau oltean, în general cultivator de prune, consuma din producție proprie (*ibidem*).

⁵¹ DAD, nr. 24, 26 februarie 1903, p. 442.

⁵² Date prelucrate din *Anuarul statistic al României*, București, Imprimeria Statului, 1904, p. 452.

1	2	3	4	5
Oltenia	3.174.203,93	3.981.232,02	2.384.459,63	9.539.895,58
% național	16,21	9,92	15,91	12,77
% regional	33,27	41,73	24,99	
Dobrogea	1.340.956,30	2.258.352,17	902.143,32	4.501.451,79
% național	6,85	5,62	6,02	6,02
% regional	29,79	50,17	20,04	
România	19.581.243,24	40.150.757,29	14.988.353,17	74.720.353,70

Informațiile din tabelul 10 trebuie corelate cu veniturile medii ale fiecărei comune, duble în Moldova față de Muntenia, cu nivelul mult mai ridicat al venitului mediu pe cap de locuitor sau cu venitul mediu pe kmp, înainte de reforma accizelor. Astfel, venitul mediu pe comună era în Muntenia de 4.490 lei, în Moldova de 9.563 lei (cu venituri duble în Botoșani, Suceava, Iași față de Ilfov), în Oltenia – 3.179 lei, iar în Dobrogea – 6.997 lei. La venitul mediu *per capita* se distingea Dobrogea – 4,71 lei, urmată de Moldova – 4,13 lei, Muntenia – 2,72 și Oltenia – 2,15 lei. Și la venitul mediu pe kmp Moldova, cu o medie de 157 lei, era mult în fața Munteniei – 106,56 lei, a Olteniei – 93 lei și a Dobrogei – 59% lei.

Tabelul 11⁵³

Veniturile comunale înainte de reforma accizelor				
	Total venituri	Venit mediu comună	Venit mediu pe locuitor	Venit mediu pe kmp
1	2	3	4	5
Argeș	330.314,03	2.262,42	1,77	76,75
Brăila	352.912,33	6.535,41	3,98	80,98
Buzău	390.711,07	3.651,5	2,01	80,34
Dâmbovița	442.202,91	3.812,1	2,24	127,95
Ialomița	665.263,78	7.077,27	3,82	97,99
Ilfov	872.874,62	7.154,71	3,38	151,01
Muscel	210.211,86	2.563,55	2,09	71,16
Olt	257.799,37	2.552,46	1,91	91,25
Prahova	745.749,16	5.005,03	3,07	159,89
R. Sărat	424.366,39	5.051,98	3,44	129,85
Teleorman	493.617,48	3.916,8	2,47	105,36
Vlașca	477.095,15	4.298,15	2,55	106,3
Muntenia	5.663.118,15	4.490,11	2,72	106,56

⁵³ *Ibidem*, p. 458.

1	2	3	4	5
Bacău	513.983,12	5.840,71	3,04	129,37
Botoșani	702.837,84	14.056,75	5,25	223,26
Covurlui	369.577,92	10.559,35	4,54	124,81
Dorohoi	613.556,31	13.054,40	4,40	217,41
Fălciu	377.738,98	12.591,30	4,86	171,08
Iași	570.701,47	13.588,13	5,23	182,85
Neamț	622.652,00	13.247,91	5,14	155,74
Putna	448.312,79	5.674,85	3,76	137,67
Roman	314.675,58	5.333,50	3,32	150,49
Suceava	546.018,54	14.368,91	4,54	159,60
Tecuci	329.583,50	7.012,42	3,09	129,40
Tutova	297.128,14	4.244,68	3,25	124,27
Vaslui	331.865,88	5.926,17	3,30	144,66
Moldova	6.038.632,07	9.653,77	4,13	157,74
Dolj	745.772,30	4.720,08	2,07	113,59
Gorj	260.199,68	1.616,15	1,59	55,39
Mehedinți	450.058,04	2.239,1	1,97	90,94
Romanați	634.925,30	5.521,1	3,44	138,72
Vâlcea	293.504,31	1.800,64	1,68	69,24
Oltenia	2.384.459,63	3.179,41	2,15	93,57
Constanța	508.473,80	6.965,40	4,71	73,58
Tulcea	393.669,52	7.029,81	4,71	45,63
Dobrogea	902.143,32	6.997,60	4,71	59,60
România	14.988.353,17	6.539,77	3,33	122,39

Desigur, pentru a judeca în termeni de eficiență și investiții, trebuie să vedem cum erau cheltuiți banii strânși de administrațiile comunelor urbane și rurale. Este necesar să determinăm costurile de funcționare cu personalul (fenomenul funcționarismului și al gonflării aparatului administrativ), precum și raportul dintre cheltuielile pe cap de locuitor și venituri. În lucrarea *Statistica funcționarilor publici și a pensionarilor din România pe anul 1902-1903* s-a urmărit aflarea numărului funcționarilor, a salariilor lor, a pregătirii școlare și a diplomelor obținute (gradul de cultură). Salariile din Moldova și Dobrogea erau mai mari și atrăgeau în general un contingent de primari mai bine instruiți⁵⁴.

⁵⁴ În tabelele relative la funcționari au fost cuprinși și ușierii și servitorii, dar nu și soldații și gradele inferioare, însă au fost incluși ofițerii. Totalul personalului aflat în serviciul administrațiilor publice din

La nivel regional, o statistică a funcționarilor comunali și județeni cu salariul lor anual este reprezentantă în tabelul următor⁵⁵.

Tabelul 12

	Comune urbane reședințe		Comune urbane nereședințe		Comune rurale		Totalul funcționarilor comunali	
	nr. funcționari	salariul anual	nr. funcționari	salariul anual	nr. funcționari	salariul anual	nr. funcționarilor	salariul anual
Muntenia	7.074	5.692.753	568	435.397	8.139	2.203.791	15.781	8.331.941
% național	52,95	53,02	35,70	36,74	38,43	39,14	43,68	47,47
Moldova	4.371	3.419.926	369	283.880	6.090	2.217.604	10.830	5.921.410
% național	32,72	31,85	23,19	23,95	28,76	39,38	29,98	33,73
Oltenia	1.426	1.177.890	272	180.282	6.209	964.737	7.907	2.322.909
% național	10,67	10,97	17,10	15,21	29,32	17,13	21,89	13,23
Dobrogea	489	446.352	382	285.676	739	244.911	1.610	976.939
% național	3,66	4,16	24,01	24,10	3,49	4,35	4,46	5,57
România	13.360	10.736.921	1.591	1.185.235	21.177	5.631.043	36.128	17.553.199

Din tabelul 13, rezultă că procentajul salariilor funcționarilor județeni și comunali din totalul cheltuielilor era de 30,42% în Muntenia, 32,33% în Dobrogea și urca la 37% în Moldova și chiar 38% în Oltenia (în ultima regiune paradoxal, pentru că banii încasați din accize erau foarte puțini). Cele mai risipitoare județe cu birocrăția și funcționarii erau Muscel (47%), Dâmbovița și Tecuci (46%), iar cele mai disciplinate financiar erau Buzău (23%) și Tulcea (31%). Mai exact, în ceea ce privește proporțiile salariilor pe cap de locuitor și procentul de salarii din cheltuielile totale situația arăta astfel: 28,95% în Muntenia, 34,76% în Moldova, 36,83% în Oltenia și 35,61% în Dobrogea⁵⁶.

România era în număr de 102.560, cu un fond anul de salarii de 107.617.995 lei. Adăugând 10.468.656 lei solda și nutrimentul trupelor (59.481 soldați), 620.000 lei diurnele membrilor Parlamentului și 728.021 lei diurnele consilierilor județeni și ai comunelor urbane reședințe, se ajungea la suma totală de 119.434.672 lei. La aceasta se adăuga 18.423.231 lei pentru cei 9.614 pensionari ai administrațiilor locale, ajungându-se la suma totală de 137.857.903 lei pentru plata personalului pe anul 1902-1903. Vezi *Statistica funcționarilor publici și a pensionarilor din România pe anul 1902-1903*, București, Imprimeria Statului, 1903, p. II.

⁵⁵ Date prelucrate (*ibidem*, p. 15).

⁵⁶ *Ibidem*, p. 23.

Tabelul 13

	Funcționari județeni		Total general		Cheltuieli totale, jud./ comune	Procent cheltuieli totale	Salariul mediu funcționar
	nr. funcționarilor	salariul anual	nr. funcționarilor	salariul anual			
Muntenia	1.860	2.577.620	17.641	10.909.561	35.858.622	30,42	6.966
% național	38,34	42,10	43,05	46,08	50,76		37,24
Moldova	1.878	2.121.609	12.708	8.043.019	21.747.344	36,98	8.246
% național	38,71	34,66	31,01	33,97	30,79		44,08
Dobrogea	258	349.224	1.868	1.326.163	4.100.746	32,33	1.465
% național	5,32	5,70	4,56	5,60	5,81		7,83
Oltenia	855	1.073.562	8.762	3.396.471	8.934.389	38,00	2.030
% național	17,63	17,54	21,38	14,35	12,65		10,85
România	4.851	6.122.015	40.979	23.675.214	70.641.101		18.707

Tabelul 14

	Total funcționari	Total general salarii	Cheltuieli totale ale comunelor	Procent salarii din cheltuieli totale
Muntenia	7.074	5.692.753	19.665.076,22	28,95
%	52,95	53,02	57,92	
Moldova	4.371	3.419.926	9.837.288,73	34,76
%	32,72	31,85	28,97	
Oltenia	1.426	1.177.890	3.198.542,57	36,83
%	10,67	10,97	9,42	
Dobrogea	489	446.352	1.253.407,05	35,61
%	3,66	4,16	3,69	
România	13.360	10.736.921	33.954.314,57	

Pentru a indica gradul de profesionalizare a administrației (nivelul cultural al primarilor)⁵⁷, am separat ciclul primar de cel gimnazial și de segmentul „analfabeți” (vezi tabelul 15).

Tabelul 15

	Curs primar	Curs gimnazial	Analfabeți
Muntenia	79,31	11,09	9,06
Oltenia	86,35	8,47	5,18
Dobrogea	51,56	38,28	10,16
Moldova	70,61	24,27	5,12

Așadar, cel mai mare număr de primari absolvenți de ciclu primar se înregistra în Oltenia (86,35%) și Muntenia (79,31%), urmate la mare distanță de Moldova (70,61%) și Dobrogea (51,55%). Cel mai mare număr de primari cu studii gimnaziale se înregistra în Dobrogea (38,28%) și Moldova (24,27%) și mai cele mai scăzute în Muntenia (11,09%) și Oltenia (8,47%). Pe de altă parte, cei mai mulți primari fără știință de carte erau în Dobrogea (10,16%) și Muntenia (9,06%) – cu județe precum Ilfov și Teleorman de 16% și Prahova de 25% – și mult mai puțini în Oltenia – 5,18% ori Moldova – 5,12%.

Legea desființării accizelor în dezbaterile parlamentare

În expunerea de motive⁵⁸, proiectul legislativ liberal a insistat asupra piedicilor puse libertății comerțului de perceperea accizelor la nivel local, pe „haosul” și pe lipsa de raționalitate (dintr-un număr de 89 diferite taxe, 59 produceau atât de puțin, încât încasările erau mai mici decât costurile administrării lor⁵⁹), pe fiscalitatea usturătoare resimțită de contribuabilii localităților care profitaseră de prevederile legii maximului din 1893.

Guvernul lui D. A. Sturdza se poziționa drept un apărător al libertății economice. Dar, în același timp, își asuma în forță rolul de factor reglementator, intrând în conflict cu libertățile comunale. Acest ultim aspect a fost și linia de atac a conservatorilor – reprezentați de Tache Ionescu, Nicolae Filipescu și P. P. Carp –, militanți ai principiului descentralizării, pe care l-au dezvoltat în cursul dezbaterilor din Adunare.

De fapt, denumirea legii – de desființare a accizelor – era cu totul improprie și înșelătoare în esență: se desființau barierele, nu accizele. Dacă legiuitorul afirma prin art. 1 că se desființau toate taxele comunale ce se percepeau asupra produselor la intrarea în comună (de la nr. 1-12 și nr. 18-134 din legea maximului din 1893), prin art. 3 el înființa taxe asupra a 38 de articole de consumație, care se colectau tot în profitul comunelor. Rezultatul era că în loc să existe taxe percepute la bariere, încasarea lor se făcea la vamă sau la locul de producție.

Unde ajungeau banii în noua formulă? Principala inovație a legii era înființarea unui Fond Comunal, administrat direct de Ministerul de Finanțe; era alimentat cu veniturile din noile taxe, din care fondurile erau repartizate bugetelor comunale în locul veniturilor din accizele suprimate.

⁵⁷ Date prelucrate după *Anuarul statistic al României*, 1904, p. 144.

⁵⁸ *DAD*, nr. 24, 26 februarie 1903, p. 420.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 428.

Schema financiară propusă de stat a fost criticată de politicieni, juriști și finanțiști, întrucât legea lovea în autonomia comunală, anulând independența financiară a comunelor⁶⁰; taxele create se percepeau de agenții statului, se centralizau și se repartizau către comune potrivit unei formule-algoritm, care avea la bază principii de „echilibrare a apăsării fiscale” asupra contribuabililor, raportate la nivelul impozitelor directe, considerate „raționale”. Apărea astfel un alt fenomen de aliniere a fiscalității, cu efect de bumerang: comunele care nu urcaseră taxele conform legii maximului, dar urmăreau să facă investiții, nu mai aveau spațiul fiscal să le realizeze. Apoi, prosperitatea economică nu era pretutindeni egală, viteza de dezvoltare fiind diferită pe regiuni; ceea ce făcea ca zonele sărace, fără venituri mari, să nu mai poată obține venituri suplimentare din accize și, astfel, să fie condamnate la subfinanțare cronică. Erau, într-un fel, legate de viziunea centrală de dezvoltare și de numitorul comun impus de la București.

Prin urmare, deși a îmbrăcat o retorică liberală în sprijinul liberului schimb și al economiei, cheia a fost una exclusiv centralizatoare, determinată prin sistemul de colectare a contribuțiilor (transferat de la comune la Ministerul de Finanțe) și prin sistemul de redistribuire a banilor strânși către comune prin așa-numitul numitor comun al „puterii contribuțoare” – considerat un principiu just și echitabil.

În acest context politic, punctul central în dezbaterile parlamentare l-a constituit conceptul de „autonomie comunală”, cu ample discuții despre implicațiile legii asupra principiilor de centralizare vs. descentralizare. Diferența era concepția dintre statul „ca scop” și statul „ca mijloc”, prin care locuitorii unei comunități urmau să-și găsească mijlocul cel mai potrivit de dezvoltare morală și economică. Adepții descentralizării în epocă, de formație conservatoare, priveau cu admirație la modelul din Statele Unite și Anglia, ce conduseseră la formarea „caracterelor energice, cinstite și integre”⁶¹, adică la cetățenii autonomi și liberi în adevăratul sens al cuvântului. În viziunea lor, noua lege a accizelor lua banii din mâinile comunelor, care primeau în schimb „un ajutor” de la stat, o subvenție de la Ministerul de Finanțe, transformându-le în unități administrative dependente politic, lipsite de inițiativă și spirit gospodăresc.

Pe de altă parte, trecând peste principiile autonomiei comunale și ale descentralizării administrative, guvernul liberal s-a arătat adversarul „haosului”, în care „cetățenii erau supuși la atâta inegalitate de sarcini și de foloase și la toate conflictele de interese ce rezultă de aici”⁶². Liberalii susțineau că serviciul colectării se putea realiza mai eficient de agenții statului, ceea ce putea să fie adevărat în cazul multor comune, însă rezultatul final afecta viața locală, întrucât locuitorii nu mai puteau beneficia de veniturile și sacrificiile din munca acelei comune⁶³. Prin urmare, liberalii erau dominați de un puternic impuls de reglementare etatistă, de aducere a contribuțiilor la un numitor comun, ignorând nevoile, viziunile și problemele particulare, capacitățile administrative diferențiate ale autorităților locale și problemele regionale.

Înceșterea pe tema autonomiei comunale a fost inerent plasată de conservatori pe tărâm constituțional. Era amintit art. 110 din Constituție, al. 2: „Nici o sarcină, nici un impozit comunal nu se poate pune, decât cu consimțământul consiliului comunal”. În interpretarea conservatorilor, statul nu putea înființa impozite comunale, silind comunele

⁶⁰ Paul Negulescu, *op. cit.*, p. 134; C. G. Petraru, *op. cit.*; Dimitrie Roco, *Reforma accizelor. Studiu critic*, București, Tipografia Curții Regale, 1903.

⁶¹ C. G. Petraru, *op. cit.*, p. 22.

⁶² DAD, nr. 24, 26 februarie 1903, p. 424.

⁶³ Vezi pledoaria lui N. Filipescu, *ibidem*, p. 438.

să le perceapă, ele fiind libere de a le admite sau nu. În schimb, în viziunea liberalilor, statul putea „înființa și percepe în folosul comunelor taxe și contribuțiuni, al căror produs să le fie împărțit în măsura ce el o va crede dreaptă”⁶⁴. Se observa că dispoziția constituțională din art. 110 era redusă la o simplă chestiune de percepere a impozitelor. Din motive utilitare, comuna era silită de Guvern să cedeze o sferă de activitate – perceperea și distribuirea taxelor. Or, caracterul „esențial al autonomiei comunale era ca comuna să fie stăpână pe puterea sa executivă”. Rând pe rând – afirma N. Filipescu – liberalii luaseră „câte o parte din puterea executivă a comunei”, pentru că agenții statului preluau și executau atribuțiile autorității comunale⁶⁵, ceea ce avea ca efect ruinarea vieții locale și centralizarea. Constantin Mille remarcă avântul centralizării în care se înscria legea accizelor, răpind instituției comunale „ultimul vestigiu de stare de sine”:

Rând pe rând, i-ați luat școala pe care o plătește, dar pe care o administrează d-l ministru de Instrucție; i-ați luat autoritatea asupra clerului, iarăși plătit de comună, dar sub autoritatea d-lui ministru de Culte; i-ați luat corpul gardiștilor, care e plătit de comună, dar ascultă de prefectul poliției, și acum de curând, d-l Lascăr⁶⁶ i-a răpit și poliția comunală în folosul prefectului poliției. Azi d-l ministru de Finanțe completează tutela Statului, căci pune comune sub epitropie și din punct de vedere financiar⁶⁷.

În aceeași optică, Tache Ionescu aprecia efectul noii legi: „Veniturile comunelor nu le mai privesc, voi percepe eu, statul, și le voi da o cotă, un fel de subvenție. Autorităților locale le rămâne o libertate: aceea de a cheltui ce nu este absorbit de cheltuielile obligatorii”. El acuza tendința de a „strânge totul la Stat, de a face cât mai puțină și mai neînsemnată viața locală”, de a reduce viața comunală prin micșorarea inițiativei și răspunderea autorităților ei⁶⁸.

Într-adevăr – arătau unii experți în administrație – o chestiune practică era greu de clarificat odată cu unificarea taxelor, când veniturile comunale erau diverse, când responsabilitățile și mentalitățile erau diferite:

[...] este absurd să oblige locuitorii unei comune, care a făcut economii, care nu și-a executat cele dintâi și mai necesare lucrări de edilitate, precum aducerea apei și canalizării, este absurd să-i supui la aceleași taxe comunale – ca pe aceia unde lucrările sunt terminate și unde autoritățile comunale nu vor avea nevoie de un spor de venituri⁶⁹.

Unele dintre cele mai tehnice și importante discuții au fost purtate în jurul repartiției Fondului comunal, adică a criteriilor de alocare a banilor către autoritățile comunale. În acest caz, s-au deschis două linii de discuție: a) pentru echilibrarea regională, cauzată de ponderea diferită a accizelor în Moldova, Oltenia, Muntenia și Dobrogea; b) pentru echilibrarea sarcinilor fiscale între orașe și comunele rurale.

Conform art. 21, după ce se scădeau 5% – cheltuieli de percepere cuvenite statului – și 8% – pentru formarea unui „fond de rezervă” –, banii erau împărțiți comunelor urbane și rurale pe criterii separate. Orașele primeau o medie egală cu încasarea accizelor pe ultimii

⁶⁴ *Ibidem*, p. 434.

⁶⁵ *Ibidem*, p. 438.

⁶⁶ Se referă așa-numita Lege Vasile Lascăr (1 aprilie 1903) „asupra organizării Poliției generale a Statului”, care unifica poliția administrativă și comunală, stabilea că Poliția generală a Statului se afla sub conducerea directă a ministrului de Interne. Vezi și *Lege asupra organizării poliției generale a statului*, București, Imprimeria Statului, 1903.

⁶⁷ *DAD*, nr. 25, 27 februarie 1903, p. 448.

⁶⁸ *Ibidem*, p. 459.

⁶⁹ C. G. Petraru, *op. cit.*, p. 37.

cinci ani (1897-1901), în timp ce comunele rurale primeau după prorata „principalului patentelor, licențelor de băuturi spirtoase și contribuțiuni pentru căile de comunicațiune, pe baza rolurilor ultimului an”. În niciun caz o comună nu primea mai puțin decât venitul ei brut din accize din 1901⁷⁰, ca să nu aibă de pierdut; mai exact, la stabilirea repartiției se va ține seama de „suma ce ar trebui să-i revină în raport cu puterea contribuitoare a locuitorilor săi, judecată după produsul impozitelor directe existente în momentul repartițiunii” (art. 22)⁷¹.

O repartizare a sumelor din fondul comunal după criteriul „puterii contribuitoare”, legat de nivelul impozitelor directe (deci nu după consumul efectiv și capacitatea de colectare locală), lovea tocmai regiunile campioane în accize, Moldova și Dobrogea, și avantajă puternic Muntenia și în special Oltenia, în care nivelul de accizare fusese scăzut sau ridicol de mic. Aplicat *ad-literam*, proiectul liberal a fi însemnat un minus de 515.000 lei pentru bugetele comunelor din Moldova și Dobrogea și un spor de 2.910.000 lei pentru Muntenia și Oltenia⁷². Pentru a preîntâmpina nemulțumirile din Moldova și Dobrogea, statul se angaja să acopere golul de finanțare, astfel încât cei 515.000 lei se „scădeau” de la Muntenia și Oltenia ca să se adauge Moldovei și Dobrogei⁷³. Beneficiarele nete ale repartizării din fondul comunal, în raport cu realitățile dinainte de 1903, rămâneau Muntenia și Oltenia.

Al doilea set de obiecții a vizat modificarea sarcinilor fiscale pentru populația rurală și cea urbană. Fondul comunal, care ar fi fost constituit din reorganizarea accizelor, modifica contribuția comunelor urbane și rurale în sume absolute; astfel, calculele lui Nicolae Filipescu arătau cum contribuția comunelor urbane urma să scadă de la 20.486.107 lei la 14.716.100 lei (o degrevare de 5.770.007 lei – scădere de 30%), în timp ce contribuția comunelor rurale trebuia să crească de la 5.645.631 lei la 11.583.900 lei (o adăugare de 5.983.269 lei), adică aproximativ 120%⁷⁴.

Din punctul de vedere al diferențelor urban-rural, legea producea o reasezare fiscală, din care populația urbană avea de câștigat, pentru că, anterior, fusese impozitată cel mai mult în urma legii maximului din 1893. După legea maximului, taxele în comunele urbane ajunseseră mult mai mari decât în cele rurale; 71 de orașe, cu circa 1.114.500 locuitori, aveau un venit din accize de 20.486.107 lei, în timp ce 2.906 comune rurale, cu circa 4.798.000 locuitori, nu aveau decât 5.645.631 lei⁷⁵. Din cele 5,64 milioane de lei strânse de comunele rurale prin accize, 5.250.000 proveneau de la acciza spirtului, berii, țuicii și vinului⁷⁶. Într-adevăr, unele dintre cele mai folosite produse pentru populația săracă (făina, petrolul, berea, vinul) erau încărcate cu taxe mai mari ca în trecut⁷⁷. Dar, relevant este că, din cele aproape 30 de milioane estimate de ministrul Emil Costinescu ca venituri la Fondul comunal, 20 de milioane de lei aveau să fie strânse de pe urma accizării spirtului, berii, țuicii și vinului⁷⁸.

Deși orașele erau degrevate de sume consistente, efectul asupra finanțelor și dezvoltării lor nu putea fi decât inegal. Liberalul N. P. Romanescu, primarul Craiovei, explica evoluția finanțele orașelor sub influența legii maximului:

⁷⁰ DAD, nr. 24, 26 februarie 1903, p. 417.

⁷¹ *Ibidem*.

⁷² *Ibidem*, p. 441.

⁷³ *Ibidem*.

⁷⁴ *Ibidem*, p. 437.

⁷⁵ *Ibidem*, p. 431.

⁷⁶ DAD, nr. 25, 27 februarie 1903, p. 464.

⁷⁷ C. G. Petraru, *op. cit.*, p. 27.

⁷⁸ DAD, nr. 25, 27 februarie 1903, p. 464.

Unele consilii comunale au fost mai îndrăznețe și au atins maximul taxelor; în timp ce altele au fost mai rezervate și nu au apăsător pe contribuabili la început, rezervându-și timp să o facă când necesitatea ar fi cerut-o într-adevăr. Prin noua lege, orașele care (au fost) mai îndrăznețe, care adoptaseră aproape toate accizele la maxim, căpătau mijloacele să-și continue lucrările. Cele pedepsite urmau să fie tocmai cele care fuseseră mai blânde cu impozitarea, riscând să rămână într-o stare de inferioritate și fără resursele necesare de a efectua principalele lucrări de edilitate: aducerea apei pentru care se făcuseră studii⁷⁹.

Efectele legii în deceniul 1904-1914

În urma reformei accizelor, veniturile comunelor din Muntenia creșteau de la 37,78% la 39,83% din totalul național, dar erau încă sub proporția populației regiunii, în timp ce în Moldova ele scădeau de la 40,29% la 36,91%, dar se situau încă peste proporția populației regiunii din totalul național. În Oltenia, de asemenea, veniturile creșteau de la 15,91 la 18,94%, iar în Dobrogea scădeau de la 6,02 la 5,31% din totalul național. Aceste modificări corespund unui *fenomen de transfer financiar* dirijat de stat dinspre populația comunelor din Moldova și Dobrogea către cele din restul țării, pentru echilibrarea bugetelor. Sumele pe produsele de consum se percepeau la nivel central, dar nu mai ajungeau, ca înainte, la populația unde se făcea consumul efectiv.

În urma reformei, venitul mediu pe comună ajungea în Muntenia la 5.602 lei, în Oltenia la 4.462 lei, în Dobrogea la 7.409 lei, iar în Moldova la 10.114 lei. La venitul mediu *per capita* era fruntașă în continuare Dobrogea – 4,98 lei, urmată de Moldova – 4,4 lei, Muntenia – 3,43 lei și Oltenia – 3,18 lei. La venitul mediu pe kmp, Moldova, cu o medie de 168 de lei, era în fața Munteniei – 136 lei, a Olteniei – 133 lei și a Dobrogei – 62 lei⁸⁰.

Tabelul 16

După reforma accizelor (1903)				
	Total venituri	Venit mediu comună	Venit mediu pe cap de locuitor	Venit mediu pe kmp
1	2	3	4	5
Argeș	495.806,60	3.395,93	2,66	111,79
Brăila	386.353,03	7.154,72	4,36	88,65
Buzău	561.100,78	5.243,93	2,89	115,38
Dâmbovița	604.826,38	5.214,02	3,07	175,00
Ialomița	737.799,18	7.848,92	4,24	108,67
Ilfov	984.284,00	8.067,90	3,81	170,29
Muscel	305.852,41	3.729,90	3,04	103,54
Olt	369.530,04	3.658,71	2,74	130,80
Prahova	913.289,65	6.129,45	3,76	195,81
R. Sărat	506.403,84	6.028,61	4,10	154,92

⁷⁹ DAD, nr. 28, 13 martie 1903, p. 515.

⁸⁰ Anuarul statistic al României, 1904, p. 458.

1	2	3	4	5
Teleorman	649.558,57	5.155,22	3,26	138,64
Vlașca	621.756,48	5.601,41	3,33	138,53
Muntenia	7.136.560,96	5.602,39	3,43	136,00
% național	39,83			

Bacău	554.026,83	6.295,75	3,28	139,45
Botoșani	713.791,23	14.275,82	5,33	226,74
Covurlui	384.906,60	10.997,33	4,72	130,00
Dorohoi	652.256,60	13.877,8	4,68	231,13
Fălciu	386.672,42	12.889,08	4,96	175,12
Iași	581.056,20	12.834,67	5,32	188,17
Neamț	633.265,77	13.473,73	5,23	158,40
Putna	537.760,76	6.807,10	4,51	165,51
Roman	337.152,52	5.714,45	3,56	161,24
Suceava	558.289,29	14.691,82	4,65	163,20
Tecuci	385.183,76	8.195,4	3,61	151,23
Tutova	342.825,46	4.897,5	3,74	143,37
Vaslui	366.039,56	6.536,42	3,65	159,56
Moldova	6.433.227,00	10.114,37	4,40	168,70
% național	35,91			

Dolj	996.344,12	6.305,98	3,20	151,76
Gorj	436.170,63	2.713,48	2,67	92,84
Mehedinți	688.819,71	3.426,96	3,02	139,17
Romanați	804.464,16	6.995,34	4,36	175,76
Vâlcea	467.685,64	2.869,23	2,67	110,33
Oltenia	3.393.484,26	4462,20	3,18	133,97
% național	18,94			

Constanța	524.681,26	7.187,41	4,86	75,94
Tulcea	427.396,85	7.632,08	5,11	49,54
Dobrogea	952.078,11	7.409,74	4,98	62,74
% național	5,31			

România	17.915.350,33	7.370,18	3,88	144,39
---------	---------------	----------	------	--------

Situația financiară a comunelor rurale, înainte și după reforma accizelor, vezi în tabelul 17⁸¹.

Tabelul 17

Venit mediu pe cap de locuitor în comune/lei	1903	1904	% creștere după reforma accizelor
Muntenia	2,72	3,43	26,10
Moldova	4,13	4,4	6,53
Oltenia	2,15	3,18	47,90
Dobrogea	4,71	4,98	5,73
România	3,33	3,88	16,51

Venit mediu pe kmp/lei	1903	1904	% creștere după reforma accizelor
Muntenia	105,56	136,00	28,83
Moldova	157,74	168,70	6,94
Oltenia	93,57	133,97	43,17
Dobrogea	59,60	62,74	5,26
România	122,39	144,39	17,97

Venit mediu pe comună/lei	1903	1904	% creștere după reforma accizelor
Muntenia	4.490,11	5.602,39	24,77
Moldova	9.653,77	10.114,37	4,77
Oltenia	3.179,41	4.462,20	40,34
Dobrogea	6.997,6	7.409,74	5,88
România	6.539,77	7.370,18	12,69

În condițiile în care încasările bugetului public urcau semnificativ – de la 253 de milioane lei în 1905/1906 la 410 milioane lei în 1909/1910⁸², la 450 de milioane lei în 1910-1911⁸³, la 507 milioane lei⁸⁴ în 1911-1912, la 533 milioane lei în 1912-1913⁸⁵ – în mod curios, mărimea Fondului comunal se păstra la aproximativ aceeași valoare. În pofida creșterii economice evidente, reflectate prin dublarea bugetului public, statul nu părea să reușească sau nu urmărea creșterea sumelor alocate Fondului comunal. Între

⁸¹ *Ibidem*.

⁸² Vezi Ministerul de Finanțe, *Situațiunea tezaurului public la 31 martie 1910*, București, Imprimeria Statului, p. 64.

⁸³ *Situațiunea tezaurului public la 31 martie 1911*, p. 62.

⁸⁴ *Situațiunea tezaurului public la 31 martie 1912*, p. 62.

⁸⁵ *Situațiunea tezaurului public la 31 martie 1913*, p. 58.

1904 și 1914, valoarea Fondului comunal distribuit administrațiilor rămânea în marja 27-30 de milioane de lei, cu o scădere vizibilă în 1914-1915 la 23,7 milioane lei⁸⁶.

Stagnarea veniturilor Fondului comunal, în condițiile în care toate celelalte încasări la buget se dublaseră, poate indica, așadar, două aspecte: 1) performanța colectării, prin intermediul agenților fiscali ai statului, invocată ca argument în promulgarea legii accizelor din 1903, nu era deloc superioară agenților comunali; 2) statul își păstra, de fapt, o parte a încasărilor cuvenite Fondului comunal, în scopul echilibrării cheltuielilor bugetului public central. Ambele ipoteze merită investigate printr-o cercetare separată.

Concluzii

Fără discuție, legea din 1903 a înlesnit comerțul, liberul schimb și economia, prin desființarea barierelor din preajma localităților. În această privință, economiștii sunt unanimi în a spune că efectul de ansamblu a fost unul de benefic, exprimând în fapt o viziune modernă a fiscalității statului.

Reversul legii îl reprezintă centralizarea fiscală. Ministrul Finanțelor a prezentat contribuabililor un scenariu în care prevala opoziția dintre administrațiile locale „hrăpărețe”/„iresponsabile”/„haotice” și „raționalitatea”/„echitatea” Guvernului în grija căruia vor ajunge banii: ceea ce echivala cu o negare a capacității administrațiilor locale de a rezolva problemele cetățenilor. Era o apologie a centralizării statului, în care se distingea profilul „statului tăcut” și neîncrederea totală în valoarea inițiativei și capacității de autoadministrare a comunităților locale.

În justificarea centralizării fondurilor, guvernul liberal s-a folosit de o retorică înșelătoare. Expunerea de motive pentru Legea din 1903 este un exemplu de cum liberalii se întreceau pe ei înșiși – nicicând statul nu a fost atât de preocupat de grija pentru a reduce sarcina fiscală a cetățenilor jupuiți de administrațiile locale din Moldova și Dobrogea – tocmai pentru a justifica și acoperi principiile redistributive ale Fondului comunal, capturat la centru; și pentru a disimula, totodată, intenția statului de a obține controlul asupra unor finanțe care-i scăpaseră până atunci. Reversul legii era transformarea comunelor în administrații asistate financiar de stat, la mâna guvernelor, incapabile să-și dezvolte autonomia locală.

Principiul algoritmului de la baza Fondului comunal a penalizat comunele din Moldova și Dobrogea, care reușiseră să-și pună la un punct un sistem mai eficient de control și de încasare a veniturilor, și a premiat Oltenia și Muntenia, exact regiunile care se remarcaseră prin dezinteres de impunere fiscală sau prin evaziune pe scară largă.

Prin corelarea nivelului impozitelor indirecte (din accizele pe consum la vamă și la locul de producție) cu nivelul impozitelor directe (impozitul pentru căile de comunicație, patentele, licențele și funciarul pe clădiri), așa-numita „putere contributore”, Bucureștiul, centrul unei regiuni cu o fiscalitate laxă, impunea „noul standard”, „normalul” baremului fiscal, uniformizându-l la nivel național. Erau măsuri dictate de politicieni, din „rațiuni superioare de stat”: cum ar fi echilibrarea bugetului public, care nu lua în considerare necesitățile particulare ale comunităților ori ritmul diferit de dezvoltare a regiunilor.

⁸⁶ Vezi Ministerul de Finanțe, *Situațiunea tezaurului public la 30 aprilie 1904*, București, Imprimeria Statului, 1904, p. 40-41; *Situațiunea tezaurului public la 31 martie 1905*, p. 24-25; *Situațiunea tezaurului public la 31 martie 1906*, p. 28-29; *Situațiunea tezaurului public la 31 martie 1907*, p. 28-29; *Situațiunea tezaurului public la 31 martie 1908*, p. 28-29; *Situațiunea tezaurului public la 31 martie 1909*, p. 76-77; *Situațiunea tezaurului public la 31 martie 1910*, p. 62-63; *Situațiunea tezaurului public la 31 martie 1911*, p. 60-61; *Situațiunea tezaurului public la 31 martie 1912*, p. 60-61; *Situațiunea tezaurului public la 31 martie 1913*, p. 56-57; *Situațiunea tezaurului public la 31 martie 1913*, p. 66-67.

THE FINAL LINK IN CENTRALIZATION: ABOLITION OF EXCISE TAXES, AND
ESTABLISHMENT OF THE COMMUNAL FUND (1903)
(Summary)

Keywords: Excise Tax Reform, public budget, centralization, urban communes, regions, free trade.

The economic and financial crisis that hit Romania in 1899 raised concerns about structural issues within the public budget. The government turned its attention to the revenues of the 32 counties, 71 urban communes, and 2,911 rural communes, which represented 37% of public finances and relied heavily on revenue obtained from excise taxes. The solution chosen by the liberal cabinet of D. A. Sturdza was the Law of 1903: it abolished barriers around localities, facilitating free trade and commerce but centralized excise tax revenues into a Communal Fund under the control of the Ministry of Finance. From this fund, money was distributed to communes according to an algorithm. The algorithm underlying the Communal Fund penalized the communes in Moldova and Dobrogea, which had managed to establish a more efficient local system of revenue control and collection, while rewarding Oltenia and Muntenia, regions that had distinguished themselves before 1903 by their lack of fiscal imposition or widespread tax evasion.

This measure marked a crescendo in centralization. Even though local authorities were elected, they had no say in the most important aspects of local life: education, religious matters, public safety, and, through the 1903 law, not even over communal finances. The Minister of Finance presented taxpayers with a scenario in which there was an opposition between the “greedy”, “irresponsible”, or “chaotic” local administrations and the “rationality” and “balance” of the government, which would take charge of the money. This amounted to a denial of the capacity of local administrations to address citizens’ issues. It was an apology for the centralization of the state, highlighting the profile of the “paternalistic state” and a complete lack of trust in the value of local initiatives and the ability of local communities to self-administer. In the decade that followed (1904-1914), the government failed to increase the revenues of the Communal Fund, indicating a less impressive performance than the communes from which it had taken away revenues.

VIRGINIA BLÎNDA*

**« LES HABITANTS QUI FUIENT EN TURQUIE ET INVERSEMENT » :
LE CAS DE DOBROUDJA (1853)****

Introduction

Le va-et-vient transfrontalier entre la Valachie et la Turquie orientale (les territoires ottomans entre le Danube et la mer Noire/la Dobroudja roumaine) avait, en 1853, une série de causes sociales, économiques, politiques et militaires. La guerre de Crimée consolida le statut de la Dobroudja en tant qu'espace géographique et ethnique placé au confluent des intérêts russes et turcs. L'importance de ce territoire fut évoquée dans des images suggestives – visuelles¹, auditives, olfactives, kinesthésiques² ; la Dobroudja – par les bouches du Danube et le port de Constanța – fut perçue comme *la fenêtre qui permet de respirer à l'ensemble du pays* [de la Grande Roumanie – notre note] *et qui laisse entrer dans notre demeure la lumière et la chaleur*³.

Véritable arche de Noé que le territoire de la Dobroudja ! Surtout au printemps et en automne, quand la multitude des oiseaux migrateurs envahit les bords des eaux, la Dobroudja présente le plus spectaculaire grouillement d'animaux, écrivait en 1920 le professeur I. Simionescu⁴. Cette métaphore pourrait être étendue à la démographie : Roumains, Bulgares, Turcs, Tatares, Lipovènes, Allemands, Italiens, etc. peuplèrent simultanément ou par vagues successives ce territoire considéré jusqu'en 1878 comme la limite nord de l'Empire ottoman.

Dans cette présentation, notre attention s'est concentrée sur le phénomène de la mobilité sociale à partir du dossier n° 61/1853 [*Les habitants qui fuient en Turquie et inversement (fragment)*]⁵, compris dans le fonds des Archives nationales de Roumanie

* Dr., Institut d'Études Sud-Est Européennes, Académie Roumaine, Bucarest; e-mail : virginia@emediainelligence.com.

** Ce thème a été développé lors d'une table ronde organisée par l'Institut des Études Sud-Est Européennes de Bucarest en collaboration avec l'Institut d'Études Historiques de Sofia de l'Académie Bulgare de Sciences, *Dobroudja, région de frontière dans l'Empire ottoman tardif, Bulgarie et Roumanie : Histoire et mémoire* (Bucarest, 4 nov. 2021, en ligne).

¹ « On dirait qu'un géant légendaire, voulant fabriquer un jouet pour un de ses enfants, a créé ce territoire que nous chérissons, en le ceignant d'eaux de trois côtés » (I. Simionescu, *Dobrogea*, « Analele Dobrogei », n° 3, 1/1920, p. 349).

² « [...] le pont par lequel, en hiver comme en été, siècle après siècle, le flux humain ne discontinuait pas de couler » (*ibidem*, p. 352).

³ *Ibidem*.

⁴ *Ibidem*, p. 350.

⁵ ANR, Fonds du Ministère de l'Intérieur : division Rurale-Communale 1840-1868 (MI), dossier n° 61/1853.

(ANR) à Bucarest. Notre curiosité et notre intérêt furent d'abord éveillés par quelques feuillets d'un questionnaire manuscrit ayant comme titre le mot *tacrir*⁶. Quantitativement, ces rapports d'interrogatoire ne sont pas nombreux dans l'ensemble des documents concernant la migration sociale entre la Dobroudja et la Valachie, mais ils témoignent de l'attention que les autorités prêtaient à ce phénomène.

Les raisons de ce va-et-vient transfrontalier entre la Turquie et la Valachie, surpris dans le dossier n° 61/1853, tiennent à des motifs sociaux, économiques et personnels immédiats, et en aucun cas à des intentions touristiques. Les descriptions que les voyageurs étrangers au milieu du XIXe siècle donnent des Principautés indiquent l'existence d'un espace déplaisant quant aux infrastructures (mauvais chemins, impraticables sept mois par an⁷), quant aux formalités de passage des frontières ou aux moyens de transport (*des chariots sans ressorts, avec trois fétus de paille en guise de coussin*, qui traversaient les plaines de la Moldavie et de la Valachie⁸).

Description de la source : le dossier n° 61/1853

Les habitants qui fuient en Turquie et inversement (fragment) est le nom générique du dossier comprenant la correspondance administrative entre le Comité des quarantaines, le département de l'Intérieur et les administrations districtuelles, au sujet des personnes qui passaient la frontière entre la Valachie et la Turquie. Il s'agit en général de fugitifs ou de réfugiés, tels qu'ils sont mentionnés dans les pages manuscrites des documents datés de 1853, parmi lesquelles, à la suite d'une erreur, il y a quelques feuillets du début de 1854. Tous les documents sont rédigés en alphabet de transition.

Parfois, les envois sont de simples rapports interinstitutionnels (l'administration locale au département de l'Intérieur), sans autres documents supplémentaires. On déduit, à partir des décisions apposées en marge de ces feuillets, qu'il pourrait s'agir d'une documentation beaucoup plus large, incluant les notes officielles de différentes institutions quant à l'interrogatoire des sujets qui traversaient la frontière, y compris l'adjonction du rapport d'interrogatoire (ou *tacrir*). La note qui nous a suggéré cette hypothèse et qui apparaît souvent sur ladite correspondance est, en général, la même : « Affaire en attente du rapport de l'Administration ». La plupart des feuillets sont des copies, donc il se peut que les originaux existent dans d'autres corpus de documents, encore non identifiés, notre recherche étant dans un stade intermédiaire. Les dossiers des archives sont groupés thématiquement, mais, sur base de notre expérience antérieure, nous pouvons nous attendre à ce que bon nombre de documents étudiés dans les ANR soient complémentaires de documents du Cabinet des manuscrits de la Bibliothèque de l'Académie Roumaine. Leur identification n'est pas toujours aisée ni rapide, à cause d'une part du nombre de documents en attente de dépouillement et de translittération.

Dans une première étape de notre recherche, nous avons séparé les documents concernant la Dobroudja roumaine de ceux qui contenaient des informations sur la mobilité sociale au long de la frontière sud de la Valachie. Dans la deuxième étape, nous avons cherché à identifier les séries de correspondances officielles auxquelles étaient associés des documents portant la mention « rapport d'interrogatoire » (roum.

⁶ « Rapport », « déclaration », « procès-verbal », « interrogatoire » (turcisme vieilli) < turc *takrir*, « rapport », « relation ».

⁷ Patrick O'Brien, *Journal of a Residence in the Danube Principalities in the Autumn and Winter of 1853*, London, Richard Bentley, 1854, p. 74.

⁸ *Ibidem*.

tacrir). La migration de la population (émigration, immigration) fait l'objet de tous les documents manuscrits inclus dans ce dossier, mais tous ne sont pas accompagnés d'un rapport d'interrogatoire.

Nous ignorons si toutes les vérifications entreprises par les autorités pour surveiller la migration d'une rive du Danube à l'autre étaient ou non accompagnées d'un rapport d'interrogatoire (il est fort possible que celui-ci se retrouve dans d'autres dossiers !), mais l'existence de ces pièces est parfois consignée dans la correspondance administrative⁹.

Documents accompagnés d'un rapport d'interrogatoire

Le rapport d'interrogatoire (roum. *tacrir*)¹⁰ était, pour les autorités, un moyen de contrôler attentivement tous ceux qui passaient le Danube vers la Valachie. Ce type de document constitue une source d'informations concernant les gens et leur ethnicité, la motivation de leur déplacement, certains aspects économiques et démographiques, les événements sociaux de l'époque, ainsi que les relations géopolitiques entre la Valachie et la Dobroudja.

Les rapports d'interrogatoire nous offrent une double perspective sur le phénomène de la migration sociale – le plus souvent, clandestine – en 1853. Il s'agit, d'une part, de l'intérêt des autorités à surveiller la circulation des gens et à connaître la motivation de celle-ci, afin de prévenir toute atteinte à la sûreté de l'État. On peut, d'autre part, survoler la palette des motifs personnels qui pouvaient mener des gens dans les marais du Danube ou aux postes des garde-frontières entre la Dobroudja (la Turquie) et la Valachie.

Pour la Dobroudja, espace ethnique et géographique dont il sera question ci-dessous, les rapports d'interrogatoire officiels du dossier n° 61/1853 concernent des sujets portant des noms roumains (des Valaques ou des Moldaves).

Dans le dossier n° 61/1853 (comptant 109 feuillets, dont 52 vierges), nous avons identifié la présence de huit rapports d'interrogatoires, dont sept visent la circulation des personnes dans l'espace frontalier entre la Dobroudja du Nord et la Valachie ; le huitième porte sur le passage de la frontière de la Valachie avec, comme élément naturel de démarcation, la ligne sud du Danube. Sur les sept rapports translittérés concernant des sujets venant de la Dobroudja en Valachie, quatre sont datés de 1853 et trois de 1854.

Le *tacrir*, tel qu'il se présente en 1853 et au début de 1854, est un document sous forme de tableau qui comprenait deux rubriques : questions et réponses¹¹. La plupart de ces rapports d'interrogatoire comprennent les éléments suivants : les données d'identification des individus (noms), leurs religion, âge, famille (parents, état civil), lieu d'origine, les motifs de leur départ ou retour, leur métier, la période passée en Turquie, les lieux de résidence. Les questions du *tacrir* pouvaient se multiplier en fonction de l'importance des renseignements obtenus : ainsi, leur nombre varie de 7 à 10 (1854, 1853) jusqu'à 26 (1854¹²). Parfois, une seule question porte sur des données qui, dans d'autres interrogatoires, font l'objet de toute une série d'interrogations (*1. Quels sont vos nom, âge, nation, religion, état civil, lieu d'origine et métier ?*¹³). Nous avons pu

⁹ Dossier n° 61/1853, f. 42, etc.

¹⁰ Sur ce sujet, voir notre article *Tacrirul – instrument de veghe instituțională (1831-1859)*, « Revista Bibliotecii Academiei Române », n° 14/2022, p. 3-25.

¹¹ Un seul document (61/1853, f. 3 r.-v.) présente une troisième rubrique, placée au milieu du tableau et contenant le numéro de chaque question, mais, comme il portait sur la mobilité sociale du côté de la frontière sud de la Valachie, par la ville de Giurgiu, nous ne l'avons pas inclus dans notre analyse.

¹² *Ibidem*, f. 62 r.-v., 77.

¹³ *Ibidem*, f. 65 v. (15 févr. 1854).

constater que cette évolution de la structure du document reflétait l'intérêt croissant des autorités pour les événements militaires du moment (la guerre de Crimée). Au début de 1854, les questions visaient des détails concernant le nombre des Turcs des piquets¹⁴ et des postes-frontières, leurs sujets de discussion, les moyens de passage du Danube¹⁵, l'emplacement des troupes turques, leur dotation (bouches à feu, sabres), etc. Voici une synthèse des questions posées dans les rapports d'interrogatoire du dossier que nous avons étudié :

- Quel est votre nom ?
- Quelle est votre nationalité ?
- D'où êtes-vous originaire ?
- Quel âge avez-vous ?
- Quelle est votre religion ?
- Êtes-vous marié ?
- Quel est votre métier ?
- Depuis quand êtes-vous passé en Turquie ?
- Où avez-vous habité pendant cette période ?
- Dans quel village et chez qui avez-vous logé en Turquie ? (janvier 1854)
- Où avez-vous circulé ?
- Dans quel but ?
- Qu'est-ce que vous avez fait comme travail en Turquie, pour qui avez-vous travaillé et jusqu'à quand ?
- Quoi d'autre y avez-vous fait ?
- Pourquoi vous en êtes-vous enfui ? (février 1854)¹⁶
- Par où êtes-vous entré dans la Principauté ?
- Combien d'argent avez-vous sur vous ? (octobre 1853)¹⁷
- Le lieu d'où vous venez est-il sain, ou bien y sévit-il une contagion ? (octobre 1853)¹⁸
- Qu'avez-vous apporté de ce côté de la frontière ?
- Pour quelles raisons êtes-vous passé de ce côté et par quels moyens ?
- Pendant ces douze ans que vous avez passés en Turquie, dans quels lieux vous êtes-vous rendu ? Savez-vous combien de troupes, de bouches à feu et de sabres s'y trouvent ? (février 1854)¹⁹
- En quel jour êtes-vous arrivé au piquet ?
- Y a-t-il beaucoup de Turcs au piquet ?
- De quoi parlent-ils là-bas ?
- Où les Turcs ont-ils dressé des camps militaires ? (janvier 1854)²⁰

¹⁴ Pour la Valachie, la Loi sur les frontières prévoyait 222 piquets sur le Danube, 154 sur la frontière avec l'Autriche et 103 sur celle avec la Moldavie (« Bulletin oficial al prințipatului Țării Românești », n° 58, 23 juillet 1850, p. 229).

¹⁵ Dossier n° 61/1853, f. 62 r.-v., 77. Dans ce cas, le *tacir* du même individu se retrouve aux feuillets mentionnés, sans doute à la suite d'une erreur d'archivage (idem pour le *tacir* des folios 65 r.-v. et 74). En plus, la difficulté de reconstituer un *tacir* dans son intégralité (succession des feuillets et contenu) est parfois doublée par l'état de détérioration des feuillets, voire par la façon dont le document a été relié, certaines parties du texte se trouvant coincées dans la reliure.

¹⁶ *Ibidem*, f. 67 r.

¹⁷ *Ibidem*, f. 55 v.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ *Ibidem*, f. 65 v.

²⁰ *Ibidem*, f. 62 v. Dans un autre *tacir*, non daté explicitement (f. 57 r.-v.), mais associé à une correspondance du 27 novembre 1853 entre le Comité des quarantaines et le département de l'Intérieur, il est

Dans un seul cas on demande au sujet s'il sait lire et écrire (automne 1853)²¹.

Dans quelques-uns de ces documents, l'authenticité des témoignages est placée sous le signe de la punition divine : Q : 9. *Tout ce que vous avez déclaré, le déclarez-vous comme vrai par-devant Dieu ?* // R : *Je déclare par-devant Dieu que tout est vrai* (automne 1853²² ; janvier 1854²³).

Le *tacrir* était rédigé par un fonctionnaire qui notait à la fin (*copie*) conforme à l'original (nov. 1853)²⁴ ou rédigé selon les déclarations du susnommé (oct. 1853)²⁵. Ceux qui revenaient au pays (les réfugiés, les fugitifs) exprimaient invariablement leur désir de s'installer dans leur lieu d'origine, déclenchant ainsi les formalités de vérification de la part des autorités et leur mise sous **caution**, condition de leur rétablissement dans leur contrée natale.

L'analyse des feuillets du dossier en question nous permet de faire une observation (ou plutôt d'avancer une hypothèse²⁶) quant à l'utilisation de cet instrument administratif : étaient soumis à l'interrogatoire (sous forme de questionnaire) surtout ceux qui, ayant passé une période plus longue en territoire turc, pouvaient fournir des renseignements aussi détaillés que précieux sur la situation sociale, économique ou militaire du moment. Le multilinguisme de la population de la Dobroudja, y compris de celle d'ethnie roumaine, capable de comprendre aisément l'idiome et les dialectes locaux, pouvait faciliter aux autorités la collecte de renseignements importants. Par conséquent, les informations obtenues présentaient l'avantage d'être fournies directement par des personnes comprenant ou parlant plusieurs langues, à la suite non pas d'un processus d'enseignement, mais d'une constante cohabitation multiethnique²⁷.

La correspondance officielle entre le Comité des quarantaines et le département de l'Intérieur montre que, pendant la quarantaine obligatoire à laquelle ils étaient astreints, tous ceux qui entraient dans la Principauté devaient subir un interrogatoire. Tant les documents d'archives que d'autres types de sources de l'époque attestent ce souci de sur-

fait mention de l'existence d'un camp militaire turc. Le document retrace le parcours d'un habitant de Brăila, Paraschiv Ghenciu, qui, le 23 septembre 1853, était légalement passé sur la rive droite du Danube, muni d'un permis délivré par la Quarantaine de Brăila (N° 45 : 1853 sept. 23, f. 57 r.), au moyen d'un *caïque*... avec deux *matelots* appartenant à un Turc de Măcin, un certain Mola A[h]met. Des circonstances défavorables l'obligent à revenir rapidement en Valachie, où les autorités le considèrent comme fugitif (f. 56). Le rapport d'interrogatoire nous apprend que, à Cernavodă, les Turcs l'ont emmené dans leur camp (avec le capitaine de l'embarcation) et l'ont interrogé, le soupçonnant d'être sujet valaque d'origine russe (f. 57 r.). Au bout de dix jours, il parvint à s'évader et à passer, en radeau, sur cette rive (f. 57 v.). Tous les détails du trajet de Ghenciu (notamment le passage de la frontière entre la Turquie et la Valachie) ne sont pas lisibles, à cause de l'état de dégradation avancé du document, ainsi qu'à cause de la façon dont le document a été relié : une partie du texte est coincée dans la reliure.

²¹ *Ibidem*, f. 59 v.

²² *Ibidem*.

²³ *Ibidem*, f. 77.

²⁴ *Ibidem*, f. 57 v., etc. Au cas où il s'agissait d'une copie, ce dont il était fait mention dans les documents qui constituaient le dossier du fugitif – voir la documentation incluant les rapports du Comité des quarantaines, du département de l'Intérieur, de l'administration districtuelle, ainsi que le *tacrir*.

²⁵ *Ibidem*, f. 55 v.

²⁶ Pour aboutir à une conclusion ferme, il faudrait étendre la recherche à davantage de sources de ce type. Le dossier n° 9/1854 (*Les habitants qui viennent de la Turquie pour s'établir dans les Principautés*, MI, ANR), qui est sans doute une continuation du dossier n° 61/1853 et qui pourrait contenir des rapports d'interrogatoire, comprend des documents datés de 1856 et 1864 (f. 26). En ce moment, une erreur d'utilisation ou de rangement des documents dans le dossier rend difficile l'accès à de possibles sources précieuses concernant l'évolution de la structure du *tacrir* dans la période 1853-1854.

²⁷ Ion N. Roman, *Pagini din istoria culturii românești în Dobrogea înainte de 1877*, « Analele Dobrogei », n° 3, 1/1920, p. 362.

veiller la circulation des personnes. C'est sans doute cette procédure qu'évoquait Patrick O'Brien dans sa relation publiée à Londres en 1854 du voyage qu'il avait fait dans les Principautés danubiennes pendant l'automne et l'hiver de 1853. L'auteur précise que ceux qui voulaient passer de la Turquie en Valachie ou en Moldavie étaient soumis à une quarantaine obligatoire, perçue comme *une détention douce, de quatre ou cinq jours, pendant laquelle la police a le temps de s'enquérir de vos opinions politiques et du but de votre visite*²⁸. O'Brien laisse entendre qu'il s'agissait d'un interrogatoire dissimulé, les réponses étant consignées dans un registre. Les questions portaient sur l'identité de l'interrogé, son état civil, sa destination, les motifs de son voyage et des détails concernant ses contacts (amis, connaissances, etc.)²⁹.

Documents sans rapport d'interrogatoire

Tous les rapports officiels (du Comité des quarantaines au département de l'Intérieur, etc.) compris dans le dossier n° 61/1853 ne sont pas accompagnés de rapports d'interrogatoire. Ainsi, certains rapports décrivent les circonstances du passage de la frontière par un individu ou par plusieurs personnes, et la décision prise par les autorités à leur égard.

En examinant les interrogatoires et/ou les rapports officiels concernant les habitants qui traversaient clandestinement ou légalement (mais en de très rares cas !) la frontière entre la Dobroudja du Nord (Turquie) et la Valachie, nous avons pu identifier une série de causes de cette mobilité sociale. Ce n'est pas seulement des motifs politiques (persécutions, guerre) qui poussaient les gens à prendre de si dramatiques décisions, mais aussi des incidents personnels liés à des obligations sociales ou professionnelles, ou les suites de leur propre comportement³⁰.

Par exemple, à l'automne de 1853, le Comité des quarantaines de la Principauté de Valachie envoyait au département de l'Intérieur une information et la copie d'un rapport local d'enquête (rapport n° 2144/2 oct. 1853 de la Quarantaine de Brăila) concernant les circonstances dans lesquelles un certain Nicolae, fils de Ion Mocanu, était arrivé en Turquie (Dobroudja du Nord) à la suite d'un événement à la fois domestique et climatique. Engagé pour garder les cochons d'un certain Andrei, Nicolae passe en territoire turc pour récupérer les animaux de son maître, qui avaient été emportés par les eaux après une brusque crue. La situation se complique au moment où Andrei, le propriétaire, se munit d'un passeport et passe la frontière pour ramener tant son troupeau que son porcher. Refusant de rentrer, Nicolae et son fils George détournent une partie des animaux de son maître et restent en Turquie. L'histoire, qui finit mal pour ses protagonistes, n'aura pas manqué d'amuser ceux qui l'ont consignée dans les pages de ces documents : peu après que le porcher se fut rendu maître du troupeau, les cochons, accoutumés à un autre habitat, passèrent la frontière en sens inverse. Nicolae essaya de les récupérer et partit sur leurs traces, mais se fit arrêter par les gardes-frontières valaques. Mis en observation et en quarantaine, notre héros fut, « au bout du terme prescrit par la loi »³¹, remis à l'administration locale de Brăila pour complément d'enquête et inculpation.

Un autre exemple se retrouve dans une note adressée par l'administration du district de Brăila au département de l'Intérieur (27 mars 1853), signalant la désertion

²⁸ P. O'Brien, *op. cit.*, p. 13.

²⁹ *Ibidem*, p. 16.

³⁰ Voir les f. 51 et 52, sans *tacrir*, du dossier n° 61/1853.

³¹ *Ibidem*, f. 52.

d'un garde-frontière qui se trouvait en sentinelle dans un piquet. Le soldat avait quitté son poste le 2 mars 1853 à minuit et était passé en Turquie avec une felouque, ne laissant derrière que son fusil appuyé contre la guérite³². L'événement déclencha un mécanisme de coopération et de communication transfrontalières, par lequel les autorités locales demandèrent au gouverneur (*ayan*) de la place forte (*serhat*) de Măcin d'investiguer la présence du déserteur dans la région et de l'extrader. Le dossier étudié ne contient pas la réponse du haut fonctionnaire turc, si cette réponse a existé. Nous retrouvons, en revanche, le motif qui avait poussé le jeune garde-frontière Stoian Radu à s'enfuir du pays : les recherches entreprises dans son village de domicile (Gurguieti, district de Brăila) établirent que la seule raison de son geste avait été *la mauvaise volonté*, [le déserteur] *étant un peu écervelé, parfois, mais pas tout le temps*³³.

Dans d'autres situations, des habitants des Principautés étaient arrêtés par les autorités turques de la Dobroudja et renvoyés dans leur pays *afin que justice soit faite d'eux*. Les motifs qui les avaient poussés à ce geste risqué et illégal (passage de la frontière sans documents et sans avoir rempli les formalités sanitaires³⁴) étaient le plus souvent de nature pécuniaire. Ainsi, le 20 juin 1853, le Comité des quarantaines informait le département de l'Intérieur de ce que le gouverneur de la place forte de Hârșova avait envoyé à la Quarantaine de Gura Ialomiței *deux jeunes Moldaves*³⁵ qui étaient passés de la Principauté en Turquie parce que leur maître ne leur avait pas payé leurs gages. À cause des crues, on n'avait pas pu les envoyer à la Quarantaine de Brăila (*d'où ils avaient fui*), et on les avait remis à l'administration locale de Gura Ialomiței – une solution temporaire de remplacement³⁶.

Les autres documents, sans rapport d'interrogatoire attaché, comprennent des relations officielles décrivant l'entrée dans la Principauté de tout un univers humain composé d'individus isolés, de groupes ou de familles de condition modeste.

Par exemple, le 14 octobre 1853, une famille avec un enfant³⁷ entraît dans la Principauté après avoir fui en Turquie deux mois et demi plus tôt, et demandait aux autorités la permission de revenir au pays *au terme de la quarantaine imposée par la loi*.

³² *Ibidem*, f. 41.

³³ *Ibidem*.

³⁴ Voir art. 101, *Condica penală* (Code criminel) : Ștefan Constantin Burki, *Condica penală cu procedura ei. Tipărită cu autorizația Onor. Ministeriu allu Justiției prin adresa cu No. 1323 și 10115 din anul 1861. În zilele Mării Sale Domnitorului Principatelor-Unite Alessandru Ioan I., Edițiunea III cu îndreptarea articolelor, făcută la anul 1853, și care sunt publicate în „Culegerea legiurilor” de atunci*, Bucuresci, Typografia lui Stephan Rassidescu, 1862, p. 37-38. Art 101 : le passage illégal de la frontière *en des endroits secrets*, [...] *dans des zones soumises à la quarantaine, sera puni, si le coupable vient d'une zone contaminée, du bagne à terme ; et s'il vient d'une zone non contaminée, du maximum des travaux dans les prisons de Giurgiu ou de Brăila*. Selon le même article, étaient punis tous les villageois ayant hébergé des personnes qui étaient entrées dans la Principauté sans s'être soumises à la quarantaine. De même, *les habitants des villages gardes-frontières, soumis à la discipline militaire*, [...] *seront punis selon les lois militaires*. Ceux qui étaient sortis de la Principauté sans passer par les postes sanitaires, *après être rentrés ou ramenés*, [étaient] *punis d'un emprisonnement de 6 jours à 3 mois, ou de 26 à 50 coups de verge*.

³⁵ Dossier n° 61/1853, f. 29.

³⁶ Une situation semblable est relatée dans une correspondance de juillet 1853, lorsque deux fugitifs (George Jugănaru et Ion fils de Vișan) sont remis aux autorités valaques de Gura Ialomiței par le gouverneur de la place forte de Hârșova, sans que les motifs de leur passage de la frontière soient précisés (f. 32). Dans ce dossier, le document n'a aucune autre pièce attachée (correspondance ou *tacrir*).

³⁷ Oprea Neacșu Țiganu, sa femme Dobra et un enfant, Ioan, du village de Roseți (f. 44). Les rapports envoyés par le Comité des quarantaines au département de l'Intérieur (26 octobre 1853) font voir que cette aventure aura eu un côté clandestin et un côté légal : pour la sortie du pays on utilise l'expression *ils se sont enfuis en Turquie depuis deux mois et demi*, alors que la décision de retourner au pays suit un parcours correct [entrée dans le pays par l'un des postes-frontières et mise en quarantaine à Știrbei, (Călărași)].

Conclusion

Les documents inclus dans le dossier n° 61/1853 – avec ou sans rapport d’interrogatoire – offrent des informations importantes sur les ressorts de la mobilité de la population roumaine à la frontière entre la Valachie et la Turquie orientale (Dobroudja roumaine) au milieu du XIXe siècle.

La plupart des sujets qui essayaient d’entrer dans la Principauté étaient des hommes âgés de 20 à 60 ans, d’état civil variable (célibataires, mariés, veufs) et pratiquant des professions très diverses : laboureurs, meuniers, gardes-frontières, bergers, marins, charpentiers, garçons de ferme, pêcheurs, poissonniers. Les motifs qui les poussaient à revenir au pays (de façon clandestine ou légale), exception faite des situations où ils étaient arrêtés et renvoyés par les autorités turques de la Dobroudja, étaient prédictibles. Ils recouvraient une large palette de justifications, depuis les conflits de travail (non-paiement des gages, abus de la part des employeurs – le plus souvent, des Turcs) jusqu’à des dettes, des délits (pillages, homicides), des pressions militaires (la guerre de Crimée) ou de nature émotionnelle ou psychique³⁸. Dans l’état actuel de notre recherche, les données concernant l’âge, le sexe, la motivation, etc. ne suffisent pas pour conduire à des conclusions significatives du point de vue statistique. L’identification de plusieurs sources archivistiques de ce genre pourrait nous offrir une perspective plus large, cohérente et unitaire sur ce phénomène de migration humaine entre la Dobroudja du Nord et la Valachie.

Dans le cas de fugitifs (personnes sans passeport ou sauf-conduit), les autorités vérifiaient la véracité des déclarations, puis permettaient à l’individu en question de s’établir dans son lieu d’origine (*sa contrée natale*), *sous la garantie du village d’où il déclare être originaire*³⁹. Une condition importante pour pouvoir jouir de ce privilège était l’absence de dettes envers des tiers⁴⁰ dans les territoires d’où ils étaient venus, ou la confirmation qu’il n’existait pas d’autres circonstances imposant leur expulsion⁴¹. Certains documents du dossier n° 61/1853 ne précisent pas de quelle partie de la Dobroudja du Nord viennent différentes personnes, mais seulement qu’elles sont entrées par Brăila⁴² ou par un autre poste-frontière et qu’elles désirent rentrer *dans leur contrée d’origine*.

En conclusion, il ressort des documents du dossier n° 61/1853 [*Les habitants qui fuient en Turquie et inversement (fragment)*] que la pauvreté et la guerre furent les principales causes qui nourrirent l’énergie et le courage nécessaires à la mobilité sociale de part et d’autre du Danube, à la frontière entre la Valachie et la Dobroudja ottomane.

³⁸ Dossier n° 61/1853, f. 41.

³⁹ *Ibidem*, f. 50.

⁴⁰ *Ibidem*, f. 31.

⁴¹ *Ibidem*, f. 50.

⁴² *Ibidem*, f. 49-50 r.-v.

“RESIDENTS FLEEING TO TURKEY AND VICE VERSA”:
THE CASE OF DOBRUDJA (1853)
(Summary)

Keywords: Fugitives, Wallachia, Dobrudja, cross-border migration, surveillance, 1853.

In the mid-19th century, cross-border mobility on Wallachia's frontier with European Turkey was strictly controlled by the Wallachian authorities. The sanitary system of the quarantines was most often intentionally bypassed by the fugitives who were in continuous mobility on both banks of the Danube. This fact can be observed in the archive folder *Residents fleeing to Turkey and vice versa; fragment* (1853) which is found in one of the funds of the Ministry of the Interior from the National Archives of Romania.

From this perspective, a number of files from the National Archives of Romania still are less researched documentary sources. Their investigation could contribute to expanding the forms of knowledge regarding the social, medical, economic or political realities of the Wallachian cross-border space from the period of the 1850^s.

This is the reason why our field of research has focused on the analysis of a few archival documents on social mobility between Wallachia and Dobrudja as a border area in the late Ottoman Empire.

VIORICA GAVRIL-KILIÇ*

**ÎN ȚARA FESURILOR ȘI A ȘALVARILOR:
CĂLĂTORIA ISTORICULUI NICOLAE IORGA
LA CONSTANTINOPOL (1906)**

Introducere

Sfârșitul secolului al XIX-lea este marcat de creșterea interesului europenilor pentru călătorii ale căror destinații, de cele mai multe ori, vizează teritorii din Orientul Apropiat. Curiozitatea față de un tărâm necunoscut nu a reprezentat singurul imbold în organizarea călătoriilor, ele fiind încurajate, în egală măsură, de invențiile tehnologice care au permis extinderea infrastructurii în Peninsula Balcanică și, ulterior, în teritoriile otomane asiatice. Elita societății românești, conectată la moda venită din Europa de Vest, inițiază călătorii în Orientul otoman, în urma cărora apare o bogată memorialistică. Un astfel de exemplu este și călătoria istoricului Nicolae Iorga la Constantinopol, organizată în anul 1906, ale cărui impresii de călătorie au văzut lumina tiparului un an mai târziu, în 1907. La finele secolului al XIX-lea, imaginea Imperiului Otoman nu mai reflecta o parte a *Sinelui* pentru români: aceștia se despărțiseră de cultura orientală și se raportau la el ca fiind *Celălalt*, străinul ce trebuie (re)descoperit după canoanele dictate de eforturile afirmării identității europene. Astfel, călătoria devine un drum inițiativ, personal, în care definirea imaginii otomanului înseamnă implicit autodefinirea *Sinelui*, personal ori colectiv. În studiul de față am analizat, din perspectivă istorică și din aceea a mentalităților colective, memoriile de călătorie ale istoricului Nicolae Iorga în capitala otomană. Analiza s-a construit în jurul mai multor întrebări care vizează identificarea constantelor și a diferențelor de percepere a universului otoman, dar și maniera în care se stabilesc raporturile dintre călător și spațiul vizitat în funcție de dinamica relațiilor româno-otomane. Cu ajutorul comparației, contextualizării sau problematizării, am investigat atât stabilirea principalelor caracteristici atribuite universului otoman, în viziunea istoricului, cât și comentarea temelor abordate, dimpreună cu reliefaarea atitudinii intelectualului călător față de istoria și civilizația otomană. Cercetarea s-a concentrat asupra volumului de memorii *Prin Bulgaria la Constantinopol*, semnat de Nicolae Iorga și publicat la Institutul de Arte Grafice, din București¹. De asemenea, pentru a înțelege perspectiva istoricului asupra călătoriilor, a *Străinătății* și a spațiului otoman, am avut în vedere o serie de scrieri publicistice ale lui Nicolae Iorga, care au apărut în epocă și au

* Drd., Școala Doctorală de Istorie, Universitatea din București; e-mail: viorica.gavril@drd.unibuc.ro.

¹ Nicolae Iorga, *Prin Bulgaria la Constantinopol*, București, Editura Institutului de Arte Grafice „Minerva”, 1907.

fost reunite ulterior în volumul *Opinii sincere și pernicioase ale unui rău patriot*². Am mai luat în calcul și volumul memorialistic *O viață de om. Așa cum a fost*³. Studiul de față nu are pretenția unei analize exhaustive a tuturor perspectivelor oferite de către Nicolae Iorga cu privire la universul otoman, ci și-a propus să identifice câteva aspecte generale în schițarea reprezentărilor despre Imperiul Otoman prin intermediul notelor de călătorie de la începutul secolului al XX-lea.

„Cei fericiți nu călătoresc”: călători și călătoriile lor

De ce călătoresc europenii în secolul al XIX-lea, ce îi determină să plece spre necunoscut și care este efectul acestor inițiative personale sau colective? – sunt numai câteva întrebări pe care trebuie să le formulăm înainte de a aduce sub microscop experiența istoricului Nicolae Iorga în teritoriul otoman. Încă din Antichitate, omul a simțit nevoia să călătorească, în plan real și imaginar, iar în urma experienței să aștearnă în scris impresiile acumulate. În secolul al XIX-lea, progresele tehnologice și științifice au deschis calea spre servicii de transport caracterizate prin confort, rapiditate și accesibilitate⁴ care, coroborate cu implementarea legislației cu caracter social, au condus, după cum a observat Radu Mârza, la o „democratizare a călătoriei”⁵. Drept consecință, excursiile s-au răspândit și în rândul altor categorii sociale, după cum a remarcat Nicolae Iorga în jurnalul său de călătorie, *Prin Bulgaria la Constantinopol*; inclusiv un cuplu proaspăt căsătorit putea petrece voiajul de căsătorie în capitala otomană⁶.

În debutul memoriilor sale de călătorie intitulate *București și Stambul*, apărute în 1861, Richard Kunisch, călător de origine germană, își pune întrebarea: „De ce călătorim?”. Acesta constată că „cei fericiți nu călătoresc” deoarece, susține autorul, sunt mulțumiți de frumusețea peisajelor și de lucrurile familiare; în schimb, cei încercați de curiozitate pornesc spre țărâmurii necunoscute pentru „a găsi în depărtare ceea ce nu au în țara lor”⁷. Cu alte cuvinte, călătoria și literatura specifică fac parte dintr-un proces de redefinire a *Sinelui*, de autocunoaștere ce poate avea loc numai din interacțiunea cu *Ceilalți*. Poziționarea *Sinelui* față de *Străin* întărește apartenența la o comunitate și susține integrarea în mediul din care dorește să facă parte⁸. Astfel, călătoria în Europa și în afara ei a devenit un mijloc prin care s-au trasat granițe și, implicit, s-a exclus ce era străin⁹, oferind oportunitatea de a scoate la iveală, potrivit istoricului Alexandru Duțu, „imaginea pe care un autor, un grup, o societate și-a făcut-o despre Celălalt”¹⁰. Potrivit

² Idem, *Opinii sincere și pernicioase ale unui rău patriot*, traducere și note de Andrei Pippidi, București, Editura Humanitas, 2008.

³ Idem, *O viață de om așa cum a fost*, vol. I-II, Chișinău, Editura Universitas, 1991.

⁴ Constantin Ardeleanu, *O croazieră la Constantinopol. Călători, spații, imagini (1830-1860)*, București, Editura Humanitas, 2021, p. 80.

⁵ Radu Mârza, *Călători români privind pe fereastra trenului. O încercare de istorie culturală (1830-1930)*, Iași, Editura Polirom, 2020, p. 26-27.

⁶ Nicolae Iorga, *Prin Bulgaria la Constantinopol...*, p. 260-261.

⁷ Richard Kunisch, *București și Stambul. Schițe din Ungaria, România și Turcia*, ediție îngrijită de Viorica Nișcov, București, Editura Humanitas, 2014, p. 44.

⁸ Laurențiu Vlad, *Imagini ale identității naționale: România și expozițiile universale de la Paris (1867-1937)*, București, Editura Meridiane, 2001, p. 7.

⁹ Wendy Bracewell, Alex Drace-Francis (eds.), *Under Eastern Eyes. A Comparative Introduction to East European Travel Writing on Europe*, vol. II, Budapesta, New York, Central European University Press, 2008, p. VII: *Foreword*.

¹⁰ Alexandru Duțu, *Imaginea Celuilalt: relatările călătorilor*, în *Modele, imagini, priveliști. Incursiuni în cultura europeană modernă*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1979, p. 69.

cercetărilor din ultimele decenii, călătoriile inițiate de către subiecții din rândurile popoarelor est-europene au fost plasate în sfera identitară, de afirmare a europenității lor¹¹, spre deosebire de călătoriile occidentalilor, văzute ca un demers în favoarea politicilor coloniale¹². Astfel, putem aprecia actul călătoriei ca fiind un instrument prin care s-au trasat granițe simbolice între lumea „civilizată” și cea „barbară”, între Occident și Orient, în care călătorul, prin comparații, descrieri și divagații, își poziționează patria mai aproape de Europa Occidentală.

Plăcerea de a călători și imaginea romanțată a Orientului ca spațiu exotic și plin de mister au pătruns în spațiul românesc odată cu celelalte idei de factură occidentală, la începutul secolului al XIX-lea. Admirația față de cultura franceză a condus, potrivit turcologului Luminița Munteanu, la inițierea primelor călătorii imaginare în Orient, stârnite de „lumea din carte”, pentru ca, ulterior, să se transforme în călătorii reale¹³. Cu toate acestea, poziționarea geografică și îndelungatele contacte cu Imperiul Otoman au determinat descrierea societății otomane ca un spațiu familiar, în care elementul exotic nu era la fel de prezent ca în jurnalele de călătorie ale occidentalilor¹⁴. Situația de „spațiu de margine a unor culturi”¹⁵, după cum definește Lucian Boia plasarea spațiului românesc pe harta Europei, a determinat, începând cu secolul al XIX-lea, nevoia imperioasă de definire a identității naționale prin diferențierea de popoarele balcanice și prin preluarea modelului occidental. Așadar, în logica acestei idei, călătoriile românilor în Orient au constituit pretextul evidențierii diferențelor dintre societatea românească și cea otomană, pentru a susține caracterul european al celei dintâi.

Călătoria nu se sfârșește odată cu întoarcerea acasă, ea continuă prin rememorarea întregului traseu pe care călătorul îl „organizează într-o schemă epică definită”¹⁶, pentru a-l oferi publicului larg, rezultând un nou gen literar, literatura de călătorie. Memoriile de călătorie nu au pretenția obiectivității, din contra, ele abundă în subiectivitate, întrucât percepția asupra spațiului vizitat este una intimă, formată în urma trecerii prin filtrele culturale, ideologice și personale ale autorului¹⁷. În aceste condiții, criticul literar Florin Faifer situează jurnalele de călătorie la limita dintre real și imaginar, acestea reprezentând perspectiva personală a autorului asupra străinătății¹⁸. În spațiul românesc, memoriile de călătorie au circulat în epocă sub formă de *feuilleton* sau în volume tipărite. Vasile Alecsandri, Mihail Kogălniceanu, Dimitrie Bolintineanu, Iacob Negruzzi, Cezar

¹¹ Maria Todorova, *Imagining the Balkans*, Oxford/New York, Oxford University Press, 2009, p. 43; vezi și Wendy Bracewell, Alex Drace-Francis (eds.) *Under Eastern Eyes...*, p. IX: *Foreword*.

¹² Vezi Roy Bridges, *Exploration and Travel outside Europe*, în Peter Hulme, Tim Youngs (eds.), *The Cambridge Companion to Travel Writing*, Cambridge, Cambridge University Press, 2002, p. 53; vezi și James Duncan, Derek Gregory (eds.), *Writings of Passage: Reading Travel Writing*, London, Routledge, 1999, p. 3: *Introduction*.

¹³ Luminița Munteanu, *Un român în „țara turcului”: Dimitrie Ralet și Constantinopolul la 1858*, în idem, *Otomanii și turcii. Ipostaze și valențe identitare*, Editura Universității din București, 2014, p. 112.

¹⁴ Mircea Angheliescu, *Lăna de aur. Călătorii și călătoriile în literatura română*, București, Editura Cartea Românească, 2015, p. 13.

¹⁵ Lucian Boia, *România, țară de frontieră a Europei*, ediția a șasea, București, Editura Humanitas, 2016, p. 15.

¹⁶ Mircea Angheliescu, *Literatura română și Orientul (secolele XVII-XIX)*, București, Editura Minerva, 1975, p. 114.

¹⁷ Roxana-Mihaela Coman, *Noi și Ceilalți: călători români din a doua jumătate a secolului al XIX-lea în Orient*, în Cristina Bogdan, Silvia Marin Barutchieff (coord.), *Călători și călătorii. A privi, a descoperi*, vol. I, Editura Universității din București, 2016, p. 256.

¹⁸ Florin Faifer, *Semnele lui Hermes. Memorialistica de călătorie (până la 1900) între real și imaginar*, ediția a doua, prefată de Nicolae Mecu, Iași, Editura Timpul, 2006, p. 10.

Bolliac, Theodor Burada, Dimitrie Ralet sau Nicolae Iorga sunt numai câteva nume din rândurile *intelighenței* românești care au călătorit și care și-au făcut publice impresiile de călătorie. Din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, numărul expedițiilor a crescut, iar scriitura a devenit mai echilibrată, centrată pe oferirea de informații ce vin din sfera documentarului¹⁹. De asemenea, apare o nouă tipologie de călători, savanții care în contextul activităților științifice au cuprins în notele lor de călătorie particularitățile culturale ale statului vizitat²⁰. Din această ultimă categorie face parte și Nicolae Iorga. Memoriile sale de călătorie, rezultate în urma excursiei la Constantinopol (1906), sunt subiectul analizei din paginile următoare.

În țara fesurilor și a șalvarilor: o lume a contrastelor

Titlul lucrării *În țara fesurilor și a șalvarilor*²¹ reprezintă o caracterizare plastică a otomanilor din epocă, ea făcând trimitere la două simboluri identitare, *fesul* și *șalvari*. Odată cu debutul Tanzimatului²², perioadă de modernizare a statului otoman prin implementarea unor reforme de sorginte europeană, s-au impus modificări și la nivel vestimentar. Astfel, hainele largi, specific orientale, precum caftanul și șalvari, au fost înlocuite cu piese vestimentare europene; iar *fesul* a devenit un simbol al birocratului otoman²³ și, implicit, o marcă a europenizării. Legea din anul 1828, promulgată în timpul domniei sultanului Mahmud al II-lea²⁴, a avut drept scop înlocuirea diferențelor vestimentare specifice fiecărei comunități tradiționale cu un singur indicator identitar, cea de supus otoman, prin purtarea obligatorie a fesului²⁵. Cu toate acestea, potrivit istoricului Charlotte Jirousek, aceste schimbări vestimentare nu au depășit curtea imperială și birocrății civili și militari²⁶. Astfel, călătorul european, ajuns în teritoriile otomane, era impresionat de „priveștiștea pitorească a hainelor strălucitoare”, încadrare în mod firesc alături de „haine europene”²⁷. Contrastul dintre vechi, reprezentat de *șalvari*, și

¹⁹ Irina Mihai-Vainovski, *Călători români în Orientul Apropiat și imaginea Orientului (1880-1914)*, teză de doctorat, Facultatea de Litere, Universitatea din București, 2010, p. 15.

²⁰ Mircea Anghelescu, *Lâna de aur...*, p. 226.

²¹ *Ciulinul în voiaj cu Papa-Ruset*, în „Ciulinii”, I, 9, 28 iulie 1883, p. 2.

²² Tanzimatul a reprezentat o perioadă de reformare politică, juridică, financiară și administrativă a statului otoman, care s-a desfășurat între anii 1839 și 1876. În această epocă, s-a încercat o consolidare a statului prin promovarea noțiunii de stat de drept și printr-o centralizare eficientă a administrației; vezi Selçuk Akşin Somel, *Tanzimat*, în *Historical Dictionary of the Ottoman Empire. Ancient Civilizations and Historical Eras*, 7, Lanham/Maryland, Scarecrow Press, 2003, p. 289-290.

²³ Vezi Carter V. Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire. The Sublime Porte, 1789-1922*, Princeton/New Jersey, Princeton University Press, 1980, p. 142-147.

²⁴ Mahmud al II-lea (1808-1839) a fost sultan și calif otoman, care a implementat o serie de reforme sociale și administrative. Cele mai importante reușite ale sale au constat în consolidarea ambasadelor permanente, trimiterea studenților în capitalele occidentale, crearea unui sistem de carantină și a unui serviciu poștal modern, eforturi îndreptate spre o politică de centralizare a statului (vezi Kahraman Şakul, *Mahmud II*, în Gabor Agoston, Bruce Masters (eds.), *Encyclopedia of the Ottoman Empire*, New York, Facts on File, 2009, p. 345-347).

²⁵ Donald Quataert, *Clothing Laws, State and Society in the Ottoman Empire, 1720-1829*, în „International Journal of Middle East Studies”, 29, 1997, p. 403. Pentru mai multe informații privind transformările sociale și vestimentare din societatea otomană pe parcursul secolului al XIX-lea, vezi și Fatma Müge Gökçek, *Rise of the Bourgeoisie, Demise of Empire: Ottoman Westernization and Social Change*, Oxford/New York, Oxford University Press, 1996; și Fatma Tunç Yaşar, *Negotiations with Alla Franca: The Attires of Men in Late Ottoman Etiquette Books*, în „International Journal of Turcologia”, XII, 24, 2017, p. 5-33.

²⁶ Charlotte Jirousek, *The Transition to Mass Fashion System Dress in the Later Ottoman Empire*, în Donald Quataert (ed.), *Consumption Studies and the History of the Ottoman Empire 1550-1922*, Albany, State University of New York Press, 2000, p. 223.

²⁷ Richard Kunisch, *op. cit.*, p. 207, 231.

nou, prin prezența *fesului*, subliniază o lume a contradicțiilor, a melanjului de culturi și influențe, un spațiu al tuturor posibilităților atât de căutat în epocă. Prin urmare, caracterizarea Imperiului Otoman ca „țară a fesurilor și a șalvarilor” am considerat-o ilustrativă pentru imaginea universului otoman în percepția europeană și, implicit, în aceea românească de la sfârșitul secolului al XIX-lea.

Nicolae Iorga (1871-1940) acasă la sultan

O altă ipostază a istoricului Nicolae Iorga: călătorul

Istoric, profesor, scriitor, orator, publicist, om politic, Nicolae Iorga a fost o figură publică complexă și esențială într-o perioadă în care România trecea prin numeroase prefaceri politice, economice și sociale. Cu o pregătire intelectuală enciclopedică, formată în urma studiilor din diverse centre universitare occidentale, cum ar fi Paris, Berlin și Leipzig²⁸, a fost preocupat de epoca medievală românească și universală, punând bazele mai multor domenii de cercetare în peisajul universitar românesc, primele studii de bizantinologie și otomanistică, de exemplu. Activitatea sa a fost una prolifică, susținută de consultarea și cercetarea arhivelor din mai multe spații geografice, precum Franța, Germania, Italia, Ungaria sau Polonia²⁹. Munca asiduă din arhive s-a concretizat prin publicarea unui număr impresionant de lucrări de istorie medievală și de documente istorice, Iorga fiind etichetat în scurt timp drept cel mai important istoric român al secolului al XX-lea.

Nicolae Iorga și-a desfășurat activitatea academică și politică într-o perioadă în care România își consolida statutul de putere regională, poziție obținută, potrivit viziunii istoricului, numai prin cunoașterea istoriei naționale și prin continuarea tradiției, a elementelor caracteristice poporului român. Astfel, el critică dur tendința protipendadei românești de a accepta importurile străine, prin imitarea obedienței a Occidentului, în detrimentul conservării specificului culturii românești. În ciuda poziției sale ideologice, istoricul ieșean Andi Mihalache subliniază că Nicolae Iorga nu a denigrat Occidentul, el a încercat să demonstreze că Orientul și Europa Răsăriteană au produs o cultură la fel de bogată ca cea din Europa de Vest, poziționând cele două civilizații ca fiind complementare, părți ale aceleași Europe civilizate³⁰. Această viziune se remarcă inclusiv în memorialistica de călătorie, ea reflectând eforturile acestuia de a reconstitui locuri ale memoriei naționale identificate în teritoriile vizitate din țară și din străinătate.

O latură mai puțin cunoscută a istoricului Nicolae Iorga este cea a *călătorului*. Pasiunea istoricului de a călători s-a manifestat de timpuriu: „Copil mic, cetiam *Orientalele* lui Victor Hugo și *Letopiseșele* lui Kogălniceanu [...] pentru cerurile nouă supt care mi se părea că mă strămut prin ele”³¹. Călătoriile imaginare ale copilului Nicolae Iorga s-au concretizat, odată ajuns la maturitate, în călătorii reale. Rod al acestor peregrinări prin țară și străinătate sunt numeroasele scrieri de călătorie, dintre care amintim câteva: *Amintiri din Italia* (1895)³², *Pe drumuri depărtate* (1904)³³, *Drumuri și*

²⁸ Barbu Theodorescu, *Nicolae Iorga*, București, Editura Tineretului, 1968, p. 97-109.

²⁹ Maria Matilda Alexandrescu-Dersca Bulgaru, *Nicolae Iorga – a Romanian historian of the Ottoman Empire*, trad. Mary Lăzărescu, Publishing House of the Academy of the Socialist Republic of Romania, Bucharest, 1972, p. 11-12.

³⁰ Andi Mihalache, *Metaphor and Monumentality: The Travels of Nicolae Iorga*, în Wendy Bracewell, Alex Drace-Francis (eds.), *Under Eastern Eyes...*, p. 239-240.

³¹ Nicolae Iorga, *Pe drumuri depărtate (note de călătorie)*, București, Editura Minerva, 1904.

³² Idem, *Amintiri din Italia*, București, Editura Librăriei H. Steinberg, 1895.

³³ Vezi *supra*.

orașe din România (1904)³⁴, *Prin Bulgaria la Constantinopol* (1907)³⁵, *Câteva zile prin Spania* (1927)³⁶ sau *Pe vechea linie romană Reims-Trier*³⁷ (1939). Călătoriile sale nu sunt întâmplătoare, ele se află în strânsă legătură cu activitatea academică și sunt construite pe baza unor documentări riguroase, cu scopul de a-i fi ghid călătorului român. De asemenea, călătoriile pe care le-a realizat Iorga de-a lungul și de-a latul țării, dar și în afara granițelor³⁸ au urmărit îmbogățirea și completarea cunoștințelor personale cu privire la „cunoașterea neamului și a țării”, prin adăugarea experienței reale la cea livrescă, iar odată adunate le-a oferit publicului larg pentru a cultiva simțul patriotic³⁹.

Spre deosebire de celelalte lucrări ale istoricului, fie cu temă istorică și socială, fie politică, memoriile sale de călătorie nu s-au bucurat de aceeași atenție din partea cercetătorilor⁴⁰. Radu Mârza, Andi Mihalache, Mircea Anghelescu și Luminița Munteanu sunt câțiva cercetători, istorici sau filologi, care au cuprins în studiile lor analize asupra jurnalelor de călătorie ale istoricului Nicolae Iorga. Lipsa unor studii aprofundate asupra impresiilor de călătorie din capitala otomană ne-a determinat să ne aplecăm asupra lucrării *Prin Bulgaria la Constantinopol*. Cu atât mai mult cu cât viziunea naționalistă a autorului, coroborată cu pregătirea sa academică fac din jurnalul său la Constantinopol o sursă importantă în explorarea relațiilor româno-otomane de la începutul secolului al XX-lea.

„Călătoria în Orient și coloarea locală”⁴¹

Nicolae Iorga a publicat în anul 1907 jurnalul de călătorie *Prin Bulgaria la Constantinopol*. Istoricul a traversat Peninsula Balcanică privind-o de la fereastra trenului, pentru a ajunge în capitala otomană în vara anului 1906. Călătoria la Constantinopol a fost precedată de două evenimente esențiale din biografia lui Nicolae Iorga, peste care nu putem trece fără a le menționa, întrucât ele întregesc profilul istoricului de la acel moment: revolta studenților de la Teatrul Național și apariția revistei „Neamul românesc”. În ceea ce privește primul eveniment, acesta s-a aflat în strânsă legătură cu popularitatea limbii franceze din societatea românească. Elita, vorbitoare de limbă franceză și promotoare a culturii franceze, încuraja piese de teatru în limba lui Molière pe scena Teatrului Național, situație care, potrivit istoricului Nicolae Iorga, dăuna intereselor naționale⁴². Pentru a protesta împotriva acestor practici, Iorga a organizat două conferințe, în 12 și 13 martie 1906, la Universitate, prin care sublinia importanța limbii naționale pentru un popor.

³⁴ Nicolae Iorga, *Drumuri și orașe din România*, București, Editura Minerva, 1904.

³⁵ *Vezi supra*.

³⁶ Nicolae Iorga, *Câteva zile prin Spania*, București, Editura Casei Școalelor, 1927.

³⁷ Idem, *Pe vechea linie romană Reims-Trier*, București, Monitorul Oficial și Imprimeriile Statului, Imprimeria Națională, 1939.

³⁸ „Citiți înainte de a pleca! Doar de aceea am date eu, cu cheltuială și trudă, cărți ca acele *Cinci conferințe despre Veneția*, ca atâtea altele despre *Grecia de astăzi*, despre Serbia, despre drumul prin Bulgaria la Constantinopol, despre Țările scandinave, despre Spania și Portugalia, despre America. Toate cărți absolut necetite, și îndrăznesc să cred că meritau o privire” (idem, *Peisagii*, ediție îngrijită de Mircea Zăciu, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1972, p. 438).

³⁹ Barbu Theodorescu, *op. cit.*, p. 179.

⁴⁰ Până în acest moment am identificat numai câteva studii dedicate memoriilor de călătorie ale istoricului Nicolae Iorga în: Mircea Anghelescu, *Lâna de aur...*, p. 232-237; Radu Mârza, *Călători români privind pe fereastra trenului. O încercare de istorie culturală (1830-1930)*, p. 121-138; Andi Mihalache, *Metaphor and Monumentality: The Travels of Nicolae Iorga*, p. 237-265; Luminița Munteanu, *Nicolae Iorga'nın 1906'daki İstanbul Seyahati: Muhafazakar bir tarihçi gözünden Türkiye manzarası, in III. Uluslararası Romanya'da Türk Kültürünün İzleri Sempozyum*, İrfan Ünver Nasrattinoğlu, Bükreş, 2015, p. 56-70.

⁴¹ Nicolae Iorga, *Prin Bulgaria la Constantinopol...*, p. 7.

⁴² Idem, *Opinii sincere și periculoase ale unui rău patriot...*, p. 105-106.

Discursul istoricului i-a determinat pe studenții prezenți să împiedice pătrunderea spectatorilor în Teatrul Național, iar evenimentul s-a încheiat cu intervenția autorităților⁴³. Câteva luni mai târziu, Nicolae Iorga, aflat în trenul către Giurgiu, își manifestă nemulțumirea față de călătorii care vorbesc în limba franceză și susține că preferă compania „unui turc bătrân falcos cu liniștitul ioc, ioc al țigării nesfârșite”⁴⁴. Criticile față de lipsa de patriotism a românilor și accentul pe importanța conservării culturii naționale au fost pe larg expuse, începând cu anul 1906, în revista „Neamul românesc”. Aceasta era o revistă politică cu orientare națională, fondată de către Nicolae Iorga cu scopul de a promova imaginea satului și a condiției țăranului român⁴⁵. Cele două momente amintite subliniază preocupările istoricului de a limita influențele străine și de a-i dovedi cititorului importanța conservării culturii naționale. Astfel, jurnalul de călătorie analizat devine un instrument prin care Nicolae Iorga ține, indirect, un discurs de istorie națională.

Prin Bulgaria la Constantinopol numără 282 de pagini, distribuite inegal între impresiile din teritoriile viitorului stat independent Bulgaria, care reprezintă numai un sfert din economia textului, și cealaltă parte, cea mai consistentă de altfel, care însumează relatările de călătorie din două orașe otomane, respectiv Adrianopol⁴⁶ și Constantinopol. În ceea ce privește structura volumului, acesta nu respectă forma clasică (prefață, impresii, concluzii), fiind omisă călătoria de revenire în țara de origine; iar relatarea începe *ex abrupto* cu introducerea directă a cititorului în atmosfera din tren. Plecând de la clasificarea tipologiilor de călători realizată de către Tzvetan Todorov în *Noi și ceilalți. Despre diversitate*, vom observa că Nicolae Iorga se plasează în categoria impresionistului, interesat mai puțin de oameni și mai mult de monumente⁴⁷. Potrivit acestei categorii, călătorul este prezent și atent la toate experiențele pe care le poate oferi întâlnirea cu un alt spațiu decât cel cunoscut, iar pentru a fi mai expresiv nu se limitează numai la descrieri verbale, ci inserează și unele schițe. Sursa analizată prezintă 21 de reprezentări grafice, realizate de un anume pictor Stoica: ele ilustrează portrete de femei și bărbați, dar cele mai multe reprezintă monumente istorice, locuințe reprezentative sau scene din viața de zi cu zi.

Motivul călătoriei și perioada petrecută în teritoriile otomane sunt trecute cu vederea, fiind considerate, probabil, detalii neimportante pentru cititori. Stilul lejer și lipsit de rigoare cronologică determină încadrarea călătoriei de către turcologul Luminița Munteanu în categoria expedițiilor motivate de dorința de a petrece în mod plăcut timpul liber⁴⁸. O perspectivă diferită este oferită de istoric, care mărturisește, în lucrarea memorialistică *O viață de om așa cum a fost*, că explorarea *străinătății*, în special a vecinilor de la sud de Dunăre, a apărut ca o necesitate academică: înțelegerea istoriei naționale din prisma relațiilor pe care le-am avut cu vecinătatea, amintind de Serbia,

⁴³ Barbu Theodorescu, *op. cit.*, p. 173-174. Pentru mai multe detalii privind momentul 13 martie 1906 de la Teatrul Național, vezi și Nicolae Iorga, *O viață de om așa cum a fost*, vol. II, p. 130-135, și Ion Bulei, *Atunci când veacul se năștea*, București, Editura Eminescu, 1990, p. 352-360.

⁴⁴ Nicolae Iorga, *Prin Bulgaria la Constantinopol...*, p. 7.

⁴⁵ Revista și-a schimbat formatul în ziar între anii 1913 și 1914 și a funcționat până la moartea istoricului, în anul 1940. Barbu Theodorescu, *op. cit.*, pp. 199-200.

⁴⁶ În Imperiul Otoman, denumirea oficială a orașului era Edime; în schimb, Nicolae Iorga preferă să folosească vechea denumire a orașului. Pentru menținerea coerenței dintre sursa istorică și analiza de față am ales să folosim denumirea de Adrianopol.

⁴⁷ Tzvetan Todorov, *Noi și ceilalți. Despre diversitate*, Iași, Editura Institutul European, 1999, p. 465, 467-468.

⁴⁸ Luminița Munteanu, *Nicolae Iorga'nin 1906'daki İstanbul Seyahati...*, p. 56.

Bulgaria sau Imperiul Otoman⁴⁹. Aruncând o privire asupra contextului istoric în care Nicolae Iorga își organizează excursia la Constantinopol, cea de-a doua perspectivă, călătoria de studii, devine mai relevantă pentru noi. Stabilirea unor relații diplomatice apropiate între România și Imperiul Otoman, aduse la aceeași masă de interesele comune din Peninsula Balcanică, dar și recunoașterea comunității aromâne din teritoriile otomane în anul 1905 au constituit cadrul politic potrivit pentru călătoria istoricului și pentru analiza peisajului cultural și uman al Constantinopolului. De asemenea, din 1908, la rugămintea istoricului german Karl Lamprecht, Nicolae Iorga a început să scrie o istorie a Imperiului Otoman, apărută în limba germană, în cinci volume⁵⁰. Astfel, având în vedere distanța temporală relativ mică între anul călătoriei la Constantinopol (1906) și apariția primelor studii dedicate istoriei otomane (1908), putem aprecia că rațiunea care a stat la baza itinerarului lui Iorga a fost documentarea în arhivele otomane.

Teritoriile bulgare

La începutul secolului XX, existau două rute care legau spațiul românesc de Constantinopol, pe mare și pe uscat. Dacă prima rută însemna o limitare a contactelor cu popoarele din Balcani, călătorul petrecându-și cea mai mare parte a călătoriei la bordul vasului, cea de-a doua variantă, pe calea ferată, deși mai lungă, oferea șansa mai multor experiențe inedite. Așadar, nu este de mirare că Nicolae Iorga a ales să traverseze Peninsula Balcanică cu trenul, pentru a compara evoluția spațiului bulgar cu acela de la nord de Dunăre. Traseul ales de către istoric în călătoria sa spre capitala otomană urmează ruta Giurgiu – Rusciuk (actualul Ruse) – Vidin – Târnovo – Plevna – Sofia – Filipopol (actualul Plovdiv) – Adrianopol, cu ultima stație la Constantinopol. Deși notele de călătorie din spațiul bulgar nu constituie obiectul nostru de interes, în analiza de față se impun câteva precizări aflate în strânsă legătură cu percepția istoricului asupra acestei părți de lume.

Imediat ce trece Dunărea la Rusciuk, Iorga plasează noul teritoriu în Orient, atât din punctul de vedere al caleidoscopului etnic, unde „câte un domn, o doamnă, îmbrăcați european, și mai ales o grămadă de Turci”⁵¹ populează străzile orașelor bulgare, cât și al arhitecturii, văzută ca o poleială europeană pe un substrat oriental. Prin încadrarea spațiului de la sud de Dunăre ca fiind oriental, Iorga afirmă poziția României de stat european, modern, care are rolul de propagare a modelului occidental în rândurile popoarelor balcanice. *Noi și Ceilalți* sunt separați, iar granița invizibilă trasată între popoarele vecine constă în gradul de modernizare și de epurare a influențelor otomane. Astfel, istoricul adoptă un ton de superioritate în descrierea încercărilor bulgare de a imita modernitatea românească⁵². Atitudinea de superioritate nu se limitează numai la gradul de modernizare, ea este adoptată inclusiv în descrierea peisajelor care, oricât de impresionante ar fi, „nu se pot asemăna” cu cele de la nord de Dunăre⁵³. În ciuda poziției inferioare ocupate în ierarhia lui Iorga, teritoriile și populația bulgară trec prin filtrul analizei istoricului, cititorul având acces la informații legate de peisajele și ferti-

⁴⁹ Nicolae Iorga, *O viață de om așa cum a fost*, vol. II, p. 68.

⁵⁰ Maria Matilda Alexandrescu-Dersca Bulgaru, *op. cit.*, p. 10.

⁵¹ *Ibidem*, p. 67.

⁵² „Bulgarii au încercat a face o stradă cu trotuarele felurite și case cu două rânduri, după moda de dincoace de Dunăre, cartier european rătăcit în mijlocul căsuțelor de pământ nevăruit și a măruntelor prăvălii peste care în timpul verii plutesc roiurile de muște”; „Două-trei strade europene, imitate după ale Giurgiului” (*ibidem*, p. 15, 18, 35, 81, 92).

⁵³ *Ibidem*, p. 21.

litatea terenurilor⁵⁴, la buna organizare a Muzeului de Istorie din Sofia⁵⁵, la arhitectura clădirilor⁵⁶ și a peisajului uman; dar, mai ales, cititorul este angrenat în istoria acestui spațiu⁵⁷, care de cele mai multe ori se intersectează cu povestea românilor. Nu uită să îl informeze pe cititor de vitejia voievozilor medievali participanți la *Cruciadele târzii*⁵⁸ sau curajul soldaților români care luptaseră în războiul ruso-otoman din 1877⁵⁹. Informarea cititorilor români despre cultura și civilizația popoarelor din Balcani se impune în epocă, în viziunea istoricului, „pentru a ne păstra în fața lor, pentru a lua în mijlocul lor rolul care ni se cuvine potrivit cu desvoltarea noastră”⁶⁰. Prin urmare, necesitatea cunoașterii *Celuilalt* devine mai mult decât o condiție a definirii propriei identități naționale; este o formă de legitimare a poziției de putere în spațiul cultural și politic la care tinde *Sinele*.

Teritoriile otomane

Adrianopolul este primul oraș otoman vizitat de Nicolae Iorga. Îl descrie desprins dintr-o lume diferită, „o lume obosită, îmbătrânită: lumea celor ce știu încă să se apere dar vor să fie lăsați în pace”⁶¹, iar urbea oferă „puțin din ce poate da mai bun acest Răsărit încremenit în barbarie”⁶². Dacă în teritoriile bulgare Iorga identifica un melanj între influențele otomane, „întunecate”, și cultura europeană, novatoare, odată ajuns în fosta capitală otomană, fesul ia locul jobenului, iar șalvarii și moravurile orientale devin principalele accesorii ale populației. Descrierea celor două orașe otomane, Adrianopol și Constantinopol, vestesc destrămarea unei lumi care, incapabilă să mai țină pasul cu noile transformări, rămâne încremenită într-o stare de letargie. În relatările de călătorie ale istoricului am identificat mai multe aspecte a căror cunoaștere este esențială în viziunea autorului, ținând cont de numărul semnificativ de pagini acordate: tema istorică alături de aspecte sociale și culturale; iar timid sunt amintite și detalii cu privire la situația politică. Ne vom opri asupra fiecărei categorii în parte, pentru a identifica discursul istoricului față de universul otoman vizitat.

Tema istorică. Mare parte din relatările de călătorie din universul otoman oferă detalii istorice. Călătorul construiește întreaga narațiune sub forma unui curs de istorie românească și universală. Timpul trecut și cel contemporan se suprapun, iar istoricul jonglează cu epoci și personalități istorice, cu ruine și locuri ale memoriei naționale, privind cititorul ca pe un elev îndemnat să își însușească informațiile expuse pe larg în notele de călătorie. Nevoia de a explica prezentul prin înțelegerea trecutului, de a spune poveștile ruinelor și ale clădirilor rămase din epoci apuse, îl încurajează pe Nicolae Iorga „să ia în stăpânire” universul străin explorat, pentru a crea o marcă a identității culturale pe care să o integreze într-un context socio-cultural și politic mai larg⁶³. Reconstituirile sale istorice urmăresc trei direcții: moștenirea bizantină, istoria otomană și identificarea unor locuri cu o încărcătură istorică pentru poporul român.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 20-21, 27, 32.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 48.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 42-43, 48.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 26, 83.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 14-18.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 16-18.

⁶⁰ Idem, *Istoria popoarelor din Balcani în epoca modernă. Lecții ținute la Universitatea din București*, Vălenii de Munte, Tipografia Societății „Neamul Românesc”, 1913, p. 5.

⁶¹ *Ibidem*, p. 105.

⁶² *Ibidem*, p. 111.

⁶³ Mircea Anghelescu, *Lâna de aur...*, p. 232.

Traseul urmat de Nicolae Iorga în Adrianopol se construiește în jurul celor mai importante obiective istorice ale orașului, și anume *moscheile*: Selimiye Cami (Moscheea Sultanului Selim al II-lea), Eski/Ulu Cami (Moscheea Veche), II. Bayazid Camisi (Moscheea Sultanului Bayazid al II-lea), *Vechiul Palat Imperial* (Edirne Sarayı) și *bazarul*. Istoricul surprinde, cu lux de amănunte, elementele arhitecturale ale unei moschei, atât descriptiv, cât și vizual (fig. 1); iar pentru a o face recognoscibilă cititorului român, o caracterizează ca fiind „o imitație de biserică bizantină”⁶⁴. Iorga este fascinat de grandoarea și măreția moscheilor, de decorațiunile artistice încadrate în perfectă armonie cu versetele din Coran, toate acestea oferindu-i istoricului un „sentiment de pace”⁶⁵. O caracteristică a jurnalelor de călătorie ale lui Iorga constă în prezentarea unui scurt istoric al celor mai importante monumente istorice aflate în lista de obiective. Astfel, în contextualizarea apariției Moscheii Selimiye, Nicolae Iorga face câteva erori în ceea ce privește paternitatea construcției. Potrivit istoricului, moscheea ar fi fost construită la ordinul sultanului „care a avut Siria și Egiptul și și-a putut zice, nu numai Padișah, dar și Calif, căpetenie a legii Islamului”⁶⁶, descriere care ne trimite la sultanul Selim I⁶⁷ și nu la nepotul acestuia, Selim al II-lea⁶⁸, ctitorul moscheii din Adrianopol (*Edirne*) care îi și poartă numele. Eroarea a apărut, cel mai probabil, din cauza asemănării de nume, cât și a perioadelor de domnie apropiate, ambii sultani ajungând la tronul Imperiului Otoman, pentru o perioadă scurtă de timp, în secolul al XVI-lea. Dintre cele trei moschei vizitate în fosta capitală otomană, numai Moscheea Selimiye se bucură de o apreciere critică a istoricului, celelalte două, Eski Cami și Moscheea Sultanului Baiazid al II-lea, fiind „simple”, afectate de renovări care le-au știrbit farmecul istoric⁶⁹.

Înainte de a-și continua drumul către Constantinopol, Nicolae Iorga vizitează Vechiul Palat Imperial, unde reconstituie istoria locurilor, enumerând și plasând în ordine cronologică domniile sultanilor otomani. Iar pentru cei mai importanți sultani realizează inclusiv o scurtă caracterizare: „Murad I cel ucis departe”, „Murad al II-lea cel bun cu creștinii”, „Mehmed al II-lea râvnitor al gloriei lui Alexandru Macedon”⁷⁰, „Selim al II-lea bețiv”, „Murad al III-lea robitor femeilor și epileptic”⁷¹ – sunt numai câteva exemple, mai ales că voievozi precum Ștefan cel Mare sau Vlad Țepeș s-au supus voinței acestor sultani⁷². Câteva decenii mai târziu, Nicolae Iorga a descris orașul otoman Adrianopol ca fiind o dezamăgire, un spațiu „vândut” europenizării, aproape în totalitate „neistoric”, cu excepția Moscheii Selimiye, construită la ordinul sultanului Selim al II-lea, de către marele arhitect otoman, Sinan Pașa⁷³.

⁶⁴ Nicolae Iorga, *Prin Bulgaria la Constantinopol...*, p. 117.

⁶⁵ *Ibidem*, p. 115.

⁶⁶ *Ibidem*, p. 110.

⁶⁷ Selim I a fost sultan al Imperiului Otoman în perioada 1512-1520. În timpul domniei sale, au fost cucerite noi teritorii, precum Asia Mică, Siria și Egiptul. În urma acestor izbânzii, stăpânirea otomană a fost recunoscută și în zona Hejazului, unde se află cele două orașe sfinte pentru lumea islamică, Mecca și Medina. Astfel, începând cu domnia sultanului Selim I, sultanii au deținut și titlul de Calif, conducători religioși ai comunității islamice (vezi Gabor Agoston, *Selim I*, în Gabor Agoston, Bruce Masters (eds.), *Encyclopedia of the Ottoman Empire...*, p. 511-513).

⁶⁸ Selim al II-lea a urmat la tronul Imperiului Otoman după moartea tatălui său, Suleyman Magnificul, în anul 1566, și a condus statul în calitate de Sultan și Calif până în anul 1574. În urma scurtei sale domnii, ne-a rămas moștenire moscheea din Edirne, care îi poartă numele (vezi Șefik Peksevgen, *Selim II*, în Gabor Agoston, Bruce Masters (eds.), *Encyclopedia of the Ottoman Empire...*, p. 513-514).

⁶⁹ Nicolae Iorga, *Prin Bulgaria la Constantinopol...*, p. 117, 121.

⁷⁰ *Ibidem*, p. 118-119, 200.

⁷¹ *Ibidem*, p. 201.

⁷² *Ibidem*, p. 122-124.

⁷³ Idem, *O viață de om așa cum a fost...*, p. 68.

Ajuns la Constantinopol, Nicolae Iorga „recucerește” simbolic fosta capitală bizantină prin construirea unui traseu imaginar în care monumentele bizantine și cele otomane alternează. Acestea compun o hartă a locurilor esențiale pentru memoria cultural-istorică a românilor. „Pe aici a trecut Stolnicul Constantin”⁷⁴ sau „aici și-a petrecut bătrânul Constantin Brâncoveanu cele din urmă săptămâni”⁷⁵ sunt doar câteva exemple ale cursului practic de istorie națională pe care îl susține Nicolae Iorga prin intermediul memoriilor sale. Constantinopolul este văzut ca un oraș cu multe straturi culturale, în care urmele bizantine sunt conservate alături de cele otomane. Vizitează mai întâi cartierul Pera, unde sunt „toate firești [clădiri – n.a.] în stil european”⁷⁶, iar turcii aproape lipsesc, pentru ca, mai apoi, să ajungă la alte obiective istorice, precum Hipodromul, Obeliscul lui Teodosius, cișmeaua germană, Sfânta Sofia, cartierul Fanar, Palatul Dolmabahçe și, spre final, la Muzeul Otoman de Arheologie. În explorarea acestor obiective, Nicolae Iorga acordă o atenție deosebită reconstituirii istoriei bizantine unde, odinioară, „în această ținută spurcată în care își fac culcușul câinii răpănoși ai Stambulului și se zvârcolesc turculeții cu șalvării zdrențuroși stătea Cesarul autocratul, ocrotitorul dreptei Credinți”⁷⁷. Apartenența comună la comunitatea creștină, atât pentru români, cât și pentru bizantini, determină solidaritatea cu această civilizație apusă. Evident, Iorga deplânge cucerirea de către „barbarii” otomani. Melancolia trezită de înlocuirea civilizației bizantine cu cea otomană este mai evidentă în descrierea Sfintei Sofia, o biserică bizantină transformată în moschee după anul 1453, pentru „a șterge urmele Creștinătății”⁷⁸. În ciuda sentimentelor contradictorii cu privire la cele două etape din existența Constantinopolului, Nicolae Iorga recunoaște meritul „osmanlăilor” în păstrarea bisericilor bizantine, a zidurilor și a ruinelor, moștenire care îl determină pe istoric să afirme că „Bizanțul n-a pierit încă”⁷⁹. Numeroasele pagini dedicate monumentelor bizantine reprezintă o mărturie a preocupărilor academice ale istoricului; care, după câteva decenii de la vizitarea fostei capitale bizantine va publica, în limba franceză, lucrarea *Byzance après Byzance*⁸⁰ (1935) – analiză ce va contribui la recunoașterea sa internațională.

Pe timpul șederii la Constantinopol, Nicolae Iorga nu s-a limitat numai la vizitarea bisericilor și a ruinelor bizantine. El dedică, și în cazul acestui oraș, pagini întregi descrierii arhitecturale a moscheilor. Moscheea Valide-Sultan, Moscheea Sultanului Baiazid, Moscheea Fatih și Moscheea Selimiye din cartierul Fanar sunt atent studiate, atât din punct de vedere arhitectural (fig. 2), cât și din prisma practicilor religioase pe care le antrenau. Chemarea la rugăciune a muezinului, comparată cu „un urlet mai mult decât un cântec”⁸¹, spălarea ritualică înainte de rostirea rugăciunilor, citirea Coranului de către copii împreună cu un hodge, toate aceste detalii cu privire la viața spirituală a locuitorilor subliniază, potrivit lui Wendy Bracewell, tocmai diferențele dintre călător și imperiul-gazdă. Reliefarea diferențelor religioase era un procedeu discursiv prin care se inculca cititorilor de acasă ideea apartenenței la „altceva”, la Europa⁸².

⁷⁴ Idem, *Prin Bulgaria la Constantinopol...*, p. 122.

⁷⁵ *Ibidem*, p. 137.

⁷⁶ *Ibidem*, p. 148.

⁷⁷ *Ibidem*, p. 157.

⁷⁸ *Ibidem*, p. 154-155, 165.

⁷⁹ *Ibidem*, p. 203.

⁸⁰ Idem, *Byzance après Byzance*, Bucarest, Édition de l'Institut d'Études Byzantines, 1935. Un an mai devreme, în anul 1934, Nicolae Iorga a publicat o altă lucrare dedicată civilizației bizantine: *Histoire de la Vie Byzantine. Empire et Civilisation*, Bucarest, Édition de l'Auteur, 1934.

⁸¹ Nicolae Iorga, *Prin Bulgaria la Constantinopol...*, p. 127.

⁸² Wendy Bracewell, *op. cit.*, p. 81.

Aspecte sociale și culturale. La prima vedere, orașul îi apare lui Nicolae Iorga ca fiind „încurcat și străin, fanatic și ostil”⁸³, însă în urma plimbărilor lungi pe străzile pestrițe ale urbei descoperă o lume a contrastelor, a vechiului și a noului, un mozaic etnic în care „fiecare neam se îngrijește să se poată găsi puțin acasă la dânsul”⁸⁴. Copii murdari și caraghioși, femei creștine și musulmane cu fața acoperită sau nu, hamali, vânzători ambulanți, cerșetori, câini, derviși, europeni, armeni, evrei, creștini și musulmani dădeau pitorescul acestui oraș⁸⁵. Analizarea populației constantinopolitane nu se rezumă numai la câteva instantanee dintr-o zi călduroasă de iulie, ele fiind completate cu informații privitoare la obiceiurile și tradițiile otomanilor, la credințele și practicile legate de căsătorie și moarte.

Dintre toate categoriile sociale, Nicolae Iorga acordă cea mai mare atenție statutului femeii otomane, în special cel al femeii musulmane. Tema femeii musulmane provine, din nou, din curiozitatea manifestată de către călătorii occidentali, care își imaginează o viață plină de senzualitate și exotism dincolo de porțile haremului⁸⁶. În ciuda imaginii romantice asupra haremului și a femeii musulmane – în general prezentă în notele de călătorie ale europenilor –, Nicolae Iorga se detașează de respectivele estetizări și chiar îi critică pe „călătorii sentimentali, cu mintea hrănită de cărți proaste”, care își imaginează „că orice femeie turcească e un înger de nevinovăție feciorelnică”⁸⁷. Istoricul descrie condiția femeii musulmane, grevată de o „viață turcească, plină de nedreptate și întuneric, împovărată de vechi lucruri moarte”⁸⁸, în care accesul la educație este limitat, iar tână ajunsă la adolescență este obligată să „se acopere în faldurile stofei de mătase sau de lână fără de formă; părul bogat e ferit de privirea oricui, ochii vioi abia pot zări supt vălul negru prins în capătul de sus al sacului de doliu care înfășoară totul”⁸⁹. Statutul inferior al femeii, subliniat prin vestimentația conservatoare și prin lipsa de educație, este considerat drept un motiv al stagnării societății otomane, spre deosebire de cele europene; cu alte cuvinte, era o diferență ce situa Imperiul Otoman în „Orientul barbar”. În ciuda notei predominant pesimiste, Nicolae Iorga remarcă, totuși, că „moda francă răzbate pretutindeni”, inclusiv în rândurile femeilor musulmane; la care, „sub feregea se zărește [...] o rochie europeană ca a oricărei Grecoace sau Armenice sau Levantine din Pera”⁹⁰, în timp ce vălul negru e înlocuit (după cum se poate vedea în fig. 3) cu o pânză subțire (*yaşmak*). Dacă femeile din clasa de jos păstrau în vestimentație vechile tradiții conservatoare, tinerele din familiile înstărite, expuse la influențele occidentale, adoptau rapid elemente din moda de la Paris precum și limba spațiului admirat⁹¹. Această contradicție vestimentară apare odată cu modernizările prin care trecuse Imperiul Otoman de-a lungul secolului al XIX-lea. Dacă până la sfârșitul secolului

⁸³ Nicolae Iorga, *Prin Bulgaria la Constantinopol...*, p. 147.

⁸⁴ *Ibidem*, p. 149.

⁸⁵ *Ibidem*, p. 140-141.

⁸⁶ Billie Melman, *Women's Orient: English Women and the Middle East, 1718-1918, Sexuality, Religion and Work*, New York, University of Michigan Press, 1995, p. 32-36. Vezi și Ayşen Müderrisoğlu, *The Turks in the Eyes of a British Woman Traveller in 19th Century*, în Ahmet Taşağıl, Aykut Kar, Ahmet Büyükkaksoy, Ayşen Müderrisoğlu (eds.), *I. Uluslararası Türk Kültürü ve Tarihi Sempozyumu (19-20-21 Nisan 2018)*, https://www.academia.edu/40993726/The_Turks_in_the_Eyes_of_a_British_Woman_Traveller_in_the_19th_Century (accesat pe 01.06.2023).

⁸⁷ Nicolae Iorga, *Prin Bulgaria la Constantinopol...*, p. 177.

⁸⁸ *Ibidem*, p. 174-179.

⁸⁹ *Ibidem*, p. 175.

⁹⁰ *Ibidem*, p. 177-178.

⁹¹ *Ibidem*, p. 178.

al XIX-lea, femeia musulmană avea o identitate multiplă, guvernată de cea religioasă (credincioasă și supusă bărbatului) și biologică (soție și mamă bună), începând cu a doua parte a veacului, răspândirea ideilor occidentale și accesul la educație au favorizat emanciparea femeii otomane⁹². Interesul istoricului Nicolae Iorga nu s-a rezumat numai la statutul femeii musulmane, el extinzându-se și asupra acestei categorii în general; drept urmare, din cele 21 de schițe prezente în notele de călătorie, 5 ilustrează chipuri de femei din teritoriile bulgare și otomane. De asemenea, în anul 1911, istoricul a publicat o lucrare privind importanța femeilor, de data aceasta, în trecutul național, analiză care poartă titlul *Femeile în viața neamului nostru românesc*⁹³.

În ceea ce privește imaginea otomanului, în special a turcului musulman, aceasta este construită din trăsături negative, care amintesc de *turcii vechi*, dar și din aspecte pozitive, caracteristice *turcilor noi*. Nicolae Iorga îi împarte pe turci în două categorii, în funcție de deschiderea acestora față de modernitatea europeană. Astfel, *turcii noi* sunt cei care adoptă moda *alafranga*, în timp ce *turcii vechi* își păstrează ținutele *alaturca*⁹⁴, ce îi amintesc istoricului de vechile relații româno-otomane de dinaintea obținerii independenței de stat, în anul 1878. Dacă femeile musulmane erau mai receptive la influențele occidentale, mare parte dintre bărbați preferau, în continuare, comoditatea oferită de caftan și șalvari⁹⁵ (fig. 4). Iar renunțarea la aceste elemente vestimentare, după cum observă istoricul, era condiționată de ocuparea unei funcții în aparatul de stat otoman⁹⁶. Curioși, toleranți, gălăgioși, leneși, buni negociatori, caracterizați de o curățenie riguroasă impusă de obligațiile religioase, iubitori de cafea, tutun și bacșiș, dar și ospitalieri sunt câteva trăsături pe care le observă Nicolae Iorga în urma interacțiunilor cu locuitorii Constantinopolului. Deși istoricul subliniază diferențele culturale și religioase dintre societatea otomană și cea românească, el identifică, de asemenea, și un punct comun: tendința de a absorbi o nouă cultură, dând totodată uitării propria identitate. Astfel, ambele „prețuiesc mult ușurința în a vorbi limbile europene, într-atâta, încât vreun student în străinătate își permite a uita turceasca de-acasă”⁹⁷. Raportările la evenimentele istorice îl determină pe istoric să adopte un discurs ceva mai temperat în prezentarea imaginii otomanului, în care nuanțele negative sunt mai accentuate. Prin urmare, referirile la spațiul vizitat și la locuitorii acestuia sunt influențate de evoluția relațiilor dintre țara natală și statul vizitat. Așadar, pe parcursul celor 282 de pagini, cititorul întâlnește imaginea *turcului vechi*, o moștenire a discursului naționalist, alături de cea a *turcului nou*, redescoperit în urma noilor relații diplomatice, mai cordiale, dintre România și Imperiul Otoman.

Lumea de pe lume trece în sus și în jos: derviși orbi ce cerșesc, recomandați de turbanul lor verde, negri adevărați, spâni; negroaice cu fața lucitoare, de abanos; Asiatici și Africani foarte întunecați, cu bărbile și mustățile rare; oameni în uniformă, Europeni în haine apusene, femeile lor foarte elegante, lângă cadâne în veșminte de mătase neagră, albastră,

⁹² Silvana Rachieru, *În căutarea propriei identități: femeia musulmană în Imperiul Otoman*, în Mirela-Luminița Murgescu (ed.), *Identități colective și identitate națională. Percepții asupra identității în lumea medievală și modernă. În memoriam Alexandru Dușu*, București, Editura Universității din București, 2000, p. 207; vezi și Mehrhad Kia, *Daily life in The Ottoman Empire*, The Greenwood, 2011, p. 198.

⁹³ Nicolae Iorga, *Femeile în viața neamului nostru: chipuri, datini, fapte, mărturii*, Vălenii de Munte, Tipografia Neamului Românesc, 1911.

⁹⁴ *Ibidem*, p. 181.

⁹⁵ *Ibidem*, p. 123.

⁹⁶ *Ibidem*, p. 85.

⁹⁷ *Ibidem*, p. 192.

vânăta, înflorită, ce strălucește și fășie, lângă femei musulmane din popor care se înfășură în zdrențe înverzite sau în cituri proaste cu flori grosolane⁹⁸.

În paragraful de mai sus observăm că, alături de autohtoni, Iorga descrie și o pleiadă de străini, europeni, asiatici sau africani, „pe cari anumite plăceri, nevoi și interese îi aduc la Constantinopol unde stau câteva zile, săptămâni, luni, chiar ani întregi, dar oricum, nu pe viață întreagă”⁹⁹. Printre acești străini sunt menționați și românii care aleg să vină la Constantinopol pentru „plăcerea naturii”, pentru costurile reduse în comparație cu destinațiile apusene; dar cei mai mulți, afirmă istoricul cu amărăciune, vin în căutarea plăcerii și a dezmățului, fără să se intereseze de bogata istorie a orașului¹⁰⁰. Prin urmare, capitala otomană devine, pentru călătorii români la începutul secolului al XX-lea, mai degrabă o destinație exotică, orientală și ieftină, care promite experiențe inedite, însă „pentru studii nu mai vine nimeni”.

Pe tot parcursul călătoriei, în ciuda interesului său pentru politică, Nicolae Iorga s-a ținut departe de situația politică a statului vizitat și a preferat să abordeze teme din istoria artei și a culturii otomane. Cu toate acestea, amintește în treacăt de frământările din interiorul imperiului, precum ciocnirile militare din jurul *problemei macedonene*¹⁰¹ ori de atentatul armenilor asupra Băncii Otomane din anul 1896¹⁰². Dacă în primul caz statele balcanice se luptau pentru anexarea vilaietelor otomane Monastir, Kosovo și Salonic (regiune cunoscută sub numele de Macedonia)¹⁰³, al doilea eveniment amintit face parte din lupta comunității armenice pentru obținerea independenței față de Imperiul Otoman. Sentimentul naționalist armean a apărut din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, iar principalul obiectiv îl reprezenta desprinderea de Imperiul Otoman și crearea unui stat armean independent în estul Anatoliei¹⁰⁴. Istoricul Maxime Gauin împarte acțiunile organizațiilor armenice pentru obținerea emancipării de sub autoritatea otomană în două categorii: asasinarea individuală a unor oficiali otomani și asasinarea în masă, după exemplul atentatului eșuat asupra Băncii Otomane din august 1896¹⁰⁵. Rememorarea acestor evenimente este una lacunară, Nicolae Iorga rezumându-se la menționarea lor în treacăt, pe un ton neutru, de reportaj, fără a intra în detalii. Luminița Munteanu încadrează atitudinea rezervată a istoricului față de tema politică în calapodul literaturii de călătorie, care îl îndeamnă pe călător să observe mai mult societatea și caracteristicile sale și mai puțin aspectele politice¹⁰⁶.

⁹⁸ Idem, *Prin Bulgaria la Constantinopol...*, p. 141.

⁹⁹ *Ibidem*, p. 255.

¹⁰⁰ *Ibidem*, p. 260-261.

¹⁰¹ *Ibidem*, p. 75.

¹⁰² *Ibidem*, p. 146.

¹⁰³ *Chestiunea macedoneană* reprezintă disputa dintre statele balcanice pentru trei vilaiete otomane, Monastir, Kosovo și Salonic, regiuni care sunt cunoscute ulterior sub numele de Macedonia. Poziția sa geografică, în centrul Peninsulei Balcanice, expansiunea statelor naționale balcanice și interesele marilor puteri europene în zonă au transformat aceste provincii otomane într-un măr al discordiei, ajuns, pentru câteva decenii, în atenția statelor europene cu numele de „chestiunea macedoneană”. Vezi Vemund Aarbakke, *The Region of Macedonia*, p. 1, la adresa https://www.academia.edu/29464910/The_Region_of_Macedonia (accesat pe 01.06.2023).

¹⁰⁴ Stanford J. Shaw, Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, vol. II, *Reform, Revolution, and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975*, Cambridge, New York, Cambridge University Press, 2002, p. 188-189.

¹⁰⁵ Maxime Gauin, *From Terrorism to Insurgencies: The Armenian Revolutionary Nationalists Against the Ottoman State, 1912-1913*, în Scmiha Nurdan, Muhammad Özler (ed.), *XVIII. Türk Tarih Kongresi*, VIII. Cilt, *Hukuk ve Diplomasi Türk-Ermeni ilişkileri*, Ankara, 2022, p. 327.

¹⁰⁶ Luminița Munteanu, *Nicolae Iorga'nın 1906'daki İstanbul Seyahati...*, p. 57.

Concluzii

În urma analizării relatărilor de călătorie ale istoricului Nicolae Iorga în capitala otomană se desprind câteva concluzii.

În primul rând, deși sunt influențate de literatura occidentală, aceste scrieri se evidențiază prin modul diferit în care este reprezentat Imperiul Otoman. Nicolae Iorga s-a detașat de viziunea romantică asupra Constantinopolului, specifică călătorilor occidentali; și a încercat să realizeze o analiză istorică și socială a societății otomane, abordând subiecte dintre cele mai diverse, de la aspectele istorice și culturale, până la informațiile ce țin de spectrul social, religios și, tangențial, cel politic.

În al doilea rând, descrierea Imperiului Otoman s-a realizat în oglindă cu societatea românească, istoricul încercând să sublinieze asemănările, dar mai ales deosebirile dintre cele două țări. Acest proces de diferențiere era necesar pentru autodefinirea spațiului românesc: care, deși se intersectase atât de mult cu istoria Imperiului Otoman, reprezenta acum o parte a Europei Creștine. De altfel, putem afirma că Nicolae Iorga este mai puțin interesat de reliefarea particularităților societății otomane și mai mult de reconstituirea unor frânturi din istoria națională; și, implicit, de creionare a identității noastre colective.

Nu în ultimul rând, Imperiul Otoman descris de Nicolae Iorga nu este neapărat exotic, ci doar diferit, „rămas în urmă” față de celelalte state europene. Această perspectivă indică familiaritatea autorului, dar și a societății din care provine, cu universul otoman. Dacă trimitere la diferitele momente din istoria relațiilor româno-otomane conturează o imagine mai puțin prietenoasă a turcului, reprezentarea contemporană a otomanului se bucură de un tablou în care luminile și umbrele se întregesc. În ciuda tonului pe alocuri disprețuitor, însemnările lui Nicolae Iorga au rolul de îndreptar pentru cititorii ce doreau să afle mai multe despre istoria, modul de viață și cultura otomană. Aceste detalii completeau informațiile pe care publicul român le deținea deja despre spațiul și civilizația otomană, condiție necesară, potrivit istoricului, pentru stabilirea altor relații de putere cu vecinătatea.

IN THE COUNTRY OF THE FES AND THE ŞALVAR: HISTORIAN NICOLAE IORGA'S JOURNEY TO CONSTANTINOPLE (1906) (Summary)

Keywords: Ottoman Empire, The Orient, travel, Nicolae Iorga, memoirs, identities.

The present study will analyse historian Nicolae Iorga's travel memoirs on his journey to Constantinople, published in 1907 at the Arts and Graphics Institute of Bucharest under the title "Through Bulgaria to Constantinople", from a historical and history of mentalities perspective. It shall identify Nicolae Iorga's perspective on the Ottoman world in view of Ottoman-Romanian diplomatic relations in the final decades of the 19th century, establish the main characteristics he attributed to the Ottoman Empire and sketch out his attitudes towards them. This research seeks to determine the main themes of Ottoman history and civilization broached by Nicolae Iorga and their impact on how the image of the Ottoman was created for the Romanian public. This text also includes a short description of the idea of travel in the Romanian world, seen as a large-scale phenomenon at the time, not so much in how it contributes to the better knowing of the *Other*, but rather how it helped create an identity by distancing the *Self* from the *Foreign*.

ANEXE

Fig. 1. Interiorul Moscheii Selimiye din Adrianopol (Edirne).

Sursa: Nicolae Iorga, *Prin Bulgaria la Constantinopol*,
București, Editura Institutului de Arte Grafice „Minerva”, 1907, p. 116.

Fig. 2. Moscheea Sfânta Sofia.

Sursa: Nicolae Iorga, *Prin Bulgaria la Constantinopol...*, p. 156.

Fig. 3. „Gânditoare” – femei musulmane.

Sursa: Nicolae Iorga, *Prin Bulgaria la Constantinopol...*, p. 121.

Fig. 4. „Tip de turc de la țară”.

Sursa: Nicolae Iorga, *Prin Bulgaria la Constantinopol...*, p. 86.

ANDREI FLORIN SORA*

ROMANIAN PERCEPTIONS AND PUBLIC DISCOURSE REGARDING THE HUNGARIAN MINORITY DURING THE OPTANTS DISPUTE (1922-1930)**

After the First World War, there was a major desire in Eastern Europe (including Hungary and Romania) to carry out a wide-ranging agricultural reform. In Romania, it was a radical land reform, made possible by the changes made in the summer of 1917 to the Constitution of 1866 by the Parliament. In Transylvania, the legal framework of land reform¹ began development in 1919, during the tenure of regional autonomous institutions (the Grand National Council and the Governing Council). The “optants question” directly resulted from the “agrarian reform” in Romania and other political, social and economic repercussions of the First World War².

The optants were citizens of the former Austro-Hungarian Monarchy, living in the territories that became part of Czechoslovakia, the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, and Romania after 1918, who chose to opt for Hungarian citizenship. According to the Trianon Peace Treaty (Article 61), residence in one of the successor states automatically granted citizenship for one country,³ with the possibility, within one year of the entry into force of the treaty (26 July 1921), “to opt for the nationality of the State in which they possessed rights of citizenship before acquiring such rights in the territory-transferred” (Treaty of Trianon, Article 63/1)⁴.

The Optants Dispute

The land reforms were a desired and bureaucratically complicated process. In all Romanian provinces, the agrarian legislation sought to solve a social problem, granting

* Associate Professor, Faculty of History, University of Bucharest; e-mail: andreisora@yahoo.com.

** This work was supported by a grant of the Romanian Ministry of Education and Research, CNCS - UEFISCDI, project number PN-III-P4-ID-PCE-2020-1508, *The Romanian-Hungarian Optants Question in European Comparison. A Transnational, Institutional, and Social History Analysis*, within PNCDI II.

¹ There were several decree-laws adopted for each historical region, the first adopted being those for the Old Kingdom.

² In the 1920s, another complex topic in Romanian-Hungarian relations was that of the colonists – ethnic Hungarians that, before 1918, were the beneficiaries of an allotment policy of the Budapest governments. Like the optants, the Hungarian settlers appealed to the League of Nations.

³ “They will be entitled to retain their immovable property in the territory of the other State where they had their place of residence before exercising their right to opt. They may carry with them their movable property of every description. No export or import duties may be imposed upon them concerning the removal of such property” (Treaty of Trianon, Article 63/4-5).

⁴ *MOF* [The Official Journal], no. 136, 21 September 1920, 4725; https://wwi.lib.byu.edu/index.php/Treaty_of_Trianon.

land to peasants without or with insufficient land, favouring the veterans, especially those who had developed a disability and the descendants (widows, their families) of those killed in the war. *The Transylvanian Law of Agrarian Reform* introduced a “hierarchy” of 11 classes in the first “order of preference for land purchase”⁵, followed by the combatants. On the other hand, the heads of families who had not participated in the war were disadvantaged (Article 82/9).

The “agrarian law” in Transylvania was adopted on 30 July 1921⁶, a few days after the entry into force of the Treaty of Trianon. Those who preferred Hungarian citizenship instead of Romanian could opt for it until 26 July 1922. There were distinct laws for the Old Kingdom (and Bessarabia), Bukovina and Transylvania and important distinct provisions⁷. If, in Transylvania, after the application of the “agrarian reform”, a landowner could have/keep a maximum of 250 hectares, the limit for a landowner in the Old Kingdom was double. Moreover, in Transylvania, the expropriation process was done for all land holdings of an owner and not for each property⁸. While all foreigners were expropriated in the Old Kingdom, “the Transylvanian law considered the entire population as having Romanian citizenship, expropriating only the absentees from this point of view”⁹. However, previously, in Transylvania, many holdings of the absentees (including future optants) were seized by peasants in the aftermath of the First World War with the consent of the local authorities, and all the absentees’ properties were entirely expropriated by the decree law of 12 September 1919 (ratified by King Ferdinand)¹⁰. It is clear that in Transylvania, as in other acquired provinces, “the institution of land ownership was developed as an instrument of ethnically conceived nation-building”¹¹.

Beyond clear social and nationalist objectives and the breaking of the old order, too little account has been taken of the economic efficiency of this redistribution. The historian Antal Berkes highlights that this reform was not just a way to create a loyal middle class. Still, it also had a nationalist agenda of destroying the economic power of the former dominant ethnic group and thus “ethnicing” land ownership, a feature specific to all three countries of the Little Entente¹².

Most of the large landowners were Hungarian. Nevertheless, no distinction was made between Romanians and foreigners regarding the status of the absentee landowner. Though, unlike other large expropriated owners – Romanians or the members of ethnic minorities in Romania – the Hungarian optants could not defend their rights

⁵ *Law of 30 July 1921*, Part II, *Allotment*, Chapter 10, *Order of Preference in Allotment*, https://www.cdep.ro/pls/legis/legis_pck.htm_act_text?id=65850.

⁶ *The Law for Agrarian Reform in Transylvania, the Banat, Crişana and Maramureş*, in *MOF*, no. 93, 30 July 1921, https://www.cdep.ro/pls/legis/legis_pck.htm_act_text?id=65850.

⁷ However, this practice was familiar to Greater Romania, as separate laws – including some differences – were also passed in 1918-1919 when electoral legislation was established.

⁸ Dumitru Şandru, *Reforma agrară din 1921 în România* [The 1921 Agrarian Reform in Romania], Bucharest, Editura Academiei RSR, 1975, p. 58.

⁹ *Ibidem*, p. 74-75.

¹⁰ Adrian Onofrei, *Legislaţia agrară în Transilvania în perioada interbelică (1918-1940)* [The Agrarian legislation in Transylvania in the interwar period (1918-1940)], in “*Revista Bistriţei*”, vol. VII, 1993, p. 231.

¹¹ Dietmar Müller, *Property between Delimitation and Nationalization: The Notion, Institutions and Practices of Land Proprietorship in Romania, Yugoslavia and Poland, 1918-1948*, in Hannes Siegrist, Dietmar Müller (eds.), *Property in East Central Europe. Notions, Institutions and Practices of Landownership in the Twentieth Century*, New York, Berghahn Books, 2015, p. 125.

¹² Antal Berkes, *The League of Nations and the Optants’ Dispute in the Hungarian Borderlands*, in Peter Becker, Natasha Wheatley (eds.), *Remaking Central Europe: The League of Nations and the Former Habsburg Lands*, Oxford, Oxford University Press, 2020, p. 283-284.

directly (on the spot) and thus try to obtain – by legal means or not – the limitation of losses. Among the heads of families who, instead of becoming citizens of successor states, considered it appropriate to remain or settle in Hungary, the hope that the new post-war territorial division would be short-lived and that their movable and immovable properties would not be seized in their absence also weighed heavily. The Peace Treaty of Trianon seemed to come with their help:

[...] the property, rights and interests of Hungarian nationals or companies controlled by them situated in the territories which formed part of the former Austro-Hungarian Monarchy shall not be subject to retention or liquidation following these provisions [Article 250/1]¹³.

Furthermore, Hungarian subjects could complain to the Mixed Arbitral Tribunal (Article 250/4). Therefore, the Treaty of Trianon provided a safety net for the optants, protecting their private property, which, as we shall see, contradicted Romania's national sovereignty and equal rights before the law¹⁴.

I did not find any mention of the legislative framework underpinning the land reform in Romania being developed on the grounds of explicitly disadvantaging any ethnic minority. In reality, many of the absentees and the optants were subject to massive expropriation, far more than other landowners¹⁵, and most were not ethnic Romanians. It must be stated that the primary beneficiaries were the Romanians, the largest ethnic group in Transylvania. A. Berkes believes that the land reforms in the successor states were “preferential allocation of the expropriated land to the dominant national community: ethnic Czech, Romanian, and Serb beneficiaries were granted the seized land disproportionately often compared to their relative shares in the overall populations”¹⁶. The research of Anders Blomqvist for Satu-Mare County (in Partium) confirms that the land reform had a general social aim and provided land to people from all ethnic categories, and that Romanians were advantaged¹⁷.

There is no precise information about the exact number of those who, taking into account the provisions of the Treaty of Trianon, chose to opt for Hungarian citizenship. Antal Berkes estimates the total number of Hungarians from Czechoslovakia, Romania and Yugoslavia who opted for Hungarian citizenship to be around 20,000, most of whom were refugees, peasants and former civil servants¹⁸. The number of long-term refugees was undoubtedly higher, as not all started the bureaucratic process of opting for Hungarian citizenship¹⁹. As for the large landowners who moved to Hungary between

¹³ MOF, no. 136, 21 September 1920, 4782, *Trianon Treaty*, 1920, https://wwi.lib.byu.edu/index.php/Treaty_of_Trianon.

¹⁴ This aspect is also very clearly established in Romanian newspapers. For example, the title on the first page (*Punctul de vedere al României în afacerea optanților* [Romania's point of view in the optants issue]), contains two subtitles: *Nu admitem amestecul străin în legislația internă și Ungaria a susținut două teze opuse* [We do not allow foreign interference in internal affairs and Hungary has defended two opposing theses] (author: Romulus Seisănu), in “Universul”, XL, no. 140, 21 June 1927, p. 1.

¹⁵ D. Șandru, *op. cit.*, p. 99.

¹⁶ A. Berkes, *The League of Nations and the Optants' Dispute*, p. 290.

¹⁷ Anders E. B. Blomqvist, *Economic Nationalizing in the Ethnic Borderlands of Hungary and Romania. Inclusion, Exclusion and Annihilation in Szatmár/Satu-Mare 1867-1944*, Stockholm, Stockholm University, 2014, p. 262-263.

¹⁸ A. Berkes, *The League of Nations and the Optants' Dispute*, p. 293.

¹⁹ About the status of *migrants* (refugees, optants, political exiles, civil servants) in Hungary after the First World War and the difficulties of evaluating their number, see the study of Gábor Egry, *Magyar Returnees and Political Radicalization in Post-World War I Hungary*, in Andrei Cușco, Flavius Solomon,

1918 and 1921 as optants, there were about 350 from Romania, 200 from Czechoslovakia and 44 from Yugoslavia²⁰. Many Hungarian optants who did not initially recognise the Romanian land reform had not lived in Transylvania consistently before the First World War. Among them were important politicians before and after 1918, including two Prime Ministers: István Bethlen (1921-1931) and Pál Teleki (1920-1921, 1939-1941). For all of them, the break-up of Austria-Hungary meant a decline in financial power.

The Romanian government and population considered expropriation legal and a sovereign state right. The decisions of the county courts could be appealed. Special courts were set up. Shortly after implementing the land reform in Transylvania (including the Banat, Maramureş and Partium), the Hungarian optants turned to the Romanian authorities. They filed complaints at the League of Nations (henceforth: LoN) to defend their rights, invoking Articles 61, 63, and 250 of the Treaty of Trianon of 4 June 1920²¹. The Hungarian government also accused the three successor states of discriminatory measures. Structural transformations such as new borders, the question of citizenship, the construction of nation-states, and social reforms contributed substantially to a developing major international dispute associated with war reparations and the LoN²².

The Hungarian optants complained that the takeover of their holdings was illegal and contrary to Article 250 (paragraph 3). They demanded the full restitution of their movable and immovable property, compensation, and expenses incurred²³. The plaintiffs considered that the application of Romanian agrarian legislation constituted a liquidation measure contrary to the provisions of Article 250 of the Treaty of Trianon²⁴.

They also asked for further compensation and payment deadlines. Compensation for the expropriated land was set in 1919 at its 1913 value in gold crowns, converted into paper lei at the 1913 exchange rate. The damage caused by the war and inflation has led some specialists to believe that the value of the compensation was several dozen times lower, in addition to the fact that the Romanian State paid compensation in state securities, redeemable in 50 years, with an interest rate of 5%²⁵. The most pessimistic evaluation of the settlement was of only 1% of the actual value of the expropriated land, making the optants see this process as a confiscation²⁶. Nevertheless, although most of the rural population was against them, some of the old clientelist networks functioned at the local level. If a return to the pre-1918 situation was not possible, the applicants claimed compensation payments at the actual value of their property and movable assets²⁷.

Konrad Clewing (eds.), *Migration and Population Politics during War(time) and Peace(time)*, Cluj-Napoca, Mega, 2021, p. 253-270.

²⁰ A. Berkes, *The League of Nations and the Optants' Dispute*, p. 293.

²¹ Regarding the system of the protection of minorities within the League of Nations, see: Mark Mazower, *Minorities and the League of Nations in Interwar Europe*, in "Daedalus", Spring 1997, vol. 126, no. 2, p. 47-63; Carole Fink, *Minority Rights as an International Question*, in "Contemporary European History", November 2000, vol. 9, no. 3, p. 385-400.

²² A. Berkes, *The League of Nations and the Optants' Dispute*, p. 283.

²³ Francis Déak, *The Rumanian-Hungarian Dispute before the Council of the League of Nations*, in "California Law Review", January 1928, vol. 16, no. 2, p. 125.

²⁴ André Proudhomme, *Rôle et pouvoir du Conseil de la Société des Nations dans le différend* (in the dossier: *La réforme agraire roumaine et les ressortissants hongrois devant la Société des Nations*), in "Journal du droit international", vol. 54, 1927, p. 849.

²⁵ René Brunet, *La réforme agraire et les intérêts privés hongrois en Transylvanie*, in "Journal du droit international", vol. 54, 1927, p. 321-322.

²⁶ A. Blomqvist, *op. cit.*, p. 264.

²⁷ F. Déak, *op. cit.*, p. 125.

On the eve of enacting the Transylvanian land reform law, the Romanian Parliament adopted the law on direct contributions, which applied from 1 April 1921 throughout the country. In addition, it provided for taxes on income from land and agricultural holdings²⁸. Lastly, those with or without domicile in Romania or foreign subjects residing in another country (for property owned in Romania) were subject to a progressive wealth tax and a wartime wealth tax (net wealth, movable and immovable)²⁹.

The Romanian government and the newspapers highlighted that if the land reform, approved by a law of the Romanian Parliament, would not be applied to all landowners concerned, this positive discrimination would not only have failed to respect the principles of equal rights but would trigger a wave of renunciations of Romanian citizenship – including by Romanian nationals –, discontent and social unrest.

The Inter-Allied Control Commission in Budapest was the first international institution called to solve the optants' complaints³⁰. In August 1922, at the Conference of Ambassadors in Paris, the Hungarian government again raised the issue of the optants, stating that the land reform in Transylvania was in contradiction with the provisions of the Treaty of Trianon. The Conference of Ambassadors, an international governing body created to enforce peace treaties and to mediate between states,³¹ declined its competence³².

The Budapest government was advised to appeal to the LoN, which it had already done in July 1922, because Romania had failed to respect minority rights³³, but not as a member of that organisation. Hungary submitted its application for membership of the LoN on 22 August 1922, and its acceptance in September 1922 enabled Budapest to break out of its diplomatic isolation and to appeal to the LoN on 15 March 1923 on the question of the optants (taking into account Article II of the LoN Pact). The number of petitions to the LoN concerning the discriminatory nature of the agrarian reforms in Romania and the other two Little Entente countries increased, and the Minorities Section of this international organisation followed up on the case. The mediation of the LoN was unsuccessful, and the mission ended in September 1923. Its high officials considered the optants' complaints political and not integrated into the petitions on minorities³⁴. Diplomatic negotiations between Hungary and Romania, held in Brussels in May 1923 with the participation of LoN officials, did not produce any concrete results.

The government in Budapest considered that the land reform undertaken in Romania, which also affected the Hungarian optants, was contrary to the Treaty of Trianon and demanded the restitution of their lost possessions. In addition, some jurists, opposed by the Bucharest government and other legal experts, had observed that national sovereignty was not inviolable due to the peace treaties.

²⁸ *Lege asupra contribuţiunilor directe* [Law on direct contributions], in *MOF*, no. 95, 1 August 1921, p. 3725-3752.

²⁹ *Lege pentru impozitul progresiv pe avere şi îmbogăţirea din timpul războiului* [Law for progressive wealth tax and wartime enrichment], in *MOF*, no. 95, 1 August 1921, p. 3758-3765.

³⁰ A. Berkes, *The League of Nations and the Optants' Dispute*, p. 303.

³¹ Marilena Papadaki, *The Hungarian Optants Case before the Romanian-Hungarian Mixed Arbitration Tribunal: International Lawyers, the League of Nations and the Judicialization of International Relations*, in Hélène Ruiz Fabri, Michel Erpelding (eds.), *The Mixed Arbitral Tribunals, 1919-1939. An Experiment in the International Adjudication of Private Rights*, Baden-Baden, Nomos, 2023, p. 367: reference no. 15.

³² The members of this body were the chief of French diplomacy and the ambassadors in this country of Great Britain, Italy, and Japan.

³³ Cameron J. Watson, *Ethnic conflict and the League of Nations: The Case of Transylvania, 1918-1940*, in "Hungarian Studies", vol. 9, no. 1-2, 1994, p. 174.

³⁴ A. Berkes, *The League of Nations and the Optants' Dispute*, p. 294.

In August 1922, many Hungarian citizens referred the matter to the Hungarian-Romanian Mixed Arbitral Tribunal (henceforth: MAT)³⁵, based in Paris. Some 389 optants addressed the MAT. Romania was against any arbitration, but in 1927, the Romanian-Hungarian MAT received jurisdiction in this matter, acting as an international tribunal. The Romanian diplomats argued that this body „lacked jurisdiction in agrarian matters and was not competent to try claims made by Hungarian Nationals”, with no result³⁶. The same was the case for the optants from the other two countries of the Little Entente who applied to the Yugoslav-Hungarian MAT (from 1924) and the Czechoslovak-Hungarian MAT (from 1922).

The first pleas at the Romanian-Hungarian MAT regarding the Hungarian optants took place in January 1927, attracting the attention of public opinion in many countries and of specialists in international law. Both sides understood once more the importance of the international legal expertise used to argue their cases. After several meetings, the Romanian government found a solution to block the activity of the Romanian-Hungarian MAT on the optants dispute by withdrawing the Romanian arbitrator Constantin Antoniadu, which led to a deadlock. As an alternative, the LoN appointed as mediator a Committee of Three.

Furthermore, the Council of the LoN suggested that the Permanent Court of International Justice could settle the matter. Still, Romania was categorically opposed to it. Though it had jurisdiction only over state disputes, the Hungarian optants petitioned the Permanent Court of International Justice.

Finally, diplomatic settlements ended the dispute between the Hungarian optants regarding Eastern reparations. On 20 January 1930, the Hague Convention was signed, followed by the Paris Convention (final form) on 28 April 1930. Fund A was created as a legal entity to compensate Hungarian optants for loss of property in Romania, Yugoslavia and Czechoslovakia³⁷, and Fund B for other disputes unrelated to the land reform. The money for Fund A was to come from Hungary (on account of war reparations), France, Italy, Great Britain, Belgium, Italy, Japan and Portugal, and the countries of the Little Entente³⁸. This diplomatic compromise gave the Hungarian optants “partial and deferred indemnification, while the state parties to the dispute expressly maintained their legal positions in principle”³⁹.

Hungary and Romania fought not only to obtain legal assistance but also to generate support and thus convince foreign diplomats, international law experts and public opinion (in their countries and elsewhere) of the justness of their cause. For the states of the Little Entente, a central argument was that the optants issue did not enter under the jurisdiction of international institutions, therefore ensuring a recognition of their full sovereignty and a legitimisation that their politicians were doing great work.

On the one hand, the Romanian press tried to give all the arguments and shreds of evidence that the Romanian politicians, diplomats, and experts were tenaciously fulfilling

³⁵ M. Papadaki, *op. cit.*, p. 365.

³⁶ *Ibidem*, p. 371.

³⁷ The amount of money in this Fund came from war reparations to be paid by Hungary to the Great Powers, the reparation rents deposited by Romania, Czechoslovakia and Yugoslavia (the unclaimed rents of the former claimants) and from the annual contributions of these three countries.

³⁸ In addition, the Hague Agreements established the Bank for International Settlements (Banque des Règlements Internationaux) in Basel.

³⁹ John H. Herz, *Expropriation of Alien Property. An Inquiry into the Sociology of International Law*, in “Social Research”, February 1941, vol. 8, no. 1, p. 69.

their obligations against injustice and potent enemies of the Romanian people: Hungarian politicians (described as very skilled diplomats), the lobby (wealthy Hungarian families, lord Rothermere, etc.), and the networks in the Western countries (especially the Great Powers) favourable to the optants. Still, it was not a nationalist/anti-Western discourse.

On the other hand, in this international dispute, the foreign governments chose to help the sides according to their interests. However, it became clear that public opinion, including the dissemination in the press of legal expertise, had the power to influence the conduct of the officials of the LoN, of the members of international bodies or even of foreign governments. It should be noted, however, that this dispute was significant at the time, helping to build a better definition and the attributes of some international institutions and transforming international law to an extensive juridification⁴⁰.

The Hungarian and Romanian governments sponsored articles regarding legal issues linked to the optants question, texts signed by journalists, politicians, diplomats and jurists. One of these texts, signed by the University professor Albert de Geouffre de la Pradelle/Lapradelle (1871-1955)⁴¹ in the newspaper "Le Temps"⁴², led to the intervention of the Romanian State to convince, directly and through intermediaries, the French authorities and institutions to penalise the author⁴³, and to come to the international public with different legal opinions. The French government forced Lapradelle to choose between the dignity of legal counsel in the French Ministry of Foreign Affairs or that of a paid expert. In the "Le Temps" article, Lapradelle restates parts of the paper he recently gave in Lausanne at the annual session of the Institute of International Law. He advocated for the interpretation of Article 250 of the Trianon Treaty in favour of the optants that the Romanian-Hungarian MAT should continue to function after the withdrawal of the Romanian representative by designating two substitutes to the arbitration commission, and for the introduction of an arbitration institution in conflicts between states. Lapradelle's views favouring the optants were known, as Budapest paid him for legal advice.

The Romanian public discourse on Hungarian Optants

The newspapers were not just the leading informational source for Romanians but also a vehicle for the Romanian State to present its official version and to inform the population that the government fulfilled its duties, especially in a vital matter that concerned the sovereignty of the State, the rights of those who received land (many of them veterans of the Great War), the pride not to be coerced by international institutions "to yield" to Hungary⁴⁴. From this dispute, people from different countries learn about

⁴⁰ Regarding this concept, see Lars Chr. Blichner, Anders Molander, *What is juridification?*, in "Arena Working Paper", University of Oslo, No. 14, March 2005, https://www.sv.uio.no/arena/english/research/publications/arena-working-papers/2001-2010/2005/05_14.html (15 July 2023).

⁴¹ For more information about Lapradelle, see his biography on the French Society of International Law site, <https://www.sfdi.org/internationalistes/la-pradelle/> (20 July 2023).

⁴² A. de Lapradelle, *De Lausanne à Genève*, in "Le Temps", 67, no. 24125, 5 September 1927, p. 1-2.

⁴³ A close friend of Romania, General Henry Berthelot, recommended to Constantin Diamandy, the Romanian ambassador to France, to keep Romanian students from Paris from organising demonstrations against Lapradelle. Instead, Berthelot was for the dismissal of Lapradelle as a University professor (Telegram, from the Romanian ambassador in Paris to the Romanian Ministry of Foreign Affairs, 23 November 1927, Archives of the Ministry of Foreign Affairs of Romania, Fund Problema 11, vol. 45, p. 253).

⁴⁴ The titles consulted are: "Argus", Bucharest; "Curentul", Bucharest; "Cuvântul", Bucharest; "Dimineața", Bucharest; "Glasul Bucovinei", Czernowitz; "Lumina satelor", Sibiu; "Lupta", Bucharest; "Opinia", Iași; "Patria", Cluj; "Realitatea ilustrată", Bucharest; "Universul", Bucharest; "Viitorul", Bucharest.

Romania, the land reform, the Hungarian optants, the LoN and other institutions' roles and functions, diplomats and legal experts (names, biographies, and discourses), the obligations of a state, etc. Thus, the press became a medium to vulgarise legal concepts by publishing the speeches of diplomats, high officials, members of the Romanian-Hungarian MAT, legal experts, etc.

The Romanian media, especially the most-read newspapers ("Universul", "Adevărul", "Dimineața", "Curentul"), decided to cover the optants issue using the official discourses and interviews made by the Romanian high officials and diplomats (mainly Nicolae Titulescu), defenders of the parties, members of the Romanian-Hungarian MAT, legal experts. Special care was taken to deliver information about the diplomatic negotiations, the decisions of the international institutions and speeches made by politicians, high officials from the LoN, legal advisors, and members of the Romanian-Hungarian MAT.

This study is built by researching some publications that had a large audience at the national ("Adevărul", "Dimineața", "Curentul", "Universul") or local level (in Transylvania: "Patria", and "Lumina satelor", in Bukovina: "Glasul Bucovinei", in Moldavia: "Opinia"), not limited to general newspapers, but also including the most well-known financial journal ("Argus"), or the magazine "Realitatea ilustrată". The weekly religious journal "Lumina satelor" was published under the aegis of the Orthodox Metropolis of Sibiu (though it was not an official publication of this institution), the editor-in-chief being the priest Iosif Trifa.

The newspapers considered for this research only hold the official version of the Romanian State, highlighting that justice is on the Romanian side and that its government consistently made the right decisions. Frequently, the main contribution of Romanian journalists was the titles and subtitles⁴⁵. We refrained from analysing the original texts of legal experts, economists, and politicians. We can find many extracts from speeches made by Romanian officials and selections from publications supporting the government's view in Bucharest. One notable exception is the few texts that contain soft incriminations regarding the strategies of the Romanian negotiation team, especially targeting Nicolae Titulescu. Some of these critiques are hidden by the editors using certain stratagems, for example, by presenting Titulescu's discourse alongside that of MP Istrate Micescu, an opponent of his policy.

There are many quotes from the international press, including the interventions of the members of the fora and the legal experts that intervened in the optants issue. What is most surprising about these references is that there are few mentions regarding the Hungarian minority in Transylvania and that the Hungarian optants are described only as wealthy magnates. Of course, it is not an exhaustive survey. Here is an example of a preliminary hypothesis that was proven wrong: we expected to find at least a few articles in which the Romanian authorities and journalists compliment the quasi-majority of the Hungarian minority from Transylvania or some notorious examples that did not opt for Hungarian citizenship, thus building connections to these new Romanians.

We have browsed several periodicals using online platforms – Arcanum (<https://adt.arcanum.com/ro/>); Bucharest Digital Library (<http://digitool.bibmet.ro>); Lucian Blaga Central University Library of Cluj (<https://dspace.bcucuj.ro/>) – and physical copies in some Bucharest libraries.

⁴⁵ For example: *Nu se poate știrbi suveranitatea României. Atitudinea provocatoare dela Budapesta în chestia nejustificată a "optanților"* [Romania's sovereignty cannot be undermined. Budapest's provocative attitude regarding the unnecessary "optants" issue], in "Universul", XLV, no. 2113, 14 September 1927, p. 1; *Dreptatea României în chestia optanților. O expunere fără replică, strălucită ca argumentare și ca format a unui jurisconsult francez* [Romania's justice in the optants issue. A compelling, eloquent and brilliantly argued exposé by a French jurist], in "Viitorul", XX, no. 5868, 16 September 1927, p. 4.

The most frequent articles and references to the optants dispute were published between January 1927 to December 1928, reaching a peak in density in the final four months of 1927, when they were most numerous on the front pages of newspapers. It was also when Romanian diplomacy encouraged foreign newspapers and jurists to publish articles and studies. They underlined the legitimacy and correctness of the Romanian State on the issue of the optants. Especially for 1926-1928, many newspapers published Titulescu's statements. The same expressions/quotations can be found almost identically in several newspapers, rarely commented on.

The Romanian newspapers advocated that the Hungarian optants were not disadvantaged or entitled to any privilege. The main argument was that a favourable resolution for the Hungarian optants would be a discriminatory measure against other landowners expropriated by the agrarian reform of 1921. The Romanian media emphasised that the takeover of the lands of the Hungarian optants was not a confiscation and that national sovereignty is untouchable. This last principle was indirectly connected in many articles with national pride: Romania could not lose to Hungary, a former enemy defeated in the First World War, which had a democratic order re-established precisely by the Romanian Army that occupied Budapest in 1919. Another official message conveyed by the Romanian media was that the agrarian reforms were a full right of a sovereign state and brought social equity after 1921. Therefore, the land reform was necessary and "was a work of social consolidation, useful for maintaining order throughout Central Europe"⁴⁶. Furthermore, land distribution was a reward for the sacrifice of hundreds of thousands of Romanians in the First World War.

Another common point for the newspapers we consulted is that Romania was a country that respects the equality of rights, regardless of ethnicity. Romanians tried all possible means to combat the Hungarian propaganda that portrayed "Romania as a country where minorities are persecuted, and some sacred and inalienable property rights are trampled underfoot"⁴⁷. It should not be forgotten that, in addition to the optants case, allegations of the discriminatory policy of the Romanian State have also been levelled regarding Hungarian settlers, those who refused to take the oath of allegiance or Hungarian officials who, in the 1920s and 1930s did not have a sufficient command of the Romanian language. The newspapers highlighted that the agrarian reform gave land to peasants, regardless of ethnicity, and other foreigners had also been expropriated – the optant parties must be equal to the Romanians and other expropriated foreigners. We did not find yet any allusion that the agrarian reform regarding the Hungarian optants' properties was accompanied by abuses or illegalities by the Romanian authorities who implemented it. Everything was considered correct and legal.

The press highlighted that Hungarians from Transylvania were beneficiaries of this reform. We have not identified any direct and harsh attacks against the Hungarian minority in Romania so far. Most articles clearly distinguished between the Hungarians who chose to stay in Romania and those who became optants. Hungarians who became Romanian citizens (who decided not to leave the country) are not blamed. Without any concrete evidence, we believe this feature results from the demands and censorship of the Romanian authorities. On the contrary, it was always emphasised that the Hungarian peasants were beneficiaries of the land reform and were allies of the Romanian peasants in the fight against the Hungarian landowners.

⁴⁶ "Argus", XVIII, no. 4165, 10 March 1927, p. 1.

⁴⁷ Milton Lehrer, *Ardealul, pământ românesc (problema Ardealului văzută de un american)* [Transylvania, Romanian Land (The Transylvanian Issue Seen by an American)], Bucharest, 1944, p. 233.

Moreover, the newspapers don't hesitate to quote numbers: "300 expropriated optants" and over 55,000 Hungarians received land⁴⁸. Thus, the dispute over the optants had shifted to a social conflict and not one with ethnic considerations. There are few references to the Hungarian minorities, the land reform's consequences, and the dispute over the optants. The Romanian press fails to note that, in percentage terms, Hungarians benefited less from the land reform than the Romanian peasantry.

In the articles covering the optants issue, the references to the Hungarian minority in Romania – citizens of this State – are few. There was an obvious concern on the part of the press, and implicitly the Romanian State, not to be accused of discriminating against this ethnic community. On the contrary, there were examples to prove that the Romanian optants whose assets were confiscated by the Hungarian State did not even benefit from compensation (the case of Iancu Rotstein)⁴⁹.

The need to differentiate between, on the one hand, Hungarian peasants – Romanian citizens, beneficiaries of the reforms (agrarian and male universal suffrage) – and, on the other hand, the optants – all former magnates – was portrayed by the paper "Opinia" (published in Iași) as a kind of last will of the political leader Ion I. C. Brătianu. He died on 27 November 1927, being replaced as Prime Minister by his brother Vintilă Brătianu. In "Opinia", some excerpts are quoted from an interview Ion I. C. Brătianu gave to the "Sunday Times" newspaper (London)⁵⁰.

On the question of the Hungarian optants, Brătianu said that the Hungarian peasants were satisfied like the Romanian peasants. The campaign against expropriation is only being waged by the magnates⁵¹.

One of the most constant and harsh depictions of the Hungarian optants was describing them all as former oppressors: wealthy magnates (*grofi*) who exploited the local population, especially the Romanians. In many articles in Romanian newspapers, Hungarian optants and magnates were synonymous words⁵², and there is no information about their number and social structure. They were called *grofi* (magnates) or *boyars*.

The Hungarian landlords from all over Transylvania, the arrogant Hungarian magnates, former oppressors of the Romanians, did not want to remain Romanian citizens but went to Budapest. Their estates could only naturally be confiscated under the same conditions and with the same compensation as any other large absentee owner who is a Romanian citizen, per the legal provisions, which can only be equally severe for all those who fall under the same provisions⁵³.

A negative image of the Hungarian optants is highlighted here, and the expropriation of their properties was simultaneously a form of social and historical justice. In

⁴⁸ Pamfil Șeicaru, *România la Geneva* [Romania at Geneva], in "Cuvântul", III, no. 868, 17 September 1927, p. 1.

⁴⁹ "Adevărul", XL, no. 13453, 26 October 1927, p. 3.

⁵⁰ Vintilă Brătianu was, in the 1920's, one of the most informed men regarding the optants dispute: minister of Finance (1922-1926, 1927-1928) and prime minister (24 November 1927 – 3 November 1928).

⁵¹ *Un interviu postum al lui Ion I. C. Brătianu* [A posthumous interview of Ion I. C. Brătianu], in "Opinia", XXIV, no. 6159, 30 November 1927, p. 3.

⁵² ...the Hungarian *grofi* who today, under the name of optants, are demanding compensation, in "Lumina satelor", VIII, no. 8, 1 September 1928, p. 2.

⁵³ "Glasul Bucovinei", X, no. 2486, 22 September 1927, p. 1.

reality, only about 350 optants had asked for the takeover to be cancelled or compensation to be recalculated. Not all of them were large landowners and nobles. Most were, but there were also several non-nobles and small landowners. The Romanian press seemed to forget that the optants lost their fortunes. They were still depicted as mighty men who could bribe foreign officials and members of international tribunals. The power to corrupt that the optants held became, for a newspaper from Transylvania addressed to peasants, a reason for the Romanian refusal to allow an international tribunal to pronounce on this issue⁵⁴.

The Romanians and the Hungarians waited with great anxiety for the decisions of the League of Nations on the Hungarian optants. The Hungarian optants are the landlords and landed gentry of the past from Transylvania, who, not wanting to remain under Romanian rule, left the country at the time of the Union and moved to Lesser Hungary. In our country, the government decided to give the land to those who rightfully belonged to it and, immediately after the war, expropriated the great owners' estates to share them with the villagers. Just as the estates were taken from the Romanian landowners, they were taken from the Hungarian magnates, not in the country [...] ⁵⁵.

Sometimes, when the press mentioned the optants issue, it was joined by historical episodes that mostly depict the misery the Romanian peasants suffered for centuries, with the only culprits being the Hungarian nobles.

Although, at first glance, in this Romanian-Hungarian dispute, the Romanian press seemed to make distinctions between optants (Hungarian citizens) and Hungarians (Romanian citizens), respectively, the nobles and the peasants, this was probably not what Romanian readers understood:

- the *grof* (the nobleman) in Transylvania before 1918 could only be Hungarian;
- there was no empathy regarding the optants and their families;
- the optants – as a whole, not just those who were expropriated as a result of the land reform – could only be negative characters (see, for instance, the case of two Hungarian optants, brothers Francisc and István Szász Jr., accused of fraudulently taking over a model farm owned by the State and plundering it)⁵⁶.

In the spring of 1928, at a time when Romania, through the voice of Titulescu, considered the declaration of the Romanian-Hungarian MAT of its competence as an international tribunal to judge the complaints of Hungarian citizens (optants or not) as unjustified interference in the internal affairs of a sovereign state, there were numerous public protests throughout the country, popularised by the press. The demonstration that we found most presented in the media is the one that took place on 1 April 1928, in Oradea, of the “Romanian and Hungarian peasants landed by the agrarian reform against the Geneva decisions”:

Several thousand peasants came to the Catholic Circle, who not only did not want to be expropriated but were not at all willing to pay a new tax so that the bosses, who had been robbing them all their lives, would have something to spend⁵⁷.

⁵⁴ “Lumina satelor”, VII, no. 12, 18 March 1928, p. 1.

⁵⁵ “Realitatea ilustrată”, I, no. 34, 25 September 1927, p. 2.

⁵⁶ *Panama agrară lângă Cluj* [An agrarian scandal near Cluj], in “Dimineața”, XXV, no. 8162, 8 September 1929, p. 7.

⁵⁷ “Curentul”, I, no. 87, 6 April 1928, p. 5.

Another protest against the decision of the LoN was organised on 19 March 1927 by the students in the city of Cluj, with over 3,000 participants⁵⁸. The optants were described by some of the speakers at this manifestation as irredentists who aimed to fight against the sovereignty of Romania and obtain more privileges as Romanian citizens⁵⁹.

The most radical discourse in the newspapers we consulted is visible in the weekly religious newspapers addressing the rural inhabitants ("Lumina satelor"). The radicalisation could be explained by the fact that the newspaper defended the interests of those who had benefited the most from the land reform, not forgetting that the Orthodox Church was also one of its recipients:

There will be assemblies held against the optants

About the decision of the League of Nations in the matter of the Hungarian optants, who demand that we pay their expropriated estates in gold currency, we write at length in this issue. This time, the League of Nations wanted to strike a blow against us after the same League and the same diplomats had struck a blow against Hungary in the last row. The League of Nations wanted to show that it knew how to resist justice and that it is the League of Nations which is called upon to stand up for holy justice. In connection with the unexpected news which has reached us from Geneva, it is rumoured that large protest meetings will be organised in several towns in the country. The country and the Romanian people will say to the League of Nations and the 300 optants bosses and barons: if anyone is yearning for the expropriated land, let them come and take it from the peasants. Here you are, optant gentleman, and come in person to take back your estates. Whatever you get (on your backs), be yours⁶⁰!

The government and especially the press in 1928-1929 cleverly constructed another way of countering the pro-optants propaganda by emphasising that the main losers would be the ethnic Hungarians who became citizens of the Romanian State after 1918:

The Romanian State demands the restitution of the expropriated latifundia, no matter in which form. Therefore, for the restitution of property in kind, the State should re-appropriate the expropriated peasants, first, the Hungarian ones, who profited from the estates of the Magnates in the Szeklerland, in the Jiu Valley and the north of Transylvania. For the payment in cash, the taxes for rural households should be at least doubled. In either case, compensation would be squeezed from the purse of the dispossessed peasants. Instead of a government delegation, dispossessed Romanian and Hungarian peasants should be sent to Geneva, and the opting parties should deal with them⁶¹.

In an article of April 1929, entitled *Adevăratul obiectiv* [The True Objective], the journalist Pamfil Șeicaru estimated that, if the Hungarian optants were to win the case, it would mean that refusing Romanian citizenship would create "a state of irritating inferiority for the Hungarians who have accepted to remain Romanian citizens"⁶².

⁵⁸ *Protestul studențimii clujene împotriva hotărârii de la Geneva* [The Cluj students protest against the Geneva decision], in "Viitorul", XX, no. 6027, 22 March 1928, p. 3.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 3.

⁶⁰ "Lumina satelor", VII, no. 12, 18 March 1928, p. 1.

⁶¹ V. Munteanu, *Chestia optanților la Budapesta* [The optants issue in Budapest], in "Adevărul", XL, no. 13748, 14 October 1928, p. 3.

⁶² "Curentul", II, no. 447, 16 April 1929, p. 1.

At the beginning of this research, we anticipated many mentions in the Romanian press of count Miklós Bánffy, the only optant who decided to demand and receive Romanian citizenship and returned to Romania in 1926⁶³. Instead, the Bucharest government and newspapers did not use this example to convince national and international public opinion that Romania was a country that forgives those who change their decisions.

The Romanian newspapers substantially differentiate the remaining Hungarian population in Transylvania from its leaders, the optants, and the Hungarian-language press. Thus, on several previous occasions, various newspapers in Romania have accused political leaders and the Hungarian media in Transylvania of anti-Romanian propaganda:

We are partisans of the fullest freedom for minorities. However, we cannot help saying that the Hungarian minority press in Transylvania uses this freedom against the interests of the Hungarian population when it adopts attitudes like that in the optants affair⁶⁴.

Conclusions

For the Hungarian and Romanian rulers, it was essential that public opinion would appreciate their work and bring them recognition in their country. By referring to the “intelligent” Hungarian rulers and diplomats, the press cleverly and consciously commended the Romanian representatives in this dispute. The Hungarian negotiators are presented as skilful (especially at the propaganda level), with oratorical talent (Apponyi). Although it is not apparent, we have noticed a commendation of Romanian diplomacy in many press articles since it would be equal to the Hungarian one – composed of people with noble titles, a good education, and studies. The most obvious example is the Titulescu – Apponyi duel. Public opinion in Romania and abroad brought Nicolae Titulescu to the fore, making him a candidate for the dignity of Prime Minister on several occasions. Although some newspapers or editors have derided Titulescu, his image as Romania’s chief negotiator is generally flattering. In fact, because of this dispute, Titulescu became a well-known figure in all strata of society, allowing the press to build a positive image of him, and implicitly of the Hungarians, based on Count Apponyi’s pleadings and personality:

Mr. Titulescu is one of the great men whom Divine Providence, the care of the Heavenly Father, sends us in times of hardship. Moreover, we thank God for giving him to us and pray that He may keep him alive and healthy, especially the people of the villages. All those who have received landed property due to the Agrarian Reform in Transylvania should remember their great defender from Geneva. Through the “Lumina satelor”, the world of the villages and the ploughmen send good wishes of health and gratitude to our great defender⁶⁵.

The Optants issue became a prime topic in legal journals and media – national and local newspapers (including tabloids) and magazines. The press tried to convey that

⁶³ The particular case of count Bánffy (Hungarian minister of Foreign Affairs between April 1921 and December 1922) is presented and analysed by Antal Berkes in his PhD thesis: *L'affaire des optants: les enjeux nationaux et internationaux d'un différend roumano-hongrois* [Az Optánsvita: Egy Román-Magyar vita nemzeti és nemzetközi kérdései], Université Paris 3 Sorbonne Nouvelle, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 2021, p. 223-232.

⁶⁴ “Lupta”, VI, no. 1749, 24 September 1927, p. 1.

⁶⁵ “Lumina satelor”, VII, no. 14, 1 April 1928, p. 5.

there was no dispute between Romanians and Hungarians at the local level and that peace was threatened for both communities precisely by the optants and the interventions of the government in Budapest in favour of their demands. We also rarely came across any mention of the errors made by the local rural committees, which erroneously declared various ethnic Hungarians as absentees. Moreover, they expropriated their properties accordingly. There is evident care not to open Pandora's box of the difficulties of inter-ethnic coexistence neither for the Romanian readers nor the foreign observers. This also meant that the Romanian newspapers (especially those from Bucharest) kept silent regarding those Hungarian landowners who chose Romanian citizenship and were the subject of radical land reform.

ROMANIAN PERCEPTIONS AND PUBLIC DISCOURSE
REGARDING THE HUNGARIAN MINORITY DURING THE OPTANTS DISPUTE
(1922-1930)
(Summary)

Keywords: Hungarian optants, Hungarian minority, Romanian-Hungarian relations, land reforms.

The Romanian-Hungarian optants dispute is a well-known topic, having been featured on the front pages of newspapers in various countries for several years and being the subject of extensive literature on international law, land ownership, and citizenship, particularly during the interwar period. Moreover, it has served as a legal example for other disputes between countries and is still studied by specialists in international law. For the Romanian government, the sovereignty of the State was intangible and non-negotiable, an idea which constitutes a central feature of presenting this case in the press. Additionally, Romanian mass media portrayed the agrarian reforms not solely as a domestic policy but also as upholding the principle of equality before the law with no motivation based on ethnicity. The main objective of this paper is to identify how the Romanian newspapers used the optants question to frame the majority-minority relationship in Romania, particularly concerning the portrayal of the Hungarian minority. How are the optants described? Are the Hungarians who choose Romanian citizenship acclaimed when compared with the Hungarian optants and visibly considered full citizens?

DIANA MARIANA RUSU*

RĂZBOIUL DIN DEPĂRTĂRI: VIAȚA COTIDIANĂ LA FACULTATEA DE FILOSOFIE ȘI LITERE A UNIVERSITĂȚII DIN BUCUREȘTI (IUNIE 1941 – MARTIE 1944)

Printre victimele celui de-al Doilea Război Mondial s-a numărat și învățământul superior. Statutul universităților a variat de la un stat beligerant la altul, în funcție de succesul sau eșecul acestuia în război¹. În cazul României, au existat două momente decisive în traiectoria învățământului superior: cedările teritoriale din 1940 și bombardamentele din 1944. Pierderea Bucovinei de Nord a condus la desființarea Universității din Cernăuți, iar, în condițiile intrării Transilvaniei de Nord în componența Ungariei, Universitatea din Cluj și-a găsit refugiul la Sibiu. După tulburările din iunie-septembrie 1940, universitățile – deși supuse directivelor conducerii național-legionare, apoi ale dictaturii militare antonesciene – și-au continuat activitatea. Eșecul previzibil al României în război a pus capăt acestei stări de fapt. Bombardamentele din aprilie 1944 au făcut necesară suspendarea cursurilor universitare.

În acest peisaj, Universitatea din București, neafectată în mod direct de cedările teritoriale din 1940, și-a păstrat porțile deschise până în ajunul bombardamentelor. În anii celui de-al Doilea Război Mondial, încorporează șapte facultăți (Teologie, Drept, Filosofie și Litere, Științe, Medicină, Medicină Veterinară și Farmacie), la care studiau 11.636 de persoane². În fața acestui număr ridicat, se naște inevitabil o întrebare de cercetare: Cum se desfășura, în condițiile unui război de anvergură mondială, viața de zi cu zi a miilor de studenți și a cadrelor didactice care îi călăuzeau?

Studiul de față deschide o poartă spre rezolvarea problemei, prin analizarea vieții cotidiene din cadrul unei singure facultăți a Universității din București, cea de Filosofie și Litere. Vin în ajutor dosarele din fondul arhivistic al facultății³, alături de jurnalul universitarului Ioan Hudiță⁴, memoriile absolvenților Zoe Dumitrescu-

* Masterandă, Facultatea de Istorie, Universitatea din București; e-mail: diana.rusu9@s.unibuc.ro.

¹ A se vedea Notker Hammerstein, *Universities and War in the Twentieth Century*, în Walter Rüegg (ed.), *A History of the University in Europe*, vol. III, *Universities in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries (1800-1945)*, New York, Cambridge University Press, 2004, p. 637-672.

² *Anuarul Universității din București, avec supplément en Français (listes du corps enseignant et la bibliographie des thèses de doctorat), 1940-1941, 1941-1942*, București, Monitorul Oficial și Imprimeriile Statului, Imprimeria Centrală, 1943, p. 455.

³ ANB, fond Universitatea București – Facultatea de Litere și Filosofie.

⁴ În pofida preponderenței analizelor politice în jurnalul lui Ioan Hudiță, fruntaș al Partidului Național Țărănesc, izvorul abundă și în detalii referitoare la activitatea lui didactică sau viața cotidiană. Pentru realizarea lucrării de față, am acordat mai multă atenție următoarelor volume: Ioan Hudiță, *Jurnal politic (1 martie 1942 – 31 ianuarie 1943)*, ediție îngrijită de Acad. Dan Berindei, București, Editura Comunicare.ro, 2009; idem, *Jurnal politic (1 februarie 1943 – 31 decembrie 1943)*, ediție îngrijită de Acad. Dan Berindei, București, Editura Comunicare.ro, 2010.

Buşulenga⁵ şi Tatiana Slama-Cazacu⁶ şi corespondenţa dintre Dinu şi Nelli Pillat⁷. Acestea sunt mărturiile relevante pentru tema de faţă pe care le-am identificat până în prezent. Cu toate că numărul lor este redus, jurnalele şi memoriile menţionate au rolul de a umple golurile din documentele de arhivă şi de a exemplifica subiectele tratate.

Cercetarea vizează intervalul cronologic dintre intrarea României în al Doilea Război Mondial (22 iunie 1941) şi luna martie a anului 1944. În spatele alegerii acestor limite temporale se află dorinţa de a expune o altă faţă a războiului, definită ca o perioadă de acalmie pentru învăţământul superior românesc, în general, şi pentru Facultatea de Filosofie şi Litere din Bucureşti, în particular. Înainte de iunie 1941, viaţa universitară se afla sub controlul strict al guvernului naţional-legionar, ca mai apoi să devină terenul propice represiunilor ulterioare Rebeliunii. La celălalt capăt, martie 1944 a fost ultima lună din acel an tulbure în care cursurile s-au desfăşurat. Bombardamentele anglo-americe din aprilie, actul de la 23 august şi pătrunderea Armatei Roşii au condus mediul universitar românesc pe altă cale. Între cele două momente s-a aşternut un război vag, îndepărtat şi totuşi omniprezent în amfiteatrele Facultăţii de Filosofie şi Litere din Bucureşti. Amprenta sa era vizibilă în desfăşurarea cursurilor şi examenelor, obţinerea burselor şi premiilor, lipsurile materiale, raporturile dintre cadrele didactice şi, nu în ultimul rând, modul de petrecere a vacanţelor de vară.

Cursurile

Pentru a deveni studenţi ai Facultăţii de Filosofie şi Litere din Bucureşti, doritorii trebuiau să susţină un examen de admitere, în funcţie de secţia pentru care optau⁸. Ilustrativă este admiterea din anul 1942 la specializarea Istorie. Comisia era formată din profesorii Ilie Bacinschi, Constantin C. Giurescu, Victor Papacostea şi conferenţiarul Ioan Hudiţă. Examenul s-a desfăşurat începând cu ziua de marţi, 13 octombrie 1942, în amfiteatrul de Istoria românilor⁹.

Jurnalul lui Ioan Hudiţă oferă informaţii din culisele examenului de admitere. În ziua de 22 octombrie 1942 a avut loc proba de Istoria românilor. Examenul a început la ora 9:00. Candidaţii au primit subiectele la 10:00 şi au avut la dispoziţie două ore pentru a le rezolva¹⁰. În următoarea zi s-a desfăşurat a doua probă, cea de Istorie universală. Ioan Hudiţă recunoştea că pentru membrii comisiei examenul de admitere era o simplă formalitate. De aceea, candidaţii tratau trei subiecte simple, la alegere, iar corectorii se dovedeau indulgenţi la notare¹¹.

⁵ Zoe Dumitrescu-Buşulenga, *Contemporanii mei. Portrete*, Bucureşti, Editura Niculescu, 2008.

⁶ Cuprinsă în Doina Condrea Derer, Hanibal Stănciulescu (ed.), *Un secol de italianistică la Bucureşti*, vol. I, *Critorii*, Editura Universităţii din Bucureşti, 2009, p. 111-133.

⁷ *Biruînţa unei iubiri: Dinu & Nelli Pillat. Pagini de corespondenţă*, cuvânt înainte de H. R. Patapievic, Bucureşti, Editura Humanitas, 2018.

⁸ Examenul de admitere fusese instituit în 1935, ca urmare a suprapopulării universităţilor. Consiliul Interuniversitar a impus, la acea dată, un număr maxim de studenţi care puteau fi admişi la fiecare facultate în parte. Pentru Facultatea de Filosofie şi Litere, limita era de 800. În perioada 15-25 octombrie, doritorii susţineau două probe, una scrisă şi una orală, a căror medie trebuia să fie minimum 6. La secţia Istorie, disciplinele examinate erau Limba Română, Latina şi Istoria, la secţia Filologie – Limba Română, Latina şi Franceza, iar la Filosofie – Limba Română, Franceza şi Filosofie. Ulterior, în anul universitar 1938/1939, au fost introduse examinarea psihologică şi viza medicală. Vezi Adina Berciu-Drăghicescu, *Facultatea de Litere a Universităţii din Bucureşti: 150 de ani de învăţământ filologic românesc (1863-2013). Tradiţie şi valoare*, vol. I, Bucureşti, Editura Universităţii din Bucureşti, 2013, p. 94-95.

⁹ ANB, fond Universitatea Bucureşti – Facultatea de Litere şi Filosofie, dosar 361/1942, f. 259, 266.

¹⁰ Ioan Hudiţă, *Jurnal politic (1 martie 1942 – 31 ianuarie 1943)*..., p. 281.

¹¹ *Ibidem*, p. 284.

Competiția nu era acerbă¹², deoarece numărul concurenților era mai mic decât cel al locurilor disponibile¹³. Printre concurenți se aflau Ioana Hudiță și fata lui Petre Constantinescu-Iași. Pentru imparțialitate, Ioan Hudiță l-a rugat pe C. C. Giurescu să corecteze lucrarea Ioanei¹⁴, admisă cu media 9¹⁵. Din aceleași considerente, Ioan Hudiță a corectat lucrarea fiicei lui P. Constantinescu-Iași, care merita nota 3 sau 4. Pentru a o admite însă, comisia i-a mărit media cu un punct¹⁶.

Odată ajunși studenți, tinerii asistau la cursuri, care, în ciuda războiului, s-au desfășurat cu regularitate până în preajma bombardamentelor din aprilie 1944. Am identificat doar două absolvenți ale facultății, Zoe Dumitrescu-Bușulenga și Tatiana Slama-Cazacu, care au descris maniera în care decurgeau cursurile în anii celui de-al Doilea Război Mondial. Prin filtrul memoriei lor, stilul didactic și imaginea profesorilor Dragoș Protopopescu, Gheorghe Brătianu și Alexandru Marcu prind contur. Din rândul universitarilor, cel care a consemnat periodic reacția studenților față de prelegerile sale a fost Ioan Hudiță, conferențiar (ulterior profesor) de Istoria diplomației.

Zoe Dumitrescu-Bușulenga, absolventă a secției Filologie modernă, alesese să studieze intensiv Limba și Literatura Engleză, asistând la cursurile lui Dragoș Protopopescu. Subiectele pe care le expunea profesorul o captivau, grație farmecului și talentului său oratoric:

Prezența însăși era un spectacol elegant. Croindu-și drum pe culoarul ticsit de studenți care ducea la amfiteatrul Hașdeu (et. II), silueta profesorului (nu prea înalt de statură) aducea o notă de distincție vestimentară nu foarte obișnuită la profesorii noștri. [...] Oratoria lui, pur și simplu fascinantă, era la antipodul retoricii clasice. [...] Cursul se încheia cu ropote de aplauze¹⁷.

În alt chip percepea Zoe Dumitrescu-Bușulenga cursurile istoricului Gheorghe Brătianu, dominat de o sficiune ce contrasta cu vastele lui cunoștințe și cu experiența acumulată la catedră de-a lungul carierei: „Avea o timiditate de adolescent încurcat de prezența unui public cu care parcă nu s-ar fi obișnuit niciodată, deși profesorul se confrunta cu el de decenii”¹⁸.

Despre cursurile și vulnerabilitățile italianistului Alexandru Marcu¹⁹, o perspectivă o oferă Tatiana Slama-Cazacu, la rândul ei studentă a facultății în timpul războiului:

¹² Documentele de arhivă confirmă perspectiva lui Ioan Hudiță asupra examenului de admitere. La examenul de admitere la specializarea Filologie clasică, spre exemplu, deși erau disponibile 50 de locuri, au participat doar 28 de concurenți, dintre care 27 au fost declarați admiși (ANB, fond Universitatea București – Facultatea de Litere și Filosofie, dosar 361/1942, f. 310). Indulgența comisiilor de admitere s-a resimțit și în următorul an universitar, 1943-1944. Procesul-verbal al Consiliului Facultății din 9 octombrie 1943 amintea că peste 700 de candidați obținuseră media de admitere. În condițiile date, Consiliul solicita aprobarea Ministerului Culturii Naționale și al Cultelor pentru a-i înscrie în anul I de studii pe toți cei admiși (*ibidem*, dosar 340/1939-1943, f. 16).

¹³ Ioan Hudiță, *Jurnal politic (1 martie 1942 – 31 ianuarie 1943)*..., p. 281.

¹⁴ *Ibidem*, p. 285.

¹⁵ *Ibidem*, p. 287.

¹⁶ *Ibidem*, p. 285.

¹⁷ Zoe Dumitrescu-Bușulenga, *op. cit.*, p. 185.

¹⁸ *Ibidem*, p. 168.

¹⁹ Decan al Facultății de Filosofie și Litere în perioada 8 octombrie 1940 – 4 decembrie 1941. Vezi *Anuarul Universității din București, avec supplément en Français (listes du corps enseignant et la bibliographie des thèses de doctorat), 1939-1940*, București, Monitorul Oficial și Imprimeriile Statului, Imprimeria Centrală, 1941, p. 4; *Anuarul Universității din București... 1940-1941, 1941-1942*, p. 160.

Desigur, la curs nu te puteai remarca decât – să spun ce observasem, cu câteva prietene cuminiți, și nu erau răutăți, ci o tristă realitate care explică unele derapaje ale lui A. M. pe care va trebui să le evoc, cel puțin aluziv – dacă, fie și nu frumoasă, dar cu gambe bine modelate și perfect puse în valoare, studenta dornică de succes facil se așeza în „banca-ntâi”, părea să asculte extaziată și „constantă”, cum mă informase o bună colegă că auzise de la fratele ei, „CeHaș”, îi zâmbea profesorului vulnerabil, ca Al. Marcu, mai târziu M. Ralea sau unui conferențiar – nu lui T. Vianu ori altor excepții ale eternei lumi universitare [...]²⁰.

În ciuda acestui cusur, cursurile profesorului Alexandru Marcu se desfășurau într-o „atmosferă de relativă distincție”, la care contribuia și aspectul lui „dacă nu elegant, în orice caz foarte îngrijit ca ținută vestimentară, ca limbaj, frazare și intonație – și părea oarecum un spectacol regizat, ca ritual și semiotică generală”²¹. Precum Zoe Dumitrescu-Bușulenga în caracterizarea lui Dragoș Protopopescu, și Tatiana Slama-Cazacu evidențiază însemnătatea talentului oratoric al profesorului în captarea atenției studenților.

Care era viziunea cadrelor didactice asupra cursurilor pe care le susțineau? Cel care a oferit un răspuns a fost Ioan Hudiță. În paginile vastului său *Jurnal politic* amintea periodic – nu cu modestie – succesul de care se bucura în rândul studenților. La finalul zilei de 15 aprilie 1942, spre exemplu, preciza că sala în care ținuse conferința de Istoria diplomației fusese „arhiplină”²². Îl frecventau studenții de la secția Istorie, dar și cei de la Filologie modernă, nevoiți să promoveze un curs de istorie universală. Acestora li se adăugau studenții de la Facultatea de Drept, care asistau benevol la prelegeri²³.

Memoriile Zoei Dumitrescu-Bușulenga, Tatiane Slama-Cazacu și jurnalul lui Ioan Hudiță oglindesc, așadar, nota de normalitate ce persista în mediul universitar. Cu toate acestea, războiul se resimțea în amfiteatrele Facultății de Filosofie și Litere, dovadă stând atenția sporită acordată Limbii și Literaturii Germane și inițierea studenților în asistența socială.

În condițiile în care România lupta în tabăra Axei, cursurile privitoare la civilizația germană au reprezentat o preocupare constantă. O invitație adresată unui profesor german renumit de a preda la Facultatea de Filosofie și Litere din București constituia o strategie de promovare a culturii germane în rândul studenților. În acest sens, în octombrie 1942, Consiliul Facultății a hotărât în unanimitate, bazându-se pe art. 64 al Legii învățământului din 1942, ca profesorul Schneider de la Universitatea din Tübingen să fie angajat pe o perioadă de patru ani pentru a preda Limba și Literatura Germană²⁴. De remarcat că dorința Consiliului ca profesorul care preda o limbă străină să provină din țara corespunzătoare se aplica tocmai Limbii și Literaturii Germane, justificată fiind de criza de specialiști din România²⁵. Titularii celorlalte catedre de limbi străine erau români: Alexandru Marcu (Italiană), Dragoș Protopopescu (Engleză), Basil Munteanu (Franceză).

Ținând seamă de războiul în desfășurare, viața cotidiană a facultății nu se rezuma la cursurile tradiționale. Rectorul Horia Hulubei, pe 27 noiembrie 1942, îl înștiința pe

²⁰ Doina Condrea Derer, Hanibal Stănculescu (ed.), *op. cit.*, p. 114.

²¹ *Ibidem*, p. 125.

²² Ioan Hudiță, *Jurnal politic (1 martie 1942 – 31 ianuarie 1943)*..., p. 85.

²³ *Ibidem*, p. 86.

²⁴ ANB, fond Universitatea București – Facultatea de Litere și Filosofie, dosar 360/1942, f. 2, 18.

²⁵ Tot ca urmare a lipsei de specialiști, la jumătate de an după sosirea profesorului Schneider, în timpul ședinței din 14 aprilie 1943, Consiliul Facultății a hotărât în unanimitate înființarea unei conferințe de Limba și Literatura Germană pe lângă catedra sa. Pentru buna desfășurare a cursurilor și seminarelor, profesorul Schneider avea nevoie de un conferențiar care să îl secondeze (idem, dosar 340/1939-1943, f. 17-18).

decanul Theofil Sauciuc-Săveanu că, potrivit solicitării Consiliului de Patronaj al Operelor Sociale, studentele din anul I erau obligate să participe la conferințele de inițiere în Asistență și Ocrotire Socială²⁶. O zi pe săptămână asistau la cursuri teoretice, iar în următoarea săptămână desfășurau practică pe teren²⁷. La final, studentele susțineau un examen. Consiliul de Patronaj al Operelor Sociale i-a trimis decanului, la 27 ianuarie 1944, 200 de broșuri intitulate *Introducere în studiul Asistenței și Ocrotirii Sociale pentru învățământul Liceelor Teoretice*, de Christina Brătescu, destinate bibliotecii facultății, unde studentele puteau să le consulte²⁸.

La final de an universitar, deși perioada războiului se caracteriza prin privațiuni, Facultatea de Filosofie și Litere din București făcea eforturi pentru a-i răsplăti pe studenții merituosi, care se remarcaseră la cursuri. Consiliul Facultății, reunit pe 3 iunie 1942, a hotărât să ofere premii generoase studenților sânguincioși pe parcursul anului universitar 1941/1942. Opt dintre aceștia au primit cărți, patru studenți au beneficiat de câte 4.000 de lei, opt studenți, de câte 5.000 de lei și doi studenți fruntași, de câte 10.000 de lei²⁹. Printre studenții care au fost răsplătiți pentru efortul lor cu un premiu de 5.000 de lei se număra și viitorul lingvist și academician Ion Coteanu³⁰.

Examele

Datorită distanței Bucureștiului față de front, studenții își puteau susține examenele parțiale, lucrările de licență și chiar tezele de doctorat. Izvoarele, sub acest aspect, se dovedesc generoase. Însemnări asupra desfășurării examenelor parțiale au lăsat, încă o dată, absolventa Zoe Dumitrescu-Bușulenga și Ioan Hudiță. Cât despre examenele de licență, tezele de doctorat sau situația specială a studenților mobilizați, documentele de arhivă creează un tablou cuprinzător.

Pentru majoritatea studenților existau două sesiuni de examene parțiale, în iunie și în octombrie. Înscrierile la examenele din iunie începeau la jumătatea lunii mai, iar printre actele solicitate se numărau chitanțele de plată a taxelor de frecvență și a taxei pentru examene, precum și caietul de cursuri, în care era menționată frecvența la materiile respective³¹.

Ioan Hudiță făcea dese trimiteri la modul în care obișnuia să își examineze studenții. Conferențiarul de Istoria diplomației mărturisea că prefera probele scrise în detrimentul celor orale, adeseori nedrepte. Exemplificatoare este evaluarea din 15 iunie 1942 a studenților de la secția Istorie. Ioan Hudiță le acorda trei ore pentru a rezolva două subiecte generale și trei particulare, cu scopul de a demonstra că au parcurs cu atenție toată materia. Câțiva studenți nepregătiți s-au retras, dorind să fie examinați în sesiunea din octombrie³². La final, după ce a corectat lucrările studenților de la toate specializările, Ioan Hudiță a constatat cu satisfacție că, îngăduitor la notare, lăsase doar paisprezece restanțieri³³.

Din rândurile studenților, Zoe Dumitrescu-Bușulenga a redat chipul în care, în anii războiului, Gheorghe Brătianu și Dragoș Protopopescu își evaluau studenții. Examenul de

²⁶ Idem, dosar 360/1942, f. 204.

²⁷ Idem, dosar 361/1942, f. 9.

²⁸ Idem, dosar 381/1944, f. 52.

²⁹ Idem, dosar 361/1942, f. 244.

³⁰ *Ibidem*.

³¹ *Ibidem*, f. 237.

³² Ioan Hudiță, *Jurnal politic (1 martie 1942 – 31 ianuarie 1943)*..., p. 149.

³³ *Ibidem*, p. 154.

Istorie universală nu avea un grad ridicat de dificultate. Autoarea afirma că adeseori asistenții erau mai exigenți decât Gheorghe Brătianu, care prefera să poarte un dialog cu studenții, nu să îi chestioneze scrupulos. Profesorul aborda cu naturalețe și pricepere orice subiect care îl pasiona pe studentul evaluat, iar „la sfârșit te despărțai cu regret de el, ca de un prieten, și plecai din sală cu impresia că, pentru câteva momente, mintea ți se purtase mai ușor decât de obicei și prin zone pe care greu le-ai fi parcurs singur”³⁴. În opoziție, examenul la Limba și Literatura Engleză necesita o mai riguroasă pregătire. Dragoș Protopopescu dădea dovadă de exigență: „Bibliografiile pentru examene erau enorme, cum a fost, de pildă, cea pentru romanul englez: peste o sută de titluri”³⁵. Spre deosebire de cursuri și seminare, profesorul era mai intransigent, iar studenții trebuiau să posede vaste cunoștințe asupra subiectului tratat³⁶.

Pentru studenții mobilizați exista o sesiune specială de examene, în luna februarie. Calitatea de studenți le împovăra instrucția. Îndatoririle universitare – în speță susținerea examenelor – se suprapuneau cu cele militare. Directorul de studii al Școlii de Echitație a Cavaleriei „General de Divizie Gheorghe Moruzi”, pe 4 februarie 1944, trimitea Facultății de Filosofie și Litere o adresă prin care solicita examinarea grabnică a studenților care s-au înscris la școala amintită, deoarece absentau de la instrucție³⁷. Similar, Școala de Ofițeri pentru Artilerie Antiaeriană pretindea din partea facultății un tabel cu studenții înscriși la școală care urmau să susțină examene în sesiunea specială din februarie 1944, împreună cu datele acestora, pentru a-i învoi organizat, fără perturbarea instrucției³⁸.

Examenele de licență și prezentările tezelor de doctorat au continuat în ritmul obișnuit. Aceasta era perioada în care își susțineau tezele de doctorat tineri precum fiica lui Florian Ștefănescu-Goangă, Sanda³⁹, sau viitoare personalități ale culturii române, între care Stanciu Stoian⁴⁰, Barbu Theodorescu⁴¹ și Dumitru Bodin⁴², ce avea să devină cadru didactic al facultății⁴³. Deși în 1943 Consiliul Facultății a introdus un nou criteriu pentru promovarea examenului de licență, temeiul implementării sale era străin de războiul în desfășurare. La propunerea profesorului Nicolae Cartojan, Consiliul a aprobat, în ședința din 9 iunie 1943, ca studenților care nu promovau examenul la materia principală de licență să nu le fie luate în calcul rezultatele la materiile secundare⁴⁴.

Dificultățile materiale

Efortul de război s-a resimțit mai limpede prin dificultățile materiale de care s-a lovit comunitatea Facultății de Filosofie și Litere. Cei mai afectați au fost studenții orfani, rămași fără mijloace de subzistență. Se adăuga starea precară a cantinei facultății și căminelor studențești, confruntate cu o penurie de produse alimentare de primă necesitate.

³⁴ Zoe Dumitrescu-Bușulenga, *op. cit.*, p. 169.

³⁵ *Ibidem*, p. 187.

³⁶ *Ibidem*.

³⁷ ANB, fond Universitatea București – Facultatea de Litere și Filosofie, dosar 381/1944, f. 88.

³⁸ *Ibidem*, f. 64.

³⁹ Idem, dosar 367/1943, f. 98.

⁴⁰ *Ibidem*, f. 107.

⁴¹ *Ibidem*, f. 109-110.

⁴² *Ibidem*, f. 139; idem, dosar 359/1942, f. 54-55, 131-132.

⁴³ Dumitru Bodin a ocupat catedra de Istoria românilor la scurt timp după susținerea tezei de doctorat, printr-un concurs la care a obținut media 19,40; nota maximă era 20 (idem, dosar 367/1940, f. 167).

⁴⁴ Idem, dosar 340/1939-1943, f. 93.

Cantitatea insuficientă a hranei din cantina facultății a reprezentat o problemă constantă în timpul războiului. Decanul Gheorghe Brătianu, pe 27 februarie 1942, a intervenit pe lângă ministrul subsecretar de stat al Aprovizionării, cu rugămintea de a spori numărul de rații de la bufetul Facultății de Filosofie și Litere. Deși la facultate studiau aproximativ 2.000 de studenți, doar 150-200 dintre ei ar fi putut consuma sandvi-ciuri, ceai și cafea la bufet. Numărul real al porțiilor era și mai scăzut, de numai 20⁴⁵. Problema nu a găsit o rezolvare în timp util, motiv pentru care, la 3 noiembrie 1942, decanul se vedea nevoit să solicite din nou preschimbarea cartelei de 20 de rații de pâine a bufetului⁴⁶. Nici hrana destinată cadrelor didactice nu era suficientă, dovadă stând faptul că decanul, la data de 30 noiembrie 1942, îi cerea cu stăruință ministrului Culturii Naționale și al Cultelor 25 kg de unt pentru profesori⁴⁷.

Relativ la această problemă, Ioan Hudiță, membru în comitetul Economatului Universității din București⁴⁸, scria, la 28 octombrie 1943, că economatul nu mai primise unt și cafea de mai bine de trei luni, iar făina de grâu lipsea cu desăvârșire⁴⁹. Conferențiarul mai amintea că, în condițiile în care internatele și căminele procurau cu greutate alimente, cărbuni și lemne pentru încălzit, vacanța de iarnă a început mai devreme în 1943, pe 18 decembrie⁵⁰.

Mai delicată era situația studenților care suferiseră pierderi familiale din cauza războiului. Decesul sau dispariția tatălui în timpul luptelor de pe frontul de Est îi aducea adesea în imposibilitatea de a-și plăti taxele și de a se întreține. Cazul Lidiei Nepomneșcii, studentă în anul al III-lea, este edificator. Deoarece sovieticii îi deportaseră tatăl, iar fratele ei fusese dat dispărut la Cotul Donului, Lidia a solicitat, la 7 februarie 1944, o bursă în bani. Era nevoită să o întrețină de una singură pe mama sa vârstnică, iar sumele pe care le obținea din meditații erau neîndestulătoare. După analizarea rezultatelor obținute la examene și a actelor doveditoare, decanul Theofil Sauciuc-Săveanu, patru zile mai târziu, l-a rugat pe rector să o treacă pe Lidia Nepomneșcii pe tabelul studenților bursieri în bani, cu o bursă în valoare de 4.000 de lei⁵¹.

Relațiile dintre cadrele didactice

Viața cotidiană din miezul celui de-al Doilea Război Mondial necesită a fi analizată și prin prisma raporturilor dintre cadrele didactice ale Facultății de Filosofie și Litere din București. Ele deschid porțile către intimitatea relațiilor interumane. Dinamica vieții universitare nu poate fi înțeleasă în ansamblul său fără a arunca o privire în *spatele cortinei*. Inevitabil, între universitari se nascuseră rivalități profesionale sau, din contra, amicitii sincere. Tulburările provocate de război au scos la lumină natura acestor raporturi. Dificultatea abordării temei de față rezidă în numărul insuficient de jurnale sau memorii, ce împiedică formarea unei viziuni largi asupra relațiilor interpersonale ale universitarilor. Singura perspectivă disponibilă este cea a profesorului Ioan Hudiță. Iată cum reflecta, în paginile jurnalului său, prieteniiile și animozitățile dintre colegii săi.

Ioan Hudiță îl menționa frecvent pe latinistul Nicolae Herescu, între cei doi existând o relație apropiată. I. Hudiță observa că acesta nu îl agreea pe rectorul Horia Hulubei.

⁴⁵ Idem, dosar 361/1942, f. 67.

⁴⁶ *Ibidem*, f. 97, 115.

⁴⁷ *Ibidem*, f. 125.

⁴⁸ ANB, fond Universitatea București – Rectorat, dosar 32/1944, f. 171-172, 176-177.

⁴⁹ Ioan Hudiță, *Jurnal politic (1 februarie 1943 – 31 decembrie 1943)*..., p. 380.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 451.

⁵¹ ANB, fond Universitatea București – Facultatea de Litere și Filosofie, dosar 381/1944, f. 68-69, 80.

Bunăoară, Nicolae Herescu nega valoarea științifică a lucrărilor lui Horia Hulubei, pe care îl considera „un impostor”⁵². Critica agresivă la adresa rectorului l-a condus pe I. Hudiță la concluzia că N. Herescu, președintele Societății Scriitorilor, vedea în el un adversar în perspectiva vacanței postului de ministru al Culturii Naționale și al Cultelor. Mai mult, N. Herescu beneficia de sprijinul lui Mihai Antonescu, nemulțumit că Ion Antonescu îl numise pe Ion Petrovici în fruntea ministerului fără a-l consulta în prealabil. În acest context încordat, Nicolae Herescu ar fi nădăjduit să ocupe fotoliul ministerial⁵³. Același Nicolae Herescu vedea în italianistul Alexandru Marcu un mărginit „care, cu posibilități foarte reduse, își face o propagandă de zici ce intelectual de seamă este”⁵⁴.

Nici Gheorghe Brătianu nu se bucura de simpatia unor colegi ai săi. Ioan Hudiță consemna o discuție purtată cu Victor Papacostea despre atitudinea servilă a lui C. C. Giurescu și Gh. Brătianu față de Ion Antonescu. Ioan Hudiță îl descria pe Gh. Brătianu drept „un prost înfumurat, care habar nu are de politică. Dacă nu ar purta numele tatălui său, susțin că ar fi foarte bun și de profesor secundar”⁵⁵. Când, la 31 mai 1942, Ioan Hudiță a aflat că Gh. Brătianu fusese ales membru activ al Academiei Române, a făcut remarci negative la adresa activității lui științifice, care ar fi constat doar în „broșuri și mici lucrări de propagandă, lipsite de orice documentație serioasă”⁵⁶.

În realitate, găsesc originea comentariilor caustice ale lui Ioan Hudiță nu doar în eventualele tare profesionale ale lui Gheorghe Brătianu, ci și în împotrivirea pe care o arătase față de titularizarea sa. Gh. Brătianu ocupa catedra de Istorie universală, iar Ioan Hudiță, în 1942-1943, era conferențiar de Istoria diplomației pe lângă aceasta⁵⁷. Însuși Hudiță dezvăluia situația dificilă în care se afla din cauza subordonării față de Gheorghe Brătianu. De pildă, C. C. Giurescu, la 22 octombrie 1942, l-a asigurat că el îl susținea în vederea titularizării, în condițiile în care relațiile lui C. C. Giurescu cu Gh. Brătianu erau, de asemenea, încordate. C. C. Giurescu îl socotea „un prost ambițios [care] caută să călărească toată catedra de Istorie universală, ca Iorga”, cu diferența că N. Iorga, deși dezorganizat, stăpânea materia, pe când Gh. Brătianu „nu cunoaște aproape nimic”⁵⁸.

Din alt punct de vedere, între unele cadre didactice ale Facultății de Filosofie și Litere existau relații strânse. Ioan Hudiță își petrecea adesea timpul liber în compania altor universitari. El, Dimitrie Marmeliuc, Ștefan Ciobanu, Nicolae Bănescu, Nicolae Herescu, Theofil Sauciu-Săveanu și Ion D. Ștefănescu luau masa împreună frecvent – în număr mai mic sau mai mare – la Nicolae Șerban⁵⁹ și analizau evoluțiile războiului, în

⁵² Ioan Hudiță, *Jurnal politic (1 martie 1942 – 31 ianuarie 1943)*..., p. 86.

⁵³ *Ibidem*.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 95.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 108.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 133.

⁵⁷ Ioan Hudiță a avansat ulterior la gradul de profesor titular de Istoria diplomației. Ion Antonescu i-a semnat decretul de numire pe 12 februarie 1944 (ANIC, fond Ministerul Culturii Naționale și al Cultelor, dosar 1568/1944, f. 33).

⁵⁸ Ioan Hudiță, *Jurnal politic (1 martie 1942 – 31 ianuarie 1943)*..., p. 282.

⁵⁹ Nicolae Șerban se afla într-un vechi conflict cu Basil Munteanu, titularul catedrei de Limba și Literatura Franceză. În timpul guvernării național-legionare, Nicolae Șerban a trimis o reclamație către Comisia de Revizuire, susținând că Basil Munteanu a fost numit profesor la Universitatea din București în mod ilegal, printr-un decret special. Astfel, comisia a dispus abrogarea numirii lui Basil Munteanu (ANIC, fond Ministerul Instrucțiunii, dosar 1026/1940, f. 66). Cu toate acestea, după înlăturarea legionarilor de la conducere, Ion Antonescu a anulat deciziile Comisiei de Revizuire, drept care Basil Munteanu și-a păstrat postul de profesor titular de Limba și Literatura Franceză. Tensiunile dintre Nicolae Șerban și Basil Munteanu s-au intensificat în următorii ani. Ioan Hudiță menționa încercările zadarnice ale ministrului Ion Petrovici de a media raporturile dintre cei doi (Ioan Hudiță, *Jurnal politic (1 martie 1942 – 31 ianuarie 1943)*..., p. 271). La originea reclamației înaintată de Nicolae Șerban Comisiei de Revizuire la finalul anului 1940 se afla, printre

pofta viziunilor politice uneori diferite. Grăitoare este dezbaterea din ziua de 1 decembrie 1942, dată la care înfrângerea trupelor germane și române la Stalingrad devenise iminentă. Sceptici, N. Herescu, D. Marmeliuc și Șt. Ciobanu înțelegeau că, dacă nu îi opreau pe Aliați în Africa și nu-i învingeau pe sovietici la Stalingrad, puterile Axei aveau șanse slabe să câștige războiul. Mai fermi, I. Hudiță, N. Șerban și N. Bănescu nu aveau niciun dubiu cu privire la victoria Aliaților⁶⁰, perspectivă înfiorătoare pentru Șt. Ciobanu și D. Marmeliuc, care întrezăreau că Uniunea Sovietică urma să reia în stăpânire Basarabia și Bucovina de Nord, provinciile lor de origine⁶¹.

Vacanțele

După cum viața universitară nu se rezuma la cursuri și examene, nu numai activitățile din timpul anului au suferit de pe urma războiului, ci și vacanțele de vară ale studenților și profesorilor. Principalii factori care au condus la modificări au fost, pe de o parte, dificultățile create de cedările teritoriale din 1940 și, pe de altă parte, efortul de război.

Pentru studenții originari din teritoriul cedat Ungariei, posibilitatea de a-și petrece vacanța de vară în localitatea natală reprezenta o izbândă. Cei care doreau să își viziteze părinții domiciliați în Transilvania de Nord, în vara anului 1942, erau nevoiți să îndeplinească unele formalități. Potrivit adresei nr. 54808/1942 a Ministerului Afacerilor Străine⁶², procedura era următoarea:

1) Studenții solicitau facultății un certificat de frecvență, în care era indicată comuna în care domiciliau rudele lor. Prezentați, apoi, certificatul poliției locale.

2) Poliția locală transmitea certificatul de frecvență Ministerului de Interne, care emitea un certificat de călătorie pentru student.

3) Ministerul de Interne, la rândul lui, trimitea certificatul de călătorie Ministerului Afacerilor Străine.

4) Ministerul Afacerilor Străine trebuia să obțină viza de la Legația Ungariei.

5) Beneficiau de certificatele de călătorie studenții de ambele sexe, până la vârsta de 25 de ani.

Indiferent însă de provinciile de origine ale studenților, Facultatea de Filosofie și Litere era nevoită să întocmească tablouri nominale cu localitățile în care aceștia urmau să își petreacă vara, pentru a fi înmânate poliției⁶³. Aceste liste relevă că, nu de puține ori, destinațiile favorite ale tinerilor erau stațiunile montane. Tatiana Slama s-a bucurat de vacanța de vară din 1942 la Bușteni⁶⁴, Cornelia Filipescu, la Vila „Popas” din Predeal⁶⁵, iar Dan Berindei, la Sinaia⁶⁶.

altele, competiția profesională cu Basil Munteanu. Nicolae Șerban dorește să se transfere de la Universitatea din Iași la cea din București, ceea ce a reușit doar mai târziu, în 1944, când a ocupat catedra de Literatură Comparată (ANIC, fond Ministerul Culturii Naționale și al Cultelor, dosar 1568/1944, f. 178-180).

⁶⁰ Ioan Hudiță, *Jurnal politic (1 martie 1942 – 31 ianuarie 1943)*..., p. 358-359.

⁶¹ La fel de neliniștit era și prodecanul Theofil Sauciuc-Săveanu față de soarta Bucovinei de Nord în condițiile unei victorii a Aliaților, implicit a sovieticilor. Ioan Hudiță îi recomandă ca, împreună cu alți bucovineni, să meargă în audiență la Ion Antonescu pentru a solicita schimbarea alianței României. T. Sauciuc-Săveanu constata însă că nimeni nu era dispus să acționeze în acest sens. Pe scurt, Ioan Hudiță îl caracteriza pe colegul său astfel: „[...] bietul Săveanu este un om de bună credință, dar ca om politic este aproape nul, lipsit de pricepere și mai ales de temperament” (*ibidem*, p. 287-288).

⁶² ANB, fond Universitatea București – Facultatea de Litere și Filosofie, dosar 361/1942, f. 140-141.

⁶³ *Ibidem*, f. 156.

⁶⁴ *Ibidem*, f. 172.

⁶⁵ *Ibidem*, f. 163.

⁶⁶ *Ibidem*, f. 157-158.

Concomitent, și pentru studenții Facultății de Filosofie și Litere perioada verii era destinată efortului de război. Prin adresa nr. 111746 din 30 mai 1942, Ministerul Culturii Naționale și al Cultelor dădea dispoziții cu privire la munca de război desfășurată de profesori, elevi și studenți în timpul verii. În universități, decanii și rectorii îi coordonau pe studenți. Tinerii trebuiau să presteze muncă de război la universitate, în localitatea natală sau în cea în care își petreceau vara. În momentul înscrierii în noul an universitar, urmau să prezinte certificatele doveditoare. Munca de război căpăta o asemenea importanță, încât bursierii care nu prezentau certificatele pierdeau ajutorul bănesc⁶⁷.

Cum se desfășura, concret, munca de război a studenților? Un caz pe care l-am identificat este al studentei Cornelia Filipescu, colega și, ulterior, soția scriitorului Dinu Pillat. De interes este scrisoarea pe care Cornelia (Nelli) i-a trimis-o colegului său la 20 iulie 1942. Recunoștea că, în cazul ei, munca se traducea prin zile petrecute în compania copiilor:

Căci nu știi, îmi fac munca de război într-o colonie de fete, venită aici pentru o lună. Trebuie să mă duc la ele de două ori pe săptămână să le spun povești, să facem excursii și să le fac educație morală.

Și eu, și ele preferăm să povestim minunății decât să ne obosim cu educația morală. Și astfel profităm de ocazie că Doamna Directoare nu stă cu noi și ne luăm la întrecere care mai de care în născocirea năzdrăveniilor și a Feților-Frumoși⁶⁸!

Studenții nu au prestat munca de război doar în etapa în care Universitatea din București părea ferită de efectele dezastruoase ale războiului, ci și în vara anului 1944, sub continua amenințare a bombardamentelor. Adrian Scântee, de exemplu, licențiat în Litere și bibliotecar al facultății, a ales să își desfășoare munca de război în comuna Vidra, județul Vlașca, ocupându-se de educația liceenilor, dar și de cea a celorlalți localnici sau a refugiaților⁶⁹.

Dintre cadrele didactice, tot Ioan Hudiță este cel care a relatat modul în care își petrecea vacanțele de vară. În contextul în care, în vara anului 1942, situația de pe frontul de Est nu devenise dramatică pentru România, universitarii încă puteau desfășura activități cotidiene plăcute, în pofida unor limitări. Între 26 iunie și 6 iulie 1942, Ioan Hudiță s-a aflat cu soția și fiicele la Eforie, unde a înotat, a făcut băi cu nămol și s-a odihnit, fără a înceta să citească zilnic presa⁷⁰. De la Eforie a plecat la Mangalia. Acolo l-a întâlnit pe Theofil Sauciuc-Săveanu, care ar fi dorit să inițieze săpături arheologice, dar nu a reușit, deoarece autoritățile l-au atenționat cu privire la pericolul raidurilor sovietice și la lipsa forței de muncă⁷¹. Într-adevăr, în noaptea de joi, 23 iulie 1942, s-a declanșat o scurtă alarmă aeriană. În aceeași dimineață, Ioan Hudiță a zărit câteva avioane române și germane zburând deasupra plajei de la Mangalia⁷². În ciuda acestui incident, către finalul șederii la mare, pe 26 iulie 1942, conferențiarul constata cu satisfacție că avusese parte de un concediu tihnit, alături de familie⁷³. După întoarcerea de

⁶⁷ *Ibidem*, f. 153-155.

⁶⁸ *Biruina unei iubiri: Dinu & Nelli Pillat...*, p. 34-35.

⁶⁹ ANB, fond Universitatea București – Facultatea de Litere și Filosofie, dosar 381/1944, f. 66.

⁷⁰ Ioan Hudiță, *Jurnal politic (1 martie 1942 – 31 ianuarie 1943)*..., p. 159-164.

⁷¹ *Ibidem*, p. 168.

⁷² *Ibidem*, p. 173.

⁷³ *Ibidem*, p. 174.

pe litoral⁷⁴, Ioan Hudiță și-a consacrat restul vacanței călătoriilor în scop politic. De exemplu, la 12 august 1942 a vizitat organizația de la Storojineț a Partidului Național Țărănesc, unde, timp de oră, a prezentat în fața a 30 de membri poziția partidului față de politica externă a României⁷⁵.

Concluzii

Cursurile organizate cu regularitate făceau comunitatea academică să uite, pentru o secundă, războiul. El se întrezărea, în schimb, prin atenția sporită acordată limbii germane și prin inițierea studentelor în asistența socială. Majoritatea examenelor se desfășurau neperturbate de război. Din alt punct de vedere, un statut aparte l-au căpătat studenții mobilizați, nevoiți să găsească un echilibru între instrucția militară și pregătirea pentru examene. După terminarea anului universitar, monitorizarea studenților pe parcursul vacanței de vară venea la pachet cu munca de război, care, în cazuri fericite precum cel al Corneliiei Filipescu, nu era sinonimă cu osteneala.

Izvoarele analizate indică pulsul vieții cotidiene din cadrul facultății între iunie 1941 și martie 1944. Umbra războiului se resimțea pretutindeni: în sălile de examene, în discuțiile dintre profesori sau pe scaunele goale de la mesele studenților orfani. Și totuși, ecoul luptelor rămânea îndepărtat. Le permitea studenților și universitarilor de la Facultatea de Filosofie și Litere din București să mai cerceteze un timp, să aibă ambiții profesionale, rivalități și prietenii.

Studiul asupra vieții cotidiene a comunității academice în timpul celui de-al Doilea Război Mondial rămâne deschis. Cercetarea poate trece la următorul nivel prin lucrări consacrate altor instituții de învățământ superior sau prin investigarea transformărilor de proporții produse în ultima etapă a războiului, odată cu bombardamentele din aprilie 1944 și suspendarea cursurilor universitare.

THE WAR FROM AFAR: EVERYDAY LIFE AT THE FACULTY OF PHILOSOPHY AND LETTERS, UNIVERSITY OF BUCHAREST (JUNE 1941 – MARCH 1944) (Summary)

Keywords: World War II, Higher Education, Everyday Life, University of Bucharest, Faculty of Philosophy and Letters.

This article presents the everyday life of students and professors from the Faculty of Philosophy and Letters of the University of Bucharest during the Second World War between June 1941, the date of Romania's entry into the war, and the beginning of 1944, before the bombing of Bucharest. The paper analyzes how Romania's participation in the war, throughout the time when the front was far from Bucharest, affected the daily life of this community. Although there are numerous studies dedicated to the history of Romanian higher education or to the University of Bucharest in particular, the everyday life of the students and professors of the Faculty of Philosophy and Letters during the Second World War has not been presented in detail before. For this reason, the purpose of the article is to reveal another side of the war, the one experienced on a

⁷⁴ În chip asemănător a decurs și vacanța de vară din următorul an, 1943, când Ioan Hudiță s-a aflat pe litoral între 8 august și 4 septembrie. Vezi idem, *Jurnal politic (1 februarie 1943 – 31 decembrie 1943)*..., p. 288-302.

⁷⁵ Idem, *Jurnal politic (1 martie 1942 – 31 ianuarie 1943)*..., p. 194.

daily basis by students and professors, in a European capital still spared from bombing or other destructive effects of the war. The article presents how classes and exams occurred, the material difficulties of the faculty, the relationships between professors and, finally yet importantly, how the academic community spent its summer vacations. Regarding the primary sources, the research uses mainly the archive files of the Faculty of Philosophy and Letters, especially those from 1942 and 1943, and the diaries or memoirs of some students or professors, among which “The Political Journal” of Ioan Hudiță, professor and important member of the National Peasants’ Party, stand out. The paper proves that the everyday life of the academic community felt the country’s participation in the war not so much directly, but mostly indirectly, through the material difficulties, the political discussions of the professors, the war work during the summer and the loss of fathers and brothers of some students on the Eastern Front. Despite these realities, until the beginning of 1944, Bucharest’s distance from the front allowed the faculty to keep its doors open and to preserve some elements of normality, such as the possibility of holding courses and exams or the professors and students chance of spending summer vacations on the seaside and in mountain resorts.

ADRIAN DEFTA*

WAFFEN-SS WAR CRIMES. TULLE MASSACRE**

Introduction

The purpose of the case-study proposed hereafter consists of an in-depth analysis of the Waffen-SS war-crime phenomenology, seeking those specific patterns and causes of behaviour that generated those respective actions. In order to pursue an appropriate cause and effect investigation¹, we need to assess the institutional framework doubled by contextual factors – battlefield occurrence alongside its related emotionally and legally-generated behaviours – and the actual activities evolved within the military developments.

Following the two questions of my research (*Fragestellungen*), this study will account Daniel Goldhagen's assessments oriented towards the nature and specific character of German perpetrators' willingness to commit war-crimes and Christopher Browning's approach on the combination between cognitive and situational factors; both examples of war misconduct will hence be appraised within an *evaluational* and *subjective* explanations format (Goldhagen), correspondingly by a *situational-objective* perspectives view (Browning). Both historians hang on the issue that no German had ever been punished for refusing to obey the order to execute Jews. In this respect, they both provided irrefutable proofs that there were indeed several men who explicitly refused to shoot Jews and suffered no sanction. On the issue of authority, Browning assesses the *German propensity to follow orders*², whereas Goldhagen counterargues with the German people revolt during the Weimar Republic³. The Goldhagen – Browning debate remains open; it generated waves and echoes in the international, including German, historiography on the theme of the Nazi authoritarian State and the pursue of moral disengagement among the perpetrators of the World War II. Also, the polemic around *soi-disant* German proclivity remains a platitudinous petition for those researchers claiming *dispositional*-type approach. As far as this investigation is concerned, I believe

* Dr., postdoctoral researcher in the "Dezangajarea morală și sisteme favorizante" project, FSE/Programul Operațional Capital Uman 2014-2020; e-mail: adefta@yahoo.com.

** This work is supported by project POCU 153770 entitled: "Accessibility of advanced research for sustainable economic development – AKADEMIKA", co-financed by the European Social Fund under the Human Capital Operational Programme 2014-2020.

¹ For further reading, see *The Historical Thinking Project – Promoting Historical Critical Literacy for the 21st Century*, Centre for the Study of Historical Consciousness, Government of Canada.

² Christopher Browning, *Ordinary Men. Reserve Police Battalion 101*, Harper Collins, 1993, p. 217.

³ Daniel Goldhagen, *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Final Solution*, New York, Knopf, 1996, p. 381.

that recent applications to cognitive disciplines' tools, endorsed by a series of various experiments which were designed to replicate situational forces with higher accuracy, in order to further apprehend perpetrators' inner mechanisms, should continue to be extended to an upper level of scientific examination⁴. Whereas the purpose of any scientifically-conducted case study is to extract as many learning points as possible from a certain historical development, so that the conclusive knowledge be further implemented and exploited to several others, it is also to be considered that such studies can be altered by a series of limitations. There would always be matters and occurrences in every study which will prove out of the researcher's management⁵ and jurisdiction.

Tulle Massacre

Following heavy losses on the *Ostfront* at the beginning of 1944, the 2nd SS Panzer Division "Das Reich", under the command of SS-Gruppenführer Heinz Lammerding, deployed its units in Valence-d'Agen region, during the period 4th April – 7th June 1944⁶. In opposition with former allegations attesting that the German occupiers in France acted largely in accordance with International Law between June 1940 and June 1944⁷, Alrich Meyer assertedly contested this interpretation. Throughout his research regarding German occupation of France, he could hardly identify any relevant examples of qualitative difference between the German occupation policy in the East (Soviet Union, Poland, Yugoslavia etc.) and West (France, Belgium, the Netherlands), as German troops broadly – Wehrmacht and Waffen-SS alike – assigned and legitimised a brutal, illegal and ideologically based local regime⁸. Simultaneously, the French resistance intensified its activity in the last year of occupation (1943-1944), starting to conduct major military operations and thus becoming a genuine armed force. The period prefacing the Normandy landings is to be considered in the context of the war of partisans which created severe complications to all strategical movements of the German forces, before and after Allied landings⁹. The war-crimes perpetrated by the 2nd SS Panzer Division "Das Reich" occurred in the context of fighting partisans and during confrontations with regular Allied troops. Despite numerous atrocities, Peter Lieb outlines the exception of such attacks, grasping differences, such as allowing Red Cross to intervene in case of wounded partisans – an unthinkable attitude for the Soviet theatre of

⁴ For further reading, see Alexander Laban Hinton, Thomas La Pointe, Douglas Irvin-Erickson (eds.), *Hidden Genocides: Power, Knowledge, Memory (Genocide, Political Violence, Human Rights)*, 2013; Donald Bloxham & A. Dirk Moses (eds.), *The Oxford Handbook of Genocide Studies*, 2013; A. Dirk Moses, *The Problems of Genocide (Human Rights in History)*, 2021.

⁵ Marilyn K. Simon & Jim Goes, *Scope, Limitations, and Delimitations*, Dissertation and Scholarly Research: Recipes for Success, Seattle WA, 2013.

⁶ Archives du Tarn & Garonne Comité d'Histoire de la 2ème Guerre Mondiale, 1188W, dossier 77-2MI62-36, (I).

⁷ See Eberhard Jäckel, *Frankreich in Hitlers Europa. Die deutsche Frankreichpolitik im Zweiten Weltkrieg*, Stuttgart, 1966; Hans Umbreit, *Der Militärbefehlshaber in Frankreich 1940-1944*, Boppard am Rhein, 1968.

⁸ Alrich Meyer, *Die deutsche Besatzung in Frankreich 1940-1944. Widerstandsbekämpfung und Judenverfolgung*, Darmstadt, 2000; also see Regina Delacor studies, *Weltanschauung im Westen. Zur Rolle der Wehrmacht bei Geiselerexecutionen im besetzten Frankreich 1941/42*, in "Militär-geschichtliche Zeitschrift", Bd. 62 (2003), p. 71-99; *Attentate und Repressionen. Ausgewählte Dokumente zur zyklischen Eskalation des NS-Terrors im besetzten Frankreich 1941/42*, Instrumente 4, Stuttgart, 2000.

⁹ Peter Lieb, *Konventioneller Krieg oder NS-Weltanschauungskrieg? Kriegsführung und Partisanenbekämpfung in Frankreich 1943/44*, in "Quellen und Darstellungen zur Zeitgeschichte", Bd. 69, München, 2007, *passim*.

operations. Peter Lieb also points out significant differences between Wehrmacht and the Waffen-SS in terms of treating their opponents – prisoners of war and civilian hostages – as most of the killings were rather committed by units of the Waffen-SS¹⁰.

Subsequent to the Normandy landings, the 2nd SS Panzer Division “Das Reich” had been ordered to take positions around Tulle and Limoges to engage and destroy the French resistance fighters who were acting in coordination with Allied forces. All composing units of the 2nd SS Panzer Division were set to besiege the “terrorists” and accordingly punish any civilians that might have supported them. SS-Gruppenführer Heinz Lammerding had delivered precise orders according to which any form of resistance had to be immediately annihilated¹¹. The plan for liquidation the “terrorists” included counter-propaganda techniques in order to defy the civilian population against them. Jean-Jacques Fouché enunciates the chastisement delivered for any SS-soldier wounded or killed: ten “terrorists” executed on spot¹². Between May and June 1944, the 4th SS Panzer Regiment “Der Führer”, belonging to the 2nd SS Panzer Division, operated comprehensive engagements of searching for proponents of the resistance, as well as anti-partisan actions. During these operations, more than a hundred civilians were either killed or deported to labour camps, or had their houses burnt¹³. The killings of Tulle were preceded by an assemblage of complex military and intelligence operations, as follows: a crackdown of French resistance at Corrèze, arrest of civilians who were sent to labour camps in Germany and knocking down of Haute-Vienne region and Dordogne¹⁴. The battle of Tulle involved FTP¹⁵ troops of the French resistance from Corrèze which engaged some overwhelmed German units belonging to 95th Security Regiment (*Sicherungs-Regiment* 95) of the German territorial commandment, commenced 7th June 1944 and began with German defeat; the troops of the Security Regiment surrounded the next day. Prior to the German surrender, some events which, to this day, tend to remain unclear and still disputed, occurred: the French partisans opened automatic fire upon the German troops who were in the process of capitulation, waving white clothes. Some of the leaving German soldiers were allegedly carrying hand grenades which exploded under the automatic fire of the French and this explains the open wounds of the disturbingly disfigured bodies. Later, during the justice proceedings allocated to the war crimes in Tully and Oradour-sur-Glane, the Germans claimed that many of them had been tortured while in the custody of the partisans, therefore their fellow comrade cadavers were so horribly mutilated. Furthermore, after surrender to the French forces, nine German prisoners of war linked to the SD were taken to a graveyard and shot dead without a trial – fact that is declared by Peter Lieb an undoubted crime of war. This episode not only would become one of the most used arguments in their defence by the Germans, but also had a very dramatic impact on what was to come in the days to follow. A state of extreme tension between the German military and civilian French population had climbed up to unparalleled level.

Tulle was re-occupied by the 2nd SS Panzer Division “Das Reich” on 8th June at dusk; its front guard tanks were rolling towards the town of Tully from three different

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ Guy Panaud, *La “Das Reich” 2e SS Panzer Division*, La Lauze, 2005, p. 157, 180-229.

¹² Jean-Jacques Fouché, *Oradour*, Liana Lévi, Paris, 2001, p. 56.

¹³ Guy Panaud, *op. cit.*, p. 80, 177.

¹⁴ Bruno Kartheuser, *Les pendaisons de Tulle. La tragédie du 9 juin 1944*, Neundorf, Krautgarten, 2004, p. 79-87.

¹⁵ Abbreviation for *francs-tireurs et partisans*.

directions, taking the French resistance by surprise¹⁶. Thereupon, the fearsome 2nd SS Division encircled the town by midnight. SS-Sturmbannführer Aurel Kowatsch¹⁷ supposedly received his orders from SS-Gruppenführer Heinz Lammerding by radio¹⁸. Kowatsch authorised commencing the selection of the civilian prisoners in town. Thereafter, the hostages were divided into two groups of sixty men each, suspected to have participated directly or supported indirectly the actions of their fellow citizen partisans. According to some eye-witnesses, many of the civilians allocated to the death groups had been allegorically chosen from those who had either their cheek unshaved or their boots unpolished¹⁹. A number of 99 victims were hanged along the streets of Tulle in the afternoon of 9th June, the entire gruesome operation being closely supervised by SS-Sturmbannführer Aurel Kowatsch. During the following day, the remaining hostages were also split into different groups, some of which were thereafter sent to Dachau concentration camp, some others were transferred to Poitiers and Compiègne and other were released. In total, some 2018 civilians in Tulle were executed by the Waffen-SS, Wehrmacht and SD²⁰.

Historical Background

In anticipation of the Normandy landings, the Vichy government had started to collect material about German misconduct in order to protest against German military administration and/or to be able to launch the Armistice Commission²¹. After the liberation of France, the new *de Gaulle* government commenced an assiduous, detail-oriented investigation work intended to regulate the German war-crimes within the framework of the fight against the French movement of resistance. It would be difficult to apprehend the full scale of Tulle massacre – as well as Oradour-sur-Glane and yet more to come over the following months – unless idiosyncratic status of the German anti-partisan fight in France during 1943-1944 is fully taken into consideration. Undoubtedly, the so-called “Hugo Sperrle²² decree” (*Sperrle Erlaß*) issued on 3rd February 1944 played a central role in the anti-FTP operations. His decree opened the door to arbitrariness of every kind, which was, in fact, based on “self-defence” concept²³; this situation escalated during the summer of 1944 with several troops – for instance units of the 2nd SS Panzer Division “Das Reich” – displaying no hesitation to radically exploit the freedom granted. The next level of escalation followed in March 1944, when the OKW ordered that all “terrorists” had to be “killed in battle” – in other words to be shot upon capture²⁴. With the

¹⁶ Jacques Delarue, *Trafics et crimes sous l'occupation*, Fayard, Paris, 1993, p. 360.

¹⁷ Aurel Kowatsch, born 1st November 1915 in Preßburg – then Slovakia – was an intelligence officer assigned to the 2nd SS Panzer Division “Das Reich” headquarters.

¹⁸ Most of all high-profiled historians who launched historical research on the matter of Tulle and Oradour-sur-Glane massacres, such as Peter Lieb, Pierre Trouillé, Jean-Jacques Fouché, Jacques Delarue, Bruno Kartheuser, Herbert Taege etc., failed to identify undeniable written order or any other recorded proof issued by the divisional commander in relation with the respective war crimes and deportations.

¹⁹ Jean Espinasse, *Tulle le 9 juin 1944*, La Table Ronde, 1994, p. 27.

²⁰ Jean-Jacques Fouché, *op. cit.*, p. 65.

²¹ Archives Nationales Paris, AJ41/56, AJ41/60, AJ41/329, AJ41/991, AJ41/1135.

²² Luftwaffe Generalfeldmarschall Hugo Sperrle had also issued similar orders regarding collaboration between Wehrmacht troops and the Flemish and Walloon guard regiments in Belgium during 1942-43. For further reading, see NARA, Washington, *Microcopy T-354, Roll film 154, Frame 3-797306*.

²³ BA-MA, RH 19 IV/133. Der Oberbefehlshaber West III/Ic – Nr. 992/44 g.Kdos. vom 17.4.1944. Betr.: *Bekämpfung von Terroristen*.

²⁴ BA-MA, RW 35/551. Oberkommando der Wehrmacht Nr. 2143/44 kg.Kdos. vom 4.3.1944. Betr.: *Bekämpfung von Terroristen – Berichtbarkeit*.

Allied landings in Normandy on 6th June, the FTP's large offensive against all occupying German forces outbreaked to an unprecedented level; consequently, the Commander-in-Chief (OB-West) – under pressure from Führer Headquarters in Berlin – ordered the German combative troops to take immediate and “toughest measures” to annihilate the partisans and also intimidate the civilian population²⁵. Sperrle Decree issued abruptly: *The peace days are over. We find ourselves in enemy territory*²⁶. The Chief of OKW, Generalfeldmarschall Wilhelm Keitel issued a further decree on 4th March about the need for combat of “terrorists”. Previously, the Sperrle decree had pointed out to OKW:

Terrorists, saboteurs, their helpers and accomplices and all suspect subjects are already handled with a hardness which cannot be increased anymore. OB-West would also take draconian actions against wider circles and deny those the slightest chance of success. This is, after a long and through experience in the West, not the case²⁷.

The entire situation of the German forces in France had been affected by an interplay between the initiatives of the military commanders, the specific demands of OB-West and the actual scope of action for the troops. Since autumn 1943, it was clear for the occupiers that the France resistance had become a mass phenomenon. In September 1943, the military district commander of Dijon confirmed that the “good, old days” were gone: “We stand currently in the fiercest partisan fight. The enemy must not worry us, we must not let him rest”²⁸.

From September 1943 to January 1944, alongside German military, the French police carried out operations against FTP's. A relevant example about how these actions had been conducted is hereafter provided by a document issued by Marines Group Commandos West, in which it told the relentlessly repression of the “terrorists”:

[...] where necessary, collective punitive measures will be taken as immediate retaliation. This includes numerous instant shootings, as well as extensive arrests with subsequent transfer of those arrested to forced labour camps in the Reich. All houses and homesteads from which they shot at us were immediately downed²⁹.

On D-Day, the 2nd SS Panzer Division “Das Reich” was located at Montauban in southern France, some 700 km from Normandy's battlefront. To the surprise of Allied headquarters, the OKW decided to use the units of “Das Reich” in combat against local resistance in such manner that they virtually self-delayed and wasted precious ammunition³⁰. According to Max Hastings, the civilians who, at the time, were mostly uninvolved, rather uninterested or even unashamedly disinterested, became subjects to

²⁵ BA-MA, RH 19 IV/133. Der Oberbefehlshaber West Ia/Ic Nr. 1503/44 g.Kdos. vom 8.6.1944.

²⁶ BA-MA, RH 19 IV/131 u. RW 35/551, IMT 34-242. The original German text reads as follows: *Die friedlichen Zeiten sind vorüber. Wir befinden uns im Feindesland.*

²⁷ BA-MA, RH 19 IV/131, OB-West an OKW/WFSt, 1.3.1944. For further reading, see notification issued by Generalfeldmarschall Hugo Sperrle: *It is of little importance that innocent people will suffer as a result of our punitive actions. It will only be the responsibility of the terrorists who take advantage of the naïve civilian population;* apud Robert Conot, *Justice at Nuremberg*, Basic Books, 1993, p. 279.

²⁸ BA-MA, RW 35/1281. Befehlshaber im Militärbezirk Nordostfrankreich, 23.9.1943. The original German text reads as follows: *Wir stehen zur Zeit im schärfsten Partisanenkampf. Nicht der Feind darf uns beunruhigen, sondern wir dürfen ihn nicht zur Ruhe kommen lassen.*

²⁹ BA-MA, RW 35/45. Marinegruppenkommando West, 5.3.1944. NOKW 175.

³⁰ Max Hastings, *Das Reich. The March of the 2nd SS Panzer Division through France*, Holt Rinehart & Winston, 1982, p. 7.

notorious German reprisals. The author findings may seem blunt: “Painful though it may be for humanitarians to accept, a policy of unlimited repression can be formidable effective”³¹, because further immediate defiance of the French resistance dissipated.

If we take, for instance, Christopher Browning’s approach, then we need to focus on the combination of situational and cognitive factors to further understand the perpetrators’ actions against – in our case – civilians and partisans. One should remember that a massive campaign of anti-partisan fighting had been carried out on large scale in Soviet Union since 1941, with the outbreak of “Operation Barbarossa”. During those days, the 2nd SS Panzer Division “Das Reich” played a major role in engaging fierce attacks against Soviet partisans. Following the Decree of Jurisdiction³² and the “Commissar Order” (*Kommissarsbefehl*), the Heer troops were instructed to take strict measures against those segments of civilian population that were perceived as enemies, equal to the Red Army³³. Along these lines, in certain circumstances a Heer or Waffen-SS officer “closest to the respective situation” could decide that any hostile civilian to be shot on the spot; severe procedures were further advised against Bolshevik agitators, Jews and all other resistance members³⁴. Senior officers of the Heer were ordered to fully retaliate against civilian armed enemies and to also destroy all villages from where German troops had been fired upon. Predictably, large number of old people, women and often children became victims of such measures³⁵.

Were these orders alone responsible for the brutality shown by German fighters against their FTP opponents? Going back to earlier stages of World War II, when Waffen-SS and regular troops of the Wehrmacht were fighting on the Eastern front against these “irregular warriors”, we notice that the violence seems to have been a reaction dictated by the very nature of partisan activities, which created a sense of exasperation and helplessness³⁶. It should also be remembered that partisans were regarded as “terrorists” having no juridical rights and therefore were, in most cases, shot on sight immediately after capture. Particular acrimony towards partisans was generated by the very nature of their organisation. The Waffen-SS commanders knew well – and further provided their knowledge to all their subordinates – that FTP’s, just like their counterparts in Soviet Union, had no facilities to detain prisoners of war in conformity with the International Law, no possibility to feed or take care of the wounded ones, wherefore any soldier captured by partisans would be likely to be executed without exception. Thus, a gruesome state of need for reciprocal annihilation grew dramatically and progressively. None of the combatants was in position to take prisoners of war, to confine them safely, to care the wounded ones, and to eventually look upon them in accordance with the Geneva Conventions. Both sides were atrociously resolute to kill each other whether in combat or aside the battlefield. Considering these circumstances, *quid pro quo* was the usual attitude of the SS soldiers when it came to deal with partisan

³¹ *Ibidem*, p. 182.

³² See *Erlass über die Ausübung der Kriegsgerichtsbarkeit im Gebiet “Barbarossa” und über besondere Maßnahmen der Truppe vom 13. Mai 1941*.

³³ Hannes Heer & Klaus Naumann (eds.), *War of Extermination. The German Military in World War II, 1941-1944*, Berghahn Books, 2009, p. 240-241.

³⁴ OKW/Wehrachtsführungsstab, Abteilung L (IV Quartiermeister), 19. Mai 1941, Anlage 3: *Richtlinien für das Verhalten der Truppe in Rußland*, W. Wette, 1984, p. 258-259.

³⁵ Matthew Hughes, *Fanaticism and Conflict in the Modern Age*, (Routledge 2005), p. 69.

³⁶ OKW/Wehrachtsführungsstab, Abteilung L (IV Quartiermeister), 19. Mai 1941, Anlage 3: *Richtlinien für das Verhalten der Truppe in Rußland*, W. Wette, 1984, p. 258-259.

prisoners. This perspective had been reinforced by Generalfeldmarschall Wilhelm Keitel, Chief of OKW on 16th December 1943:

Our enemy employs in partisan campaigning committed fanatics who would not hesitate to inflict heavy losses on our forces and to commit as many atrocities as they can [...]. This fight has nothing in common with soldierly gallantry or with the Regulations of the Geneva Convention. Consideration for partisans will be considered as a crime against Germany and will be treated as such³⁷.

It is widely agreed by military strategists that, considering the specific matter of partisan warfare, soldiers find themselves fighting in an asymmetrical context against highly evasive enemies and therefore it becomes progressively problematic for regular soldiers to observe a strict rule of discipline³⁸. As far as the two world wars are concerned, it has been well documented that combat is amongst the highest strained and uneasy conditions which fosters criminal activity against civilians on a classic stress symptom framework. These contextual factors generate subsequential behaviours and syndromes, such as combat stress reaction (CSR) or battle neurosis³⁹. Few aspects – if any at all – have changed in relation with the basic soldiers' behaviour under the stress of battle neurosis since the end of World War II, regardless their indoctrination background; in November 2005, several U.S. Marines killed 24 unarmed Iraqi civilians – women and children included – in what it became known as “Haditha massacre”. Their action was a retaliation for a previous attack on a Marine convoy which resulted in the death of a U.S. Marine lance corporal⁴⁰.

Behavioural Examination

Would it be applicable to analyse the criminogenic behaviour of the soldiers belonging to the 2nd SS Panzer Division “Das Reich” from a dispositional perspective flourished on their alleged voluntarism as Daniel Goldhagen asserts? A series of environmental factors would also have to be taken into account, as they may provide the necessary links for any cause-and-effect connection analysis. On the basis of distinctiveness of the Normandy landings – an utterly and absolute dissimilar military and political development in the economy of World War II, *per se* – the perpetrators, in our case, soldiers of the 2nd SS Panzer Division “Das Reich”, found themselves exposed to an eloquent political propagandism for years already, by way of frequent conferences and insidious theoretical schooling. Inherent breakdown of discipline⁴¹ was caused by a

³⁷ *Nazi Conspiracy and Aggression*, vol. VIII, *Office of United States. Chief of Counsel for Prosecution of Axis Criminality*, Washington, 1946, p. 578.

³⁸ See Otto C. Fiala (Editor and Author), *Resistance Operating Concept*, Swedish Defence University, 2019; also see *Partisan Warfare. A Treatise based on Combat Experiences in the Balkans*, Foreign Military Studies, Historical Division, Headquarters U.S. Army, Europe, 1953.

³⁹ Thomas W. Salmon, *Advocate of Mental Hygiene*, American Journal of Public Health, 2006, p. 10.

⁴⁰ Matthias Rüb, *Amerikas bittere Selbstfindung*, in “Frankfurter Allgemeine Zeitung”, 5.06.2006; also Tim McGirk, *Collateral Damage or Civilian Massacre in Haditha?*, in “Time”, March 19, 2006 etc.

⁴¹ Although I have searched through a vast collection of military files and other official documents, I failed to identify any conclusive measure taken by divisional headquarters of the 2nd SS Panzer Division “Das Reich” against its perpetrators. Nor I succeeded to find such a punitive resolution against those who committed war-crimes from other Waffen-SS units in similar circumstances. Therefore, the *breakdown of discipline* syntagma used above is likely not to have been regarded as such by senior SS commanders. Likewise, Allied commanders have never pushed any disciplinary measures against actions of brutality and killings of

significant number of reasons: exhaustion and the impact of battle neurosis, military uncomfortableness due to a large number of prisoners of war to whom they could not deliver appropriate logistical support, moreover, their strong belief – evidenced by certain occurrences – that neither French resistance nor Allied forces would take German prisoners alive, dissemination of narratives about atrocities committed against captured Germans, and orders issued by inveterate, toughened Waffen-SS officers who may triggered their men to carry out these crimes. The anguish of any SS-soldier facing the unpleasant perspective of being captured by enemies has a decisive impact and built up an establishment of mutual hatred that must have also existed at all levels of command. With no exception, all SS-men, including high-ranked officers⁴², were convinced that, in case of capture, they would have to face instant execution. The general state of affairs that existed in France prior and following the Normandy landings, with plentiful examples of mutual atrocities and ill-treatment of the prisoners of war demonstrated by all factors involved in conflict, did enhance a condition of reciprocal aversion and boosted intense desire for annihilation of the enemy, no matter circumstances and consequences.

Beyond an outstanding military operational history – the 2nd SS Panzer Division “Das Reich” had played a noteworthy role during *Fall Gelb* Operation (the invasion of Low Countries and France in 1940⁴³), in the course of invasion of Yugoslavia and throughout *Unternehmen Barbarossa*) – everywhere that the troops of “Das Reich” Division were deployed, war crimes and atrocities against the civilian population were perpetrated frenetically and tirelessly. During the campaign in Yugoslavia, several units of the 2nd SS Division were involved in the killing of some 200 people in retaliation for a SS-regimental adjutant⁴⁴ being murdered by armed civilians. To a certain level, one may lay claims for striking coincidences that, from that moment in time, soldiers of the “Das Reich” Division would happen to often find themselves at the crossroads of anti-partisan engagements. Therefore, it may be concluded that, amongst complex and common environmental factors, specific to Waffen-SS and World War II, the particular case of the 2nd SS Panzer Division seems to define as being repeatedly exposed itself through a rather frequent occurrence of this kind⁴⁵.

Both Daniel Goldhagen and Christopher Browning have conferenced⁴⁶ about ordinary men acting inherently as mass-murder criminals, whether or not as a result of long-term ideological programme already enforced upon them for years, or under the power of situational factors. Can we speak about “ordinary men” in the context of the

the German prisoners of war taken into custody by Allied troops. For further reading, see Steven W. Becker, *The Inequality of Harm: Unpunished Allied Atrocities, the Nuremberg Fallacy, and Why Global Criminal Justice Remains a Mirage*, in *The Global Community Yearbook of International Law and Jurisprudence. Global Trends: Law, Policy & Justice Essays in Honour of Professor Giuliana Ziccardi Capaldo*, Edited by Professor Giuliana Ziccardi Capaldo, M. Cherif Bassiouni, Joanna Gomula, Paolo Mengozzi, John G. Merrills, Rafael Nieto Navia, Anna Oriolo, William Schabas and Anna Vigorito, Oxford University Press, 2013.

⁴² A relevant example is provided by SS-Obersturmbannführer Max Wünsche’s – one of the regimental commanders of the 12th SS Panzer Division “Hitlerjugend” – testimony; for further reading, see Hubert Meyer, *The 12th SS. The History of the Hitler Youth Panzer Division*, vol. II, Stackpole Books, 2005, p. 115.

⁴³ John R. Elting, *The SS*, Time Life Books, 1988, *passim*.

⁴⁴ For further reading, see Srđan Božović, *Nemečki zločin u Alibunar u 1941*, Pančevo, Narodni muzej Pančevo, 2004.

⁴⁵ See Otto Weidinger, *Division “Das Reich”. Die Geschichte der Stammdivision der Waffen-SS, Band V: 1943-1945*, Osnabrück, Munin Verlag, 1969, *passim*.

⁴⁶ The “Willing Executioners”/“Ordinary Men” Debate, Selections from the Symposium, April 8, 1996, © United States Holocaust Memorial Museum, Third Printing, December 2001.

2nd SS Panzer Division “Das Reich”? In the first place, we ought to overview the general portraiture of the typical SS-soldier belonging to this dreadful Division. It is sharply illustrated by military historian Jens Westemeier’s description of their mission of spreading terror: “an uninterrupted chain of violent crimes”⁴⁷. Westemeier acknowledges that all massacres, war-crimes and atrocities committed by the two main armoured divisions of the Waffen-SS – the 1st “Leibstandarte” and the 2nd “Das Reich” – are anything but isolated cases in their operational history. Secondly, as I have shown earlier, this division had already established itself an unparalleled reputation of fighting anti-partisan combats and deliver merciless retaliation operations against non-military opponents.

As far as the alleged instigation to murder prisoners of war is concerned, SS-Brigadeführer Kurt Meyer, former divisional commander of the 12th SS Panzer Division “Hitlerjugend” confessed, during his trial, that *atrocities were not committed by young soldiers, but rather by divisional officers who, after five years of brutal war, had been brutalised themselves*⁴⁸. In most circumstances of war-crimes and atrocities inflicted by Waffen-SS to prisoners of war and civilian population, the absence of clearly written orders and any other official documents not only alter the investigation work into an unattainable task, but also seems to entail a hypothesis according to which such criminal behaviours could have been indeed instigated by superior officers, rather than springing up as instant, volunteer actions. However, tracking down anti-partisan undertakings and delivering punitive engagements had been the *modus operandi* method used by the 2nd SS Panzer Division “Das Reich” since its early establishment⁴⁹. Despite recurrent replacements and incessant substitution of its high-ranking officers, including divisional commanders, the inner *esprit-du-corps* of the 2nd SS kept its ideological and mystical aims intact throughout World War II, no matter the encompassing state of affairs. It was a special sort of elitism promoted not only by the 2nd SS Division, but by Waffen-SS ethos on a whole. It exhibited itself through the feeling of belongingness to an elite force as *true bearers of the National-Socialist revolution*⁵⁰, capable to free people from obsolescent moral barriers and to transcend beyond the limits of the normal State apparatus.

The very concept of elitism attributed to Waffen-SS is being under questioning by some notable German contemporary historians. For example, Peter Lieb challenges the commonly accepted connotation of the term “elite”⁵¹. He inquiries whether or not SS-Reichsführer Heinrich Himmler was justified to believe that Waffen-SS was in any way superior to Wehrmacht, or whether his perception as a selective, biased one, was in fact based ultimately on his wishful thinking⁵². The author launches a series of questions: do we (does anybody?) possess an infallible indicator in order to make the military efficiency of the Waffen-SS measurable? Their equipment along with the personnel awarded

⁴⁷ The original German text reads as follows: *eine ununterbrochene Zette von Gewaltverbrechen*. For further reading, see Jens Westemeier, *Himmlers Krieger: Joachim Peiper und die Waffen-SS in Krieg und Nachkriegszeit*, Brill, 2019, p. 17.

⁴⁸ West Sussex Record Office: WO 235/598: *Meyer’s Trial, Vol. II* (II), p. 856.

⁴⁹ Heinz Höhne, *Der Orden unter dem Totenkopf: Die Geschichte der SS*, Bassermann Verlag, 2008, p. 26-30.

⁵⁰ Bernd Wegner, *Hitlers Politische Soldaten: Die Waffen-SS 1933-1945*, Ferdinand Schöningh Verlag, 2010, p. 129-130.

⁵¹ Peter Lieb, *Die Waffen-SS. Neue Forschungen, Volume 74*, in *Militärische Elite? Die Panzerdivisionen von Waffen-SS und Wehrmacht in der Normandie 1944 im Vergleich*, Ferdinand Schöningh Verlag, 2014, p. 336.

⁵² See Sönke Neitzel, *Des Forschens noch wert? Anmerkungen zur Operationsgeschichte der Waffen-SS*, in “Militärgeschichtliche Zeitschrift”, 61 (2002), p. 404-429.

with military medals could be approximate indicators, but ultimately this is too a matter of sometimes subjective evaluation and apprehension from the officers' corps. The same syllogism can play the other way around, though. Peter Lieb is not alone in sustaining this rather curious approach: Bastian Hein is yet another historian who had significantly expanded the knowledge about brutality and fanaticism as illustrative characteristics of the Waffen-SS⁵³. According to Hein's investigations, the widespread reputation of the Waffen-SS as a "military elite" can certainly be questioned. Amongst other arguments, Hein's finding resides in the great number of casualties of the Waffen-SS, often higher than Wehrmacht. Jean-Luc Leleu is a further French historian who reckons that the invincible prestige of the Waffen-SS had rather been built through National-Socialist propagandistic appliance than on genuine basis, however he does admit the top quality of the so-called "main divisions", such as "Leibstandarte", "Das Reich", "Totenkopf" and their "outgrowth" the "Hitlerjugend" and, with restrictions, the "Hohenstaufen" and "Frundsberg"⁵⁴. Of course, several non-German historians, who paid slighter consideration not to dress up Hitler's ferocious, ideologized army with any kind of undesired recognition, seem to rather disagree with the authors quoted above⁵⁵, however there are a few American, Canadian and Australian historians who also question the military excellence of the Waffen-SS: Karl H. Theile, Michael E. Sullivan and Howard Margolian. Not to mention how challenging would be to reconcile the opinions of some experts in theorisation of military history with the recollections of other historians who happened to fight themselves on the battlefields of World War II against the troops of Waffen-SS⁵⁶ and encountered themselves a combat experience.

Whether or not were the troops of the Waffen-SS a genuine elite force comes in a second aisle; what really counts here is that *all soldiers* belonging to the 2nd SS Panzer Division "Das Reich" and 1st SS Panzer Division "Leibstandarte Adolf Hitler" shared an undeterred feeling of belonging to the very best trained military forces of the Third Reich. This awareness embroiled and decreased the domination of ethical judgement through dispersal of responsibility for detrimental attitude and performance⁵⁷. Within the structures of the Waffen-SS, group decision-making had always played certain levels of self-exoneration, due to the incognito-unnominated character of the entity.

Social psychology provides a series of cognitive tools that facilitate a better understanding the process of the interplay between specific situational factors. Beyond the particularities that shaped the behavioural patterns of the SS perpetrators of the 2nd SS Panzer Division "Das Reich" (already enumerated above: exhaustion and exasperation caused by fighting against an unusually evasive enemy who does not follow

⁵³ See Bastian Hein, *Elite für Volk und Führer? Die Allgemeine SS und ihre Mitglieder 1925-1945*, in "Quellen und Darstellungen zur Zeitgeschichte", De Gruyter, Oldenbourg, 92, Band 92., 2012.

⁵⁴ See Jean-Luc Leleu, *La Waffen-SS. Soldats politiques en Guerre*, Paris, Editions Perrin, 2007. In consonance with Jean-Luc Leleu's viewpoint, the core feature of expansion of the Waffen-SS was explained and subsequently made possible by its parallel hierarchy to Wehrmacht and its own armoured armies. In consequence, the French author disconnects Waffen-SS from the framework of a conventional military institution, the reason being that the analogue chain of command of the Waffen-SS provided a high degree of independence from the regular army.

⁵⁵ Among well-known researchers specializing in the military history of World War II who designate the Waffen-SS as an elite military force are: Antony Beevor, Michael Reynolds, Alexander McKee, Chris McNab, Jörg Muth etc.

⁵⁶ It is the case, for instance, of James Sidney Lucas, a British military historian, also a World War II veteran.

⁵⁷ Lee Hamilton & Herbert Kelman, *Crimes of Obedience. Toward a Social Psychology of Authority and Responsibility*, Yale University Press, 1989, p. 198.

any conventional rules of a warfare conflict, developments following the Normandy landings, the peculiar ideological nature of the military training delivered to soldiers etc.), we also need to apprehend the framework of the behavioural state of any individual acting within an organisational military structure. According to Stanley Milgram, there are a couple of situations where decisions can be produced either individually, or when the responsibility of the respective decision is attributed to commanding factors. In our particular case of Tulle massacre, we failed to link the horrendous war-crimes to any clearly written or transmitted orders, however opposite allegations exist.

Along these lines, would it be possible and realistic to assume that potential orders were somehow misinterpreted or erroneously discharged? For a better understanding of the dissemination of orders within the Waffen-SS, let us approach the “Leaflet on Decision-making and Giving Orders” (*Merkblatt über Entschlußfassung und Befehlsgebung*); a group of three questions was always to be used for any instant situation: *What should I do? What can I do? What do I do?*⁵⁸ The interplay between necessity, possibility and the actual decision reveal a profound relationship amidst the person giving orders and the person obeying orders. Further instructions establish a certain degree of personal independence in the process of decision-making:

He who cannot obey, must not command. I do not act independently and I always have my platoon commander on my side. Regarding the feasibility and correctness of the order, it is my duty to assess the overall situation if another decision seems appropriate in my sector⁵⁹.

Furthermore, according to the same instructions, all orders ought to be short, fast and clear, loud enough (except night-time in enemy territory). The person giving the orders had also to check whether the order was confusing, unclear or unsure; was it unsure due to weak command?⁶⁰ Considering this guidance of giving-and-receiving orders and combining them with historical facts that occurred at Tulle, it seems highly improbable that the decision to kill civilians can be excused by misinterpretation of the orders received. A certain level of voluntarism – acknowledged by Daniel Goldhagen – can be traced due to allowed independence of action applied to respective situation and regardless of the superior orders.

With or without clear orders received from upper divisional command, based on *modus operandi* of the 2nd SS Panzer Division and the autonomy allocated to its soldiers in such cases as the one we analyse, it is logically to conclude that the soldiers acted malevolently and quite inconclusively – they seem to have agreed not only disciplined and self-controlled, but also voluntarily – passing the responsibility for their actions on the authority whom they obeyed⁶¹.

Conclusions

One of the most powerful and appalling of all divisions of the Waffen-SS, the 2nd SS Panzer Division “Das Reich” was an elite, highly trained fighting force that saw action in some of World War II bloodiest battles⁶². It was also the most decorated,

⁵⁸ NARA, Washington, Microcopy T-354, Roll film 154, Frame 797376.

⁵⁹ *Ibidem*, Frame 797377.

⁶⁰ *Ibidem*, Frame 797478.

⁶¹ Stanley Milgram, *Obedience to Authority – An Experimental View*, Harper Collins, 2017, p. 29.

⁶² James Sidney Lucas, *Das Reich: The Military Role of the 2nd SS Division*, Arms & Armour, 1992, p. 11.

reaching 59 Knight Crosses⁶³. It was seconded by the 1st SS Panzer Division “Leibstandarte Adolf Hitler” with 58 such decorations. Coincidentally or not, these two divisions became notorious not only due to their performance on battlefields, but also because of large numbers of war-crimes and atrocities conducted in cold blood against civilian population all over the places where they stationed and fighting. The 2nd SS Division was present in practically all major operations of World War II, including the Battle of France, Operation “Barbarossa”, battles of Kharkov, the Battle of Kursk, Normandy, Ardennes Offensive, Battle of Budapest and ultimately the Battle of Vienna. The origins of this division can be tracked during the Polish campaign (*Überfall auf Polen*), when three independent regiments of the Waffen-SS – *Germania*, *der Führer* and *Deutschland* – were united in order to form a completely new-then panzer grenadier division⁶⁴. Since all these three regiments had participated to the Polish campaign, the newly formed division already consisted of experienced soldiers from its very commencement. Under the command of SS-Gruppenführer and Generaloberst der Waffen-SS Paul Hausser, the 2nd SS “Das Reich” also participated in the French campaign until capitulation of France in June 1940.

Sönke Neitzel and Harald Welzer⁶⁵ conclusive study is based upon the alleged willingness to enthusiastically kill demonstrated by perpetrators, which was the ultimate argument of Daniel Goldhagen. The sense of belongingness to a group – in our case, the belongingness to Waffen-SS, the elite organization of the Third Reich – involves complex psychological mechanisms that enable commencement of moral disengagement⁶⁶. The Tulle massacre can be undertaken as a typical dehumanizing episode where victims were blamed for bringing in the harm on themselves: according to SS narrative, the partisans were no other than actual armed civilians who conducted an illegal and unethical fight against German official soldiers, therefore they – alongside all their supporters in town – ought to be exemplarily punished. The 2nd SS Panzer Division “Das Reich” achieved a state of displacement and diffusion of responsibility⁶⁷. The moral justification of such barbaric actions had been granted by OB-West, namely Luftwaffe Generalfeldmarschall Hugo Sperrle’s Decree. It was the legalization of barbarisation, and the introduction of institutional dehumanisation, a process that had been placed in German society long before, commencing 1933.

Would it be right to assume that all perpetrators acted inhumanely and mercilessly as a condition of their ideological background combined with the battle front recent experiences? Fairly likely, but not unconditionally, since many ordinary people, over the centuries, committed atrocious crimes in the name of nationalistic ideologies, and righteous imperatives⁶⁸. One should also bear in mind that, the more legitimate the authority (in our case, the divisional command and related chain of command of the 2nd SS Panzer Division) giving the slanderous instructions, the higher the subsequent compliant onslaught⁶⁹.

⁶³ The Knight’s Cross of the Iron Cross (*Ritterkreuz des Eisernen Kreuzes*) was the highest military award of the Third Reich during World War II.

⁶⁴ It was formerly known as *SS-Verfügungsddivision* (VT-Division).

⁶⁵ See Sönke Neitzel & Harald Welzer, *Soldaten. Protokolle vom Kämpfen, Töten und Sterben*, S. Fischer, Frankfurt am Main, 2011.

⁶⁶ Albert Bandura, *Moral Disengagement in the Perpetration of Inhumanities*, in “Personality and Social Psychology Review”, 3, p. 193-208.

⁶⁷ *Ibidem*.

⁶⁸ Walter Reich (ed.), *Origins of Terrorism. Psychologies, Ideologies, Theologies, States of Mind*, Cambridge University Press, 1998, *passim*.

⁶⁹ Stanley Milgram, *op. cit.*, p. 112.

The war, henceforth its inherent ingredients, such as death and violence, were essentially elements of the soldier's everyday life, part of their knowledge, feelings and expectations. The legitimacy alone was important for accepting, applying and practice of violence: partisans and everyone around them were regarded as "terrorists", and therefore dangerous. In war, danger has one countermeasure only: annihilation of the enemy that brings in the danger. It may sound frightening to our perspective, but from the SS-soldiers belonging to the "Das Reich" Division, who had to deal with both visible and invisible insecurities on a daily basis, questions of righteousness and morality hardly ever arose – that was how the world around them really was. Besides, whatever may seem unlawful and unscrupulous to us nowadays, it was the for-real soldier's duty under the Third Reich in occupied France. The SS-soldiers' professionalism – in line with their own genuine ideologized mission – cannot sustain any honourable and ethical approach. The Waffen-SS warriors were trained to professionally and efficiently kill in whatever circumstances without questioning moralistic issues that may have appeared – the rest of the arising questions fall in the shade of implausible judgement which refutes the actual sense of war.

On 17th May 2023, the 98-year-old Frenchman Edmond Réveil told the press about an alleged war-crime that happened a few days after the Tulle massacre and Oradour-sur-Glane. According to his testimony, the FTP's are said to have shot 47 Wehrmacht soldiers alongside a French woman suspected of collaboration with the German authorities. The event was supposed to have taken place on 12th June 1944. Réveil, then 19 years old, belonged to a resistance group that had taken numerous German prisoners of war in Tulle, only hours before the arrival of the 2nd SS Panzer Division "Das Reich". The French veteran recalls that: *we received orders to shoot them*, each of his group being responsible with killing one of the Germans. The prisoners of war were forced to dig their own graves; once they were shot dead and thrown in the graves, the FTP's poured lime into it. Peter Lieb also testifies that FTP fighters often did not know what to do and how to deal with their prisoners – a situation which would similarly occur months later in Malmedy, Belgium, where German units of the 1st SS Panzer Division "Leibstandarte Adolf Hitler" were caught in an analogous need to get rid of their American prisoners of war.

After the 2nd SS Division's seize of Tulle, all FTP's left town, fleeing to the hinterland with their prisoners of war. Apart from retaliation considerations, disposing of the prisoners was also a matter of logistics, as Belgian historian Bruno Kartheuser asserts: *one was simply not prepared to keep so many prisoners*⁷⁰. Réveil expressed his guilt feeling, saying: *it was wrong to kill the prisoners of war*. Xavier Kompa, head of the local veterans, reckons that: *France is obliged to transfer the remains*⁷¹. His remark was acquiesced by the French authorities that are now planning to search for the mass grave and recover the remains of the dead. The German Association for the War Graves (*Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge*) is soon expected to send a ground-penetrating radar in France specially designed to carry out such operations.

⁷⁰ Tagesspiel, *Zweiter Weltkrieg: Franzose bricht Schweigen über mutmaßliches Kriegsverbrechen 1944*, 17. Mai 2023.

⁷¹ *Ibidem*.

WAFFEN-SS WAR CRIMES. TULLE MASSACRE
(Summary)

Keywords: Waffen SS, massacre, war crimes, German Historiography, institutional dehumanisation.

Recent applications to cognitive disciplines' tools, endorsed by a series of various experiments which were designed to replicate situational forces with higher accuracy, in order to further apprehend perpetrators' inner mechanisms, should continue to be extended to an upper level of scientific examination. Whereas the purpose of any scientifically-conducted case study is to extract as many learning points as possible from a certain historical development, so that the conclusive knowledge be further implemented and exploited to several others, it is also to be considered that such studies can be altered by a series of limitations. There would always be matters and occurrences in every study which will prove out of the researcher's management and jurisdiction. The purpose of the case-study proposed hereafter consists of an in-depth analysis of the Waffen-SS war-crime phenomenology, seeking those specific patterns and causes of behaviour that generated those respective actions. In order to pursue an appropriate cause and effect investigation, we need to assess the institutional framework doubled by contextual factors – battlefield occurrence alongside its related emotionally and legally-generated behaviours – and the actual activities evolved within the military developments.

TUDOR VIȘAN-MIU*

CONTRIBUȚII LA BIOGRAFIA LUI DAN CERNOVODEANU: ANII FORMATORI ȘI SCURTA CARIERĂ DIPLOMATICĂ

Dan Cernovodeanu (1921-1999)¹, istoric cunoscut îndeosebi prin contribuțiile sale în domeniul heraldicii², și-a putut dedica activității științifice mai puțin de a doua jumătate a vieții sale. Carierei sale politice și diplomatice, spre care s-a îndreptat după finalizarea studiilor universitare, i s-a pus capăt definitiv când, în anul 1947, la 26 de ani, a fost scos din cadrele Ministerului Afacerilor Străine. Arestat, după o tentativă de trecere a frontierei, în 1949, a fost deținut în penitenciarele comuniste o bună parte din următoarele două decenii (chiar după amnistia generală din 1964). După eliberare, a fost reintegrat în „câmpul muncii”, ca cercetător științific, membru al Comisiei de Heraldică, Genealogie și Sigilografie de pe lângă Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei de Științe Sociale și Politice³. Plecat în exil în 1978, în Franța, a revenit, după 1989, în țară, unde, printre altele, a început o târzie, dar nu tardivă carieră universitară. A murit la 25 noiembrie 1999, în București, fiind înmormântat în cimitirul Bellu, unde odihnește restul familiei sale.

Familie boierească, Cernovodenii⁴ s-au remarcat, în epoca modernă a României, printr-o serie de personalități militare. Față de Dan Cernovodeanu, aceștia au fost: bunicul – generalul Pavel⁵ Cernovodeanu (1833-1910), a fost ofițer de cavalerie, distins

* Doctorand, Facultatea de Istorie, Universitatea din București; e-mail: tudor.miu.visan@gmail.com.

¹ La 10 octombrie 2021 s-au împlinit 100 de ani de la nașterea lui Dan Cernovodeanu. Cu acest prilej, Comisia de Heraldică, Genealogie și Sigilografie, Filiala Iași, a dedicat ședința din 12 octombrie comemorării sale. Au fost prezentate comunicări ținute de profesorul Ștefan S. Gorovei (*Heraldica vs. istorie? Heraldica pentru istorie*), Tudor-Radu Tiron (*Dan Cernovodeanu – „Medalion în cerneală”*) și subsemnatul (cu același titlu ca articolul de față). Autorul acestui studiu adresează mulțumiri, pentru discuțiile, observațiile și sugestiile primite, domnului Ștefan S. Gorovei și domnului Tudor-Radu Tiron, altor colegi din Institutul Român de Genealogie și Heraldică „Sever Zotta” din Iași. De asemenea, mulțumirile noastre se cuvin doamnelor Ecaterina și Ioana Petrescu, pentru evocările personale și de familie pe care ni le-au împărtășit.

² Rămâne de referință cea mai cunoscută lucrare a sa: Dan Cernovodeanu, *Știința și arta heraldică în România*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1977.

³ Înființată în 1970, Academia de Științe Sociale și Politice („un institut central al științelor sociale”) a preluat o serie de institute de cercetare ale Academiei Republicii Socialiste România (Cosmin Popa, *Intellectualii în capcana ceaușismului. Înființarea Academiei de Științe Sociale și Politice*, în „Revista Română de Sociologie”, serie nouă, anul XXVII, nr. 5-6/2017, p. 15-33).

⁴ *Cernovodeanu*, în Mihai Dim. Sturdza (coordonator și autor), *Familii boierești din Moldova și Țara Românească: enciclopedie istorică, genealogică și biografică*, vol. V, *Ceaur – Cuza*, București, Editura Corint, 2018, p. 90-94.

⁵ Numele „Pavel” („Paul”) a rămas în familie. După general, l-a purtat primul său fiu, apoi fiul acestuia (diplomatul); de asemenea, Dan Cernovodeanu l-a purtat ca al doilea nume de botez, atribuit apoi și fratelui său mezin (istoricul).

în Războiul de Independență din 1877-1878 în fruntea unei brigăzi de călărași; tatăl – Ion Cernovodeanu (1883-1972), ofițer de cavalerie; unchiul – Paul Cernovodeanu (1878-1915), ofițer de artilerie. Familia generalului Pavel Cernovodeanu a numărat, pe lângă doi frați pomeniți, cinci fiice. Ofițerul Paul Cernovodeanu a avut un fiu, diplomatul Paul Cernovodeanu (1904-1981), iar ofițerul Ion Cernovodeanu a avut patru fii: inginerul Ion Cernovodeanu (1920-1997), pe Dan Cernovodeanu, genealogistul Ștefan Cernovodeanu (1925-1951)⁶ și istoricul Paul Cernovodeanu (1927-2006).

Pe linie maternă, Dan Cernovodeanu provenea din familiile Bărbătescu și Ciocârlan⁷. Bunicul său matern, arhitectul Ștefan Bărbătescu-Ciocârlan (1856-1937)⁸, era fiul avocatului Ion Bărbătescu (1823-1888) și al Eufrosinei Ciocârlan (1824-1890). Din cauza divorțului părinților săi, Ștefan Bărbătescu-Ciocârlan a purtat numai numele de familie al mamei, practică continuată de fiica sa, Ștefania, până la căsătoria cu maiorul Ioan Cernovodeanu.

Dan Cernovodeanu s-a născut la 10 octombrie 1921⁹, nu la București, unde locuiau părinții săi, ci, printr-un concurs de împrejurări, la Ploiești, în casa prefectului Istrate Negulescu, în dormitorul în care a fost găzduit, în mai 1877, împăratul Alexandru al II-lea, în drumul spre frontul ruso-otoman¹⁰. Ca atare, îl putem considera „prahovean” sub aspectul locului nașterii, dar în primii ani, copilărie și tinerețe a locuit în București.

Grație provenienței sale dintr-un mediu ofițeresc, Dan Cernovodeanu s-a bucurat, în perioada interbelică, de un prestigiu social, în lumina faptului că era fiul și nepotul unor veterani din războiul „de întregire” din 1916-1919, respectiv, „de independență” din 1877-1878. Tatăl său, Ion Cernovodeanu, avansat, la 1 aprilie 1921, la gradul de locotenent-colonel, a devenit, în 1925, profesor al Școlii Superioare de Război¹¹. În anul

⁶ Dan Cernovodeanu, *Ștefan Cernovodeanu*, în *ArhGen*, nr. 3-4/1997, p. 49-52.

⁷ *Ciocârlan*, în Mihai Dim. Sturdza, *Familii boierești din Moldova și Țara Românească*, V, p. 120-121.

⁸ Mihai Sorin Rădulescu, *Memorie și strămoși*, București, Editura Albatros, 2002, p. 188-196: *Documente franceze despre arhitectul Ștefan Ciocârlan*.

⁹ Actul de naștere nr. 1559 din 21 octombrie 1921: „În ziua de zece ale curenteii luni, la orele douăsprezece la amiază, s-a născut, la casa [liber] din strada Alexandru al II-lea no. 42, un copil de sex masculin, căruia i s-a dat pronumele Dan-Paul, numele de familie fiind Cernovodeanu, fiul d-lui Lt. colonel Ioan Cernovodeanu, de ani 38, de profesie militar, domiciliat în București, str. Morilor nr. 203, și a dnei Ștefania, născută Ștefania Ciocârlan, de ani 24, profesie [liber], domiciliată [idem]. / Nașterea ne-a fost declarată de către tatăl, care ne-a înfățișat copilul. / Această declarație a fost făcută în prezența martorilor: dl Nicolae Negulescu, de ani 42, de profesie avocat, domiciliat în comuna Ploiești, str. Alexandru II nr. 42; dl Haralambie Lăzărescu, de ani 50, de profesie funcționar, domiciliat în comuna Ploiești, str. Romană nr. 4, care, după ce le-am citit acest act, l-au subscris [...]”. Extras nr. 18119, din 24 septembrie 1940, din registrul actelor de naștere pe anul 1921 al Oficiului Stării Civile al Primăriei Municipiului Ploiești. Vezi Arhivele Diplomatice ale Ministerului Afacerilor Externe, fond Problema 77 (în continuare, ADMAE-77), f.1.

¹⁰ Împăratul Alexandru al II-lea a stat la Ploiești 20 de zile, între 25 mai și 13 iunie 1877, împreună cu Marele Cartier General rus. Următoarele șederi, înaintea trecerii Dunării, au fost la Slatina și Zimnicea. După Războiul de Independență, dormitorul pe care îl folosisse țarul a fost amenajat și păstrat ca un mic muzeu. 44 de ani mai târziu, în octombrie 1921, fiul prefectului, avocatul Nicolae Negulescu, și soția sa, Elena, au organizat o petrecere cu prilejul botezului primului lor născut. Între invitați se afla Ștefania Cernovodeanu, vara primară a Elenei Negulescu, care, deși purta deja o sarcină în luna a opta, a venit împreună cu soțul ei. În această împrejurare festivă au început „durerile facerii” și gazdele, din considerație pentru ruda lor, au deschis camera-muzeu, iar în patul în care dormise împăratul Rusiei s-a născut, la 10 octombrie 1921, Dan Cernovodeanu. Chestiunea aceasta o amintește chiar cel pe care îl evocăm, într-un text dedicat șederii țarului Alexandru al II-lea în orașul Ploiești (Daniel Alin Ciupală, *Peșul, simbolul regalității*, București, Editura Detectiv literar, 2018, p. 389-398, *Addenda – Amintirile domnului Dan Cernovodeanu*, „Un înalt oaspete străin găzduit de orașul Ploiești în anul 1877. Amintirile istoricului Dan Cernovodeanu, șeful clasei în care a învățat regele Mihai”).

¹¹ *Anuarul ofițerilor activi ai armatei române: 1926-1927*, Tipografia Militară a Ministerului de Război, 1926, p. 325.

1926, având cinci ani, Dan Cernovodeanu și-a însoțit tatăl la „pomul de Crăciun” organizat de Garnizoana București la Cercul Militar Național, la care au participat membrii familiei regale¹².

Dan Cernovodeanu a urmat cursul primar la Școala primară nr. 7 „Silvestru” (1928-1932). Conform relatării sale, în ultimul an școlar, în primăvara lui 1932, Marele Voievod de Alba Iulia a asistat într-o duminică la slujba de Biserica „Sf. Silvestru”, frecventată cu rigurozitate de elevii școlii. Cu acest prilej, a fost ales de directorul școlii, fiind premiantul clasei, să țină un cuvânt de întâmpinare¹³.

În toamna anului 1932, majoritatea elevilor născuți în anii 1921-1922 au încheiat clasa a IV-a primară și au dat examenul pentru intrarea în liceu. Când principele Mihai a început primul trimestru, la 25 octombrie 1932, regele Carol al II-lea a dispus organizarea unei clase speciale, în care colectivul să fie alcătuit din elevi din București aflați în primul an de liceu¹⁴. În urma unei selecții preliminare au fost aleși opt candidați¹⁵, dintre care trei de la Liceul „Spiru Haret”¹⁶: Dan Cernovodeanu, Mircea Ionnițiu și Nicolae Anton Petit. Ultimul examen, cel medical, s-a desfășurat la 28 ianuarie 1933, ducând la respingerea a doi dintre candidați¹⁷. În locul acestora, regele a sugerat consiliului profesoral selecționarea și integrarea în colectiv a doi elevi, unul din Transilvania și unul din Basarabia¹⁸.

¹² Dan Cernovodeanu menționează pomul de Crăciun din 1926 drept momentul primei întâlniri cu regele Mihai, atunci principe moștenitor, însoțit de mama lui, principesa-mamă Elena. În relatarea sa, el menționa că la eveniment au mai participat regele Ferdinand și regina Maria (Dan Cernovodeanu, *Am fost coleg de clasă cu Regele Mihai*, în *DI*, nr. 11/1997, p. 40). În fapt, regina Maria a consemnat că a participat la „un Pom de Crăciun [...] pentru căminul băieților săraci”, revenind la Cotroceni pentru pomul de Crăciun de la Curte – singurul la care a participat, în acea zi, regele Ferdinand, deja grav bolnav (vezi Maria, regina României, *Însemnări zilnice*, ed. de Vasile Arimia, traducere de Valentina Costache, Sanda Racoviceanu, București, Editura Cognitia, 2010, p. 457, însemnare din 24 decembrie 1926).

¹³ Dan Cernovodeanu, *Am fost coleg...*, p. 41.

¹⁴ Tudor Vișan-Miu, *La școală cu Regele Mihai: povestea Clasei Palatine*, prefață de Filip-Lucian Iorga, București, Editura Corint, p. 24-25.

¹⁵ Tabelul cu cei opt candidați, pe baza căruia s-a discutat în ședința consiliului profesoral din 23 decembrie 1932, indica și profesia părinților. Candidații erau: (1) Dan Cernovodeanu (Liceul „Spiru Haret”), fiul locotenent-colonelului Ioan Cernovodeanu; (2) Ion Dinulescu (Liceul CFR „Aurel Vlaicu”), fiul mecanicului de locomotivă C. Dinulescu; (3) Radu Ioanițiu (Liceul „Gheorghe Lazăr”), fiul locotenent-colonelului Alexandru Ioanițiu (1890-1941), viitorul general; (4) Mircea Ionnițiu (Liceul „Spiru Haret”), fiul directorului editurii Cartea Românească, Nicolae Ionnițiu; (5) Tănase Mărgelatu (Liceul „Sf. Sava”), fiul factorului poștal Gheorghe Mărgelatu din comuna Crevedia Mare, județul Vlașca; (6) Nicolae Anton Petit (Liceul „Spiru Haret”), fiul magistratului Eugen Petit (1882-1959), consilier la Înalta Curte de Casație și Justiție; (7) Ștefan Popescu (Liceul „Gheorghe Șincai”), fiul avocatului Tudor Popescu („avocat”); (8) Dan Mavrus (Liceul „Sf. Andrei”), fiul avocatului Ion Mavrus. Vezi ANIC, fond Casa Regală – Documente Miscelane (în continuare, ANIC-CRMis.), dosar 1020, f. 5 v.; cf. Tudor Vișan-Miu, *La școală cu Regele Mihai...*, p. 26.

¹⁶ În faza selecțiilor preliminare au fost realizate mai multe tabele cu elevii examinați. Într-unul din acestea regăsim 15 elevi de la trei licee: „Sf. Sava”, „Gheorghe Lazăr” și „Spiru Haret”. De la „Spiru Haret” apar șase elevi. Pe lângă cei selectați în etapa finală (Dan Cernovodeanu, Mircea Ionnițiu, Nicolae Anton Petit) îi regăsim pe: (1) Nicolae Koslinski, fiul comandorului Gheorghe Em. Koslinski (1889-1950), fost adjutant al regelui Ferdinand; (2) Constantin Leibulescu, fiul inginerului A. Leibulescu, director general al Ministerului de Industrie; (3) Alexandru Magiari, fiul lui Grigore Magiari (1895-1975), fost bariton și profesor de canto; Mircea Ionnițiu l-a menționat, printre candidații preliminari, și pe colegul său, Radu Câmpeanu (1922-2016), viitorul om politic liberal (Mircea Ionnițiu, *Amintiri și reflecțiuni*, București, Editura Enciclopedică, 1993, p. 24-25).

¹⁷ Examenle medicale au fost efectuate, la Palatul Regal, de medicii militari ai Curții regale, colonel dr. Ioan Lascăr (1883-?) și căpitan Paul Gotcu (1898-1981). Dintre cei opt elevi, patru „nu prezintă nicio afecțiune”: Dan Cernovodeanu, Mircea Ionnițiu, Tănase Mărgelatu și Ștefan Popescu; trei prezentau afecțiuni: Ioan Dinulescu, Radu Ioanițiu, Nicolae Petit; iar unul a fost absent: Dan Mavrus. Deși medicii l-au notat pe Dinulescu între elevii „neadmisibili”, totuși a fost acceptat (ANIC-CRMis., dosar 1020, f. 4 v.).

¹⁸ Elevii aleși au fost: din Transilvania, Gheorghe Dușa (Brașov), fiul țăranului Aurel Dușa; din Basarabia, Radion Chiaburu (Liceul „Alexandru Donici” din Chișinău), fiul țăranului Nicolae Chiaburu (vezi Tudor

Cursurile „Clasei Palatine” au început cu trimestrul al doilea, la 30 ianuarie 1933¹⁹. În dinamica colectivului²⁰, Dan Cernovodeanu, având o personalitate puternică, apăsarea, de multe ori, ca al doilea „lider de opinie” pe lângă principele Mihai²¹. Profesorii urmăreau foarte atent evoluțiile fiecăruia, iar, în primul an, profesorul de religie, părintele academician Niculae Popescu²², îl caracteriza astfel pe Dan Cernovodeanu: „foarte inteligent, foarte ordonat, foarte bine crescut, cu variate talente, [dar] câteodată colegii îl boicotează”²³. „Era o școală, nu o competiție”, afirma, peste ani, Dan Cernovodeanu²⁴. La sfârșitul clasei întâi de liceu, în urma calculării mediilor, Cernovodeanu a ieșit pe primul loc, iar principele Mihai pe locul al doilea²⁵. La consiliul profesoral din 7 iulie 1933 a participat și regele Carol al II-lea, consemnându-se că suveranul s-a declarat „mulțumit de rezultat” și „nu a admis nicio schimbare”²⁶. Cernovodeanu a relatat că principele Mihai, aflând primul rezultatul, dintre elevi, l-a sunat și i-a spus, cu toată prietenia: „Dane, m-ai întrecut”²⁷.

Profesorii Clasei Palatine au remarcat că Dan Cernovodeanu avea o înclinație mai mult spre partea umanistă decât spre partea reală²⁸. Mai mulți profesori au observat la

Vișan-Miu, *La școală cu Regele Mihai...*, p. 28). În al doilea an, li s-au alăturat patru elevi: din Bucovina, Gheorghe Grămadă (Liceul ortodox de băieți din Cernăuți), fiul țaranului A. Grămadă; din Banat, Ioan Jurchescu (Liceul „Diaconovici Loga” din Timișoara), fiul învățătorului Gheorghe Jurchescu; un sas, Walter Heltmann (Liceul Evanghelic „J. A. Honterus” din Brașov), fiul profesorului Adolf Heltmann; un secui, Ioan Kovacs (Liceul Reformat din Târgu Mureș), fiul preotului reformat Benedict Kovacs.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ Principele Mihai folosea, în mod curent, pentru a se adresa colegilor săi, o variantă diminutivă a numelui de familie: Chiaburu era „Chiabi”, Ionnițiu – „Ioani”, Heltmann – „Helti”, Jurchescu – „Jurchi”, Popescu – „Popi”, Zamfirescu – „Zamfi” etc. (*ibidem*, p. 41). Pentru Dan Cernovodeanu, principele și colegii foloseau diminutivul „Dindin”, care i se dăduse de către fratele său mai mare, Ion Cernovodeanu, și care a fost păstrat în familie și de apropiați.

²¹ Radion Chiaburu, elevul din Basarabia, ne-a relatat cum, prezentându-se în prima zi în Clasa Palatină, a fost întâmpinat de principele Mihai cu aceste cuvinte: „Tu o să fii în echipa mea. În pauză ne «batem» cu Cernovodeanu” (Arhiva Tudor Vișan-Miu, interviu cu Radion Chiaburu, 2013). Ion Conea, profesorul de geografie al clasei, a evidențiat, într-o lucrare dedicată călătoriei de studii („lecției de sinteză”) desfășurate în vara anului 1935, în țara Hațegului, „discuțiile aprinse între elevi, între cei cari preferă și iubesc mai mult istoria și între cei care susțin cu ardore geografia”. Principele Mihai conducea „tabăra geografiei”, în timp ce Dan Cernovodeanu era „cel mai înflăcărat istoriofil” (Ion Conea, *Cum învăța a-și cunoaște țara Măria Sa Mihai*, București, Editura Cartea Românească, 1936, p. 59). Eventual ca să „tranșeze” chestiunea, Conea a inițiat o dezbatere pornind de la introducerea discursului rostit de Mihail Kogălniceanu, *Cuvânt pentru deschiderea cursului de istorie națională* (1843): „După minunile lumii, după privilegiile naturii, [nu este] nimic mai măreț și mai vrednic de luarea noastră aminte – decât istoria”; concluzionând că „pe primul loc” sunt „minunile naturii”, deci în fruntea tuturor disciplinelor se află... religia (*ibidem*, p. 72-73).

²² Niculae M. Popescu (1881-1963), preot, profesor universitar de Istoria Bisericii al Facultății de Teologie a Universității din București. A fost ales, în 1923, membru titular al Academiei Române.

²³ ANIC-CRMis., dosar 1020, f. 18.

²⁴ Doina Tudorovici, *Dialog cu Dan Cernovodeanu: un neam sub blestem (II)*, în *Amurgul nobililor*, București, Editura Pro, 1998, p. 89.

²⁵ În timpul primului an (1932-1933), elevii au primit calitative în loc de note. Conform registrelor matricole, Cernovodeanu a fost notat cu „foarte bine” la toate materiile, cu excepția sportului (unde a fost notat cu „suficient”); la limba română și limba franceză a fost notat cu „excelent”. În anul al doilea (1933-1934), a ieșit pe locul 1, cu media 9,11; în anul al treilea (1934-1935), pe locul 4, cu media 9,11; în anul al patrulea (1935-1936), pe locul 5, cu media 8,83; în anul al cincilea (1936-1937), cu 8,15. Vezi ANIC-CRMis., dosar 1012, *passim* (cataloge pe anii I/1932-1933, II/1933-1934, III/1934-1935, V/1936-1937, VII/1938-1939, VIII/1939-1940); *ibidem*, dosar 1003, f. 89-105 (catalog pentru anul IV/1935-1936); *ibidem*, dosar 1020, f. 73 (catalog pe anul VI/1937-1938).

²⁶ Procesul-verbal al ședinței consiliului profesoral din 7 iulie 1933, în prezența regelui Carol al II-lea (ANIC-CRMis., dosar 1020, f. 17-20).

²⁷ Dan Cernovodeanu, *Am fost coleg...*, p. 42; cf. Tudor Vișan-Miu, *La școală cu Regele Mihai...*, p. 39-40.

²⁸ În calificarea generală pe anul școlar 1935-1936, Cernovodeanu era apreciat astfel: „Model de sârguință la învățătură. Dezvoltarea intelectuală nu în același progres. Dorință de cetit și instruit. Spirit de contradicție. Foarte precaut ca să nu greșească. Înclinare spre partea literară” (ANIC-CRMis., dosar 1002, f. 107).

Dan Cernovodeanu un potențial pentru cercetarea istorică, precum și alte aptitudini, pentru desen (care va conta mult în viitoarea carieră de heraldist)²⁹ și muzică³⁰. În privința pasiunii pentru istorie, reținem un detaliu. În fiecare vară, Clasa Palatină făcea excursii tematice în țară, numite „lecții de sinteză”, în care elevii, vizitând diverse locuri și ascultând prelegerile profesorilor și ghizilor, rezumau în cadrul unor lucrări, în diverse momente de-a lungul călătoriei, informațiile primite³¹. Ion Conea, profesorul de geografie al clasei, a remarcat cum, la începutul excursiei din 1935, în Țara Hațegului, Dan Cernovodeanu scria „Sarmizegetuza”. După vizita la Ulpia Traiană (în a 6-a zi a excursiei), unde Constantin Daicoviciu³² conducea cercetările arheologice, Cernovodeanu a privit cu atenție inscripțiile și, de atunci, a scris și le-a atras și colegilor atenția să scrie „Sarmizegethusa”³³.

În 1937, după clasa a V-a, peste jumătate dintre colegi (6 din 11)³⁴ au fost transferați din Clasa Palatină la alte licee, fără a li se preciza un motiv clar³⁵. Dan Cernovodeanu a revenit la Liceul „Spiru Haret”, unde a absolvit studiile liceale în iunie 1940. Dintre colegii săi, merită amintit Constantin (Dinu) Pillat³⁶.

La 6 septembrie 1940, în urma pierderilor teritoriale din acel an, de care a fost considerat răspunzător³⁷, regele Carol al II-lea a semnat o proclamație către țară având consecințele juridice ale unei abdicări, iar principele Mihai a depus jurământul ca „rege al României”³⁸. Ziua următoare, regele Mihai l-a chemat la Palatul Regal pe Dan Cernovodeanu, care a relatat astfel momentul:

[...] mă aflam în biroul-salon al Regelui și, intrând acolo, am găsit pe fostul meu camarad de clasă [regele Mihai], întins pe una din canapelele camerei, scuturat de spasmurile unui plâns puternic. Apropiindu-mă, îngrijorat de starea în care se afla, regele și-a dat seama de

²⁹ Ion Conea a menționat că, în timpul călătoriei din 1935 în Țara Hațegului, Cernovodeanu desena clădirile văzute pe parcursul traseului: biserica din Dânsuș, biserica din satul Sf. Maria Orlea, Poarta de Fier etc. (Ion Conea, *Cum învăța a-și cunoaște țara...*, p. 53, 78). În arhiva Clasei Palatine se păstrează desene realizate de Dan Cernovodeanu: 1) un desen cu o floare, notat de profesorul de desen, Nicolae Saxu, cu calificativul „Foarte Bine” (6 aprilie 1933); 2) coperta programului serbării de sfârșit de an, „Prințesa Christina” (9 iulie 1934). Vezi ANIC-CRMis., dosar 1020, f. 31 etc.

³⁰ Profesoara de muzică, Florica Musicescu, remarcase că principele progresase la pian „mai ales de când lucrează împreună cu elevul Cernovodeanu” (ANIC-CRMis., dosar 1020, f. 18).

³¹ Tudor Vișan-Miu, *La școală cu Regele Mihai...*, p. 44-49; idem, *Excursiile principelui moștenitor Mihai cu clasa palatină, în România Mare, 1933-1940*, în „Philohistoriss”, anul VII, nr. 11/iulie 2021, Cluj-Napoca, Editura Klausenbook, p. 181-195.

³² Constantin Daicoviciu (1898-1973), istoric, arheolog și profesor universitar, coordonator al lucrărilor arheologice din Munții Orăștiei.

³³ Ion Conea, *Cum învăța a-și cunoaște țara...*, p. 206.

³⁴ Din cei opt elevi din primul an școlar, unul a părăsit colectivul, fiind „neadaptat”: Tănase Mărgelatu. Li s-au alăturat încă patru elevi, totalul fiind de 11. În timpul clasei a IV-a, unul dintre elevi s-a îmbolnăvit: Dan Mavrus (a murit la 28 mai 1937). Vezi Carol al II-lea, rege al României, *Între datorie și pasiune: însemnări zilnice*, ediție de Marcel-Dumitru Ciucă și Narcis Dorin Ion, ediția a II-a, vol. I, București, Curtea Veche, 2003, p. 184; Maria, regină a României, *Însemnări din ultima parte a vieții (martie 1937 – iulie 1938)*, studiu introductiv, traducere și note de Sorin Cristescu, București, Editura Corint, 2018, p. 49-50. În locul lui Mavrus, colectivul a fost completat cu Lascăr Zamfirescu (1922-2020), fiul diplomatului și scriitorului Alexandru Duiliu Zamfirescu (1892-1968) și nepotul diplomatului și scriitorului Duiliu Zamfirescu (1858-1922).

³⁵ Tudor Vișan-Miu, *La școală cu Regele Mihai...*, p. 64.

³⁶ Constantin (Dinu) Pillat (1921-1975), fiul poetului Ion Pillat; absolvent de studii de filologie, a fost exclus în 1947 de la catedră, iar în 1959 a fost anchetat și condamnat în lotul Noica – Pillat, fiind amnistiat în 1964.

³⁷ Pentru detalii, vezi Christophe Midan, *Carol al II-lea și teroarea istoriei: 1930-1940*, traducere de Daniela Codruța Midan, București, Editura Militară, 2008.

³⁸ Eleodor Focșeneanu, *Istoria constituțională a României (1859-2003)*, ediția a IV-a, îngrijită de Anca Focșeneanu, București, Editura Eikon, 2018, p. 117-118.

sosirea mea și, fără să-mi spună vreun cuvânt, mi-a arătat cu mâna o foaie de ziar mototilită, aruncată pe parchet. Am ridicat-o și am constatat că era ediția specială a ziarului „Universul”, apărută a doua zi după părăsirea tronului de către regele Carol al II-lea și purtând un articol intitulat „A abdicat!”³⁹, semnat de Stelian Popescu⁴⁰, directorul acestui cotidian de mare tiraj din București. Cunoșteam ediția specială în cauză, dar nu m-am gândit ca ea să ajungă vreodată în mâinile regelui Mihai, dat fiind conținutul ei ofensator la adresa tatălui său și indirect și la a sa. N-am aflat niciodată cine a avut indelicatețea să-i arate această foaie volantă, în care tatăl suveranului era tratat în termeni extrem de puțin protocolari [...]. [M]-am apropiat de canapeaua unde se afla și am căutat, în fel și chip, să atenueze afrontul ce i se făcuse, dorindu-l să-l conving că respectiva ediție specială stârnise în marea majoritate a opiniei noastre publice un profund dezgust față de autorul articolului incriminat⁴¹.

Dan Cernovodeanu a relatat faptul că, în toamna anului 1940, adjutantul regal Mircea Tomescu⁴², fostul directorul de studii al Clasei Palatine, rămas la Palat, i-a propus, invocând dispoziții primite de la Conducătorul Statului, să devină un „informat” al guvernului:

Puțin după aceea, m-am întâlnit, întâmplător, pe Calea Victoriei, cu colonelul⁴³ Mircea Tomescu [...]; părea bucuros că mă întâlnise, declarându-mi că avea chiar intenția să mă contacteze în urma unor dispoziții speciale ce primise în acest sens de la Conducătorul statului. Invitându-mă în biroul său din Palatul regal, interlocutorul meu mi-a comunicat satisfacția „domnului general” [Ion Antonescu] că rămăsesem unul dintre apropiații actualului suveran, bucurându-mă de simpatia și încrederea acestuia. În plus, eram și fiul unui vechi camarad de arme al generalului, tatăl meu fiind unul dintre adjuncții săi [ai generalului Antonescu] în Școala Superioară de Război din București, în anii '30⁴⁴. Nu-mi dădeam seama unde voia să ajungă colonelul Tomescu cu aceste afirmații, dar m-am lămurit curând, atunci când acesta m-a solicitat, în numele superiorului său, ca, în relațiile ce urma să continui a avea cu regele Mihai, să reproduc și generalului conținutul conversațiilor ce aș fi purtat cu fostul meu coleg de școală, ba chiar mai mult, profitând de încrederea cu care mă onora, să caut să-l influențez în sensul unor orientări dorite de Conducător. Această solicitare neașteptată a constituit pentru mine o surpriză neplăcută, urmată apoi și de un sentiment de indignare, trăiri sufletești ce s-au trădat și pe fața mea⁴⁵.

Dan Cernovodeanu a refuzat:

N-am vorbit nimănui de această întrevvedere, pentru a-mi respecta cuvântul de onoare dat, dar nici n-am mai încercat să contactez pe colonelul Tomescu, socotind că el va înțelege că tăcerea mea echivalează cu un refuz politicos. Ceea ce a urmat a fost ușor de prevăzut, căci mi s-a anulat invitația făcută anterior de rege de a mă primi la Sinaia, la Castelul Foișor,

³⁹ Stelian Popescu, *A abdicat!*, în „Universul”, ediție specială din 6 septembrie 1940, p. 1.

⁴⁰ Stelian Popescu (1875-1954), directorul ziarului „Universul”, a fost ministrul Justiției în guvernul Take Ionescu (1921-1922) și în guvernarea liberală din 1927-1928.

⁴¹ Dan Cernovodeanu, *Am fost coleg...*, p. 43; Tudor Vișan-Miu, *La școală cu Regele Mihai...*, p. 95-96.

⁴² Mircea Tomescu (1899-1973), ofițer de cavalerie, autorul unor lucrări de doctrină militară. Profesor al Școlii Superioare de Război, a devenit ofițer de ordonanță în 1936, fiind menținut la Palat de regele Mihai, ca adjutant regal, în 1940. După tentativa implicării regelui ca mediator între guvern și legionari în 23 ianuarie 1941, a căzut în dizgrația generalului Antonescu, iar la 1 aprilie 1941, a fost mutat din Casa Militară Regală.

⁴³ În 1940, Mircea Tomescu avea gradul de căpitan.

⁴⁴ Ion Antonescu a fost directorul Școlii Superioare de Război în trei perioade succesive (1927-1928; 1928-1929; 1931-1933).

⁴⁵ Am reproduș *in extenso* relatarea pentru a remarca tacticile de persuasiune folosite de Mircea Tomescu (Dan Cernovodeanu, *Am fost coleg...*, p. 43-44).

desigur viitorul mareșal [Antonescu] dorind să mă izoleze complet de fostul meu coleg de școală, temându-se ca eu să nu comit vreo indiscreție privitor la intervenția sa de a ține permanent sub observație pe tânărul suveran.

În toamna anului 1940, Dan Cernovodeanu a început cursurile a două facultăți: pe de o parte, Dreptul, de cealaltă, Litere și Filosofie, specializarea Filologie modernă. Examenele de licență le-a dat la 24 ianuarie 1945⁴⁶, respectiv, la data de 14 decembrie 1945⁴⁷.

La 23 august 1944, regele Mihai I l-a arestat pe mareșalul Ion Antonescu, încredințând formarea unui guvern șefului Casei Militare Regale, generalul Constantin Sănătescu. La 4 noiembrie, guvernul Sănătescu a fost remaniat, ministrul Producției de Război fiind numit liberalul Constantin (Bebe) Brătianu⁴⁸, iar Dan Cernovodeanu a fost „numit șef de cabinet al unchiului meu”⁴⁹. Dan Cernovodeanu și-a menținut poziția, împreună cu ministrul „Bebe” Brătianu, și în guvernul Rădescu (6 decembrie 1944 – 28 februarie 1945).

După instaurarea guvernului Groza, la 6 martie 1945, Dan Cernovodeanu a fost cooptat ca referent în Comisia Română pentru Aplicarea Armistițiului (2 aprilie – 16 iulie 1945), demisionând un timp după înlocuirea președintelui comisiei, Savel Rădulescu⁵⁰, cu Mihail Ghelmegeanu⁵¹, „nedorind să mă fac părtaș la jefuirea bunurilor țării de către sovietici, sub pretextul despăgubirilor de război impuse României”, pe care noua conducere a comisiei „a facilitat-o, îngăduind rușilor abuzuri intolerabile din bunurile statului, cât și ale particularilor”⁵².

Cam în această perioadă, Cernovodeanu a aderat la „Organizația T”, o grupare reunind „membri ai tineretului partidelor istorice, dar și militari, activi sau deblocați, din armata regală română”, care încerca să creeze bazele unei rezistențe anticomuniste. Dan Cernovodeanu relatează:

Deși regele Mihai fusese discret informat asupra existenței acestei organizații, dându-și asentimentul deplin, ba punând la dispoziția membrilor ei chiar și unele din cabanele sale de vânătoare din Ardeal pentru stocare de armament, era normal ca, oficial, el să fie în afară de orice amestec⁵³.

⁴⁶ Diplomă de Licență în Drept (nr. ... din 4 iunie 1945), eliberată în baza procesului-verbal nr. 363 din 24 ianuarie 1945, cu examenul de licență trecut cu „o bilă albă, două bile roșu-albe și trei roșu” (ADMAE-77, dosar C. 247, f.l.).

⁴⁷ Diplomă în Filosofie și Litere, specialitatea Filologie Modernă (nr. 7810 din 14 mai 1946), eliberată în baza procesului-verbal nr. 12784 din 14 decembrie 1945, cu examene la: 1) Franceză; 2) Istoria Artei; 3) Engleză, trecute cu „doi foarte bine și un suficient” (*ibidem*).

⁴⁸ Constantin (Bebe) C. Brătianu (1887-1956), fiul generalului Constantin Ion Brătianu (1844-1910) și nepotul omului politic Dumitru Brătianu (1818-1892).

⁴⁹ Dan Cernovodeanu, *Am fost coleg...*, p. 44. Prin decizia ministrului Producției de Război nr. 297 din 21 noiembrie 1944, „dl Cernovodeanu Dan Paul se numește în funcția de șef de cabinet la cabinetul ministrului pe timpul de la 6 noiembrie 1944 până la 31 martie 1945” (*MOF*, nr. 280, din 2 decembrie 1944, p. 7828).

⁵⁰ Savel Rădulescu (1885-1970), diplomat, secretar de stat al Ministerului Afacerilor Străine sub Nicolae Titulescu (1932-1936).

⁵¹ Mihail Ghelmegeanu (1896-1984), om politic țărănist, s-a asociat, în 1938, Frontului Renașterii Naționale, devenind ministru de Interne în guvernul Tătărescu (1939-1940); a condus Comisia Română pentru Aplicarea Armistițiului în 1945-1946.

⁵² Dan Cernovodeanu, *Am fost coleg...*, p. 44.

⁵³ *Ibidem*, p. 44.

În vara anului 1945, nucleul bucureștean al grupării a fost descoperit, arestat și judecat într-un proces, care s-a desfășurat în perioada „grevei regale”⁵⁴. S-au dat următoarele condamnări: organizatorul, Remus Țeu⁵⁵, a primit șapte ani de închisoare, în timp ce un grup de patru acuzați, între care Dan Cernovodeanu, care erau învinuiți de „omisiune de denunț”, au fost disjunși din proces și eliberați în octombrie 1945⁵⁶.

Dan Cernovodeanu, implicându-se în activitatea Partidului Național Liberal condus de Constantin (Dinu) I. C. Brătianu încă din septembrie 1944, relatează:

[...] am fost antrenat din plin în pregătirea alegerilor din toamna lui 1946, însoțind în campania electorală pe unchiul meu [„Bebe” Brătianu] în regiunea Timișoarei (fieful său, în care fusese ales deputat în Parlamentul țării dinaintea lui 1938) și apoi înapoiat în București, activând în organizația junioară a Capitalei⁵⁷.

Cândva în anul 1946, Dan Cernovodeanu, împreună cu frații săi Ion, Ștefan și Paul, au luat parte la o „mare recepție” organizată de George D. Florescu⁵⁸, „cu prilejul introducerii în societate a fiicelor sale, Elisabeta, Anca și Lelia”. Florescu, ținând „să păstreze vechile cutume de conviețuire umană pe care le apucase, încă de la finele veacului trecut, în sânul protipendadei românești în care se nascuse și viețuise”, a invitat „toți acei tineri care mai purtau încă un nume întâlnit în catagrafiele boierești moldo-valahe din veacurile XVIII și XIX”⁵⁹, „urmând ca, dintre ei, să fie aleși viitorii săi gineri”,

⁵⁴ „Grevă regală” a început odată cu refuzul prim-ministrului Petru Groza de a-și prezenta demisia, la solicitarea regelui Mihai, la 21 august 1945, și s-a încheiat la 7 ianuarie 1946, prin cooptarea unor miniștri fără portofoliu din Partidul Național Liberal și Partidul Național-Tărănesc, conform soluției stabilite de miniștrii de Externe ai Statelor Unite ale Americii, Marii Britanii și Uniunii Sovietice în cadrul conferinței de la Moscova din 18-26 decembrie 1945.

⁵⁵ Remus Țeu era președintele organizației Tineretului Național Liberal din Sectorul I Galben. Printre alte persoane implicate în proces, îi amintim pe Adriana Georgescu (1920-2005), fosta șefă de cabinet a generalului Nicolae Rădescu (ca prim-ministru), și Victor Isac (1917-2003), fost președinte al tineretului universitar al Partidului Național Tărănesc, condamnați la patru, respectiv, cinci ani de detenție. Pentru detalii, vezi Petre Țurlea, *Procesul Organizației „T”*, București, Fundația Culturală Libra, 2000.

⁵⁶ Dan Cernovodeanu, *Una dintre primele mișcări de rezistență anticomunistă din România, neglijată de istoricii totalitarismului: Organizația „T”*, în „Lumea Românească”, anul IV, nr. 44, august 1999, apud Petre Țurlea, *Procesul Organizației „T”*, p. 174-196; cf. Dan Cernovodeanu, *Una dintre primele mișcări de rezistență anticomunistă din România: Organizația „T”*, în AT, 3-4 (24-25)/1999, p. 211-218; Adriana Georgescu, *La început a fost sfârșitul. Dictatura roșie la București*, traducere de Micaela Ghițescu, București, Editura Humanitas, 2019 (cu ediții anterioare la Editura Humanitas, 1992 și Editura Memoria, 1999), p. 97 și urm.; Cosmin Budeancă, *Procesul Organizației „T” din 1945* (interviu cu Victor Isac), în „Memoria”, nr. 2-3 (51-52)/2005, p. 74-90.

⁵⁷ Dan Cernovodeanu, *Am fost coleg...*, p. 45.

⁵⁸ George D. Florescu (1893-1975), istoric și genealogist. A fost membru al colectivului de istorici care-și asumase, în 1937, redactarea unei istorii a familiilor boierești române, cu Ioan C. Filitti și Emanoil Hagi-Moscu (Mihai Dimitrie Sturdza, *Familii boierești din Moldova și Țara Românească: enciclopedie istorică, genealogică și biografică*, vol. I, București, Editura Simetria, 2004, p. 10). A fost vicepreședinte al Societății Genealogice (1943-1948) și membru fondator al Comisiei De Heraldică, Genealogie și Sigilografie (1971). La 12 august 1966, interogată despre Dan Cernovodeanu în cadrul anchetei pentru ultimul său proces, a declarat: „[...] cunosc pe Cernovodeanu Dan de circa 20 de ani, pe când funcționam la Ministerul de Externe. Fiind un element cărui îi plăcea istoria, în acest domeniu l-am îndrumat pe când era tânăr, deoarece sunt cercetător al cunoștințelor istorice cu multe lucrări publicate. [...] este un bun cunosător al disciplinelor de heraldică și sigilii”. De asemenea, a precizat că i-a oferit „informații și consultații solicitate pentru a întocmi o lucrare cu caracter pur istoric și de heraldică, la care lucrează el [*Știința și arta heraldică în România*, finalizată și publicată în 1977 – n.n.]”. Vezi ACNSAS, fond Penal, dosar 50218, vol. III, f. 93-94.

⁵⁹ Dan Cernovodeanu amintește, nominal, „reprezentanții unor foste familii domnitoare române”, Brâncoveanu, Cantacuzino, Ghica, Rosetti-Solescu, Sturdza, și reprezentanții „mai multor familii boierești din Țara Românească și Moldova”, precum Bălăceanu, Băleanu, Beldiman, Bellu, Bogdan, Bossy, Brătianu,

precum și „descendente ale acelorași neamuri domnești și boierești”. Acesta a fost unul dintre „ultimele evenimente mondene” ale lumii aristocratice înainte de anul 1947⁶⁰.

La sfârșitul anului 1946, Dan Cernovodeanu a adresat o scrisoare regelui Mihai, cerându-i sprijinul pentru intrarea în cadrele diplomatice⁶¹. La acel moment, vărul său, Paul Cernovodeanu, intrat în cadrele diplomatice în 1938⁶², avea gradul de consul (din 1944)⁶³ și lucra la Direcția Cifrului (din 1946)⁶⁴. Încă de la 1 aprilie 1946, Dan Cernovodeanu ceruse înscrierea în examenul de atașat de legație⁶⁵. În urma intervenției suveranului, Cernovodeanu a fost încadrat în cadrele diplomatice, așa cum ceruse (Anexa 1), în februarie 1947, ca secretar de legație de clasa a III-a⁶⁶. Totuși, abia în iulie i s-a repartizat un rol în cadrul Administrației Centrale a Ministerului, la Subdiviziunea Administrativă⁶⁷.

În anul 1947 s-au făcut mari concedieri în cadrele diplomatice prin suprimarea de posturi, motivul invocat fiind „economiiile bugetare”. La 1 septembrie au fost conceđiate 234 de persoane⁶⁸, în acest grup intrând și Dan Cernovodeanu (vărul său, Paul Cernovodeanu, a fost conceđiat două luni mai târziu, la 20 noiembrie 1947). La 12 septembrie 1947, Dan Cernovodeanu a adresat un memoriu ministrului Afacerilor Străine, Gheorghe Tătărescu, în care protesta împotriva deciziei (vezi Anexa 2):

Alegerea carierei diplomatice ca profesie de viață n-a fost pentru mine rezultatul unei hotărâri recente și accidentale, ci a constituit o intenție pe care am avut-o din momentul în care am pășit pragul Universității, dând în acest scop studiilor mele o direcție adecvată unei atare viitoare profesiuni. Astfel, pentru a-mi lărgi cunoștințele pe care le cred indispensabile unui bun diplomat, am studiat și obținut licențele în Drept, Litere și Filozofie și Istorie, iar actualmente îmi lucrez în continuare tezele de Doctorat în Drept și Litere la Universitatea din București.

Budișteanu, Carp, Catargi, Cazimir, Drăghici, Filitti, Fundățeanu, Gane, Greceanu (din Moldova), Hagi-Moscu, Kogălniceanu, Koslinski, Kretzulescu, Lahovari, Laptew, Lecca, Mavrocordat, Meitani, Odobescu, Orăscu, Ottetelișanu, Rallet, Rudeanu, Slătineanu, Spătariu, Wassilko. Lista sa, completată cu date genealogice suplimentare, ar putea constitui un reper pentru un viitor studiu care să prezinte tabloul „la jeunesse dorée” din București în anul 1946.

⁶⁰ Dan Cernovodeanu, *George D. Florescu – așa cum ni s-a arătat, așa cum l-am înțeles* (colecție de amintiri), în *ArhGen*, nr. 1-2/1996, p. 30-31.

⁶¹ Idem, *Am fost coleg...*, p. 45.

⁶² ADMAE-77, dosar C. 162.

⁶³ Decizia ministrului Afacerilor Străine nr. 10623 din 10 iunie 1944.

⁶⁴ Decizia ministrului Afacerilor Străine nr. 7239 din 2 martie 1946.

⁶⁵ ADMAE-77, dosar C. 247, f.l.

⁶⁶ Decretul Regal nr. 182 din 31 ianuarie 1947, în *MOF*, nr. 34, din 11 februarie 1947, p. 1048. Numirea era pe 12 februarie 1947. A depus jurământul la 27 februarie 1947: „Jur credință Regelui, supunere Constituției și legilor poporului Român, jur a păstra cu sfințenie secretul lucrărilor și datoriiilor ce mi se vor încredința în serviciul Ministerului Afacerilor Străine”.

⁶⁷ Decizia Ministerului Afacerilor Străine nr. 48930 din 17 iulie 1947; ADMAE-77, dosar C. 247, f.l. Documentul este semnat de secretarul general, Constantin Zănescu, și contrasemnat de șeful diviziei personalului, Noti Constantinide.

⁶⁸ Pe lista celor 234 de persoane conceđiate pe data de 1 septembrie 1947 se aflau 16 membri ai corpului diplomatic și 20 din corpul consular, restul ținând de personalul tehnic și de specialitate. Între aceștia, miniștrii plenipotențieri clasa I, Gheorghe Lecca (1873-1957), Vintilă Petala – fiul generalului Nicolae Petala, Radu Crutcescu (1891-1947) și Edmond Ciuntu (1894-1988), și prim consulul general Constantin Karadja (1889-1950). Împreună cu Dan Cernovodeanu au fost excluși alți doi secretari de legație clasa a III-a: Virgil Solomon – fiul omului politic țărănist Virgil Solomon, fost ministru al Lucrărilor Publice în guvernele Sănătescu și Rădescu, și Mihai Angheluță (1920-1950), arestat în martie 1949, anchetat și condamnat în lotul generalul Nicolae Dabija. Vezi decizia Ministerului Afacerilor Străine nr. 58378 din 31 august 1947; *MOF*, nr. 205, din 6 septembrie 1947, p. 1800-1802.

Două luni mai târziu, la 8 noiembrie 1947, a avut loc, la Palatul Regal, reuniunea tradițională a elevilor Clasei Palatine. Cu acel prilej, regele Mihai I i-a promis lui Dan Cernovodeanu că, după întoarcerea sa de la Londra⁶⁹, îl va numi în postul de bibliotecar al Palatului⁷⁰, ocupat până atunci de Christina Tuduri⁷¹. Dacă numirea s-ar fi materializat, Dan Cernovodeanu ar fi fost al doilea coleg de clasă al regelui Mihai care ar fi ajuns într-o funcție la Curtea regală, după ce, la 1 aprilie 1944, Mircea Ionnițiu a fost numit secretar particular al suveranului⁷².

La 30 decembrie 1947, Partidul Comunist Român a dirijat o lovitură de stat prin care a pus capăt monarhiei românești⁷³. Guvernul Groza a limitat numărul de însoțitori pe care fostul monarh, plecând în exil, i-a putut lua în trenul regal⁷⁴. Aceștia au fost urmați de alți foști curteni și apropiați, care au părăsit țara pe cont propriu după ce guvernul a revenit asupra promisiunii făcute regelui de a acorda unui adjutant regal permisiunea să scoată din țară iahtul „Luceafărul”⁷⁵, care i-ar fi ajutat ca pasageri. Dan Cernovodeanu nu s-a aflat printre cei care au reușit să plece⁷⁶.

În octombrie 1948, Dan Cernovodeanu, temându-se că va fi arestat, a luat hotărârea de a fugi din țară. Pentru a trece frontiera româno-iugoslavă, la 2 noiembrie 1948, Cernovodeanu a cerut sprijinul fostului său coleg de liceu și din Facultatea de Drept, bănățeanul, Ioan Jurchescu, care i-a făcut legătura cu un șvab bătrân din comuna Ciavoș, care să-i fie ghid. „Bătrânul șvab mi-a indicat locul precis pe unde pot trece frontiera în Iugoslavia, după care m-am culcat într-o șură, din motive de prudență, urmând să mă scoale noaptea la ora când era posibilă trecerea graniței”, relatează Dan Cernovodeanu, interogată de Securitate la ceva ani după desfășurarea evenimentelor (Anexa 3).

Prins de autoritățile iugoslave, Dan Cernovodeanu a fost expulzat, la 30 decembrie 1948, și arestat, la 7 ianuarie 1949, de autoritățile române, fiind judecat și condamnat la opt ani de închisoare pentru „trecerea frauduloasă a frontierei”⁷⁷. În această perioadă, și restul

⁶⁹ Regele Mihai și regina-mamă Elena au fost invitați la nunta principesei Elisabeta a Marii Britanii cu Philip de Edinburgh, părăsind țara la 12 noiembrie 1947. Cu acel prilej, Curtea regală anunțase faptul că „Majestățile Lor vor lipsi din Țară aproximativ 20 de zile” (Comunicatul nr. 29, din 12 noiembrie 1947, al Marelui Curții Regale; *MOF*, nr. 263, 13 noiembrie 1947, p. 10042). Deoarece, în timpul călătoriei, regele Mihai a curtat-o și s-a logodit cu principesa Ana de Bourbon-Parma, șederea în străinătate a fost prelungită încă trei săptămâni. Suveranul și regina-mamă au revenit în București la 21 decembrie 1947 (Comunicatul nr. 30, din 21 decembrie 1947, al Marelui Curții Regale; *MOF*, nr. 297, 23 decembrie 1947, p. 11330).

⁷⁰ Dan Cernovodeanu, *Am fost coleg...*, p. 45.

⁷¹ Christina Tuduri (1902-1998), directoarea bibliotecii Academiei de Înalte Studii Comerciale și Industriale din București (1933-1948) și bibliotecara Curții regale (1941-1947). În 1948 a plecat în exil (Paul Croitoru, *Bibliotecari în slujba Academiei de Înalte Studii Comerciale și Industriale din București – Christina Tuduri și Theodor Ludu*, București, Editura Academiei de Studii Economice, 2015, p. 18-51).

⁷² Decizia regală nr. 1 din 1 aprilie 1944; ANIC, fond Casa Regală – Documente Oficiale, dosar 67/1944, f. 6.

⁷³ Detalii la Eleodor Focșeneanu, *Două săptămâni dramatice din istoria României: 17-30 decembrie 1947*, ediția a IV-a, îngrijită de Anca Focșeneanu, București, Editura Eikon, 2019.

⁷⁴ Tudor Vișan-Miu, *Împreună, la bine și la greu: însoțitorii regelui în exil*, la Alexandru Muraru, Andrei Muraru (coordonatori), *Regele, comuniștii și coroana. Adevărata istorie a abdicării lui Mihai I*, Iași, Editura Polirom, 2017, p. 283-297.

⁷⁵ Misiunea fusese încredințată ofițerului de marină Arpad Gherghel (1900-?), care, neputând scoate iahtul „Luceafărul” din România, a părăsit oricum țara în 1948 (Marian Moșneagu, *Cavalerii Mării Negre: ofițeri de marină distinși cu Ordinul Militar „Mihai Viteazul”*, București, Editura Militară, 2019, p. 260-265).

⁷⁶ „Dan își pierduse din nou slujba [în 1948] și a încercat să plece odată cu Regele Mihai. Se afla pe a doua listă. Comuniștii au interzis această listă, așa că a rămas în țară” (Doina Tudorovici, *Dialog cu Paul Cernovodeanu: un neam sub blestem (I)*, în *Amurgul nobililor*, București, Editura Pro, 1998, p. 82).

⁷⁷ Sentința nr. 923 din 12 iulie 1949 a Tribunalului Militar București, Secția I-a reținea: „În noaptea de 2 noiembrie 1948, împreună cu alte două elemente dușmănoase regimului, ofițeri deblocați, căpitan Norghiresc și locot. Topliceanu Alexandru, trece frontiera în Iugoslavia în ascuns, printre comunele Piere [sic!] [Giera] și

familiei a avut de suferit. Fratele, Ștefan, s-a sinucis în 1951, înainte de a fi arestat după ce rezistase presiunilor Securității de a deveni colaborator⁷⁸. Fratele, Paul, a fost concediat, în 1952, de la Institutul de Istorie și Filosofie al Academiei RPR⁷⁹. Vărul, diplomatul Paul Cernovodeanu, a fost arestat în 1961 și închis trei ani pentru „complot împotriva statului”⁸⁰.

Eliberat la 2 octombrie 1955, Dan Cernovodeanu „își câștiga foarte greu existența. Nu-l angajau nicăieri. Făcea diverse munci «de jos»”⁸¹. A fost arestat, din nou, la 18 februarie 1961, a fost anchetat, judecat pentru „trădare de patrie” „uneltire contra ordinii sociale” și condamnat la 12 ani de închisoare⁸². A fost amnistiat la 31 iulie 1964⁸³. La începutul anului 1965, a fost angajat, în mod temporar, drept colaborator extern al Muzeului de Istorie a orașului București⁸⁴. Ultima arestare (a cincea) a avut loc în august 1966, fiind urmată de un „proces de moravuri” și pentru „uneltire contra ordinii sociale”⁸⁵. A fost eliberat din închisoare, condiționat, în octombrie 1969⁸⁶.

Peste două decenii de la concedierea sa din Ministerul Afacerilor Străine, Dan Cernovodeanu a primit, în fine, din partea autorităților, recunoașterea profesională în

Ciavoș, locuri nedestinate trecerii călătorilor. / La 30 decembrie 1948 este expulzat, prin dreptul punctului de frontieră Biserica Albă, iar a doua zi, prins de către organele de miliție în împrejurimile comunelor Betrllova – Bogodini”. Vezi ACNSAS, fond Penal, dosar 50218, vol. II, f. 45-46.

⁷⁸ Doina Tudorovici, *Dialog cu Dan Cernovodeanu...*, p. 88-89.

⁷⁹ Paul Cernovodeanu și-a continuat activitatea, în 1956-1963, la Muzeul de Istorie a orașului București și, din 1964, la Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”. Vezi *Repere biografice: Paul Cernovodeanu*, la Violeta Barbu (editor), *In honorem Paul Cernovodeanu*, București, Editura Kriterion, Academia Română, Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, 1998, p. 7-8.

⁸⁰ Doina Tudorovici, *Dialog cu Dan Cernovodeanu...*, p. 83.

⁸¹ *Ibidem*.

⁸² Sentința nr. 96 din 16 decembrie 1961 a Tribunalului Militar al Regiunii Militare nr. 2 București reținea: „Inculpatul Cernovodeanu Dan [...] în toamna anului 1953 stabilește relații cu un alt deținut, Mitucă Ion [...]. Cernovodeanu Dan, în discuțiile purtate cu Mitucă Ion, indică acestuia să întocmească un memoriu când va ieși din închisoare, care să cuprindă informații tendențioase despre situația deținuților politici din RPR, pe care să-l transmită, prin intermediul prietenului său, Pillat Constantin, puterilor occidentale [...]. În afară de acestea, Cernovodeanu Dan, în discuțiile purtate cu Mitucă Ion, Pillat Constantin și alți foști deținuți, a desfășurat o activitate de agitație contrarevoluționară în perioada 1956-1958, afirmând că regimul democrat popular va fi schimbat din intervenția puterilor imperialiste și se va instaura vechiul regim burghezo-moșieresc, cum și că în RPR nu ar exista libertăți democratice, că populația duce o viață grea și țara noastră este supusă Uniunii Sovietice, care dirijează activitatea politică și economică, elogiind în același timp viața și situația din statele capitaliste” (ACNSAS, fond Penal, dosar 50218, vol. II, f. 11). Prin decizia pronunțată de Colegiul Militar al Tribunalului Suprem al RPR în ședința din 25 ianuarie 1962, sentința a fost casată și trimisă pentru rejudecare (*ibidem*, f. 36). La 3 martie 1962, Tribunalul Militar al Regiunii Militare București a decis includerea timpului servit în perioada 7 ianuarie 1949 – 2 octombrie 1955 în cel aferent pedepsei de 12 ani pronunțate în 1961 (*ibidem*, f. 52). Vezi Mihai Demetriade, Silviu B. Moldovan, *Ion Mitucă, de la rezistență la disidență*, în „Caietele CNSAS”, anul I, nr. 2/2008, p. 75-147.

⁸³ Decretul nr. 411/1964 al Consiliului de Stat al RSR.

⁸⁴ Paul Cernovodeanu mărturisea în 1966: „[...] am insistat pe lângă Direcția Muzeului de Istorie a orașului București (unde lucrasem mai înainte) [ca Dan Cernovodeanu] să fie angajat câteva luni în acord (colaborator extern) la probleme de inventarierea unor obiecte muzeale” (ACNSAS, fond Penal, dosar 50218, vol. III, f. 151).

⁸⁵ În octombrie 1958, Dan Cernovodeanu a fost arestat (a 3-a oară) și condamnat de Tribunalul Popular al Raionului 30 Decembrie, prin sentința 551/1959, la cinci ani de închisoare corecțională pentru „inversiune sexuală”, fiind grațiat de restul pedepsei în august 1959, prin decretul 315/1959. În 1966, a fost judecat și condamnat la cinci ani de închisoare pentru „uneltire contra ordinii sociale” și la patru ani de închisoare pentru „inversiune sexuală”, din care urma să execute doar perioada cea mai lungă (prima). Vezi Sentința nr. 331 din 17 decembrie 1966 a Tribunalului Militar București; ACNSAS, fond Penal, dosar 50218, vol. IV, f. 58-63. Pedepsa, decurgând de la 10 octombrie 1966, expira la 8 octombrie 1971. La 13 ianuarie 1967, Cernovodeanu a renunțat la recursul împotriva sentinței (*ibidem*, f. 74-76). Dan Cernovodeanu explica că detenția din 1959 „venea în urma propunerii Securității de a deveni colaborator. Refuzând, mi-au înscenat un proces de moravuri. Și ultima mea detenție [în 1966] are la bază aceeași propunere, urmată de un proces politic” (Doina Tudorovici, *Dialog cu Dan Cernovodeanu...*, p. 91).

⁸⁶ ACNSAS, fond Penal, dosar 50218, vol. V, f. 57.

domeniul cercetării istorice, fiind cooptat ca membru în Comisia de Heraldică, Genealogie și Sigilografie de pe lângă Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”. „Am ales aceste discipline auxiliare [științe auxiliare ale istoriei] tocmai pentru că heraldica și genealogia nu necesitau – ca istoria – compromisuri în favoarea comunismului”, explica Dan Cernovodeanu⁸⁷, relatând situația de la acel moment:

În 1948, comuniștii au vrut s-o desființeze [heraldica - n.n.], dar atitudinea lor s-a modificat în urma apariției în URSS a unor studii dedicate heraldicii districtuale și municipale rusești. Aceasta se întâmpla în 1964. După câțiva ani, aceste studii au dus la crearea stemelor de județe și orașe din mai multe țări socialiste, printre care România [...]. Abia ieșisem din pușcărie [în 1969 – n.n.], când m-am trezit cu un Mercedes negru în fața casei. De această dată nu veneau să mă aresteze, ci să-mi propună să colaborez cu comisia creată pe lângă Consiliul de Stat pentru alcătuirea noilor steme de județe și municipii înstitute de Ceaușescu în 1970 și definitivată doi ani mai târziu⁸⁸. Deși eram aproape singurul heraldist din țară⁸⁹, nu eu hotăram cum vor arăta respectivele steme. [...] Singura mea satisfacție a fost aceea de a fi putut, în toate cazurile, să păstrez măcar un element din vechile steme. Se înțelege că n-am fost plătit pentru munca mea, tot așa cum este cert că, dacă refuzam, mă închideau din nou⁹⁰.

La 4 august 1971, Dan Cernovodeanu, având deja 50 de ani, se adresa Direcției Personalului din cadrul Ministerului Afacerilor Externe pentru eliberarea unei adeverințe care să ateste serviciul desfășurat în slujba instituției în 1947 (Anexa 4); documentul cerut, eliberat în urma desfășurării cercetărilor la Serviciul de Arhivă, i-a fost transmis la 16 august⁹¹.

Dan Cernovodeanu a reușit să plece în exil în 1978, în Franța, unde și-a continuat activitatea științifică și, totodată, s-a implicat în organizații politice, precum Uniunea Mondială a Românilor Liberi, fondată și condusă de Ion Rațiu⁹². Cernovodeanu a revenit în țară în 1990. În 1992 a devenit vicepreședinte al Comisiei Naționale de Heraldică și Genealogie a Academiei Române. În 1995, a obținut titlul de doctor în istorie, cu o teză

⁸⁷ Doina Tudorovici, *Dialog cu Dan Cernovodeanu...*, p. 91.

⁸⁸ În 1970 a fost instituită o comisie pe lângă Consiliul de Stat, având „sarcina de a coordona și definitiv proiectele de steme elaborate de Consiliile populare județene și municipale din întreaga țară” (Decretul Consiliului de Stat al Republicii Socialiste România nr. 503, din 16 decembrie 1970, în „Buletinul Oficial”, nr. 143, din 16 decembrie 1970). Stemele județelor și municipiilor au fost aprobate prin Decretul Consiliului de Stat al Republicii Socialiste România nr. 302, din 25 iulie 1972, în „Buletinul Oficial”, nr. 127, din 16 noiembrie 1972 (Tudor-Radu Tiron, *Din nou despre stemele județelor și municipiilor României socialiste*, în „Heraldica Moldaviei”, vol. IV/2021, p. 183-236; vezi și decretele 603/1970 și 302/1972 în anexele 1 și 2, p. 209-210).

⁸⁹ În cadrul comisiei a activat și Jean Nicolas Mănescu (1927-1999), istoric și heraldist. A fost condamnat de Tribunalul Militar București, în anul 1948, la 8 luni închisoare, pentru „omisiune de denunț la crimă de uneltire contra ordinii sociale”. La 13 august 1966, fiind tehnician normator la Trustul de Construcții pentru Îmbunătățiri Funciare, Grup 2 Șantier București, a fost interogat despre Dan Cernovodeanu în cadrul anchetei pentru ultimul său proces, declarând: „Cunosc pe numitul Cernovodeanu Dan din anul 1946, pe când era student la Institutul de arhivistică și, pentru că mă preocupa heraldica, am devenit prieteni [subl. n.]” (ACNSAS, fond Penal, dosar 50218, vol. III, f. 102). Și Cernovodeanu îl indica, la 29 august 1966, între persoanele cu care are relații apropiate (*ibidem*, f. 19). În 1974, după colaborarea în cadrul comisiei, cei doi au publicat un articol despre acest subiect: Dan Cernovodeanu, Ioan N. Mănescu, *Noile steme ale județelor și municipiilor din Republica Socialistă România. Studiu asupra dezvoltării istorice a heraldicii districtuale și municipale românești*, în RA, anul LI, vol. XXXVI, nr. 1-2, 1974.

⁹⁰ Doina Tudorovici, *Dialog cu Dan Cernovodeanu...*, p. 92.

⁹¹ ADMAE-77, dosar C. 247, f.1.

⁹² Ion Rațiu (1917-2000), ardelean, consilier al Legației Române din Londra, rămas în 1940 în Marea Britanie. În 1984 a fondat Uniunea Mondială a Românilor Liberi.

privind evoluția armeriilor țărilor române în secolele XIII-XX⁹³. În 1996 a devenit profesor asociat la Universitatea din București. În 1998, a fost membru fondator al Institutului Român de Genealogie și Heraldică „Sever Zotta” din Iași, președinte fiind ales fratele său, Paul⁹⁴. A fost președintele Partidului Liberal Monarhist din România⁹⁵.

Astăzi, locurile de veci ale membrilor familiei Cernovodeanu se regăsesc în cimitirul Bellu din București. „O familie blestemată. [...] S-a stins un neam în care au existat cinci bărbați. Mai mult, surorile tatei nu s-au căsătorit și, ca atare, n-au avut urmași”, comenta istoricul Paul Cernovodeanu⁹⁶.

ANEXE

Anexa 1. Cerere adresată de Dan Cernovodeanu ministrului Afacerilor Străine pentru încadrarea în corpul diplomatic (f.d.).

Domnule Ministru,

Subsemnatul, Cernovodeanu I. Dan-Paul, <domiciliat în str. Orient nr. 9> licențiat al Facultăților de Drept și Litere din București, cu onoare vă rog să binevoiți a dispune încadrarea mea în corpul diplomatic conform art. 82 din Legea nr. 34 pentru organizarea Ministerului Afacerilor Străine din 7 Martie 1946, publicată în *Mon. Of.* nr. 57 din 8 Martie 1946.

Subsemnatul am îndeplinit funcțiunea de șef de cabinet la Ministerul Producției de Război de la 6 Noiembrie 1944 – numit prin decizia ministerială nr. 297 din 21 Noiembrie 1944, publicată în *Mon. Of.* nr. 280 din 2 Decembrie 1944 – și până la 31 Martie 1945, după care dată am funcționat la Comisiunea Română pentru Aplicarea Armistițiului între 2 Aprilie 1945 și 16 Iulie 1945.

Primiți, vă rog, Domnule Ministru, asigurarea înaltei mele considerațiuni.

ADMAE-77, dosar C. 247, f.1.

⁹³ Dan Cernovodeanu, *L'évolution des armoiries des pays roumains depuis leur apparition jusqu'à nos jours: 13e-20e siècle*, teză de doctorat, coord. Michel Pastoureau, Paris, École Pratique des Hautes Études, 1995, <https://www.theses.fr/1995EPHE4025> (accesat pe 10 septembrie 2023); lucrarea a fost publicată postum: idem, *Evoluția armeriilor Țărilor Române de la apariția lor și până în zilele noastre: sec. XIII-XX*, Brăila, Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I”, 2005.

⁹⁴ „Buletinul Institutului Român de Genealogie și Heraldică «Sever Zotta» din Iași”, anul I, nr. 1 din 15 ianuarie 1999, http://www.ghika.net/IRGH/Archives/1999_01.html (accesat pe 10 septembrie 2023).

⁹⁵ Partidul Liberal Monarhist din România (PLMR), de la conducerea căruia Dan Cernovodeanu s-a retras înaintea morții, a fuzionat, în anul 2000, cu Mișcarea Națională Liberală, formând Partidul Național Liberal al Brătenilor (PNL-B), reintitulat ulterior Partidul Liberal Tradițional (PLT). Președintele partidului a fost ales Decebal Traian Remeș, iar președinte de onoare, Ioana Brătianu. <https://www.ziaruldeiasi.ro/national-extern/grupul-remes-si-partidul-liberal-monarhist-au-infiintat-partidul-national-liberal-al-bratienilor-pnl-b-ni1gdn> (accesat pe 10 septembrie 2023).

⁹⁶ Fiul istoricului Paul Cernovodeanu, Nicolae (n. 24 mai 1963 – d. 28 iunie 1984), a murit înecat în lacul Băneasa, fiind student în anul II la Facultatea de Construcții Aeronautice, Secția de Aeronave (vezi Doina Tudorovici, *Dialog cu Dan Cernovodeanu...*, p. 85).

Anexa 2. Memoriu adresat de Dan Cernovodeanu ministrului Afacerilor Străine pentru revenirea asupra comprimării postului (12 septembrie 1947).

MEMORIU

1. Alegerea carierei diplomatice ca profesie de viață n-a fost pentru mine rezultatul unei hotărâri recente și accidentale, ci a constituit o intenție pe care am avut-o din momentul în care am pășit pragul Universității, dând în acest scop studiilor mele o direcție adecvată unei atari viitoare profesii. Astfel, pentru a-mi lărgi cunoștințele pe care le cred indispensabile unui bun diplomat, am studiat și obținut licențele în Drept, Litere și Filozofie și Istorie, iar actualmente îmi lucrez în continuare tezele de Doctorat în Drept și Litere la Universitatea din București.

2. Deși numit în luna Februarie 1947, am fost – din motive ce ignor – chemat efectiv în Minister de-abia prin Decizia Ministerială Nr. 48930 din 17 Iulie 1947 și orânduit cu serviciul la Subdiviziunea Administrativă prin adresa Diviziei Personalului sub același număr și dată. Perioada dintre 17 Iulie și 1 Septembrie a.c. – dată la care am fost comprimat – reprezintă un laps de timp prea scurt pentru a permite o judecată de valoare obiectivă asupra activității depusă de mine în Minister, întrucât se știe că în drept comprimările bugetare presupun o selecție a personalului mai puțin destoinic și mai puțin pregătit în favoarea aceluia care îndeplinește mai cu prisosință atari condițiuni. Or, în cazul meu, verificarea aceasta era imposibil de realizat, perioada de o lună jumătate reprezentând, precum am spus, un timp insuficient pentru a da șefilor mei răgazul să mă cunoască și eventual să mă aprecieze, iar mie, posibilitatea de a-mi manifesta și valorifica cunoștințele achiziționate în atâția ani de studii.

3. Salariul ce primesc de la Minister este unica mea sursă de venit.

Rugându-Vă respectuos a lua în considerație cele expuse mai sus, binevoiți a primi, Domnule Ministru, asigurarea profundului meu respect și înaltei considerațiuni ce Vă port.

ADMAE-77, dosar C. 247, f.1.

Anexa 3. Proces-verbal de interogatoriu, în care Dan Cernovodeanu ajutorul acordat de Ioan Jurchescu pentru a trece ilegal frontiera româno-iugoslavă, în 1949 (f.d.).

[...] La sfârșitul lunii octombrie 1948, după ce am luat hotărârea de a fugi din țară în Occident, deoarece presimțeam că voi fi arestat, m-am întâlnit într-o zi pe stradă cu Oprea Ioan, pe atunci sergent de grăniceri, pe care-l cunoșteam din anul 1946, de la „Clubul liberal”, cred că el fusese în PNȚ.

Aflând de la Oprea Ioan că este șef de pichet de grăniceri într-o comună pe lângă frontiera româno-iugoslavă, fiind într-o permisie în București de unde era originar, i-am vorbit despre intenția mea de a fugi în Occident și i-am relatat și motivele pentru care fac acest lucru, cerându-i sprijinul de a-mi facilita trecerea frontierei, prin zona frontieră româno-iugoslavă pe unde el făcea paza. După unele ezitări, Oprea Ioan a fost de acord să mă ajute și am stabilit să ne întâlnim în Gara de Nord peste 2-3 zile, când i se expira permisia, pentru a merge împreună spre Timișoara.

În ziua stabilită, am luat amândoi trenul spre Timișoara, unde am ajuns a doua zi seara, dormind împreună în acea noapte, într-o cameră închiriată.

A doua zi dimineața, am ieșit cu Oprea Ioan în oraș și, pe stradă, m-am întâlnit cu fostul meu coleg de liceu și la Facultatea de Drept, Jurchescu Ioan [...]. Întrucât Jurchescu Ioan se grăbea undeva, am stabilit cu el să ne întâlnim la prânz să luăm masa împreună și, cu această ocazie, îi voi vorbi despre motivele pentru care mă aflu în Timișoara, după care mi-am continuat drumul cu Oprea Ioan, căruia i-am spus că poate voi reuși să realizez ceva prin Jurchescu. În orice caz, am stabilit un termen, în care Oprea Ioan trebuia să mă aștepte să sosesc în sectorul său de frontieră și să mă treacă dincolo, iar, în cazul când nu voi sosi în acest termen, să nu mă mai aștepte, deoarece va însemna că am reușit să trec prin altă parte. După aceasta, m-am despărțit de Oprea Ioan și nu l-am mai văzut până într-un lagăr din Iugoslavia, unde fugise și el, însă așa știu că el nu a fost predat autorităților RPR.

Prezentându-mă la întâlnirea organizată cu Jurchescu Ioan, i-am vorbit pe larg despre motivele pentru care vreau să fug din țară și i-am cerut sprijin, în ce privește trecerea frauduloasă a frontierei româno-iugoslavă.

Jurchescu Ioan mi-a promis că mă va ajuta, fiind buni prieteni, și mi-a dat adresa unui șvab bătrân, al cărui nume nu-l rețin, care domicilia în comuna Ciavoș, chiar pe frontiera româno-iugoslavă, pe care el, ca avocat, l-a apărut într-un proces recent și a făcut în așa fel ca bătrânul să fie achitat, luându-i un onorariu minor, pentru care fapt acesta a rămas îndatorat față de Jurchescu Ioan.

Totodată, Jurchescu Ioan mi-a spus să mă duc la acest șvab bătrân, să-i spun că sunt trimis de el și să mă ajute să fug în Iugoslavia. Pentru ca bătrânul să aibă încredere în mine, Jurchescu mi-a spus să-i comunic acestuia, ca un fel de parolă, suma exactă de bani pe care i-a dat-o avocatului drept onorariu în procesul cu pricina și pe care o cunoșteau precis numai ei doi.

Jurchescu Ioan mi-a indicat precis cum să ajung în comuna Ceavoș, până unde să merg cu trenul, cum găsesc casa bătrânul șvab etc.

Respectând întocmai indicațiile primite de la Jurchescu Ioan, în aceeași seară, m-am dus cu trenul până aproape de comuna Ceavoș, apoi am mers pe jos, până la casa șvabului bătrân, situată prin centrul comunei, pe care l-am găsit acasă și i-am spus despre ce este vorba, așa cum m-a învățat Jurchescu, după care am câștigat încrederea bătrânului.

Fiind de acord să mă ajute, bătrânul șvab mi-a indicat locul precis pe unde pot trece frontiera în Iugoslavia, după care m-am culcat într-o șură, din motive de prudență, urmând să mă scoale noaptea la ora când era posibilă trecerea graniței.

Noaptea, la ora respectivă, bătrânul m-a sculat, a refuzat să primească o sumă de bani pe care i-am oferit-o, mi-am luat la revedere de la el și am plecat de la el printr-o piață mică în care era o biserică, iar, mai încolo, am trecut pe lângă ferestrele pichetului de grăniceri, situat în centrul comunei, aveam pantofi cu talpă de cauciuc și nu am fost auzit.

După ce am trecut de pichet, am luat-o la dreapta pe lângă o vie, cred, și un gard, după care, la scurt timp, am trecut un șanț – betonat cred – cu apă (mai puțin de 1/2 m, adâncime pe care am trecut-o fără să fiu observat), iar, după ce am trecut șanțul, am ajuns la borna iugoslavă, de care am trecut, ajungând în Iugoslavia, fără a fi observat de grănicerii români sau de cei iugoslavi.

Când l-am întâlnit pe Jurchescu Ioan în 1956, i-am spus toată situația, cum am reușit să fug și să trec în Iugoslavia în 1948, pe canalul ilegal indicat de el și l-am asigurat că nu am declarat nimic despre persoana sa în cursul anchetei, la care am fost supus de către organele de stat și, deci, că nu are motive să-i fie teamă în această privință.

Întâlnirea noastră a avut loc în București, incidental, unde el venise la rudele soției sale.

Proces-verbal de interogator Dan Cernovodeanu (f.d.); ACNSAS, fond Rețea, dosar 387407, f. 32-34.

Anexa 4. Cerere adresată de Dan Cernovodeanu Direcției Personalului din cadrul Ministerului Afacerilor Externe pentru eliberarea unei adeverințe care să ateste serviciul desfășurat în slujba instituției în 1947 (4 august 1971).

Subsemnatul, Cernovodeanu I. Dan-Paul, domiciliat în București, str. Romulus 35, sector IV, cercetător istoric, membru în Comisia de Heraldică, Genealogie și Sigilografie de pe lângă Institutul de Istorie „N. Iorga” al Academiei de Științe Sociale și Politice, vă rog să binevoiți a-mi elibera o dovadă prin care să se atesteze că, între datele de 12 februarie 1947 și 1 septembrie al aceluiași an, am funcționat în Centrala Ministerului Afacerilor Străine, în calitate de secretar de legație clasa a III-a.

Precizez că sus-menționata dovadă îmi este necesară pentru calcularea vechimii în câmpul muncii.

Anexez prezentei cereri, în original (cu rugămintea de a-mi fi înapoiate după întrebuințare), următoarele acte:

1. Încunoștințarea nr. 9131 din 12 februarie 1947 a Diviziei Personalului din Ministerul Afacerilor Străine, prin care mi se notifică numirea mea în cadrul serviciului diplomatic pe data sus-menționată, în calitate de secretar de legație clasa a III-a.

2. Încunoștințarea nr. 58378 din 7 septembrie 1947 a Diviziei Personalului din Ministerul Afacerilor Străine, prin care mi se notifică comprimarea mea din postul ce dețineam în cadrul respectivului Minister, prin suprimarea postului meu bugetar.

ADMAE-77, dosar C. 247, f.1.

CONTRIBUTIONS TO A HISTORIAN'S BIOGRAPHY: DAN CERNOVODEANU'S EDUCATION AND SHORT DIPLOMATIC CAREER (Summary)

Keywords: boyars, genealogy, heraldry, King Michael, political prisoner, Royal Classroom.

Dan Cernovodeanu (1921-1999), a Romanian historian well known for his contributions in the study of heraldry, was able to dedicate less than half of his life to a scientific career. His political and diplomatic ambitions, that he sought after finishing his university studies, were ended when, in 1947, at 26 years, he was removed from the Ministry of Foreign Affairs. Arrested in 1949, after an attempt to cross the border to Yugoslavia, he was held in the communist prisons for the better part of the following two decades (even after the general amnesty in 1964). After his release, he was finally accepted as a scientific researcher, becoming a member of the Committee of Heraldry, Genealogy and Sigillography besides the “Nicolae Iorga” Institute of History of the Academy of Social and Political Sciences. Joining the exile in 1978, in France, he returned, after 1989, to Romania, where he dedicated his last years to historical research. He died on 25th November 1999, in Bucharest, being buried in the Bellu Cemetery, where he lies besides the rest of his family.

ROBERT-SIMION LUCA*

DISCURSUL ISTORIC COMUNIST PRIVIND REGIMURILE AUTORITARE ALE ROMÂNIEI**

Tratarea regimurilor dictatoriale chiar de către istoriografia unei puteri totalitare este o particularitate a secolului al XX-lea, dacă este să analizăm perspectivele scrisului istoric din perioada comunistă. Drept consecință a evoluțiilor politice europene din preajma și din timpul celui de-al Doilea Război Mondial, România, precum majoritatea statelor răsăritene, a trecut prin toate formele dictatoriale posibile ale vremii. De aici și varietatea speciilor istoriografice frecventate ce le-au fost dedicate; mai întâi, regimul carlist criticându-și inamicul principal pe care îl găsea în Mișcarea Legionară (deci tot o structură totalitară) și, în același timp, elogiindu-și regele; apoi regimul antonescian criticându-l pe Carol al II-lea și proslăvindu-și conducătorul; pentru ca, în ultimă ipostază, regimul comunist să critice regimurile anterioare și să-și preamărească partidul și liderii¹. În fond, neexistând timp destul pentru formarea unor istoriografii carliste sau antonesciene de durată lungă, istoricii comuniști au fost singurii care au putut evidenția modul în care fuseseră tratate regimurile precedente, utilizând însă discursul unui regim mult mai constrângător.

Până la urmă, toate formele autoritare de conducere, începând cu februarie 1938 și încheind cu august 1944, au avut și o implicare monarhică. Dictatura regală emana direct la suveran, iar statul național-legionar și apoi regimul de dictatură militară a lui Ion Antonescu continuau să aibă drept șef al statului tot un monarh; chiar dacă, de data aceasta, nu mai era vorba de o reală putere concentrată în jurul lui Mihai I. Astfel, subiectul devine relevant și pentru studierea poziționării istoriografiei comuniste față de Coroană; cu atât mai mult cu cât revalorificările monarhiei în istoria modernă și contemporană au fost concomitente și cu redescoperirea, relativ obiectivă, a evenimentelor și fenomenelor istorice în care au fost implicați suveranii.

Asocierea regilor cu regimurile autoritare poate părea, la prima vedere, un aspect cât se poate de convenabil pentru scrisul istoric comunist, cu atât mai mult cu cât, de exemplu, perioada 6 septembrie 1940 – 23 august 1944 era considerată drept „cea mai neagră” pagină din istoria modernă a României. Precum se va vedea, istoriografia regimului Gheorghiu-Dej a abuzat cât s-a putut de mult de asocierea regelui Mihai I cu

* Universitatea „1 Decembrie 1918”, Alba Iulia; e-mail: lucar1945@yahoo.com.

** Studiul de față face parte din teza de doctorat (încă în lucru) cu titlul *Propaganda comunistă antimonarhică în România (1944-1989)*, sub coordonarea conf. univ. dr. Valer Moga, în cadrul Școlii Doctorale de Istorie de la Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.

¹ O astfel de evoluție a existat până și în interiorul regimului comunist. Finalmente, și istoriografia de după 1965 a criticat-o pe cea a regimului Gheorghe Gheorghiu-Dej; dar după aceeași conduită, proslăvindu-și conducătorul în exercițiu, adică pe Nicolae Ceaușescu.

această perioadă; în fond, era vorba despre un rival ideologic în exil care încă era o amintire proaspătă în mentalul colectiv românesc.

Problema este că istoriografia contemporană se concentrează cu precădere asupra abordărilor de dinainte de 1965. De pildă, lucrarea coordonată de Alexandru și Andrei Muraru, *Regele, comuniștii și Coroana* (2017), pune acuzațiile de trădare postdecembrie pe seama calomniilor și a pseudo-istoriei create de regimul comunist, cu o referire principală la tratarea zilei de 30 decembrie 1947. Este un adevăr incomplet, care nu ia în calcul istoriografia regimului Nicolae Ceaușescu și, mai ales, actul de la 23 august 1944: momentul care ar fi născut ideea „trădării” regale. Precum se va vedea, cheia problemei nu se află doar în criticile falsificatoare de dinainte de 1965, ci și în tratările mult mai favorabile ulterioare, dar care l-au asociat pe monarh Partidului Comunist.

Prin studierea istoriografiei regimului Nicolae Ceaușescu, dar și a ziarului „Scânteia”, a revistei „Magazin istoric” și chiar a unor realizări cinematografice din perioadă, se pot aduce unele plusuri de înțelegere a unor probleme provocate de *Preliminariile* lui Aurică Simion²; se adaugă influența unor istorici precum Gheorghe Buzatu, cu acuzațiile de „trădare națională” adresate regelui Mihai după căderea comunismului; să nu uităm nici maniera ipocrită prin care s-au negat unele progrese istoriografice de dinainte de 1989 și s-au lansat, după revoluție, idei superficiale și denigratoare asupra acesteia; finalmente, să nu pierdem din vedere asemănările dintre sistemul carlist și cel ceaușist etc.

În continuare, analiza istoriografică a avut la bază cronologia preliminară a poziționării Partidului Comunist Român față de monarhie, analiză care, în fapt, a contribuit considerabil la înțelegerea și consolidarea ei: perioada 1944-1947 – drept duplicitară; 1948-1964 – drept profund antimonarhică; 1965-1970 – drept perioadă de revalorificare spontană și de mici dimensiuni; 1971-1973 – drept o altă perioadă antimonarhică; 1974-1979 – drept o perioadă de reabilitare istorică de dimensiuni încă medii și care nu s-a aplicat tuturor subiectelor în care monarhia era prezentă; 1980-1988 – drept o perioadă de reabilitare exacerbată și generală, cel mai probabil încurajată de Partidul Comunist Român; 1988-1989 – drept o perioadă antimonarhică limitată ca dimensiuni.

Scrișul istoric al regimului Gheorghe Gheorghiu-Dej a fost într-adevăr necruțător în ceea ce privește tratarea dictaturii regale, fapt care avea să și creeze un conflict istoriografic după 1965, mai ales în chestiunea caracterului „fascist” al puterii statale în perioada 1938-1940; precum reieșea chiar dintr-un paragraf al scrierilor secretarului general al Partidului Muncitoresc Român, publicat și în manualul unic al lui Mihail Roller din 1952:

Instaurarea dictaturii regale a lui Carol al II-lea, cu complicitatea conducătorilor partidelor burgheze, este marcată de lichidarea libertăților cetățenești, de introducerea unei Constituții de tip fascist și a altor măsuri fasciste, care au înăsprit exploatarea, supunând clasa muncitoare unui regim de teroare polițistă³.

Pe lângă deschiderea drumului către fascism, se promova și ideea că dictatura regală a spulberat ultimele libertăți cetățenești, nepierzându-se ocazia de a spune că

² A. Simion, *Preliminarii politico-diplomatice ale insurecției române din august 1944*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1979. Inițial, lucrarea a primit toate aprobările posibile pentru publicare. Precum spune Gheorghe Neacșu (fostul șef al Arhivei Institutului de Studii Istorice și Social Politice), Secția de propagandă a Partidului Comunist Român a fost însă înștiințată de Mihai Fătu că *Preliminariile* contraveneau normelor și principiilor de bază ale Partidului. Astfel, secretarul răspunzător de propagandă, Ilie Rădulescu, a interzis vânzarea cărții. Până atunci, este posibil să se fi vândut aproximativ 7.000 de exemplare, cu precădere în Transilvania; <https://www.youtube.com/watch?v=DbXZKilJdJw> (accesat n 19.06.2023).

³ *Istoria RPR*, sub redacția lui Mihail Roller, București, Editura de Stat Didactică și Pedagogică, 1952, p. 654.

partidele politice istorice au sprijinit inițiativa⁴. Evident, era vorba de o falsificare istorică, întrucât acestea nu numai că s-au opus⁵, dar au fost și dizolvate, prin lege. Este adevărat că unele grupări politice și-au trimis reprezentanți în parlament și în breslele corporatiste, dar se omitea cu desăvârșire că, până și comuniștii, printre care și viitori politicieni de seamă ai regimului postbelic, precum Mihail Ralea (lăudat de istoriografia regimului Nicolae Ceaușescu⁶), nu numai că intraseră în administrația carlistă⁷, dar au și susținut dictatura regală⁸. Se prefera, în schimb, o prezentare antitetă, din care rezulta că numai comuniștii se ridicaseră împotriva „regimului de teroare”⁹; ba mai mult, la 1 mai 1939, ei au chemat la luptă până la 20.000 de oameni într-o amplă „demonstrație antimonarhică”¹⁰. Mai mult, până și socialiștii erau criticați că nu refuzaseră „posturile de slugi ale burgheziei”, punându-se în serviciul dictaturii¹¹.

Caracterul antimonarhic al zilei de 1 mai 1939 n-a fost subliniat în mod constant în istoriografia regimului Nicolae Ceaușescu. De pildă, anti-dinasticismul era prezent într-un articol din 1979¹²; și totuși, în 1974 și 1975 se prefera doar punctarea caracterului antifascist al evenimentului. Probabil că propensiunea anti-regală a unor studii depinde, adesea, de opțiunea autorului și nu neapărat de „înalte comandamente”. În ceea ce privește factorul monarhic, „Magazinul istoric” din aprilie 1974 limita totul la o deturnare a organizării manifestației din 1 mai 1939, plănuită de autoritatea carlistă pentru acea zi. Singura menționare a monarhului o reprezenta prezența sa în balconul palatului¹³, unde „a fost nevoit să asculte adevăratul glas al poporului”¹⁴. În cele din urmă, abordarea antimonarhică a avut câștig de cauză, ea continuând și în anii '80, chiar dacă nu într-o idee radicală¹⁵. În fapt, până și prezentările contemporane urmează tiparul istoriografiei comuniste¹⁶.

Istoriografia regimului Gheorghiu-Dej considera că însăși Constituția din 1938 oglindea fascizarea orânduiri de stat, exprimată prin suprimarea libertăților democratice, lipsirea de drepturi a clasei muncitoare și interzicerea organizării ei politice și

⁴ Alexandru Gârneață, *Adevărata istorie a unei monarhii*, București, Editura Cartea Românească, 1948, p. 116-117.

⁵ Paul D. Quinlan, *Regele playboy*, traducere de Mona Antohi, București, Editura Humanitas, 2001, p. 259.

⁶ Titu Georgescu et alii, *Partidul Comunist Român în viața social-politică a României. 1921-1944*, București, Editura Militară, 1971, p. 318.

⁷ Ioan Scurtu, *Istoria românilor în timpul celor patru regi (1866-1947)*, vol. III, București, Editura Enciclopedică, 2004, p. 281.

⁸ Mihail Ralea, în „Muncă și voce bună”, II, nr. 11, din 8 iunie 1940, p. 1, spunea despre Carol al II-lea că este regele muncitorilor, un simbol al unirii și dreptății românești. Totodată, el critica ideea luptei de clasă, susținând că solidaritatea națională se poate obține sub „egala și părintească oblăduire a M.S. Regelui”, toate clasele câpătând ceea ce li se cuvenea.

⁹ V. A. Varga, *Atitudinea guvernului român burghezo-moșieresc față de tratativele anglo-franco-sovietice din anul 1939*, în „Studii”, 13, nr. 4, 1960, p. 52.

¹⁰ Gheorghe Țuțui, Mircea Popa, *Hohenzollernii în România*, București, Editura Politică, 1962, p. 395.

¹¹ J. Benditer, *Din politica antipopulară și antinațională a burgheziei și moșierimii române între anii 1937-1939*, în „Studii”, 7, nr. 2, 1954, p. 55.

¹² Olimpiu Matichescu, *40 de ani de la manifestațiile revoluționare antifasciste și patriotice de la 1 mai 1939*, în *RdI*, 32, nr. 4, 1979, p. 609.

¹³ Aceeași ordine de idei era confirmată și în C. C. Giurescu, *Istoria românilor din cele mai vechi timpuri și până astăzi*, București, Editura Albatros, 1975, p. 741.

¹⁴ Olimpiu Matichescu, *1 Mai 1939. Comuniștii în fața Palatului Regal*, în *MI*, VIII, nr. 4 (85), aprilie 1974, p. 2-3, 7.

¹⁵ Ion Ardeleanu, *1 Mai 1939 – expresie a spiritului revoluționar antifascist al poporului român*, în *RdI*, 37, nr. 4, 1984, p. 307-310.

¹⁶ Precum se poate observa și în Manuela Marin, *Originea și evoluția cultului personalității lui Nicolae Ceaușescu*, Alba Iulia, Editura Altip, 2008, p. 244-246.

sindicale (omițându-se menționarea breslelor). Până și conflictul dintre Carol al II-lea și Corneliu Zelea Codreanu era pus doar pe seama luptelor pentru putere din cadrul „dictaturii fasciste”. Adeziunea populară față de regim era ignorată din oficiu, promovându-se ideea că politicile regelui erau „urâte de moarte de masele largi”, care vedeau în ele doar înfeudarea țării față de Germania, sărăcirea țării și scumpirea traiului ca urmare a „autarhiei” economice. J. Benditer considera că prin concentrarea întregii puteri în mâinile „capului statului” se evidenția o caracteristică a unui regim fascist¹⁷. Este de la sine înțeles că această filosofie se putea aplica din oficiu și administrației comuniste din România; aspect cu siguranță sesizat și de istoricii regimului Nicolae Ceaușescu.

Alte acuzații se refereau la condițiile de muncă (de la 12-16 ore de lucru pe zi, la faptul că femeile și copiii lucrau noaptea, până la 20 de ore în total), la restricționările aduse de legea electorală din 1938, la introducerea muncii forțate la țărani, la înființarea unor „instituții fasciste”, precum gărzile naționale (pe care J. Benditer le compară cu Waffen SS-ul) sau *Straja Țării*. Totul devenea cu atât mai hilar cu cât, în 1976, se înființa organizația *Șoimii Patriei*, întocmai în spiritul organizației lui Carol al II-lea¹⁸, despre care însă se spunea că la rândul ei era concepută după modelul *Hitlerjugend*¹⁹. Tot în 1976, Al. Gh. Savu considera că regele nu dorea nimic mai mult decât să opună ofertei legionare un „antidot prin metode asemănătoare”, după considerentul de „cui pe cui se scoate”²⁰.

Istoriografia regimului Gheorghiu-Dej puneă „înfeudarea” țării față de Germania și pe seama tratatului economic din 23 martie 1939, acesta fiind atribuit planurilor pe care partidele istorice le-ar fi avut „în cârdășie” cu legionarii și mai ales cu regele²¹. De altfel, în 1954, apărea ideea că politicile antilegionare pe plan intern și antihitleriste pe plan extern serveau doar dezorientării „maselor largi”, Carol al II-lea și „dictatura fascistă regală” servind, de fapt, intereselor germane²². În continuarea presupusei susțineri a Berlinului, istoriografia regimului Gheorghiu-Dej nu ezita niciodată să-l critice pe monarh atunci când se invoca vreo reprobabilă rezistență antisovietică în planul politicii externe²³. Astfel, apăreau diverse referințe la refuzul „României (clasele dominante, exploatare ale României burghezo-moșieresci)” de a permite trupelor rusești să traverseze teritoriul nostru spre a oferi asistență Cehoslovaciei. De asemenea, era expusă și convingerea nestrămutată a lui Carol de a nu încheia un tratat de asistență mutuală cu Uniunea Sovietică²⁴. Opt ani mai târziu, Cristian Popișteanu, folosindu-se de memoriile lui Armand Călinescu, spunea că regele dorea să obțină un tratat de neagresiune cu Moscova prin intermediul Turciei²⁵. Mai mult, folosindu-se de o sursă sovietică, istoricul spunea că monarhul era dispus, în anumite condiții, să ofere trupelor Kremlinului

¹⁷ *Ibidem*, p. 56-58.

¹⁸ Diferența principală era vârsta membrilor; *șoimii* erau preșcolari, iar *străjerii* adolescenți. Ca vârstă, *străjerii* erau mai apropiați de *pioneri* sau de *utești*, adică de membrii Uniunii Tineretului Comunist.

¹⁹ *Ibidem*, p. 59-61.

²⁰ Al. Gh. Savu, *Sistemul partidelor politice din România, 1919-1940*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1976, p. 166.

²¹ *Ibidem*, p. 66.

²² Matei Ionescu, *Colaborarea monopolurilor petrolifere americano-engleze cu cele germane în România în perioada celui de-al doilea război mondial (1938-1944)*, în „Studii”, 7, nr. 4, 1954, p. 25.

²³ Eliza Campus făcea referiri atât la refuzul lui Carol de a permite trecerea avioanelor sovietice peste teritoriul României, în contextul crizei cehoslovace, cât și la presupusa dorință a monarhului de a forma un bloc antisovietic, și nu unul antigerman. Vezi Eliza Campus, *Destrămarea Micii Înțelegeri*, în „Studii”, 7, nr. 4, 1954, p. 114, 117; vezi și idem, *Blocul balcanic al „neutrilor”*, în „Studii”, 9, nr. 4, 1956, p. 29, 34.

²⁴ V. A. Varga, *Atitudinea guvernului român burghezo-moșieresc...*, p. 68.

²⁵ Cristian Popișteanu, *România și Antanta Balcanică*, București, Editura Politică, 1968, p. 244, 278.

trecere liberă prin România²⁶. Acele condiții erau clarificate de C. C. Giurescu, în 1975: Carol accepta tranzitul doar dacă Franța și Cehoslovacia urmau să se opună Germaniei cu armele²⁷. Nu încapă deci nicio îndoială că, în cele din urmă, istoriografia comunistă nu găsea în regele României un obstacol în cheștiunea crizei cehoslovace. Chiar mai mult, în 1982, se recunoștea că pactul Molotov-Ribbentrop a oprit eforturile României de apropiere de Uniunea Sovietică, începute prin intermediul Turciei²⁸.

Categorisirea regimului dictatorial al lui Carol al II-lea drept „fascist” s-a perpetuat și în anii 1961-1962. Astfel, V. Topalu considera că instaurarea dictaturii monarhului a condus la trecerea claselor exploatatoare către fascizarea totală a țării, puterea politică fiind monopolizată de cele mai reacționare cercuri ale burgheziei și moșierimii române, în frunte cu regele Carol al II-lea și camarila sa²⁹. Ulterior, nici Frontul Renașterii Naționale nu a scăpat de „ștampila” fascizantă³⁰. Primele schimbări în abordarea scrisului istoric comunist privind dictatura regală aveau loc în 1964; când, deși încă i se mai aduceau critici dure și continua să fie acuzată că fusese instaurată de o minoritate fascistă³¹, ea era în sfârșit absolvită de caracterul ei eminent fascizant. Abordarea rămânea însă ambiguă, pentru că istoriografia încă se ferea să aducă o clarificare, mulțumindu-se doar cu omiterea acuzației obișnuite³². În 1965, concomitent cu venirea la putere a lui Nicolae Ceaușescu, se retrăgeau două acuzații: dezorientarea maselor în ceea ce privește conflictul lui Carol al II-lea cu legionarii, apoi aservirea din oficiu a regelui față de Germania. Faptul că facțiunea regală era o forță distinctă față de forțele extremei drepte trebuia dedus, chiar dacă numai indirect, din unele acțiuni: rezistența pe care monarhul a opus-o pretențiilor teritoriale ale Ungariei, manevrele diplomatice întreprinse în cursul monarhului în Occident și, mai ales, conflictul lui cu Corneliu Zelea Codreanu³³.

Era momentul în care reprezentativitatea suveranului, un element esențial al monarhiei, ieșea în evidență în cadrul istoriografiei comuniste. A. Niri prezenta vizitele lui Carol al II-lea în Marea Britanie, Franța și Germania de pe o poziție de obiectivitate, neferindu-se să puncteze obiectivele pe care regele le avea la începutul turneului său diplomatic: clarificarea atitudinii marilor puteri față de România, stoparea ascensiunii germane în țară³⁴, creșterea exportului de cereale și petrol în favoarea Parisului și a Londrei³⁵. Pe o singură pagină se destrăma și restul acuzațiilor pe care istoriografia regimului Gheorghiu-Dej le aducea dictaturii regale: aservirea față de germani, autarhia economică și ostilitatea față de Uniunea Sovietică, socotită principalul inamic al statului român. Mai mult, A. Niri considera că vizita regelui la Adolf Hitler a fost un rezultat al

²⁶ *Ibidem*, p. 235.

²⁷ C. C. Giurescu, *Istoria românilor din cele mai vechi timpuri și până astăzi*, p. 750.

²⁸ Ioan Scurtu, *Viața politică din România de la Marea Unire din 1918 la revoluția de eliberare socială și națională din august 1944*, București, Editura Albatros, 1982, p. 226.

²⁹ V. Topalu, *Din lupta Partidului Comunist din România pentru apărarea intereselor fundamentale ale maselor populare în perioada dictaturii regale (1938-1940)*, în „Studii”, 14, nr. 2, 1961, p. 357.

³⁰ C. Mocanu, *Din contribuția tineretului la lupta PCR împotriva fascismului și pregătirii războiului antisovietic*, în „Studii”, 15, nr. 2, 1962, p. 300.

³¹ Ion Iacoș, *Lupta clasei muncitoare sub conducerea PCR pentru apărarea organizațiilor sindicale (februarie-octombrie 1938)*, în „Studii”, 17, nr. 2, 1964, p. 277.

³² Viorica Moisuc făcea un aspru rechizitoriu condițiilor de trai din timpul dictaturii regale, dar s-a abținut de la orice asociere a regimului cu fascismul. Vezi Viorica Moisuc, *Unele date noi cu privire la situația maselor populare în perioada 1938-1940*, în „Studii”, 17, nr. 6, 1964, p. 1325-1328.

³³ A. Niri, *Istoricul unui tratat înrobitor*, București, Editura Științifică, 1965, p. 126, 133.

³⁴ Ce nu se menționa era că regele a mai dorit de la britanici garantarea integrității teritoriale, armament și credite ieftine pe termen lung.

³⁵ A. Niri, *op. cit.*, p. 142.

pasivității occidentale față de cauza românească, monarhului forțându-i-se mâna în direcția colaborării cu Germania. Istoricul menționa inclusiv presiunile Führer-ului asupra lui Carol: încheierea unei alianțe totale între cele două state, o colaborare cât mai strânsă pe plan economic, politic, militar și cultural, cât și aducerea Gărzii de Fier la putere. Refuzul regelui este pus pe seama temerii că și-ar pierde propriul regim de dictatură³⁶. Dar abordarea rămâne totuși relevantă, regelui luându-i-se în calcul împotrivirea față de fascism, cu atât mai mult cu cât este considerat principalul responsabil de asasinarea lui Corneliu Zelea Codreanu. În final, într-o oarecare contradicție cu restul lucrării, autorul atacă ineficiența măsurilor luate de monarh în combaterea Gărzii de Fier (deplângând faptul că acțiunile sale se limitau la liderii mișcării) și trage la răspundere camarila regală, reproșându-i acceptarea tratatului economic „de înfeudare a țării” față de Germania³⁷.

Rezervele regelui și ale guvernului său față de colaborarea cu Berlinul au continuat să fie nuanțate în anii următori³⁸, criticile regăsindu-se într-o măsură tot mai mică, și în chestiuni mai puțin previzibile³⁹. Așadar, micile referințe din perioada 1966-1969 aveau să culmineze cu prima lucrare matură și la obiect a istoriografiei comuniste cu privire la regimul lui Carol al II-lea: Al. Gh. Savu publica, în 1970, la Editura Politică, lucrarea *Dictatura regală (1938-1940)*. Fiind promovată în „Magazin istoric”⁴⁰ și în continuu citată de istoricii comuniști în viitoarele lor studii⁴¹, este cert că monografia a avut întregul concurs al istoriografiei perioadei și că reprezenta un punct de vedere oficial al conducerii de partid.

Folosindu-se de arhivele CC al PCR și de memoriile unor principali actori politici, Savu a încercat să prezinte cât mai multe aspecte neexplorate până atunci din preajma instaurării⁴² și a funcționării dictaturii regale. Totodată, a oferit și câteva clarificări istoriografice foarte necesare în acea perioadă. Ca parte fundamentală a interpretărilor sale, autorul considera că, deși regimul instaurat la 10 februarie a marcat un pas înapoi, închizând canalele prin care „masele populare” puteau să influențeze viața politică a statului, lovitura de stat apărea totuși ca o reacție față de venirea Gărzii de Fier la putere și o tentativă de a preveni subordonarea României față de Germania⁴³. Savu considera că monarhia dorea să-și satisfacă „cu precădere” propriile interese, care ar fi corespuns intereselor grupurilor de dreapta, însă fără să se identifice cu ele. Aspectul din urmă este cu atât mai important, cu cât se recunoștea, fără echivoc sau reținere, că forțele care susținuseră „fățiș” dictatura regală erau pro-anglo-franceze și nefasciste⁴⁴. De asemenea,

³⁶ *Ibidem*, p. 144-146.

³⁷ *Ibidem*, p. 149, 159, 238.

³⁸ Viorica Moisuc, *Acțiuni diplomatice desfășurate după Anschluss de România împotriva expansiunii Germaniei hitleriste spre sud-estul Europei*, în „Studii”, 19, nr. 4, 1966, p. 720-721.

³⁹ De exemplu, Titu Georgescu a încercat să facă tot posibilul pentru a-l prezenta pe Nicolae Iorga drept un opozant al dictaturii regale. Dar cădea în ridicol atunci când era nevoit să admită că istoricul a „acceptat cu greu” titlul de consilier regal. Vezi Titu Georgescu, *Nicolae Iorga împotriva hitlerismului*, București, Editura Științifică, 1966, p. 82-83.

⁴⁰ V. M., *O monografie a unei monarhii*, în *MI*, IV, nr. 5 (38), mai 1970, p. 97.

⁴¹ Monografia era folosită și într-un curs de Drept din 1976. Vezi Dumitru V. Firoiu, *Istoria statului și dreptului românesc*, București, Editura Didactică și Pedagogică, 1976, p. 295-296.

⁴² De pildă, istoricul prezenta un dialog dintre rege și Octavian Goga, produs chiar în momentul demiterii guvernului. Vezi Al. Gh. Savu, *Dictatura regală*, București, Editura Politică, 1970, p. 150.

⁴³ *Ibidem*, p. 154-155.

⁴⁴ Aceasta în ciuda faptului că se susținea „deosebita simpatie” a regelui față de sistemul instituțional fascist. Fapt care, de altfel, nu este departe de adevăr dacă se luau în vedere reformele corporatiste și instituțiile inspirate din sistemul fascist italian, introduse în timpul dictaturii regale (*ibidem*, p. 156-157).

chiar dacă se exprimă mai puțin direct sau îndrăzneț, Savu este primul istoric al regimului care a apreciat acuzațiile de fascism lansate de Partidul Comunist Român în 1938 drept eronate sau, mai precis, „confuze”⁴⁵.

În anul următor, într-un volum de studii, istoriografia regimului Gheorghiu-Dej era criticată pentru că preluase „fără rezerve” concepțiile greșite referitoare la dictatura regală. Mai mult, autorii considerau că poziția inițială a partidului era eronată tocmai din cauza faptului că o parte a conducerii, aflată în emigrație, nu cunoștea realitățile din țară. Acestei acuzații i se mai adăuga și posibila intervenție a „Centrului internațional”⁴⁶, ale cărui practici și metode de lucru sunt bine cunoscute⁴⁷. În fapt, spun autorii printre multe alte explicații, forțele „pro-dictatoriale” ale regimului carlist nu erau fasciste, ci constituiau „aripa cea mai activă a burgheziei împotriva agenturilor hitleriste, a presiunilor Reichului și a statelor revizioniste”⁴⁸. Mai mult, era pentru prima dată când istoriografia comunistă admitea că partidul își schimbase încă din timpul dictaturii regale percepția asupra clasificării fasciste a regimului, comuniștii chiar contactându-l pe Armand Călinescu în încercarea de a-l sprijini în lupta împotriva extremei drepte⁴⁹. De asemenea, în istoriografia regimului Nicolae Ceaușescu a fost foarte popular un citat, preluat din documentele partidului, care spunea că „ar fi o mare greșală să confundăm regimul actual reacționar și antipopular cu fascismul și Frontul Renașterii Naționale cu o unealtă directă a acestuia. Dușmanul principal este și rămâne Garda de Fier”⁵⁰.

Lucrarea lui Savu din 1970 făcea un aspru rechizitoriu noii constituții carliste, atacând plebiscitul, contradicțiile dintre articole sau chiar „stupiditatea” lor. Istoricul a luat de mai multe ori în derâdere faptul că lupta de clasă devenea ilegală sau că regele, în urma tuturor prerogativelor primite, încă era absolvit de orice răspundere. Mai mult, considera că noua lege fundamentală putea avea în vedere ambele perspective: atât un regim autoritar nefascist, cât și unul fascist⁵¹. Această tendință se găsea și în *Sub trei dictaturi*, lucrarea republicată, tot în 1970, a lui Lucrețiu Pătrășcanu. Intellectualul comunist, reabilitat post-mortem în 1968, considera, încă din timpul războiului, că dictatura regală se deosebea de una fascistă⁵²; dar că, în același timp, ea îndeplinea obiective urmărite și de legionari: suprimarea regimului constituțional, desființarea partidelor politice și a tuturor libertăților publice, distrugerea organizațiilor muncitorești, „sugrumarea” presei socialiste, introducerea unei politici rasiste (aplicate însă cu o mai puțină consecvență) și transformarea României într-un stat totalitar. În aceste condiții, credea Pătrășcanu, demascarea de către rege a Gărzii de Fier ca instrument al nazismului devenea imposibilă. Combaterea unei mișcări „reacționare” trebuia să se facă în numele democrației, ceea ce ar fi fost un nonsens pentru regimul lui Carol al II-lea⁵³.

Filosofia lui Pătrășcanu are și o aplicabilitate istoriografică. Ea ne explică, în mare parte, motivul pentru care scrisul istoric al regimului Gheorghiu-Dej era atât de denigrator

⁴⁵ *Ibidem*, p. 168.

⁴⁶ Autorul se referă, cel mai probabil, la Internaționala a III-a.

⁴⁷ Titu Georgescu *et alii*, *Partidul Comunist Român...*, p. 315-317.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 318.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 321.

⁵⁰ Nicolae Jurca, *Mișcarea socialistă și social-democrată din România. 1934-1944. Poziția față de fascism și război*, București, Editura Litera, 1978, p. 109.

⁵¹ Al. Gh. Savu, *Dictatura regală*, p. 158-163.

⁵² De asemenea, era de părere că instaurarea dictaturii regale a fost o consecință a industrializării și a faptului că cercurile conducătoare erau în strânsă legătură cu acest domeniu. Mai mult, admite că România a fost ultimul stat balcanic care a instaurat dictatura. Vezi Lucrețiu Pătrășcanu, *Sub trei dictaturi*, București, Editura Politică, 1970, p. 32, 121-122.

⁵³ *Ibidem*, p. 162-163.

și absurd în abordările sale față de dictatura regală, sau chiar în ceea ce privește instituția monarhică. Abordarea era diferită în timpul regimului Nicolae Ceaușescu, întrucât, deși încă era vorba de o dictatură *de facto*, forurile de conducere ale țării accentuau aparența democratică *de jure* a sistemului. Aceasta a avut și consecințe istoriografice, dacă luăm în vedere angajamentele tratării obiective a evenimentelor istorice. Sarcina n-a fost niciodată îndeplinită întru totul, dar nu se poate nega faptul că istoriografia regimului Nicolae Ceaușescu se găsea pe o poziție mai credibilă față de cea de dinainte de 1965.

Revenind la monografia lui Al. Gh. Savu, aceasta mai tratează înființarea Consiliului de Coroană (și caracterul său permanent și remunerat, în contrast cu vechea ei organizare), desființarea partidelor politice (și opoziția reală a PNT și PNL, spre deosebire de vechile acuzații de colaborare cu regele), *boom*-ul (și apogeul) economic din 1938, corupția camarilei regale cu aplicație pe comenzile statului pentru înarmare, reformele administrative, introducerea breslelor (care ofereau, „într-un cadru limitat”, apărarea intereselor membrilor lor) și înființarea „celui mai grotesc produs al domniei lui”, Frontul Renașterii Naționale⁵⁴. Cel din urmă aspect a atras cele mai multe critici, Savu arătând că acesta trebuia să devină un partid al tuturor claselor și grupurilor sociale, reflectând armonia de clasă: „în care asupritori și asupriți, exploatare și exploatați, jecmănitori și jecmăniți, să trăiască într-o sfântă frățietate ca pe o veritabilă arcă a lui Noe sub comanda majestății-sale”, care se dorea și șef de partid. Ulterior, istoricul pune uniformele și stemele frontului pe seama „capriciului și fanteziei bolnăvicioase a regelui”. Savu considera că partidul regelui a eșuat atât în „nimicirea” principalelor partide opoziționiste, cât și în „tocirea” asperităților dintre grupările care susțineau regimul, frontul nefiind nimic altceva decât un conglomerat de curente și orientări în dezacord și care, în realitate, își trăiau viața în afara lui. De asemenea, este discutată și înființarea Partidului Națiunii, partid totalitar, de masă, și care viza, conform lui Savu, monitorizarea legionarilor, invitați să se înscrie într-un număr cât mai mare după ce regele a început politica de reconciliere⁵⁵. Nu se poate omite ușoara tentă de frustrare⁵⁶ pe care istoricul părea s-o aibă față de aspectele partinice în comparație cu celelalte subiecte tratate în monografie. Având în vedere asemănările evidente dintre FRN și PCR, ca partide de masă – cu o prezență obligatorie în diverse ramuri de activitate⁵⁷ etc. – rămân doar două posibilități în explicarea autorului monografiei: fie ipocrizia, fie o lamentare în jurul propriei condiții.

Criticile lui Savu au căzut în derizoriu la foarte puțină vreme, întrucât volumul de studii din 1971⁵⁸ arăta dorința conducerii Partidului Comunist Român de a pătrunde în FRN și de a folosi toate posibilitățile legale pe care acesta le oferea pentru „menținerea legăturilor cu masele și pentru desfășurarea activității antifasciste”. Demersul a eșuat în

⁵⁴ Al. Gh. Savu, *Dictatura regală*, p. 173, 177, 184-186, 190-192.

⁵⁵ Monografia prezintă și episodul în care Nicolae Iorga a spus celebrul: „Nu-i destul că trebuie să-l mănânc cu de-a sila, trebuie să mai zic că-mi și place!” (*ibidem*, p. 192, 303-305, 355-356).

⁵⁶ De exemplu, C. C. Giurescu se găsea pe o poziție mai puțin acuzatoare, spunând doar că noul partid simboliza încercarea „suveranului” de a-și asigura controlul asupra forțelor politice, începând cu Garda de Fier. În fond, nu trebuie să se omită faptul că istoricul a fost rezidentul regal al ținutului Dunărea de Jos și ministru în timpul regimului dictatorial al lui Carol al II-lea (C. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 742).

⁵⁷ Sau, conform lui Savu, în 1976, un „centralism rigid, care înăbușea orice inițiativă din partea membrilor”. De altfel, noua sa lucrare conținea o imagine mai amplă a frontului, dar autorul își păstra și criticile aspre din 1970; Al. Gh. Savu, *Sistemul partidelor politice din România*, p. 165, 170, 180.

⁵⁸ Având în vedere că Savu a preluat întocmai informațiile în 1976 (fiind suspect de plagiat), este foarte probabil că autorul studiului din 1971 este unul și același. Vezi Al. Gh. Savu, *Sistemul partidelor politice din România*, p. 203-204.

condițiile în care Uniunea Sovietică se găsea, la începutul anului 1940, în relații amicale cu Germania nazistă. Astfel, autorii criticau indicațiile primite de partid din partea Cominternului, acestea interzicând sprijinirea măsurilor antifasciste adoptate de guvernul român. Mai mult, Moscova impunea încetarea oricăror atacuri la adresa fascismului și redirecționarea lor împotriva social-democraților și a grupurilor „burgheze nefasciste”, adică și împotriva regimului carlist. Așadar, aplicând tactica „stângistă” impusă din Răsărit, comuniștii au ieșit din bresle, pierzându-și orice fel de influență și îndepărtându-și unii aderenți; totodată deveneau vulnerabili la atacurile propagandistice ale epocii (pe care autorii însă nu le prezintă)⁵⁹. Criticarea Uniunii Sovietice era una drastică, arătându-se în mod direct efectele pe care subordonarea totală a partidului față de un Kremlin duplicitar și oportunist le-a avut asupra credibilității comunismului în România. Fiind o lucrare despre istoria PCR, nu încapă îndoială că există și o poziție oficială în aceste atacuri; până la urmă, Primăvara de la Praga continua să fie o amintire recentă. Însă, precum s-a mai văzut, n-a fost singura dată când regimul lui Nicolae Ceaușescu⁶⁰ își asuma o luptă împotriva propriului trecut luând ca pretext problema monarhiei. Reevaluarea trecutului partinic, laolaltă cu învinovățirea Uniunii Sovietice erau semne de maturizare politică dublată de unele accente justițiare. Doar că apăsarea o problemă de fond, care n-a fost niciodată recunoscută oficial ca atare, dar care a alimentat pornirile naționaliste ale partidului: regimul n-ar fi fost posibil fără Moscova. Aceste asumări ale propriilor vulnerabilități istorice puteau servi, totodată, drept o conciliere a comuniștilor români cu propria lor istorie.

Totuși, un an mai târziu, într-o lucrare la care a colaborat și Liviu Maior, se făcea abstracție de analiza indicațiilor Moscovei. Lozincile împotriva regimului carlist erau întru totul atribuite Partidului Comunist Român, ele fiind cauzate, se spunea, de politicile monarhului, și nicidecum de presiunea Cominternului⁶¹. Confuziile și inconsecvența istoriografică nu erau niște noutăți în regimul lui Nicolae Ceaușescu, iar în cazul de față, la perpetuarea lor au contribuit și Nicolae Jurca împreună cu Florea Nedelcu (unul dintre autorii volumului de studii din 1971). Cel dintâi, analizând, în 1978, mișcarea social-democrată în timpul regimului carlist, spunea că o parte a liderilor acesteia au colaborat „din oportunism” cu dictatura regală, câțiva dintre ei figurând ca membri fondatori ai FRN. Astfel, printre alții, Jurca îl acuza pe Ioan Flueraș că a trădat idealurile socialiste și interesele muncitorimii⁶². Era vorba fie de o înconștiență istoriografică (întrucât acuzația se putea aplica și comuniștilor, datorită abordărilor anterioare), fie de un atac indirect împotriva Partidului Comunist. Dat fiind faptul că Jurca prelua întocmai criticile asupra directivelor „nerealiste” primite de PCR de la Moscova⁶³, balanța poate înclina înspre varianta din urmă. Continuând confuzia, Florea Nedelcu publica două articole în 1978. Într-unul aprecia că Partidul Comunist Român „a inițiat și condus neabătut lupta pentru răsturnarea dictaturii regale pe care a denunțat-o de la început”⁶⁴

⁵⁹ Titu Georgescu *et alii*, *Partidul Comunist Român...*, p. 321-324.

⁶⁰ *Lupta istoricilor*, după indicațiile lui Nicolae Ceaușescu, împotriva dorințelor subiective și nevoilor politice de moment în istoriografie era promovată adesea și în oficiul Partidului Comunist Român; „Scânteia”, nr. 11810, 10 august 1980.

⁶¹ I. Luncan, *Republica victorioasă. File din cronologia luptei pentru realizarea unui ideal istoric al poporului român*, Timișoara, Editura Facla, 1972, p. 175.

⁶² Nicolae Jurca, *Mișcarea socialistă și social-democrată din România...*, p. 113.

⁶³ *Ibidem*, p. 135.

⁶⁴ Florea Nedelcu, *Aspecte și considerații privind cucerirea puterii în orientarea PCR (1921-1944)*, în *RdI*, 31, nr. 10, 1978, p. 1769.

pentru ineficiența ei împotriva legionarilor. În celălalt susținea că partidul a indicat membrilor săi să intre în breslele carliste⁶⁵, remarcând lungul șir de măsuri împotriva Gărzii de Fier⁶⁶. El a mai publicat o lucrare în 1973, unde lăuda abilitatea și tenacitatea politică a monarhului din preajma și din timpul loviturii de stat din februarie 1938, dar și „voința fermă” pe care a avut-o împotriva legionarilor⁶⁷.

Deși ulterior s-a și autoplagiat⁶⁸, cum am zice astăzi, el reușea să-și atribuie meritul unei noutăți istoriografice prin deschiderea unei dezbateri privind data acceptată ca „zi de naștere” a dictaturii regale. El considera că instaurarea regimului nu putea fi legată, în exclusivitate, de schimbările conducerii de stat din 10 februarie 1938 sau de promulgarea Constituției din 27 februarie 1938; pe scurt, nu se poate face abstracție de transformările politice dintre cele două zile. Nedelcu încerca să motiveze că dictatura regală a început prin instaurarea Guvernului Miron Cristea la 10 februarie⁶⁹, ca apoi să se realizeze ca un regim politic propriu-zis, cu trăsături bine definite, abia după promulgarea noii legi fundamentale și a desființării partidelor politice⁷⁰. Demersul lui Nedelcu era recunoscut, lăudat și continuat trei ani mai târziu, de nimeni altul decât Al. Gh. Savu⁷¹. Fiind de acord cu privirea de ansamblu asupra instaurării dictaturii regale, istoricul din urmă considera că demiterea Guvernului Octavian Goga, consultarea șefilor de partide în scopul soluționării crizei, amânarea campaniei electorale, introducerea stării de asediu (măsură pe care Savu o considera justificată, dată fiind încordarea politică) și constituirea unui cabinet de coaliție nu contraveneau legislației în vigoare. Același lucru nu poate fi spus însă despre următorul pachet de măsuri: adoptarea unei noi constituții prin nesocotirea normelor în vigoare și desființarea partidelor politice (*de jure* și nu *de facto*⁷²) prin decrete regale. Astfel, primul grup de măsuri se integra vechiului regim, pe când cel de-al doilea aparținea noii ordini. Primul era o modificare de grad normală într-o situație anormală; cel de-al doilea era o modificare de esență, anormală într-o situație normală⁷³. Finalmente, analiza lui Savu din 1976 o întrecea, la nivel de informații și abordare obiectivă, pe cea a propriei sale monografii. În susținerea afirmației și făcând abstracție de lungul șir de tratări prezentate, se poate observa că istoricul mergea într-atât de departe încât era dispus să aducă unele clarificări până și lucrării lui Lucrețiu Pătrășcanu. Astfel, menționând totuși că intelectualul comunist nu avea la îndemână documentele accesibile în 1976, Savu îi asigura pe cititori de sinceritatea dorinței lui Carol de a „distruge” a Garda de Fier și nu doar de a o „cumiți”. Mai mult, el considera că reprimarea legionarilor era cauzată de rolul de „agentură a Reichului”⁷⁴. Mai mult, Savu urma să menționeze că suprimarea comuniștilor a fost cauzată de „noile relații

⁶⁵ De asemenea, C. C. Giurescu spunea, în 1975, că Partidul Comunist „a dat cuvânt de ordine membrilor [săi] să activeze în cadrul breslelor, potrivit însă intereselor clasei muncitoare” (C. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 741).

⁶⁶ Florea Nedelcu, *Unele probleme ale luptei pentru putere dintre dictatura regală și Garda de Fier*, în *RdI*, 31, nr. 4, 1978, p. 597-602.

⁶⁷ Idem, *Viața politică din România în preajma instaurării dictaturii regale*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1973, p. 176, 288, 291, 295.

⁶⁸ Aspect observabil prin compararea paginii 289 din *ibidem* cu pagina 277 din Titu Georgescu *et alii*, *Partidul Comunist Român....*

⁶⁹ În realitate, formarea guvernului a avut loc în noaptea dintre 10 și 11 februarie 1938; acesta a intrat propriu-zis în atribuții doar în 11 februarie.

⁷⁰ *Ibidem*, p. 291.

⁷¹ Al. Gh. Savu, *Sistemul partidelor politice din România*, p. 116-117.

⁷² *Ibidem*, p. 137.

⁷³ *Ibidem*, p. 118-119.

⁷⁴ *Ibidem*, p. 141, 144.

stabilite între Germania și URSS⁷⁵, cititorul fiind îndreptățit să se gândească la caracterul de agentură sovietică a Partidului Comunist Român. Rămâne însă de la sine înțeles că o dezbatere profesionistă și obiectivă, fie ea și limitată, constituie cel puțin o normalitate în scrisul istoric contemporan. Dar, pentru anii '70, aceste abordări erau un progres substanțial față de obișnuitele concluzii ideologice lipsite de orice fundament critic din timpul istoriografiei regimului Gheorghiu-Dej.

Pe planul politicii externe, monografia lui Savu din 1970 se alătură perspectivelor istoriografice deschise în 1965, Carol al II-lea fiind adesea prezentat drept un adversar al creșterii influenței germane sau drept un simpatizant al susținerii Cehoslovaciei, chiar și în chestiunea permisiunii de trecere peste granițele românești a avioanelor sovietice achiziționate de Praga. De asemenea, istoricul lăuda turneul diplomatic al regelui și deplângea faptul că doar lipsa de înțelegere întâmpinată în Anglia și Franța îl determinase pe monarh să-l viziteze și pe Adolf Hitler⁷⁶. Elementul de noutate constă în redarea unor amănunte din discuția celor doi prin intermediul relatărilor lui Ioan Mocsony-Stârcea (monarhist și rival cunoscut al instaurării regimului comunist în România), regele fiind pus în antiteză cu Führerul (cel din urmă recurgând la jigniri și amenințări la adresa lui Carol și a României). Conform lui Savu, relația dintre cei doi lideri de stat era atât de încordată, încât regele se temea pentru viața lui în timpul întoarcerii în țară⁷⁷. Abordarea favorabilă în chestiunea politicii externe era continuată și de Eliza Campus, în 1972, care prezenta în detaliu întreprinderile diplomatice pe care regele le-a avut în legătură cu Bulgaria, Cehoslovacia, Iugoslavia, Grecia, Turcia, Marea Britanie⁷⁸ și Franța⁷⁹. În privința celei din urmă, autoarea spunea că la Paris se credea că „România a rămas singurul reazem real ce reține descinderea Germaniei spre gurile Dunării și spre Bosfor”⁸⁰.

Executarea lui Corneliu Zelea Codreanu, „precipitată, dar nu determinată” de vizita monarhului în Germania, era deplânsă în monografie drept o metodă „reprobabilă”, dar care a găsit un ecou favorabil în opinia publică, cu atât mai mult cu cât se încerca o stăvilire a presiunilor germane. Așadar, fermitatea⁸¹ înlocuia „ineficiența” cu care erau caracterizate măsurile antilegionare ale regelui în studiile precedente, însă totodată lăsa loc unui regret care avea să se generalizeze în contextul analizelor dedicate dictaturii regale⁸². Carol ar fi trebuit să apeleze la popor⁸³. În schimb, el a considerat că poate să mențină un regim nepopular și, în același timp, să „navigheze în apele tulburi ale situației internaționale”⁸⁴. În astfel de condiții, apăsarea și analiza tratatului economic încheiat cu Germania, în care, deși se prezentau aspectele defavorabile României, atacul

⁷⁵ *Ibidem*, p. 148.

⁷⁶ Ordinea de idei a rămas aceeași și în 1976, când Ioan Talpeș făcea trimitere la monografia lui Al. Gh. Savu. Vezi Ioan Talpeș, *România în fața expansiunii Germaniei naziste și a atacurilor revizioniste (30 septembrie 1938 – 13 aprilie 1939)*, în *RdI*, 29, nr. 9, 1976, p. 1304.

⁷⁷ Al. Gh. Savu, *Dictatura regală*, p. 207, 223-225.

⁷⁸ Istoriografia regimului Nicolae Ceaușescu a oferit atenție atât „cazului Tilea”, cât și atenționărilor pe care regele le făcea Foreign Office-ului. Privind acest subiect, este de remarcat că „Magazinul istoric” a publicat, în numărul din iunie 1982 (și nu numai), studiul lui David Britton Funderburk, ambasador al Statelor Unite în România în perioada 1981-1985 și profesor la Universitatea Campbell din Carolina de Nord.

⁷⁹ E. Campus, *Înțelegerea balcanică*, București, Editura Academiei RSR, 1972, p. 96-99, 248.

⁸⁰ *Ibidem*, p. 259.

⁸¹ Termenul de „fermitate” era înlocuit și el, în 1976, cu cel de „violență”. Savu prezenta, pe larg, măsurile adoptate de regimul carlist împotriva legionarilor, fapt care a dus la o considerabilă slăbire a mișcării (Al. Gh. Savu, *Sistemul partidelor politice din România*, p. 139, 145).

⁸² Era, în mare parte, vorba de incapacitatea regimului Carol de a organiza o rezistență „a întregului popor”. Vezi Ioan Talpeș, *România în fața expansiunii Germaniei naziste*, p. 1301.

⁸³ Al. Gh. Savu, *Dictatura regală*, p. 227-228.

⁸⁴ *Ibidem*, p. 287.

la adresa dictaturii regale era mult mai redus față de anii trecuți, limitându-se la criticarea faptului că monarhul nu reușise să smulgă o garanție teritorială. În fond, totul ducea către reconfigurări politice nefaste, imposibil de evitat în condițiile internaționale de atunci⁸⁵. În cele din urmă, monografia admitea că, după căderea Parisului, orientarea spre Reich a cercurilor Palatului n-a fost din convingere, ci din constrângere⁸⁶.

Perioada antimonarhică a istoriografiei lui Nicolae Ceaușescu s-a manifestat și în ceea ce privește tratarea dictaturii regale, cu toate că discursul istoric de atunci nu a reluat niciodată asprele atacuri de dinainte de 1965. De exemplu, Nicolae Petreanu se rezuma doar la criticarea inviolabilității regelui și la lungul șir de măsuri antidemocratice și „draconice” introduse de noul regim, cu un accent pe adoptarea pedepsei capitale „pentru infracțiunile privind securitatea statului burghezo-moșieresc”⁸⁷. Omoologul său, Gheorghe Ghimeș, se folosea de documente de partid pentru a face dictatura regală responsabilă de condițiile grele de trai ale oamenilor și de „prigonirea” comuniștilor. Mai mult, în completă contradicție cu volumul de studii din 1971, apărea un articol prin care se spunea că „între dictatura regală și masele populare exista o prăpastie de neînălțurat”⁸⁸. Ulterior, în 1973, drept testimoniu al încheierii perioadei antimonarhice, „Magazin istoric” oferă detalii evenimentiale și relativ obiective asupra instaurării dictaturii regale, publicând chiar și imagini cu monarhul în contexte oficiale⁸⁹. Până atunci, Carol al II-lea, dacă era vreodată înfățișat în plan vizual, aceasta se făcea exclusiv sub formă de caricatură defăimătoare. Mulți ani mai târziu, în 1981, regele apărea și pe micul ecran, în forma unui portret în filmul *Duelul*, sub regia lui Sergiu Nicolaescu.

În anii '80, deceniu în care atât de multe alte momente istorice începeau să fie tratate de pe o poziție favorabilă instituției monarhice, dictatura regală nu mai prezenta același interes pentru istoriografia regimului. Cum de alte critici absurde nu mai putea fi cazul, subiectul monopolizat de monografia lui Al. Gh. Savu și de haosul abordărilor contradictorii ale lui Florea Nedelcu mai avea încă nevoie de o clarificare definitivă. Ea s-a obținut în 1982 și 1988, prin tratările lui Ioan Scurtu. Abordând, printre altele, și aspectele instituționale și constituționale ale noii administrații (prin care se restrângeau drepturile și libertățile democratice⁹⁰), istoricul prezenta caracterul nefascist al regimului⁹¹ (și poziționarea relativ favorabilă a comuniștilor din perioadă față de el), progresele obținute în domeniul industrial și cultural⁹², opoziția față de Germania și dorința apărării păcii și a *statu-quo*-ului teritorial⁹³. Pe planul politicii externe se remarcă refuzul lui

⁸⁵ *Ibidem*, p. 294-296.

⁸⁶ *Ibidem*, p. 381.

⁸⁷ N. Petreanu, *Republica în conștiința poporului român*, București, Editura Enciclopedică Română, 1972, p. 208-210.

⁸⁸ Cu toate acestea, Ghimeș recunoștea că dictatura regală era potrivnică expansiunii germane, reorientarea inevitabilă a politicii externe către Berlin nefiind făcută din convingere. Vezi G. Ghimeș, *Ideea de republică la români*, București, Editura Științifică, 1972, p. 189-192.

⁸⁹ Ștefan Florian, *10 februarie 1938. Carol II a decis: dictatura personală!*, în *MI*, VII, nr. 8 (77), august 1973, p. 39, 42.

⁹⁰ În ceea ce pare să fie o eroare sau un exces de zel, Scurtu numea ereditatea monarhică și inviolabilitatea regelui drept principii democratice, laolaltă cu suveranitatea națională. Vezi Ioan Scurtu, *Contribuții privind viața politică din România. Evoluția formei de guvernământ în istoria modernă și contemporană*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1988, p. 431.

⁹¹ Rămâne relevant că, de pildă, în 1991, încă mai erau lucrări care nu acceptau că istoriografia regimului a absolvit dictatura regală de caracterul fascist. Vezi Ioan Șuța, *România la cumpăna istoriei. August '44*, București, Editura Științifică, 1991, p. 65.

⁹² Ioan Scurtu, *Contribuții privind viața politică din România...*, p. 492.

⁹³ Idem, *Viața politică din România de la Marea Unire din 1918...*, p. 203, 242.

Carol de a participa la împărțirea Cehoslovaciei, dorința ameliorării relațiilor cu Uniunea Sovietică, ajutorul oferit refugiaților polonezi și încercările guvernului Armand Călinescu de tergiversare a aplicării tratatului economic cu Germania. De asemenea, Scurtu spunea că apropierea de Berlin se făcea doar din considerente de supraviețuire a României⁹⁴, ceea ce părea să absolve regimul carlist de orice acuzație anterioară de trădare; mai mult, pus în contextul neîncrederii pe care Adolf Hitler o avea în Carol al II-lea, cel din urmă este numit „rege român”⁹⁵. Istoricul publica până și proclamațiile monarhului din 10/11 februarie 1938⁹⁶. Iar pentru a evidenția că și dictatura carlistă putea fi reabilitată, Scurtu făcea o analiză istoriografică a abordărilor în ceea ce o priveau, criticând indirect pozițiile luate de istoricii anilor '50. În contrast cu ei, se arăta că „studiile recente” portretizează schimbările din 1938 drept mijloace de „apărare a ființei statului român, a integrității și suveranității naționale contra pericolului din afară”⁹⁷. Și nu mințea, întrucât Mircea Mușat, unul dintre istoricii de vârf ai regimului comunist și suspectat de faptul că îl admira pe Carol, susținea întocmai aceleași lucruri în dezbaterile rorurilor pe care guvernele monarhului, Consiliul de Coroană și Frontul Renașterii Naționale le-au avut atunci⁹⁸.

Revenind la Ioan Scurtu, precizăm că acesta făcea referire și la „campania demagogică” din perioadă, toate mijloacele de influențare a opiniei publice fiind mobilizate în perpetuarea ei. Într-un prim citat, Scurtu afirmă:

Carol al II-lea se afla în culmea puterii; el era „salvatorul”, omul „providențial”, „depozitarul” idealurilor naționale. Dar, în fapt, între propaganda oficială, poleită și paradisiacă, și realitatea crudă și adesea amară exista o sensibilă discrepanță. Noul regim nu era, și nu putea să fie, expresia voinței și aspirațiilor poporului român⁹⁹.

Într-un al doilea citat, istoricul venea cu alte amănunte:

Prin repetate proclamații, manifeste, comunicate se proslăveau opera de „renaștere” și realizările regimului, se făcea o apologie deșănțată a activității lui Carol al II-lea. Acțiuni ca vopsirea gardurilor, săparea de șanțuri, plantarea de pomi, erau prezentate ca realizări de importanță epocală în istoria poporului român¹⁰⁰.

Înlocuirea, în ambele citate, a lui „Carol al II-lea” cu „Nicolae Ceaușescu” recrează întocmai situația lui Al. Gh. Savu din 1970, noi gândindu-ne la asemănările dintre FRN și PCR. Faptul că Scurtu a înlăturat aceste părți din autoplagiatul său din 1991¹⁰¹ (al lucrării din 1988) arată, ca și la Savu, că putea fi vorba despre o ipocrizie sau o lamentare asupra propriei condiții. Posibilitatea comparării regimurilor prin astfel de afirmații este uimitoare, dar nu întâmplătoare. Ea emană din stările de fapt; din realitatea care arată că administrația ceaușistă s-a inspirat, cu sau fără știința ei, din metodele carliste. Apare însă o problemă; dictatura regală a împrumutat, la rândul ei, principii fasciste. În fond, șirul de influențe poate continua până în Antichitate, cu atât mai mult

⁹⁴ *Ibidem*, p. 223-226.

⁹⁵ *Idem*, *Contribuții privind viața politică din România...*, p. 472.

⁹⁶ *Ibidem*, p. 429.

⁹⁷ *Ibidem*, p. 430. Ioan Scurtu făcea și o analiză critică asupra noilor instituții, arătându-le obiectiva ineficiență (*ibidem*, p. 447).

⁹⁸ Mircea Mușat, Ion Pavelescu, *Rădăcinile istorice ale revoluției de eliberare socială și națională, antifascistă și antiimperialistă din August 1944*, în Gheorghe Buzatu (coord.), *Actul de la 23 August 1944 în context internațional. Studii și documente*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1984, p. 54.

⁹⁹ Ioan Scurtu, *Contribuții privind viața politică din România...*, p. 441.

¹⁰⁰ *Ibidem*, p. 440.

¹⁰¹ *Idem*, *Monarhia în România. 1866-1947*, București, Editura Danubius, 1991, p. 112.

cu cât însuși Benito Mussolini, fost socialist, introducea salutul roman (printre alte politici extrase din filosofia imperiului). Drama regimurilor autoritare este că toate sunt condamnate să se asemene. Privarea de libertăți cetățenești, introducerea dogmatismului, ralierea în spatele unui cult al personalității sau a naționalismului nu sunt filosofii complicate; să lași pe altcineva să gândească în locul tău poate fi mult mai confortabil decât să gândești singur. În fond, „cămășile verzi” admiteau fățiș că mișcarea lor are la bază iraționalul. Diferența dintre ei și majoritatea celor care militează pentru totalitarism este că legionarii măcar recunoșteau.

Având în vedere că regimul lui Nicolae Ceaușescu nu se aseamăna la fel de mult cu cele de după renunțarea la tron a lui Carol al II-lea, abordarea a trebuit să fie întrucâtva schimbată. Istoriografia comunistă s-a păstrat constantă în aprecierea perioadei 6 septembrie 1940 – 23 august 1944 drept „cea mai neagră” pagină din istoria modernă a României¹⁰². Statul național-legionar, iar apoi dictatura militară a lui Ion Antonescu continuau, din punct de vedere constituțional, să aibă un monarh în fruntea statului. Pentru Partidul Comunist Român acest factor părea, cel puțin inițial, cât se poate de convenabil. Până la urmă, regele Mihai I era un caz aparte; spre deosebire de predecesorii săi (exceptându-l pe tatăl său până în 1953), el nu numai că era în viață, ci era și un rival ideologic în exil al regimului instaurat la 30 decembrie 1947. Fundamental, era vorba de o inversare politică de roluri, iar memoria ilegalității comuniste din perioada interbelică rămânea încă prea proaspătă.

Astfel, „jalnic[ul] urmaș al Hohenzollernilor”, precum îl clasifica Tudor Bugnariu pe regele Mihai, a fost acuzat, începând cu 1948, că a avut un rol activ în regimurile lui Ion Antonescu. Suveranul ar fi fost pilonul reacțiunii interne și agentul imperialismului americano-englez, devenind totodată vinovat pentru războiul antisovietic¹⁰³. Istoria „adevărată” a lui Alexandru Gârneață spunea că monarhul a fost protectorul fascismului din țară, făcându-se referire la o colaborare cu legionarii și la patronarea manifestației din Iași, de la 8 noiembrie 1940, când, considera el citându-l pe Horia Sima, monarhia s-a asociat oficial cu Mișcarea Legionară¹⁰⁴. Până la urmă, Gârneață mergea atât de departe, încât spunea că regele refuzase un armistițiu în aprilie 1944, în speranța că va putea să-și jefuiască țara în continuare¹⁰⁵.

Gheorghe Țuțui și Mircea Popa veneau în completare, făcând referire la mesajul lui Horia Sima, în care acesta spunea că regele Mihai era modelul tânărului legionar. Alte critici se aduc și din cauza exportului de petrol către Germania. La fel de rău văzute erau și participarea monarhului la paradele militare, oferirea de decorații și primirea în audiență a unor germani¹⁰⁶ (cu toate că și comuniștii s-au bucurat ulterior de aceleași tratamente). Evident, atât telegrama regală de felicitare a lui Ion Antonescu, după declanșarea războiului împotriva Uniunii Sovietice, cât și vizitele monarhului pe front n-au scăpat nici ele din evidențele istoriografiei regimului Gheorghiu-Dej¹⁰⁷. Era criticată până și vizita regelui și a reginei-mame la Adolf Hitler, din noiembrie 1941; despre Elena se spunea că, din recunoștință, l-ar fi invitat pe liderul nazist la Sinaia¹⁰⁸.

¹⁰² *Programul Partidului Comunist Român de făurire a societății socialiste multilateral dezvoltate și înaintare a României spre comunism*, București, Editura Politică, 1975, p. 45.

¹⁰³ Tudor Bugnariu și L. Bányai, *Trădarea Transilvaniei de către Carol I și Carol al II-lea de Hohenzollern în ajunul primului și celui de al doilea război mondial*, în „Studii”, 7, nr. 1, 1954, p. 119.

¹⁰⁴ Alexandru Gârneață, *Adevărata istorie a unei monarhii*, p. 117, 123-124.

¹⁰⁵ *Ibidem*, p. 127.

¹⁰⁶ Gheorghe Țuțui, Mircea Popa, *Hohenzollernii în România*, p. 63-64.

¹⁰⁷ Gh. Țuțui, Al. Popescu, *Zdrobiți de popor*, București, Editura Politică, 1959, p. 16.

¹⁰⁸ Gheorghe Țuțui, Mircea Popa, *Hohenzollernii în România*, p. 66.

Distorsionările istorice erau clare. Întâi de toate, precum însuși Ion Antonescu spunea în momentul ascensiunii sale la putere, monarhul nu devenise nimic mai mult decât un simbol¹⁰⁹. Ioan Scurtu recunoștea, în 2004, că, în noile condiții și ale puterii conducătorului, regele nu putea să se facă responsabil pentru actele săvârșite sub semnătura sa. Legăturile cu „cămășile verzi” sunt și ele exagerate; dacă Horia Sima spunea că regele Mihai este modelul tânărului legionar, atunci întreaga mișcare era plină de copii speriați de evenimente¹¹⁰.

Participarea monarhului la manifestația din 8 noiembrie 1940 nu poate fi negată, însă nici „patronajul” Coroanei asupra evenimentului nu poate fi acceptat. În convorbirile cu Mircea Ciobanu, Mihai spunea că nu putea simpatiza cu ideologia legionară¹¹¹, fapt care, până la urmă, s-a demonstrat și prin acțiunile sale. La manifestația din noiembrie, regele nici măcar nu luase cuvântul¹¹². Iar apoi, în contextul în care „cămășile verzi” intonau imnul regal în fața palatului, în speranța obținerii sprijinului Coroanei, Mihai nu numai că nu a răspuns chemării legionarilor, ci a ales să doneze 500.000 de lei pentru familiile soldaților căzuți în luptele împotriva răzvrătiților din ianuarie 1941¹¹³.

Problema intervenției germane în economia românească nu putea fi pusă nici ea pe seama monarhului. Guvernele antonesciene au fost cele care se ocupau de relațiile comerciale; iar aici trebuie precizat că dictatorul a fost un negociator destul de dâr. România nu își oferea resursele gratuit, iar decretul din 17 iulie 1942 reducea ponderea capitalului străin (german) din industria petrolieră în favoarea celui românesc¹¹⁴. De asemenea, asocierea regelui Mihai cu războiul din Răsărit a fost o altă exagerare a istoriografiei regimului Gheorghiu-Dej. Declarația de război adresată Uniunii Sovietice s-a făcut fără știrea monarhului, care, de altfel, nici n-a participat la consiliile de război. Totodată, nu dorea să viziteze frontul mai departe de Nistru¹¹⁵, dar a fost nevoit să cedeze presiunilor Conducătorului. În fond, propaganda antonesciană îl folosea pe rege pentru a-și legitima războiul întocmai precum comuniștii îl foloseau în luptele politice postbelice. Vizita în Germania a fost aranjată la insistențele lui Mihai Antonescu și, într-adevăr, a fost un eșec. Mihai I și Adolf Hitler erau cu totul incompatibili; iar pe măsură ce conflictul militar evolua în defavoarea României, Palatul își asuma rolul de centru al rezistenței¹¹⁶ împotriva regimului care, atenție, din punct de vedere legal, îl avea în frunte pe monarh.

Istoriografia regimului Nicolae Ceaușescu a observat aceste realități, dar a întârziat momentul evaluării regelui într-o manieră mai puțin subiectivă. Așadar, în 1969, Al. Gh. Savu privea conflictul dintre Mihai I și Ion Antonescu dintr-un unghi acuzator. Folosind chiar și o imagine în care era reprezentat și monarhul, istoricul admitea că, în concepția generalului, Mihai nu avea nimic mai mult decât un rol decorativ¹¹⁷. Astfel, deși era absolut indirect de toate acuzațiile istoriografiei regimului Gheorghiu-Dej, regele continua să fie culpabilizat: era considerat nepregătit, incapabil, neinforma, neîncrezător, simpatizant legionar și lipsit de violență și de simțul „manevrei” lui Carol II. Mai

¹⁰⁹ Ioan Scurtu, *Istoria românilor în timpul celor patru regi (1866-1947)*, vol. IV, ed. II, București, Editura Enciclopedică, 2004, p. 10-11.

¹¹⁰ Horia Sima credea că regele Mihai era „un copil speriat de evenimente” (*ibidem*, p. 17-18).

¹¹¹ Mircea Ciobanu, *Convorbiri cu Mihai I al României*, București, Editura Humanitas, 1991, p. 115-116.

¹¹² Ioan Scurtu, *Istoria românilor în timpul celor patru regi*, vol. IV, p. 18.

¹¹³ *Ibidem*, p. 23-24.

¹¹⁴ Keith Hitchins, *România 1866-1947*, București, Editura Humanitas, 2013, p. 552.

¹¹⁵ Mircea Ciobanu, *Convorbiri cu Mihai I al României*, p. 139, 141.

¹¹⁶ Ioan Scurtu, *Istoria românilor în timpul celor patru regi*, vol. IV, p. 30-32.

¹¹⁷ Informația a fost perpetuată apoi pe tot parcursul istoriografiei regimului Nicolae Ceaușescu.

mult, deși se recunoștea că monarhul și Conducătorul au intrat adesea în conflict, aceste situații erau considerate drept „ieftine”; aspect care, continua Savu, le-ar fi definit personalitățile. Până la urmă, ambii erau învinuiți că aveau o „deplină armonie în problemele de fond”, adică în servirea intereselor Reich-ului; chiar dacă, ulterior, recunoștea că monarhul își dorea victoria puterilor occidentale¹¹⁸. Încercând să-i ofere monarhiei, chiar și indirect, o legitimitate fundamentată pe criterii naziste, Savu era de părere că această instituție „retrogradă” (precum era numită) a supraviețuit prăbușirii dictaturii regale numai și numai prin suportul Germaniei, întrucât un rege docil și lipsit de experiență îi putea fi util Führer-ului. Un rol mai puțin hotărâtor l-a avut poziția favorabilă a partidelor istorice, care vedeau în suveran un factor „ponderator” și un instrument pe care-l puteau folosi pentru restabilirea vechilor rânduieli. Singurul care și-ar fi dorit înlăturarea monarhiei, conform lui Savu, a fost Ion Antonescu, cel care impunea Curții Regale un „sistem de penitență”¹¹⁹. Contradicțiile continuau, întrucât, după ce istoricul făcea un inventar al șicanărilor dintre ei, a ținut să menționeze că unele poziții ale monarhiei, precum aceea anticomunistă, nu ar fi fost făcute la presiunile antonesciene, ci din proprie convingere¹²⁰. Evident, nu se oferea niciun exemplu.

Un an mai târziu, tenta acuzatoare era înlăturată în studiul lui Constantin Căzănișteanu. Folosindu-se de jurnalul generalului Radu R. Rosetti, istoricul lua mult mai în serios conflictul dintre cei doi lideri de stat. Așadar, se evidențiau amenințările de plebiscit (ale amândurora) și dorința regelui de a găsi o alternativă la regimul Ion Antonescu¹²¹. Aceeași tratare favorabilă lui Mihai era continuată și de Nicolae Petreanu, în 1972. Așa s-a ajuns să se povestească, într-o lucrare declarat antimonarhică, despre exilul impus regelui la Sinaia, despre conflictele referitoare fie la numirea pozițiilor de la Curte, fie la mesajul de Anul Nou din 1943, prin care se părea că Mihai s-ar fi desolidarizat de mareșal¹²². Fiind însă vorba despre anul de apogeu al antimonarhismului istoriografiei regimului Nicolae Ceaușescu, Gheorghe Ghimeș relua câteva acuzații grave de la Al. Gh. Savu: suveranul încă mai era criticat pentru faptul că și-ar fi dat girul pentru toate „acțiunile nefaste din anii dictaturii militaro-fasciste”, începând cu instaurarea ei, continuând cu reprimarea comuniștilor și încheind cu „împingerea țării în războiul hitlerist”¹²³. Ulterior, lucrarea lui C. C. Giurescu din 1975 fie evita, fie contrazicea afirmațiile lui Ghimeș¹²⁴.

O clarificare istoriografică, străină de inconsecvențele istoricilor de mai sus, și care se bucură și de un grad sporit de obiectivitate, avea să apară doar începând cu 1976, prin lucrările lui Aurică Simion. El arăta, chiar de la început, că regele Mihai n-a avut nicio implicare reală în regimurile patronate de Ion Antonescu, dar că aceasta se datora insistențelor exprese ale Conducătorului. De aceea, istoricul îl cita adesea pe dictator,

¹¹⁸ Al. Gh. Savu, *Mihai de Hohenzollern și Ion Antonescu: interese comune și conflicte meschine*, în *MI*, III, nr. 6 (27), iunie 1969, p. 86-87.

¹¹⁹ *Ibidem*, p. 88.

¹²⁰ *Ibidem*, p. 89.

¹²¹ Constantin Căzănișteanu, *O sursă privitoare la criza regimului politic antonescian (1942-1943)*, în „Studii”, 23, nr. 6, 1970, p. 1187. În contrast, Vasile Liveanu afirma că, înainte de 10 august 1944, Ion Antonescu l-ar fi amenințat pe regele Mihai că-l detrona, înlocuindu-l cu Ștefan, fiul principesei Ileana. Vezi Vasile Liveanu, *Surprinderea inamicului la 23 august 1944 și condiționarea ei social-politică*, în *RdI*, 31, nr. 12, 1978, p. 2173.

¹²² N. Petreanu, *Republica în conștiința poporului român*, p. 214-215.

¹²³ G. Ghimeș, *Ideea de republică la români*, p. 196.

¹²⁴ Ieșea în evidență rolul decorativ al regelui, cât și faptul că Ion Antonescu a decis singur intrarea în război. Vezi C. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 777-779.

dacă Antonescu se referea la instituția monarhică. Insista însă pe pedepsirea miniștrilor sau funcționarilor care intrau în legătură cu suveranul, pe modificarea statutului Casei Regale (înlocuirea constantă a aghiotanților) și pe privarea monarhului de orice informație legată de problemele statului¹²⁵. De asemenea, Aurică Simion spunea că incapacitatea regelui de a participa la guvernare era exprimată chiar și public, prin scrisoarea în care Ion Antonescu îi cerea reginei-mamă Elena să revină în țară, după plecarea lui Carol al II-lea¹²⁶.

Pentru Aurică Simion, „complicitatea” lui Mihai s-a rezumat la chestiunile indirecte, și anume la sprijinul protocolar al Coroanei pentru creșterea prestigiului Conducătorului. Astfel, se enumerau vizita regelui la locuința lui Antonescu, ridicarea conducătorului la gradul de general de corp de armată și afișarea celor doi, împreună, pe străzile Bucureștiului. În privința ultimului aspect, istoricul se folosea de Arthur Gould Lee, pentru a remarca că familia regală se afișa în public doar la ocaziile speciale¹²⁷. În celebra lucrare din 1979, Aurică Simion își aprofunda afirmațiile din 1976. El făcea referire la desolidarizarea publică a regelui de Conducător în mesajul „tradițional”¹²⁸ de Anul Nou. Spre deosebire de tratările anterioare ale istoriografiei privitoare la poziția monarhului, *Preliminariile* lui Simion prezentau în detaliu mesajul regelui, subliniind speranțele acestuia în finalizarea războiului; dar mai ales se releva disprețul dictatorului față de suveran și „surpriza” făcută lui Mihai Antonescu: mesajul regal nu corespundea cu cel pe care-l verificase și aprobase înaltul demnitar. Furia conducătorului era cu atât mai mare cu cât trebuia să dea noi asigurări diplomaților germani și opiniei publice în ceea ce privește determinarea României de a continua războiul¹²⁹. Demonstrând încă o dată relațiile încordate dintre Mihai I și Ion Antonescu, istoricul insista atât pe menționarea anchetei referitoare la evenimentele de la 1 ianuarie 1943, cât și pe neînțelegerile dintre cei doi în chestiunea trimeriei pe front a lui Ioan Mocsony-Stârcea; în acel moment, regele s-a opus și a avut câștig de cauză¹³⁰.

În unele părți ale tratării rolului Coroanei în regimurile antonesciene, Ioan Scurtu prelua metoda narativă a lui Aurică Simion până aproape de plagiat: atât în 1982, cât și în 1988¹³¹. Și totuși, a avut și el un șir de contribuții și completări. Întâi de toate, în 1982, deși recunoștea că regele a aflat doar de la radio despre declanșarea războiului din Răsărit, Scurtu spunea despre vizitele întreprinse pe front că erau un semn de adevărată adiere la politica lui Ion Antonescu¹³². În 1988, se contrazicea și recunoștea că monarhul nu putea fi făcut responsabil pentru „unele acte care au purtat semnătura sau girul său”¹³³. În continuarea pledoariei favorabile regelui, Ioan Scurtu (precum Aurică Simion) îl numea adesea „suveran”. Această formulă a fost aplicată și predecesorilor lui Mihai, dar putea căpăta o cu totul altă semnificație când era legată de un monarh în exil, chiar dacă se vorbea despre el la trecut. În timpul regimului comunist, ceea ce conta, în plan sim-

¹²⁵ În contextul rebeliunii legionare, Aurică Simion arată că regele a fost întors din drum către București, unde plănuia să ia legătura cu Ion Antonescu. Vezi A. Simion, *Regimul politic din România în perioada septembrie 1940 – ianuarie 1941*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1976, p. 266.

¹²⁶ *Ibidem*, p. 63-64.

¹²⁷ *Ibidem*, p. 65-66.

¹²⁸ „Conform tradiției”, mai precis. În astfel de condiții, cititorul putea fi îndreptățit să creadă că tradiția putea continua și după 1947.

¹²⁹ A. Simion, *Preliminarii politico-diplomatice ale insurecției române din august 1944*, p. 234-235.

¹³⁰ *Ibidem*, p. 236.

¹³¹ Ioan Scurtu, *Contribuții privind viața politică din România...*, p. 505-508.

¹³² Idem, *Viața politică din România de la Marea Unire din 1918...*, p. 285.

¹³³ Idem, *Contribuții privind viața politică din România...*, p. 509.

bolic, era însăși reprezentarea vizuală a regelui. Astăzi este foarte ușor de omis că filmul *Un comisar acuză* și serialul *Pistruiatul*, ambele apărute în 1973, aveau portrete cu Mihai I și cu Ion Antonescu în interiorul instituțiilor publice care apăreau în peliculă¹³⁴: ceea ce putea fi considerată o asociere a Coroanei cu dictatura antonesciană, putea la fel de bine să se transforme, în ochii urmăritorilor, într-o reamintire a instituției regale. Până la urmă, nu se putea face abstracție de o persoană dintr-un portret alăturat? Nu s-a întâmplat la fel când „Scânteia”¹³⁵ îl prezenta pe Mihai I alături de Iosif Stalin?

După ce afirma că Ion Antonescu a reușit să asigure conservarea ființei naționale a statului printr-o strânsă alianță cu Germania, Ioan Scurtu făcea trimiteri către schimbul prietenos de telegrame dintre Mihai I și Adolf Hitler¹³⁶. Nu uita însă nici ajutorul financiar oferit de „suveran” familiilor soldaților căzuți în timpul rebeliunii legionare (precum istoricul o făcea și în istoriografia postdecembristă), admirația pe care regele o exprima față de Conducător într-o telegramă trimisă după înăbușirea revoltei „cămășilor verzi”¹³⁷; se adaugă vizitele monarhului la Cernăuți, ridicarea sa și a lui Ion Antonescu la gradul de mareșal, participarea suveranului la defilarea din 8 noiembrie 1941, sub Arcul de Triumf, vizita inconfortabilă la Führer, rezervele lui Mihai față de cursa întinsă de Manfred von Killinger prin fiica sa etc.¹³⁸. Acestea erau însă urmate de repulsia pe care Coroana a avut-o, începând cu 1942, față de regimul Antonescu, totul regăsindu-se în transformarea Palatului într-un „centru de rezistență activă împotriva politicii promovate de Antonescu”; ceea ce finalmente a dus la un conflict deschis între cele două autorități. Până la urmă, nici măcar conflictul dintre regina-mamă Elena și Maria Antonescu nu a scăpat netratat¹³⁹.

Nu încapă îndoială că prezentarea lui Ioan Scurtu era fundamentată pe *Prelimi-nariile* din 1979. Dar, precum se știe, lucrarea lui Aurică Simion a fost retrasă imediat de pe piață după publicarea ei. Conform unor note strict secrete ale Ministerului de Interne, foști național-țărăniști precum Ion Jovin, Cornel Radocea sau Manuela Ștefan au apucat să citească și să aprecieze lucrarea. Printre aceștia se afla și Corneliu Coposu, despre care se știa că a avut întrevederi cu autorul în timpul redactării cărții. Problema principală era, așadar, nu prezentarea favorabilă a rolului regelui Mihai, ci a lui Iuliu Maniu și chiar a lui Ion Antonescu¹⁴⁰. Analiza ipotezelor lui Simion, cât și contextualizarea lor la nivelul istoriografic al perioadei arată o înclinare mai mare spre Conducător. Istoricul expunea, pe rând, deosebirile dintre politica antonesciană față de cea a „partidului fascist Garda de Fier”, individualizarea regimului Antonescu față de cele din Germania și Italia, opoziția mareșalului față de aplicarea „soluției finale”¹⁴¹ cetățenilor români evrei, fermitatea conducătorului în problema exportului de petrol, intervențiile constante la Führer în privința anulării Dictatului de la Viena, apărarea lui Iuliu Maniu și a lui Mihai Antonescu în fața acuzațiilor lui Hitler. Foarte important, se preciza și disponibilitatea Conducătorului de a renunța la putere în cazul în care Iuliu Maniu

¹³⁴ Ioan Scurtu făcea aluzie la această măsură impusă în regimul antonescian (*ibidem*, p. 508).

¹³⁵ „Scânteia”, XVI, nr. 521, 11 mai 1946, p. 1.

¹³⁶ Ioan Scurtu, *Contribuții privind viața politică din România...*, p. 510.

¹³⁷ *Ibidem*, p. 512-513.

¹³⁸ *Ibidem*, p. 515-516.

¹³⁹ *Ibidem*, p. 517-519, 522.

¹⁴⁰ Gheorghe Buzatu, Stela Acatrinei, Gheorghe Acatrinei, *Românii din arhive*, București, Editura Mica Valahie, 2008, p. 297-298.

¹⁴¹ Această remarcă este exagerată și nu ține cont de realitatea istorică. Indiferent de afirmațiile istoricului, România a participat la Holocaust în Basarabia, Bucovina de Nord și mai ales în Transnistria.

obținea garanții privind independența și integritatea României¹⁴². Câteva dintre aceste aspecte au fost reconfirmate de Ioan Scurtu în 1988, iar majoritatea lor în volumul coordonat de însuși Ilie Ceaușescu, în 1989¹⁴³. De asemenea, tiparul istoriografic este păstrat și în contemporaneitate, firul narativ fiind foarte asemănător și în lucrări precum cea a lui Nicolae Cristea, din 2011¹⁴⁴.

Până la poziționările ferme din ultimii doi ani ai regimului, istoriografia comunistă încă nu era pregătită să vorbească de bine un dictator al Axei, fapt care reiese și din acuzațiile făcute în 1986 împotriva lui Peter Gostony, despre care se spunea că încearcă să-l reabiliteze pe Miklós Horthy¹⁴⁵. Doar din aceste considerente se poate admite că lucrarea lui Aurică Simion era publicată încă mult prea devreme. Întregul caz are o relevanță aparte pentru cronologia poziționării istoriografiei comuniste privind Coroana; el arată atât nesiguranța generală care încă mai exista la sfârșitul anilor '70 privind reabilitările istorice, cât și faptul că monarhia putea trece mai ușor de aparatul de cenzură. Până la urmă, nu regele Mihai a fost vinovat pentru ordinul de a se da la topit *Preliminariile*¹⁴⁶, fie că dispoziția a fost pusă în practică *ad litteram*, fie că au existat „scăpări”.

Cei care doreau să-l numească „trădător” sau colaborator pe regele Mihai I puteau să se folosească foarte ușor de emanațiile politicii duplicitare ale Partidului Comunist Român din perioada 1944-1947. Din dorința obținerii legitimității pe scena politică a țării, partidul a recurs la o politică de omagiere a regelui; nesinceră, dar totuși eficientă. Doar așa, printr-o manevră fără precedent și fără scrupule se putea ajunge la „Trăiască Majestatea Sa Regele Mihai I”, din partea lui Gheorghe Gheorghiu-Dej¹⁴⁷, sau la astfel de mesaje în „Scânteia”:

Aducem M.S. Regelui Mihai I, de ziua Sa onomastică, urările noastre de bine. În momentele cele mai grele ale poporului român, în pragul prăbușirii țării noastre sub greutatea hitlerismului cotropitor a lui Antonescu, Majestatea Sa a știut să alăture prerogativelor Sale Regale forțele antifasciste ale țării, dând o contribuție remarcabilă pentru dărâmarea regimului dictatorial fascist și pentru promovarea democrației. Prin această contribuție, M.S. Regele a săvârșit un act de înalt patriotism, pe care ziarul nostru ține să-l releveze și să-l aprecieze în justa sa valoare. [...] Dorim tânărului Rege al României să fie la înălțimea misiunii Sale¹⁴⁸.

Iar cazul n-a fost nicidecum singular, întrucât omagierile au continuat pe tot parcursul perioadei premergătoare abdicării, chiar și-n timpul grevei regale¹⁴⁹. Evident,

¹⁴² A. Simion, *Preliminarii politico-diplomatice...*, p. 47, 130, 132-133, 158, 167, 180, 282, 352, 375, 417.

¹⁴³ Gheorghe Zaharia et alii, *Situația politică și economică a României în perioada septembrie 1940 – iunie 1944*, în Ilie Ceaușescu (coord. principal), *România în anii celui de-al doilea război mondial*, vol. 1, București, Editura Militară, 1989, p. 314-315, 334-336, 338.

¹⁴⁴ Nicolae Cristea, *Imaginea publică a monarhiei în România: 1866-1947*, București, Editura Cavallioti, 2011, p. 202-205.

¹⁴⁵ Constantin Botoran, Ion Calafeteanu, *Ideii revizioniste găzduite într-o publicație a Academiei de științe din Ungaria*, în Ștefan Pascu, Ștefan Ștefănescu (coord.), *Jocul periculos al falsificării istoriei*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1986, p. 278, 281.

¹⁴⁶ În 1985, când istoriografia comunistă era în toiul revalorificărilor, „Scânteia” publica, în numărul din 30 decembrie, o poezie închinată „Marelui Conducător” Nicolae Ceaușescu. Denumirea era cât se putea de interesantă, cu atât mai mult cu cât asocierea ei cu titlul de Führer era cunoscută (George A. Petrescu, *Un episod din lupta poporului român contra dictatului de la Viena din 30 august 1940*, în *RdI*, 33, nr. 9, 1980, p. 1766).

¹⁴⁷ Cuvântarea tov. Ministru Gheorghiu-Dej, în „Scânteia”, I, nr. 244, 7 iunie 1945, p. 4.

¹⁴⁸ De ziua M.S. Regelui Mihai I, în „Scânteia”, I, nr. 50, 9 noiembrie 1944, p. 1.

¹⁴⁹ 23 August, zi de răscruce, în „Scânteia”, I, nr. 308, 23 august 1945, p. 1.

aceste poziții nu puteau fi păstrate și după 30 decembrie 1947. Istoriografia regimului Gheorghiu-Dej a pus la cale falsificări dintre cele mai grave. Omagiile privind rolul regelui în actul de la 23 august 1944 erau înlocuite cu reușitele „decisive” ale armatei sovietice¹⁵⁰, evitându-se orice fel de precizare asupra jafurilor din țară sau asupra haosului cauzat în armata română, dat fiind faptul că Armata Roșie a continuat să ia prizonieri și după 23 august 1944, până la semnarea armistițiului¹⁵¹. Semnificația acelei zile era cu totul confiscată: în viziunea noii istoriografiei, partidul fusese acela care plănuiise totul, regele acceptând armistițiul doar de frica ofensivei sovietice și a unui presupus ultimatum al „forțelor patriotice”. Inițial, până și arestarea lui Ion Antonescu i-a fost furată monarhului¹⁵², cel din urmă nefiind decât un actor de mâna a doua în cursul acelor evenimente. Astfel, apărea prima și singura acuzație de trădare pe care regimul i-a făcut-o regelui în legătură cu actul de la 23 august: suveranul era criticat pentru că, „în calitate de Hohenzollern” și „regretând desfășurarea evenimentelor”, le-a propus germanilor retragerea pașnică a trupelor din țară¹⁵³; ceea ce părea un „act antipatriotic” al monarhiei, căci ar fi dus la atacarea prealabilă a Bucureștiului¹⁵⁴.

Un „păcat” regal pe care istoriografia regimului Nicolae Ceaușescu l-a moștenit și l-a perpetuat a fost clișeu conform căruia Palatul ar fi colaborat cu Partidul Comunist Român doar din oportunism. Astfel, căpăta contur ideea că monarhia ar fi participat la actul de la 23 august 1944 doar ca să fie absolvită de situația dezastruoasă în care se afla România¹⁵⁵; cu alte cuvinte, Casa Regală era acuzată indirect de colaborarea pe care o avusese cu regimul antonescian. Astfel, Mihai „de Hohenzollern”, precum era numit în mod eronat¹⁵⁶, se vedea nevoit să stabilească legături cu Partidul Comunist¹⁵⁷. Ulterior, în 1969, istoriografia revenea asupra subiectului și spunea că tratativele dintre cele două grupări au început la inițiativa comuniștilor¹⁵⁸. Începând cu anii '70, se admitea că primele contacte au avut loc în toamna anului 1943, prin intermediul lui Lucrețiu Pătrășcanu. Totodată, se recunoștea că atragerea regelui de partea „forțelor patriotice” garanta adeziunea armatei în acțiunea de răsturnare a regimului antonescian¹⁵⁹. Se aminteau până și asigurările pe care Lucrețiu Pătrășcanu i le făcea monarhului, atunci când îi garanta, cu toată vigoarea, atât sprijinul Partidului Comunist, cât și faptul că instaurarea republicii nu era un țel al viitorului apropiat¹⁶⁰.

În linii mari, informațiile au fost repetate aproape întocmai în toate mediile istoriografice posibile. Câteva excepții au existat doar în abordările lui Aurică Simion, Ioan

¹⁵⁰ Silviu Brucan, *23 August 1948*, în „Scânteia”, XVII, nr. 1204, 22 august 1948, p. 1.

¹⁵¹ Henri Prost, *Destinul României (1918-1954)*, traducere de Valer Moga și Valeria Pioraș, București, Editura Compania, 2006, p. 239.

¹⁵² *Istoria RPR*, sub redacția lui Mihail Roller, București, Editura de Stat Didactică și Pedagogică, 1952, p. 693.

¹⁵³ Gh. Matei, B. Bălțeanu, *Din lupta PCR pentru pregătirea și înfăptuirea insurecției armate de la 23 August 1944*, în „Studii”, 12, nr. 4, 1959, p. 140.

¹⁵⁴ P. Constantinescu-Iași, *Eliberarea României de sub jugul fascist și însemnătatea ei istorică*, în „Studii”, 12, nr. 4, 1959, p. 27.

¹⁵⁵ V. Anescu, C. Antip et alii, *România în războiul antihitlerist*, București, Editura Militară, 1966, p. 41.

¹⁵⁶ Din punct de vedere legal, este vorba de dinastia „României” încă din timpul domniei regelui Ferdinand I.

¹⁵⁷ *Ibidem*.

¹⁵⁸ Ion Popescu-Puțuri, *Partidul Comunist Român – organizatorul și conducătorul mișcării de rezistență pentru eliberarea patriei de sub jugul fascist*, în „Studii”, 22, nr. 4, 1969, p. 622.

¹⁵⁹ Titu Georgescu et alii, *Partidul Comunist Român...*, p. 377.

¹⁶⁰ Ștefan Lache, Gheorghe Țuțui, *România și Conferința de pace de la Paris din 1946*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1978, p. 53.

Scurtu și Nicolae Dascălu. Cel dintâi făcea referire la îngrijorările care existau, chiar în interiorul Palatului, în privința asocierii monarhiei cu regimul antonescian, indiferent dacă regele era „amestecat sau nu” în politicile Conducătorului. Istoricul aducea o contribuție și prin relatarea întocmai a primei întâlniri dintre Lucrețiu Pătrășcanu și reprezentanții Coroanei, fapt care a putut avea loc datorită lui Octav Ulea, văr al delegatului comunist¹⁶¹. Ulterior, în 1988, Ioan Scurtu exacerba și mai mult importanța atragerii suveranului în complot. Precum el însuși recunoștea, „o parte a populației, mai ales din mediul sătesc, din rândul ofițerilor și a unor pături de la orașe, nutrea sentimente monarhice”. În astfel de condiții, pentru Partidul Comunist Român colaborarea cu Casa Regală nu era doar o posibilitate, ci și o necesitate¹⁶². Iar pentru distrugerea completă a clișeului „oportunismului” monarhic, Nicolae Dascălu releva, în 1984, că regele Mihai fusese un prizonier politic care criticase public politicile mareșalului și care menținuse un contact permanent cu liderii opoziției. Istoricul a mers atât de departe, încât a folosit surse oficiale ale Foreign Office-ului și ale Departamentului de Stat, pentru a demonstra că suveranul nu era compromis în ochii occidentalilor; dimpotrivă, aceștia luau în considerare păstrarea lui pe tron încă de dinainte de 23 august 1944¹⁶³.

O altă chestiune care putea scădea mult rolul comuniștilor în perioadă a fost demararea tratatelor de armistițiu pe care atât guvernul, cât și opoziția le-au inițiat cu Națiunile Unite. Istoriografia regimului Gheorghiu-Dej s-a referit destul de rar la ele, iar când a făcut-o, a preferat să prezinte doar caracterul trădător al „partidelor burghezo-moșierești” și al „monarhiei în înțelegere cu căpeteniile guvernului fascist”, în contextul în care ele au intrat în contact doar cu reprezentanții „imperialiștilor americani și englezi, în scopul menținerii țării noastre în jugul imperialist și a salvării orânduirii putrede burghezo-moșierești”. În contrast, propunerea de armistițiu a guvernului sovietic, din 12 aprilie 1944, era socotită drept „deosebit de generoasă”, ea exprimând cele „mai profunde interese și aspirații naționale ale poporului român”. Astfel, refuzarea ofertei Kremlinului nu putea duce decât la alte acuzații de trădare națională¹⁶⁴.

Gravele critici din 1959 erau evitate complet zece ani mai târziu, când Ioan Chiper remarcă, într-un studiu, că negocierile premergătoare doborârii regimului antonescian erau abia în fază incipientă în cadrul istoriografiei marxiste românești. El avea să renunțe la acuzațiile de trădare, dar încă mai ținea la ideea că singura cale realistă pentru scoaterea României din război era cea armată, „acțiune preconizată de PCR”¹⁶⁵. Excețând exagerarea din urmă și luând în calcul atât deciziile conferinței de la Casablanca, din 1943, cât și contextul istoric al vremii, se poate admite că Ioan Chiper avea partea sa de dreptate. Condiția capitulării necondiționate era expusă și de Aurică Simion, în 1979¹⁶⁶. În fapt, *Preliminariile* ofereau o atenție deosebită atât negocierilor pe care guvernul antonescian le-a întreprins, cât și faptului că mareșalul tolera și chiar încuraja demersurile opoziției de a obține un armistițiu care putea garanta independența și integritatea României¹⁶⁷. Istoricului nu-i scăpa nici faptul că Ion Antonescu era dispus să

¹⁶¹ A. Simion, *Preliminarii politico-diplomatice...*, p. 459-460.

¹⁶² Ioan Scurtu, *Contribuții privind viața politică din România...*, p. 525.

¹⁶³ Nicolae Dascălu, *Aspecte ale situației din România în viziunea Administrației Roosevelt*, în Gheorghe Buzatu (coord.), *op. cit.*, p. 403.

¹⁶⁴ Gh. Matei, B. Bălțeanu, *Din lupta PCR...*, p. 136.

¹⁶⁵ Ioan Chiper, *Istoriografia străină despre insurecția armată din august 1944 din România*, în „Studii”, 22, nr. 4, 1969, p. 747.

¹⁶⁶ A. Simion, *Preliminarii politico-diplomatice...*, p. 269.

¹⁶⁷ *Ibidem*, p. 352. Ioan Scurtu înlătura, în 1982, caracterizarea armistițiului cerut de Ion Antonescu. Vezi Ioan Scurtu, *Viața politică din România de la Marea Unire...*, p. 302.

accepte propunerea sovietică din aprilie, indiferent de poziția Germaniei, dacă ar fi obținut semnăturile șefilor de partide în dimineața zilei de 23 august 1944¹⁶⁸. Faptul că deschiderea Conducătorului către această soluție era acceptată de regimul comunist este confirmat și de republicarea informației într-un articol din 1980¹⁶⁹.

Având la bază câteva articole din 1975¹⁷⁰ și 1977¹⁷¹, Vasile Liveanu spunea că exista un contrast între tendințele Palatului și cele ale liderilor partidelor din opoziție. Dacă regele Mihai se arăta dispus să-l înlăture pe Ion Antonescu încă din 1943 – după modelul destituirii lui Benito Mussolini în Italia –, Iuliu Maniu și Dinu Brătianu încă ar fi preferat un armistițiu semnat de guvern. Finalmente, poziția fermă a monarhiei era pusă pe seama dorinței acesteia de a se diferenția de regimul antonescian, iar cea a partidelor istorice pe seama considerentelor de păstrare a „vechii ordini sociale”, probate prin așteptarea trupelor anglo-americane¹⁷². În 1988, Ioan Scurtu concluziona că „o asemenea lovitură de stat trebuia să fie coroborată cu debarcarea Aliaților în Balcani”, iar în lipsa acesteia, regele era „nevoit” să renunțe la complotul din 1943¹⁷³. De asemenea, Scurtu publica și câteva idei care se vehiculau în perioadă, precum propunerea de a-l trimite pe rege la Moscova pentru a trata direct cu Iosif Stalin; sau formarea unui guvern condus de Iuliu Maniu în Moldova, prin care regele s-ar fi putut desolidariza de regimul lui Ion Antonescu. Finalmente, marea speranță rămânea inițiativa lui Barbu Știrbey de la Cairo¹⁷⁴, iar poziționarea liderului național-țărănist în context, este explicată de Scurtu prin faptul că Iuliu Maniu nu dorea să-și lege numele de un armistițiu care consemna pierderea Basarabiei și a nordului Bucovinei¹⁷⁵. Afirmatiile din urmă au fost de o mai mare raritate în istoriografia comunistă, dar criticile privind planul „Gigurtu” au fost constante în întreaga perioadă. Alternativa înlocuirii lui Ion Antonescu cu Ion Gigurtu și ieșirea din război cu aprobarea Führerului a fost considerată de istoricii regimului un plan „aventurist” și nerealist al monarhiei¹⁷⁶. Se poate admite, totuși, că abordarea era mult superioară celei din 1959, când planul era pus pe seama presupusei dorințe a monarhiei de a menține un regim fascist¹⁷⁷.

Tratarea mai echilibrată a negocierilor de armistițiu și a inițiativelor începute de monarhie, guvern și opoziție servea argumentului că doar doborârea cu forța a regimului antonescian și acceptarea imediată a armistițiului puteau salva România de la dezastru. Tonul mai conciliant adoptat față de acest subiect s-a îmbinat perfect cu asumarea exagerată a drepturilor de autor pe care comuniștii le-au revendicat, în întreaga perioadă a regimului, acțiunilor din 23 august 1944. Astfel, istoriografia putea repertoria abordările în antiteză, asociind monarhia, guvernul și opoziția cu toate încercările eșuate, iar

¹⁶⁸ *Ibidem*, p. 478-479.

¹⁶⁹ Mihail E. Ionescu, *Apogeul crizei politico-militare a regimului antonescian în preajma declanșării insurecției din august 1944*, în *RdI*, 33, nr. 9, 1980, p. 1665.

¹⁷⁰ Traian Udrea, *Rolul forțelor politice interne din România în restabilirea independenței și suveranității naționale în preajma insurecției naționale armate antifasciste și antiimperialiste din august 1944*, în *RdI*, 28, nr. 12, 1975, p. 1816.

¹⁷¹ Vasile Liveanu, *Cu privire la începutul insurecției din August 1944. Despre preliminariile arestării lui Ion Antonescu*, în *RdI*, 30, nr. 9, 1977, p. 1600-1601.

¹⁷² *Idem*, *Proiecte de scoatere a României din Axă (octombrie 1943 – mai 1944)*, în *RdI*, 37, nr. 8, 1984, p. 764-765.

¹⁷³ Ioan Scurtu, *Contribuții privind viața politică din România...*, p. 524-525.

¹⁷⁴ *Ibidem*, p. 527-530.

¹⁷⁵ *Ibidem*, p. 535.

¹⁷⁶ *Ibidem*, p. 531; Gh. Buzatu, *Dosare ale războiului mondial (1939-1945)*, Iași, Editura Junimea, 1978, p. 191.

¹⁷⁷ Gh. Matei, B. Bălțeanu, *Din lupta PCR...*, p. 138.

partidul comunist doar cu cea care a avut și sorți de izbândă; chiar că, în realitate, rolul comuniștilor a fost mai mic. Până la urmă, însuși regele Mihai relata surprinderea pe care Lucrețiu Pătrășcanu și Emil Bodnăraș au avut-o imediat după arestarea mareșalului. Monarhul considera că devansarea arestării nu le-ar fi permis comuniștilor să conștate actul de la 23 august 1944¹⁷⁸; ceea ce, într-adevăr, a creat mari probleme istoriografiei regimului Gheorghiu-Dej, dar mult mai puține celei de după 1965.

Astfel, în 1959, decizia de arestare a Conducătorului era încă pusă pe seama Partidului Comunist Român. Evenimentul ar fi avut loc la „palat”, dar având în vedere că monarhul nici măcar nu era menționat în context¹⁷⁹, putea fi vorba de orice palat din București. Abordarea s-a schimbat încă din primii ani ai regimului Nicolae Ceaușescu. Astfel, încă din 1966, s-a spus explicit că Ion și Mihai Antonescu au fost arestați, conform „planului stabilit de Partidul Comunist de comun acord cu cercurile palatului”, din ordinul regelui. Mai mult, spre deosebire de abordările de dinainte de 1965, din care se putea interpreta că arestarea a fost înfăptuită de „formațiunile de luptă patriotice”, lucrarea recunoștea că ordinul fusese îndeplinit de o echipă de militari pregătită de colonelul Emilian Ionescu. Formațiunile patriotice ale lui Emil Bodnăraș erau menționate strict în chestiunea preluării și transportării Antoneștilor în casa conspirativă a partidului din cartierul Vatra Luminoasă¹⁸⁰. Precum se știe, Emilian Ionescu a fost arestat în 1948, ca apoi să fie eliberat în 1954. Cei șase ani de detenție nu l-au împiedicat să se asocieze cu regimul și să-și publice „amintirile” în numărul din august 1967 al „Magazinului istoric”. Memoriile sale semănau dubios de mult cu firul narativ al istoriografiei comuniste, dar conțineau și o abordare personală a evenimentului, alături de câteva aspecte încă puțin tratate până atunci: dezinformarea serviciilor „specializate” ale guvernului, intoxicate cu zvonul unei vânători în zona Olteniței, faptul că Ion și Mihai Antonescu ar fi fost cei care au cerut audiențe la palat¹⁸¹ sau, mai ales, formula exactă prin care regele l-a demis pe Ion Antonescu. Bineînțeles, colonelul afirma, în mod eronat, că monarhul a trecut la arestarea Conducătorului doar pentru că i se transmisese ordinul din partea Partidului Comunist. Șirul de evenimente prezentat de Emilian Ionescu, cât și abordările ulterioare ale lui Ioan Scurtu sau ale istoriografiei în general, și-a făcut loc și pe micile ecrane de după revoluție. Astfel, apărea în 1993 filmul *Oglinda*, sub regia lui Sergiu Nicolaescu și îndrumarea istorică a lui Ion Ardeleanu. Realizarea a fost criticată pentru încercarea de reabilitare a mareșalului, ceea ce este cât se poate de bizar dacă se are în vedere faptul că filmul a folosit surse și abordări din istoriografia regimului Ceaușescu. Consolidând paradoxul mai sus-pomenit, regizorul spunea că este „un film anticomunist”¹⁸².

În lucrarea din 1966, Palatul era acuzat că ar fi intenționat să reducă acțiunea la o lovitură de stat înfăptuită de un grup restrâns de persoane, evitând „ridicarea largă a maselor”¹⁸³. Acuzația, perpetuată adesea în istoriografia regimului Nicolae Ceaușescu, a

¹⁷⁸ Mircea Ciobanu, *Convorbiri cu Mihai I al României*, p. 26-27.

¹⁷⁹ Gh. Matei, B. Bălțeanu, *Din lupta PCR...*, p. 139.

¹⁸⁰ V. Anescu, C. Antip *et alii*, *România în războiul antihitlerist*, p. 61-62.

¹⁸¹ Această chestiune a stârnit curiozitatea istoricilor comuniști. Analizând comparativ sursele pe care le avea la îndemână, Vasile Liveanu concluzionează că, într-adevăr, cei doi au cerut audiență la rege. Vezi Vasile Liveanu, *Cu privire la începutul insurecției...*, p. 1595-1596.

¹⁸² Filmul a fost criticat și de regele Mihai, acesta considerând că prezentarea propriului personaj, cât și cea a anturajului său, nu era realistă. Pentru mai multe informații, vezi <https://adevarul.ro/showbiz/film/din-culisele-cinematografiei-interviu-cu-regele-1792092.html> și <https://www.youtube.com/watch?v=J0x8RzQR2NA> (accesate în 15.05.2023).

¹⁸³ V. Anescu, C. Antip *et alii*, *România în războiul antihitlerist*, p. 42.

fost dezmințită de Ioan Scurtu în 1988. Istoricul spunea că regele a vrut ca înlăturarea lui Ion Antonescu să aibă o bază politică largă, pledând „în favoarea punctului de vedere susținut de Partidul Comunist”. Folosindu-se de memoriile lui Ioan Mocsony-Stârcea, Scurtu precizează că Lucrețiu Pătrășcanu l-ar fi felicitat pe suveran, strângându-i mâna și declarându-i că a vorbit „de-a dreptul ca un comunist”¹⁸⁴.

Mitul conform căruia Ion Antonescu ar fi fost arestat de o „formațiune patriotică” a fost definitiv tranșat de Mihai Rusenescu în 1969¹⁸⁵, când se „înfiera” eroarea făcută de istoriografia regimului Gheorghe Gheorghiu-Dej¹⁸⁶. Totuși, istoricul era de părere că preluarea Antoneștilor de comuniști demonstra „rolul conducător” al Partidului Comunist¹⁸⁷. Acel număr al revistei „Studii” în care publica Mihai Rusenescu a găzduit și articolul istoriografic al lui Ioan Chiper. De acolo rămâne relevantă, sau poate hilară, critica la adresa lui Arthur Gould Lee și a lucrării cu caracter biografic, ce-l avea în centru pe regele Mihai. Fiind vorba despre *Crown against Sickle. The Story of King Michael of Rumania*, Chiper aducea acuzații dintre cele mai grave, spunând că ea găzduiește exagerări, „uneori până la o totală deformare a realității istorice”, mai ales în ceea ce privea actul de la 23 august 1944. Nici Andreas Hillgruber nu scăpa de mânia istoricului comunist, întrucât lucrarea sa era considerată „deficitară prin unele teze îmbrățișate de autor”¹⁸⁸. Latura comică a tratării lui Ioan Chiper era că Arthur Gould Lee a continuat să fie folosit drept sursă începând chiar cu anul publicării respectivului articol¹⁸⁹. Același lucru poate fi spus și despre Andreas Hillgruber. Dar în ceea ce-l privește pe acesta, situația este cu atât mai amuzantă cu cât el însuși publicase, în 1975, un articol în „Magazinul istoric”, unde povestea despre modul în care își scrisese lucrarea¹⁹⁰. Ulterior, în monografia coordonată de Ilie Ceaușescu în 1989, Florin Constantiniu și Constantin Căzănișteanu spuneau că lucrarea istoricului german a fost cea mai bine informată publicație din străinătate în legătură cu relațiile româno-germane din perioada interbelică și din timpul ultimului război mondial¹⁹¹.

De asemenea, Ioan Chiper reproșa scriiturii istorice nemarxiste faptul că propaga „clișeu istoriografic” potrivit căruia regele nu făcuse nimic mai mult decât să înfăp-

¹⁸⁴ Ioan Scurtu, *Contribuții privind viața politică din România...*, p. 534.

¹⁸⁵ Este destul de probabil că Mihai Rusenescu s-a inspirat din discursul lui Nicolae Ceaușescu, publicat în ziarul „Scânteia” din 23 august 1969; dictatorul recunoștea că arestarea a fost făcută de o „formațiune militară insurecționată”. De asemenea, numărul din 22 august 1969 publica perspectiva lui Ilie Dinuț, membru al „formațiunii patriotice” care i-a preluat pe cei deja arestați, precum se admitea.

¹⁸⁶ În perioada antimonarhică, dar și în anii '80, a existat o tendință de revenire asupra rolului central al formațiunilor patriotice, afirmându-se că ele trebuiau să-l aresteze pe mareșal, și că echipa de ofițeri și subofițeri servea doar ca plan de rezervă. Vezi Gheorghe Matei (coord.), *Din lupta antifascistă pentru independența și suveranitatea României*, București, Editura Militară, 1971, p. 245. Această abordare nu a știrbit meritul regelui, dar a fost contrazisă pe alocuri. În 1977, Vasile Liveanu arăta, prin surse, că se plănuiuse de la bun început ca Antoneștii să fie preluați ulterior de comuniști. Vezi Vasile Liveanu, *Cu privire la începutul insurecției...*, p. 1588.

¹⁸⁷ Mihai Rusenescu, *Istoriografia românească privind insurecția antifascistă din august 1944 și urmările sale*, în „Studii”, 22, nr. 4, 1969, p. 722.

¹⁸⁸ Ioan Chiper, *Istoriografia străină despre insurecția armată din august 1944*, p. 735-736.

¹⁸⁹ Exemple se găsesc în Al. Gh. Savu, *Mihai de Hohenzollern și Ion Antonescu: interese comune și conflicte meschine*, p. 87. Vezi și A. Simion, *Regimul politic din România...*, p. 65. Totodată, nu trebuie ignorat nici Ioan Scurtu, *Contribuții privind viața politică din România...*, p. 508, 515-516.

¹⁹⁰ Andreas Hillgruber, *Cum am scris cartea „Hitler, regele Carol și mareșalul Antonescu”*, în *MI*, IX, nr. 4 (97), aprilie 1975, p. 21.

¹⁹¹ Florin Constantiniu, Constantin Căzănișteanu, *Ecoul internațional al revoluției de eliberare socială și națională, antifascistă și antiimperialistă din august 1944 și al intrării României în războiul antihitlerist*, în Ilie Ceaușescu (coord. principal), *România în anii celui de-al doilea război mondial. Revoluția de eliberare socială și națională, antifascistă și antiimperialistă din august 1944*, vol. 2, București, Editura Militară, 1989, p. 397.

tuiască o lovitură de stat. Condamna, aşadar, „pseudo-ignorarea” sau „ignorarea făţişă” a cauzelor sociale şi politice ale insurecţiei şi a „rolului organizator şi conducător al PCR”. Potrivit lui Ioan Chiper, s-ar fi făcut totul pentru „exagerarea” rolului regelui, mergându-se până acolo încât istoricii „burghezi” prezentau actul de la 23 august 1944 drept o creaţie exclusivă a lui „Mihai de Hohenzollern şi a câtorva dintre colaboratorii săi”¹⁹². Articolul din 1969 rămâne relevant şi datorită recenzării unei lucrări sovietice din care se extrăgeau teze asemănătoare cu cele pe care scrisul istoric din România anilor '60 încă le mai frecventa încă¹⁹³. Acest fapt demonstrează că discursul istoric primilor ani ai regimului Nicolae Ceauşescu era în continuare conectat, fie şi în virtutea inerţiei, la dogmele istoriografiei sovietice.

Prin distorsionarea adevărului expus de istoriografia occidentală, situaţia lui Ioan Chiper se pretează la două interpretări: fie dădea dovadă de o mare iscusinţă în evitarea cenzurii, fie era vorba de un sărman caz de ipocrizie. Cert este că n-a mai existat un alt studiu istoriografic de asemenea natură. Dar la fel de important rămâne faptul că însuşi scrisul istoric al regimului a început să ia drept model criticile aduse de Ioan Chiper. Că Partidul Comunist era deosebit de hotărât să adere la această repoziţionare istoriografică este indicat şi de faptul că reabilitarea rolului Palatului în actul de la 23 august 1944 a continuat şi în perioada antimonarhică din 1971-1973. Până la urmă, doar aşa se putea ajunge la detalierea convocării mareşalului la monarh (prin intermediul lui Haralamb Zincă)¹⁹⁴ în lucrarea profund antidinastică a lui Nicolae Petreanu din 1972¹⁹⁵. Mai mult, momentul arestării era narat în amănunt şi furnizat şi publicului larg care avea acces la „Magazinul istoric”. Astfel, se pot găsi articole care îl pun într-o lumină mai bună pe regele Mihai în numerele din august ale anilor 1973 şi 1974¹⁹⁶. Versiunea lui Haralamb Zincă a fost folosită şi de Silviu Brucan, dar după revoluţie; într-o lucrare în care, deşi susţinea că istoriografia regimului nu spusese niciodată adevărul privind actul de la 23 august 1944, Brucan rememora evenimentele reiterând scriitura pe care o criticase¹⁹⁷.

În lucrările de istorie şi articolele de specialitate ale anilor '70, abordarea rămânea moderată, dar nu mai putea fi nicidecum vorba de evitarea menţionării monarhului în contextul arestării Conducătorului. Se mai putea observa, în schimb, interesul pe care istoricii îl aveau pentru devansarea destituirii; doar că, deşi se recunoştea că arestarea avusese loc cu trei zile mai devreme faţă de ce se stabilise¹⁹⁸, nu se admitea că Partidul Comunist ar fi fost luat complet prin surprindere. Tot în anii '70, începea să fie analizat avertismentul Führerului către Conducător, Hitler sfătuindu-l pe Antonescu să nu meargă, sub nicio formă, la Palatul Regal¹⁹⁹.

Odată cu debutul anilor '80, istoriografia comunistă nu numai că nu a renunţat la ipoteza aportului monarhic la reuşita actului de la 23 august 1944, dar i-a şi sporit semnificaţia; şi aceasta tot în conformitate cu politicile de revalorificare a regalităţii în

¹⁹² Ioan Chiper, *Istoriografia străină despre insurecţia armată din august 1944*, p. 739, 749.

¹⁹³ *Ibidem*, p. 747-748.

¹⁹⁴ Haralamb Zincă, *Şi a fost ora H*, Bucureşti, Editura Militară, 1971.

¹⁹⁵ N. Petreanu, *op. cit.*, p. 220-222. Rolul regelui Mihai a fost recunoscut şi în lucrări fără un caracter făţiş antimonarhic. Vezi Gh. Romanescu, L. Loghin, *Cronica participării armatei române la războiul antihitlerist*, Bucureşti, Editura Militară, 1971, p. 11, 33.

¹⁹⁶ Până şi titlul era sugestiv. Vezi Petre Ilie, *Locul acţiunii: Palatul Regal*, în *MI*, VIII, nr. 8 (89), august 1974, p. 30.

¹⁹⁷ Silviu Brucan, *Generaţia irosită: Memorii*, Bucureşti, Editura Teşu, 2012, p. 29, 34-38.

¹⁹⁸ C. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 786-788; Gh. Buzatu, *Dosare ale războiului mondial (1939-1945)*, p. 204-206; A. Simion, *Preliminarii politico-diplomatice...*, p. 480.

¹⁹⁹ Florin Constantiniu, *Victoria insurecţiei din August 1944...*, p. 1491.

istoria modernă și contemporană. Astfel, rămâne de reflectat asupra părerii pe care Gheorghe Buzatu a adoptat-o atunci când însăși istoriografia comunistă îl absolvea pe regele Mihai de acuzațiile de trădare a intereselor „naționale vitale ale României”; pe care presa germană le formula imediat după arestarea lui Ion Antonescu²⁰⁰. Potrivit lui Gheorghe Buzatu, rolul regelui în actul de la 23 august trebuia mărit, ceea ce și întâmpla chiar în lucrarea coordonată de el, în 1984. Astfel, afirmând pe alocuri că administrațiile occidentale erau corect informate în legătură cu situația din România, Nicolae Dascălu publica documente din care reieșea că „lovitura de stat” a aparținut doar regelui; de cealaltă parte, aportul comunist nici măcar nu era menționat²⁰¹. Dascălu revenea însă, într-un articol din „Revista de istorie”, cu o nuanță: era vorba, spunea el, de o exagerare în documente, dar evaluările străine privitoare la esența și caracterul „revoluției” erau corecte²⁰².

Aceeași lucrare coordonată de Gheorghe Buzatu publica un șir de documente (printre care și interviul lui Carol al II-lea din 24 august 1944, alături de felurite telegrame anglo-americane sau articole din presa internațională) prin care se recunoștea rolul major al regelui în arestarea mareșalului²⁰³. Este cert că anexele lucrării au intrat în discuția istoricilor, întrucât, de exemplu, rolul principal pe care-l conferea Carol II fiului său în răsturnarea regimului antonescian era considerat „nedrept” în 1989²⁰⁴. Rămâne curios faptul că documentele n-au fost traduse în limba română; precum și că o astfel de abordare, fără precedent, fie ea doar și prin prezentarea unor documente, a fost făcută tocmai sub coordonarea lui Gheorghe Buzatu. Cum s-a putut ca un demers benefic al istoricului să se transforme într-o interpretare atât de ostilă regelui în anii '90? Probabil că problema este pusă greșit, iar în lucrarea sa nu era vorba nicidecum de o atitudine pro-regalistă, ci de o încercare *sui generis* de a-l responsabiliza pe rege pentru arestarea lui Ion Antonescu, personaj atât de drag istoricului.

Autor dedicat istoriei monarhiei odată cu 1990 și deci un cercetător care, poate, ar fi trebuit să se deosebească principial de Gheorghe Buzatu (cu toate că au lucrat împreună²⁰⁵), Ioan Scurtu a avut și el o contribuție masivă în ceea ce privește reevaluarea rolului regal din ziua de 23 august 1944. În lucrarea sa din 1988, se referea atât la statutul suveranului de cap al armatei, cât și la prerogativa de numire a președintelui Consiliului de Miniștri, ceea ce asigura o bază legală înlăturării regimului Ion Antonescu²⁰⁶. Referindu-se la audiența conducătorului la rege, Scurtu oferea atât elemente vizuale²⁰⁷ (descrierea uniformelor și a gesturilor), cât și variante de dialog între cei doi lideri politici. Istoricul prezenta și

²⁰⁰ Monica Andone, *Insurecția română din august 1944 în presa elvețiană a timpului*, în *RdI*, 33, nr. 10, 1980, p. 1928.

²⁰¹ Nicolae Dascălu, *Aspecte ale situației din România...*, p. 418-420.

²⁰² Idem, *Imaginaea actului istoric de la 23 August 1944 în documente militare americane*, în *RdI*, 37, nr. 7, 1984, p. 691.

²⁰³ Gh. Buzatu, Valeriu Dobrinescu, Horia Brestoiu, Ion Pavelescu, *Actul de la 23 August 1944 în context internațional*, în Gheorghe Buzatu (coord.), *op. cit.*, p. 518-522, 537; Gh. Buzatu, *Evenimentele din România din August 1944 în viziunea presei internaționale*, în *ibidem*, p. 545, 599-601.

²⁰⁴ Constantin Mocanu, *23 August 1944 – dimensiuni universale*, în *RdI*, 42, nr. 7, 1989, p. 714.

²⁰⁵ Ioan Scurtu, Gheorghe Buzatu, *Istoria românilor în secolul XX*, București, Editura Paideia, 1999.

²⁰⁶ Ioan Scurtu, *Contribuții privind viața politică din România...*, p. 523.

²⁰⁷ Nivelul detalierilor l-a depășit cu mult pe cel din volumul coordonat de Ilie Ceaușescu în 1989. Volumul rămâne relevant pentru tratarea actului de la 23 august 1944, aducând câteva clarificări istoriografice: Ion și Mihai Antonescu au fost cei care ceruseră audiență la rege, iar mareșalul era de acord cu armistițiul, doar că nu cu unul imediat și în condițiile impuse de sovietici. Vezi Gheorghe Zaharia, Florin Constantiniu, Mihail E. Ionescu, Ioan Talpeș, Alesandru Dușu, *Revoluția de eliberare socială și națională, antifascistă și antiimperialistă – act istoric de legitimitate și deplină suveranitate națională*, în Ilie Ceaușescu (coord. principal), *România în anii celui de-al doilea război mondial*, vol. 2, București, Editura Militară, 1989, p. 74-75.

determinarea mareșalului de a continua lupta, dar o atribuia dorinței de a primi garanții privind păstrarea Basarabiei și a Transilvaniei. De asemenea, Scurtu sublinia disputa dintre cei doi plus momentul arestării mareșalului, cu relevarea mai multor surse și formule prin care regele l-ar fi destituit pe Ion Antonescu²⁰⁸. Deosebit de important era că istoricul sublinia curajul suveranului, despre care spune că se afla „în consens cu voința întregii națiuni” și care câștiga astfel aprecierea tuturor „forțelor politice democratice”, inclusiv a „partidelor muncitorești”²⁰⁹. Totuși, deși era în deplină contradicție cu restul abordării, Scurtu considera că rolul conducător revenise Partidului Comunist Român²¹⁰, fapt pentru care s-a folosit și de citate din Nicolae Ceaușescu²¹¹. Că acestea au fost scoase cu mare atenție din lucrările de după revoluție (întrucât restul textelor au rămas aproape neatinse), poate să demonstreze că erau o ingenioasă măsură de siguranță împotriva cenzurii. Cu o precizare: putem accepta această scuză doar pentru că regimul comunist a căzut, însă problematica morală a chestiunii rămâne la fel de apăsătoare.

O modificare în plus adusă de istoriografia regimului Nicolae Ceaușescu a fost reintroducerea proclamației regelui din seara zilei de 23 august 1944. Scrisul istoric de dinainte de 1964²¹² prefera să evite menționarea ei, uneori chiar înlocuind-o cu declarația Partidului Comunist Român²¹³ din aceeași seară. Într-adevăr, proclamația avea două tășuri pentru regimul lui Gheorghiu-Dej: pe lângă faptul că era de factură regală, la ea a avut o contribuție considerabilă și Lucrețiu Pătrășcanu, încă *persona non grata* până la venirea la putere a lui Nicolae Ceaușescu și până la reabilitarea lui Pătrășcanu în 1968. În primii ani după 1965, prezentarea proclamației n-a depins de „reevaluarea” lui Lucrețiu Pătrășcanu, ea fiind menționată și în perioada 1964-1968²¹⁴. Se poate spune, în schimb, că ambele valorificări au depins de noile abordări istoriografice. Și, în fond, trebuie recunoscut că, dacă subiectul era un „ghimpe” pentru discursul istoric din perioada 1948-1964, pentru noul scris istoric de după 1965 era un bun pretext de distanțare față de excesele „obsedantului deceniu”.

Așadar, odată cu reabilitarea lui Lucrețiu Pătrășcanu în 1968, proclamația regală a început să fie permanent legată de reprezentantul comunist, cu toate că se recunoștea că a fost întocmită și de reprezentanții Palatului²¹⁵. Istoricii anilor '70 atribuiau proclamației un caracter de ordin către țară, care consemna sfârșitul dictaturii și decidea întoarcerea armelor pentru eliberarea părții de nord a Transilvaniei. Importanța ei devenea într-atât de mare încât, până și faptul că a fost înregistrată de un tehnician al Partidului Comunist Român trebuia menționat²¹⁶. De asemenea, începeau să se prezinte părți ale textului, printre care și fragmentul care arăta că poporul „înțelege să fie stăpân pe soarta sa”²¹⁷. Iar această abordare nu se limita doar la istoriografie, ci și la presa de partid. De exemplu, *Scânteia* din 22 august 1972 relata că proclamația regală căpăta o importanță unică la nivel internațional, întrucât a fost întocmită pe baza unui proiect

²⁰⁸ Ioan Scurtu, *Contribuții privind viața politică din România...*, p. 540-542.

²⁰⁹ *Ibidem*, p. 548.

²¹⁰ *Ibidem*, p. 533.

²¹¹ *Ibidem*, p. 542.

²¹² În 1964 s-a admis că proclamația regelui a fost transmisă prin radio, ea fiind pusă „de acord cu reprezentantul PCR”. Vezi Gheorghe Matei, *Insurecția armată din august 1944 – cotitură hotărâtoare în istoria poporului român*, în „Studii”, 17, nr. 4, 1964, p. 712.

²¹³ Gr. Chirița, *Contribuții la cronologia primei etape a revoluției populare din România*, în „Studii”, 12, nr. 4, 1959, p. 325.

²¹⁴ Emilian Ionescu, *Antoneștii în seiful castelului alb*, în *MI*, I, nr. 5, august 1967, p. 9.

²¹⁵ Titu Georgescu *et alii*, *Partidul Comunist Român...*, p. 385.

²¹⁶ C. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 788.

²¹⁷ Gh. Romanescu, L. Loghin, *Cronica participării armatei române la războiul antihitlerist...*, p. 34-35.

conceput de „reprezentantul Partidului Comunist”. Ulterior, în același an, textul devenea disponibil, în întregime sa, într-un volum de documente²¹⁸. În lucrare apărea și declarația guvernului, declarație care cerea „tuturor cetățenilor” să facă zid în jurul „majestății sale regelui Mihai I” și să i se ofere tot sprijinul pentru „înfăptuirea comandamentelor supreme ale ceasului de față: asigurarea păcii și instaurarea unui regim democratic de largi drepturi și libertăți publice pentru toți cetățenii țării”²¹⁹. Proclamația regelui era prezentată întocmai și de Aurică Simion²²⁰, el însă precizând momentul exact al întocmirii acesteia, preluat din spusele lui Lucrețiu Pătrășcanu²²¹.

Proclamația regelui apărea și în „Magazin istoric”, într-o fotocopie a unui ziar din perioadă, care-l prezenta pe monarh pe prima pagină²²². Dar, finalmente, nimic nu întrece filmul *Emisia continuă* (1984), regizat de Dinu Tănase. Producția nu numai că are ca moment culminant difuzarea declarației, dar aceasta chiar este prezentată întocmai, conform textului original (minutele 27-28). Se poate presupune că actorul care o citea trebuia să dea de înțeles că lectura aparținea regelui Mihai. Până la urmă, cinematografia comunistă a procedat la fel și cu Ion Antonescu, permițându-i să apară în filme doar prin voce, nu și prin înfățișare fizică. Astfel, în toiu „redimensionărilor” istorice din anii '80, monarhul se făcea din nou auzit în România, chiar dacă numai prin glasul lui Victor Rebengiuc. Evident, astăzi nimeni nu vorbește despre acest episod.

Reabilitarea proclamației regale este cumva atipică. De la reintroducerea ei și până în 1989, ea nu s-a bucurat de o analiză evolutivă sau de investigații din mai multe perspective. În toate lucrările sau articolele care tratează actul de la 23 august 1944 se urmează același tipar: proclamația este menționată imediat după actul arestării mareșalului, având rolul de a anunța schimbarea de regim înfăptuită și de a mobiliza întreaga țară conform noilor obiective naționale. Legarea lui Lucrețiu Pătrășcanu de redactarea textului a avut o însemnătate deosebită pentru regim, întrucât era încă o dovadă a implicării Partidului Comunist în actul de la 23 august 1944. Până la urmă, din aceleași considerente, s-a promovat și repetat la nesfârșit preluarea Antoneștilor de către Emil Bodnăraș și de comuniști. Erau singurele lucruri care îi legau, cu adevărat, în vreo formă sau alta, de evenimentele din 23 august, iar propagandiștii erau conștienți de aceasta. Așadar, nu putea fi vorba decât de o exacerbare a rolului PCR-ului, în condițiile păstrării unui cvasi-adevăr istoric, pe cât era posibil să se facă.

Precum s-a mai arătat, istoriografia regimului Gheorghiu-Dej avea un alt tipar în ceea ce privește șirul evenimentelor: în loc de proclamația regală, se accentua „trădarea”²²³ monarhului în contextul în care cerea o retragere pașnică a trupelor germane din țară. De exemplu, până și în 1964, se mai făceau referiri la „înțelegerile trădătoare” dintre părți; chiar mai mult, se considera, și încă greșit, că cererea ar fi fost făcută de Manfred von Killinger și de generalii Erik Hansen și Alfred Gerstenberg²²⁴. Însă noul scris istoric nu permitea păstrarea aceleiași poziții. Astfel, în 1966, termenul de

²¹⁸ Gheorghe Zaharia, Eugen Bantea (coord.), *Pentru eliberarea patriei. Documente extrase din presă, memorii cu privire la lupta poporului român pentru eliberarea patriei de sub jugul fascist*, București, Editura Militară, 1972, p. 29-30.

²¹⁹ *Ibidem*, p. 31.

²²⁰ Și nu numai. Istoriografia regimului Nicolae Ceaușescu nu s-a ferit deloc de prezentarea ei integrală. Ca un simplu exemplu, ea mai poate fi găsită și în lucrarea coordonată de Gheorghe Buzatu în 1984.

²²¹ A. Simion, *Preliminarii politico-diplomatice...*, p. 468.

²²² Petre Ilie, *Locul acțiunii: Palatul Regal*, în *MI*, VIII, nr. 8 (89), august 1974, p. 38.

²²³ Acuzațiile de trădare apărute în anii '90 sunt în deplină contradicție cu abordările istoriografiei regimului Gheorghe Gheorghiu-Dej.

²²⁴ Gheorghe Matei, *Insurecția armată din august 1944*, p. 713.

„trădare” este înlăturat, iar tentativa de înțelegere cu Wehrmachtul era pusă pe seama temerii Palatului față de o „reacție germană în forță”; foarte important, se menționa că regele impunea condiția unei retrageri germane ordonate, lipsită de represalii, schimburi de focuri sau distrugerii. În contrast cu monarhul era generalul Gerstenberg, despre care se spunea că și-a încălcat cuvântul de onoare și a trecut la îndeplinirea ordinelor Führerului de a pedepsi România pentru actul de la 23 august 1944²²⁵. În 1969, într-o revenire asupra lucrării din 1966, se adăuga dorința regelui de a evita o ripostă imediată asupra Bucureștiului și, „în special”, asupra palatului²²⁶.

Menționarea grijii față de palat²²⁷ doar prevestea abordarea din perioada antimonarhică. Așadar, în 1971 se considera că înțelegerea dintre rege și reprezentanții germani se făcea doar din cauza neîncrederii pe care monarhul o avea în capacitatea „forțelor române de a zdrobi” inițiativele Wehrmacht-ului²²⁸. Aceasta a fost ultima tratare acuzatoare față de rege, cel puțin în chestiunea retragerii trupelor germane. De pildă, *Preliminariile* lui Aurică Simion din 1979 nici măcar nu mai pomeneau despre o înțelegere, ci despre un ultimatum. Conform istoricului, regele Mihai îi cerea lui Manfred von Killinger să transmită Berlinului că România dorea ca trupele germane să părăsească țara. În contrast, era amintită reacția reprezentantului german, care amenința că „România va fi transformată într-o baltă de sânge”²²⁹. Într-o astfel de tratare, se poate admite că monarhul nu putea decât să apară demn, matur și stăpân pe sine. Ulterior, Monica Andone venea cu o completare: folosindu-se de presa elvețiană din perioadă, ea opina că preocuparea de a se evita vărsarea de sânge trebuia să îmbrace aparențele unui act de clemență din partea germanilor²³⁰. În 1982, inițiativa regelui căpăta alura unei încercări de a câștiga timp, de a câștiga timp de organizare a trupelor române și de a crea confuzie în tabăra germană²³¹. Abordarea avea să rămână neschimbată până la căderea regimului; în fond, până și în lucrarea coordonată de Ilie Ceaușescu, în 1989, se menționa că „suveranul român” căuta doar să întârzie riposta germană²³².

Referitor la ordinele primite de Wehrmacht, istoriografia regimului Nicolae Ceaușescu nu a omis că Adolf Hitler își dorea arestarea imediată a regelui și formarea unui guvern condus de un general filogerman²³³. Istoricii au adăugat însă și un element care alimenta viziunea Partidului Comunist: ordinul nu putea fi îndeplinit întrucât nici regele și nici un astfel de general nu mai puteau fi găsiți. În privința aspectului din urmă, Florin Constantiniu și Mihail E. Ionescu argumentau că inițiativa germanilor s-a lovit de jurământul de credință față de monarh, el fiind cel mai înalt conducător militar din România²³⁴.

²²⁵ V. Anescu, C. Antip et alii, *România în războiul antihitlerist*, p. 66.

²²⁶ Eugen Bantea, Constantin Nicolae, Gheorghe Zaharia, *August 1944-Mai 1945. Scurtă prezentare a contribuției României la războiul antihitlerist*, București, Editura Militară, 1969, p. 41.

²²⁷ De altfel, o grijă legitimă. Istoriografia comunistă a recunoscut că Palatul a fost în cele din urmă bombardat. Vezi Fl. Constantiniu, Mihail E. Ionescu, *Planuri eșuate: reacția hitleristă la insurecția română din august 1944*, în *RdI*, 34, nr. 11, 1981, p. 2002.

²²⁸ Gh. Zaharia, N. Copoiu, Gh. Cazan, „Marile succese ale mișcării de rezistență europeană în ultima parte a războiului (1944-1945)”, în Valter Roman, Gheorghe Zaharia (coord.), *Marea conflagrație a secolului XX*, București, Editura Politică, 1971, p. 393.

²²⁹ A. Simion, *Preliminarii politico-diplomatice...*, p. 482-483.

²³⁰ Monica Andone, *Insurecția română din august 1944 în presa elvețiană...*, p. 1934.

²³¹ Fl. Constantiniu, *23 August 1944 în memoriile unui general german*, în *RdI*, 35, nr. 10, 1982, p. 1140-1141. Ideea este prezentă și în Gheorghe Zaharia, *Participarea României la înfrângerea Germaniei naziste*, București, Editura Politică, 1985, p. 115-116.

²³² Gheorghe Zaharia, Florin Constantiniu, Mihail E. Ionescu, Ioan Talpeș, Alesandru Duțu, *Revoluția de eliberare socială și națională, antifascistă și antiimperialistă – act istoric de legitimă și deplină suveranitate națională*, în Ilie Ceaușescu (coord. principal), *România în anii celui de-al doilea război mondial...*, p. 96.

²³³ Florin Constantiniu, *Victoria insurecției din August 1944...*, p. 1491.

²³⁴ Fl. Constantiniu, Mihail E. Ionescu, *Planuri eșuate: reacția hitleristă...*, p. 1994.

De asemenea, începând cu anii '80, istoricii au pus preț și pe „absolut necesara” punere a regelui la adăpost, fapt care garanta „continuarea energică și fără defecțiuni a luptei începute”. Evident, până și acest detaliu a fost legat de comuniști, întrucât, în 1981, se considera că ei au decis mutarea regelui la Dobrița (Gorj)²³⁵. Ioan Scurtu înlătura însă această falsificare, admitând că generalul Constantin Sănătescu fusese acela care propusese plecarea monarhului din București. Mai mult, istoricul spunea că „în calitatea sa de șef al statului, comandant suprem al armatei, regele trebuia păzit de furia armatei germane. Uciderea sau luarea lui ca prizonier putea complica foarte grav situația”. Folosindu-se de surse arhivistice, Ioan Scurtu relatează și călătoria „suveranului României” către Dobrița²³⁶.

Decorarea monarhului cu Ordinul „Victoria” se apropie de cazul reintroducerii proclamației regale, fiind complet evitată de istoriografia de dinainte de 1965 și îmbrățișată de cea a regimului Nicolae Ceaușescu. Diferența e că decorarea a fost introdusă propriu-zis în tiparul narativ al actului de la 23 august 1944 abia în 1975. Astfel, lucrarea lui Gheorghe Zaharia menționa că:

Prezidiul Sovietului Suprem al URSS a conferit șefului statului român cea mai înaltă decorație de război sovietică, „Ordinul Victoria”, acordată unui număr foarte restrâns de mari comandanți „pentru îndeplinirea cu succes a acelor operații militare al căror rezultat duce la schimbarea situației în favoarea armatei sovietice”. [...] În decretul de decorare a regelui Mihai se spune: „Pentru actul curajos al cotiturii hotărâte a politicii României spre ruptura cu Germania hitleristă și alierea cu Națiunile Unite, în clipa când încă nu se precizase clar înfrângerea Germaniei”. După cum se știe, în străinătate, acest ordin a mai fost acordat mareșalului Iosip Broz Tito, mareșalului polonez Michał Żymerski-Rola, generalului nord-american Dwight Eisenhower și feldmareșalului britanic Bernard Law Montgomery²³⁷.

Ulterior, în 1978, până și un istoric antimonarhist releva importanța decorării regelui, Gheorghe Țuțui considerând că aceasta era de o „valoare politică de prim ordin”²³⁸, întrucât era oferită doar celor care câștigaseră războiul. Iar suveranul era cu atât mai mult legat de lupta împotriva Germaniei cu cât i se reproduceau și câteva interviuri în care menționa dorința nestrămutată a României de a colabora cu Națiunile Unite²³⁹. Desigur, apăreau și primele asocieri ale Partidului Comunist cu actul decorării, insistându-se că gestul Uniunii Sovietice se făcea în spiritul sprijinirii luptei de recunoaștere internațională a „regimului democrat-popular”, deci a guvernului Petru Groza²⁴⁰. Într-o abordare asemănătoare, în contextul în care Ioan Saizu puncta „funcția de seamă a regelui în săvârșirea actului insurecțional” – prin intermediul decorării sovietice și „rolul imens” sau „energic” al regelui prin declarațiile lui Constantin Titel Petrescu și Iuliu Maniu –, importanța monarhului pentru ziua de 23 august 1944 era pusă seama lui Lucrețiu Pătrășcanu, eminența cenușie a momentului²⁴¹. Conform lui Saizu, decorația

²³⁵ Aron Petric (coord.), *Istoria României între anii 1918-1981. Manual universitar*, București, Editura Didactică și Pedagogică, 1981, p. 227.

²³⁶ Ioan Scurtu, *Contribuții privind viața politică din România...*, p. 551.

²³⁷ Gh. Zaharia, I. Cușă, Al. Vianu, *Al doilea război mondial*, București, Editura Politică, 1975, p. 273.

²³⁸ De fapt, precum se arată și într-o lucrare a lui Ilie Ceaușescu, Gheorghe Țuțui cita doar din comentariul „Scânteii”, referitor la decorarea regelui. Vezi Ilie Ceaușescu, Florian Tucă, Mihail E. Ionescu, Alesandru Duțu, *România și Marea Victorie. O contribuție de seamă la înfrângerea fascismului*, București, Editura Militară, 1985, p. 161-162.

²³⁹ Ștefan Lache, Gheorghe Țuțui, *România și Conferința de pace de la Paris din 1946*, p. 125.

²⁴⁰ Regele a fost decorat în 6 iulie 1945 (*ibidem*, p. 179-180).

²⁴¹ I. Saizu, *Importanța internațională a cotiturii României reflectată în presa internă*, în Gheorghe Buzatu (coord.), *op. cit.*, p. 437-438.

simboliza și „prețuirea eroismului și spiritului de jertfă arătat de armata română și de forțele patriotice”. Cele din urmă erau, evident, adăugate cu forța, în spirit propagandistic. Astăzi ne putem amuza de faptul că Saizu încerca să-și întărească spusele citându-l chiar pe regele Mihai; doar că monarhul își omagia doar armata, nu și presupusele trupe comuniste²⁴².

Importanța Ordinului „Victoria” a mai fost asociată, chiar și de Ilie Ceaușescu, cu eforturile recunoașterii României drept cobeligerantă²⁴³. Astfel, A. I. Vișinski era amintit spunând, aproape cu aceleași cuvinte din decretul de decorare a regelui, că România a avut o reorientare decisivă a politicii externe în condițiile în care Germania nu era încă înfrântă²⁴⁴. Eșuarea obținerii statutului de cobeligerantă a fost considerată, mai ales în istoriografia târzie a regimului Nicolae Ceaușescu, o mare nedreptate. Iar ipocrizia Uniunii Sovietice, stat care a militat pentru nerecunoașterea cobeligeranței noastre, a fost observată de Gheorghe Zaharia în 1985²⁴⁵. Finalmente, într-o lucrare din 1988 – care sublinia până și decorarea regelui de către Harry Truman, cu însemnele Legiunii de Merit în rangul de *Chief Commander*, la 10 mai 1947²⁴⁶ – tratatul de pace era considerat drept o consacrare a unor „grave amputări teritoriale ale statului român”; întrucât cedarea Basarabiei și a nordului Bucovinei nu au fost „rezultatul unui acord liber negociat”, fiind impusă „fără a se ține cont de dreptul popoarelor de a dispune de ele însele, așa cum se afirmă în Charta Atlanticului, ca și în Charta Națiunilor Unite”²⁴⁷. Oarecum bizar, la doi ani după căderea comunismului, noile inițiative istoriografice – chiar și cele care continuau să aibă un fir narativ asemănător cu cel al anilor '80 – nu recunoșteau că discursul istoric al regimului Ceaușescu a criticat pierderea acelor teritorii²⁴⁸.

Astfel, istoriografia regimului Nicolae Ceaușescu proslăvea o medalie care nici măcar nu se mai afla în țară²⁴⁹. Precum s-a mai putut observa, monarhia a fost întotdeauna scoasă „la înaintare” atunci când se prefigura o poziționare antisovietică oarecum mai ocolită, prin intermediul discursului istoric. Având în vedere prezența lui Ilie Ceaușescu în tratarea subiectului, nu încapă nicio îndoială că era vorba de un punct de vedere oficial al Partidului Communist. Până la urmă, se poate observa un tipar deja aplicabil pentru întreaga tratare a rolului monarhului în istoria actului de la 23 august. Dat fiind rolul reprezentativ al suveranului, decorarea sa era totuna cu decorarea întregii națiuni. Până aici se poate spune că era vorba de un adevăr istoric, întrucât instituția monarhică era menită să reprezinte prestigiul statului. Dar, precum s-a observat deseori în abordarea comunistă, regele nu ar fi făcut nimic mai mult decât să urmeze sfaturile și

²⁴² *Ibidem*, p. 438. Forțele muncitorești la care se refereau istoricii regimului au avut un rol nesemnificativ, precum recunoșteau chiar sovieticii. Vezi Tatiana Pokivalova, *Moscova și regele Mihai al României, 1943-1945 (conform documentelor din arhivele rusești)*, în Alexandru Muraru, Andrei Muraru (coord.), *Regele, comuniștii și Coroana*, Iași, Editura Polirom, 2017, p. 93.

²⁴³ Este însă de la sine înțeles că aceste încercări erau sortite eșecului, întrucât cei trei ani și două luni de pe frontul din Uniunea Sovietică nu puteau fi dați uitării cu prețul a doar nouă luni de luptă contra Axei. Este evident că interpretările istoriografiei regimului Nicolae Ceaușescu erau de natură naționalistă, menite să exacerbeze rolul României în scurtarea războiului.

²⁴⁴ I. Ceaușescu, F. Constantinescu, M. Ionescu, *200 de zile mai devreme. Rolul României în scurtarea celui de-al doilea război mondial*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1984, p. 138.

²⁴⁵ Gheorghe Zaharia, *Participarea României la înfrângerea Germaniei...*, p. 337.

²⁴⁶ Valeriu Florin Dobrinescu, *România și organizarea postbelică a lumii (1945-1947)*, București, Editura Academiei RSR, 1988, p. 26.

²⁴⁷ *Ibidem*, p. 136.

²⁴⁸ Ioan Șuța, *România la cumpăna istoriei. August 44*, p. 14.

²⁴⁹ Regele a luat decorația cu el când a fost nevoit să plece din România; Tatiana Pokivalova, *Moscova și regele Mihai al României...*, p. 98.

planurile partidului comunist. Era vorba de o falsificare istorică sprijinită pe exagerarea unui adevăr minor; care putea fi demonstrat cu probe puține, dar cu supoziții multe. Politica jumătăților sau sferturilor de măsură este, credem noi, poate mult mai periculoasă decât o falsificare completă, așa cum o practica istoriografia regimului Gheorghe Gheorghiu-Dej.

*
* *

În ceea ce privește dictatura regală, astăzi rămâne cert că istoricii regimului Nicolae Ceaușescu aveau tot atât de mult acces la revista carlistă „Muncă și voe bună”, pe cât aveau și la „Munca de partid” sau „Era socialistă”. De unde și unele paralelisme, ce-i drept involuntare, între Carol II și Nicolae Ceaușescu. Și, după cum s-a văzut, istoricii au avut și libertatea tratării exhaustive a regimului celui dintâi; și una într-atât de integrală, încât asemănările cu stările de fapt ale ceaușismului ieșeau prea mult în evidență. Până și în politica externă: este oare greu de remarcat că unii istorici, de felul lui Mircea Mușat, nu se gândeau la vizitele lui Nicolae Ceaușescu în Statele Unite precum la cele ale lui Carol al II-lea în Franța sau Germania? Puteau spune că reacția dictatorului român din 1968, față de invadarea Cehoslovaciei, a fost cu mult deosebită față de criticile regelui Carol II față de fărâmițarea aceleiași stat în 1938? Cu toate ambiguitățile ei, istoriografia de după 1965 ne oferă niște indicii destul de clare. Dictatura regală a fost abordată de pe o poziție mult mai obiectivă, cu tendințe de revalorificare încă de la începutul anilor '70, concomitent cu reconfigurarea regimului Nicolae Ceaușescu și cu ascensiunea acestuia către cultul personalității. În fond, se poate afirma că, dacă cele două dictaturi nu s-ar fi asemănat, relativa reabilitare a celei instaurate în 1938 nu ar fi fost posibilă.

În cazul *Preliminarilor*, a lucrării „publicate mult prea devreme”, se poate spune, cu absolută certitudine, că Aurică Simion a fost pedepsit cu adevărat? Întâi de toate, posibilitatea publicării se datorează, cel mai probabil, statutului său de angajat în Institutul de Istorie a Partidului din București²⁵⁰. Acest aspect nu numai că demonstrează faptul că toți istoricii cu expuneri curajoase se aflau sub umbrela unei oficine a partidului, ci și că puteau evita, din oficiu, aparatul de cenzură. Până la urmă, Aurică Simion descria evenimentele în conformitate cu tendințele istoriografice ale vremii; și doar așa se poate admite că nici nu putea fi sancționat efectiv, dar nici nu putea păstra lucrarea în librării. În fond, era vorba de un episod istoriografic, și nu de un curent discursiv dominant; era curent ideologic care încă se mai lăsa așteptat²⁵¹. Că istoricul n-a avut de suferit cine știe ce reiese atât din recenzie (oarecum prudentă) pe care Gheorghe Buzatu o făcea lucrării în 1981²⁵², cât și din prezența autorului *Preliminarilor* în volumul coordonat de același Gheorghe Buzatu în 1984; chiar dacă Simion nu și-a mai permis să vorbească acolo la fel de favorabil despre Ion Antonescu²⁵³.

Astăzi este un fapt cunoscut că Gheorghe Buzatu a fost unul dintre cei mai aprigi susținători ai reabilitării Conducătorului în anii '90²⁵⁴. Pe cât de înflăcărat era în preamă-

²⁵⁰ Gheorghe Buzatu, Stela Acatrinei, Gheorghe Acatrinei, *Românii din arhive*, p. 238.

²⁵¹ Doar cu un an înainte de *Preliminarii*, apărea filmul *Revanșa*, care-l prezintă pe Ion Antonescu dintr-o perspectivă relativ favorabilă (în contextul rebeliunii legionare), dar pe alocuri și acuzatoare. Într-o manevră de compromis, conducătorul nu apărea fizic, el fiind reprezentat doar printr-o voce la telefon.

²⁵² *Ibidem*.

²⁵³ A. Simion, *Partidul Comunist Român – organizatorul și conducătorul luptei împotriva dictaturii antonesciene, pentru libertatea și independența patriei*, în Gheorghe Buzatu (coord.), *op. cit.*, p. 84-85.

²⁵⁴ A publicat o lucrare de reabilitare a mareșalului chiar în 1990. Vezi Gheorghe Buzatu, *Istorie interzisă*, Craiova, Editura Curierul Doljean, 1990.

rirea mareșalului, pe atât de disprețuitor era în privința regelui Mihai, pe care nu se ferea să-l acuze de trădare în actul de la 23 august 1944. De fapt, în prezent încă mai există *site-uri* sau articole *online* care întrețin un întreg cult în jurul ideilor antimonarhiste²⁵⁵. Așadar, apare o problemă. Naționaliștii care-l acuză pe rege de trădare nu utilizează o teză a regimului comunist întrucât istoriografia acestuia, oricât de denigratoare a putut să fie în unele perioade la adresa monarhiei, nu i-a reproșat niciodată regelui inițiativa arestării mareșalului. Reacțiile antimonarhiste de după 1989 sunt influențate, printre altele, atât de falsificările istoricilor lui Gheorghe Gheorghiu-Dej, cât și, paradoxal, de prezentarea favorabilă pe care istoriografia regimului Nicolae Ceaușescu o făcea regelui Mihai I. Un exemplu major rămâne publicarea documentelor ce recunoșteau rolul major al regelui în actul de la 23 august 1944, ceea ce se întâmpla chiar sub coordonarea lui Gheorghe Buzatu. Precum s-a mai menționat, nu pare să fie vorba de un act reparator, ci de o încercare *sui generis* de a-l responsabiliza negativ pe rege pentru arestarea lui Ion Antonescu.

Se poate argumenta că tratarea rolului monarhiei în perioada 6 septembrie 1940 – 23 august 1944 a depins, în foarte mare măsură, de poziționările istoriografiei față de momentul înlăturării regimului antonescian. „Șicanele” dintre rege și conducător serveau ideii că Palatul nu ar fi fost un colaborator real al mareșalului; dar, în același timp, puteau indica faptul că opoziția monarhiei nu se făcuse de pe criterii „populare”. Mai mult, precum am arătat deja, istoriografia regimului comunist prefera să limiteze intențiile monarhiei la o încercare de „decuplare a vagonului” de „trenul” antonescian îndreptat spre prăpastie. Până la urmă, precum însuși Nicolae Ceaușescu spunea, „meritul nepieritor” al Partidului Comunist Român era că a unit, în pofida tuturor greutăților vremii, „cele mai largi forțe democratice și patriotice, afirmându-se ca un adevărat catalizator al voinței și intereselor poporului”²⁵⁶. Evident, era vorba de o exagerare²⁵⁷; însă una de mai mică amplitudine dacă e comparată cu radicalismul istoriografiei dejiste, ce atribuia toate meritele comuniștilor și armatei sovietice eliberatoare.

Comuniștii renunțau treptat la monopolul asumat anterior, dar nu și la rolul de actori principali și de „eminențe cenușii”. Adevărații „părinți” ai actului de la 23 august 1944 începeau să apară în roluri secundare; dar, s-ar putea spune că era mult mai bine decât să nu fie pomeniți deloc. Persista o ezitare născută din dorința comuniștilor de a se prezenta drept autori ai „întoarcerii armelor”, pe de o parte, și aspirația de transforma ziua de 23 august 1944 într-o sărbătoare a tuturor românilor, pe de alta.

Până la urmă, având în vedere această tratare, cui îi servea cu adevărat reabilitarea regelui prin intermediul zilei de 23 august 1944, dacă nu chiar regimului comunist? Toate aspectele pozitive ale prezenței regelui Mihai erau atribuite totodată și partidului: planificarea răsturnării regimului antonescian, vigoarea cu care țara s-a ridicat împotriva Germaniei, destituirea și arestarea lui Ion Antonescu, aprecierile internaționale, câștigarea războiului și lupta diplomatică pentru recunoașterea cobeligeranței erau aspectele manipulate în așa fel încât regele să pară un adevărat complice al comuniștilor, și nu figura principală, precum a fost cu adevărat.

²⁵⁵ Se pot enumera: <https://www.art-emis.ro/istorie/tradarea-regelui-mihai-de-la-23-august-1944-inregistrata-pe-placa/>; <https://www.art-emis.ro/analize/o-carte-care-n-a-avut-zile-2/>; <https://www.ziaristionline.ro/2016/08/23-23-august-1944-marea-tradare-a-romaniei-istoria-sa-judece-de-prof-gheorghe-buzatu/>; <https://sites.google.com/site/istoriesistorii/23-august-ziua-tradarii-romaniei-de-catre-fostul-rege-mihai> (accesate în 04.05.2023).

²⁵⁶ G. Ghimeș, *op. cit.*, p. 197.

²⁵⁷ A. Simion, *Regimul politic din România...*, p. 307.

A urmat deruta din anii '90, cu niște consecințe reperabile și în prezent. Pentru administrația Ion Iliescu și implicit pentru neocomuniștii sau naționaliștii din perioadă, colaborarea dintre Palat și PCR era o posibilitate nesperată de a creiona imaginea de „trădător” a regelui. Apoi, evitându-se cu ipocrizie șirul de evenimente care s-a succedat până la 30 decembrie 1947, monarhul putea fi foarte ușor învinuit că ar fi pus bazele regimului comunist și nu că ar fi fost victima acestuia. Astfel, regele Mihai a fost pus într-o situație cu totul uimitoare: imaginea lui fusese manipulată de trei istoriografii distincte, deștă, ceaușistă și postcomunistă, monarhul găsiindu-se drept trădător din toate perspectivele posibile. Istoriografia regimului Gheorghiu-Dej îl acuza că trădase România, încercând să trateze cu Germania, iar istoriografia postdecembristă îl critica pentru că îl arestase pe mareșal și pentru că ar fi dat țara pe mâna comuniștilor²⁵⁸. Sunt teorii care, incredibil, se fundamentau pe reabilitările moderate, de fapt manipulative, ale istoriografiei regimului Nicolae Ceaușescu.

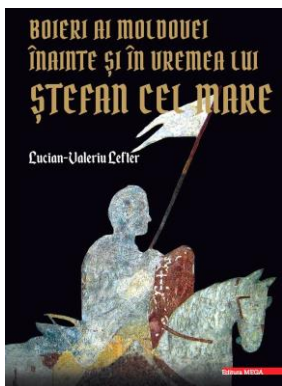
THE COMMUNIST HISTORICAL DISCOURSE
REGARDING THE AUTHORITARIAN REGIMES OF ROMANIA
(Summary)

Keywords: propaganda, rehabilitation, antimonarchism, censorship, historiography.

The analysis of an authoritarian regime from the perspective of a totalitarian regime itself is a rare particularity in the universal historiography, even a novelty of the 20th century if we narrow the analysis to the perspectives of the communist regimes. As a consequence of the Second World War and its pre- and post-war politics, Romania, just as the big majority of the East European countries, had to experiment with all the possible forms of dictatorship at the time. This had inevitably created a historiographical avalanche. First, the authoritarian regime of King Carol II criticized the Legionary Movement and glorified its monarch. Then the regime of Ion Antonescu had criticized the exiled king and glorified its Leader (*Conducătorul*), only for the communist regime to criticize all the previous dictatorships and to glorify its leaders. In a general contemporary historiographical point of view, this is where the analysis ends. Of course, this is an error. Given the rarity of such a case of study and even the fact that the communist historians (especially after 1965) had tried to offer proper scientific analysis and even relatively objective takes regarding the previous dictatorships, this has all the potential to reveal even more clearly how the communist historiography truly worked. After all, the communists were the only ones who were forced to fight with the hypocrisy of analyzing an authoritarian regime from the perspectives of one just as a totalitarian.

²⁵⁸ „Arestându-l pe Antonescu, regele și comuniștii români i-au făcut jocul lui Stalin” (Ioan Șuța, *România la cumpăna istoriei. August 44*, p. 17, 384).

LUCIAN-VALERIU LEFTER, *Boieri ai Moldovei înainte și în vremea lui Ștefan cel Mare*, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2022, 399 p. + planșă.

Volumul acesta a fost scos în condiții editoriale remarcabile din tipăriș editurii clujene Mega. Calitatea hârtiei, așezarea în pagină, legarea colilor de tipar, coperta cartonată și calitatea deosebită a imaginilor reproduse dovedesc grija cu care a fost tipărită această lucrare. În privința conținutului cărții, rezumând cuprinsul ei, reținem o scurtă introducere (p. 19-29), unde se încearcă lămurirea contextului istoriografic în care se încadrează lucrarea și a structurii generale a cărții, urmată de o lungă prezentare a boierilor din sfatul lui Ștefan cel Mare (p. 43-218). Restul volumului este alcătuit prin alternanța dintre secțiunile cu ilustrații (p. 221-250, 279-290, 307-317, 349-362) și o serie de studii de caz republicate cu mici modificări, despre familiile de boieri afectate de bătălia împotriva otomanilor purtată la Vaslui (p. 251-264), despre însemnele heraldice ale boierilor (p. 265-277) și relevanța lor pentru studiul înru-

dirilor (p. 291-306), despre originile boierimii moldovenești (p. 319-327), cu subcapitole istoriografice despre problema răzeșilor (p. 327-335) și „proprietății” (p. 335-347). În fine, cartea se încheie printr-un capitol intitulat *În loc de concluzii* (p. 363-369), o bibliografie a surselor primare și lucrărilor consultate (p. 381-398) și o lungă planșă ce evidențiază legăturile de rudenie dintre principalele neamuri de boieri moldoveni și familia voievodală a țării (p. 401).

Cititorul înțelege repede că autorul a căutat să elaboreze o „lucrare exhaustivă¹ despre toți sfetnicii lui Ștefan cel Mare” (p. 20-21). Totuși, același cititor se poate întreba în ce măsură un asemenea demers poate fi socotit o reușită istoriografică a medievalisticii românești. În rândurile următoare, vom scoate în evidență numai o seamă de amănunte discutabile ori prea puțin lămurite, iar aceasta nu pentru că lucrarea de față n-ar conține și părți demne de toată lauda, ci pentru că laudele nu stănesc discuții și nu produc avansul cunoașterii.

Din capul locului, structura cărții nelămurește. Cu toate că titlul îi anunță și pe boierii de dinaintea epocii lui Ștefan cel Mare, aceștia apar în carte doar în măsura în care urmașii lor se găsesc printre sfătuitorii marelui voievod. Majoritatea boierilor despre care se știe că trăiesc „înaintea” vremii lui Ștefan nu sunt menționați și nu constituie obiectul unei analize aparte. La finalul cărții, autorul mărturisește că problema răzeșilor a constituit „firul roșu al cercetării care a dus la apariția acestei lucrări” (p. 369). Totuși, răzeșii nu se bucură de o analiză aprofundată, iar cititorul dornic să-i cunoască îi întâlnește numai sporadic și cu totul întâmplător pe parcursul lecturii sale (p. 51; p. 52, n. 131; p. 55, n. 153; p. 65, 78, 116, 126, 136, 174, 186; p. 195-196, n. 1269; p. 216-217, 254, 258, 328, 330-333, 342, 345-347). În plus, rămâne complet nejustificată alegerea autorului de a trata separat însemnele heraldice (p. 265-306) și inscripțiile (p. 226-230, 232, 237-239, 244) față de analiza prosopografică (p. 43-218, vezi și p. 28), de vreme ce o atare investigație presupune tocmai reunirea și interpretarea sincronă a tuturor mărturiilor păstrate și care atestă existența unui grup de persoane².

În ceea ce privește conținutul, se constată anumite deficiențe pe care nu le putem ascunde. Succintul capitol introductiv este deosebit de sărac în observații metodologice și conceptuale. De

¹ În treacăt fie spus, cuvântul „exhaustiv” este întrebuințat într-un chip foarte curios. De pildă, la p. 167, în secțiunea dedicată boierului Ion Secară, în dreptul căruia sursele nu i-au îngăduit autorului să scrie mai mult de cinci rânduri, aflăm că despre acest boier „nu s-au păstrat mărturii documentare exhaustive”! Oare pentru ce persoană din istorie s-au păstrat „mărturii documentare exhaustive”?!

² Vezi Philippe Depreux, *Prosopographie de l'entourage de Louis le Pieux (781-840)*, Sigmaringen, Jan Thorbecke Verlag, 1997.

pildă, deși autorul a „luat în considerare observațiile filologului Mircea Ciubotaru, cel care a sesizat neconcordanțele editorilor [vechilor diplome moldovenești]”, care pentru „același personaj” foloseau „formele duble, Șandrovici/al lui Șandru, Braevici/al lui Brae, Danovici/al lui Dan ș.a.” (p. 28)³, totuși, pe parcursul cărții, în loc să revină la textul slavon și să propună argumentat propria variantă a numelor, autorul se mulțumește să ofere variantele posibile, lăsându-l pe cititor să aleagă singur: „Duma Braevici sau al lui Brae” (p. 75), „Boris al lui Brae sau Braevici” (p. 78, n. 333), „Oană al lui Danciul sau Danciulovici” (p. 83, n. 361), „Toma Căndevici sau al lui Căndea” (p. 95), „Iachim, fiu al lui Călian sau Călianovici” (p. 101), „Petrică al lui Iachim sau Iachimovici” (p. 101), „Șteful Osifovici sau al lui Osif” (p. 118), „Costea al lui Dan sau Danovici” (p. 298) etc. Or, din perspectiva cercetărilor onomastice pe care autorul le încearcă, ar fi fost potrivită măcar o discuție în care să se sugereze, pe baza unor criterii și analogii, direcții de analiză posibile pentru rezolvarea acestor dificultăți. Într-o manieră similară, problema „profesionalizării sfatului domnesc” (p. 25, 327, 363-364) rămâne la nivelul la care fusese tratată de către Nicolae Stoicescu în 1968, cu toate că fenomenul amintit – ce ar fi trebuit aprofundat fără întârziere – se desfășoară tocmai în perioada tratată de către autor.

Un presupus criteriu metodologic care ghidează analiza autorului este principiul antic roman *cursus honorum* (p. 25-26, 47, 69, 145, 364), conform căruia boierii moldoveni care dețin dregătoria ar fi urmat în general o anumită traiectorie profesională ascendentă, dinspre dregătoriile mărunte spre cele mai importante ranguri. Poate principiul unui *cursus honorum* roman să constituie un criteriu metodologic valid pentru studiul raportului dintre boierii Moldovei și dregătorii? Pentru veacul al XV-lea, răspunsul este nu. Ni s-au păstrat zeci de cazuri care îndreptătesc un atare răspuns. Mai întâi, se cuvine amintit că mulți boieri mari nu dețin dregătoria în secolul al XV-lea. În plus, unii boieri, după ce au ocupat diferite demnități, continuă să fie atestați în sfat fără să dețină nicio dregătorie. De exemplu, Oană Ureacle îndeplinește dregătoria de vornic în răstimpul 1435-1439, însă în perioada 1441-1447 este consemnat cu marea sa mărturie fără dregătorie⁴. După ce Fete Gotcă ocupă dregătoria de pârcălab de Cetatea Nouă în anii 1470-1474, el este atestat în sfat fără dregătorie până în 1484 (p. 165). Iuga vistiernicul apare în sfat, fără dregătoria pe care o ocupase anterior, din 1479 până la 1484 (p. 190). Boierul Șandru, după ce deține pe rând dregătoria de comis și de pârcălab al Cetății Noi, rămâne prezent în sfat fără nicio dregătorie vreme de un deceniu (p. 167). Ce fel de *cursus honorum* reprezintă toate acestea? Mai mult, referirile din carte la „treptele ierarhice” din sfat, la categoriile „ierarhiei boierești”, la „scara ierarhică” a dregătoriilor (p. 26, 65, 75, 108-109, 111, 121, 132, 151, 167, 364-365) sunt adesea anacronice atunci când le aplicăm secolului al XV-lea.

Cum foarte multe dintre înruderile propuse sunt simple presupuneri, marcate onest prin adverbul „poate”, adjectivul „posibil” sau prin forma de viitor anterior „va fi fost” (p. 45, 49-51, 57, 62-63, 65, 67, 69-70, 75-76, 82-85, 87-89, 91-93, 95, 97-99, 101-104, 107-108, 111, 118-119, 122, 125-126, 129-131, 136, 138, 141-142, 150-151, 153-155, 158-159, 169, 172, 176, 178, 183, 185, 197-198, 205, 210, 214, 216-217), s-ar fi impus discutarea, oricât de sumară, a unor criterii de analiză într-un capitol distinct, tocmai în scopul de a reduce, pe cât posibil, aceste vulnerabilități interpretative. Omonimiile antroponimice, problema satelor-reședință care poartă numele boierului, fenomenul satelor omonime, repetarea unor nume în interiorul familiei pe parcursul mai multor generații și posibila sa legătură cu revendicarea moștenirii familiale, chestiunea popularității de care s-au bucurat anumite nume în epocă, formarea numelor de persoană și structura lor, raportul dintre toponimie și antroponimie, relația dintre numele persoanei și stabilirea originii sale etnice etc., toate ar fi meritat considerații speciale și o analiză mai detaliată din partea autorului⁵. În

³ Pe lângă contribuția d-lui Ciubotaru, s-ar fi cuvenit amintită și recenzia profesorului Ștefan S. Gorovei, recenzie la *DRH*, A. Moldova, vol. I (1384-1448), vol. întocmit de C. Cihodaru, I. Caproșu și L. Șimanschi, București, Editura Academiei RSR, 1975, LV + 604 p., în *AIIAI*, XIII, 1976, p. 388-390.

⁴ *DRH*, A. Moldova, vol. I, doc. 215, p. 300; doc. 271, p. 384.

⁵ În acest context, ar fi fost utile contribuții semnate de Gheorghe Bolocan, Iustina Burci, N. A. Constantinescu, Christian Ionescu, Iorgu Iordan, Ioan Pătruț, Aspazia Reguș, Corneliu Reguș ori Șerban Turcuș, spre a aminti doar câțiva cercetători români mai bine cunoscuți.

lipsa unor asemenea discuții care să dea substanță argumentației din carte, multe dintre presupunerile autorului pot fi ușor combătute. De exemplu, despre Albul, pârcălabul de Neamț, se afirmă că „ar putea fi strămoșul familiilor Albotă și Flondor din secolele XVI-XVII” (p. 149). Totuși, în urma unei simple identificări a urmașilor pârcălabului Albul, s-a putut constata că „întregul context genealogic în care se plasează posteritatea acestui personaj e cu totul străin aceluia în care apar, tocmai în aceeași vreme, frații Ion și Costea Albotă. Boierul Albul trebuie eliminat din începuturile genealogice ale Flondoreștilor”⁶.

Alte dificultăți apar în dreptul cuvântului „domeniu”, pe care autorul îl folosește adeseori, mai cu seamă în construcții de tipul „domeniul lui Șteful Cernătescul” (p. 27); „un domeniu comparabil cu cel al lui Oană de la Tulova” (p. 44); „vechiul domeniu al familiei Tăutu” (p. 51-52); „marele logofăt Ioan Tăutu a stăpânit un domeniu funciar” (p. 55); „domeniul funciar al vornicului Crasnăș” (p. 59); „domeniul funciar al vornicului Boldur” (p. 67); „Mihail Nevolnicul, stăpân al unui domeniu de 52 de sate” (p. 77); „vechiul domeniu al lui Brae” (p. 79); „domeniul funciar al Crețului” (p. 89); „curtea sau reședința domeniului funciar” (p. 91); „domeniul funciar al lui Laslău globnicul” (p. 97); „domeniul funciar aflat în stăpânirea lui Costea Danovici” (p. 106); „domeniul funciar al familiei Hudici” (p. 108); „domeniul lui Duma Negru” (p. 113); „domeniul fraților Brudurești” (p. 137, n. 888); „domeniul lui Oană portarul” (p. 138); „domeniul fostului mare vornic al Țării de Jos” (p. 141, n. 912); „domeniul funciar al lui Luca Arbure” (p. 179); „domeniul funciar al lui Ilea Huru” (p. 209); „domeniul lui Oană Ureacle” (p. 211); boierii erau „stăpâni de sate și domenii” (p. 363); Ștefan cel Mare conduce o „politică internă de fărâmițare a domeniilor boierești” (p. 366) etc. Parcurgând curios cartea, cititorul ar putea crede că înaintea ochilor i se arată vreun fenomen de istorie economică ori socială!

În fapt, autorul nu ne bucură cu o definiție a termenului „domeniu”, pentru care suntem siliți – în încercarea de a pătrunde sensul propozițiilor citite – să apelăm la varianta nepublicată a tezei de doctorat a d-lui Lefter, de unde aflăm că domeniul „presupune anumite grupuri de sate de pe văile râurilor, aflate în stăpânirea unui mare boier”⁷. Cu alte cuvinte, criteriul principal pare să fie caracterul geografic „compact” (vezi și p. 192) al satelor care formează un „domeniu”. Or, dacă aplicăm acest criteriu, rămânem fără multe dintre „domeniile” amintite în carte. De exemplu, satele lui Ioan Tăutu (p. 55), Mihail Nevolnicul (p. 77), neamurilor Hudici și Brudur (p. 108, 137), lui Oană portarul (p. 138), lui Luca Arbure (p. 179) ori lui Cozma Șarpe (p. 196-197), deși prezentate drept „domeniu funciar”, nu formează un domeniu compact geografic. Pe lângă problema că utilizarea termenului „domeniu” este inconsecventă pe parcursul cărții, același cuvânt „domeniu” poate stârni noi probleme. Astfel, autorul ignoră faptul că, pentru mulți medievști iluștri din Europa, termenul „domeniu” definește anumite realități economice și sociale care au legătură cu teoria clasică a *seigneuriei* bipartite medievale⁸. Având în vedere aceste fapte, cititorul rămâne complet nedumerit: era acest „domeniu” compact forma dominantă de habitat organizată de către elita socială a Moldovei și în care trăiau țărani? Cuvântul „domeniu” acoperă anumite fenomene sociale și economice, la fel ca în Occident, ori se referă numai la un anumit tip de grupare geografică? Cum se explică, în fine, neglijența cu care autorul folosește asemenea concepte istorice? Nu putem ști. Ne lovim, așadar, de o apatie metodologică generalizată, pe care autorul ține neconștient să o împărtășească și cititorilor săi.

Capitolul intitulat *Boieri căzuți în război* (p. 251-260) dezvoltă o contradicție interpretativă majoră pe care autorul nici nu pare să o fi sesizat. La 1495, după douăzeci de ani de la bătălia purtată lângă Vaslui, Ștefan cel Mare este prezent în târgul Vaslui, ocazie cu care sunt emise diplome de danie și de confirmare pentru boierii locului. Să urmărim cum este interpretat momentul cu pricina. Mai întâi, suntem încredințați că „gestul domnului se îndrepta spre familiile celor care se

⁶ Ștefan S. Gorovei, *Începuturi genealogice*, în *SMIM*, vol. XXXVI, 2018, p. 64. Studiul acesta lipsește din bibliografia cărții recenzate.

⁷ Lucian-Valeriu Lefter, *Boieri și „domenii” în Țara Moldovei înainte și în vremea lui Ștefan cel Mare*, Iași, Facultatea de Istorie a Universității „Al. I. Cuza”, 2009, p. 5.

⁸ Vezi, de exemplu, textele reunite în volumul *Le Domaine*, IV, *Recueils de la Société Jean Bodin*, Wetteren, Éditions Scaldis, 1949.

jertfiseră în luptă”, având drept scop „răsplătirea unora dintre familiile care dăduseră jertfe în înfruntările din ianuarie 1475 sau care fuseseră păgubite grav în acele împrejurări” (p. 251-252). În același timp, scrie autorul convins, acest studiu de caz reprezintă un exemplu „edificator” pentru „politica internă a lui Ștefan cel Mare de fărâmițare a domeniilor boierești prin vânzarea/cumpărarea și redistribuirea satelor. Consolidarea puterii domnești în detrimentul celei boierești, prin achiziționarea satelor și alipirea acestora la ocoalele târgurilor sau a[le] cetăților, ori a donațiilor [dar cu ce se face acordul?] către mănăstiri a reprezentat un reper al politicii ștefaniene”, domnul Moldovei reușind astfel să „smulgă” boierilor numeroase sate (p. 259). La finalul capitolului, autorul vorbește, fără șovăire, atât despre „slăbirea puterii boierești”, cât și despre „gesturile reparatorii ale marelui voievod” (p. 260). Cititorul, necăjit de asemenea contradicții, se poate întreba, cu bun temei, ce anume a căutat Ștefan să facă la Vaslui în 1495? Dorea domnul să comemoreze cu această ocazie victimele războiului și să aline suferințele neamurilor boierești afectate de conflictul cu otomanii sau, dimpotrivă, urmărirea Ștefan să „jupoaie” boierii locului și să le „smulgă” satele pentru a-și consolida autoritatea?! Cu o mână îi mângâia, cu cealaltă îi bătea...

Cufundându-se în studiul boierimii, autorul ajunge să acrediteze idei bizare despre țărani moldoveni din Evul Mediu: „«țăranul tipic era șerb, care își dedica o mare parte din săptămână muncii obligatorii stăpânului său sau echivalentului altor obligații»; altfel spus, cultivatorul «nu era un om liber, fiind aproape înecat de valul de șerbie care se ridicase aproape fără conținere de la sfârșitul veacului al XV-lea sau de la începutul celui de-al XVI-lea»” (p. 332). În dreptul acestor afirmații se pot formula cel puțin trei observații cunoscute îndeobște de către istoricii din generațiile trecute.

În primul rând, nu există un țăran „tipic” al Evului Mediu, întrucât această categorie socială este la fel de bine stratificată ca oricare alta. Fenomenul șerbiei (numit la moldoveni cu termenul „vecinie”) ia amploare treptat în Moldova, însă nu va cuprinde niciodată pe toți oamenii care cultivau pământul cu propriile lor mâini. De pildă, la 12 ianuarie 1742, domnul Moldovei, Constantin Mavrocordat, emitea o diplomă în favoarea mănăstirilor moldovenești prin care se încerca fixarea unor obligații în muncă pentru „totu omul casnicu ce va șide pe moșia mănăstirească”. În plus față de zeciuiala cutumiară pe care înaintașii acestor oameni erau datori să o dea egumenilor încă din Evul Mediu, domnul stabilește acum un nart de muncă pentru ei („să aibă a sluji douăsprezece zile într-un anu mănăstirii ori cu clacă, ori cu carulu, cu boii de va sluji la ceva, sau cu sapa, sau ori cu ce fel de lucru va fi orânduitu de egumeni”). Dar cine erau acești oameni care primesc un nart – deci o limită maximală – de muncă în 1742? Scrie tot în această diplomă: „acestu nartu îl voru avea mănăstirile de la oamenii ce nu sântu vecini, iar pe vecinii loru să-i stăpânească pe obiceiul⁹”. Prin urmare, în plină epocă fanariotă, vedem cum vecinia nu cuprinde întreaga pătură de agricultori. În al doilea rând, munca obligatorie prestată de vecini în Moldova medievală nu acoperă „o mare parte din săptămână”. Târziu, în epoca fanariotă, cei care erau *vecini* (i.e. – „vecin va să zică sătean megieaș fără de moșie, atâta numai că din sat nu este volnic ca să iasă”) muncesc „la ce lucru se va pune” timp de „24 de zile de om într-un an”¹⁰, deci în medie două zile pe lună. În al treilea rând, cronologia propusă pentru „valul de șerbie” – sfârșitul secolului al XV-lea și începutul celui următor – nu are nicio legătură cu istoria Moldovei, unde vecinia ca fenomen devine vizibilă abia din veacul al XVII-lea.

Am observat că s-a recurs la următoarele practici pentru a se umfla numărul total de pagini: (1) citarea unor pasaje relativ lungi din istoriografie ori din sursele primare (vezi, de exemplu, p. 19-20, 48-49, 54-55, 68, 82-83, 90, 93-94, 102, 105, 122, 151, 153-154, 166, 179, 182, 213, 259-260, 319-321, 325, 329, 331, 334-346; la p. 338, 368-369, un pasaj lung de 11 rânduri preluat din cartea lui Radu Rosetti este citat *in extenso* de două ori!), care, totuși, sunt arareori comentate critic (pe alocuri, cititorul rămâne cu impresia că fraze întregi sunt confecționate din citate îmbinate cu propriile cuvinte ale autorului, astfel încât rezultatul este adesea repetarea conștiincioasă a înaintașilor);

⁹ Uricariul, ed. Teodor Codrescu, vol. V, Iași, 1862, p. 401-402.

¹⁰ *Documente privind relațiile agrare în veacul al XVIII-lea*, vol. II, Moldova, editori Vasile Mihordea, Ioana Constantinescu, Corneliu Istrati, București, Editura Academiei RSR, 1966, doc. 260, p. 287-288.

(2) înșirarea pe pagini întregi a unor nume de sate care ulterior nu mai revin în analiză (vezi, spre pildă, cazul de la p. 81-82 ori de la p. 128); (3) atunci când amintește felurite tranzacții de sate (p. 44-45, 57, 63, 66-67, 70, 73, 76-77, 82-83, 85-100, 103, 106, 108, 111, 117-118, 125, 128, 130, 133-134, 136-139, 143, 148, 150-151, 153-154, 158-159, 161-162, 165, 167, 170, 180, 192, 201-203, 205-207, 210, 213-216), autorul ține să menționeze de fiecare dată și prețul cu care au fost cumpărate sau vândute satele respective, deși pentru analiza sa genealogică amănuntul prețului nu are vreo importanță anume; (4) o parte semnificativă dintre ilustrațiile tipărite cu acest prilej nu are legătură directă cu tema cărții și rămâne neanalizată în corpul textului (p. 219, 223-229, 233, 240-242, 247, 356, 360-362, 371); (5) în secțiunea dedicată ilustrațiilor sunt redată, în traducere românească, diferite inscripții slavone, însă adesea cititorul nu găsește precizată sursa traducerilor, iar aceste inscripții nu beneficiază de o analiză în text (p. 227-229, 232, 237-239, 244); (6) la final (p. 363-369), autorul reformulează propoziții pe care le-am citit deja pe parcursul lucrării. Suntem, deci, foarte departe de o abordare analitică.

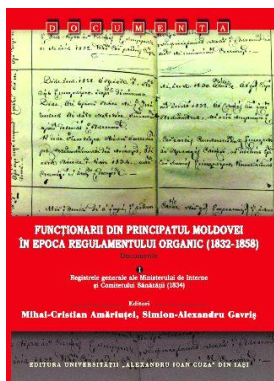
Să stăruim puțin asupra ultimului procedeu amintit, poate cel mai greu de trecut cu vederea. Urmând o practică istoriografică tot mai răspândită, lucrarea nu are concluzii, în schimb are un capitol final intitulat sugestiv *În loc de concluzii* (p. 363-369). Sub acest titlu au fost adunate și puțin reformulate diferite pasaje de pe parcursul cărții, astfel încât cititorul are un *déjà vu* atunci când parcurge aceste ultime pagini. Transcriem și noi aici un exemplu. Introducerea se deschidea în chipul următor: „Între gesturile de omagiere a marelui voievod la împlinirea a patru secole de la plecarea în veșnicie, în 1904, s-a înscris elaborarea unei sinteze a domniei lui Ștefan cel Mare de către Nicolae Iorga. În același timp, Ioan Tanoviceanu a întocmit un pomelnic cu numele a 111 boieri, cu care «a cârmuit țara Ștefan Vodă 47 de ani, două luni și trei săptămâni»” (p. 19). Iată, comparativ, cum începe capitolul final: „Între gesturile de omagiere a lui Ștefan cel Mare la împlinirea a patru secole de la trecerea în veșnicie, regăsim și elaborarea unei sinteze *Istoria lui Ștefan cel Mare povestită neamului românesc*, publicată de către Nicolae Iorga, în 1904. În același timp, Ioan Tanoviceanu întocmise o listă cu numele a peste 100 de boieri, membri ai Sfatului domnesc, alături de care Ștefan cel Mare a condus Moldova vreme de 47 de ani, două luni și trei săptămâni” (p. 363). Aceeași tehnică nefericită este păstrată pe parcursul acestui capitol. „În loc de concluzii” ne sunt servite reformulări supărătoare ale unor fraze pe care le-am citit deja.

Cu toate neajunsurile și limitele ei, această carte reprezintă totuși un viguros pas înainte. Încheiem totuși aceste rânduri cu speranța vie că lucrarea de față va pune cititorii harnici pe gânduri, va contribui neîntârziat la formularea unor noi ipoteze de lucru și va ocaziona, în viitor, studii înnoitoare asupra boierimii moldovenești din veacul al XV-lea.

Andrei Mirea

MIHAI-CRISTIAN AMĂRIUȚEI, SIMION-ALEXANDRU GAVRIȘ (editori), *Funcționarii din Principatul Moldovei în epoca Regulamentului Organic (1832-1858). Documente*, vol. I, *Registrele generale ale Ministerului de Interne și Comitetului Sănătății (1834)*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2022, 212 p.

Cele câteva rânduri care urmează au menirea de a semnală o nouă apariție editorială, datorată colegilor Mihai-Cristian Amăriuței și Simion-Alexandru Gavriș. Buni cunoscători și adesea întrebuintători ai surselor istorice păstrate în arhive și biblioteci, de această dată ei și-au unit forțele și priceperea pentru a publica documente privitoare la *Funcționarii din Principatul Moldovei în epoca Regulamentului Organic (1832-1858)*. Apărut în colecția „Documenta” a Editurii Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, coordonată de prof. univ. dr. Petronel Zahariuc, cel care a înlesnit de-a lungul anilor eforturile atâtor istorici apropiați de editarea mărturiilor documentare ale trecutului, acest prim tom (ce va fi urmat de încă două, dacă am decriptat bine caseta tehnică a lucrării) reunește *Registrele generale ale Ministerului de Interne și Comitetului Sănătății (1834)*.

Volumul debutează cu un *Studiu introductiv*, ce are rolul de a apropia cititorul de conjunctura politică a acelor vremuri, marcate de încheierea Tratatului de la Adrianopol și de consecințele sale. Pe plan intern, dintre înrăuirile tratatului asupra „guvernării” principatelor se remarcă „regulamentele administrative” ce aveau să fie elaborate. Departamentele și instituțiile ce au căpătat contur odată cu punerea în lucrare a Regulamentului Organic sunt prezentate succint de către editori, un pas necesar pentru apropierea de „perso-naje” acestui volum: funcționarii care au făcut parte din „rețeaua” instituțională așezată pe noi fundamente organizatorice la începutul celui de-al patrulea veac al secolului al XIX-lea.

Înainte de a continua scurta mea prezentare, trebuie remarcat că lucrarea apare într-o perioadă în care istoria administrației și a slujbașilor statului cunoaște un interes aparte, volumului despre care facem vorbire alăturându-i-se în chip fericit o altă contribuție istoriografică, de dată și mai recentă, care se concentrează însă asupra altor locuri și vremuri¹. De altfel, această revigorare a interesului pentru trecutul administrației românești poate fi legată de orașul Iași, centru universitar și de cercetare văzut ca „epicentrul studiilor” despre „servitorii statului”². M-aș apropia chiar, cu riscul de a fi acuzat de atașament instituțional, de activitatea de cercetare a Institutului de Istorie „A. D. Xenopol”, fiindcă în ultimul deceniu tema s-a regăsit între preocupările cercetătorilor și doctoranzilor institutului. Aș aminti-o mai întâi pe Maria Berceanu, fostă doctorandă la Institutul de Istorie „A. D. Xenopol”, care a întocmit, sub îndrumarea domnului Mihai-Ștefan Ceașu, o teză de doctorat privitoare la *Organizarea administrativ-teritorială a ținutului Bacău între medieval și modern (1741-1864)*. Contribuții la istoria administrației publice în Moldova, teză din care s-au desprins mai multe articole relative la funcționarii băcăuani din veacul al XIX-lea, autoarea fiind și o deschizătoare de drumuri în ceea ce privește editarea „foilor de calitate”. Mai apoi, Marius Chelcu a înfățișat portretul unui *funcționar din secolul al XIX-lea: Procopie Florescu*, în vreme ce Simion-Alexandru Gavrîș a aprofundat cercetarea despre funcționarii din administrația locală (urbană) și cea centrală în câteva studii recente. Există astfel un temeinic punct de pornire, la care editorii volumului adaugă această contribuție, urmând ca tot ei, ori alții, să ducă mai departe povestea administrației românești.

Dincolo de bunele ori mai puțin bunele prefaceri instituționale impuse prin Regulamentul Organic, esențiali aveau să se dovedească oamenii care trebuiau să asigure optima funcționare a instituțiilor vremii. Iar pentru a se încredința că ei își duc la bună împlinire sarcinile, autoritățile au considerat necesară o evaluare anuală a activității funcționarilor, ce avea să capete contur sub forma „foilor de calitate”. Grupate în condici, aceste fișe personale ale slujbașilor administrativi sau judecătorești trebuiau să cuprindă informații cu privire la biografia funcționarilor, la starea lor materială, la experiența și cunoștințele acumulate anterior, precum și o apreciere a activității din anul respectiv.

Înainte de a reda documentele, editorii realizează o succintă prezentare a atribuțiilor și organizării Ministerului de Interne și a Comitetului Sănătății, familiarizându-ne astfel cu îndatoririle funcționarilor. Urmează o „scurtă trecere în revistă” a informațiilor ce se pot desprinde din registrele publicate, îndeosebi privitoare la originea, vârsta, starea civilă, poziția socială ori educația „cinovnicilor”.

Fără a conține informații neapărat spectaculoase, aceste mărunte aspecte biografice se vor dovedi utile pentru anumite lămuriri, completări ori contextualizări, atât pentru analize mai largi de istorie administrativă, instituțională, cât și pentru reconstituiri biografice ori genealogice, aducând la îndemâna cercetătorilor informații pe care poate nu ar fi avut răgazul să le caute în fondurile arhivistice, dar care, odată publicate, vor fi lesne întrebuințate. Tocmai de aceea, chiar dacă

¹ Judit Pál, Vlad Popovici, Andrei Florin Sora (coord.), *Servitorii statului. Funcționari, funcții și funcționarism în România modernă*, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2022.

² *Ibidem*, p. 16.

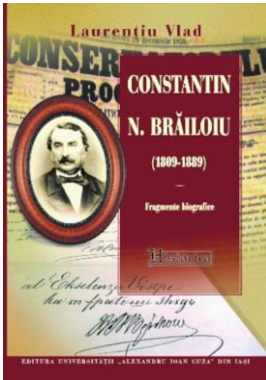
Mihai-Cristian Amărieuței și Simion-Alexandru Gavriș nu au plasat efortul lor într-un context editorial mai larg, cred că acest proiect de publicare a surselor documentare poate fi pus alături de *arhondologiile* și „vidomostiile” boierești, de *Catagrafiile Vistieriei*, de izvoade, catagrafii ori inventare de avere și de alte astfel de surse documentare editate, devenite folositoare instrumente de lucru³.

Transcrierea corectă a documentelor, ce respectă, după cum aflăm din *Nota asupra ediției*, practica aplicată de editorii colecției *Documenta Romaniae Historia*, seria A. Moldova, adaptată la particularitățile lingvistice ale epocii, foarte utilul *glosar* și *indicele de nume* reprezintă dovezi suplimentare că editorii nu sunt la prima experiență de acest fel, ci au frumoase rezultate anterioare, în șirul cărora se adaugă și acest volum.

Așa cum putem întrezări încă din paginile de final ale *Studiului introductiv*, nădăjduim că înșiși editorii vor fi printre vrednicii valorificatori ai acestor surse documentare, pentru a da la iveală întregiri lămuritoare cu privire la instituțiile românești (pre)moderne și la oamenii (fie ei slujbași mărunți ori reprezentanți ai elitei politice a vremii) care au contribuit la funcționarea lor și, în definitiv, la evoluția societății românești în cel de-al XIX-lea veac.

Sorin Grigoruță

LAURENȚIU VLAD, *Constantin N. Brăiloiu (1809-1889). Fragmente biografice*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2023, 224 p.

Lucrarea semnată de istoricul Laurențiu Vlad, *Constantin N. Brăiloiu (1809-1889). Fragmente biografice*, a apărut anul acesta la Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, în colecția *Historica*. Autorul, specializat în istoria mentalităților, cu o teză intitulată *Ideea de „Europa” și conștiința europeană în cultura română a veacurilor XIX-XX. Participarea României la expozițiile universale de la Paris, 1867-1937*, este profesor la Facultatea de Științe Politice a Universității din București. De asemenea, este binecunoscut în istoriografia românească pentru lucrările sale *Propagandă și identitate. România la expozițiile universale belgiene, 1897-1935; Studenți români la Universitatea Liberă din Bruxelles (a doua jumătate a veacului al XIX-lea – prima parte a secolului al XX-lea); Ecouri românești în presa franceză: L'Illustration, 1843-1944; A fi conservator* (antologie, comentarii și bibliografie de Ioan Stanomir și Laurențiu Vlad) și *Conservatorismul românesc (concepte, idei, programe)* (antologie, prefață, note introductive, bibliografie și indici de Laurențiu Vlad).

Ultima reușită editorială a lui Laurențiu Vlad este organizată textual în două părți: prima reprezintă studiul propriu-zis, delimitat în cinci capitole, care însumează 123 de pagini, fiecare având un număr egal de subcapitole, iar cea de-a doua parte, *Texte ilustrative*, este împărțită, de asemenea, în cinci secțiuni (*Articole din periodice, Broșuri politice, Corespondență publică și privată, Discursuri/intervenții parlamentare și Rapoarte ale comisiilor administrative/instituționale*), notele explicative prezente aici fiind deosebit de utile pentru cititor. În *Introducere*, autorul a explicat diverse aspecte metodologice care au stat la baza întocmirii lucrării, cum ar fi, bunăoară, plasarea omului politic Constantin N. Brăiloiu în contextul marilor transformări culturale, economice, politice și sociale din secolul al XIX-lea.

³ Grăitor este un exemplu regăsit chiar în paginile acestei lucrări: numele căpitanului Gheorghe Novac, scris greșit în registru (Nobac), a putut fi îndreptat de editori prin apelul la volumul al X-lea al *Catagrafiilor Vistieriei Moldovei*, întocmit de Mihai-Cristian Amărieuței și Mircea Ciubotaru, acolo unde căpitanul amintit este înregistrat de două ori cu numele corect.

De asemenea, Laurențiu Vlad relevă că demersul de față reprezintă încununarea unei cercetări întinse pe aproximativ două decenii, timp în care a publicat mai multe articole referitoare la viața și activitatea politică a lui Constantin N. Brăiloiu. Nu uită totuși să amintească de contribuțiile istoricilor Andrei Pippidi¹ și Simion-Alexandru Gavriș² pe același subiect.

În cadrul primului capitol, *Despre familie*, regăsim schița biografică a lui C. N. Brăiloiu. În această direcție, cercetările genealogice întocmite de către istoricii G. D. Florescu, Mihai Dim. Sturdza și Mihai-Alin Pavel au reprezentat surse importante pentru conturarea unei imagini de ansamblu asupra neamului Brăiloiu. De pildă, Nicolae Brăiloiu (născut Zătreanu), tatăl lui C. N. Brăiloiu, a fost adoptat în 1788 de către unchiul său Dumitrache Brăiloiu, fapt caracterizat de autor drept o practică frecventă a elitelor fără urmași, care doreau însă perpetuarea neamului adoptând băieți din familiile înrudite, dar nu la fel de însemnate din punct de vedere financiar și politic. Avere a însemnată moștenită de la logofătul Dumitrache, dar și moșiile achiziționate ulterior din veniturile proprii, îl plasau pe Nicolae Brăiloiu printre cei mai bogați boieri ai Craiovei, conform catagrafiei din 1829. Concomitent, cel din urmă a urcat treptele ierarhiei boierilor valahi, fiind mare paharnic în 1829 (clasa a II-a, rangul al VII-lea), mare agă în 1839 (clasa I, rangul al V-lea) și finalmente mare logofăt al Credinței în 1844 (clasa I, rangul al IV-lea). Asupra nașterii lui C. N. Brăiloiu, istoricii au vehiculat, de-a lungul anilor, mai multe ipoteze, ei oscilând între 1809 sau 1810. Istoricul Laurențiu Vlad consideră verosimilă cea dintâi variantă, respectiv data de 3 octombrie 1809, bazându-se pe o epistolă datată 25 aprilie 1824, în care Nicolae Brăiloiu amintea că fiul său cel mare, C. N. Brăiloiu, avea vârsta de 15 ani. Autorul a stăruit, deopotrivă, asupra momentelor importante din viața omului politic conservator. Regăsim astfel că acesta a fost mai întâi căsătorit cu Coralia Ghica-Brigadier în 1835, rămânând văduv chiar în același an. Însă, cea care avea să-i fie alături până la sfârșitul vieții a fost Ecaterina (Catinca) Hagi-Mosco. În urma cercetării *fondului Constantin N. Brăiloiu* de la Biblioteca Academiei Române, autorul a regăsit o scrisoare din care reiese că personajul evocat îi împărtășea adesea soției sale anumite chestiuni politice: „La Commission Centrale [est une] vraie bergerie de moutons marqués à la couleur rouge terne bëlant au sont de la clochette ou de grelot du bœlier conducteur [...]”. Cei doi au avut împreună șase copii: Maria (1846-1927), Zoe (1847-1938), Constantin (1849-1881), Alexandru (1851-1929), Olga (1853-1939) și Nicolae (1855-1911), autorul oferind câteva detalii despre fiecare în parte. Cu toate că situația financiară a familiei lui C. N. Brăiloiu a fost una bună, Laurențiu Vlad conchide că, spre sfârșitul vieții sale (1889), „averea părea că se risipește”.

Cel de-al doilea capitol, *Studii*, familiarizează cititorul cu parcursul educațional al lui C. N. Brăiloiu. Istoricul identifică motivația lui Nicolae Brăiloiu de a-i trimite pe Constantin și Ioan la școala lui Trautmann din Sibiu – oportunitatea de a învăța limbile franceză, germană, greacă și italiană, ceea ce în Valahia ar fi fost dificil din lipsa dascălilor de seamă. Deși unii istorici au considerat că, în urma „închiderii porților” școlii lui Trautmann, C. N. Brăiloiu a urmat studiile la Odessa, profesorul Laurențiu Vlad este de părere că viitorul politician a luat drumul Genevei. De asemenea, în cadrul unei epistole trimise tatălui său, regăsită în volumul *Scrisori vechi de studenți (1822-1889)*, tânărul C. N. Brăiloiu își exprima admirația pentru modelul societății helvetică, pe care o plasa în antiteză cu organizarea administrativă munteană, puternic influențată de Imperiul Rus. Autorul considera că aceasta era o constantă în gândirea tinerilor plecați la studii în străinătate. Însă, junele Brăiloiu și-a arătat intenția de a nu rămâne pentru mult timp la Geneva, preferând Parisul. Câțiva ani mai târziu, în 1830, C. N. Brăiloiu a obținut titlul de *bachelier ès lettres* la Sorbona. Istoricul Laurențiu Vlad nu a identificat documente care să ateste că viitorul politician a obținut o diplomă în drept, chiar dacă Brăiloiu a urmat cursurile mai multor profesori renumiți din epocă: de pildă, Jean Baptiste Antoine Hyacinthe Blondeau, Claude-Étienne Delvincourt etc. Autorul e de părere că Brăiloiu nu a urmărit diplomele, ci cunoașterea, căci atenția tinerilor

¹ Andrei Pippidi, *Un saint-simonian român*, în „Vatra”, serie nouă, XXXIII, 7 (424), 2006.

² Simion-Alexandru Gavriș, *Conservatorismul românesc și modelul politic francez: Constantin N. Brăiloiu*, în Mihai Cojocariu, Cristian Ploscaru (coord.), *Retorica politică modernă în spațiul românesc. Origini și forme de manifestare (secolele XVII-XIX)*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2013.

munteni și moldoveni era centrată pe civilizația occidentală și nu pe omologările acesteia. Prezența Lui Brăiloiu la Paris a coincis și cu prima sa apariție publică, fiind regăsit printre semnatarii unei scrisorii de susținere a inițiativei lui Ion Heliade-Rădulescu de a publica o gazetă în limba română. Concomitent, Brăiloiu a intrat în contact cu socialismul utopic francez, declarându-i economistului Michel Chevalier: „Cette sublime croyance est devenue ma vie”. Și totuși, Laurențiu Vlad consideră că studentul Brăiloiu nu a fost un aderent fervent al mișcării „saint-simoniene”, arătându-se mai degrabă atras de ideea reparării nedreptăților sociale – idei specifice Iluminismului.

În al treilea capitol, *În căutarea unei cariere*, profesorul Laurențiu Vlad nu s-a limitat la simpla înșiruire a demnităților pe care C. N. Brăiloiu le-a deținut, ci oferă o imagine de ansamblu asupra celor mai importante momente din cariera lui profesională; cum ar fi, spre exemplu, refuzul de a prelua președinția Curții Comerciale de Apel în 1859 – eveniment abordat și de ziarele din Occident. Autorul consideră însă că ascensiunea lui C. N. Brăiloiu în cadrul ierarhiei boierilor valahi a fost una considerabilă: pitar (1841), serdar (1842), paharnic (1847), clucer (1850) și agă (1855). În aceeași direcție, Laurențiu Vlad arată că boierul valah a fost un foarte bun dascăl al Colegiului Sfântul Sava, îndeosebi în domeniul dreptului: „[...] toți cursanții profesorului Brăiloiu au reușit să încheie cu brio acest an, majoritatea celor care au avut probleme fiind de la clasa lui Constantin Moroiu”. În plus, acesta s-a evidențiat prin editarea mai multor texte juridice: *Pravilniceasca Condiță a Domnului Alexandru Ioan Ipsilant* (1841), *Legiunile civile ale Țării Românești* (1854), *Codul procurorilor. Legiuni atingătoare de atribuțiunile lor* (1862) etc. Anul 1848 nu l-a prins pe C. N. Brăiloiu în vâltoarele sale; dimpotrivă, autorul crede că boierul valah a trecut „cu discreție apele tulburi ale revoluției”. Ulterior, devenea director al Eforiei Școalelor, cea mai importantă activitate din această perioadă fiind întocmirea unui proiect de reorganizare a învățământului din Valahia (alături de Petrache Poenaru și Simeon Marcovici). Brăiloiu s-a ocupat îndeaproape de părghia învățământului juridic, după ce domnul Barbu Știrbei a acceptat propunerile comisiei. Laurențiu Vlad insistă, deopotrivă, asupra carierei de publicist a lui Brăiloiu, care a atins apogeul în momentul fondării și coordonării ziarului „Conservatorul Progresist”, alături de fruntașii conservatori munteni. Periodicul s-a dovedit un izvor important pentru demersul de față, deoarece, din rândurile articolelor semnate de C. N. Brăiloiu, autorul a reușit să identifice o parte din ideile sale politice: bunăoară, fidelitatea față de tradiție, reformismul fără rupturi (pentru a nu brusca evoluția firească a societății), criticarea grupului liberal-radical. De altfel, un moment important în lupta dusă contra grupul politic menționat l-a reprezentat disputa între C. N. Brăiloiu și C. A. Rossetti, din pricina faptului că cel dintâi, pe temeiul Condiției criminale, aplicase cenzura contra unui articol publicat de Rossetti în „Românul”. Având în subordine activitatea de control a publicațiilor, omul politic conservator nu vedea această inițiativă a sa drept o îngrădire a libertății presei, ci ca pe o evitare a violențelor jurnalistice. Laurențiu Vlad precizează că acest mod de a privi publicațiile nu a fost dat doar de împrejurările vremii, fiind pe larg susținut de Brăiloiu în ședința din 19 martie 1862 a Adunării Deputaților, în calitate de ministru al Justiției, cu prilejul discuției de principiu asupra proiectului legii presei.

În *O biografie politică*, cel de-al patrulea capitol, profesorul Laurențiu Vlad conturează parcursul politic al lui C. N. Brăiloiu. Fruntaș al grupului conservatorilor munteni conduși de Barbu Catargiu, Brăiloiu s-a remarcat drept un aspru critic al liberalilor radicali („roșii”) și un apropiat al „centriștilor”, coagulați într-un „partid al ordinii” – chiar dacă ambele grupări împărtășeau ideea unionistă. A fost, de asemenea, un adversar al domnitorului Al. I. Cuza, susținând constant ideea aducerii prințului străin pe tronul țării. În această direcție, autorul evidențiază faptul că politicianul Brăiloiu a fost ales membru al Comisiei Centrale de la Focșani de către Camera (prezent în toate cele trei legislaturi), niciodată nefiind numit de către Cuza. De asemenea, omul politic conservator a deținut de două ori funcția de ministru al Justiției, ambele demnități în cadrul guvernelor conduse de Barbu Catargiu (aprilie-mai 1861 și ianuarie-iunie 1862). Autorul socotește că, în cadrul Comisiei Centrale de la Focșani, Brăiloiu a fost unul dintre cei mai activi membri. Cu ajutorul periodicului „Protocoalele Comisiunii Centrale a Principatelor-Unite”, Laurențiu Vlad a identificat o preocupare constantă a omului politic muntean, chestiunile de natură juridică: de pildă, în prima legislatură a făcut parte din comitetul pentru redactarea unui

proiect de Constituție. Chiar dacă Brăiloiu a fost mult mai „discret” în cadrul lucrărilor Constituantei din 1866, autorul conchide că implicarea acestuia în viața publică până spre a doua jumătate a deceniului al VIII-lea a fost una destul de activă: președinte al Camerei, vicepreședinte al Senatului și primar al Bucureștilor, practicând concomitent și avocatura. Profesorul Laurențiu Vlad observă că, după 1880, C. N. Brăiloiu „s-a cam pierdut pentru noi în negura timpului”, fiind identificate doar câteva evenimente ale biografiei personale: decesul fiului Constantin (1849-1881) și căsătoria fiului Alexandru (1851-1929) cu Maria Boerescu.

Ultimul capitol al lucrării, *Idei politice și repere doctrinare: conservatorismul lui Constantin N. Brăiloiu*, cuprinde analiza modului în care a evoluat gândirea politică a boierului muntean, fiind prezentate principalele repere în materie. Istoricul Laurențiu Vlad identifică reticența la mișcările revoluționare și prezența ideii de societate unitară, ierarhică și bine organizată. Brăiloiu era de părere că reforma trebuia să vină de sus în jos, de la elitele cultivate către masele neinstruite. Tendințele unioniste și centraliste ale omului politic sunt lesne de observat, opinează autorul, oferind ca exemplu susținerea proiectului de Constituție în prima legislatură a Comisiei Centrale de la Focșani. Prudența lui Brăiloiu reiese din atitudinea arătată față de mandatul imperativ (asociat unei proceduri revoluționare) al convocării Constituantei de la 1866: „[...] reformele sunt mai solide când se fac pe calea ordinară, de către autoritățile constituite, decât pe calea extraordinară”; rămâne însă un susținător al ideii de centralizare politică și națională chiar și în această conjunctură. În plus, Brăiloiu s-a arătat în mai multe rânduri reticent față de sufragiul universal, socotind că elitele vor specula votul neștiutorilor de carte, orientând cursul politicii către instaurarea unei dictaturi. Pentru omul politic conservator, plata impozitului – corelată cu ideea de proprietate – reprezenta chestiunea ce oferea legitimitate politică dreptului de vot. Se arăta, de asemenea, contra exproprierii moșiilor în favoarea țăranilor, deoarece considera că statul nu era în măsură să intervină în această pricină. În opinia lui Laurențiu Vlad, Brăiloiu era atras de ideea romantică de renaștere națională. De aceea, folosea trecutul pentru a da contur unui proiect politic bine cumpănit, bazat pe tradiție, funcționalitate instituțională și autoritate politică. Părea, așadar, un adept al modelului englez, fără ca „sistemul de urgență” să fie prezent.

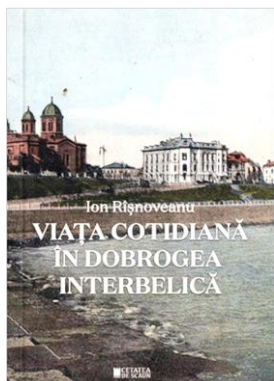
Cea de-a doua parte a cărții, *Texte ilustrative*, vine în „completarea” studiului propriu-zis și îl ajută pe cititor să înțeleagă mai bine personalitatea lui Constantin N. Brăiloiu. Și realizăm că mulți politicieni din eșantioanele doi și trei ale vieții politice din a doua jumătate a secolului al XIX-lea încă își așteaptă biografii: lucrarea de față demonstrează că studiul istoric poate fi extins și în această direcție, fără a ne limita la activitatea elitelor „din linia întâi”. Inițiativa profesorului Laurențiu Vlad, de a aduce în atenția cititorilor aspecte mai puțin cunoscute referitoare la activitatea și gândirea politică a unui fruntaș conservator muntean, în speță Constantin N. Brăiloiu, se înscrie în această direcție. Utilizând un număr semnificativ de surse primare, scrisă într-un stil plăcut, lucrarea de față reprezintă o contribuție de seamă la cunoașterea unui politician important de orientare conservatoare.

Andrei Bordeianu

ION RÎȘNOVEANU, *Viața cotidiană în Dobrogea interbelică*, Târgoviște, Editura Cetatea de Scaun, 2022, 344 p.

Cercetările istorice care pun în centru *viața cotidiană* într-un anume spațiu și într-o anumită perioadă suscită, de regulă, un interes aparte pentru a urmări capacitatea autorului de a-și menține propriul demers în limitele unor rigori științifice. În general, există riscul de a cădea în extrema unei abordări superficiale. La fel de relevantă este însă și opțiunea de a reuni o sumedenie de elemente prezentate ca părți ale *vieții cotidiene*, demonstrația pierzându-se astfel în amănunte ce nu pot conferi calitate cercetării. Lucrarea publicată de Ion Rîșnoveanu „plutește” între aceste două capcane, fără a crea impresia cititorului că s-ar fi dorit o investigație mai elaborată.

Cu toate că, la prima vedere, intervalul existent între realizarea unei cercetări și publicarea rezultatelor nu se dovedește un aspect relevant, în istoriografie apare ca o vulnerabilitate mare, mai ales când demersul este abandonat și izolat pentru multă vreme de transformările metodologice și

conceptuale. Lucrarea are la bază o cercetare doctorală începută acum mai bine de două decenii, sub coordonarea istoricului ieșean Ioan Ciupercă. Efortul autorului de a încadra metodologic propria investigație rămâne, mai degrabă, la stadiul de tentativă. Din perspectiva surselor, s-a folosit frecvent de presa vremii, dar și de documente de arhivă provenite din fondurile identificate în cadrul serviciilor arhivistice județene de la Constanța și Tulcea. Unele pot fi găsite la rubrica Anexe.

Dobrogea reprezintă un spațiu care, prin particularități și trecut, suscită un interes deosebit în plan istoriografic. Lucrarea este structurată pe șase capitole delimitate de aspecte majore ce definesc *viața cotidiană*: demografia, lumea economică și socială, viața morală, religia, viața culturală și prezența politicului. În primă fază, autorul aduce argumente relevante la înțelegerea evoluției teritoriului dobrogean, așezând la bază impactul deținut de comerț. De asemenea, elemente precum compoziția etnică, mișcările de populație sunt lămurite. Perioada războiului constituie apogeul tensiunilor declanșate între naționalități, mai ales pe fondul ocupației. Încă din primul capitol (*Structura populației și ierarhia socială*), se observă o discrepanță majoră între provocările sociale cu care se confruntă Dobrogea și reperele vieții cotidiene. Această primă parte este însă mai bine încheată și aduce informații cu relevanță mai mare din perspectiva istoriografică. Sunt prezentate date importante despre emigrarea turco-tătarilor din Dobrogea de Sud, pe fondul presiunilor exercitate de bulgari. Acest proces trezește preocuparea statului român de a afla care erau cauzele emigrării. La fel, și reforma agrară provoacă tensiuni în primii ani interbelici. Victoria lui Mustafa Kemal din 1923 și proclamarea Republicii Turce au intensificat propaganda în rândul „cele mai liniștite minorități din Dobrogea”, așa cum erau receptați turco-tătarii din Dobrogea. La extrema cealaltă s-a aflat minoritatea bulgară. De reținut este o concluzie formulată de autor, și anume că autoritățile române au fost incapabile să integreze populația turco-tătară.

Un alt eșec al statului român, găsit de autor, a fost colonizarea, la granița cu Bulgaria, a populației macedo-române. Unele date furnizate de autor nu sunt întărite și de sursele utilizate. Un exemplu este dat de neregulile gestionate de statul român în privința aducerii coloniștilor, inclusiv a celor veniți din Vechiul Regat. Declanșarea conflictelor dintre bulgari și nou veniți intră în rândul efectelor. De violențe erau responsabili și aromânii. Treptat, în analiză este integrată și tema apropierii acestora de Mișcarea Legionară. Cele mai mari tensiuni erau înregistrate în județele Caliacra și Durostor, existând pericolul extinderii lor la nivelul întregii Dobroge. Autorul îi invocă frecvent pe comitajii bulgari ca exponenți ai tulburărilor ce căpătau o formă violentă. Astfel, s-ar fi impus o prezentare mai detaliată a acestora, mai ales că jucau rolul de instrumente ale intereselor statului bulgar, interesat să destabilizeze situația din regiune. În plus, exercitarea controlului bulgar se făcea și prin intermediul politic, autorul invocând *slăbiciunile unor oameni politici de la București*.

În general, pe parcursul primului deceniu de după Marele Război, prezența coloniștilor a fost una tot mai numeroasă în partea de sud a Dobrogei, iar numărul de cereri de emigrare înregistrate la Atena și Tirana stau drept dovadă. Existau două tipuri de colonii: cele în care membrii cumpăraseră proprietăți de la localnici și cele nou întemeiate.

Anii războiului reprezintă un reper frecvent atunci când sunt invocate distrugerile provocate de trupele (bulgare) de ocupație. O concluzie importantă a autorului este că Dobrogea a cunoscut, după 1918, o dezvoltare comparabilă cu celelalte zone ale țării, iar factorii principali au constatat în aflulul de forță de muncă ieftină și mai ales în tranzitul tot mai intens al mărfurilor prin portul Constanța și prin celelalte porturi dunărene. De asemenea, mutațiile produse de mișcările de populație și perpetuarea unor tensiuni impulsionate pe fond etnic sunt așezate în rândul coordonatelor principale ce influențează viața cotidiană.

Autorul pune accent pe dezordinea economică ce a cuprins regiunea și mai ales pe specula cu alimente ajunse prin intermediul Crucii Roșii. *Lumea interlopă* din porturi precum Sulina și-a extins rapid influența. Treptat însă, sunt construite imagini ale redresării vieții comerciale, precum redeschiderea magazinelor. Industria textilă a cunoscut în acest timp o fază de dezvoltare. Impli-

carea statului în scopul încurajării industriei se manifestă prin protejarea unor bănci ce puteau asigura capitalul necesar. Ca atare, băncile din Tulcea au reușit să se organizeze după model federal, sub denumirea de *Gurile Dunării*, devenind o forță financiară în Dobrogea. De asemenea, activitatea agricolă dobrogeană a fost marcată, în primă fază, de abuzuri ale autorităților locale în contextul împroprietărilor. Prezența coloniștilor macedo-români, dar și a mocanilor, impulsionează acest segment economic.

Autorul dovedește o oarecare preocupare pentru informații cu un grad ridicat de spectaculos, precum conflictele din porturi, comportamentul hamalilor, incluse și acestea în viața cotidiană a populației dobrogene. Treptat, se apropie de elementele specifice traiului, mai ales pentru zona urbană. Războiul provocase distrugerii masive. Totodată, acesta a constituit un punct de început pentru modernizarea unor orașe precum Constanța. Impactul multiculturalismului este menținut pe parcursul analizei, fiind oferite detalii despre zonele în care erau stabiliți turcii sau tătarii. Analiza devine însă tot mai generală, pe măsură ce autorul încearcă să atingă elementele esențiale ale vieții cotidiene. Astfel, mai multe teme își fac loc, de la viața comercială locală, până la ritualul specific nușilor. Ceea ce rămâne important este prezența acestui amalgam de specificități recunosciibile în obiceiuri, port popular, arhitectură rurală etc.

Dobrogea nu putea fi ocolită de marile provocări igienice și sanitare ale vremii, precum foametea, penuria, tifosul exantematic etc. Din perspectiva serviciilor medicale, situația orașelor dobrogene era una deplorabilă. La fel se întâmpla și în cazul celor de apă, canalizare și gunoi. Rolul comercial deținut de Dobrogea a fost cel care facilita transformarea socială, prin pătrunderea unor manifestări specifice Apusului, descrise ca *progresiste* sau din sfera *mercantilismului*. În registrul vieții morale, autorul se rezumă la semnalarea cazurilor de contrabandă, prostituție sau a prezenței jocurilor de noroc, fără a explica dacă acestea au exercitat o influență majoră în cotidianul populației. Din peisajul vieții cotidiene nu putea lipsi Biserica, instituție centrală, cu însemnătate politică și propagandistică pentru particularitățile confesionale ale populației Dobrogei. Un aspect interesant este apropierea analizei de relațiile româno-bulgare și de distrugerea bisericilor românești din timpul ocupației. Există un interes pentru situația parohiilor, dar și evenimente familiale precum căsătoria. Ostilitatea față de cultele neoprotestante se plasează între pozițiile definitorii ale Bisericii Ortodoxe, drept dovadă și acțiunile instituțiilor statului, de supraveghere a acestora. Autorul include date despre lipoveni și germanii de confesiune luterană sau catolică. Sunt găsite forme de colaboraționism între evrei și bulgari, cu precădere în timpul ocupației. Astfel, statul român își asuma o formă de protecție a comunității musulmane prin conservarea lăcașurilor de cult și acordarea de salarii clerului.

În viața culturală dobrogeană, întâlnim o atmosferă similară mai multor zone ale țării: prezența intelectualilor în răspândirea culturii, înființarea unor biblioteci publice locale, publicațiile periodice mult mai numeroase, cadrele militare ca exponent al culturii. Situația școlilor fusese afectată de dezastrul produs în timpul războiului. A urmat confruntarea cu resursele insuficiente unei reconstrucții rapide.

Particularitățile etnice ale Dobrogei sunt puse în centrul vieții politice. Influența liberalilor este surprinsă încă din timpul refugiuului în orașe precum Galați și Ismail, pentru ca, după război, să se extindă în lumea industriașilor și a burghezilor. Sistemul centralist în plan decizional din PNL produce tensiuni în formațiunile locale. Celelalte grupări politice sunt prezentate într-o manieră expeditivă, poate cu excepția extinderii legionarismului în rândul comunităților macedo-române. La cealaltă extremă politică, responsabili cu încurajarea manifestărilor bolșevice erau bulgarii. Sunt menționate grevele din primii ani ce au urmat războiului, precum și agitațiile provocate cu precădere în zonele comerciale și portuare.

În sfârșit, această „poartă de legătură între Orientul tradiționalist și conservator și Occidentul progresist și modernist”, așa cum este definită de către Ion Rîșnoveanu în ultima frază a demersului său (p. 309), merită investigații mai profunde pentru a o așeza mai clar în peisajul istoriografic al perioadei interbelice. Desigur, lucrarea poate aprinde flacăra unor viitoare demersuri, însă rămâne o cercetare marcată de limite atât în plan metodologic, cât și în cel al unei documentări solide, ambele absolut indispensabile unei reconstituiri viabile.

Marian Hariuc

DESPRE ÎNALTĂ MEDIEVISTICĂ, SCRUTÂND ISTORIOGRAFIC MODERNITATEA – ȘTEFAN SORIN GOROVEI*

Pentru o eventuală dezbatere istoriografică asupra unei teme intitulabile *Medievistică și Modernistică*, numele și opera istoricului Ștefan Sorin Gorovei ar putea fi de specială implicare ori de foarte instructivă referință. Și numai dintr-un spontan sau „iute” reflex de strict profesionalism, protagoniști ai fiecărui sus-menționat domeniu de specializare istoriografică ar avea de invocat, ca de pe un „continent” depărtat de celălalt, tocmai scrierile și prelegerile universitare ale ilustrului medievist spre a pune sub semnul îndoielii, poate chiar al „zădărniceii”, dezbaterea privind o temă ai cărei termeni de intitulare le-ar și părea mai curând disjunctivabili decât conjunctivabili. Iar care mai de care dintre acei protagoniști s-ar putea arăta surprins, dacă nu de-a dreptul contrariat de miza tematică, fie ea și în notă omagială, a scurtului comentariu de față.

Din lectura *operei* prin excelență de medievist, răzbate însă, ca de prim ordin, „învățătura” că autorul „s-a îngrijit”, la fiecare „treaptă” a ei, să-i confere înalt calificabilă rostuire atât pentru domeniul Istoriei Medievale, cât și întru mereu necesara regândire a sintezei de Istoria Românilor. De tânăr, imediat după absolvirea Facultății de Istorie, la Universitatea ieșeană, Ștefan Sorin Gorovei s-a văzut, prin articole găzduite de „Magazin istoric”, revistă din a cărei redacție a făcut câțiva ani parte, ca înadins preocupat să-și adecveze discursul, cu deja valențe savantice, și „așteptărilor” unui public relativ „larg” de cititori pasionați de istorie. Și-a imprimat discursului o personală notă cărturărească, din dorința-i, adeseori mărturisită, de a se face „citit și înțeles”. Iar preocuparea de așa ceva avea să-i fie definitorie pentru asumate orientări redacționale de reviste, precum „Anuarul Institutului... «A. D. Xenopol””, „Arhiva genealogică” și „Analele Putnei”, sau întemeieri instituționale, între care Comisia Națională de Heraldică, Genealogie și Sigilografie a Academiei Române, Institutul Român de Genealogie și Heraldică „Sever Zotta”, Colocviile Putnei, Programul de Cercetări privind Ideologia Medievală a Puterii etc. Prestigiul profesional realmente înalt și l-a îndrituit prin îndeosebi cărțile, studiile și articolele de specialitate sau prelegerile universitare și coordonarea de disertații de *master* ori de teze de doctorat. Recunoașteri internaționale, ca membru al Academiei de Genealogie, al Asociației Istoricilor Europeni și al Societății „Majestas”, i s-au binecuenit ca unuia dintre cei mai valoroși exponenți ai istoriografiei românești de pe la 1970 „încoace”.

Ca deosebită, calitativ vorbind, s-a învederat vocația mentorala a lui Ștefan Sorin Gorovei de școală istorică. Experiența de cercetător științific, la Institutul de Istorie „A. D. Xenopol” și Centrul de Istorie și Civilizație Europeană din Iași și de sub egida Academiei Române, i-a servit,

* Text publicat în „Scriptor”, anul IX, nr. 103-104, iulie-august (7-8) 2023, p. 30-34.

firește, mult, spre a-și etala prestația universitară în notă ca de la sine a ei savantă, printr-un mereu exemplificant recurs înspre sursele documentare, suscitată de mai ales specioasă tematică a cursului și seminariilor de *Științe auxiliare Istoriei*. A îndrumat sau cultivat cercuri de specialiști, unul dintre ele, de Heraldică și Genealogie, apropiindu-și aura poate unică de cenaclu istoriografic. Este ceea ce în devenirea întregii noastre istoriografii nu s-a prea mai petrecut, prin comparabilă ținută emulativă. Va fi stat în vederile istoricului Gorovei exemplul lui Lovinescu, tot fălțicenean „de baștină”, mentor al celebrului cenaclu literar interbelic „Sburătorul”. Dintre marii noștri istorici, nici Xenopol, cu „Arhiva... din Iași”, n-a reușit și nici chiar Iorga, cu îndeosebi „Revista istorică”, să „strângă”, fiecare, după, de crezut, modelul maioreșcian al „Convorbirilor literare”, un durabil cerc emulativ, de chiar discipoli. În jurul „Revistei istorice române” a ființat un cerc de intensă emulație profesională, însă ca între colegi de „nouă școală”, hipercritică, cum ei înșiși au asumat-o, prin deliberată sustragere din raza „îndrumării” date lor de „copleșitorul” Iorga, de mai „veche generație”. Încolo, catedre universitare sau colective de cercetare și-au avut, fiecare, mentori, din îndeosebi resorturi coordonatorii de lucrări de licență, de teze de doctorat sau de proiecte/„teme” de cercetare. Ceea ce a conferit însă specială distincție mentoratului goroveian de cerc ori cenaclu istoriografic a fost și este degajarea sa de veleități „jupanale” sau de „a toate coordonator”, încât să i se umbrească exemplaritatea prestigiului profesional.

Spre parcă înapoi „întite” cercuri de specialiști sau de „public cititor” și-a destinat Ștefan Sorin Gorovei fiecare carte, studiu ori articol, într-un decurs temporal „trecut” binișor de jumătate de veac. Cu talent, chiar farmec de cuceritor de auditoriu și-a prezentat comunicările științifice și ținut prelegerile universitare, recurgând, pentru una sau alta dintre „ocazii” de felurile menționate, precum și în textele publicate, la un „pasaj” preambular, unde, pe lângă norma metodologică a legitimării „topice” și a evidențierii stadiului cunoașterii temei de referință, a căutat și să facă, după un clasic și totodată subtil procedeu de retorică, anamneza „aproprierii” personale de ea. O atare manieră de „a deschide” excursuri de specialitate de fie întinsă, fie restrânsă cuprindere tematică, dar mereu conforme exigențelor reușitei diegetice, a vădit-o încă din tinerețe, înălțând-o, cu timpul, la parametrii desăvârșirii profesionale. Fiecare carte „și-a deschis-o” în notă seniorială, posibil de nativă „sfătoșenie”, totdeauna încântătoare, prin *Cuvânt înainte* sau chiar *Înainte cuvântare*, doar pentru textul publicat al tezei de doctorat, *Întemeierea Moldovei. Probleme controversate* (Iași, 1997), conformându-se metodologiei *Introduceri*, precedată însă, aceasta, de *O lămurire* și – cum altfel? – de *Cuvânt înainte*.

Fiecare *cuvânt* „deschizător” de câte o carte ori, după caz, de studii sau articole de specialitate oglindește, la Ștefan Sorin Gorovei, consonanța istoriografică de finețe cu tradiția cărturărească, chiar culturală, a tematicii abordate. Istoricului ieșean i-a fost cu totul străină conformarea scrisului său unor „clișee” ideologice, marxiste ori protocroniste. Tonul cărturăresc i-a fost arcă a salvării discursului de la acele „clișee”, fapt învederat și de luminozitatea de specific cultural românesc a titlurilor de texte publicate, de comunicări științifice și prelegeri universitare, titluri ca de diapazon pentru „curgerea” rândurilor de sub ele. Spre exemplificare, ar fi de redat, aici, chiar primele rânduri de mirific intitulată carte, *Mușatinii* (București, 1976):

Mai mult, poate, decât tomuri masive și studii erudite, versul lui Eminescu a introdus în conștiința publică această noțiune cu care ne-am obișnuit a desemna un impunător șir de figuri voievodale, purtători ai însemnelor domniei Moldovei, păstrate pentru urmașii bărbățești ai întemeietorului țării și dinastiei, Bogdan I.

Acel ton nu i-a umbrit însă, prin nimic, urmarea exigențelor de specialitate de spirit puternic pozitivist, în acribioase reconstituiri factuale și interpretări/comentarii adeseori axiomatice asupra acestora. Mai frumos spus, acel ton i s-a presupus, nutritor, cu o intens personalizată „sfătoșenie”:

Absența unor informații amănunțite despre viața privată a domnitorilor noștri – spre deosebire de cea a unor suverani occidentali, în legătură cu care se cunosc, uneori, detalii dintre cele mai surprinzătoare – face ca, de fapt, domnia și viața majorității domnitorilor români să aibă aproape aceleași sfere, suprapunându-se. Vom urmări, așadar, [...] istoria

unei familii strâns legată de istoria țării [...], alcătuirea unor monografii de domnitori rămânând, în continuare, un deziderat de frunte [...]. Am așezat [...] explicații privind organizarea dinastiei și tot ce ține de viața monarhului [...], pe de o parte pentru a da o imagine mai colorată a ceea ce a însemnat demnitatea voievodală – princiară, în fond – în veacurile de glorie a Mușatinilor, iar pe de altă parte pentru a ușura înțelegerea unor fapte și evenimente din cuprinsul povestirii însăși.

Iar un atare *credo* profesional și l-a nuanțat pentru monografia *Petru Rareș* (București, 1982):

Mărturisind aici dragostea cu care m-am îndreptat spre domnia lui Petru Rareș, pentru a o înțelege și apoi a o înfățișa în aceste pagini, adaug că am să explic ce a fost, cum a fost și de ce a fost; o seamă de observații, precizări și interpretări noi s-au impus de la sine, prin adunarea materialului documentar și pătrunderea lui. Ori de câte ori a fost posibil, am făcut loc textelor contemporane, reproducând pasaje din scrierile redactate sub dictarea domnului ori din rapoartele diplomatice care i-au consemnat cuvintele, întrucât din ele se conturează limpede personalitatea celui care a cărmuit Moldova în timpuri așa de tulburi, vreme de aproape două decenii.

Și de menționat ar fi că un atât de expresiv *credo* s-a mulat pe „o visare” de elev, la Fălțiceni, lângă Baia, „de a ști și a scrie” despre întemeietorii Moldovei și urmașii lor voievodali. Și a prins „a ști și a scrie” despre aceia, cu exemplar control de date sau noțiuni și măiastră „mănuire de condei”.

Cuvinte de felul celor sus-redate, selectabile crestomatic deodată cu altele din scrierile aceluiași proficient autor, s-ar putea ilustra ca mult folositoare *introducere* pentru cel puțin medievistica românească, de natură a captiva spiritele celor prin vocație studioși. Pentru istoricul Gorovei a contat, cu evidentă prioritate, deplina concordanță între enunțul tematic, suscitant de valențe sintagmatice ale fiecărui titlu de scriere, și conținutul textual de date și interpretări, asimilabile, toate, exemplarității diegetice. Reușita de netăgăduit i-a venit din solide temeuri documentare și largi orizonturi de lectură, cu mult mai largi decât referințele bibliografice pe care și le-a strict adecvat tematicii abordate. Obiectivele pentru fiecare studiu și le-a trasat în mod tranșant, spre a le realiza adeseori până la mici detalii, de unde și o anumită sensibilitate de autor dedat ascetic intimității savantice, mereu îndrituită recunoașterii înalt calificabile dinspre semenii. Deschis spre dezbateri pe numai temeuri profesional considerabile, un atare istoric „s-a văzut”, poate și din cauza tonului său de parcă impunătoare „catihează istoriografică”, prea „tăios” câteodată și ca nutrit de omenească fire, expus controverselor asupra cărora și-a făcut un titlu de specială, chiar predilectă, preocupare, la defel întâmplător, „vârsta” seniorialității profesionale. Lectura comparativă a cărții de debut, *Dragoș și Bogdan, întemeietorii Moldovei. Probleme ale formării statului feudal Moldova* (București, 1973) și a celei de încununare doctorală, *Întemeierea Moldovei. Probleme controversate*, s-ar dovedi mult elucidantă în sensul facerii de titlu de felul menționat. S-a și simțit „dator” să cuprindă în *O lămurire* pentru cartea *Întemeierea Moldovei* cuvinte de neuitabilă „învățătură”:

Am înțeles că e mai comod să se formuleze observații «critice» în ședințe de comunicări, să se strecoare ironii ori înțepături în note la studii cu subiecte mai apropiate sau mai depărtate [...], decât să-și ia cineva osteneala de a încerca o nouă construcție [...], până la înnoirea cea mai neașteptată. Am văzut, dintr-o dată, partea de zădărnici pe care o cuprinde (la noi, probabil, mai mult decât în alte spații istoriografice) efortul de a antrena pe alți specialiști în dezbaterile unor probleme controversate și mai ales de a provoca discuții prin mijlocirea recenziilor critice. Lipsa exercițiului critic prin frecventarea rarissimă a criticii științifice (confundată aceasta cu adoptarea atitudinii ostile) a putut fi o cauză a acestei situații; comoditatea pe care o asigură repetarea lucrurilor știute și consacrate, la rândul lor, prin deasa afirmare de unii înaintași a putut fi o altă cauză.

Propensiunea întru dezbatere specios calificabile asupra *problemelor controversate* s-a tot „văzut” cu atât mai spectaculoasă cu cât „a fășnit” dinspre un autor de cărți, studii sau articole reprezentând, care mai de care, borne insurmontabile valoric pentru devenirea literaturii de specialitate a diverselor *teme* abordate/abordabile. Acea propensiune s-a și resorbit adeseori forței de veridicitate a scrierilor goroveiene, relevantă, aceasta, și de *marile* cărți, *Princeps omni laude maior*. *O istorie a lui Ștefan cel Mare* (Putna, 2005) și *Maria Asanina Paleologhina. O prințesă bizantină pe tronul Moldovei* (Putna, 2006), realizate, ambele, în colaborare cu Maria Magdalena Szekely, printr-o frumoasă și adevărată împărțășire de gând, cuvânt și simțire asupra personalităților și faptelor trecutului istoric. Aceeași propensiune i-a îndreptat Profesorului Gorovei „atenția” și înspre timpurile moderne ale istoriei noastre. Și-a îndreptat-o, firește, scrutător, ca dinspre înaltă medievistică ori de pe solide alinamente tematice, de la cele de domnii, ctitorii și dregătorii la cele de cărți și cărturari. Și-a învrednicit acea „atenție” ca „împietire” profesională a unui mare proiect, centrat de domniile Moldovei de până înspre cumpăna secolelor XVI și XVII, cu un altul, ocazionat sau orientat de edițiile critice ale monografiilor lui P. P. Panaitescu consacrate cărturarilor Nicolae Milescu-Spătarul, Petru Movilă și Dimitrie Cantemir, ultimul nume fiind și de domnitor. Solicitat, pentru respectivele ediții, de soția lui Petre P. Panaitescu, Silvia, „animată de fidelitatea foarte fermă care a caracterizat-o întotdeauna [...] să pună ordine în moștenirea științifică a marelui istoric”, Ștefan Sorin Gorovei a căutat, de la bun începutul angajării sale, încă de prin anii '70 ai secolului trecut, „să se îngrijească” nu atât de o nouă ținută editorială a acelor cărți, cât de datele genealogice ori biografice ale personalităților ce le-au fost, uneia sau alteia, de subiect monografic. Studiile ce-au rezultat, într-un decurs de vreo trei decenii, și le-a reunit printr-un volum impresiv supraintitulat *Între istoria reală și imaginar*, cu însă esențializant tematic subtitlu de *Ațiuni politice și culturale în veacul XVIII* (Iași, 2003). Cursul studiilor i-au fost autorului lor ca de „odisee” istoriografică,

[...] de la gramăticul Nicolae („Milescu”) la Mitropolitul Gheorghe IV, care – într-un context nou și cu alte copuri – a valorificat micul text din 1655 al celui dintâi, iar pe urmele povestirii Mitropolitului Gheorghe ajungându-se la *Cronica paralelă*, în care se află cea mai veche consemnare a ei, la Grigoraș, logofătul Mitropoliei, personaj a cărui biografie și a cărui activitate culturală erau [...] total necunoscute, și la actul Sinodului din 1 ianuarie 1752 – act *plăsmuit* al unui *Sinod inexistent*.

Conexe unei atare „odisei”, au putut fi abordări de multiple aspecte ținând de ceea ce Xenopol și Iorga, la timpul lor, au considerat a fi *modernitatea românească de esență culturală*, care, mai nou, prin surmontare de „clișeu” marxist de „feudalism dezvoltat”, se rescrie ca *primă modernitate românească*.

Un alt mare proiect, de fapt *program* istoriografic, angajat de Ștefan Sorin Gorovei în colaborare cu Dumitru Năstase, „fiu al orașului <Iași>”, întors acasă după două decenii de exil, doctor în Istorie la Sorbona, *doctor honoris causa* al Universității «Alexandru Ioan Cuza» și Profesor asociat la Facultatea de Istorie a acesteia”, s-a convenit a fi de *cercetări privind ideologia medievală a puterii*. A rezultat, din *program*, un, de crezut, prim volum de studii, *De potestate. Semne și expresii ale puterii în Evul Mediu românesc* (Iași, 2006), dispuse, într-un triumf de dezbatere general-orientative asupra tematicii, cele de D. Năstase, Ștefan S. Gorovei și Benoît Joudiou, iar într-un al doilea, de contribuții speciale, cele de Sorin Iftimi, Maria Magdalena Szekely și Petronel Zahariuc, cu, în *anexă*, un text de Petre Ș. Năsturel, adecvat, firește, mizei întregului act editorial. Miza, în definitiv, a *programului* de speciale cercetări, a fost insuflată, cum în *Precuvântare* la volum notează Ștefan S. Gorovei, de profesorul Năstase,

[...] constructorul unui ansamblu de interpretări privind istoria noastră medievală, punând la contribuție componenta bizantină a vechii culturi românești într-o aplicare *sui generis*, menită să identifice forme de gândire și de trăire despre care niciun contemporan al lor nu s-a exprimat în chip exact; dar acele realități au lăsat urme în cuvinte și în imagini, fiecare

încărcate de *simboluri*, a căror descifrare rămâne întotdeauna pe cât de delicată, pe atât de riscantă.

Prin înseși înțelesurile sale, *ideologia* – poate mai curând spus *fenomenul* – *puterii* a suscitat reflecții istoriografice „conduse de învățătura” că se cuvine

[...] *să încercăm a vedea realități de dincolo de imaginea cu care suntem, în mod tradițional obișnuiți. Altfel chestionate și altfel citite, sursele scrise și sursele vizuale pot constitui călăuze în explorarea unui teritoriu familiar strămoșilor noștri de acum patru-cinci veacuri, dar de care suntem, azi, cu totul înstrăinați.*

Iar ca dinspre temeinicia „explorării” aceluia „teritoriu” a putut scruta istoricul Ștefan Sorin Gorovei *modernitatea românească culturală*. Și-a urmat și pentru așa ceva *crediința* inscriptibilă în marmură că „*nu e suficient să cucerești un adevăr – trebuie să-l comunic, să-l aperi și să-l conduci spre biruință*”.

Gheorghe Cliveti

IN MEMORIAM: ADRIAN MACOVEI

În ziua de 12 septembrie 2023, a încetat să bată inima unuia dintre ultimii reprezentanți ai sectorului/departamentului de *istorie modernă* din vechea gardă a Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” al Academiei Române – Filiala Iași, cercetătorul științific dr. **Adrian Macovei**.

Născut pe plaiuri bucovinene, în localitatea Marginea din județul Suceava, la 13 ianuarie 1935, în familia preotului Octavian și Eleonora (învățătoare) Macovei, a urmat cursurile școlii primare și gimnaziale în comuna natală, de unde – constrâns de împrejurări politice (refugiul) și administrative specifice vremurilor – a ajuns în celălalt capăt de țară, la Arad, urmându-și părintele spre noua-i funcție ecleziastică, în altă parohie. În orașul bănățean, și-a continuat studiile medii la primul și renumitul liceu românesc de băieți „Moise Nicoară”, după absolvirea căruia a revenit în Moldova, la Iași, pentru a urma, între anii 1953 și 1957, cursurile Facultății de Istorie și Filologie a Universității „Alexandru Ioan Cuza”. Încheind cu brio ciclul universitar, a fost repartizat la Institutul de Istorie și Filologie al Filialei ieșene a Academiei Române, pe funcția de bibliotecar. Probabil, „originea familială” nu tocmai sănătoasă – din perspectiva decidențelor de atunci – se dovedise, pentru tânărul absolvent, incompatibilă cu un post de cercetare, pe care l-ar fi meritat cu prisosință și pe care avea să-l ocupe, totuși, în condițiile dezghețului ideologic de mai târziu, prin concurs.

Personal, am avut bucuria de a-l întâlni pe viitorul coleg, colaborator și prieten, în toamna anului 1962, când, după încheierea studiilor universitare, am fost încadrat, prin repartitie guvernamentală, pe funcția de cercetător științific stagiar, la același Institut, unde Adrian Macovei îndeplinea sarcina devenită ingrată de bibliotecar. Ingrată, pentru că trebuia să vegheze și să administreze transferul întregului fond de carte al bibliotecii, din localul fostei Academii Mihăilene – instituție condamnată, de oficialitățile vremii, spre a fi demolată – la noul sediu al Institutului, situat pe fosta stradă Karl Marx (actuala Lascăr Catargi). În treacăt fie spus, această „bejenie” sau refugiu al bibliotecii avea să se repete peste exact o jumătate de veac, în 2012, când, în virtutea unei legi strâmb concepută de autoritățile politice postdecembriste, cea a *retrocedării in integrum* și anapoda aplicată de o instanță judecătorească „independentă”, întregul fond de carte (mult sporit între timp) a fost încărcat în saci și depozitat, vreme de câțiva ani, în spații inadecvate, situate în varii locații, inaccesibile și, desigur, inutilizabile pentru cercetători.

După organizarea noului sediu al Institutului și pe fondul unei sensibile relaxări ideologice și birocratice, bibliotecarul de până atunci Adrian Macovei, beneficiind de suplimentarea organizării pentru funcțiile de cercetare, a obținut, prin concurs, postul de cercetător științific stagiar în cadrul sectorului de istorie modernă, condus – după decesul conferențiarului universitar Valerian Popovici, în 1967 – de eminentul profesor și jurist Constantin C. Angelescu. În cadrul acestui departament, din care însumi făceam parte și în care mai activau, la acea vreme – alături de șeful colectivului – Nicolae Corivan, Leonid Boicu, Iuliu Ciubotaru, Corneliu Istrati și Ecaterina

Negruți, am avut șansa nu doar de a ne apropia și cunoaște mai bine, pe durata câtorva decenii, dar și de a colabora și întrajutora la teme comune, ori complementare, în planurile anuale de cercetare științifică ale Institutului.

Astfel, urmând sfaturile înțelepte ale celui care ne-a călăuzit ucenicia în activitatea științifică, istoricul deja cunoscut și recunoscut în interiorul breslei, dr. Leonid Boicu, am înscris, în planurile individuale de cercetare, teme de istorie economică și socială a Moldovei în epoca modernă, pentru documentarea cărora existau – la Arhivele Statului din Iași – fonduri și surse inepuizabile de informații, descoperite de colegii noștri mai vârstnici, cu prilejul elaborării volumului colectiv *Dezvoltarea economiei Moldovei între anii 1848-1864. Contribuții*, prima lucrare ieșeană postbelică de istorie distinsă cu Premiul „N. Bălcescu” al Academiei (1964). Ani de-a rândul, am frecventat, împreună, sala de lectură a Arhivelor Statului, situată, în acea vreme, în ospitaliera incintă a mănăstirii Golia, pentru adunarea informațiilor necesare elaborării temelor de plan consacrate ocnelor și, respectiv, vâmlor Moldovei, în deceniile premergătoare constituirii statului național român modern. Și tot împreună, aveam să dezvoltăm aceste teme în cuprinsul propriilor dizertații doctorale, coordonate de fostul nostru dascăl Dimitrie Berlescu. Dacă, personal, am optat pentru studiul ocnelor de sare, colegul Adrian Macovei și-a asumat sarcina investigării și aprofundării problematicei complexe a organizării, evoluției și contribuției vâmlor la formarea pieței unice, ca premisă economică esențială a procesului unificării politice a celor două Principate, Moldova și Țara Românească. Anticipată prin publicarea câtorva studii analitice exemplare prin temeinicia documentării, ca și prin consistența și acuratețea interpretării, lucrarea de sinteză – semnificând și teza sa de doctorat, susținută în anul 1978 – *Moldova și Țara Românească de la unificarea economică la unirea politică din 1859* avea să vadă lumina tiparului mult mai târziu, în seria „monografiilor istorice” ale Editurii Universității „Al. I. Cuza” din Iași, în 1989, cu prilejul aniversării celor 13 decenii de la înfăptuirea Unirii Principatelor.

Cu și mai mare întârziere față de data elaborării și ofertării, spre publicare, (inițial) Editurii Academiei, avea să fie tipărită și o altă lucrare la care am ostenit împreună câțiva ani, purtând titlul *Între Revoluție și Unire. Pagini de istorie socială. Frământări țărănești în Moldova (1848-1859)*. Volumul de documente, realizat după investigații susținute în fondurile existente nu numai la Iași, ci și în principalele centre arhivistice din Moldova și București, prefațat de un amplu studiu introductiv, a suportat repetate și dramatice selecții și comprimări, de-a lungul anilor, pentru a ajunge la o paginație convenabilă editorului, prin raportare la costurile tipografice în uz. Redusă, astfel, la jumătate, lucrarea, retrasă între timp de la Editura Academiei, avea să vadă lumina tiparului abia în anul 1997, la Casa Editorială „Demiurg” din Iași.

Nu aceeași șansă a avut, însă, o altă lucrare, de mare interes istoric pentru cei ispițiți de cunoașterea epocii formării statului național român, realizată de Adrian Macovei în colaborare cu Iuliu Ciubotaru și rămasă în manuscris. Este vorba de două masive volume (în limba franceză), cuprinzând *Corespondența politică a lui Grigore Al. Ghica (1849-1856)*, pe care cei doi exigenți cercetători n-au mai apucat să le colaționeze, decât parțial, și să le asigure forma finală, spre a fi încredințate tiparului. Pierderea prea timpurie a colaboratorului, alăturată altor dureroase șocuri (pensionarea-i precipitată și decesul soției) i-au diminuat entuziasmul și i-au redus interesul pentru continuarea activității științifice, determinându-l să transfere manuscrisul menționat, din arhiva Institutului, în cea a Direcției Județene Iași a Arhivelor Naționale. În funcție de clauza înscrisă de donator cu prilejul depunerii lucrării, spre conservare, aceasta va putea fi lesne finalizată și valorificată în viitor, de alți cercetători, marcând astfel o contribuție istoriografică majoră la cunoașterea epocii, problematicei și protagoniștilor fondării statului național român modern.

În afara volumelor mai sus amintite, activitatea istoricului Adrian Macovei se ilustrează, cu pregnanță, prin suita studiilor analitice publicate în paginile „Anuarului Institutului de Istorie și Arheologie «A. D. Xenopol»” (AIIAI) și ale „Arhivei Genealogice”, ori în periodicele „Acta Moldaviae Meridionalis” și „Revista de Istorie a Moldovei”. Între acestea, fără a le cuprinde în integralitate, aș menționa *Unele aspecte din istoria Universității ieșene* (t. XIV/1977), *Principatele Române și sistemul vamal otoman la jumătatea secolului al XIX-lea* (t. XVI/1979) și, mai ales, excelentul studiu (care putea constitui o carte de-sine-stătătoare) dezvoltat serial și publicat în cinci numere succesive ale aceluiași „Anuar” ieșean, din anii 1982-1986. Cu un an înaintea părăsirii,

prin pensionare, a Institutului, s-a numărat printre colaboratorii volumului omagial închinat istoricului Leonid Boicu, cu prilejul împlinirii vârstei de 65 de ani, *Itinerarii istoriografice*, apărut în 1996, sub coordonarea lui Gabriel Bădăraș, în cuprinsul căruia a publicat studiul *Considerații istorice privind fostul târg al Fălciului*. Demn de remarcat este faptul că toate studiile sau notele pe care le-a elaborat și publicat de-a lungul anilor pot fi luate ca model de temeinică documentare (prin apel predilect la izvoarele arhivistice, complinite prin sursele istoriografice), de riguroasă și judicioasă analiză, spre a formula apoi concluzii greu de rectificat prin viitoare cercetări focalizate pe aceleași subiecte. Poate, doar de adăugat nuanțe.

Nu pot încheia acest *memento* consacrat fostului coleg, colaborator și prieten Adrian Macovei fără a aminti de neșansa finalizării unui alt proiect științific, pe cât de generos și de necesar, în intenție, pe atât de complex, de riscant și de greu realizabil în realitate, de cei care l-au asumat. Este vorba de *Dicționarul istoric al localităților din Moldova*, lucrare științifică proiectată de Corneliu Istrati și Adrian Macovei, pentru câțiva ani, în speranța deșartă a atragerii mai multor forțe de cercetare din cadrul Institutului, implicit a fondurilor aferente pentru dorita materializare. Or, asemenea obiectiv reclama, din start, efortul unei întregi echipe, dacă nu al unei instituții, în condițiile în care – se știe – volumul de muncă pentru un astfel de dicționar este, de regulă, invers proporțional cu satisfacția oferită, la încheiere, fiecărui colaborator. Și totuși, inițiatorii proiectului nu au demobilizat. Au adunat mii de fișe tematice (risipite după pensionarea inițiatorilor) din arhive și biblioteci și au elaborat doar câteva studii de caz, precum: *Vechi sate din ținutul Fălciu (Stăniilești, Oțetoaia)*, publicat în *AIIAI* (t. XXIII/1986); *Pagini din istoria unui sat de răzeși, Vutcani, județul Vaslui*, în „Acta Moldaviae Meridionalis” (vol. IX-X, 1987-1989); *Vechi sate de pe valea Prutului Mijlociu*, în „Revista de Istorie a Moldovei” (Chișinău, nr. 2/1991); *Descălecători de sate. Un studiu de caz* (I și II), în „Arhiva Genealogică” (Iași, II/1995 și III/1996) și *Mălăiești – pagini de monografie*, în „Cronica Episcopiei Hușilor” (VII/2001). Atât s-a putut, dar proiectul, fără a-i mai sublinia importanța, oportunitatea și nevoia de a fi continuat, se cuvine a fi reținut între reperiile valorice ale activității științifice desfășurate, cu devoțiune și trudnică modestie, de cei doi istorici ieșeni, ale căror suflete se vor fi regăsit acum pe tărâmurile celeste.

Aidoma altor plecări definitive din această lume, imperfectă, dar preferată totuși de muritori, despărțirea de istoricul Adrian Macovei a îndurerat familia – pe iubita și unica-i fiică, medicul și psihoterapeutul Alina Agache, și nepoțica Ruxandra – și a întristat comunitatea academică ieșeană, colegii de breaslă, colaboratorii și prietenii apropiați, care vor păstra vie în memorie chipul său blând, generos, jovial și condescendent, afișat față de semenii nu doar în anii tinereții, ci de-a lungul întregii vieți, până în amurg. A plecat *omul*, dar i-a rămas *opera*, una ce se cuvine judecată și/sau apreciată calitativ, nicidecum cantitativ, minuțios concepută, riguros documentată și elaborată prin valorificarea cu precumpănire a izvoarelor de primă mână, capabilă a-i fixa numele între istoricii consacrați ai epocii moderne și a-i eterniza, astfel, neuitarea în rândul celor care vin din urmă.

Dumnezeu să te ierte și să te odihnească în Împărăția Sa, stimate coleg, colaborator și prieten ADRIAN MACOVEI!

Dumitru Vitcu

ABREVIERI

<i>AARMSI</i>	= „Analele Academiei Române, Memoriile Secțiunii Istorice”, București
<i>AARMSLit.</i>	= „Analele Academiei Române, Memoriile Secțiunii Literare”, București
<i>AB</i>	= „Arhivele Basarabiei”, Chișinău
<i>ACNSAS</i>	= Arhiva Consiliului Național pentru Studiul Arhivelor Securității, București
<i>AHR</i>	= „The American Historical Review”, Oxford
<i>AIAC</i>	= „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj”, Cluj-Napoca
<i>AIIAI</i>	= „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie «A. D. Xenopol»”, Iași
<i>AIIC</i>	= „Anuarul Institutului de Istorie Cluj”, Cluj-Napoca
<i>AIINC</i>	= „Anuarul Institutului de Istorie Națională, Cluj”, Cluj-Napoca
<i>AIIX</i>	= „Anuarul Institutului de Istorie «A. D. Xenopol»”, Iași
<i>AISC</i>	= „Anuarul Institutului de Studii Clasice”, Cluj-Napoca
<i>ALIL</i>	= „Anuarul de Lingvistică și Istorie Literară”, Iași
<i>AM</i>	= „Arheologia Moldovei”, Iași
<i>AMAE</i>	= Arhivele Ministerului Afacerilor Externe, București
<i>AMB</i>	= Arhivele Municipiului București
<i>AMN</i>	= „Acta Musei Napocensis”, Cluj-Napoca
<i>AMP</i>	= „Acta Musei Porolissensis”, Zalău
<i>ANB</i>	= Arhivele Naționale București
<i>AnM</i>	= „Analele Moldovei”
<i>ANI</i>	= Arhivele Naționale Iași
<i>ANIC</i>	= Arhivele Naționale Istorice Centrale, București
<i>ANRM</i>	= Arhivele Naționale ale Republicii Moldova, Chișinău
<i>AOSPRM</i>	= Arhiva Organizațiilor Social-Politice din Republica Moldova, Chișinău
<i>APR</i>	= „Analele Parlamentare ale României”, București
<i>AR</i>	= „Arhiva Românească”, București
<i>ArchM</i>	= „Archiva Moldaviae”, Iași
<i>ArhGen</i>	= „Arhiva Genealogică”, Iași
<i>ARMȘȘ</i>	= „Academia Română. Memoriile Secțiunii Științifice”, București
<i>ARMSI</i>	= „Academia Română. Memoriile Secțiunii Istorice”, București
<i>ASB</i>	= Arhivele Statului București
<i>ASB, AN</i>	= Arhivele Statului București. Fond Achiziții noi
<i>ASB, Doc. ist.</i>	= Arhivele Statului București. Fond Documente istorice (fond provenit de la Academia Română)
<i>ASBc</i>	= Arhivele Statului Bacău
<i>ASBt</i>	= Arhivele Statului Botoșani
<i>ASC</i>	= Arhivele Statului Cluj
<i>ASG</i>	= Arhivele Statului Galați
<i>ASI</i>	= Arhivele Statului Iași
<i>ASMh</i>	= Arhivele Statului Mehedinți
<i>ASO</i>	= Arhivele Statului Oradea
<i>ASRI</i>	= Arhiva Serviciului Român de Informații, București
<i>ASTm</i>	= Arhivele Statului Timișoara
<i>AȘUI</i>	= „Analele Științifice ale Universității «Alexandru Ioan Cuza»”, Iași
<i>AT</i>	= „Arhivele Totalitarismului”, București
<i>ATMI</i>	= Arhivele Tribunalului Militar Iași
<i>AUB</i>	= „Analele Universității București”
<i>BAR</i>	= Biblioteca Academiei Române, București
<i>BCMI</i>	= „Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice”, București
<i>BCU</i>	= Biblioteca Centrală Universitară, București

<i>BIFR</i>	= „Buletinul Institutului de Filologie Română «A. Philippide»”, Iași
<i>BMI</i>	= „Buletinul Monumentelor Istorice”, București
<i>BOR</i>	= „Biserica Ortodoxă Română”, București
<i>BRV</i>	= „Bibliografia românească veche”, București
<i>BS</i>	= „Balkan Studies”, Salonic
<i>CC</i>	= „Codrul Cosminului”, Suceava
<i>CG</i>	= „Cuget românesc”, Buenos Aires
<i>CI</i>	= „Cercetări istorice” (ambele serii), Iași
<i>CMRS</i>	= „Cahiers du Monde Russe et Soviétique”, Paris
<i>CvL</i>	= „Convorbiri literare” (ambele serii), Iași și București
<i>DAD</i>	= „Dezbaterile Adunării Deputaților”, București
<i>DI</i>	= „Dosarele istoriei”, București
<i>DIR</i>	= „Documente privind istoria României”, București
<i>DRH</i>	= „Documenta Romaniae Historica”, București
<i>GB</i>	= „Glasul Bisericii”, București
<i>IN</i>	= „«Ioan Neculce». Buletinul Muzeului Municipal Iași”
<i>JGO</i>	= „Jahrbücher für Geschichte Osteuropas”, Regensburg
<i>LR</i>	= „Limba română”, București
<i>MA</i>	= „Mitropolia Ardealului”, Sibiu
<i>MB</i>	= „Mitropolia Banatului”, Timișoara
<i>MemAntiq</i>	= „Memoria Antiquitatis”, Piatra-Neamț
<i>MI</i>	= „Magazin Istoric”, București
<i>MMS</i>	= „Mitropolia Moldovei și Sucevei”, Suceava
<i>MO</i>	= „Mitropolia Olteniei”, Craiova
<i>MOj</i>	= „Monitorul Oficial”, București
<i>MSȘIA</i>	= „Memoriile Secției de Științe Istorice și Arheologie a Academiei Române”, București
<i>NedH</i>	= „Nouvelles Etudes d'Histoire”, București
<i>NRR</i>	= „Noua revistă română”, București
<i>RA</i>	= „Revista arhivelor”, București
<i>RdI</i>	= „Revista de istorie”, București
<i>RER</i>	= „Revue des Études Roumaines”, Paris
<i>RESEE</i>	= „Revue des Études Sud-Est Européennes”, București
<i>RFR</i>	= „Revista Fundațiilor regale”, București
<i>RHSEE</i>	= „Revue Historique du Sud-Est Européen”, București
<i>RI</i>	= „Revista istorică”, București
<i>RIR</i>	= „Revista istorică română”, București
<i>RITL</i>	= „Revista de istorie și teorie literară”, București
<i>RMM</i>	= „Revista Muzeelor și Monumentelor”, București
<i>Rsl</i>	= „Romanoslavica”, București
<i>SAHIR</i>	= „Studia et Acta Historiae Iudaeorum Romaniae”, București
<i>SAI</i>	= „Studii și articole de istorie”, București
<i>SCIA</i>	= „Studii și cercetări de istoria artei”, București
<i>SCILF</i>	= „Studii și cercetări de istorie literară și folclor”, București
<i>SCIV(A)</i>	= „Studii și cercetări de istorie veche (și arheologie)”, București
<i>SCN</i>	= „Studii și cercetări de numismatică”, București
<i>SCSI</i>	= „Studii și cercetări științifice. Istorie”, Iași
<i>SEER</i>	= „The Slavonic and East European Review”, Londra
<i>SJAN</i>	= Serviciul Județean al Arhivelor Naționale
<i>SMIM</i>	= „Studii și materiale de istorie medie”, București
<i>SODF</i>	= „Südostdeutsche Forschungen”, München
<i>SOF</i>	= „Südost-Forschungen”, München
<i>SRdI</i>	= „Studii. Revistă de istorie”, București
<i>SUBB</i>	= „Studia Universitatis Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca
<i>TD</i>	= „Thraco-Dacica”, Institutul Român de Tracologie, București
<i>VR</i>	= „Viața Românească”

Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” – care continuă, din 1964, seria de istorie a revistei „Studii și cercetări științifice”, Iași, apărută între 1950 și 1963 – cuprinde studii, comunicări, note, recenzii ș.a., consacrate istoriei românilor, istoriei relațiilor internaționale, istoriei universale etc. Publicația se adresează cercetătorilor din domeniul istoriei românești și universale, profesorilor, studenților și tuturor celor interesați în cunoașterea și studierea istoriei.

În atenția colaboratorilor

Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” acceptă pentru publicare *studii* (circa 30 p.), *articole* (până la 20 p.), *recenzii* (circa 5 p.), *note bibliografice* (1-2 p.) și *dări de seamă* privind viața științifică internă și internațională.

Manuscrisele vor fi predate redacției atât imprimate, cât și pe suport electronic, în fișiere *.doc sau *.rtf. În ambele variante lucrările trebuie să coincidă în totalitate. Textele vor fi redactate în programul Word/Microsoft Office (sau în alte programe care salvează fișiere compatibile cu Word), cu fontul Times New Roman (excepție caracterele speciale – chirilice, grecești etc.), obligatoriu cu semne diacritice. Dacă ați folosit alt font, acesta trebuie copiat pe suportul electronic împreună cu textul. Notele vor fi dispuse în subsolul paginii (*footnote*), obligatoriu cu numerotare automată (*auto number*).

Indiferent de limba în care sunt redactate (inclusiv engleză), manuscrisele vor fi însoțite de un rezumat în limba engleză. Tot în limba engleză se vor traduce titlul lucrării și cele 5-10 cuvinte-cheie legate de subiectul ei. Rezumatul poate varia ca întindere, de la 150 la 300 de cuvinte în cazul articolelor de până la 20 de pagini și până la maximum 1.000 de cuvinte în cazul studiilor. Este, de asemenea, necesară precizarea afilierii instituționale a autorului.

Acceptul pentru publicare se acordă pe baza unor referate întocmite de specialiști, redacția rezervându-și dreptul de a planifica apariția materialelor în raport cu propriile exigențe. Totodată, cerem colaboratorilor să anunțe cu promptitudine o eventuală retragere a textului sau intenția de a-i aduce completări, modificări și corecturi.

Responsabilitatea pentru conținutul fiecărui text publicat în această revistă, conform legislației civile și penale în vigoare, le revine exclusiv autorilor.

**REVISTE DE PROFIL PUBLICATE
LA EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE**

**ANUARUL INSTITUTULUI DE ISTORIE „GEORGE BARIȚIU”,
CLUJ-NAPOCA**

– SERIES HISTORICA

– SERIES HUMANISTICA

ARHEOLOGIA MOLDOVEI

ARHIVELE OLTENIEI

ARS TRANSILVANIAE

BULETINUL SOCIETĂȚII NUMISMATICE ROMÂNE

**DACIA – REVUE D'ARCHÉOLOGIE ET D'HISTOIRE
ANCIENNE**

EPHEMERIS NAPOCENSIS

REVISTA ISTORICĂ

REVUE DES ÉTUDES SUD-EST EUROPÉENNES

REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE

REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE DE L'ART

– SÉRIE BEAUX-ARTS

STUDII ȘI CERCETĂRI ARHEOLOGICE

STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIA ARTEI

– SERIA ARTĂ PLASTICĂ

– SERIA TEATRU – MUZICĂ – CINEMATOGRAFIE

STUDII ȘI CERCETĂRI DE NUMISMATICĂ

STUDII ȘI MATERIALE DE ISTORIE MEDIE

STUDII ȘI MATERIALE DE ISTORIE MODERNĂ

THRACO-DACICA

**ISSN 1221-3705 (print)
ISSN 2457-614X (online)**